IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Identitetska i kulturna roznolikost BiH i europske perspektive jednoga podijeljenog društva

– Zbornik radova –

NAKLADNIK
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

ZA NAKLADNIKA
Zoran Tomić

SUNAKLADNICI
Synopsis, d.o.o., Zagreb – Sarajevo
Zaklada Konrad Adenauer, Predstavništvo za BiH

ZA SUNAKLADNIKE
Ivan Pandžić
Karsten Dümmel

UREDNIŠTVO
Mladen Ančić
Miljenko Brekalo
Karsten Dümmel
Božo Goluža
Vesna Kazazić
Katica Krešić
Mile Lasić
Tonči Matulić
Ivica Musić
Miroljub Radojković
Iko Skoko
Zoran Tomić
Ugo Vlaisavljević
Ružica Zeljko-Zubac

GLAVNI UREDNIK
Ivica Šarac

TAJNICI
Dražen Barbarić
Mate Penava

LEKTURA I KOREKTURA
Zdenka Leženić

PRIJEVOD SAŽETAKA NA ENGLESKI JEZIK
Ivana Grbavac
Jelena Ostojić

NASLOVNICA
Marin Musa

GRAFIČKA PRIPREMA I TISAK
FRAM-ZIRAL, Mostar

NAKLADA
300 komada

ISSN 2303-7423

Filozofski fakultet
SVEUČILIŠTE U MOSTARU

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Identitetska i kulturna roznolikost BiH i europske perspektive jednoga podijeljenog društva

– Zbornik radova –

Mostar, 2015.

Sadržaj

Proslov 9

Identiteti i kulture

Mladen Ančić
KAKO ŽIVJETI VLASTITI IDENTITET U PODIJELJENU DRUŠTVU I DISFUNKCIONALNOJ DRŽAVI 13

Ivan Lovrenović
KULTURNI IDENTITET BOSNE I HERCEGOVINE 31

Jela Sabljić-Vujica
NEVOLJE S IDENTITETOM 53

Vlaho Kovačević
KULTURNO-IDENTITETSKE ODREDNICE BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVENOG KONTEKSTA 67

Ivica Šarac
ULOGA FRANJEVACA U OBLIKOVANJU IDENTITETA ZAPADNOHERCEGOVAČKIH HRVATA 87

Država i politika

Ivica Musić ♦ Mate Buntić ♦ Mate Penava
ZAŠTO BI FILOZOFI TREBALI BITI UPRAVITELJI DRŽAVE 119

Ugo Vlaisavljević
ETNOPOLITIKA U DOBA NJEZINA „GRAĐANSKOGA PREVLADAVANJA“ (ZAŠTO RJEŠAVANJE HRVATSKOGA PITANJA UGROŽAVA OPSTANAK BOSNE I HERCEGOVINE?) 137

Dražen Barbarić
MIT O EUROPEIZACIJI BOSNE I HERCEGOVINE 157

Mile Lasić
U POTRAZI ZA NADILAŽENJEM „ZAMRZNUTA KONFLIKTA“ U BOSNI I HERCEGOVINI 173

Milan Vego
FENOMEN NEPOSTOJANJA DIJALOGA U MULTIETNIČKOJ BOSNI I HERCEGOVINI 195

Gordana Iličić
RAZLIČIT PRISTUP NACIONALNOM FENOMENU I PROBLEM RAVNOPRAVNOSTI: PREPRJEKA UČINKOVITU FUNKCIONIRANJU POLITIČKOGA SUSTAVA – SLUČAJ BOSNE I HERCEGOVINE 207

Damirka Mihaljević
DEMOKRATIZACIJA BOSNE I HERCEGOVINE – PROBLEM IZGRADNJE POLITIČKOGA IDENTITTETA 223

Irena Musa
OKOVI DEMOKRACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI 239

Jezik i mediji

Katica Krešić
HRVATSKA JEZIČNA PRAKSA U BiH 263

Zoran Tomić ♦ Ilija Musa ♦ Marijan Primorac
PODIJELJENI MEDIJSKI SUSTAVI (ANALIZA *MAINSTREAM* MEDIJA U BOSNI I HERCEGOVINI) 279

Marija Musa ♦ Martina Matić ♦ Ivona Baković
JEZIČNOSTILSKE ZNAČAJKE IDIOMA U TV DNEVNICIMA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH JAVNIH RTV SERVISA 295

Marko Sapunar ♦ Miroslav Vasilj ♦ Velimir Begić
PROGRAMSKI SADRŽAJI ENTITETSKIH EMITERA JAVNOGA RTV SERVISA BiH – EUROPSKI STANDARDI ILI RECIDIVI DRŽAVNE TELEVIZIJE 325

Nino Ćorić ♦ Irena Mrnjavac ♦ Nela Carek
PRISTUPI ISTRAŽIVANJU KORPORATIVNOG IDENTITTETA 351

Sanja Vulić
GOVORI ZAPADNOHERCEGOVAČKIH HRVATA U KONTEKSTU HRVATSKOGA JEZIKA 369

Matijas Baković
STATUS HRVATSKOGA JEZIKA NA MREŽNIM STRANICAMA SLUŽBENIH INSTITUCIJA U BiH OD 2011. DO 2014. GODINE 391

Irina Budimir ♦ Marina Romić
STATUS ZASTARJELICA U GOVORIMA PRILUKE I ČAPRAZLIJE S POSEBNIM OSVRTOM NA UPORABU KOD MLAĐIH GOVORNIKA..... 401

Ružica Tolić
ANTROPONIMIJA U NAJSTARIJOJ DUVANJSKOJ *MATIČNOJ KNJIZI* (1750. – 1758.).....417

Mostariensia

Ivica Petrović
MOSTAR U NJEMAČKOJ PUTOPISNOJ KNJIŽEVNOSTI.....439

Sanja Zadro
PROMJENE U URBANISTIČKOJ OSNOVI I ARHITEKTONSKOJ SLICI MOSTARA U VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE BOSNOM I HERCEGOVINOM 461

Ivana Grbavac
SIMBOLI STATUSA I MOĆI: ETNOLINGVISTIČKI IDENTITET U JEZIČNOM KRAJOBRAZU PODIJELJENA GRADA - *IN VITRO* I *IN VIVO* 481

Ljiljana Rajković
VIZUALNI KONSTRUKT IDENTITETA GRADA MOSTARA (ČITANJE RAZLIKA) 507

Danijela Ucović
STREET ART U MOSTARU: SUPKULTURNA KRITIKA REALNOSTI 529

Proslov

U ovome zborniku objedinjeni su radovi s redovite godišnje znanstvene konferencije *Identiteti – kulture – jezici* koja je u organizaciji Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru održana 4. i 5. lipnja 2014. godine pod tematskim radnim naslovom „Kulturna i identitetska raznolikosti BiH: europske perspektive jednoga podijeljenog društva".

Ponudivši prostor i mogućnost za otvoreno kritičko propitivanje složene kulturno-identitetske i političke stvarnosti bosanskohercegovačkoga društva, Filozofski je fakultet kao organizator znanstvene konferencije želio potaknuti zainteresirane stručnjake iz širega spektra znanstveno-studijskih disciplina da se uključe u raspravu i ponude možda neke drukčije modele društvene i političke komunikacije u BiH jer iznalaženje novih, neisprobanih modela komunikacije u duboko podijeljenu društvu nije samo znanstveni izazov nego i prijeka društvena potreba. Pozivu organizatora odazvao se značajan broj izlagača koji su iz različitih kutova obrađivali predložen temat. Konačan rezultat rada prošlogodišnje znanstvene konferencije jest ovaj zbornik, komponiran od 27 znanstvenih i stručnih priloga, koji uz zahvalnost svima koji su na bilo koji način sudjelovali u njegovu nastanku sa zadovoljstvom prepuštamo javnosti na prosudbu.

Ivica Šarac

Identiteti i kulture

Mladen Ančić

Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru
mancic55@hotmail.com

UDK 323.1(497.6)
32(497.6)
316.3(497.6)
Izvorni znanstveni članak

KAKO ŽIVJETI VLASTITI IDENTITET U PODIJELJENU DRUŠTVU I DISFUNKCIONALNOJ DRŽAVI

Kad je svojedobno Mirjana Kasapović prvi put formulirala svoje stajalište o Bosni i Hercegovini kao podijeljenu društvu i državi, izazvala je otpor u bošnjačkim akademskim krugovima, otpor koji se pretvorio u raspravu što se rastezla i razvlačila na internetskim i stranicama maloga broja tiskanih medija. No bila je to stvarno tek „bura u čaši vode" – rasprava je angažirala tek toliko ljudi da ih se može pobrojati na prste dviju ruku.[1] Sve je to ostalo pokopano negdje na rubu društvenoga života – nekoliko bošnjačkih intelektualaca, uglavnom politologa, tri ili četiri hrvatska povjesničara i sociologa i, što je posebice važno uočiti, nijedan sudionik rasprave na srpskoj strani, razmjenjivali

[1] Knjiga Mirjane Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Zagreb, 2005., izazvala je reakcije sarajevske (bošnjačke) intelektualne elite i pokrenula raspravu o konsocijacijskome modelu političkoga uređenja BiH. Za različita stajališta u sklopu te rasprave usp. materijal tiskan u časopisu *Status*, Mostar, br. 10., 2006., str. 175. – 201. Ta se rasprava nastavila k tomu poglavito na stranicama *Odjeka* i *Statusa* – „Tuneli bez svjetla (razgovor Eldara Sarajlića s Nerzukom Ćurkom i Asimom Mujkićem)", *Status*, Mostar, br. 11., 2007.; Asim Mujkić, „Ideološki problemi konsocijacijske demokratije u Bosni i Hercegovini", *Odjek*, Sarajevo, god. LXI., 2008., br. 1.; Mladen Ančić, „Jedna čovjek – jedan glas ili 'hodte nami vi na viru'", *Status*, Mostar, br. 12., 2007.; Isti, „Nerefelektirani nacionalizam samoproglašenih liberala", *Status*, Mostar, br. 13., 2008.; Isti, „Ima li smisla raspravljati sa 'zvjezdoznancima'", *Status*, Mostar, br. 14., 2010. U raspravi je nizom tekstova, objavljenih tada na internetskome portalu *Puls demokratije*, tada sudjelovao i Tarik Haverić, no ti su tekstovi danas nedostupni (pristup portalu ostvaren 20. I. 2015.).

su misli i artikulirali pa onda branili stajališta koja se, bar na prvi pogled, odnose na ključne elemente društvenoga života Bosne i Hercegovine. Nitko se, međutim, izvan toga kruga nije čak ni „počešao po glavi" zbog toga i pokazao kakav-takav interes za tu raspravu.

Za onoga tko nešto zna o BiH, o Jugoslaviji (poglavito onoj socijalističkoj) čije naslijeđe ona predstavlja, i o tome kako ovdje stoji i što znači znanost koja se bavi čovjekom i društvom, to nije bilo nikakvo iznenađenje. Znanost koja se bavi tim i takvim pitanjima nije ovdje nikada bila, a nije ni danas na cijeni, što ima svoje duboke, ali i vrlo racionalne razloge. U doba socijalizma ta je znanost imala precizno određenu i jednostavno sročenu misiju – ona je morala opravdati postojeći politički sustav i dokazati da je on bio jedini mogući ishod ukupne povijesti; rezultat djelovanja znanstvenika bio je unaprijed poznat pa ta i takva istraživanja nitko nije shvaćao previše ozbiljno niti ih cijenio.[2] Ne bi pri tomu trebalo gajiti neke posebne iluzije – znanosti koje se bave čovjekom i društvom imaju donekle takav ili sličan zadatak i u drugim društvima,[3] no razlika ipak postoji. Naime, socijalizam, kao sustav s totalitarnim ambicijama (da je bio nešto više od toga, odnosno da je bio uspješan totalitaran sustav, on nikada ne bi ni propao), postavljao je jasna i uska ograničenja u takvu poslu.[4] Prelaženje preko tih granica razumijevalo se kao ugrožavanje sustava u njegovim temeljima i sankcioniralo više ili manje strogo – od privremene do trajne zabrane sudjelovanja u javnome životu uključujući,

[2] Bavljenje društvenom znanošću u socijalizmu i njezino mjesto u društvu izvrsno, s autobiografskim uklonom, ocrtava Josip Županov, *Poslije potopa*, Zagreb, 1995., str. 5. – 10. O tome kako je ta znanost obavljala svoje „društvene zadaće", odnosno o tome kako se na nju zbog toga gledalo i koliko ju se cijenilo govore riječi posljednjega rektora „socijalističkoga sveučilišta" u Sarajevu: „U naloženoj slobodnoj neposrednoj razmjeni rada između tvornice i škole, tehničke nauke su nekako i prolazile, prirodne još gore, ali kod društvenih je to predstavljalo pravu pravcatu karikaturu, pretvarajući univerzitetske profesore u agitpropovske pedagoge marksizma po večernjim kursevima u OOUR-ima." Ugo Vlaisavljević, *Lepoglava i univerzitet. Ogledi iz političke epistemologije*, Sarajevo, 2003., str. 104.

[3] Sve iluzije oko „neutralne" društvene znanosti kao sklopa objektivnih spoznaja odavno je raspršio Pierre Bourdieu, „The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason", *Social Science Information*, [b. mj.], god. XIV., 1975., br. 6., str. 19. – 47.

[4] Evo kako je Josip Broz razumijevao zadatak znanosti: „No, upored sa rezultatima u razvoju i primjeni marksističke teorije bilo je i dosta slabosti, prodora *teoretskih teza sa nedovoljno jasnom i odlučnom klasnom orijentacijom*, posustajanja i neorganizovanosti. Naročito se ozbiljno zaostajalo u razvijanju *marksistički usmjerene kritike*. Dolazilo se do odvajanja tekuće politike *od teoretskih saznanja i kriterija*, odnosno od *prakticističkoga i pragmatističkog* odnosa prema *zadacima socijalističkoga razvoja*. To je išlo naruku antisocijalističkim pokušajima da se iz *društvenih nauka* izbaci *revolucionarna suština marksizma*." (kurziv M. A.) U. Vlaisavljević, *n. dj.*, str. 90. – 91., bilj. 4.

dakako, i mogućnost lišavanja slobode. Drugi društveni sustavi, oni bez jasnih totalitarnih ambicija, dopuštaju znanstveniku daleko više slobode u odstupanju od postavljenih zadataka te se zapravo upravljačke strukture vrlo često, iako ne jasno i glasno, u svome djelovanju oslanjaju na rezultate koji se dobivaju u takvim istraživanjima čiji autori prelaze postavljene granice.[5] Tomu je tako iz jednostavnoga razloga što znanosti koje se bave čovjekom i društvom zapravo opisuju i objašnjavaju stvarnost koja je toliko složena da ju se uobičajenim spoznajnim postupcima ne može obuhvatiti i razumjeti. Onaj, pak, tko upravlja i pokušava kontrolirati društvo na određenu području, doslovno ovisi o znanstvenim opisima i objašnjenjima stvarnosti pa odatle dolazi i uočena ambivalentnost – s jedne strane potrebni su oni opisi stvarnosti koji (za široke potrebe) legitimiraju postojeće stanje, ali s druge strane za uspješno nošenje s aktualnim problemima potrebno je imati što preciznije i stvarnosti bliže opise kako bi se na tu stvarnost moglo učinkovito djelovati.

Upravo iz tih razloga znanosti koje se bave čovjekom i društvom nisu ni danas ni ovdje na cijeni, a onima koji se predstavljaju kao upravljačke strukture nisu stvarno ni potrebne iz jednostavna razloga što oni zapravo i nemaju pravoga prostora, moći i potrebne materijalne baze koja bi im omogućila obavljanje takva, upravljačkoga posla.[6] Golemoj većini ljudi ta je situacija jasna, a do svijesti o tome dolazi se intuitivno, a ne kao posljedica istraživanja i opisivanja stvarnosti. Sve se to najjasnije vidjelo prigodom nedavnih „prosvjeda" kada ti tzv. prosvjednici nisu uspjeli mobilizirati inače duboko nezadovoljnu masu pučanstva – bez jasno artikulirana objašnjenja, golema je većina ljudi shvatila u kojoj je mjeri promašeno prosvjedovati pred tzv.

[5] O tome kako se i na koji način znanosti o čovjeku i društvu primjenjuju u stvarnome životu kratke, ali briljantne opaske dao je dosta davno Anthony Giddens, *The Constitution of Society*, Berkeley – Los Angeles, 1984., str. 348. – 354. Stanje u socijalizmu sažeto opisuje Gerd Koenen: „Ozbiljniji od nedostatka međunarodnih mjerila bio je notorni izostanak povratnih informacija iz vlastitoga društva. Točno onako kako je vodeća partija prema svojim podanicima zadržavala informacije ili ih posluživala iskrivljenom propagandom, oni su to uzvraćali u obrnutom smjeru, govoreći što je ona željela čuti – što je već samo po sebi *circulus vitiosus* s potencijalno smrtnim posljedicama." Gerd Koenen, *Što je bio komunizam*, Zagreb, 2011., str. 109. Ovdje se samo na trenutak valja vratiti Josipu Županovu i njegovu pripovijedanju o načinima prikrivanja stvarnih rezultata empirijskih društvenih rezultata „uz duboki poklon socijalističko-samoupravnoj utopiji i uz nekoliko vješto odabranih citata iz Marxovih *Ranih radova* ... služeći se gdje treba ezopovskim jezikom." J. Županov, *n. dj.*, str. 6.

[6] Sumorna slika koju je u tome smislu ocrtao prije petnaest godina David Chandler, *Bosnia. Faking Democracy after Dayton*, London – Sterling, 2000., danas je što se tiče moći i utjecaja lokalnih upravljačkih struktura još znatno sumornija.

institucijama, kad one s onima koji su ih navodno izabrali nemaju nikakve veze niti pak njima odgovaraju.[7] Te se „institucije" vide samo kao transmisija neke nadmoćne i nevidljive sile koja se u životima običnih ljudi pojavljuje kao „međunarodna zajednica" ili „američka ambasada", a čija je izvršna ruka osoba s titulom „visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu". (Dojam o nemoći pred otuđenim silama koje stvarno vladaju nesretnom zemljom samo se povećava činjenicom da ni oblik službene titule „visokoga predstavnika" ne oktriva čiji je on to zapravo „predstavnik".) Budući da je prosvjedovati pred američkim veleposlanstvom, uredom „visokoga predstavnika" i svim ostalim sličnim mjestima posve promašeno, jer tu sjede nisko rangirani službenici koji samo (uglavnom loše, no za lokalne prilike uz basnoslovne nagrade) otaljavaju svoj činovnički posao, tako su se i „prosvjedi" vrlo brzo prometnuli u loše prikrivenu političku manipulaciju. Ta i takva manipulacija najveći dio ljudi nije uspjela dovesti čak ni do bilo kojega javnoga mjesta na kojemu se odvijalo divljanje ono malo angažiranih huligana. Isto tako i tzv. upravljačke strukture u ovoj zemlji, odnosno ljudi koji ih tvore, smatraju kako je posve promašeno pokušavati djelovati na stvarnost kada su granice toga djelovanja jako uske, a materijalni resursi o kojima bi ono ovisilo posve izvan njihove kontrole. (Ovdje se valja sjetiti pokušaja uspostave „hrvatske samouprave" i sudbine koja je kao posljedica toga zadesila Hercegovačku banku i sve ono što je u financijskom smislu bilo povezano s njom.) U takvim uvjetima očito se smatra da

[7] Svu apsurdnost održavanja „izbora" u današnjoj BiH ukupno je pučanstvo (bez obzira na nacionalnu pripadnost) jasno moglo raspoznati tijekom postizborne „krize" 2010. godine. Nije bilo teško zaključiti da je činjenica kako je politička grupacija, koja je na izborima dobila 4 % hrvatskih glasova, formalno zastupala Hrvate u vlasti; također nije bilo teško zaključiti da je činjenica kako je s hrvatskim glasovima iskazanima u promilima Željko Komšić u dva mandata obnašao dužnost „hrvatskoga člana Predsjedništva BiH"; konačno, čak je i ispodprosječno inteligentnima posve jasno kako 5 *ne može biti trećina* od 17 te da na temelju zakona zemlje instalirano tijelo, Središnje izborno povjerenstvo, nema nikakva mehanizma za suprotstaviti se samovolji osobe koja nosi titulu „visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu" te s te pozicije može mijenjati čak i elementarne matematičke postavke. (Sve relevantne, inače općepoznate, informacije o navedenim činjenicama vidi prema tekstu: Ivan Vukoja, „Bošnjačko odustajanje od nacionalizma na SDP-ov način nasuprot Deklaraciji ZAVNOBIH-a i preambuli Ustava", *Status*, Mostar, br. 15., 2011., str. 83. – 98.; Zoran Krešić, „Prije godinu dana srušen je Daytonski sporazum u FBiH", *Večernji list*, http://www.vecernji.ba/prije-godinu-dana-srusen-je-daytonski-sporazum-u-fbih-387787; (20. I. 2015.). Čak i uz osjećaj zadovoljstva i trijumfa („izabrali smo katolicima predstavnika"), sve ovo zapravo u temelju potkopava povjerenje izbornoga tijela u cijeli postupak jer je svima na intuitivnoj razini jasno da se sutra ista stvar može dogoditi i Bošnjacima i Srbima.

su i bilo kakvi opisi i objašnjenja stvarnosti posve nepotrebni i izlišni, a jedino što ima smisla jest pokušavati utjecati na one koji donose odluke s ciljem da te odluke budu uzročnik što je manje moguće štete u odnosu na ono što se precepira kao društvena korist.

No, je li baš sve tako crno i bezizgledno kako se čini na prvi pogled? Osim prirodnoga optimizma koji kaže da nije sve bezizgledno jer se onda inače ne bi isplatilo ni živjeti ni djelovati, čini se da osim smanjivanja štete postoje i djelotvorniji načini kako živjeti, dakle biti i ostati ono što jesi, u podijeljenu društvu i disfunkcionalnoj državi. Kineska mudrost veli da kada se nađeš u bezizlaznoj, nerješivoj poziciji, najbolje je vratiti se unatrag, na početak i vidjeti postoji li drugi put, bolji od onoga što si ga odabrao. Naravno, pitanje o tome gdje je početak nije tako naivno kako izgleda na prvi pogled pa o odgovoru na njega ovisi i to što će se ponuditi kao rješenje. Ima onih koji na ovo pitanje odgovaraju da je početak u vremenu oblikovanja modernih nacija te da je tu napravljena grješka – trebalo je od početka raditi na tome da „katolici Bosne i Hercegovine" postanu „Bosanci" i danas ne bismo imali probleme. *Ergo*, treba vratiti kotač povijesti unatrag i danas ispraviti tu grješku te Hrvate uvjeravati kako nisu „Hrvati", već „Bosanci". Jedan je takav nedavno javno istaknuo svoj, osobni primjer rješavanja „hrvatskoga pitanja" tako da je postao „Bosanac".[8] Zamisao zapravo govori samo o tome koliko malo znanja o društvenim procesima imaju poneki od onih koji nude rješenja za društveno beznađe koje vlada disfunkcionalnom državom, odnosno koliko su duboko usađeni i očvrsnuti misaoni obrasci izgrađeni u doba socijalizma, kada se vjerovalo u beskrajnu moć društvenoga inženjeringa utemeljena na striktnu pridržavanju klasika „marksističke znanosti". Kad netko svoj „znanstveni" govor (a znanstvene su pretenzije ovjerene isticanjem članstva u „Akademiji nauka BiH") utemeljuje na argumentu da „zamislimo da je 300.000 ljudi u ovoj zemlji spremno reći da nisu ni Bošnjaci ni Srbi ni Hrvati. U tom slučaju, ode Dayton kao da ga ni Bog nije dao", nema nam druge no prisjetiti se Trofima Lisenka i njegove „marksističke genetičke znanosti" kao klasična primjera

[8] Vidi nepotpisan članak „Dubravko Lovrenović: Ja sam riješio za sebe 'hrvatsko pitanje', Bosanac sam", *Oslobođenje*, http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/dubravko-lovrenovic-ja-sam-rijesio-za-sebe-hrvatsko-pitanje-bosanac-sam; (20. I. 2015.).

pseudoznanosti. Mentalni krajolik iz kojega dolaze takve ideje i argumenti savršeno je opisao već spominjani Gerd Koenen:

> Ništa manje problematične nisu, međutim, bile ni te utopijske zamisli i projekti budućeg života. Činilo se da se sve može uraditi, na raspolaganju je bilo sve, počevši s prirodom koja je smatrana čistim i mrtvim materijalom kojega se po volji može uzimati i eksploatirati, što se u zaoštrenom obliku izražavalo u stalnim metaforama obregovima koje treba premjestiti i rijekama koje se mogu prisiliti da „teku uzvodno". No glavni predmet fantazija o mogućem bili su zadano ljudsko društvo i njegovi činovi proizvodnje i reprodukcije života. Utopizam planiranja i upravljanja ukupnog društva po znanstvenim kriterijima te neograničenim korištenjem tehničkih instrumenata neposredno se pretapao s utopizmom *social engineeringa* koji je nastojao usavršiti zatečeno društveno tijelo, i to kao cjelinu, ali i svaku njegovu pojedinačnu sastavnicu.[9]

Očito je da još ima ljudi kojima ni svi užasi „društvenoga inžinjeringa" tijekom sedamdeset i dvije godine postojanja „prve zemlje socijalizma",[10] ali ni četrdeset i pet „pojedenih" godina pokusa izgradnje i odgoja „novoga, socijalističkog čovjeka" u nekadašnjoj Jugoslaviji ništa ne znače. Promatrano iz te perspektive posve je besmisleno trošiti vrijeme i energiju na razuvjeravanje onih koji smatraju da se realni društveni problemi mogu rješiti „zamišljanjem" i donošenjem osobnih odluka. Tko, pak, pokuša slijediti takve naputke, ostat će još samo dublje zaglavljen u istoj onoj vremenskoj jami zaostajanja koju je već iskopao projekt izgradnje „novoga, socijalističkog čovjeka".

U potrazi za početkom na koji se valja vratiti posve je besmisleno, a to se već i nazire iz dosadašnjega izlaganja, vraćati se na „pojedene" godine socijalističkoga pokusa – tu se ionako ništa ne da ni ispravljati ni mijenjati pa je zapravo očigledno da početak na koji se valja vratiti jest doba propasti socijalizma, susljednoga rata za naslijeđe Jugoslavije i mirovnoga sporazuma kojim je on okončan 1995. godine. U proces tranzicije, dakle, Bosna i Hercegovina ušla je kao „podijeljeno društvo", a ta situacija zavrjeđuje tek nekoliko riječi. Podjele o kojima je riječ posljedica su dugotrajnih povijesnih procesa i nataložena iskustva, a to što nisu bile vidljive u tada važećim opisima društva stvar je grješke tih opisa i njihova odnosa spram stvarnosti, o čemu sam već

[9] G. Koenen, *n. dj.*, str. 68. – 69.

[10] Fascinantne stranice raščlambe „društvenoga inžinjeringa" u Sovjetskom Savezu ispisao je James C. Scott, *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven – London, 1998., str. 147. – 179., 193. – 222.

ponešto rekao, a ne samoga stanja društvenih odnosa. Sva današnja prenemaganja o tome kako je „politika" početkom 90-ih, i dijelom iz nje proistekao rat, podijelila „dobre Bosance", posljedica su, ako nije riječ o pokušaju političke manipulacije, oslanjanja na površne i ideološki kodirane opise „socijalističke stvarnosti" koja je, u najboljem slučaju, postojala u nekoliko naselja podignutih i napučenih tijekom 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća u tri ili četiri grada. Samo su tu, zahvaljujući fizičkoj blizini i golemu broju pojedinačnih i kolektivnih društvenih transakcija u dnevnome životu, mogli nastati i dalje se oblikovati obrasci zajedničkoga života. Svuda je drugdje odavno uspostavljen i održavan obrazac života jednih *pored* drugih reproducirao, uza sve mijene, duboke društvene podjele uvjetovane kulturnim razlikama, od načina ishrane i pripravljanja hrane do pogrebnih rituala.

Rat, pak, koji sam nazvao ratom za naslijeđe Jugoslavije, jer je to bila njegova suština kad se gleda iz očišta drukčijih od onih izravnih sudionika, nije proizašao iz tih postojećih podjela, ali se njima hranio, odnosno one su omogućavale masovnu mobilizaciju. Na jednoj je strani ta masovna mobilizacija uporabljena za ostvarenje ciljeva definiranih u krugovima poglavito srpske političke elite (pri čemu iza svih velikih priča o nacionalnom ujedinjenju i nacionalnim ciljevima zapravo stoji tek puka želja za očuvanjem pozicija i odnosa naslijeđenih iz socijalizma)[11], a na drugoj strani za obranu i održanje postojećih oblika društvenih zajednica, pri čemu je nerijetko iza toga opet stajala želja za očuvanjem još u socijalizmu stečenih pozicija.[12] U takvim su

[11] Put Srbije u rat za naslijeđe Jugoslavije izvrsno raščlanjuje James Ron, *Frontiers and Ghettos. State Violence in Serbia and Israel*, Berkeley – Los Angeles – London, 2003., str. 25. – 110. Autorov zaključak o „konzistentnoj nekonzistentnosti" vladajućega Miloševićeva režima tek je donekle točan – iza te „nekonzistentnosti" uvijek je stajala jedna konstanta, a to je želja za perpetuiranjem sustava i pozicija vlasti naslijeđenih iz socijalizma. U slučaju Srbije to je prilično jasno detektirao Valère P. Gagnon Jr., *The Myth of Ethnic War. Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca – London, 2004., str. 87. i d. Njegova postavka o ratu kao načinu za demobilizaciju nezadovoljstva socijalizmom pogađa suštinu djelovanja Slobodana Miloševića i kruga okupljenoga oko njega, ali se taj krug nikako ne može označiti kao „konzervativce" (upravo je njih Milošević i „počistio" kroz „antibirokratsku revoluciju").

[12] Raščlamba koju V. P. Gagnon predočava za Hrvatsku (V. P. Gagnon, *n. dj.,* str. 131. i d.) nastojeći dokazati posve isto stanje kao u Srbiji, neodrživa je već na razini logike – u Hrvatskoj su komunisti izgubili (formalno) vlast, koja je prešla u ruke HDZ-a, upravo na valu mobilizacije nezadovoljstvom socijalizmom pa već to razdvaja razvojne putanje Srbije i Hrvatske. No, pokretanje rata iz Srbije i potreba mobilizacije društva za biološko očuvanje pred naletom znatno snažnije vojne sile koja je pokrenula „etničko čišćenje" (ta se mobilizacija zvala „politika pomirenja") pružilo je priliku razbijenoj socijalističkoij eliti za konsolidaciju i „puzajuće" ponovno preuzimanje poluga moći. Slučaj BiH

okolnostima kulturne razlike i mehanizmi života jednih *pored* drugih dobili političku težinu koja je, međutim, bila iskazana već na prvim izborima 1991. godine, što nije idealna situacija, ali je istodobno društveno stanje koje je realno nemoguće mijenjati u kratku roku kroz „znanstveno utemeljene reforme" i pozivanje na uzore i norme iz „razvijena svijeta". Iz tih je okvira izrastalo i političko djelovanje tijekom rata pa se čini posve promašenim tražiti početnu točku kriva puta upravo u tom političkom djelovanju, odnosno u političkim ciljevima koji su se ostvarivali oružjem.

Iako nije tako počeo, rat se tijekom prve godine i gotovo neprimjetno, usljed gotove činjenice međunarodnoga priznanja, prometnuo u građanski rat u kojem se odlučivalo o političkoj budućnosti nekonstituirane države. U takvim se okolnostima svaka strana vodila stvarno racionalnim strategijama koje su počivale na svijesti o resursima što su stajali na raspolaganju: srpska je strana računala s golemom vojnom nadmoći proizašlom iz praktična prisvajanja vojske socijalističke Jugoslavije (JNA) nadajući se da će *fait accompli* fizičkoga osvajanja teritorija i susljedna „etničkoga čišćenja" na kraju morati biti priznat; bošnjačka je strana, kao najslabija u smislu resursa za nasilje kroz koje se osigurava teritorij, koristila „strategiju slabih" nastojeći isticanjem vlastite žrtve privući vanjsku pomoć; konačno, na hrvatskoj je strani jasno raspoznatljiva strategija očuvanja ljudi i teritorija, kao kapitala s kojim se ulazi u političke pregovore kojima će rat prije ili poslije biti okončan. Ono što je zajedničko svim ovim strategijama bila je potreba za konstrukcijom (makar i privremenih) političkih okvira, administrativne ustrojbe i institucija kada se već naslijeđen ustroj posve raspao u travnju 1992. godine.

Ne treba posebice ni naglašavati kako je takav razvoj prilika posve razorio one točke integracije u kojima su se pojavili zametci ideje o zajedničkome životu, koje sam prije spomenuo te očvrsnuo i u društveni prostor, ali i u onaj

pokazuje sličnosti i s jednim i s drugim modelom – pod okriljem Miloševića među Srbima u BiH je ipak prevladala struja predvođena ostatcima komunističke nomenklature; kod Bošnjaka je ta stara nomenklatura morala prihvatiti vodstvo islamističkoga političkog krila, što je rezultiralo stvaranjem krajnje neobičnoga političkog amalgama islamističkih shvaćanja, nacionalizma i ideja o organizaciji države povučenih iz socijalističke prakse (na razini simbola tu, iz pozicije vanjskoga promatrača, gotovo nadrealnu situaciju savršeno ilustrira slika vodstva SDP-a, stranke koja je ideološka i stvarna sljednica stare Komunističke partije, kako obavlja vjerski obred pred „mezarjem" bivšega oficira JNA, i također bivšega člana Komunističke partije, koji je kao zapovjednik bošnjačke vojske u Haagu osuđen zbog odgovornosti za ratne zločine koje su počinili pripadnici te vojske).

stvaran fizički prostor, dublje usjekao granice između već oblikovanih nacija. (Unatrag nekoliko godina iz bošnjačke intelektualne, pa i političke elite, dolazi uporno nastojanje na izbacivanju iz uporabe pojmovnoga sklopa „tri nacije BiH" te se u skladu s dubokim tradicijama ideološki kodiranih opisa stvarnosti govori o nekakvim „etnijama", „vjerskim skupinama" i sličnim ezoterijama što potječu iz posve drukčijih društvenih okolnosti – iza toga stoji tek plitka politička manipulacija koja sa stvarnošću ima veze toliko koliko su imale tlapnje o „udruženom radu", „samoupravnim interesnim zajednicama" i „dogovornoj ekonomiji".[13]) No, vratimo se kraju rata i načinu na koji je on okončan. Naime, svega su onoga što je rečeno o razdoblju od 1991. do 1995. godine očigledno bili svjesni oni krugovi u kojima je osmišljen mirovni projekt započet u Washingtonu, a onda dotjeran i potpisan u Daytonu. Tom se projektu može zamjeriti da nije bio dosljedan, ali se ne može zanijekati da je ugrubo poštivao silnice tada aktualnih političkih pozicija i odnosa proizašlih iz vojnih operacija – srpska je strana dobila „svoj" teritorij u formi Republike Srpske; bošnjačka je strana dobila očuvanje državnoga okvira Bosne i Hercegovine; hrvatska je strana dobila ravnopravan položaj u sklopu Federacije BiH. (Susljedan gubitak te pozicije ravnopravnosti nakon 2000. godine podjednako je, koliko se danas može razabrati, rezultat bošnjačkoga nastojanja za uspostavom supremacije, vanjskoga utjecaja, ali i nesposobnosti ovdašnje hrvatske političke elite da ostvari ono što je jamčio tzv. Washingtonski sporazum.) U svezi s tim ovdje svakako valja postaviti pitanje je li upravo taj Daytonski sporazum ona točka početka u koju se valja vratiti i krenuti drugim putem, kako se to često dade čuti u javnome govoru.

Ako bi bio pozitivan, odgovor na to, u realnu svijetu još uvijek tek retoričko pitanje, može se kretati u dva smjera – na jednome bi se taj put usmjeravao k preoblikovanju BiH u unitarnu i više ili manje centraliziranu državu, što je proklamiran cilj svih bošnjačkih političkih stranaka bez obzira na to kako se one u javnosti predstavljale: kao nacionalističke, islamističke ili socijaldemokratske. Takvo je, međutim, redefiniranje mirovnoga sporazuma u domeni čiste fantazije i do njega bi moglo doći tek kad bi se obnovio rat i u njemu

[13] Izvanredno uspjelu raščlambu diskursa današnje bošnjačke intelektualne elite vidi u tekstu: Dražen Pehar, „'Deparlamentarizacija ustavotvorstva', Daytonske ustavne aporije i simulakrum 'bosanske nacije' – svjedočanstvo o dovršetku teritorijalizacije pravno-političke misli u BiH", *Status*, Mostar, br. 15., 2011., str. 125. – 147.

bošnjačke snage odnijele jasnu pobjedu koja bi podrazumijevala masovan prisilan odlazak ovdašnjih Hrvata i Srba. Ako netko doista i sanja o tom ključu, buđenje će i triježnjenje morati doći prije ili poslije, a što kasnije do toga dođe to će postupak biti teži i bolniji.

Na drugome bi pravcu redefiniranje Daytona išlo ka dosljednu provođenju temeljne zamisli o životu jednih *pored* drugih, na kojoj on i počiva, a što podrazumijeva formulu „tri naroda, tri entiteta" umjesto sadašnje „tri naroda, dva entiteta". Iako je ta ideja Hrvatima neka vrsta političkoga sna, nitko je ozbiljno trenutno ne može zastupati jer je u postojećim uvjetima realno neprovodiva, poglavito zbog političke klime stvorene u bošnjačkome dijelu BiH – horizont političkih očekivanja tamo je (a riječ je o nešto manje od polovice pučanstva zemlje) postavljen na „jednu i jedinstvenu BiH" pa bi svaki pokušaj (ma kako on u temelju racionalan bio) okretanja javne rasprave na tu stranu značio za protagoniste trenutnu političku, ako ne već i stvarnu fizičku smrt. Racionalnost takva pristupa, nasuprot emocionalnom pristupu koji u unitarizaciji/centralizaciji vidi naplatu pretrpljenih ratnih stradanja Bošnjaka, kod kojih je nakon 1992. godine izgrađen pravi kult vlastite žrtve, nije teško dokazivati. Takvim bi rješenjem bile znatno smanjene tenzije koje izaziva dnevno političko pregovaranje u sjenci prijetnji „gašenja" svih oblika kolektivne autonomije na jednoj strani ili prijetnji „odcijepljenjem" na drugoj strani. Definiranje nacionalnih teritorijalnih okvira, koji su i danas jasno vidljivi, ali nisu formalizirani, znatno bi umanjilo mogućnost manipuliranjem strahom od „drugih" te posve izvjesno vodilo preciznijem političkom profiliranju na postojećoj sceni, što bi u konačnici (i pomalo neočekivano, ali posve izvjesno) političko gibanje usmjerilo ka nekoj vrsti reintegracije (doduše na novim temeljima) cijele zemlje, tim prije što su svi nacionalni teritoriji razdrobljeni i bez kontinuiteta pa su već na toj razini svi prisiljeni ostati u okvirima BiH ili se odreći nekih dijelova ako iz nje žele „izaći". (Ovdje se valja sjetiti metafore o „tigrovoj koži" koju je često koristio Alija Izetbegović, a koja još uvijek ima, doduše, ponešto promijenjenu vrijednost – „nacionalne pjege" su, naime, danas veće, ali su još uvijek „pjege".) No, uza sve to izgledi za prihvaćanjem takve rasprave nisu veliki ni u doglednoj budućnosti, a preduvjet za to jest otriježnjenje od političkih očekivanja u bošnjačkom korpusu iskazanih u formuli „jedna i jedinstvena" ili pak snaženje islamističkih političkih

elemenata koji bi u nastojanju na punoj reislamizaciji mogli prihvatiti i smanjen teritorijalni okvir oslobođen onoga što se u toj političkoj sredini smatra „teretom nevjernika".

Iz svega ovoga proizlazi zaključak da povratak na Dayton kao početnu točku iz koje treba krenuti drugim putem, mada racionalna, ipak nije zasad realna opcija. Pa ipak i unatoč takvu zaključku duboka sam uvjerenja da BiH unutar realnih i realističnih parametara ne može izaći iz krize otvorene 1992. godine, a koja traje sve do danas, na bilo koji drugi način – disfunkcionalnost države, istaknuta u naslovu, posljedica je upravo zabijanja „glave u pijesak" i odbijanja prepoznavanja realističnih opisa stvarnosti. Činjenica je, naime, koju se iz ovih ili onih razloga odbija vidjeti u krugovima bošnjačke elite (običnu je puku posve jasno da se ovdje živi jedni *pored* drugih jer to ti isti ljudi već stoljećima prakticiraju), da je BiH doista zemlja dubokih podjela te da se s tim podjelama može izaći na kraj samo kroz definiranje i oblikovanje specifičnih političkih aranžmana koji određuju parametre i procedure dnevnoga pregovaranja o tome kako živjeti s razlikama. Ti su, pak, novi politički aranžmani preduvjet za otvaranje „europske perspektive" istaknute u naslovu konferencije za koju je ovaj tekst nastao, i to hrvatska politička elita ne bi smjela prestati ponavljati bez obzira na količinu trenutna nerazumijevanja na koje će zbog toga nailaziti. Mnogo mi se, međutim, važnijim čini istaknuti to da je ovakvo rješenje političke, ali i društvene krize početna točka iz koje zemlja može konačno krenuti u tranziciju, odnosno jedan od najvažnijih segmenata tranzicije, a to je promjena shvaćanja o tome što država jest i kakva je njezina uloga u društvenome životu.

Riječ je o odbacivanju razumijevanja po kojemu je država golem redistributivan mehanizam koji natkriljuje i kontrolira cijelo društvo sastavljeno od podanika. Demontiranje te i takve predodžbe (a u tom se poslu nije, na žalost, daleko odmaklo ni u Hrvatskoj, kao ni u svim ostalim državama sljednicama Jugoslavije u kojima je „rat za naslijeđe" osigurao postojećim elitama održavanje staroga, „socijalističkoga" sklopa odnosa pod novim imenom) početak će onoga trenutka kad se država redefinira u nacionalnome ključu. Sve ono vrijeme od 1991. do toga trenutka može se smatrati „izgubljenim" vremenom u kojem je onaj razvijeni svijet odmicao sve dalje dok se BiH ukopavala sve dublje u jamu zaostajanja koju si možda nije sama iskopala, ali

se očito bar jedan dio zemlje u njoj jako dobro osjeća, ili u najmanju ruku ne zna izaći iz nje.

Sve do ovoga trenutka govorio sam o disfunkcionalnoj državi i eventualnim mogućnostima da se ona kroz političke procese transformira i dovede u sklad s realističnim opisom stvarnosti jednoga danas duboko podijeljena društva. Teza, pak, o dubokoj podijeljenosti implicira razlike u identitetima, razlike koje se zrcale i u naslovu zbornika gdje je identitet doveden u usku svezu s kulturom uopće i jezikom posebice. Naravno, riječ je ovdje o jednoj specifičnoj dimenziji identiteta, onoj koja osobu, pojedinca, uklapa u širu društvenu zajednicu, u kolektivitet. Realistični opisi stvarnosti ovdje taj suvremeni oblik kolektivnoga identiteta nazivaju „nacionalnim", ali se i na njega može primijeniti ona definicija koju je svojedobno postavio za „narodnost" (*ethnicity*) Frederik Barth – ukratko, „nacionalnost", i iz nje izveden „nacionalni identitet", složen je mehanizam za društvenu organizaciju kulturne raznolikosti.[14] Tim se mehanizmom na osobnoj razini može manipulirati na

[14] O problemima vezanima uz pojam „identitet" postoji gotovo nepregledna literatura pa stoga i nema nekoga smisla navoditi velik broj naslova tekstova u različitim formama koji su posvećeni tim problemima. Dostatno je samo naznačiti da su ovdje iznešene ideje „izbrušene" poglavito s osloncem na Peter J. Burke – Jan E. Stets, *Identity Theory*, Oxford, 2009., te Stuart Hall – Paul Du Gay (ur.), *Questions of Cultural Identity*, London, 1996. Pojam „nacionalnoga identiteta" uobičajen je i relativno neproblematičan u tradiciji lokalnoga diskursa, no nesporazumi nastaju u komunikaciji s vanjskim svijetom, poglavito pak s onima koji dolaze iz anglosaksonskoga svijeta, gdje pojmovi *race*, *ethnicity* i *nationality* imaju bitno drugačije konotacije, pa i značenje u odnosu na pojmove „rasa", „narodnost" i „nacionalnost" kako se oni s talogom tradicije i društvenog iskustva koriste na hrvatskom/srpskom/bosanskom jezičnom području. Razlike se pojavljuju poglavito u domeni odnosa „identiteta" i „države" – u Zapadnoj Europi „nacija" (*nation*), „nacionalnost" (*nationality*) i „nacionalni identitet" (*national identity*) usko su povezani s procesom izgradnje moderne države od 16. stoljeća nadalje, dočim su u srednjoj, srednjoistočnoj i jugoistočnoj Europi ti pojmovi stajali nasuprot postojećem sustavu državne organizacije, bilo da su s osloncem na njih u 19. stoljeću iz konglomerata malih država nastajale nove, nacionalne države (Njemačka, Italija), bilo da su s osloncem na te pojmove rušeni stari dinastički imperiji (habsburški i otomanski). S druge strane, „etnicitet" (*ethnicity*) i njegove izvedenice zamijenili su unatrag pola stoljeća na anglosaksonskom području stariji pojam „rase" (*race*) – oba ta pojma, međutim, imaju konotaciju biološkoga srodstva (stvarnog ili fiktivnog) te su, poglavito na temelju britanskoga imperijalnog i kasnije američkoga iskustva, posve odvojeni od oblikovanja i funkcioniranja države. Prenošenje, odnosno prevođenje tih pojmova u društvima s različitim iskustvom često izaziva zabune te stoga otvara polje svjesnoj manipulaciji. Sve je ovo trebalo naglasiti zbog preuzimanja ideja F. Bartha koji u sklopu anglosaksonske tradicije eksplicitno govori o „etnicitetu" – usp. Frederik Barth, „Ethnic Groups and Boundaries. Introduction", http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic446176.files/Week_4/Barth_Introduction_Ethnic_Groups_and_Boundaries_.pdf; (20. I. 2015.); isti je tekst dostupan i u (dosta lošem) srpskom prijevodu: Filip Putinja – Žoselin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Beograd, 1997. Ovdje se, međutim ide za tim da

različite načine. Primjerice, „nacionalnim identitetom", kako je to učinio moj sarajevski kolega kojega sam spomenuo, može se licitirati javno. (Uz javno se deklariranje, naime, promjene identiteta već tradicionalno u ovome kutku svijeta vezuje dobivanje sinekura ili drugih pogodnosti: od državnih koncesija u velikim poslovima, preko članstva u akademijama do kioska za prodaju cvijeća na gradskim ulicama.) No, već i ta plastičnost implicitna u mogućnosti manipulacije pokazuje da je tu riječ o složenim oblicima identiteta koji se oblikuje u društvenoj interakciji pa ga se s pravom može s Richardom Jenkinsom nazivati „društvenim identitetom".[15] Takav se pristup nadovezuje na činjenicu da je iz 19. stoljeća naslijeđen pojam kolektivnoga identiteta, kao čvrste osnovice na kojoj se oblikuju društvene zajednice, još od 60-ih godina prošloga stoljeća na temelju već naznačenih ideja F. Bartha doveden u pitanje i polako razgrađivan. Od tada se sve češće govori o nestabilnosti, plastičnosti pa i fluidnosti identiteta, što je u suvremenome svijetu jasno vidljivo u društvenim gibanjima i promjenama izazvanima nezapamćenom gustoćom i intenzitetom migracijskih pokreta koji uobičajeno vode iz nerazvijenijih k razvijenijim dijelovima svijeta.

No, ono što se gledalo na jedan način dok je migranata bilo relativno malo, pa su ih stare zajednice mogle kao pripadnike „etničkih zajednica" relativno lako „progutati" dodajući postojećem repertoaru oznaka identiteta i neke nove (a to se onda zove „multikulturalnost"), naglo se promijenilo kad je broj migranata narastao. Pokazalo se, naime, da postoji kritična točka na kojoj se u njedrima starih društvenih zajednica pojavljuju one nove sastavljene od migranata koji sada žele zadobiti status posebnih segmenata u društvu „domaćinu" te u skladu s time potražuju i nove oblike političke organizacije. Odjednom je „multikulturalizam" preveden u podrugljivu frazu „multi-kulti", službeno je označena propast samoga koncepta izjavom Angele Merkel,[16] dok je nizozemska vlada, posve u skladu s tom izjavom, a nakon nemira koji su ponegdje zadobili i formu pravoga građanskoga rata (kad policija više nije

se njegove ideje iskoriste i za razumijevanje društvenih pojava i procesa koji stoje iza pojmova „nacionalnost" i „nacionalni identitet".

[15] Vidi Richard Jenkins, *Social Identity*, London, 2004.

[16] Matthew Weawer, „Angela Merkel: German multiculturalism is 'utterly failed'", *The Guardian*, http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-german-multiculturalism-failed; (20. I. 2015.).

u stanju održavati nutarnji red i mir pa je vojska prisiljena preuzeti te ingerencije može se i mora govoriti o građanskom ratu), počela useljenicima s različitim kulturalnim navikama masno plaćati povratak tamo odakle su došli.[17]

Kako dakle u takvim okolnostima sagledavati društvene identitete i način njihove reprodukcije u lokalnim okvirima BiH? Još od vremena pojave male, ali vrlo utjecajne knjige Anthonyja Cohena o „simboličkoj konstrukciji zajednica" 1985. godine (gotovo je zapanjujuće u kojoj se mjeri malo autori koji o ovim problemima pišu na jednome od lokalnih jezika, bosanskom, hrvatskom i srpskom, pozivaju ili određuju u odnosu na Cohena), posve je jasno da „društveni identiteti" jesu stvar koja je vezana posebnim valencijama uz oblike komunikacije, potom uz potrebe ljudi da iskažu pripadnost i, konačno, uz ono što se naziva „fond društvenoga znanja", a što podrazumijeva i informacije koje se odnose na sklopove simbola, njihovo značenje i način uporabe.[18] Sukladno shvaćanjima što ih je izgradila suvremena znanost o društvu, i to onaj njezin segment koji se bavi ozbiljnim istraživanjima, a ne onaj koji unedogled ponavlja iste površne sudove te se naziva postmodernizmom, „bez društvenoga identiteta nema ljudskoga svijeta. Izvan okvira pojmova sličnosti i razlike ljudi ne bi bili u stanju uspostavljati konzistentne i smislene odnose". Kako to veli spomenuti Richard Jenkins, „individualni i kolektivni identiteti su kako proizvod 'vanjske' (pripisane) identifikacije do koje dolazi kroz interakcije, tako i 'nutarnje' samoidentifikacije; identitet (dakle) i nastaje i reproducira se (na drugačije načine) u diskursu – pripovijedanju, retoričkome nastupu, predstavljanju – ali i u praktičnim, često materijalnim, konsekvencama identifikacije"[19].

Ukratko i pojednostavljeno, u široku okviru društvene komunikacije postoji cijeli repertoar znakova koji uz status simbola signaliziraju pripadnost određenoj zajednici. Odabir tih znakova (naučenih u procesu socijalizacije, pa se stoga i može govoriti o tomu da oni predstavljaju „fond društvenoga znanja") i njihova uporaba često se kreću na granici onoga svjesnoga i

[17] Valja svakako naglasiti da je BiH jedna od onih zemalja za povratak u koju se u Nizozemskoj može ostvariti tzv. „remigracijska mirovina". Još 2011. godine Nizozemska je državljanima BiH isplaćivala više od pet milijuna eura godišnje za „starosne i remigracijske mirovine", *Federalni zavod za mirovinsko/penzijsko i invalidsko osiguranje*, http://www.fzmiopio.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=166:holandski-svb-u-posjeti-fz-mio-pio&Itemid=64&lang=hr; (20. I. 2015.).

[18] Vidi Anthony P. Cohen, *The Symbolic Construction of Community*, London, 1985.

[19] R. Jenkins, *n. dj.*, str. 176.

nesvjesnoga, kao što i kod sudionika društvenoga života njihova uporaba izaziva automatske reakcije prepoznavanja. Ne vjerujem da puno ljudi razmišlja o tome hoće li naručiti „kavu", „kahvu" ili „kafu", hoće li „lako" ili „lahko" doći do nečega, hoće li hranu pripravljati na masti, maslu ili ulju – u najvećem broju slučajeva riječ je o automatskome odbiru. No, društveni okviri tih navika svojevrsna igranja sklopom simbola znaju poprilično zakomplicirati život. Naime, poželite li u Sarajevu za ručak pripraviti svinjske šnicle ili krmenadle, morat ćete uložiti povelik trud da uopće dođete do takva komada mesa. S druge strane, poželite li u zapadnome dijelu Mostara ručati meso koje ni na kakav način nije došlo u dodir sa svinjetinom (konzumiranje isključivo „halal mesa" navika je koja se unatrag dvadesetak godina „ispod praga svijesti", i upravo u značenju simbola, već duboko ukorijenila kod velikoga broja stanovnika ove zemlje), ni to ne će biti jednostavan zadatak. Mnogo složenije društvene probleme, pak, vidljive na starom gradskom groblju u Sarajevu, naslijeđenu iz socijalizma, izazivaju razlike u pogrebnim ritualima. Dok se kršćani različitih denominacija i ono malo preostalih ateista i agnostika bez problema pokapaju u kolektivnim grobnicama, svi oni koji ritual pogreba obavljaju sukladno pravilima islamske zajednice moraju biti pokopani u pojedinačnoj i posebnoj grobnici, što znači da nekropole počinju „gutati" golem prostor otvarajući time posve neočekivan društveni problem.

Takvih je znakova-simbola bezbroj pa je, primjerice, pojedincu s izvježbanijim okom već na razini izgleda objekata (naravno onih novih, podignutih unatraga petnaestak godina) lako prepoznati na čijem se nacionalnom teritoriju nalazi. Razlike su među simbolima-znakovima često jedva zamjetne, kao u primjeru „kave" i „kahve", pa vanjski promatrači stječu dojam da je riječ o onome što je još Sigmund Freud nazvao „narcizmom malih razlika", dakle o ljubomornu čuvanju i inzistiranju na malim, gotovo neznatnim razlikama. No, riječ je tu ipak o sustavu znakovlja koji olakšava komunikaciju i daje joj sadržaj, znakovlja koje se s vremenom mijenja, ali održava razlike i granice između društvenih zajednica pronoseći ih kroz vrijeme i dajući na taj način smisao društvenoj interakciji. Podrijetlo tih razlika i njihovo prvotno značenje gubi se u tami dubokih tradicija te na taj način postaje beznačajno, kao što se svojedobno izgubilo stvarno značenje tetoviranja križa i sličnih simbola poglavito na ženskim rukama kod katolika Hrvata. Ostao je to identitetski

simbol te se dugo održao i nakon što je nestalo potrebe da se, rečeno antropološkim rječnikom, ženke vlastite skupine na taj način osiguraju za zajednicu i njezinu reprodukciju.

Vrlo slično stvar stoji i s jezikom – na razini znanstvenoga lingvističkog opisa stvarnosti svi jezici koji se govore od Jadrana do duboko u Panoniji (hrvatski, srpski, a odnedavna i bosanski) mogu se svrstati u jedan jezični sustav. Uz tu konstataciju valja, međutim, dometnuti kako između primjerice danskoga i švedskoga postoje iste, ako ne i manje, razlike kao i između hrvatskoga i srpskog pa ipak nitko ne govori o dansko-švedskom jeziku.[20] Uz to onda ide i zaključak da jezik kao govorni sustav u komunikacijskome polju prenosi poruke ne samo na razini sadržajne razumljivosti nego funkcionira i na razini simboličkoga sustava poruka o pripadanju ili nepripadanju pojedinoj društvenoj zajednici pa je u tom praktičnom smislu razlika između „lako“ i

[20] Složenost problema jezičnoga (ne)jedinstva na prostoru gdje se govori trima jezicima čiji se govornici (još uvijek) međusobno razumiju (bosanskim, hrvatskim, srpskim – četvrti jezik, crnogorski, još uvijek nema izvjesnu budućnost) može se razabrati iz djela kakvo je Robert D. Greenberg, *Language and Identity in the Balkans. Serbo-Croatian and its Disintegration*, Oxford, 2004. Knjiga postoji i u hrvatskome prijevodu (*Jezik i identitet na Balkanu*, Zagreb, 2005.), a kako na nju gledaju hrvatski jezikoslovci, jasno se razabire (u kraćoj formi) kroz članak Snježane Ferenčić, „Jezik i identitet na Balkanu. Rasprava o knjizi Roberta D. Greenberga, Jezik i identitet na Balkanu“, *Jezik*, god. LII., 2006., br. 2., str. 115. – 119., te u znatno duljem obliku u posebnoj publikaciji Identitet jezika jezikom izrečen*: zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga 'Jezik i identitet na Balkanu'*, Anita Peti Stantić (ur.), Zagreb, 2008. Kao lingvist, R. D. Greenberg savršeno je svjestan paralele između „srpsko-hrvatskog“ i „skandinavskih jezika“ (na nju se i poziva, ali samo u dva navrata i u prilično nevažnom kontekstu – usp. R. G. Greenberg, *n. dj.*, str. 14., 23.), ali se može smatrati indikativnim da „srpsko-hrvatskom“ pripisuje status „jednoga jezika“ dok u Skandinaviji postoje „jezici“. Također je indikativno da u bibliografiji koju donosi na kraju knjige, R. D. Greenberg navodi samo jedno djelo o „skandinavskim jezicima“ pa se zapravo jasno razabire kako on zapravo ne piše nikakvo „znanstveno djelo“, nego zauzima i izriče političko stajalište u odnosu na lingvističke prilike na prostoru bivše Jugoslavije (s izrazitim simpatijama za srpsku stranu) prema obrascu „kolonijalnoga diskursa“, s „Balkanom“ istaknutim u naslovu i početnim motom preuzetim od još jednoga sličnog autora, a koji glasi: „Do danas se etnicitet mnogim Zapadnjacima čini posebice povezanim sa 'svim onim malim narodima i jezicima tamo negdje', s prljavim (i neželjenim) ovoga svijeta, pojavama koje nisu posve civilizirane i koje predstavljaju veći problem no što od njih ima koristi.“ Kad se stvari sagledaju iz toga kuta, postaje jasno i zašto R. D. Greenberg jednostavno ne može uspoređivati „skandinavske jezike“ i „srpsko-hrvatski“ – Skandinavci su civilizirani, „čisti“ i „korisni“, a Balkanci su sve suprotno od toga, pa zašto trošiti vrijeme na razumijevanje i objašnjavanje bilo čega iz tog nevažnog svijeta. Za budućnost svih komparativnih raščlambi bosanskoga, hrvatskog i srpskog, može se kao obrazac uzeti golema publikacija: Oskar Bandle i dr. (ur.), *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, sv. 1. – 2., Berlin – New York, 2002.

„lahko“ ili „kave“ i „kahve“ dostatna za konstituiranje hrvatskoga i bosanskoga kao zasebnih jezika bez obzira na činjenicu da se govornici tih idioma doista „lako“ i „lahko“ sporazumijevaju. Upravo na toj razini valja odčitavati i zahtjev za televizijskim kanalom na hrvatskome jeziku – riječ je doista o *par excellance* političkom zahtjevu vezanu za pravo da pojedinac bude ono što hoće te da se pripadnicima svih relevantnih društvenih zajednica jamči isto pravo na raspolaganje sredstvima koja su prikupljena od svih. Odbijanje toga zahtjeva s neprimjerenim obrazloženjem kako se to radi iz praktičnih razloga jer se na postojećim televizijskim kanalima govori jezikom koji svi razumiju, isto je kao kad bi netko odbio pogrebe po muslimanskim pravilima u zasebne grobnice s obrazloženjem da to „guta“ prostor i da je nepraktično. No, prava narav toga odbijanja izašla je na vidjelo onoga trenutka kada je u parlamentarnoj proceduri zahtjev odbijen s obrazloženjem da se njegovo ostvarenje kosi s bošnjačkim nacionalnim interesima. To povezivanje onemogućavanja hrvatskoga kanala s bošnjačkim nacionalnim interesom jedna je od onih golemih pukotina na kojima stvarnost prodire kroz fasadu javnoga govora bošnjačkih elita – riječ je tu, ni manje ni više, o nastojanju ostvarivanja dominacije, nametanju podređena položaja u kojem se jednoj društvenoj zajednici, odnosno pojedincima koji ju tvore, onemogućuje biti ono što oni jesu i žele biti.

Na ovoj se točki vraćamo problemu disfunkcionalne države koja je disfunkcionalna, između ostaloga, i po tome što ne može izaći na kraj s identitetskim pitanjima svojih državljana. Negiranje prava na identitet pojedinca kao člana šire društvene zajednice (ma kako taj identitet bio nestabilan, plastičan i fluidan) zapravo je kršenje elementarnih ljudskih prava. Upravo na pravu pojedinca da govori kako hoće, uči jezik koji dijeli s drugim pripadnicima zajednice, sluša i gleda elektroničke medije (financirane novcem prikupljenim od zajednice) na kojima se govori njegovim jezikom, na pravu da bude pokopan po ritualu koji on smatra prihvatljivim i gradi kuću u skladu sa svojim estetskim pravilima koja dijeli s drugim pripadnicima svoje zajednice, treba oblikovati političke programe koji će stvoriti preduvjete za izlazak iz krize koja traje već više od dvadeset godina. Za takve je pak programe potrebno imati što vjernije i realnije opise stvarnosti, a njihovo stvaranje ne ide bez znanosti koja se bavi društvom i bez ovakvih zbornika.

Ivan Lovrenović

Književnik i publicist
ilovren@gmail.com

UDK 316.722(497.6)
930.85(497.6)
Prethodno priopćenje

KULTURNI IDENTITET BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

Bosna i Hercegovina kroz cijelu svoju povijest stoji u perifernu položaju spram velikih kulturno-civilizacijskih centara Istoka i Zapada primajući njihove utjecaje, ali stvarajući i vlastito sociokulturno polje u kojem se ti utjecaji uzajamno prepliću i bivaju preoblikovani. Diskontinuirana politička historija, brojne i raznosmjerne migracije, supostojanje različitih civilizacijsko-religijskih sustava napravili su od Bosne i Hercegovine neobičnu društvenu strukturu – kompozitnu i cjelovitu u isti mah.

Tradicijsku sliku kulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine karakterizira izrazit dualitet između tzv. visoke i pučke kulture. Sfera visoke kulture obilježena je izoliranošću triju kulturnih entiteta; za razliku od toga, pučka kultura je područje na kojem se, između ljudi svih etnokonfesionalnih kulturnih krugova uspostavljaju prakse i oblici uzajamnosti. Tako su kulturni identitet i kulturno nasljedstvo Bosne i Hercegovine ambivalentni i dijalektični: oni su „zbroj", ali i „umnožak"; imaju i svoje jasno diferencirane nacionalno-kulturne tradicije, ali i njihovu interferenciju koja je – zajednička tradicija. Temeljna značajka bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta obitava, dakle, u njegovoj civilizacijskoj spletenosti: u istovremenosti jedne zajedničke i triju posebnih tradicija.

Ta se višestrukost danas pojavljuje u obliku oštre fragmentiranosti, a disparatne percepcije *zemlje*, *historije* i *kulture* veoma utječu na formuliranje političkih ciljeva. Za ponovno uspostavljanje produktivne interakcije između *zajedničkoga* i *posebnoga* potreban je društveni i politički okvir u kojem bi svi elementi strukture mogli na nekonfliktan način doći do izražaja. Današnja Bosna i Hercegovina suočena je s tim pitanjima neizvjesnije nego ikada u novijoj historiji. Problem je, dakle, star, a odgovori na njega moraju biti novi jer je nova i povijesna situacija.

Ključne riječi: BiH, identitet, kulturni identitet visoka kultura, pučka kultura

CULTURAL IDENTITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Through its entire history, Bosnia and Herzegovina has stood in a peripheral position in relation to the great cultural and civilisational centres of East and West. It has received their influences, but has also created its own socio-cultural field in which these influences are mutually interwoven and reshaped. Discontinuous political history, many migrations in various directions, coexistence of different systems of civilisation and religion have made Bosnia and Herzegovina an unusual social structure - composite and integral at the same time.

The traditional image of the cultural identity of BiH is characterised by a prominent duality between the so called high and folk culture. The sphere of high culture is marked by the isolation of the three cultural entities; much different from that, the folk culture is an area where relations and practices of mutuality are established between people from all etno-confessional cultural circles. This makes the cultural identity and heritage of Bosnia and Herzegovina ambivalent and dialectical: they are both a "sum" and a "product"; they have their clearly differentiated nacio-cultural traditions, but interference also exists, i.e. their mutual tradition. The fundamental mark of BH cultural identity resides, then in its civilisational interwoveness: in the concurrency of one mutual and three separate traditions.

This multiplicity is today demonstrated in the form of a sharp fragmentation, while the disparate perceptions of *land*, *history* or *culture* influence formulating political goals a lot. A political and social framework is needed in order for the productive interaction between *mutual* and *separate* to be re-established. In it all elements of the structure could come to light in a non-conflictual manner. BiH today is faced with these questions more erratically than ever in its recent history. The problem is old, but the answers have to be new, because the historical situation is such.

Key words: Bosnia and Herzegovina, identity, cultural identity, high culture, folk culture

Uvodna teza

Nikada kao danas etnička/nacionalna višestrukost nije imala jasniji i oštriji oblik društvene fragmentiranosti, i nikada kao danas disparatne percepcije *zemlje*, *historije* i *kulture* nisu tako ultimativno utjecale na formuliranje političkih ciljeva u Bosni i Hercegovini. Ako je u tom procesu ostalo pošteđeno i sačuvano još išta od „baštinjenoga bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta", koji se ostvaruje u „civilizacijskoj spletenosti: u istovremenosti jedne zajedničke i triju posebnih tradicija" (a autor ovih redaka smatra da je ta struktura povijesno-socijalna činjenica duga trajanja koja nije lako uništiva, samo je moguće da je danas prešla u duboko latentno stanje), tada je jasno da je njezina reanimacija i reartikulacija moguća samo uz uspostavljanje optimalna društvenoga i političkoga okvira u kojem bi svi elementi te strukture bili uravnoteženi i mogli na nekonfliktan način doći do izražaja. Današnja Bosna i Hercegovina suočena je s tim pitanjima dramatičnije i neizvjesnije nego ikada u svojoj novijoj historiji. Problem je, dakle, star, a odgovori na njega moraju biti novi, jer je nova i povijesna situacija. Ali ni do tih novih odgovora ne će biti moguće doći bez razumijevanja strukture o kojoj je ovdje riječ i bez razumijevanja njezine geneze.

***

Za povijesno-političke mijene i civilizacijske prijelome te za socijalnu i kulturnu fizionomiju Bosne i Hercegovine oduvijek je bio odlučujući njezin prijelazni položaj između Mediterana i srednje Europe te između Istoka i Zapada s jedne strane, a s druge strane – karakter zatvorene, *unutarnje zemlje*, omeđene dinarskim masivom i dvjema velikim graničnim rijekama − Savom i Drinom. Zbog toga Bosna i Hercegovina kroz cijelu svoju povijest stoji u perifernu položaju spram velikih kulturno-civilizacijskih centara (Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Istoka i Zapada; Mediterana i Srednje Europe...), primajući njihove utjecaje, ali stvarajući i vlastito sociokulturno polje u kojem se ti utjecaji uzajamno prepliću i bivaju preoblikovani.

Ovako to sažeto opisuje eminentan arheolog i historičar Alojz Benac u ilustriranoj monografiji *Bosna i Hercegovina* 1982. godine:

Već i samo ime – Bosna i Hercegovina – kao da u sebi sadrži svojevrsno jedinstvo u različitosti: to i jeste i nije jedinstvena zemlja. Ovdje se dodiruju mediteransko i kontinentalno klimatsko područje, ukrštaju se razna etnička i kulturna strujanja, prolaze putevi od istoka prema zapadu, od Jadrana prema Podunavlju. Ova zemlja je bila na rubu velikih geopolitičkih zajednica, ali ih je u isto vrijeme spajala i sjedinjavala. Savsko-jadranska razvodnica na grebenima Bjelašnice i Treskavice dijeli dosta oštro Bosnu od Hercegovine. Kada čovjek pređe Ivan-sedlo, često iza sebe ostavlja maglено i natmureno podneblje, a dočekuje ga osunčano i prozračno obzorje Hercegovine. I obratno, ostavlja iza sebe krševita i gola brda, a ulazi u pitomo i prijatno zelenilo talasastog bosanskog područja. Onaj ko pređe Bosnu i Hercegovinu uzduž i poprijeko, ponijet će u sebi nezaboravan doživljaj raznovrsnosti i ljepote, osjetit će Balkan, Orijent, Mediteran, ali i prostranu posavsku ravnicu. Neretva i Bosna su dvije najveće rijeke. Prva teče ka Jadranu, a druga pripada crnomorskom slivu, a zajedno predstavljaju glavnu transverzalu od Jadrana do Podunavlja. Od prethistorijskih vremena oko ove transverzale koncentriran je razvoj čitavog ovog područja.

Politička historija ove zemlje ćudljiva je i diskontinuirana poput ponornice: razdoblja samostalnosti i određenoga državno-političkog i ekonomskog uspona smjenjuju se s vremenima propadanja i gubljenja političkoga identiteta, ili uklopljenosti u veće državne strukture. Sve je to praćeno brojnim i raznosmjernim migracijama, što je utjecalo na mozaično formiranje etničke i kulturne slike bosanskohercegovačkoga stanovništva. To, i dugotrajno supostojanje i djelovanje nekoliko različitih, nerijetko sukobljenih civilizacijsko-religijskih sustava, napravili su od Bosne i Hercegovine magično zanimljiv kulturni pejzaž i neobičnu društvenu strukturu – kompozitnu i cjelovitu u isti mah. Unutarnja dinamika, koju takav povijesni i društveni karakter zemlje uzrokuje, njezino je trajno obilježje i, ovisno o promjeni političkih konstelacija u balkanskom i južnoslavenskom svijetu te u Europi, ta dinamika umije poprimati različite oblike i smjerove – od sklada i suradnje do razdora i sukoba.

Iz tame prethistorije, o kojoj ponešto umije govoriti samo arheologija, zemlja koju danas zovemo Bosnom i Hercegovinom na historijsku pozornicu izlazi s rimskim osvajanjima, okončanima prvih godina nove ere. Uklopljena je u rimski imperij i obuhvaćena rimskom antičkom civilizacijom u sklopu goleme provincije Ilirik sve do propasti Zapadnoga Rimskog Carstva pod učestalim barbarskim navalama. One će na ovome prostoru iza sebe, počev od prvih desetljeća VII. stoljeća, ostaviti kao trajan element slavenska plemena. Njihova politogeneza, pod globalnim utjecajem i prevlašću čas Bizanta,

čas franačke države i papinskoga Rima, bit će, potom, dugotrajan proces iz kojega će se u zadnjim stoljećima prvoga i početkom drugoga milenija pojaviti srednjovjekovne južnoslavenske države: Hrvatska, Srbija, Duklja i najkasnija, ali i najdugovječnija od svih – Bosna. Od malene oblasti u gornjem toku rijeke Bosne (Porfirogenetova *to horion Bosona*), ona će se u ovome razdoblju teritorijalno proširiti do jadranskih otoka i do rijeke Save, a u političkom smislu razvit će se od zavisne banovine do najjače južnoslavenske kraljevine ostvarujući žive političke, ekonomske, trgovačke i kulturne veze s najvažnijim središtima Mediterana i Srednje Europe kao civilizacijskim okruženjem kojemu i sama organski pripada.

Osmansko razdoblje u povijesti Bosne i Hercegovine, koje počinje s uništenjem i propašću srednjovjekovne bosanske države i kulture pod naletom Osmanlija u drugoj polovici XV. stoljeća, presudno je odredilo kulturnu i političku strukturu i izgled ove zemlje u novome vijeku, a zbivanja i procesi od početka devedesetih godina prošloga stoljeća pokazuju da je historijska i mentalitetna baština toga razdoblja i te kako živa i djelujuća i danas. Prirodu socijalno-povijesnoga i kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine zato nije moguće razumjeti bez razumijevanja interaktivne i dinamične strukture odnosa konfesionalno-etničkih elemenata kakvi su uspostavljeni osmanskim osvajanjem i unošenjem osmansko-islamske civilizacije u Bosnu i Hercegovinu.

Ovdje dolazimo do pitanja historijskoga i kulturnoga vrjednovanja osmanske epohe u povijesti Bosne i Hercegovine, na kojemu se uvijek iznova prelamaju i propituju velike transhistorijske paradigme i ideologemi, neuralgična pitanja kolektivnih identiteta u nastajanju i fluktuaciji, traumatična iskustva periodičnih međuetničkih sukoba i pogroma...

Od početka moderniteta u našim kulturama i s procesom nacionalnih emancipacija to pitanje zapravo gotovo cijela dva stoljeća ne silazi s dnevnoga reda obnavljajući se s drukčijim odgovorima u svakoj od različitih državno-političkih formacija i ideoloških sustava kroz koje smo prolazili, i drukčije unutar svake etničke zajednice, a način na koji se ono postavlja u današnjoj Bosni i Hercegovini, kao ideološko-identitarnome „laboratoriju“, jedna je od njegovih novih faza, umnogomu odlučujuća za buduće odnose i fizionomiju društva i zemlje.

U najgrubljim crtama, svi se odgovori uskupnjuju oko dvaju glavnih polova – „negativnoga“ i „pozitivnoga“. Na prvome polu naglašava se osvajački,

okupacijski dolazak Osmanlija i islama, represivan karakter osmanlijske vlasti, podjarmljenost, obespravljenost i socijalna bijeda nemuslimanskoga stanovništva, uzurpacijski odnos domaćih muslimanskih moćnika prema vlasništvu nad zemljom i prema raji, konzervativizam, opće civilizacijsko zaostajanje i kulturni vakuum epohe, slave se manifestacije otpora Turcima. Na drugom polu govori se o tolerantnosti islamsko-osmanskoga sustava spram neislamskih vjerskih zajednica u Bosni, o znatnim kulturnim dometima islamske književnosti, kulture i civilizacije, o osmanskoj Bosni kao paradigmi multietničnosti i tolerantnosti, koju su narušili zloćudni nacionalizmi u XIX. stoljeću „uvezeni" iz Europe, respektive iz Srbije i Hrvatske. Prva se interpretacija može, uglavnom, karakterizirati kao hrišćansko/kršćansko, srpsko-hrvatsko, a druga kao bošnjačkomuslimansko gledište. Međutim, linije ove vjersko-nacionalne polarizacije znaju se lomiti, mijenjati, prefigurirati u ovisnosti o dominirajućim ideološkim akcentima i ciljevima konkretnih političkih režima i epoha. O tome kako su se te linije iscrtavale i povijale kroz cijelo razdoblje od odlaska turske vlasti iz Bosne do novijih vremena, mogla bi se izraditi cijela studija. Zanimljiv ideološki spoj nastao je u komunističkoj Jugoslaviji (*eo ipso*: i u Bosni i Hercegovini), osobito u prvoj epohi snažna centralizma u političkome i unitarizma u kulturnome životu. Tada se u novi mit, spleten od narodnooslobodilačke i od klasnorevolucionarne dimenzije, a s izrazitom antireligioznom i antitradicionalističkom notom, ulio stari antiturski, kroz koji se u tom novom amalgamu ipak prešutno produžavao antagonizam između *krsta* i *lune*, s jasno čitljivom apologijom srpske tradicije i heroike.

Antitursko gledište (u historiografiji, u obrazovnom sustavu, u publicistici, u medijima), koje je često izražavano u esktremno negatorskim, upravo nihilizirajućim formulacijama, naročito je pogađalo Bosnu i Hercegovinu, i to na dva načina: odricalo je toj zemlji svaku kulturnu vrijednost i dinamiku u osmanskome razdoblju, a bosanskim Muslimanima odricalo je povijesnu vrijednost i utemeljenost te suvremen nacionalni subjektivitet. Bila je to u osnovi nacionalistička ideologija čišćenja povijesti Bosne i Hercegovine i minorizacije političkoga statusa jednoga naroda u njoj. To je otvaralo potrebu za jednom drukčijom perspektivom, usmjerenom i na prošlost i na suvremenost, perspektivom koja će biti lišena ideološke zadrtosti (pogotovo ovakve, u kojoj se više nije znala granica između socijalističko-režimske pravovjernosti

i nacionalizma sa srpskom podlogom, a pod formom jugoslavenskoga patriotizma), te koja će poštovati temeljne naloge znanstveno-kritičkoga mišljenja i opisivanja. Shvaćajući i tada da je osmansko razdoblje i naslijeđe „ključ svega", pisao sam o tome kako se cjelina osmanske epohe u Bosni ne bi smjela promatrati s isključivoga aspekta tuđinske vojno-političke okupacije, s kojeg se ona ukazuje kao „duhovni i kulturni vakuum, kao fatalna i historijski neproduktivna epizoda". Posljedica takva pristupa jest „gubljenje iz vida rezultata kulturnih procesa, koji doduše jesu 'dovedeni' na valu velikih vojno-političkih potresa, ali tokom četiri stoljeća poprimaju smisao organskih kulturotvornih procesa i činjenica, koje zahtijevaju kulturnohistorijski i estetskomorfološki tretman neopterećen ideološkim i civilizacijskim idiosinkrazijama. Fenomeni kulture ne mogu se svoditi na svoj političko-historijski 'ekvivalent', bez opasnosti od teškoga nasilja nad njima i nad historijom."[1]

Današnji dominantan diskurs o bosanskoj povijesti kod Bošnjaka, međutim, otklizao je u suprotan ekstrem – u nekritičko idealiziranje osmanske prošlosti, u tumačenje osmanskoga osvajanja Bosne i unošenja islama kao povijesnoga i, malne, eshatološkoga spasa. Kao pomoću kakvoga iluzionističkog trika, u tom tumačenju potpuno se gubi povijesno-politički trenutak okupacije i uništenja srednjovjekovne bosanske države i civilizacije, a u opisivanju prilika i odnosa koji su vladali kroz stoljeća osmanske vlasti sustavno se izbjegava ili minimizira činjenica drugorazrednosti i obespravljenosti nemuslimanskoga stanovništva, osionost i egoizam domaće muslimanske političke i zemljoposjedničke klase[2], pojave vjerskoga fanatizma i isključivosti itd.

---

[1] Usp. Ivan Lovrenović, „Izolacionizam i njegovo prevladavanje", *Skice, lajtmotivi*, Banja Luka, 1986. Prvobitno objavljeno u reviji *Odjek* 1981.

[2] Historiju Bosne i Hercegovine moguće je vidjeti i kao historiju agrara, jer je ovdje ljubav i pomama za zemljom često nadmašivala sve druge socijalne odnose i ljudske obzire, a agrarno pitanje ostajalo nesređeno i akutno otvoreno u svim epohama bosanske povijesti, do danas. Česti društveni preokreti i političke uzurpacije kroz stoljeća nasilno su mijenjali posjedovne odnose, što je neizbježivo bilo povezano i s masovnim socijalno-demografskim i etnokonfesionalnim promjenama. Razvoj zemljišnih odnosa u osmanskoj epohi postao je u Bosni i Hercegovini nerazmrsiv povijesni rašomon. Taj razvoj jest u početku bio u znaku sklada, produktivnosti i neke začudne čistoće, zahvaljujući strogom osmanskom konceptu *mirije* (državno vlasništvo nad zemljom), *timarskom sustavu* (ubiranje prihoda sa zemlje za vojničku službu, bez prava posjedovanja), nepostojanju krvnoga, nasljednoga zemljoposjedničkoga plemstva te stabilnom i relativno slobodnom položaju zakupnika (kmeta), zaštićena sustavom *tapije*. To je ono blistavo doba Carstva (od Mehmeda II. do Sulejmana Zakonodavca), za koje se historičari slažu da je bilo, kako piše suvremeni madžarski pisac Josef Matuz, „ne samo gotovo savršena država reda, nego se na tu državnu tvorbu može primijeniti oznaka

Dva opisana a suprotstavljena stajališta o osmanskoj epohi čine potpun par: turkofilija i turkofobija lice su i naličje istoga odnosa prema povijesti, u čijemu središtu nije čežnja za istinom, koja je odlika znanosti, umjetnosti, a i svake racionalne politike, nego težnja za monopolom nad tumačenjem prošlosti, koja je ambicija nacionalne ideologije i ekskluzivizma.

Osmanska epoha u historiji Bosne i Hercegovine trajala je četiri stoljeća, i to ona četiri stoljeća kroz koja je Europa sukcesivno proživljavala dubinske i strukturalne preobražaje, čiji je rezultat, u jednu riječ, prevlast racionalnoga nad onostranim u doživljaju svijeta, a demokracije nad teokracijom u političkome smislu. Kao osmanska provincija s posebno izraženom graničnom i ratno-krajinskom ulogom prema toj Europi, k tomu izložena sve dubljem socijalnom i kulturnom propadanju, Bosna je od svega toga bila „sačuvana" da bi se tek u polovici devetnaestoga stoljeća, i samo kroz pionirske i autsajderske pokušaje pojedinaca, počela upoznavati s europskim modernizacijskim procesima i idejama. Zato politički slogan, kojim se danas manje-više rado služe svi, da smo „mi dio Europe oduvijek", da smo „mi stari europski

oblikovano društvo". (Taj je sustav omogućavao i pojavu trgovačko-financijskih magnata u drugim etnokonfesionalnim zajednicama, poput, recimo, snažne sarajevske katoličke obitelji Brnjaković, čije su se poslovne veze sterale od Venecije do Jeruzalema, i od Carigrada do Beča i Rima, a nestala je netragom, kao i sav taj katolički trgovačko-građanski sloj, nakon Bečkoga rata, provale Eugena Savojskoga 1697. te nakon što su se granice Osmanskoga Carstva u Bosni i Hercegovini poklopile s njegovim granicama prema Europi, obilježavajući kroz cijela dva sljedeća stoljeća krvavo razbojište dvaju nasmrt sukobljenih svjetova.) Međutim, opisani se sustav uskoro u Bosni počinje korumpirati, i to baš promjenom odnosa u agraru i u poimanju vlasništva nad zemljom. Od velikoga turskoga poraza pod Siskom 1593. sultanska vlast zbog interesa zaštite granice biva prisiljena bosanskoj vojno-feudalnoj gospodi priznavati *odžakluk*, instituciju koji sadrži nukleus nasljednosti i privatnoga vlasništva nad zemljom, tako oprječan izvornom osmansko-islamskom sustavu. Od tada, pa kroz dugotrajnu, socijalno-ekonomski sve tegobniju, a često posve protuzakonitu pojavu tzv. čiflučenja, te do Saferske naredbe iz 1859., kojom je obnemogla stambolska vlast jednostavno ozakonila i priznala sve na taj način stvorene odnose, isplivala je u Bosni, paradoksalno − baš u predvečerje odlaska Turske i dolaska Austrije/Europe, moćna klasa zemljoposjednika u čijim su rukama, u različitim formama „vlasništva", bili milijuni dunuma zemlje – oranica, pašnjaka, šume... Ni Austro-Ugarska suštinski nije odstupila od Saferske naredbe te je do samoga svojega sloma 1918. godine tragala za nekakvim sretnim rješenjem agrarnoga pitanja u Bosni, a ga nije nalazila.

Još jedno od važnih odstupanja od sustava koji je sprječavao pojavu velikih feudalnih moćnika s pravom nasljednosti, kojima je centralna vlast bila prisiljena pribjeći u Bosni, bila je ustanova *kapetanija*. Kapetanije su isprva služile kao nezamjenljivo osiguranje granica i unutrašnje stabilnosti, ali su bile i jezgre oko kojih se formirao moćan i osiljen vojno-feudalni sloj kakav je, inače, u osmanskoj Turskoj nepoznat. U tom krugu u kasnijim će se stoljećima javljati ozbiljna protivljenja i pobune protiv modernizacijskih reformi koje će Carstvo, oslabljeno i suočeno s mnogim vanjskim i unutarnjim izazovima, biti prisiljeno provoditi.

narod", može imati nekakvu faktičnost samo u geografskom smislu; mnogo je više razloga za obrnutu tvrdnju: da „mi" (svi „mi" u Bosni: Srbi, Hrvati, Bošnjaci) u povijesno-civilizacijskom smislu zapravo nismo europski narodi, barem ne do austrougarskoga preuzimanja vlasti nad Bosnom i Hercegovinom. Naravno, ne pridajući toj kvalifikaciji nikakvo vrijednosno, već samo tipološko značenje.

U vezi s vrjednovanjem osmanske epohe u povijesti Bosne i Hercegovine nikada kod nas nije dostignuto iole koherentno stajalište – ni u znanosti, a kamoli u ideologijskim slikama i prosudbama. Od trenutka u kojemu u Bosni krajem XIX. stoljeća nastaju prvi institucionalni oblici njegovanja kritičke znanosti, promijenilo se nekoliko državno-političkih okvira i ideoloških sustava, a ni u jednome od njih nije napravljena sintetska historija Bosne i Hercegovine. Nije to uspjelo ni u razvijenu razdoblju posljednje Jugoslavije (1970. – 1990.), kada je Bosna i Hercegovina već imala snažnu republičku, kvazidržavnu samosvijest te razvijene znanstvenoistraživačke institucije i školovane stručnjake, a službeno je vladala ideologija koja je negirala nacionalne partikularizme tvrdeći da ih je povijesno nadrasla i politički neutralizirala. Više desetljeća radilo se na takvu projektu historije Bosne i Hercegovine u okviru Akademije nauka i umjetnosti, ali se već tada u znanstvenim krugovima znalo da je tumačenje osmanskoga razdoblja predmet sporenja dvaju nepomirljivih pristupa, u osnovi nacionalnoideoloških, zbog čega je nemoguće da taj projekt bude završen. Slično je bilo i s projektom kulturne povijesti Bosne i Hercegovine. Razdoblje do osmanske okupacije obrađeno je i objavljeno već 1966.[3], da bi doživjelo još jedno, znanstveno ažurirano izdanje 1984. godine. Nastavak projekta, kulturna povijest osmanskoga razdoblja, koji je cijelo to vrijeme figurirao u planovima biblioteke *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine*, međutim, nikada nije realiziran.

O odnosima među bosanskohercegovačkim kulturama-etnijama, kakvi su oblikovani kroz duga stoljeća osmanske vlasti, uobičajilo se, dakle, osobito nakon krvava kraja dvadesetoga stoljeća, misliti manihejski priprosto, u dva međusobno polarizirana stereotipa. Prema jednome, glavna i konstantna crta tih odnosa jest divergencija, proizašla iz nutarnje nemogućnosti života

[3] Usp. Alojz Benac i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, 1966., 1984.

različitih vjera-nacija u organiziranoj političkoj zajednici. Odvjetnici toga gledišta s mnogo tamne strasti tumače cijelu povijest života u Bosni kao povijest vječna sukobljavanja, opće mržnje i nesreće, unutar koje narod kojemu sami pripadaju, naravno, najviše stradava i podnosi najteže žrtve. Taj ideološki stereotip bio je razvijen i propagandno podgrijavan u okviru one srpske politike koja je išla za razbijanjem Bosne i Hercegovine; potom je bio prihvaćen i u odgovarajućem dijelu hrvatske politike. Suprotstavljen ovomu, a ne manje plošan i lažan od njega, jest povijesni klišej što prošlost Bosne crta kao idilu u kojoj cvjetaju dobrosusjedski odnosi, tolerancija, multikulturalizam i opća sloga, a idilu samo povremeno kvare zle namjere i osvajački planovi iz bližega geografsko-nacionalnog „okruženja". Ovo je jedan od temeljnih motiva na kojemu počiva nova bošnjačka nacionalna ideologija, oslonjena na implicitnu ili otvorenu idealizaciju Otomanskoga Carstva i načina na koji su u njemu bili uređeni etničko-konfesionalni odnosi.

Ima u događajima prošlosti mnogo hrane i dokaza i za jedan i za drugi od dvaju sukobljenih stereotipa, ali, kao svi ideologemi, i ovi funkcioniraju tako što vrše nasilnu i sasvim proizvoljnu selekciju materijala – apsolutiziraju trenutke koji im odgovaraju, a zaobilaze one koji kvare njihovu shemu. A povijesna zbilja naprosto je sve to: onaj ni bijel ni crn totalitet životne stvarnosti u kojem istovremeno supostoje i sudjeluju i snage divergencije i snage konvergencije.

Tendencija razilaženja, divergencije kao odnosa između bosanskih vjersko-etničkih skupina uvijek je poticala iz doktrinarne zatvorenosti i ideološke isključivosti religijskih sustava i konfesionalnih institucija i s njima povezanih i identificiranih političkih struktura.

Antitetično u odnosu na ovu tendenciju, lociranu u sferi tzv. elitne kulture (religijski i politički život, sakralna umjetnost, rituali, jezici, respective: arapski u muslimanskom, latinski u katoličkom, crkvenoslavenski u pravoslavnom, hebrejski u sefardsko-židovskom miljeu), djelovala je logika svakodnevnoga života i tzv. profane kulture. Njezinim konvergencijskim učincima pridonosila je činjenica da je bosanskohercegovački svijet uvijek bio i ostao u veoma visokom stupnju jezično kompaktan i homogen, bez obzira na sve druge izvedene civilizacijsko-religijske razlike.

Tako se bosanski kulturno-komunikacijski kontekst uspostavlja kao scena začudna paradoksa: na svakom koraku, iz svake komunikacijske situacije ljudi dobivaju sijaset snažnih i izravnih potvrda o istovrsnosti i istorodnosti svojega porijekla, jezika, pučke kulture, na temelju čega se neizostavno formira jedan sloj njihove svijesti o *pripadnosti*; u isti mah, u toj istoj svakodnevnici, oni figuriraju i kao pripadnici nekoliko oštro diferenciranih civilizacijskih i političkih kolektiviteta, čije prvo lice je lice religije, te na toj osnovi biva formiran sloj svijesti o pripadnosti druge vrste. Važno je primijetiti da taj *paralelizam pripadanja* ide i kroz svakog pojedinca.

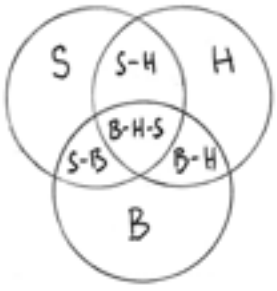
Iz povijesne zadanosti da su religijski identiteti prevalentno i u dugu razdoblju življeni i prakticirani kao *politički* i *kolektivističko-komunitarni*, oblikovano je i ono drugo lice bosanske povijesne stvarnosti – lice antagonizma, fragmentiranosti i razdora. Moglo bi se, dakle, ustvrditi: ako je oficijelni diskurs religijsko-konfesionalnih zajednica u tradicionalnom životu Bosne u nečemu imao jaku ulogu i zasluge, bilo je to u utvrđivanju i ojačavanju (upravo: okoštavanju!) političkih kolektiviteta dok je na području kultiviranja humaniteta i društvene običajnosti mnogo veća i dalekosežnija inicijativa bila na strani trivijalnoga života i njemu svojstvenih svakodnevnih oblika komunikacije.

Kako je već rečeno, sustavna znanstvena slika kulturne historije osmanskoga razdoblja u Bosni i Hercegovini nikada nije napisana. A malo što je moguće razumjeti bez uvida u odnose kakvi su bili postavljeni i zadugo vrijedili u tzv. predmodernom vremenu, praktično do posljednjih desetljeća devetnaestoga stoljeća. Kada netko jedanput bude pristupio tom važnom poslu, morat će u samu polazištu računati s podatkom o bitnu dualitetu duhovne i kulturne situacije u cijelom tom razdoblju, koji je nagoviješten u prethodnim redcima.

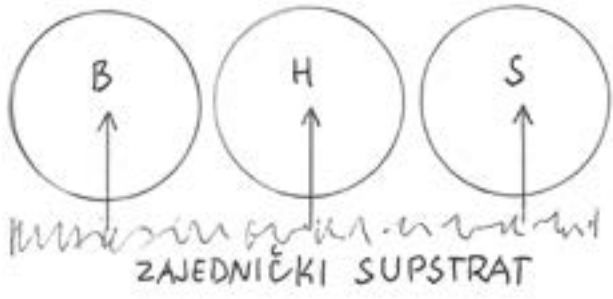
Evo o kakvoj je vrsti dualiteta riječ. Ako se poslužimo srednjovjekovnom relacijom *visoke* i *pučke* kulture, a to nam omogućuje realna srednjovjekovnost bosanske duhovne i društvene situacije sve do polovice XIX. stoljeća, onda je moguće shematski reći da se spomenuti dualitet sastoji u ovome: sfera visoke kulture obilježena je krajnjim stupnjem izolacije između triju kulturnih entiteta dok se njihovo prožimanje ostvaruje u sferi pučke kulture. (Slika 1 shematski prikazuje to prožimanje na razini pučke kulture, koje je kompleksno: „događa“ se i bilateralno, u svakoj od dvojnih kombinacija – srpsko-hrvatskoj,

hrvatsko-bošnjačkoj, bošnjačko-srpskoj, ali postoji i prostor interferencije svih triju elemenata.)

Shematizirajući i dalje, može se reći da na jednoj strani, u sferi visoke kulture, imamo tri zasebne kulture, a na drugoj, u sferi pučke kulture, zajednički fond kulturnih modela i stvaralačkih zakonitosti. U ovu sliku horizontalnih razina valja uvesti i vertikale, to jest organsku jedinstvenost koja se uspostavlja između svake od pojedinih triju kultura i njezina dijela pučke kulturne sfere. Pri tome je, opet, vrlo važno ne izgubiti iz vida one oblike u kojima pučka kultura djeluje prema „gore", „pozajmljuje" sferama triju odvojenih kulturnih tokova svoj duh integrativnosti. (Slika 2)



Slika 1



Slika 2

Nužno je naglasiti da su pojmovi visoke i pučke kulture ovdje uvedeni uvjetno, kao pomoćni, jer tu relaciju (ili, točnije, prvi član te relacije – visoku kulturu) sva tri bosanska etnokulturna entiteta ne poznaju u jednakoj mjeri, a vertikalitet jedinstva u toj se relaciji ne uspostavlja na jednak način i u jednakom stupnju u svakom od triju slučaja.

Ne treba zaboraviti da se sve što je rečeno uglavnom odnosi na život grada i gradskoga stanovništva. Sve do uoči Drugoga svjetskoga rata Bosna i Hercegovina bila je izrazito ruralna zemlja, s oko 70 posto seoskoga i 30 posto gradskoga stanovništva, pri čemu su te dvije sredine bile u svojim temeljnim crtama neznatno promijenjene od osmanskih vremena, kao i njihov međusoban odnos. Bio je to u socijalnom i kulturnom smislu odnos dvaju različitih, u mnogomu autonomnih i međusobno udaljenih, nepoznatih svjetova. U pitanjima elementarnih životnih potreba među njima je vjekovima razvijan

funkcionalan simbiotski odnos razmjene i komunikacije, ali je u srcu toga odnosa uvijek pulsirao izrazit psihološki, kulturni i socijalni antagonizam. Grubo ga ocrtavajući, može se reći: grad je oholo prezirao selo kao necivilizirano i općenito manje vrijedno, selo je gledalo na grad s nepovjerenjem i strahom, a oba stava bila su prožeta jednakim potencijalom mržnje. Bitno je kod prikazivanja ovoga odnosa naglasiti da na stupanj antagonizma nije prvenstveno utjecala religijska i nacionalna pripadnost *građana* i *seljaka*. Notorno su poznate, ali znanstveno veoma malo istražene i obrađene, forme socijalnoga i kulturalnoga odbijanja na ovoj relaciji unutar svake od etnokonfesionalnih zajednica. S obzirom na daleko najveću i najdugotrajniju socijalno-ekonomsku i kulturnu stratificiranost tradicionalnog muslimanskoga društva, može se reći da se taj odnos najizrazitije manifestirao baš u tom konfesionalnom komunitetu. Do najnovijega doba, na primjer, izraz *balija* bio je prvenstveno dio vokabulara muslimanskih građana ili feudalaca, kojim se uz snažnu prijezirno-pogrdnu konotaciju označavalo muslimanske seljake. *Ne zna balija što je balija*[4] – samo je jedan od bezbrojnih idioma kroz koje je u jeziku izražen i memoriran taj odnos. Tu pomalo kastinsku sliku statična društvenoga sustava podcrtava i odnos spram jedne marginalne, ali zanimljive socijalne skupine. U starim bosanskim gradovima to su bili Cigani, generacijama već sedentarni, najčešće kovači. Živjeli su u izdvojenim mahalama, mogli su biti uvažavani kao dobri majstori, ali u pitanjima bilo kakva tješnjega socijalnoga miješanja, pogotovo orođivanja, praktično je vladala rigidna segregacija. Naziv *firaun*, *firaunka*, kojim su ih zvali, sadržavao je (i zadržao do danas) snažan pogrdan zvuk.

Antagonizam selo – grad zadobio je snažniju političku i ideološku dimenziju i još se više produbio otkako se s devetnaestovjekovnim modernizacijskim procesima star i statičan osmanski sustav konfesionalno-političkih identiteta počeo raspadati, a na njihovo mjesto počeli stupati moderni politički nacionalni identiteti. Tamo, dakle, gdje su se takav *novi* seljak i *novi* građanin međusobno počeli prepoznavati još i kao *nacionalno* različiti, stara odbojnost porijeklom iz socijalne sfere lako je poprimala ideološki oblik i žestinu, tim više što je to uvijek bilo podgrijavano političkim aspiracijama i manipulacijama iz okolnih nacionalno-državnih središta. Sva metežna vremena u Bosni

[4] Halija, *perz.* – fin, rutav perzijski ćilim.

posljednjih stotinu trideset godina pružaju o tome mnoštvo primjera i tragičnih ilustracija. Veliki ustanak 1875. – 1878. u početku je sadržavao značajnu socijalnu intenciju dok se njegova energija, pod srbijansko-crnogorskim političkim utjecajima, nije počela okretati u nacionalno-politički smjer te je vrlo neizvjesno kako bi se završio da sve zajedno nije zapečaćeno austrougarskom okupacijom.

Drugi nam je primjer bliži: s ovoga ruralno-urbanog socijalnog gledišta nikada kod nas nije istražen splet pojava i procesa u kojima se Titov partizanski pokret od 1943. ubrzano transformira te se od avnojevske i zavnobihovske protodemokratske samolegitimiranosti pretvara u vojsku i režim koji se na kraju rata i poslije njega s ogromnim viškom zle strasti iskaljuje na *građanskom elementu*, i gdje se nikad ne može jasno razlikovati pradavni socijalni od ideološko-političkoga, a ovaj od nacionalno-konfesionalnoga motiva. Napokon, u mnogim tumačenjima nečuvena vandalskoga divljanja u posljednjem ratu 1992. – 1995., koje je za metu imalo gradove i njihovo stanovništvo, pojavljivala se teza o „ratu sela protiv grada". Nitko ju nije fundirano istražio i do kraja uvjerljivo artikulirao tako da je, na žalost, postala opće mjesto ispodprosječne publicistike, ali ju u svojim blistavim esejima, na primjer, veoma sugestivno zastupa Bogdan Bogdanović, veliki europski znalac i mudrac urbanologije.

Kada se shemi koju smo ocrtali doda još i dinamička komponenta povijesnih mijena, biva ukratko naznačena jedna komplicirana duhovna i historijska situacija, čija interpretacija nije nimalo lagan posao.

Cjelinu kulturnoga života Bosne i Hercegovine u osmanskome razdoblju, dakle, presudno određuje religijsko-konfesionalni okvir. Ova činjenica ima prvorazredan značaj za sagledavanje prirode i putova razvoja bosanskohercegovačke kulturne tradicije. Kako smo vidjeli, u osmanskoj teokratskoj državi konfesionalna je zajednica bila jedina organizacijska mogućnost iskazivanja različitih etničkih, historijskih, kulturnih, političkih i drugih interesa. Konfesionalizam, kao okvir duhovnoga života, osobito je presudno određivao sferu visoke kulture. Budući da je u Bosni riječ o trostruko (i četverostruko) diferenciranom konfesionalno-civilizacijskom „pejzažu", koji je k tomu obilježen antagonizmom između triju entiteta, jasno je koliko su se ove tri kulturne sfere morale realizirati izolirano, bez međusobna dodira. Tako, ne samo da nije čudno nego drukčije upravo nije ni moglo biti da se u Bosni vremenski i

prostorno simultano, k tomu na malom prostoru i takoreći u susjedstvu, zbivaju ne tako beznačajni stvaralački procesi, a da jedan za drugoga naprosto i ne znaju niti imaju unutrašnje civilizacijske potrebe te vrste.

Islamska sfera visoke kulture u Bosni, prirodno, najjače se realizirala u cijelom razdoblju osmanskoga vladanja, a osobito u prva dva njegova stoljeća dok se granice Carstva protežu daleko od Bosne na sjeveru i dok je država zakonski i gospodarski stabilna. Masovnost islamizacije, orijentalna urbanizacija, integriranje u orijentalni gospodarski sustav i duhovno-civilizacijski krug, ukratko rečeno, objektivni su i konkretni historijski uvjeti za procvat ove kulture i umjetnosti.

Za našu temu vrlo je važno primijetiti kako muslimanska kulturna komponenta počinje vidno stagnirati u drugim dvama stoljećima osmanskoga vladanja, od one prekretnice koju označava poraz Turske pod Bečom krajem XVII. stoljeća, kada granice Carstva silaze na Savu, Carstvo zapada u trajnu i progresivnu destabilizaciju, a Bosna u svemu tome počinje proživljavati osobito teška krizna vremena i procese. To i u ovom slučaju upućuje na direktno proporcionalan odnos između stabilnosti sustava i rasta visoke kulture. Na ovo se logično nadodaje zapažanje da upravo od ovih vremena jačaju u okviru muslimansko-bošnjačkoga kulturnoga toka lokalni stvaralački oblici, kakav je, na primjer, alhamijado književnost. Ovo se podudara s intenziviranjem procesa u kojemu se – kroz burna društvena previranja i nemire, kroz paradoksalne i nerijetko tragične historijske okolnosti i događaje – sve uočljivije diferencira specifičan lik bosanskomuslimanskog etnosa u cjelini osmanskoga „commonwealtha“. O tom procesu upečatljivo piše vrstan poznavalac i istraživač bosanske povijesti u osmanskoj epohi Avdo Sućeska:

> Islamizirano bosansko stanovništvo, samim tim što je pripadalo vjeri osvajača, nalazilo se u nešto povoljnijem položaju od hrišćanske raje, premda među njima na početku u pogledu eksploatisanosti nije bilo bitnih razlika. Postepeno se društveni položaj bosanskih muslimana poboljšavao, a osobito otkada su svi morali da učestvuju u odbrani granica Bosne i turske države uopšte. Zbog krajiškog karaktera Bosanskog pašaluka, čije su granice morali braniti, svi muslimani su, izgleda, bili vrlo rano oslobođeni od izvanrednih nameta (tekâlif-i-örfiye), ili su na ime tih nameta davali daleko manje od podanika u drugim krajevima carstva. Kada je nastalo takvo stanje, zasada se ne može određeno tvrditi, ali da su izvanredni tereti u Bosni bili rijetki, ili minimalni, vidi se iz dokumenata iz XVII stoljeća koji se odnose na Bosnu. Mislimo da su od izvanrednih

nameta svi muslimani bili oslobođeni tokom XVII stoljeća, kada su se svi na određen način našli u poziciji braniča turske države, kada su, dakle, na ovaj ili onaj način, morali da obavljaju vojnu službu. Mislimo da je na toj osnovi jačala svijest kod bosanskih muslimana, većinom slobodnih seljaka, o posebnosti njihovog položaja u carstvu, za čije su očuvanje toliko puta žrtvovali svoje živote. Zbog takvog svog položaja bosanski muslimani, i feudalci i seljaci, predstavljali su do kraja najjači oslonac vlasti turskih sultana u Bosni. Ali ne samo zbog toga. U privrženosti bosanskih muslimana turskim sultanima igrao je ulogu i ideološki momenat. Zbog uske povezanosti vjere i države po islamu, koji su u Bosnu donijeli Turci, bosanski muslimani su u turskoj državi gledali svoju državu, čiju odbranu su smatrali svojom vjerskom dužnošću, kao što su u sultanu gledali šefa države, kome je kao halifi (šefu muslimanske vjerske zajednice) bila vlast povjerena od boga.[5]

Sfera visoke kulture katoličko-hrvatske i pogotovo pravoslavno-srpske komponente, u usporedbi s islamskom, znatno je siromašnija, što je razumljivo s obzirom na realno-historijski položaj ovih dvaju entiteta u osmanskoj islamskoj državi. Praktično, to je – i pored načelne islamske tolerancije drugih monoteističkih religija – ipak položaj građana drugoga reda. Doduše, i ovdje je vrlo važno uočiti krupne promjene tijekom vremena, i u ovisnosti o mnogim isprekrižanih internih i eksternih čimbenika. Tako je, na primjer, velika razlika između položaja Pravoslavne Crkve u Bosni i Hercegovini (pa odatle i pravoslavno-srpske visoke kulture) u prvim stoljećima, do ukidanja Pećke patrijaršije i uvođenja grčkoga visokoga klera, od njezina položaja u kasnijem razdoblju. Osmanska osvajanja zatječu Srpsku pravoslavnu Crkvu na Balkanu kao samostalnu vjersko-crkvenu organizaciju. Ona je preživjela propast srednjovjekovne srpske države i srpske feudalne kulture, i zapravo preuzela na sebe njezino ideološko kontinuiranje. Novi vladari, osmanski sultani, priznaju takav njezin duhovno-politički kapacitet i u prvim se stoljećima može govoriti o skladnim i produktivnim odnosima između srpskih hijerarha i osmanske vlasti. Taj je odnos osobito stabiliziran nakon što je zalaganjem velikoga vezira Mehmed-paše Sokolovića 1557. godine obnovljena Pećka patrijaršija, s patrijarhom Makarijem, prvim rođakom Mehmed-pašinim. Uz velikoga vezira Mehmeda, praktičnoga vladara, kuća Sokolovićâ daje najvažnije ljude u europskom dijelu Carstva. Ferhat-paša u Banjoj Luci i Mustafa-paša u Budimu vladaju dvjema važnim graničnim pokrajinama, a njihovi pravoslavni

[5] Avdo Sućeska, *Ajani – prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo, 1965.

rođaci redom vladaju Pećkom patrijaršijom u šesnaestom stoljeću: nakon prvoga, Makarija, slijede Antonije, Gerasim, te Savatije. Kao autonomna upravna struktura unutar osmanske države, Pećka je patrijaršija proširila svoju jurisdikciju do granica koje su se potpuno podudarale s najdaljim zapadnim, sjevernim i sjeverozapadnim granicama Osmanskoga Carstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Ugarskoj. Bosna i Hercegovina teritorijalno je cijela bila obuhvaćena jurisdikcijom Pećke patrijaršije, a razdoblje XVI. i XVII. stoljeća vrijeme je intenzivne vjerske, crkvenograditeljske, kulturne i prosvjetne djelatnosti. Tada će po Bosni biti dignuti poznati srpski manastiri i crkve (*Stara crkva* u Sarajevu, u Žitomislićima, Trijebnju, Aranđelovu, Papraći, Lomnici, Ozrenu, Tvrdošu, Vozući itd.), i u njima njegovana prvorazredna crkvena umjetnost – fresko-slikarstvo velikih majstora Longina i Mitrofanovića, umjetničko zlatarstvo i rezbarstvo, ikonopis. U tom postgutenbergovskom razdoblju pojavila se u Bosni i prva tiskara, koju 1529. u Goraždu drže tamošnji monasi. U njoj su, doduše, otiskane svega tri vjerske knjige, no, na prvu sljedeću tiskaru u Bosni i Hercegovini čekat će se stoljećima, sve do 1866. godine, kada je za vladanja Topala Osman-paše grafičar Ignjat Sopron iz Zemuna dobio koncesiju i u Sarajevu pokrenuo *Vilajetsku štampariju*.

Slom turske ofenzive prema Europi, sve aktivnije vezanje crkvenoga vodstva za austrijsku protuofenzivu prema Turskoj, ukidanje Pećke patrijaršije (ne samo kao vjerskoga nego i političkoga i kulturnoga integrativnoga čimbenika cijeloga srpskoga entiteta na Balkanu), uvođenje fanariotskoga visokoga klera kojim pravoslavno-srpski narod gubi svoje autentične predstavnike, i koji unosi mnoge negativne tenzije u odnosu spram katoličko-hrvatske etničko-konfesionalne zajednice – sve će to od XVIII. stoljeća početi narušavati i same pretpostavke za nastanak bilo kakvih oblika visoke kulture. Gotovo bi se moglo reći da se od ovog vremena kulturotvorni potencijali pravoslavno-srpskoga svijeta potpuno „preseljavaju“ i manifestiraju u sferi pučke kulture. Jači građansko-trgovački sloj, kao društveno-ekonomska podloga za pojavu kakvih-takvih oblika visoke kulture, pojavit će se tek u XIX. stoljeću kada čitava Bosna i Hercegovina ionako ulazi u sasvim novu kulturnu epohu.

Donekle je analogna, ali u nekim bitnim elementima i drukčija, situacija katoličko-hrvatskoga svijeta u Bosni. Za razliku od pravoslavne zajednice, koja je sva u okviru osmanske države, glava katoličke zajednice je u vanjskom,

neprijateljskom svijetu: Rim i Beč dva su njezina sjedišta, duhovno i političko, u koja katolici s tihom čežnjom gledaju sva ta duga stoljeća. Strukturalno, njihov je položaj zapravo apsurdan: u etničkom i zavičajnom smislu oni su čvrsta korjenika, svoji na svome, a politički i konfesionalno (što je u predmodernome dobu jedno te isto!) oni su neka vrsta dijaspore rimokatoličke „matice", gotovo kao kakva crkvena „iredenta"!

Na profiliranje specifičnoga mentaliteta i kulturne akcije franjevaca te uopće na profiliranje katoličko-hrvatskoga puka, presudno je djelovao paradoks njihova historijskoga položaja u Bosni i Hercegovini. To biva osobito jasno izraženo nakon utvrđivanja europske granice Osmanskoga Carstva na granicama Bosne i Hercegovine prema Dalmaciji i sjevernoj Hrvatskoj, odnosno prema Mletcima i Austriji, čime je presječen prirodan etničko-kulturni i konfesionalno-civilizacijski prostorni kontinuum. Nekako od toga vremena Rusija i Austrija intenziviraju svoju protutursku politiku tražeći za sebe patronat – jedna nad pravoslavnim, druga nad katoličkim svijetom – aktivno se baveći različitim propagandnim i obavještajnim vezanjem toga življa za svoje ciljeve koji su, naravno, daleko od bilo kakvog političkog altruizma. To pojačava sumnjičavost turske vlasti spram tih etničkih skupina, a rasulo, bezvlašće i bezakonje, koje nastupa sve intenzivnije od XVIII. stoljeća, te odnose stalno pogoršava. Franjevci, i njihov puk, kao društveno-crkvena struktura izravno podložna Rimu (a Rim je s aspekta oslabljene turske vlasti tuđinski centar opasna političkoga i vojnoga neprijatelja!) ovo pogoršanje odnosa trpe na posebno drastičan način.

Za izgradnju katoličko-hrvatskoga identiteta od prvorazredne je važnosti kontinuitet i narodni karakter franjevačke redovničke organizacije Bosne Srebrene. U franjevcima su bosanski katolici, Hrvati, kroz sva četiri stoljeća osmanskoga milet-sustava imali autentične političke, kulturno-prosvjetne i, naravno, vjerske predstavnike. Bitno je pri tome da su franjevci, polazeći od vjersko-didaktične svrhe, inzistirali na prosvjeti i obrazovanju, koje su sami stjecali na respektabilnim europskim učilištima. Još je važnije da se ta aktivnost nije zadržala na svojoj primarnoj funkciji, nego se širila u mnoge druge domene i discipline: historiografiju, geografiju, pjesništvo, kroničarstvo te prosvjetnu djelatnost. Zahvaljujući organskoj stopljenosti franjevaca s narodom i njihovoj djelatnosti, u katoličko-hrvatskom miljeu ipak se i dalje

održavaju kakvi-takvi uvjeti kulturnoga izražavanja. Ono se, kako smo vidjeli, manifestira najviše i najkarakterističnije u domeni pismenosti, književnosti, jezično-pravopisnih napora i anticipacija onih ideja koje će trijumfirati na širem južnoslavenskom prostoru u XIX. stoljeću.

Iz ovih ovlašno naznačenih kontura bosanskohercegovačkoga mozaika, jasno je vidljivo da su se tri kulturne sfere razvijale uglavnom izolirano, a jasno je i zašto je moralo biti tako. Iz ovih naznaka vidljivi su i historijsko-interesni korijeni antagonizama koji se u različitim pojavnim oblicima i intenzitetima javljaju između svih triju etnokonfesija, osobito u drugom razdoblju turske vlasti – onomu od kraja XVII. stoljeća. Tu je negdje, historijski objašnjiv, i korijen muslimanskoga nepovjerenja spram kršćanskog/hrišćanskog elementa, što je u racionaliziranoj osnovi sasvim konkretan egzistencijalni strah od vanjskih, europskih vojno-političkih sila koje svoje imperijalne strategije kamufliraju konfesionalno, brigom i pravom na pravoslavlje (u ruskoj) i na katolicizam (u austrijskoj varijanti); i korijen recipročna antiturskoga i antiislamskoga raspoloženja kod hrišćana/kršćana; konačno, vidljivi su i korijeni pravoslavno-katoličkoga rivaliteta, koji se u ovdje tretiranu razdoblju kreće najčešće oko posve zemaljskoga, banalnoga sporenja o pravu na pobir i dažbine, da bi potom, u XIX. stoljeću, s pojavom nacionalnih ideologija, u političkoj igri čiji su se zamršeni konci potezali na velikim relacijama od Beograda do Zagreba, i od Beča i Pešte do Petrograda i Carigrada, prerastao u maligna sporenja o pravu na Bosnu i Hercegovinu, u Bosni i izvan nje. U njima se redovito operiralo, bespredmetno, ali opasno isključivo, „argumentima“ o prioritetu i primatu pojedinih nacionalnih kultura.

Nasuprot međusobno izoliranim elitnim kulturama, ili paralelno s njima, u profanu životu za riječ se otimaju oblici *pučke* kulture i komunikacije. Ona ima svoje vrijeme, svoje porijeklo, svoj jezik, svoje oblikovne zakone, svoje funkcije, svoje, dakle, elemente koji su katkada samo periferno podudarni sa svijetom pripadajuće visoke kulture, a veoma često odvojeni i različiti od njega. Bitno je za našu temu ovo: za razliku od međusobne izoliranosti sfera visoke kulture, pučka kultura je ono područje na kojem se, između svih triju etnokonfesionalnih krugova, uspostavljaju prakse i oblici uzajamnosti. Cjelina materijalne, socijalne i duhovne pučke kulture daje dosta materijala za tvrdnju o jedinstvenosti kulturotvornih mehanizama i zakonitosti koje su

vladale ovom kulturnom sferom, uz posve drukčije prelamanje civilizacijsko-konfesionalnog trostrukoga raskola visokih kultura. Postojanje toga zajedničkoga supstrata nije nikakav historijski kuriozum. Bez obzira na konfesionalno-civilizacijske različitosti kojima je naš svijet izručen tako reći od doseljenja na Balkan, a naročito snažno i dramatično u razdoblju o kojem je ovdje riječ, taj je svijet većinom zajedničkoga etničkoga porijekla, sa zajedničkom, veoma snažnom kulturnom i duhovnom baštinom iliro-romano-slavenskoga amalgama, konačno – svijet jednoga jezika i s mnogim zajedničkim crtama mentaliteta, u nekim, osobito gradskim sredinama, stoljećima izmiješan u najtješnjem svakodnevnom dodiru.

Pučku sferu kulturnoga nasljedstva Bosne i Hercegovine, dakle, karakterizira visok stupanj uzajamnosti. Oni, pak, elementi u kojima se ona prepoznaje kao trojno diferencirana, ulaze u nju „odozgor", iz civilizacijski i historijski jasno razgraničenih sfera visoke kulture. U tom je smislu naše nasljedstvo ambivalentno i dijalektično, kao i kulturni identitet Bosne i Hercegovine: ono jest „zbroj", ali jest i „umnožak"; ima i svoje jasno diferencirane nacionalno-kulturne tradicije, ali i njihovu osnovu i njihovu interferenciju koja je – zajednička tradicija. Jedan od temelja baštinjena bosanskohercegovačkoga kulturnoga identiteta je, dakle, u njegovoj civilizacijskoj spletenosti: u istovremenosti jedne zajedničke i triju posebnih tradicija.

Post scriptum

U spomenutu eseju o povijesnom izolacionizmu među etničkim kulturnim tradicijama u Bosni i Hercegovini, koji sam objavio prije trideset pet godina u *Odjeku*, bio je i odlomak u kojem se diskutira s poznatom prozom Ive Andrića *Pismo iz 1920. godine*. Korisno ga je ovdje navesti jer se iz njega prilično dobro vidi i što se sve s nama i u nama promijenilo od toga vremena i kako se sadržaj pojma *kultura* promijenio od ondašnjega univerzalno-estetskoga do današnjega političko-identitetnog značenja u smislu cinične, ali teško osporive primjedbe Terryja Eagletona, u kojoj i Bosnu i Hercegovinu uzima kao ilustraciju kako se kultura preobrazila: od jednoga estetskoga područja, koje je služilo kao sklonište od profana (pa i političkoga) života, pretvorila se u političko sredstvo *par excellence* i tako se profanirala, ali, što je osobito važno,

i demokratizirala. Eagleton to sažima u elipsu: „U Bosni i Hercegovini ili u Belfastu kultura nije tek ono što stavljate u kasetofon, to je ono radi čega ubijate." Iz ovog se odlomka, međutim, vidi i to da je i u tom vremenu postojala zebnja od kulturnih nelagoda i animoziteta te da se slutila težina i važnost „civilizacijskoga ispita". Evo toga fragmenta:

> Junak Andrićeve priče *Pismo iz 1920. godine* mogao je (točnije: morao je) osjećati iskucavanje satova sa sarajevskih tornjeva i sahat-kula kao metaforu fatalnoga izolacionizma, jer u vrijeme u kojemu on to osjeća još su na djelu izolacionistički mehanizmi historije, čak i pojačani krvavom akceleracijom koju dobivaju od okupacije 1878. do prvoga planetarnoga rata, koji se ovdje prelomio na posebno koban i kompliciran način.
>
> Mi smo, danas, neosporno u znatnoj mjeri (negativno samo onda kada to neće da se prizna, kada se tabuizira) još uvijek određeni uže shvaćenom „svojom" kulturnom tradicijom i svojom civilizacijskom pripadnošću.[6] Negirati to, beskorisno je, neistinito i nepametno, a nadasve štetno. No, s druge strane, mi živimo trenutak istinske planetarizacije kulture, u kojemu su pred intimnom recepcijom i organskim usvajanjem kulturnih vrijednosti pale sve barijere: nacionalne, političke, konfesionalne, jezične, a ostao da djeluje kriterij univerzalnoga. Figurativno rečeno: pomaknuto je simbolično značenje Andrićevih tornjeva i sahat-kula: nekad su djelovali kao usmjerivač života, sad bi trebali djelovati kao činjenica kulture, estetsko-historijska činjenica, koja per definitionem priključuje, povezuje. Pa, ako je prirodno, logično, dobro da drevnu indijsku skulpturu, japanski tuš, moskovskoga Blaženoga Vasilija, katedralu iz Chartresa, ili ohridskoga sv. Nauma, ninski sv. Križ, fresku iz Sopoćana itd, itd. doživljavamo izravnošću estetske sugestije i historijske evokativnosti, neće biti logično i neće biti znak potpune lične i civilizacijske zrelosti, da nam punoću recepcije zavičajnih kulturnih činjenica i stvaralačkih fenomena ometa još uvijek djelujuća, a mrtva, nelagoda i animozitet. Radi se o ovome: s takvom nelagodom u duhu spram sebi najbližega kulturnog fenomena, ni recepcija japanskog tuša ne može biti prava ni potpuna. Naš

[6] U onom smislu u kojem taj termin koristi Srećko Džaja u eseju „Duhovni, politički i društveni kontekst pisca Matije Divkovića": „U trenutku Divkovićeva nastupa kao pisca u bosansko su se tlo već duboko spustili obronci triju velikih civilizacija Mediterana: zapadnoevropski u formi katolicizma, bizantski u formi pravoslavlja i islamski u formi osmanske države. Ova nam je činjenica do banalnosti poznata, ali ne i sve posljedice koje su proistekle iz tog povijesnog sklopa i na kojima je izgrađen naš današnji zajednički i posebni identitet. Naime, identitet svih nas, koji smo rođeni u ovoj zemlji, vrlo je dijalektičan. Svi smo mi Bosanci, ali je naše bosanstvo više varijabla negoli konstanta, s obzirom na našu civilizacijsku pripadnost. Mislim da uzroke tome fenomenu treba tražiti prije svega u činjenici da su sve tri civilizacije u Bosni unesene izrazito političkim putem i u razmjerno brzom tempu, a ne lagano 'metanastazički' (J. Cvijić), i da su Bosanci svih triju varijanata ostali u trajnom višestrukom kontaktu i sponama sa svojim izvanbosanskim duhovnim i političkim središtima.", Usp. Srećko Džaja, „Duhovni, politički i društveni kontekst pisca Matije Divkovića", *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo, 1982.

civilizacijski ispit zrelosti polaže se ovdje; to nigdje nije tako neminovno kao u Bosni. Vratimo se Andrićevoj slici; ona nam još može koristiti. Prisjetimo se: tvarno, ona je sazdana na simbolima sarajevskih tornjeva, „raznovrsnih i raznoglasnih", i njihovih satova, odnosno vremena četiriju raznih, „među sobom zavađenih kalendara", i četiriju „raznih crkvenih jezika". Ta slika ne samo da je estetski sugestivna, nego je i civilizacijsko-historijski vjerodostojna i istinita. Ali, valja se upitati: dokle istinita, s kojom dimenzijom historije i kulture ona računa, koju dimenziju ima u optici? Tornjevi, satovi, mjerenje vremena, kalendar, crkveni jezici, urbani ambijent. Sve: elementi visoke kulture, k tome, uhvaćene u kadar u još uvijek pretežno konfesionalno-religijski određenom vremenu. Kadar Andrićeve slike, dakle, hvata samo „gornje" aspekte, ne obuhvaćajući totalitet. Ako je dopušteno oživjeti rad piščeva objektiva, on će nas nužno, vlastitom logikom, svesti u podnožje tornjeva i sahat-kula. U što? U vrevu života, u žamor svakodnevlja stoljeća, u parter historije i jedne drukčije, pučke kulture. Ona, doduše, živi u sjeni tornjeva i njihovih satova i ne može ne biti njima svaka svojima - obilježena, ali ta obilježenost daleko je od toga da je može obujmiti svu i prožeti svu.

Između vremena u kojemu su pisani gornji redci i vremena današnjega pukla je cijela historijska provalija. Južnoslavenske političke zajednice kojoj je Bosna i Hercegovina pripadala gotovo cijelo stoljeće, netragom je nestalo. Prvi put nakon pradavne 1463. godine pojavila se samostalna bosanska država. No, upravo je od tada bosanskohercegovačko društvo, prvo kroz „demokratsku preobrazbu" (prvi višestranački izbori 1990. godine), a potom kroz državno osamostaljenje (1992.) te kroz ratni užas i njegovo političko zamrzavanje (Daytonski sporazum 1995.), doživjelo krajnju kristalizaciju triju nacionalnih kultura, shvaćenih baš kao sredstvo i izraz političkoga identiteta.

Jela Sabljić-Vujica

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
jelena_sabljic@net.hr

UDK 130.2
316.75
14
Pregledni članak

NEVOLJE S IDENTITETOM

Sažetak

Razmatranje podrijetla i ustroja subjekta predstavlja osnovni problem suvremene teorijske prakse. Pitanje tvorbe identiteta po prvi se put sustavno postavlja u razdoblju moderne kao dio sveobuhvatna projekta prevrednovanja normativnog pojma racionalnosti, no tek je postmoderna teorija, prije svega strukturalistička i poststrukturalistička škola mišljenja uvela pojam identiteta kao središnji. Pritom se tvrdi kako je identitetska tvorba lišena ideološke konotacije te se odvija isključivo na psihičkom ili diskurzivnom planu. Uz pomoć uvida kritičke teorije analizirat će se ključne postavke navedenih tvrdnji i ukazat će se na upravo ideološke implikacije postmodernog poimanja identiteta.

Ključne riječi: subjekt, identitet, moderna, postmoderna, ideologija

THE TROUBLE WITH IDENTITY

Abstract

The examination of the origin and the configuration of the subject presents the central problem of the contemporary theoretical praxis. The question of identity formation is, for the first time, postulated in the modern period as a part of the comprehensive project of revaluating the normative notion of rationality. However, this question becomes fundamental in postmodern theory, principally in the structural and the post-structural school of thought. Doing so, the identity formation is deprived from ideological connotations, and it is elaborated exclusively within the psychic or the discursive layout. Considering the insights of the Critical theory and analysing the cardinal components of the above mentioned statements it will be evident that the postmodern concept of identity contains ideological implications.

Key words: subject, identity, modern, postmodern, ideology

Pitanje identiteta zauzima nesumnjivo središnje mjesto u suvremenoj misli i može ga se, u različitim oblicima i interpretacijama, pronaći i u književnoj teoriji i psihologiji, i u biologiji i dnevnoj politici. Nakon što se svijet temeljito premjerio i analizirao, nakon što su se iskusile sve povijesti, velike i male, ispitivački se pogled konačno okrenuo samu ispitivaču. Identitet prestaje biti ona izvjesna, neupitna danost koja iz zamišljena središta svoga bića upravlja sobom i svijetom te postaje spletom nesvodljivih okolnosti. Ukida se ona čuvena Descartesova maksima *mislim, dakle jesam*,[1] a na njezino mjesto stupa Lacanova da „tamo gdje mislim, nisam, a tamo gdje jesam, ne mislim“[2].

Pritom ovim raspravama, živim i polemičnim, kao što su sve rasprave u kojima se predmet eksperimentiranja stalno izbjegava prilagoditi normativnim uvjetima eksperimenta, dominiraju dva pristupa: prema jednom, subjekt je iskonski proturječan, premrežen svjesnim i nesvjesnim procesima koji ga sputavaju i stoga čine regresivnim dok je prema drugom subjekt rezultat

[1] Rene Descartes, *Diskurs o metodi*, Zagreb, 2011., str. 15.
[2] Jacques Lacan, *Ecrits: A Selection*, Alan Sheridan, (prev.), London, 1977., str. 166.

funkcije ili čina koji nosi i stoga suštinski progresivan. Drugim riječima, subjekt gubi pravo pretpostavljanja već na razini egzistencije[3] i nastaje:

a) međudjelovanjem različitih razina psihičkog aparata, čime je načelo individuacije postulirano u kontinuiranu ontičkome procesu, i to kao: a1) dijakronijski niz, id → ego → superego (Freud); a2) sinkronijski niz, osobno nesvjesno ↔ kolektivno nesvjesno, mentalna zbilja ↔ materijalna zbilja (Jung); a3) dijakronijsko – sinkronijski niz, imaginarni → simbolički → realan stadij i simptom (u originalu *sinthome*) kao čvor koji veže stadije (Lacan)
b) instrumentalnim djelovanjem komplementarnih razina jezičnoga aparata, čime je načelo individuacije postulirano u diskontinuiranu deontičkome procesu, i to kao: b1) poiesis, konkretna posljedica funkcionalnog ili imaginarnog odnosa infrastrukture (de Saussure, Propp, Greimas); b2) mitopoiesis, imaginarna posljedica konkretnog odnosa između struktura (Levi-Strauss, Barthes, rani Foucault; b3) autopoiesis, imaginarna posljedica imaginarnog odnosa infrastukture i superstrukture (Derrida, Butler, Spivak).

Ono što je zajedničko ovim pristupima jest nepovjerenje prema bitnu određenju identiteta:

> Postajemo svjesni da „identitet" i „pripadanje" nisu urezani u kamenu, da nisu osigurani doživotnim jamstvom, da su izrazito podložni pregovaranju i da se mogu opozvati, te da su vlastite odluke, koraci koje poduzimamo, načini na koji postupamo – te odlučnost da ustrajemo u svemu tome – presudni čimbenici i za jedno i za drugo.[4]

Identitet se, prema Baumanu, proizvodi ustrajnošću, što je zapravo sociološka oznaka onoga što Derrida bez vrijednosnih pretenzija naziva iterabilnošću, dakle, nastaje stalnim pozivanjem na kontekst, odnosno uplitanjem u zatečene okolnosti iz kojih se onda identitet raspoznaje kao vlastiti. Subjekt se zapravo mora ponavljati kako bi se izumio, jer su njegovi konstruktivni

[3] O opravdanoj kritici Sartreove egzistencijalističke premise vidi: Claude Levi-Strauss, *Divlja misao*, Zagreb, 2001.

[4] Zygmunt Bauman, *Identitet: razgovori s Benedettom Vecchijem*, Zagreb, 2009., str. 16. – 17.

referenti previše nestabilni, previše podređeni okolnostima, s obzirom da se identiteti „konstruiraju kroz razlike, ne izvan njih“[5].

Dimenzije iterabilnosti i diferencije polovi su nove etike individualnosti, između njih subjekt mora potvrditi svoje mjesto u društvu i što uvjerljivije odigra namijenjenu društvenu ulogu to će njegov zahtjev za autentičnošću biti svrhovitije ažuriran:

> Onoliko koliko se „identitet“ osigurava pojmovima spola, roda i spolnosti kojima je namjera stabilizirati, sam pojam „osobe“ dolazi u pitanje kada se pojave ona „nekoherentna“ ili „diskontinuirana“ rodna bića koja jesu osobe, ali se ne uspijevaju prilagoditi rodnim normama kulturalne spoznatljivosti kojima se definiraju osobe.[6]

Budući da je konstruiran kroz razlike, a ne izvan njih, drugim riječima, budući da je njegovo utemeljenje stvarno samo u opetovanu odnosu razlikovanja, subjekt postaje rubna vrijednost, njegov moral postaje rubna vrijednost i svejedno je, kako rezimira Culler, „reprezentira li diskurs identitete koji već postoje ili ih proizvodi“[7], svejedno je je li on već ostvaren psihičkom praksom ili se tek ostvaruje u diskurzivnoj praksi. Ono što je važno jest činjenica kako je subjekt zbog prirode identitetske tvorbe osuđen prepoznavati se isključivo u simptomima, frojdovskim previdima ili deridijanskim aporijama.

Priroda je vezivna nit ovih teorija, one se, dakle, putem psihičkih i diskurzivnih inventara bave samim usudom i samim time nadilaze ideološka ograničenja i zablude koje su opterećivale prijašnju misao o pitanju identiteta. No, ideologija je, reći će Eagleton, latentna snaga[8], pojavljuje se upravo tamo gdje je nema, i stoga će se u sljedećih nekoliko rečenica pokušati ukazati na ideološku dimenziju navedenih stavova, odnosno, pokušat će se baviti strateškim motivima i posljedicama suvremenih identitetskih teorija jer to su dimenzije s kojima se one odbijaju suočiti tvrdeći da su ih nadišle.

Prije svega, mora se reći kako njihova izrazito snažna antiprosvjetiteljska tendencija, istina, u pročišćenu obliku, odgovara sveobuhvatnoj težnji moderne za kritikom razuma. Moderna je ta koja prva proniče u svijetlu razumsku

---

[5] Stuart Hall, „Kome treba ‘identitet’“, *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, Dean Duda (ur.), Zagreb, 2006., str. 361.

[6] Judith Butler, *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, Zagreb, 2000., str. 31.

[7] Jonathan Culler, *Književna teorija: vrlo kratak uvod*, Zagreb, 2001., str. 132.

[8] Usp. Terry Eagleton, *Criticism and Ideology*, London, 1976., str. 15. i dalje.

supstanciju i varljivu providnost kojom ona sažima predmete i pojave, ali svoju podozrivost prema razumu moderna razrješava tako što ga prekoračuje u sveobuhvatnu pokušaju stapanja estetskog i povijesnog iskustva: „Modernost je ono prolazno, bježeće, slučajno, polovica umjetnosti, čija je druga polovica vječno i nepromjenjivo."[9] Umjetničko djelo je paradigma modernosti jer ono u svom autentičnom obliku pomiruje slučajnost i sudbinu, aktualno i vječno, mistično i stvarno: moderni identitet uzeo je umjetnički oblik kako bi još jednom, ovaj put radikalno, pokrenuo već potrošen potencijal prosvjetljenja. Ali, upravo zato što je radikalan, što trenutačno dokida sve veze s potrošenim kontinuitetima razuma, moderni se identitet iscrpljuje u afektu, montaži ili šoku[10], i njegov se prosvjetiteljski potencijal, kao što Habermas primjećuje na primjeru Benjaminovih *Filozofsko – povijesnih teza*, ukida čim se aktualizira:

> Ne može se previdjeti kako nadrealistička iskustva i motivi židovske mistike u pojmu „sadašnjosti" stvaraju osebujnu vezu. Ova se misao da autentični trenutak inovativne sadašnjice prekida kontinuum povijesti – i izlazi iz njenog homogenog toka – hrani iz oba izvora. Profano prosvjetljenje šoka, kao i mističko ujedinjenje s pojavljivanjem mesije iznuđuje zastoj, kristalizaciju trenutačnog zbivanja.[11]

Ono što slijedi jest ujedno reakcija i interpretacija moderne: prvo se njezina kritička distanca prema razumu uzima kao premisa za opravdanje jedne iracionalne ideologije, a zatim se njezin neuspio pokušaj radikalna ostvarenja s one strane razuma uzima kao konačan dokaz nemoći subjekta da se učini autentičnim. Iz moderne se, dakle, pružaju dva pravca, jedan povijesni, drugi apovijesni, kojima je zajedničko nastojanje da se subjekt apriori isključi iz proizvodnje vjerodostojna iskustva. Mjesto križanja tih dvaju pravaca jest čvorišno mjesto novog identiteta koji se zbog nastala uvjerenja o nadmašenosti svega označava oznakom *post*. No, moderna je, više od svega, projekt emancipacije koji se radikalnom gestom hoće osloboditi stegâ kauzalnosti dok su reakcija i interpretacija moderne, gradeći na njezinu neuspjehu mit o

[9] Charles Baudelaire, „Der Maler des modernen Lebens", *Gesamte Schriften*, sv. 4., Margaret Bruns (ur.), Darmstadt, str. 286.

[10] Čim je Kralj Ubu stupio na pozornicu i uzviknuo – Merdre! – cjelokupni projekt *epater le bourgeois* u isti mah postaje smislen i besmislen; on je ispunio svrhu tako što je upozorio na nesvrhovitost. To je *petitio principii* patafizičkog ustroja. Na isti način Hlebnikovljev jezik ptica mogu razumjeti samo ljudi, a Burroughsova *cut-up* antidiskurzivna tehnika služi stvaranju diskursa.

[11] Jürgen Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb, 1988., str. 16. – 17.

vlastitoj izvjesnosti, sve samo ne emancipatorske. One se, svaka na svoj način, pozivaju na etiku konačnosti koja se krajnje autoritarno odnosi prema subjektu kao slučajnu nositelju te konačnosti.

Reakcionarni će pravac tako proizvoljno nizati slike jedne te iste povijesti koja se svojevoljno reproducira kako bi izgradio totalizirajuću sliku svijeta u kojoj je pravo na individualnost zbiljski osporeno. Povijest ovdje služi kao metafora nužnog propadanja svakog racionalnog ustroja, a subjekt služi kao podsjetnik nadmašena vremena koje treba odstraniti. Od Spenglera koji, kako opisuje Lukacs:

> …time što ... odbacuje kauzalitet i zakonomjernost, time što ih dopušta samo kao historijske pojave određenih epoha, ali im osporava svaku kompetentnost u metodologiji znanosti i filozofije, time što analogiju postavlja na mjesto kauzaliteta, on od igre sa – često vrlo površnim – sličnostima stvara kanon istraživanja.[12]

do Eliota i njegove predodžbe tradicije kao nadumne vrste koju treba očuvati od barbarskog dodira subjektivizma:

> Ako usporedite nekoliko reprezentativnih odlomaka najveće poezije, vidjet ćete kako je veliki raspon njenih tipova kombiniranja i kako svaki poluetički kriterij „sublimiranja" potpuno promašuje smisao. Jer se ne računa „veličina", intenzitet emocija i sastavnih dijelova, već se računa intenzitet umjetničkog procesa, pritisak, da tako kažem, pod kojim se događa fuzija umjetničkog djela.[13]

reakcionarni je identitet morao proći kroz niz inicijacijskih obreda kako bi iz vatre iskovao spoznaju o svom konačnom padu. Ali, ovaj je antiprometej dijete ideologije, on upravo ideološki rastvara kauzalne veze i stvara mit o konzerviranju tradicije kao pojma metafizičke superiornosti kako bi promovirao nasilan režim kategorija koji pojedincu, upozorava Adorno govoreći o posljedicama Spenglerova iracionalnoga projekta, ne ostavlja nikakvu slobodu; on, dakle, živi i raste s njezinom iracionalnom apologijom i naposljetku umire s njom.

Zato će interpretativni pravac osim logosa denuncirati i povijest, na taj će način njegova etika konačnosti premostiti problem zbiljskog: nevolja je uma

[12] Georg Lukacs, *Razaranje uma*, Beograd, 1966., str. 423.

[13] Thomas Eliot Stearn, *Tradicija i individualni talent*, www.bartleby.com. (6. XI. 2014.).

što se mora posredovati uz pomoću jezika ili psihe jer oni stalno iznevjeravaju značenjsku stabilnost budući da nemaju uporišta i stoga jer nismo utemeljeni, već se utemeljujemo i pritom smo u tom procesu neprestano korigirani iskustvom, onog ćemo Drugog prihvatiti isključivo *de jure* – ne osporavamo njegovo pravo na različitost sve dok ga ne moramo shvatiti, niti poznavati. Ne pomaže ni Levinasov iskupiteljski patos u kojem se drugost ontološki štiti jer preko njega saznajemo sebe. S obzirom na to da i jastvo konstruiramo juridički, nepovredivost naših identiteta počiva u zoni nemišljenog, u onom psihičkom, u onom fizičkom. Na taj će način Derrida interpretirati Levinasov koncept drugosti i u isto vrijeme polemizirati s Husserlovim pojmom zbiljskog alteriteta:

> Drugi, dakle, ne bi bio to što jest (moj bližnji kao stranac) da nije „alter ego". To je očitost koja uvelike prethodi „pristojnosti" i prikrivanjima „svakodnevnog života". Ne postupa li, međutim, Levinas s izrazom alter ego kao da je alter epitet zbiljskog subjekta (na pred-eidetskoj razini)? Slučajna, epitetska preinaka mog zbiljskog (empirijskog) identiteta? No, transcendentalna sintaksa izraza alter ego ne trpi nikakav odnos imenice i pridjeva, apsoluta i epiteta, u ovom ili onom smislu. U tome je njegova neobičnost. Ta potreba ovisi o konačnosti smisla: drugi je apsolutno drugi samo ako je ego, to jest na neki način isto što i ja. Obrnuto, drugi kao res istodobno je manje drugi (nije apsolutno drugi) i manje „isti" od mene... Tako je svako svođenje drugog na neki zbiljski trenutak mojega života, svođenje na stanje empirijskog alter ega, mogućnost ili prije empirijska eventualnost koju nazivamo nasiljem i koja pretpostavlja nužne eidetske odnose kojima se bavi huserlovski opis.[14]

Postmoderni identitet je, dakle, pravni konstrukt, koji dovodi u pitanje prethodnu instancu zbiljskog, ovdje označenu kao preinaku transcendentalne sintakse, i stoga suviše slab da bi izdržao, a kamoli nadišao pritisak postojećih okolnosti budući da je njegov zbiljski status krajnje nepouzdan. Ovdje se konzervativizam krije pod vješto izrađenom slikom progresivnosti, identitet se navodno oslobađa iluzija i stega metafizičke utemeljenosti, ali je istodobno osuđen da perpetuira mit o sebi, na ovaj ili onaj način – on, dakle, više ne mora ponavljati veliku povijest, ali se mora ponavljati bilo kako da bi osigurao barem fiktivnu vjerodostojnost:

[14] Jacques Derrida, *Pisanje i razlika*, Sarajevo - Zagreb, 2007., str. 133.

> Zbog prisilne identifikacije s tom jednom pričom takav čovjek zapada u narativnu atrofiju i dospijeva u stanje koje bismo mogli nazvati: nesloboda identiteta zbog nedostatka neidentiteta. Slobodan prostor neidentiteta koji nedostaje monomitu omogućuje naprotiv polimitska raznolikost priča. Ona predstavlja podjelu sile: silu povijesti dijeli na mnoge priče; a upravo time – divide et impera ili divide et fuge, u svakom slučaju: oslobodi se time što ćeš podijeliti, tj. što ćeš se pobrinuti da se sile, koje priče predstavljaju, u pokušaju da tobom ovladaju međusobno drže u šahu i na taj način ograničavaju – upravo time, dakle, čovjeku je pružena slobodarska šansa da posjeduje vlastitu raznolikost, tj. da bude pojedinac.[15]

U pravu je Burghart Schmidt kada kaže kako je „svojim pluralizmom mitova Marquard vrlo dobro pogodio postmodernu atmosferu, iako se njime koristi da bi se prikazao kao zagovornik moderne“[16] jer se postmoderna fikcijom oslobađa od emancipatorske obveze identitetske proizvodnje: postmoderni identitet je fikcija, i to loša, žanrovski nestabilna, s predvidljivim peripetijama i kićenim raspletom. Barthes će u *Mitologijama* potanko opisati[17] na koje sve načine suvremenost djeluje nepromišljeno, nesuvislo, proizvoljno i pritom nam implicitno poručuje kako je kritički uvid pristupačan samo posvećenima. Riječ je jednostavno o pomicanju težišta nastala uslijed gomilanja infrastrukture: subjekt nije samoidentičan; s obzirom na to da je primoran posredovati s već proizvedenim sredstvima koja su kogitu suštinski nedostupna, pozornost se sa subjekta preusmjerava na okolnosti njegova stvaranja. One postaju njegova mitotvorna snaga, odnosno, semiološki ambijent iz kojeg identitet dobiva svoju prirodnost: „Mit može umaknuti dilemi tako da razradi drugotan semiološki sustav u škripcu između mogućnosti da pojam razotkrije ili ukloni, on će ga naturalizirati“[18] ili, još izravnije: „Svijet mitu pribavlja povijesnu zbilju, koju odvajkada određuje način na koji su ga ljudi proizveli ili upotrijebili; a mit uspostavlja prirodnu sliku te zbilje.“[19]

Levi-Strauss tako žali nad modernim vremenima i nepouzdanošću njegova znanja koje se stječe preko akumulirane pisane građe, no to je tek idilična

[15] Odo Marquard, *Abschied vom Prinzipiellen*, Reclam, Stuttgart, 1981., str. 202.

[16] Burghart Schmidt, *Postmoderna – strategije zaborava*, Zagreb, 1988., str. 203.

[17] Podsjetimo, Barthes piše o gotovim proizvodima, o sredstvima za čišćenje, o naslovnici *Paris Matcha*, o Tour de Franceu, i potom razotkriva skrivene mehanizme koji čine proizvodni proces: time se priznaje izvjesnost onoga čime se posreduje, a poriče izvjesnost onoga koji posreduje. Subjekt više nema snagu proizvoditi ni iluzije, on *troši* iluzije.

[18] Roland Barthes, *Mitologije*, Zagreb, 2009., str. 158.

[19] *Isto*, str. 168.

evokacija prema sadašnjoj slici svijeta u kojoj je znanje tek aritmetički niz nasumično prikupljenih i slobodno kolajućih informacija. Budući da je pasivni presjek zadanih okolnosti, sam je identitet moguće pretvoriti u medij koji služi prelamanju određene količine trenutačne svrhovitosti. Na taj se način, dakle, postmoderni identitet ideološki profilira; on nadilazi njezina ograničenja tako što im biva u cijelosti podređen: istina, ideologija kao režim ideja, navika i normi koje svaki pojedinac mora umno zaprimiti izgubila je vjerodostojnost, ali to ne znači da je režim nestao, samo je preobražen i sada se, kako kaže Althusser, zaprima prije umna procesuiranja – postmoderna ideologija je zrak koji udišemo:

> Ideologija reprezentira imaginarni odnos individua sa njihovim stvarnim uvjetima postojanja... i zato oni koji su ideologizirani po definiciji vjeruju da su izvan ideologije, jedan od ideoloških učinaka jest praktična *denegacija* ideološkog karaktera ideologije od strane ideologije: ideologija nikad ne kaže, „Ja sam ideološka".[20]

Rezultat je nesrodna mješavina znanosti i mita, svijet napučen stručnim terminima, pseudofilozofskim truizmima i neologizmima, a subjekt kao njegov krajnji korisnik pouzdanje crpi iz literature za samopomoć, psihijatrijskih fotelja i farmakologije.

Kako se do sebe i do svijeta može doći samo ako se diskurzivno ili psihički posreduje, subjekt prestaje biti doživljajno biće, njemu se sada stvari događaju, on je potpuno uronjen u ideološku infrastrukturu. Sjetimo se, Kafkin građanin K. na kraju *Procesa* ipak ima snage doživjeti sram, čak i više, čini se da ga sram nadživljuje, kao metafizička opomena ili kritika, dok Pynchonova gđica Maas[21] tjeskobno ili, još primjerenije, kompulzivno traži nešto makar približno doživljaju, zuri u zatvoren strujni krug kako bi pokrenula proces, ali ništa, nedostaje joj snage.

Takav je identitet današnjice, on se oblikuje u događaju, zapleten je u mrežu izvanjskih, dakle nereflektiranih odnosa koji ga definiraju i pokreću, i stoga nimalo ne čudi zazor koji on osjeća prema ovdašnjoj identitetskoj histeriji.

---

[20] Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, Ben Brewster, (prev.), New York, 2001., str. 109. – 118.

[21] Vidi Thomas Pynchon, *Dražba predmeta 49*, Zagreb, 1998.

Nacija je jednostavno zastarjelo ideološko oruđe, što je lako dokazati, jer ako hrvatstvo, bosanstvo ili srpstvo imaju biti imanentne kategorije, onda moraju dokazati nedvojbenost svoga porijekla, a to ne mogu učiniti bez nasilne redukcije i pada u mitomaniju pa se svaka etimologija naposljetku izvrće u etiologiju. Ali ne zaboravimo, postmoderna ideologija prikriva svoj konzervativizam i njezina argumentacija, ma koliko pogađala srž stvari, prije svega služi odricanju od svakog radikalnog čina.

Snježana Kordić, primjerice, u svojoj će knjizi *Jezik i nacionalizam* uvjerljivo razotkriti svaki pokušaj čistog jezičnog određenja kao tendenciozan, uzgred ću reći da to zapravo ne bi bilo potrebno dokazivati jer je nestandardno, dakle reflektirano; razumijevanje je jedini valjan kriterij određenja jezične srodnosti, bez tog razumijevanja nema značenja, a bez značenja nema jezika. S druge strane, valja shvatiti autoričine razloge, oni se tiču određenog broja simptoma spomenute identitetske histerije, ali će se pri tome koristiti argumentima poput onoga da je nacija subjektivna, a ne objektivna kategorija, ona se ne može 'objektivno' konstatirati ili mjeriti[22], što je teza koja zaslužuje pozornost budući da se na taj način legitimira ista ona tendencija koja se želi osporiti. Nacija je, naime, proizvod intersubjektivne prakse one ideologije koju svaki pojedinac umno zaprima dok je subjekt proizvod one ideologije koja se zaprima prije umne prakse, što znači da nacionalna ideologija posreduje pri konstrukciji identiteta, a ne obratno, dok anacionalna ideologija posreduje pri dekonstrukciji identiteta, a ne obratno.

Argumentacija autorice je konzervativna, točnije rečeno, ona je takva kada želi izaći iz okvira zadane ekspertize, čime smo došli do same suštine postmodernog genija: njegovi kritičari su, naime, njegovi jedini legitimni afirmatori. Ako mrežu izvanjskih odnosa nazovemo sustavom, što načelno odgovara Luhmannovoj tehničkoj perspektivi, onda taj sustav ne predstavlja utemeljenu ideološku infrastrukturu koju subjekt režimski ispija poput svojevrsne ontičke terapije, on je puno više i puno manje od toga, on je, naime, sve i ništa i puki zbroj učinaka i odnosa zatvorenih sustavnih jedinica i Levijatan koji upija pojedinca odgojena da služi svrsi i ničemu više. Sustav ne teži k postojanju koje se onda povratno može osporiti, on teži ka obuhvaćanju

[22] Vidi o tome: Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb, 2010., str. 188. – 196.

svega postojećega i ukazuje se samo uslijed poremećaja unutarnje ravnoteže, odnosno pada učinka ili smanjenja broja odnosa unutar sustavnog režima:

> Ta se teorija upravo sama mora razumjeti kao produkt samopovećavajućeg sastavnog osiguranja subjekta koji se reproducira samo zahvaljujući jednom za njega valjanom fiktivnom svijetu. Perspektivizam gubi dio svoga užasa, ako pritom ne mislimo na neki proizvoljni subjekt, nego na visoko specijalizirani, za samospoznaju dresirani spoznajni subjekt. To odgovara, naime, otprilike samoprimjeni sistemske teorije kojom se teorija društva relativira kao učinak dio-sistema društva koji je upućen na redukciju kompleksnosti. Taj potez čini Luhmann.[23]

Privilegije takva ustroja uživaju samo stručni protagonisti zatvorenih sustavnih jedinki, a njihova je primarna funkcija održavati postojeći red i ukazivati na neminovne sustavne grješke. Derrida ih, prisjetimo se, zove aporijama. Upravo je to prijeloman sustavan događaj, njegova mitska manifestacija, jer se ukazivanjem na određenu slabost unutar sustava priziva njegova kontrolna nadležnost i on se tada ukazuje, poput Maxwellova demona, kako bi unio red u nered – njegova se slabost pretvara u jakost, a kritika u njegovu potvrdu. Izlazak iz okvira zadane ekspertize, neskromno označen pojmom interdisciplinarnosti, nije ništa drugo do sustavna invokacija.

Stručnim protagonistima sustava strogo je zabranjen sveobuhvatan rad, zato se i koriste tajnim jezikom struke kojim ograničuju pravo na pripadnost. Sustavne jedinke inačice su nekadašnjih koterija s tom razlikom što je ondje vezivno sredstvo interes ili uvjerenje, dakle umne kategorije, dok je ovdje vezivno sredstvo terminologija. Nije važno što se kaže ili kako se kaže, važno je koristiti se prikladnim jezičnim modelima. Od znanosti o književnosti ili pak ćudoređu do subatomske fizike bit se nalazi u formulaičnu izrazu što je zapanjujuće oštra slika instrumentalnog uma koju Adorno i Horkheimer sažimaju u jasnu upozorenju da znanost nema svijest o sebi.[24]

To je, dakle, cijena koju sustavni protagonist mora platiti za svoje privilegije, on gubi pravo biti realan identitet, odnosno, postojati kao samosvojan protagonist. S druge strane, realan identitet, dakle, onaj koji počiva izvan sustava, nema nikakva prava osim prava biti iskorišten, ni privilegija, osim privilegije postojati.

[23] J. Habermas, *n. dj.*, str. 331.

[24] Usp. Max Horkheimer - Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo, 1989., str. 43. i dalje

Najčešća zamjerka upućena prosvjednicima u Bosni, zapravo jednako tako i bilo gdje drugdje i u bilo kojem obliku, jest ona čuvena sustavna krilatica: oni zajedno ne znaju protiv čega se bune, oni samo znaju da su protiv. Ali, kako sročiti nešto poput suvislih argumenata protiv nečega što ne postoji? Ako apeliramo na neku temeljnu vrijednost, poput istine ili pravde, naroda ili države – sustav je samodostatan, ne treba nikakvo utemeljenje, osim u sebi samome, istina i pravda tek su romantični lajtmotivi potrošene ideološke matrice, što je sasvim u skladu s Foucaultovom arhinominalističkom replikom na „Platonov problem" Chomskijeve neuralne mreže[25] kojom on naglašava kako je moć ultimativan cilj svakog socijalnog ili političkog pokreta i ideja transcendentalnog načela, koje vodi političko načelo, predstavlja ostatak buržujske misli u politici Chomskog i naposljetku služi opstrukciji mogućeg socijalnog preobražaja te zaključuje: pravda je ideja koju smo stvorili na različitim mjestima i u različitim vremenima, i ona se referira samo na sebe samu u danim okolnostima.[26] Ako apeliramo na instancu zdrava razuma, na ono što Pascal zove *raison d'etre* – sustav nema logosa, on se, kao što smo rekli, aktualizira prije umna zaprimanja. Ako apeliramo na sućut ili neku drugu humanu instancu, na ono što Pascal naziva *raison de coeur* – sustav je izbacio subjekta iz ideološke proizvodnje, on se prilagođava potrebama učinkovitosti. Naposljetku se snaga realna identiteta pretvara u slabost, u fatalizam i frustraciju, simptome koje sustav liječi već pripremljenim iluzijama osobna iskustva, kao što je slobodno vrijeme ili pak sezonska rasprodaja.

Na taj način postmoderna, Dietmar Kamper će dodati i posthistorija[27], učinkovito rješava problem identiteta tako što ga dislocira u infrastukturu, bilo u jezik, bilo u robu. No, to nipošto ne znači da je problem identiteta apsolviran. To samo znači da se postmoderna s problemima nosi kao i svaka konzervativna ideologija, naime, njihovim premještanjem u infrastrukturu, nekada metafizičku, danas aporijsku nepristupačnost. Ona se odlikuje krajnjom sumnjičavošću prema subjektu, sumnjičavošću koja u konačnici odaje njezin strah, jer samo subjekt ima snagu proniknuti u okolnosti u kojima

[25] Noam Chomsky, *Language and Problems of Knowledge*, Cambridge, 1988., str. 161. i dalje.

[26] Vidi Arnold I. Davidson, *Foucault and His Interlocutors*, London, 1997., str. 138. i dalje.

[27] Usp. Dietmar Kamper, „Aufklärung – was sonst?", *Merkur*, br. 435., lipanj 1985., prema: Burghart Schmidt, *Postmoderna- strategija zaborava*, Zagreb, 1988., str. 206.

nastaje i tako ih mijenjati. Nema infrastrukture bez subjekta, kako uvjerljivo dokazuje Habermas kada govori o Pierceovu logičkome pragmatizmu:

> ...svaka komunikacija koja nema u vidu samo podređivanje pojedinca pod nešto apstraktno opće, naime, nema u vidu načelno nijemo podvrgavanje javnom monologu koji svi ponovno obavljaju; svaki dijalog, dakle, razvija se na sasvim drugoj osnovi uzajamnog priznavanja subjekata koji jedan drugog identificiraju pod kategorijom Jastva i koji se u isti mah čvrsto drže u svojoj ne-identičnosti ... Upravo ta samorefleksija morala bi pokazati da se subjekt procesa istraživanja formira na tlu one intersubjektivnosti koja kao takva prelazi preko transcendentalnog okvira instrumentalnog djelovanja.[28]

Subjekt je taj koji veže i oživljava ono čime se posreduje, i još više, kada uspije promisliti infrastrukturu, on je i preobražava – činom promišljanja mijenjaju se uvjeti koji su omogućili taj čin. Drugim riječima, identitet u sebi već nosi potencijal nadilaženja postojećih ograničenja pa ga se baš zato želi ideološki normirati. On je taj koji, poput Kafkina srama, nadživljuje sve ostalo.

[28] Jürgen Habermas, *Saznanje i interes*, Beograd, 1975., str. 180. – 181.

Vlaho Kovačević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Vlaho.Kovacevic@ffst.hr
UDK 316.74:2
316.75:316.42
Pregledni članak

KULTURNO-IDENTITETSKE ODREDNICE BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVENOG KONTEKSTA

Sažetak

Ovaj se rad bavi važnom temom odnosa između nacionalnoga i religijskoga u Bosni i Hercegovini i procesima nacionaliziranja i politiziranja religije u aktualnim procesima globalizacije. U ovom se radu posebno usmjeravamo na razumijevanje ideologije nacije, koja svijet tumači prema etničkom ključu, i procesa politiziranja religije kao i religizaciju političkoga. Pozivajući se na američkoga sociologa Manuela Castellsa, upozoravamo da nove globalizirajuće mreže „osnažuju prethodne društvene obrasce", koje su i te kako vezane uz nacionalne i konfesionalne sadržaje.

U radu polazimo od teze da iznalaženje novih modela društvene komunikacije bosanskohercegovačkoga društva ne može biti pokušaj ponovna uspostavljanja nadzora nad životom i zemljom, kako u ideologiji nacionalizma tako i u ideologiji potrošačke kulture, stilova života i hibridno-transnacionalnih kultura promjenjivih identiteta. Poticaje za kulturno-identitetske odrednice odnosa između nacionalnog i religijskog u bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu pronašli smo u jednome od najznačajnijih sociologa religije južnoslavenskog podneblja Esadu Ćimiću.

Pritom je u ovom radu afirmirana čovjekova dimenzija otvorenosti između odnosa nacionalnoga i religijskoga u Bosni i Hercegovini razvijajući osnovnu razinu uljudbe koja je u stanju prihvatiti, opravdati i provoditi u djelo stajališta koja proizlaze kao plod duhovne, intelektualne i ćudoredne baštine, koja je više „duhovna", slobodna, a manje uvjetovana ideološkim konceptom suvremenoga društva. Razumijevanje baštine bosanskohercegovačkoga društva, kao povijesno živog dijela povijesti, most je između prošlosti i budućnosti i znak održanog socijalnog i duhovnog kontinuiteta. Bez nje bismo bili u situaciji „stalnog vraćanja istog" što u sebi ima i negativne posljedice na čovjekov život u vidu suvremenih modernih ideologija.

Ključne riječi: kultura, identitet, baština, suvremene ideologije, društvene promjene, Bosna i Hercegovina

THE DETERMINANTS OF CULTURE AND IDENTITY IN BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN SOCIAL CONTEXT

Abstract

The paper deals with an important theme of national and religious relations in Bosnia and Herzegovina and the processes of religious nationalization and politicizing in current globalization processes. This paper focuses on the understanding of national ideology, which interprets the world according to its ethnicity and the process of politicizing religions and religionization of politics. Referring to the American sociologist Manuel Castells, the paper warns that new global networks "empower former social patterns", which are related to national and religious content.

In the paper we start from the thesis that finding new models for social communication in the society of Bosnia and Herzegovina cannot be an attempt of a new establishment of life and country monitoring, in both the nationalist ideology and in the ideology of consumer´s culture, life styles, and hybrid-transnational cultures that change identities. We have found in the works of one of the most significant sociologists of religion in the South-Slavic area Esad Ćimić the encouragement for the cultural and identity determinants of the relations between the national and the religious in the social context of Bosnia and Herzegovina.

At the same time, this paper affirms the human dimension of openness between the relation of the national and religious in Bosnia and Herzegovina, developing a basic level of civilisation which is capable of accepting, justifying and managing the standpoints that are adopted as part of the spiritual, intellectual and moral heritage. This heritage is more spiritual, free and less caused by the ideological concept of a contemporary society. The heritage of Bosnian and Herzegovinian society as a living part of history, the bridge between the present and the future is a sign of a social and spiritual continuity. Without it, we would be stuck in a situation that could have negative consequences on human life concerning contemporary modern ideologies.

*Key word*s: culture, identity, heritage, contemporary ideologies, social changes, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Kulturno-identitetsko razumijevanje bosanskohercegovačkog društvenog konteksta moguće je povijesno promatrati kao labirint znakova kulture, kao sredstvo i svrhu identiteta koji se stalno i iznova konstruiraju. Zadržati se na analizama načina *kako* kulturno-identitetske odrednice mogu pokazati svoju specifičnost – unutar povijesne situacije bosanskohercegovačkog društvenog konteksta obilježene ubrzanjem kulturalnih preobrazbi – značilo bi uopće ne zahvatiti u obzor onoga *zašto* ili zahvatiti tek neizravno, uzme li se u obzir oscilacija sociološkihiščitavanja pri tumačenju mnogostrukosti inačica koje čine složenim oblikovanje kulturno-identitetskog *sustava* smisla.[1]

Kulturno-identitetske odrednice bosanskohercegovačkog društvenog konteksta zato nužno traže ne samo razumijevanje oblikovanja identiteta nego i dovoljne razloge za razumijevanje njihove specifičnosti koju predstavljaju različite kulture i religije. Štoviše, analiza usmjerena na povijesne oblike kulturno-identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog društvenog konteksta – koja, s jedne strane, pokazuje kako identiteti djeluju u društvenom prostoru novih kulturalnih borbi za identitet, kulturu i ideologiju, gdje se isprepleću, pa u izvjesnu smislu i suprotstavljaju, katoličanstvo, pravoslavlje i islam, s druge strane – označava napor oko što je moguće tješnjeg približavanja identitetu i samorazumijevanju kultura i religija.

Odatle potreba da se u ovom radu raščlani kulturno-identitetska perspektiva bosanskohercegovačkog društvenog konteksta, a nju je moguće uočiti ne samo u procesima nacionaliziranja i politiziranja religije u aktualnim procesima globalizacije već i u pitanju specifičnosti kulturno-identitetskih odrednica različitih kultura i religija. Grčevito prianjanje uz prošlost bosanskohercegovačkoga društvenog konteksta i neku vrst uporabe religije u čisto političke svrhe i ciljeve nije u stanju podnijeti silinu novoga pitanja o smislu kulture i religije u razumijevanju baštine bosanskohercegovačkoga društva.

Slijedeći misao jednoga od najznačajnijih sociologa religije južnoslavenskog podneblja Esada Ćimića, bit će prikazani utjecaji bosanskohercegovačkih društvenih uvjeta u aktualnim procesima globalizacije (društvenih odnosa, procesa i poredaka) na kulturno-identitetske odrednice i duhovni život.

[1] Usp. Carmelo Dotolo, *Moguće kršćanstvo*: i*zmeđu postmoderniteta i religioznog traganja*, Zagreb, 2011., str. 144.

Podjednako tako i utjecaj kulturno-identitetskih odrednica (ideja, vjerovanja, uvjerenja, spoznaja itd.) na bosanskohercegovački društveni život ljudi u aktualnim procesima globalizacije.

U prvom dijelu rada polazimo od teze o pluralnosti i društveno promjenjivoj uvjetovanosti kulturno-identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog društvenog konteksta. Istodobno se upozorava na razloge latentnosti kulturno-identitetske logike bosanskohercegovačkog društvenog konteksta, koja je zapravo najveći izazov znanstvenu mišljenju. To pokazuje kako kulturno-identitetske odrednice mogu umjesto sredstva društvene integracije bosanskohercegovačkog društva postati sredstvo/svrha nacionalnih identiteta, a oni su u bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu usko povezani s religijom.

Na jednoj strani, to dovodi do konflikata koji nastaju kada se potpuno različite i često isključive kulture i religije sukobljavaju.[2] Na drugoj strani, proces prelaska u višu, razvijenu fazu društva pod krinkom globalizacije sociostrukturnih i kulturnih sila problem ostavlja otvorenim. Opravdano zato Manuel Castells u svojoj teoriji o „umreženu društvu"[3] pokazuje kako takva situacija dovodi do preispitivanja identiteta svake osobe, nacije i vjerske zajednice zbog novih uvjeta i potreba. Ova duboka kulturno-identitetska kriza kojom se bavimo u drugom dijelu rada postavlja pitanje o prethodno shvaćenu preživljavanju kulturno-identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog društvenog konteksta.

Odnos religija – nacija u doba globalizacije kao „nove paradigme"postavlja mnogobrojna pitanja s kojima smo suočeni unutar kulturno-identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog društvenog konteksta. Neka od njih propituju poništava li globalizacija klasične dualizme moderne kao što su individualno – kolektivno, partikularno – univerzalno, sveto – svjetovno; umanjuje li globalizacija ili briše stanovite osobine ili obilježja na području kulture, ekonomije i religije koja joj u danu trenutku ne odgovaraju; predstavlja li globalizacija svojevrsnu prisilu i izvjesnu nivelaciju vrijednosti kojima smo podvrgnuti prevodeći ih na jednu posebnu vrstu političkog jezika, utilitarnu i

[2] Usp. Peter Beyer, *Religion and Globalisation*, London, 1994.

[3] Usp. Manuel Castells, *Uspon umreženog društva*, Zagreb, 2000.

banaliziranu.[4] I na kraju, je li proces globalizacije uspostava i vraćanje povijesnim, tradicionalnim i lokalnim identitetima?

Moguć odgovor na navedena pitanja nije u oblikovanju zajedničkog ideološkog konteksta. Uzimajući neke misli književnika, kritičara i teoretičara Žarka Paića, koji slijedi Manuela Castellsa, prihvaćamo da globalizacija, iako ublažava razlike između različitih načina života, pokazuje neskriveno svojevrsno ideologijsko začaravanje zbilje.[5] Odatle proizlazi i temeljno pitanje ovoga rada: Kako afirmirati čovjekovu dimenziju otvorenosti između odnosa nacionalnog i religijskog u društvenom kontekstu bosanskohercegovačkih identitetskih odrednica u aktualnim procesima globalizacije?

Odgovor je moguć jedino izvan ideološkog i jednostranog pristupa, koji postaje suvremeno ime za moć ideologijske mobilizacije svijesti i sputavanja cjelokupne ljudske egzistencije u lažnu svijetu još lažnijih potreba. U novijoj je povijesti bosanskohercegovačkoga društvenoga konteksta tako često polazilo za rukom uspostavljanje lažnog univerzalizma kulture i pogubnog partikularizma identiteta politike. U tom smislu ovaj rad pokazuje kako se činitelji političke moći bosanskohercegovačkog društvenog konteksta uspješno probijaju ne samo u socijalnu, nego i u intimnu sferu društvenoga bića unutar novih kulturalnih borbi za identitet.

1. Kulturno-identitetska raznolikost bosanskohercegovačkog društvenog konteksta

Kulturno-identitetske odrednice čine skup (sintezu) svih materijalnih i duhovno-kulturnih tvorevina i djelatnosti, ukupnost (danih i traženih) odgovora na bitna ljudska pitanja i osnovne potrebe. One bosanskohercegovački društveni kontekst – bez obzira na određeno zajedništvo s drugima, na globalizaciju, postmoderno isprepletanje – ipak društveno, kulturno, simbolički i vremenski dijele od drugih kulturno-identitetskih odrednica i čine ga autentičnim. U sociokulturnom prostoru bosanskohercegovačkog društvenog konteksta kulturno-identitetske odrednice označavaju ono što ovaj prostor čini zasebnim, vlastitim, autohtonim, dakle i autentičnim. „Stoga se i može

[4] Usp. Predrag Matvejević, „Muke s identitetima“ Nikola Skledar (ur.), *Esadu Ćimiću u čast, Zbornik radova povodom 80 godina života*, Zadar, 2011., str. 221. – 223.

[5] Usp. Žarko Paić, *Politika identiteta: kultura kao nova ideologija*, Zagreb, 2005., str. 11.

reći da su spomenuta sociokulturna i vremenska razgraničenja nezaobilazne sastavnice i odrednice tematiziranih identiteta.“[6]

Identitetska obilježja bosanskohercegovačkog društvenog konteksta, etimološki gledano, sadrže dva različita, a potencijalno i suprotna, aspekta značenja.[7] U tom smislu ne bismo ih smjeli rabiti u singularu onako i onoliko koliko se to obično čini. Prije svega, u razumijevanju identitetskih obilježja prednost dajemo onomušto je jedinstveno kod pojedinca ili neke skupine. Drugi aspekt odnosi se na ono što ga razlikuje i čini drukčijim od drugih. „Drevna je mudrost napominjala: *idem, nec unum* (identično, ali ne jedno).“[8] Budući da je sociologija usmjerena na razumijevanje tog smisla, ona nužno mora zahvatiti i u razumijevanje kulturno-identitetskih sadržaja jednoga društva.

To naznačuje da osim istodobna označivanja istovjetnosti i različitosti, značenje pojma identiteta označuje još jednu dualnost: identitet se može oblikovati i iznutra kao i izvana. „Unutarnje, samoodređenje identiteta vidljivo je i u slučaju pojedinaca, kao i u slučaju kolektiva.“[9] Ova dihotomija na unutarnje i vanjsko ukazuje na daljnje uobičajeno sociološko razlikovanje „nominalnog“ identiteta – doslovno, njegovog naziva – i „virtualnog“ identiteta, odnosno iskustva i značenja koje proizlazi iz posjedovanja određenog identiteta.[10]

Pripadnost kulturno-identitetskom sadržaju bosanskohercegovačkoga društva omogućila je unutar ovog društva da su se tijekom povijesti oblikovali narodi s prepoznatljivim kulturnim vrijednostima i identitetskim obilježjima. Tri konfesije (katolička, pravoslavna i islamska) i na njima izrasla kultura jednako su i izazov i iskušenje. Kulturne tradicije i aktualne kulture, što dijelom izrastaju na njima, omogućavaju, nude i potiču višedimenzionalne veze zajedništva. One su presudne u uspostavljanju i zaštiti identiteta, ali i iskušenja u zatvorenim, tradicionalističkim, ukrućenim socijalno-kulturnim sredinama. U ovim sredinama mogu biti izvorištem udaljavanja, odbacivanja, sumnjičavosti.

---

6 Nikola Skledar, *Sociologija kulture*, Zagreb, 2012., str. 139.

7 Usp. Simon Gunn, *History and Cultural Theory*, Edinburgh Gate, 2006., str. 133.

8 P. Matvejević, *n. dj.*, str. 221.

9 S. Gunn, *n. dj.*, str. 133.

10 Usp. Richard Jenkins, *Social Identity*, London, 1996., str. 24. – 25.

Stvarajući situaciju opasnosti konfliktnog odnosa, on postaje izvor napetosti, sumnjičenja, opreza.[11]

Čini nam se instruktivnim razlikovali ovu dvovrsnost zajedništva kako bismo preciznije razlikovali pojmove *nacionalizam* i *nacionalni šovinizam*. Makar se u tom jezičnom obliku i ne prihvatile ove razlike, pojam *nacionalizam* presudan je u uspostavljanju i zaštiti identiteta, a *nacionalni šovinizam* izvor je napetosti.[12] Distinkcija navedenih pojmova pomaže nam na teorijskom i na iskustvenom planu kako bismo naznačili samu kulturno-identitetsku raznolikost bosansko-hercegovačkog društvenog konteksta.

Mnoštvo sociološkim istraživanja u području sociologije religije pokazuju da su korijeni i bitna izvorišta postojećih napetosti i sukoba isključivo u predjelima obnove starih sjećanja,[13] čiji su nositelji aktualne Crkve, odnosno vjerske zajednice.[14] Izmiješanost velikih religijskih kultura, islama, pravoslavlja i katolicizma na geografskom području bosanskohercegovačkog društvenog konteksta, dovela je do različitih sukoba. Ovaj sukob različitih religijskih kultura svoj sociopsihološki razlog nalazi u borbi za opstankom i prevlašću u društvu: jednom, dakle, kao borba za društvenom moći i dominaciju, a drugi put kao kohezivna integrirajuća snaga za biološki opstanak pred opasnošću nestanka.

Odatle politička i kulturalna borba za identitet unutar konfliktnog odnosa postaje područje modernih ideologija,[15] a one postaju „predmet konstrukcije i generiranja, a ne slobode i stvaranja."[16] Moderne ideologije rabe na različite načine iskrivljena shvaćanja identiteta te se uz njihovu pomoć žele opravdati ili okoristiti. „Dijelovi nacionalne kulture pretvaraju se često u ideologiju nacije. […] To vrijedi i za vjersku kulturu koja – umjesto da bude duhovna *kultura vjere* – postaje u raznim situacijama saveznicom ili potpornjem politike."[17]

---

[11] Usp. Esad Ćimić, „Bosanska raskrižja", Erma Ivoš (ur.), *Teorijski izazovi i dileme: prilog sociologiji hrvatskog društva*, Zadar, 1996., str. 53.

[12] Usp. Esad Ćimić, „Nacija i kultura", Jadranka Čaćić Kumpes (ur.), *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb, 1999., str. 56. – 57.

[13] Usp. Jakov Jukić, *Lica i maske svetoga*: o*gledi iz društvene religiologije*, Zagreb, 1997., str. 290.

[14] Usp. Esad Ćimić, „Nacija i religija", Ružica Čičak Chand - Josip Kumpes (ur.), *Etničnost, nacija, dentitet: Hrvatska i Europa*, Zagreb, 1998., str. 132.

[15] Usp. Ž. Paić, *Politika identiteta*..., str. 85.

[16] Žarko Paić, *Moć nepokornosti: intelektualac i biopolitika*, Zagreb, 2006., str. 210.

[17] P. Matvejević, *n. dj.*, str. 223.

U suvremenu društvu doista svjedočimo o povratku ideologija kao integralističkih reakcija na krizu vrijednosti koje su tradicionalno bile temelj individualne i kolektivne svijesti, s druge strane, i u pribjegavanju nekodificiranim oblicima ideološkoga mišljenja. Kultura time postaje novom ideologijom, a ideologija vezana uz nacionalne i konfesionalne sadržaje poprima kulturalne oznake, sredstvo, odnosno svrhu, za uspostavu novoga identiteta.[18] Kulturno-identitetske odrednice bosanskohercegovačkog društvenog konteksta, dakle kao kulturne konstrukcije, s jedne strane, tradicionalno su temelj individualne i kolektivne svijesti vezane uz nacionalne i konfesionalne sadržaje. S druge strane, te su kulturne konstrukcije hibridni i promjenjivi entiteti u doba hegemonije globalizma, što uvjetuje vraćanje u baštinjenu osebujnost.

Odatle politička i kulturalna borba za identitet unutar kulturnih konstrukcija. One u suvremenim sociologijsko-antropologijskim teorijama poznaju najmanje tri glavna značenja pojma kulture: „Prvo, kultura označava niz atributa i artefakata, simbola i praksi; drugo, ona je nazor na svijet ili način mišljenja koji je srodan s ideologijom; treće, kultura ima hegemonijsko značenje procesa artikulacije struktura odnosno načina kako društva konstruiraju svoje nazore na svijet.“[19] Značenje pojma kulture time je u prvom i trećem shvaćanju kulture smješteno u sklop vrijednosti, a u drugom unutar moći ideologijske mobilizacije svijesti.

Pretpostavka da se ljudi mogu jedinstveno kategorizirati na temelju religije ili kulture unutar moći ideologijske mobilizacije svijesti velik je izvor potencijalnih sukoba[20], podjednako kao i nemogućnosti povratka izvornom nacionalnom identitetu. S tim u vezi, kao ilustraciju vezanu uz nacionalne i konfesionalne potencijalne sukobe, možemo u kontekstu prethodno rečenog navesti primjer jednog učenika. U udžbeniku gdje je naslikana karta svijeta i država obojenih različitim bojama prema njihovim vjerskim različitostima, dotični je učenik Bosnu i Hercegovinu, označenu zelenom bojom, koja označava islam, obojio u smeđe, boju pravoslavne konfesije. Na pitanje zašto je to

[18] Usp. Ž. Paić, *Politika identiteta...,* str. 15.
[19] Ž. Paić, *Moć nepokornosti...,* str. 41.
[20] Usp. Amartya Sen, *Identitet i nasilje: iluzija sudbine,* Zagreb, 2007., str. 15.

učinio, rekao je: „Bolje je da je tamo više kršćana, pa i pravoslavne konfesije – nego muslimana.“[21]

Navedena ilustracija doista svjedoči o povratku ideologija nacije u bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu kao integralističkih reakcija na krizu vrijednosti i identiteta. Neuspjeh svjetovnoga nacionalizma omogućava religijskim zajednicama, kao čuvarima sjećanja, promicanje fundamentalizma u vidu krize vrijednosti i identiteta koji su, s jedne strane, tradicionalno bili temelj individualne i kolektivne svijesti, pa do pribjegavanja nekodificiranim oblicima ideološkog mišljenja postmodernih vrijednosti i identiteta u doba hegemonije globalizma koji su, s druge strane, hibridni i promjenjivi entiteti.

Na temelju navedenog možemo reći da je naslijeđeno povezivanje etničke i nacionalne pripadnosti s religijskim podrijetlom tijekom povijesnog razvitka često bilo postavljanje hijerarhije ciljeva i određenje pravca u društvenom djelovanju pripadnika različitih religijskih zajednica. To je dovodilo do suparništva i konflikata među religijama. Ispitano psihološki, ono je često bilo rezultat određenih perspektiva o korisnosti za održavanje i pojačavanje tvorevina ljudskoga gospodstva.[22] To je dovelo do sloma naših „velikih vrijednosti i ideala“ što je *Nietzsche* prikazao kao „smrt Boga“, politiku pretvorilo u borbu za vlastitu korist, a autentičnost religija dovelo na sklisku granicu s političkim religijama, odnosno s religijskim fundamentalizmom.[23]

Pritom je povezivanje etničke i nacionalne pripadnosti s religijskim podrijetlom, kao izravno proživljeno iskustvo u ponašanju *kolektivizma* (posredstvom ciljno-racionalnog djelovanja vezanoga uz određeno mjesto, vrijeme i narod), pretvoreno u pragmatične vrijednosti „sekularnog nacionalizma“. „U navedenom primjeru pripadnost učenika socijalnom i kulturnom identitetu kršćanskog svijeta koristi se kako bi se pokazala situacija u kojoj značenje socio-kulturnog identiteta služi da bi se postigla i održala moć.“[24] Naveden problem koji se tiče veze između značenja i moći asimetričan je te ga možemo

[21] Vlaho Kovačević, „Odgoj za osobne i društvene dimenzije kršćanskih vrijednosti“, *Školski vjesnik*, Split, god. LXIII., 2014., br. 1. – 2., str. 93.

[22] Usp. Friedrich Nietzsche, *Volja za moć,* Zagreb, 1988., str. 15.

[23] Usp. V. Kovačević, „Odgoj...“, str. 93. – 95.

[24] *Isto*, str. 94.

nazvati „relacijom dominacije". „Ideologija je, u najširem smislu značenje u službi moći."[25]

Američki sociolog Manuel Castells upozorava da nove globalizirajuće mreže „osnažuju prethodne društvene obrasce", koje su i te kako vezane uz nacionalne i konfesionalne sadržaje.[26] Kultura time postaje novom ideologijom, a ideologija vezana uz nacionalne i konfesionalne sadržaje poprima kulturalne oznake, sredstvo/svrhu za uspostavu novoga identiteta.[27] Samim time informacijsko doba, kao kulturni i društveni fenomen koji preslikava tehnološka dostignuća zapadnoga svijeta, postaje svjesno moći identiteta.

Prema Castellsu „nacionalizam nije u biti drugo nego težnja k moći na osnov uspostavljanja nesvodiva identiteta. Identitet, kao resurs moći, ne može se nadoknaditi ili zamijeniti nikakvim globalnim rješenjem."[28] Kako zaključuje Manuel Castells, ponavlja se motiv kule babilonske. Samim time u opravdanu zahtjevu za očuvanjem identiteta u „politici identiteta" Castells vidi i veliku opasnost za demokraciju koja pomiče „izvorište svoje legitimacije od reprezentiranja volje naroda i osiguranja blagostanja k osiguranju kolektivnog identiteta, poistovjećujući se sa zajedničarstvom sve do isključenja drugih vrijednosti i identiteta manjina."[29]

S druge strane, Manuel Castells ističe kako „uslijed tehnološke revolucije, posebno u medijima, kulturne će se borbe sve više odvijati u virtualnom prostoru."[30] Brzo širenje novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija danas samo je jedan od prepoznatljivih oblika „hegemonija" globalizma kao procesa i/ili sustava internacionalnih režima. „To je virtualna kultura s više lica, kao u vizualnim iskustvima koja su stvorila računala u cyberprostoru preoblikujući stvarnost."[31] „Duh informacionalizma" je kultura „stvaralačkog razaranja" specijalista bez duha, senzualista bez srca, gdje se mora neprestano

[25] John B. Thompson, *Ideology and Modern Culture*: C*ritical Social Theory in the Era of Mass Communication*, Stanford, 1990., str. 7.
[26] Usp. M. Castells, *Uspon*..., str. 391.
[27] Usp. Ž. Paić, *Politika identiteta*..., str. 15.
[28] M. Castells, *Uspon*...., str. 22.
[29] Manuel Castells, *The Power of Identity*, Oxford, 1997., str. 243.
[30] M. Castells, *Uspon*...., str. 26.
[31] *Isto*, str. 230.

uspostavljati identitet i gdje se „otvara i zatvara pristup složenosti suvremenog svijeta time što zaposjeda područje društvenog uopće.“[32]

U razumijevanju kulture kao nove ideologije, ona više nije etička obveza pojedinca ili skupine. „Ona počiva na imperijalnim pretpostavkama homogenosti i standardizacije Zapada.“[33] Isključeno je razumijevanje kulture u svojem značenju kao sklopa vrijednosti što otkriva kako globalna kultura skriva ideologijsku funkciju. Navedeno dovodi do nemogućnosti razlikovanja izvornoga smisla kulture od ideologije. Ta se konfuzija očituje u tome da se svaki oblik životnog stila doživljava kao obrana kulture. Primjerice, kada kultura kao religija postane životni stil, posrijedi je totalno ispražnjenje smisla izvorne religije.[34] Djelovanje pojedinca time je usmjereno prema onome partikularnome kao nečem univerzalnom koje postaje glavni ideološki označitelj. Ovo se djelovanje razlikuje od klasične varijante ideologije koja počiva na kreiranju lažne svijesti i prikrivanju stvarna stanja društvene realnosti.[35]

Globalizacija time nije poništila klasičan dualizam partikularno − univerzalno, nego je zaoštrila napetosti koje su ih odvajale uspostavljanjem i vraćanjem povijesnim, tradicionalnim i lokalnim identitetima. „Zato je ideološkom mišljenju bliža dihotomija, dok je znanstveno-kritičkom mišljenju bliža višestruka tipologija; prijelazni tipovi (svijesti i strukture) ne čine samo most između polova (univerzalno − partikularno), nego nude moguće izlaze k promjeni stanja.“[36] Ovom potonjem mišljenju „ilustracije radi, spomenimo mentalitet bosanskih franjevaca koji su sretno kombinirali ono što su donijeli u svojoj vjeri s onim što su asimilirali iz islamske kulture.“[37]

2. Kulturno-identitetska kriza (post)modernih ideologija bosanskohercegovačkog društvenog konteksta

Povijesna situacija bosanskohercegovačkog društvenog konteksta, obilježena ubrzanjem kulturalnih preobrazbi, pokazuje razdvajanje i određivanje

[32] Ž. Paić, *Politika identiteta*..., str. 6.
[33] *Isto*, str. 83.
[34] Usp. Ž. Paić, *Moć nepokornosti*..., str. 45.
[35] Usp. Slavoj Žižek, *Sublimni objekt ideologije*, Zagreb, 2002.
[36] Vjeran Katunarić, *Rajska zajednica i društveni pakao-sociološka razmatranja*, Zagreb, 2013., str. 47.
[37] E. Ćimić, *Bosanska raskrižja*, str. 54.

granica između osobnih identiteta i kulture. Ubrzan proces individualizacije koji prema postmodernim teorijama čini temeljni obrazac konstrukcije identiteta, nije u potpunosti poništio ljudsku težnju za pripadanjem širim društvenim skupinama.[38] To pokazuje i primjer navedena učenika i njegovo pristajanja uz narod i religiju što dovodi do izgradnje zidova prema drugoj religiji koja je prijetnja osobnim identitetima.[39] Zato nam je prijeka potreba pokazati da u slučaju dotičnog učenika nije riječ o vrijednosnom sučeljavanju, nego o rezultatu političke borbe oko povijesti i njezina prisvajanja unutar nacionalnoga identiteta. „Činjenica je to koja može utjecati na stvaranje straha od različitosti i netolerancije, na razvoj mentaliteta arogancije i fundamentalizma.“[40]

Upravo zato svaki pokušaj da kulturno-identitetsku krizu bosanskohercegovačkog društva rješavamo u dijelu *nacionalne kulture* ili pak isključivo unutar *vjerske kulture*, sve dok je *dominantan* politički čimbenik, donkihotski je zahvat. Prema Žarku Paiću „biopolitika je razorila temelje povratka povijesti, kulture i identiteta.“[41] Otuda u ideološko-političkom području *ideologije nacije* i *ideologije religije* nije moguće pronaći formule kako bismo bosanskohercegovačko društvo izvukli iz kulturno-identitetske krize. Povratak izvornu smislu kulture, unutar repolitizacije kulture kroz „radikalni put rekonstrukcije njezina izvornog smisla kao samodjelatnosti ljudskog duha u usavršavanju čovječnosti“[42], nakon njezine političke dekonstrukcije kao nove ideologije više nije moguć.[43]

Povratak ideologije ili njezino „novo rođenje“ u bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu događa se tako što odsad upravo kultura postaje nova ideologija. „No, kultura više nije nikakva uzvišena vrijednost, nego totalna politička moć kojom se nastoji Drugoga „preobratiti“ na vlastiti sklop vrijednosti.“[44] U naše dane teško je opovrgnuti moć medija koja je često veća od one političke vlasti i gospodarskog pritiska ako nije i njihov zbroj i okupljanje na jednome mjestu.[45] „Obrat od doba ideologija u doba kulture nipošto

[38] Usp. Terry Eagleton, *Što nakon teorije?,* Zagreb, 2005.
[39] Usp. V. Kovačević, „Odgoj...“, str. 95.
[40] Tonči Matulić, „Postmoderna i identitet“, Valentina Blaženka Mandarić - Ružica Razum (ur.), *Identitet kao odgojno-obrazovna vrjednota*, Zagreb, 2011., str. 97.
[41] Ž. Paić, *Moć nepokornosti*..., str. 5.
[42] Ž. Paić, *Politika identiteta*..., str. 12.
[43] Usp. Ž. Paić, *Moć nepokornosti*..., str. 5.
[44] *Isto*, str. 50. – 51.
[45] Željko Mardešić, *Rascjep u svetome*, Zagreb, 2007., str. 715.

ne označava oproštaj s legitimacijskom moći i hegemonijom ideologije“[46], kao ključnog određenja dominacije vladajuće klase u društvu, koja se manifestira u okviru kulturne dimenzije.

Kultura time postaje „totalni pogon mobilizacije svijesti koja djeluje kao ideologijska proizvodnja svijesti o svijetu.“[47] To vrijedi, kao što smo već istaknuli, kako za dijelove nacionalne kulture koji se pretvaraju često u ideologiju nacije tako i za vjersku kulturu koja umjesto da bude duhovna *kultura vjere* postaje u raznim situacijama saveznicom ili potpornjem politike.[48] Ideološko-političko područje bosanskohercegovačkog društva u znaku je zahtjeva i nastojanja modernih ideologija koje sve ili gotovo sve podčinjavaju sebi.

Na toj crti proizlaze ulančane antinomije: iako nije kultura, politika razgara strast i aktivira skrivene instinkte; premda nije ekonomija, politika nastoji i nerijetko uspijeva odlučivati o ekonomiji i dosegu njezinih kompetencija; usprkos tomu što politika nije religija, ona ima svoje idole i svoje rituale.[49] Svećenici ove „opisane sakralizirane države bit će naravno političari, a njihove stranke neka vrst Crkve ili vjerničke zajednice.“[50]

Demaskiranje ovog procesa može biti početan impuls i, štoviše, potporna točka na uzlaznoj crti oblikovanja tablice izvornih vrjednota za bosanskohercegovačko društvo. Kasna modernost ili postmoderna paradigmatski poziva da se odnos između nacionalnog i religijskog propitkuje i promišlja ponovno takoda povratak izvornom smislu kulture više nije moguć. Pritom postmoderna otkriva ponovno vrjednovanje tradicije kao živog čimbenika kolektivne imaginacije konstruirane posredstvom procesa ponovnog uspostavljanja sjećanja. Prema teoretičarki i aktivistkinji Gayatri Chakravorty Spivak, nacionalizam kao „proizvod kolektivne imaginacije konstruirane posredstvom procesa ponovnog uspostavljanja sjećanja“[51] povijest pretvara u kulturno sjećanje, a to daje čvrste temelje onima koji se u njemu nalaze. Ovaj kulturni fenomen daje

[46] Ž. Paić, *Politika identiteta*..., str. 5.
[47] Ž. Paić, *Moć nepokornosti*..., str. 51.
[48] Usp. P. Matvejević, *n. dj.*, str. 223.
[49] Usp. Esad Ćimić, *Dogma i sloboda*: *otvoreno društvo i zatvorena svijest*, Beograd, 1985., str. 37. – 38.
[50] Ž. Mardešić, *n. dj.*, str. 703.
[51] Gayatri Chakravorty Spivak, *Nacionalizam i imaginacija i drugi eseji*, Zagreb, 2011., str. 40.

nove temelje i nove horizonte ljudima u budućnosti i to kao želja da se sačuva ili pojača osjećaj kulturne osobitosti.[52]

Ova svijest *nove društvene epohe* pokazuje nam da smo na zalasku jednog određenog oblika društvene epohe i sporog i složenog prelaska u jedan novi tip društva, kulture i pojedinca – rođenih u samom okrilju i produžetku modernoga doba. Postmodernost se općenito smatra odrednicom novoga stupnja ili novih uvjeta u društvu. Prema Davidu Harveyu i marksističkoj teoriji općenito, ova nova odrednica ili uvjet u društvu nastaje u razdobljima krize, što vodi do promjena u ekonomiji koje mogu imati važne posljedice za društvo i kulturu. Harvey smatra da je postmodernost odgovor na jednu takvu krizu kapitalizma.[53]

S druge strane, u suvremenim uvjetima globalizacije hegemonija instrumentalne racionalnosti ravna se kapitalističkom logikom koja izgrađuje novi tip društva i društvenih odnosa nastojeći ukloniti ili neutralizirati utjecaje drugih čimbenika na oblikovanje (postmoderne) kulture, identiteta, etosa i temeljnih vrijednosti u konkretnu društvu. Kultura time u doba hegemonije globalizma kroz krajnje liberalnu i krajnje tržišnu državu, gdje sloboda vuče na jednu stranu, a gospodarsko natjecanje na drugu stranu, dovodi do toga da ljudi danas ne žive ugodnije i, čini se, sretnije jer ih potresaju krize identiteta i potrebe za zajedništvom. Između slobode i smisla nisu proradila dublja suglasja. Od njihova međusobno priželjkivana prožimanja još smo uvijek jako daleko.

Bit je nove (postmoderne) kulture u tome što ona ideologijski opravdava razvitak globalnog kapitalizma kao vječnog, nepromjenjivog, prirodnog i racionalnog svjetskog sustava potreba. „Stoga potrošački mentalitet, stavljajući ljudsku ličnost u središte društvenih interesa, zaista realizira zahtjeve osobe (za slobodom i smislom), ali tek u obliku neposredna zadovoljenja njezinih potreba i obične korisnosti života, a nikada kao odgovor na čovjekova bitna zemaljska traženja.“[54] Kultura i religija time se komercijaliziraju prestajući biti vrijednosno vezivo kadro nadahnuti zajedničke odabire. Cijeli taj slučaj u jednom smislu zabrinjava, a u drugom smislu tješi. Zabrinjava, jer sugerira da

[52] Usp. John Plamenatz, „Two Types of Nationalism“, Eugene Kamenka (ur.), *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*, London, 1973., str. 25.

[53] Usp. Michael Haralambos - Martin Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, Zagreb, 2002., str. 1073.

[54] Jakov Jukić, *Religija u modernom industrijskom društvu*, Split, 1973., str. 318.

postmoderna nema solidan temelj, a tješi jer ništa ne mora biti onakvo kakvo jest, stoga na najdubljoj razini ne moramo opravdati zašto su stvari takve kakve jesu.[55]

U cjelokupnoj strukturi suvremenog svijeta i globalne hegemonije kapitala život više nije „stvar" slobode raspolaganja vlastitim životom od rođenja do smrti. Život je postao biopolitička roba koja čovjeka svodi na „stvar" racionalne konstrukcije unutar disciplinarno određenog društvenog sustava moći.[56] Biopolitika utječe na samosvijest, identitet, etos i kulturu pojedinca i skupina razorivši temelje povratka povijesti, kulture i identiteta. „Čini se da sada za slobodu moramo žrtvovati naš identitet, ali preostaje pitanje tko je sada taj koji će se tom slobodom koristiti. Mi postajemo veliki šefovi, smeteni i pripiti od neprestanih putovanja i više se ne sjećamo ni svog imena. Ljudski subjekt konačno se oslobađa posljednjeg ograničenja: samoga sebe. Ako se sve čvrsto mora raspršiti u zrak, onda ni ljudi nisu iznimka."[57] Ova nutarnja praznina time seže do ispraznosti. To pokazuje kako postmoderna misao uvelike sumnja i u istinu i u stvarnost.

Stoga su postmoderni identiteti u doba globalizacije hibridni i promjenjivi entiteti. „Pojam životnog stila (*lifestyle)* istodobno je najbolje izabran naziv za pad u kaljužu površnosti, iluzorne hiperrealnosti postmoderne i samozavaravanja nekim mogućim oblikom alternativne strategije otpora. Kultura kao nova ideologija društva spektakla upravo je neograničen izbor pluralizma životnih stilova. Fluidnost i promjenjivost identiteta skriva bit ideologije novih politika identiteta."[58] Međuljudski odnosi time pucaju po svim šavovima, namjerno ili nenamjerno. Uvelike su poremećeni jer su utemeljeni na prijevari, na novcu, na prestižu, na slavi, na aferama itd.

Prema Žarku Paiću, „ako tu neporecivu spoznaju vlastite mišolovke savjesti prenesemo na višu razinu kolektivne (društveno-kulturalne) svijesti rezultat je isti."[59] „Identitet, kultura, životni stil ima karakteristike nove kulturalne ideologije."[60] Stoga se postmoderna realizira u globalizaciji kao „duhovna"

[55] Usp. T. Eagleton, *n. dj.*, str. 55.
[56] Usp. Ž. Paić, *Moć nepokornosti...*, str. 258.
[57] T. Eagleton, *n. dj.*, str. 158.
[58] Ž. Paić, *Moć nepokornosti...*, str. 248.
[59] *Isto.*
[60] *Isto*, str. 51.

nadgradnja i ideologijski sustav ovog jedinog svijeta.[61] Kulturno-identitetske odrednice, preuzimajući postmodernu kao sociokulturnu pojavu, *formu mentis*, oblik duha ili određeno društveno stajalište za vlastito djelovanje, više nemaju funkciju zaštitnika i nadzornika pojedinca nad njegovim tijelom i duhovnim aktima slobode u suvremenom svijetu.

Čovjek postmoderne dopušta da ga oblikuju mediji u smislu izvanjskoga nadzora nad slobodom pojedinca, čime postaje ideologijski surogat za *nedjelovanje na radikalnoj promjeni svijeta*. On je dosegao krajnju točku posredovanosti i apstraktnosti time što je postao mreža odnosa. Engleska riječ *network*, koju rabi vodeći sociolog informacijskog doba i globalizacije Manuel Castells, odgovara tom stanju stvari.[62] Odatle pojava transnacionalnih identiteta nastalih nužnošću globalizacije; oni pojavu postmoderne, te promjene koje nastaju, traže u dolasku novoga informacijskoga sustava koji ljude povezuje umjetno.[63]

Preispitivanje temeljnih promjena kulturno-identitetskih odrednica u bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu može se podvesti pod zajednički nazivnik – globalizacija kao „nova paradigma". Globalizacija je svjetsko-povijesna pozornica gdje nestaje razlog govora o subjektu/objektu povijesti. Za njih nadolazak postindustrijskoga informatičkoga društva osigurava temelj postmodernom etosu. Postindustrijsko informatičko društvo čini nas znatno fleksibilnijima i sposobnijima, ali nas čini nesposobnima za reakciju, jer preustrojava naša osjetila za brzinu i raznorodnost umjesto za dubinu, trajnost i intenzitet. „Nametanje masovnih medija, kao dominantnih nositelja pamćenja, dovodi do narušavanja jasnih granica između stvarnosti i fikcije. U stalnom medijskom kolopletu novih značenja prošlih događaja ukida se njihov smisao i smanjuje svijest o pripadnosti određenom vremenu."[64]

Time se stvara svijet slobodnolebdeće prirode subjektivnosti, stalno savitljiv svijet, naime, svijet bez nepopustljive volje. „Postindustrijsko medijsko društvo zapada uklopilo je pojedinca u matricu kolektivnog aparata države i društva."[65] Pojedinac gubi autentičnu slobodu u medijskom svijetu i tako se

[61] Usp. *isto*, str. 52.

[62] Usp. M. Castells, *Uspon...,* passim.

[63] Usp. Jakov Jukić, „Socijalistički feudalizam, postmoderna i karizmatička religioznost (I)", *Revija za sociologiju*, Zagreb, god. XXI., 1990., br. 4., str. 700.

[64] Krunoslav Nikodem, „Postmodernističko rastvaranje povijesti i pitanje identiteta", Bože Vuleta - Rebeka Anić - Ivan Litre Milanović (ur.), *Kršćanstvo i pamćenje*, Split - Zagreb, 2004., str. 239.

[65] Ž. Paić, *Moć nepokornosti...*, str. 23.

degradiraju njegove kritičko-spoznajne mogućnosti, a on se utapa u kolektivnoj matrici masovne kulture zabave koja iziskuje pasivnog promatrača.[66]

Preuzimajući postmodernu kao određeno moralno i društveno stajalište za vlastito djelovanje, čovjek dopušta da ga oblikuju mediji. Time postaje pasivan promatrač u svakodnevnim životnim situacijama. Vrhunac njegove djelatnosti postaje mreža odnosa čiji je i on neizostavan dio ne nalazeći u tome potpuno sebe samoga. Novi senzibilitet jednog postmodernog, metahistorijskog oblika svijesti i percepcije svijeta utječe na samosvijest, identitet, etos i kulturu pojedinca i skupine. Otuda nastaju nezaustavljivi procesi globalizacije u kojima moderan čovjek nema potrebe (odnosno mogućnosti) doživjeti sebe u okviru (i okrilju) zajednice i tradicije s čvrstim uporištima i određenostima. On živi u fluidnom društvenom procesu, bez čvrstih uporišta i određenosti, prisiljen sam donositi svakodnevne odluke. Prijenos i širenje duhovnih i osobnih poruka, putem sredstava javnoga priopćavanja, nije moguć jer apstraktnost tih sredstava dokida slobodan ljudski odnos i uspostavlja umjetan govor konvencije i rutine.[67] Time su i odnosi koji nastaju u suvremenom svijetu tek odnosi konvencije i rutine.

S druge strane, ideologija totalne mobilizacije tradicionalnog morala, u navezanosti na tradiciju, želi si osigurati povratak u zavičaj. Pa ipak, „vezanost je proizvođač iluzija, pa se onaj tko želi zbilju, mora osloboditi. Čim znamo da je nešto zbiljsko, ne možemo više biti vezani za to. Vezanost nije ništa doli nepotpun osjećaj za zbilju.“[68] U suprotnom, to je povratak ideologiji totalne mobilizacije tradicionalnog morala. Uvjerenost u neki kontinuitet koji bi samomu sebi bio svrha ustvari je lažna predodžba tradicije koja zaboravlja vjernu kreativnost u procesu prenošenja tradicije.

Zato nadomjestak i „dodatak“ onomu što je bilo razoreno tijekom totalitarne vladavine komunizma u Europi (1945. − 1989.) nije, dakako, jedino moguće sagledati zamjenom jedne vladajuće ideologije drugim oblikom mobilizacije tradicionalne svijesti.[69] Svaka „duhovna obnova“, koja ima samo jedan cilj, artikulaciju ideologijske moći u državi i društvu kroz vrijednosti, koje

[66] Usp. *isto.*

[67] Usp. Jakov Jukić, „Obilježja modernog društva“, *Obnovljeni život*, Zagreb, god. LI., 1996., br. 4., str. 391.

[68] Simone Weil, „Težina i milost“, *Europski glasnik*, Zagreb, god. VII., 2002., br. 7., str. 184.

[69] Usp. Ž. Paić, *Moć nepokornosti*..., str. 215.

nipošto nisu moralno utemeljene, ontologijsko je političke prirode. To nije pokušaj dosezanja budućnosti ukazivanjem na povijesni smisao odnosa Boga i čovjeka pod uvjetima transcendencije „ovog" svijeta i života.[70]

Fatalna predrasuda o samo jednoj pravoj civilizaciji, ovoj našoj zapadnjačkoj i racionalističkoj, dovodi nas do toga da možemo postati siromašni u moralnom držanju, dobroti i osjećaju pravde koja ne ovisi o tehničkim mogućnostima informacijske civilizacije. Navedeno se otkriva unutar samog etnocentrizma koji je uzrok rasnim sukobima, nacionalnim nesnošljivostima, religioznoj mržnji i ideološkim nemirima.[71] Daniel Bell zato ističe kako je etnicitet preživio industrijski razvoj i ponovno postao temeljna društvena skupina.[72] Pritom „kultura i javna memorija ne stvaraju sustav vrijednosti koji je u stanju generirati odgovornost i moralno znanje i staviti ga u društveni projekt."[73] Stvari koje su ljudi stvorili njima su na koncu zagospodarile, a duh je postao nemoćan da taj odnos izmijeni i uravnoteži, ističe Georg Simmel.[74]

Odatle je i potreba povezanosti sociologije kulture s filozofijom kulture koja propituje bit i smisao kulture. To traži otvorenost kulturno-identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog društvenog konteksta, a ta otvorenost, kao još jedan *novum* (post)moderne, ne sastaje se samo u nacionalnom i religioznom identitetu. Ona obuhvaća sve forme suvremenog čovjekovog duha (umjetnost, znanost, tehnologiju, filozofiju, religiju itd.) i vodi prema *synthesisu* kao rezultatu čovjekova stvaralaštva i proizvođenja u modernoj formi *poiesisa*[75] ljudskog svijeta. „Ovaj model otkriva i oblikuje jednu novu stvarnost koja u svojim najvišim potencijama korespondira s najdubljim pitanjima čovjekove povijesne egzistencije kao njegove istine."[76]

Naime, ljudski je duh, kaže G. Simmel, instanca što proizvodi svoje tvorevine koje nastavljaju trajno opstojati, neovisno o njihovu stvaratelju i

[70] Usp. *isto.*

[71] Usp. J. Jukić, *Religija*..., str. 138. – 140.

[72] Usp. Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York, 1976.

[73] Tomislav Šola, „Kulturna raznolikost u kulturnim industrijama i baštini", http://www.madmarx.rs, (29. X. 2014.).

[74] Usp. Georg Simmel, *Kontrapunkti kulture*, Zagreb, 2001.

[75] Usp. Mladen Labus, *Umjetnost i društvo: ontološki i socio-antropološki temelji suvremene umjetnosti*, Zagreb, 2001., str. 34.

[76] Vlaho Kovačević, „Katolički ethos i umjetnost", *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. XXXI., 2011., br. 2., str. 443.

povijesno-društvenom trenutku nastanka.[77] Ovaj metafizički značaj kulture kao povijesni proizvod ne bi smio previdjeti i neke negativnosti povijesnoga duha: posvemašnju ravnodušnost spram sadržaja kulture i, s druge strane, umišljenost u univerzalno važenje nekih akcidentalnih, efemernih tvorbi, do čega dolazi onda kada se ne uspostavi sklad subjektivnih nastojanja i objektivnih postignuća.[78] Samim time kriza koja biva pripisana kulturno-identitetskim odrednicama bosanskohercegovačkog društvenog konteksta s više strana pripada njegovu identitetu. Kulturno-identitetske odrednice bosanskohercegovačkog društvenog konteksta samim time smještene su u kulturalno ritmičke stanke i izmještanja koja su uvijek vrijeme kušnje, krize i nesigurnosti.

Zaključak

Kulturno-identitetske odrednice bosanskohercegovačkog društvenog konteksta važne su za razumijevanje društvenih obrazaca. S jedne strane one su u bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu i te kako vezane uz nacionalne i konfesionalne sadržaje. S druge strane, uslijed tehnološke revolucije, posebno u medijima vezane su uz „hegemoniju" globalizma kao procesa i/ili sustava internacionalnih režima.[79] Društvena konstrukcija kulturno-identitetskih odrednica time je pružila mogućnost identifikacije kako unutar tako i izvan tradicionalne potpore identiteta koje asociramo s modernom – poput obitelji, religije i čvrste zajednice.[80] To pokazuje kako je teško izbjeći djelovanje političkih, kulturnih i drugih čimbenika u njihovu oblikovanju.[81]

Ovaj rad je u duhu teoretičara makrodruštvenih fenomena Manuella Castellsa pošao od pretpostavke da su kulturno-identitetske odrednice bosanskohercegovačkog društvenog konteksta omeđene dihotomijama kako unutar tako i izvan tradicionalne potpore identiteta. To omogućava kulturno-identitetskim odrednicama dotičnog društvenog konteksta uspostavljanje i vraćanje povijesnim, tradicionalnim i lokalnim identitetima. Globalizacija na taj način nije poništila klasične dualizme (individualno − kolektivno, sveto

[77] Usp. N. Skledar, *n. dj.*, str. 70.
[78] Usp. G. Simmel, *n. dj.,* passim.
[79] Usp. M. Castells,, *Uspon...,* passim.
[80] Usp. Steven Miles, *Social Theory in the Real World*, London, 2001.
[81] Usp. *isto*, str. 192.

– svjetovno, partikularno – univerzalno), već je zaoštrila napetosti koje su ih odvajale.

Kulturno-identitetske odrednice bosanskohercegovačkog društvenog konteksta promatrane su u socijalno-kulturnom prostoru. Kulturni činitelj time nije u potpunosti poništio ljudsku težnju za pripadanjem širim društvenim skupinama, uspostavljanjem i vraćanjem povijesnim, tradicionalnim i lokalnim kulturno-identitetskim odrednicama bez obzira na to je li riječ o klasičnoj varijanti kulture ili učincima kulture povezanim uz sam čin djelovanja pojedinaca. To ne umanjuje činjenicu kako još nisu precizno koncipirani svi „alati" uz pomoć kojih bi se promjene kulturno-identitetskih odrednica jasno mogle interpretirati, objasniti i shvatiti u (post)modernoj.

Odatle potreba da društveni i duhovni kontinuitet kulturno-identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog konteksta, s jedne strane, nužno ostaje s onu stranu dijalektike ideologije totalne mobilizacije nacije, koja svijet tumači u etničkom ključu u dvostrukom procesu politiziranja religije i religioznosti kao i religizacije politike i političkog. Samim time povezivanje etničke i nacionalne pripadnosti ponajprije prema konfesionalnom ključu tijekom povijesnog razvitka je tradiciju, obred, pobožnost, vjeru instrumentaliziralo retradicionalizacijom za vlastite potrebe, primjerice, puke političnosti i obrnuto. Jednako je tako, s druge strane, kulturna hegemonija i sveopći proces hegemonije globalizma u dolasku novoga informacijskoga sustava, koji povezuje ljude na umjetan način unutar transnacionalnih identiteta, zbrisala govor o subjektu/objektu povijesti. „Sve mjerodavne sociologijske studije, a posebno Castellsova teorija 'umreženog društva', pokazuju da je takva situacija na djelu u biti globalnog kapitalizma."[82]

[82] Ž. Paić, *Moć nepokornosti...*, str. 46. – 47. Vidi Manuel Castells, *Uspon umreženog društva*, Zagreb, 2000., *Moć identiteta*, Zagreb, 2002., *Kraj tisućljeća*, Zagreb, 2003.

Ivica Šarac

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
isarac@sve-mo.ba

UDK 27-789.32(497.6-15 Hercegovina)"18"
323.1(497.6-15 Hercegovina)"18"
Izvorni znanstveni članak

ULOGA FRANJEVACA U OBLIKOVANJU IDENTITETA ZAPADNOHERCEGOVAČKIH HRVATA

Sažetak

Zapadni dijelovi Hercegovine predstavljaju po nekim aspektima atipičan topos u bosanskohercegovačkom kolektivno-identitetskom kolopletu. Procesi koji su doveli do formiranja nacionalnoga identiteta stanovništva zapadne Hercegovine kretali su se od vjerskih, regionalnih do širih nacionalno-integracijskih okvira, a kao glavni nositelji u svim fazama pojavljuju se franjevci. U drugoj polovici 19. st. uočavaju se među hercegovačkim franjevcima prve naznake kulturno-političkih aktivnosti koje će u osmanskom, pa potom u austrougarskom kontekstu zadobiti oblike najprije vjerskoga i kulturnog, a naposljetku i političkoga organiziranja na hrvatskoj nacionalnoj osnovi. Diskurs o nacionalnom identitetu s vremenom će (s)ići u dubinu (pastoralnim djelovanjem, poboljšanjem prometnih veza, organiziranim akcijama opismenjivanja u seoskim sredinama, posredstvom tiska, podizanjem škola itd.) i zahvatiti katolički seljački puk zapadne Hercegovine još u vrijeme austorugarske uprave. Promjene koje je donio Prvi svjetski rat, posebice ulazak organiziranoga političko-stranačkoga života u svijet seljaka te sve intenzivnije političke napetosti na nacionalnoj platformi u monarhističkoj Jugoslaviji, dovršit će procese nacionalnoga profiliranja svih društvenih slojeva u zapadnoj Hercegovini.

Ključne riječi: zapadna Hercegovina, hercegovački franjevci, vjerski identitet, nacionalni identitet

THE ROLE OF FRANCISCANS IN THE IDENTITY FORMATION OF THE WESTHERZEGOVINIAN CROATS

Abstract

Western parts of Herzegovina represent in some aspects an atypical place in the BH collective identity whirlpool. The national identity formation processes in West Herzegovina encompass religious, regional and wider national and integrational frames. In all phases it was Franciscans who were the main bearers of these processes. In the second part of the 19th ct. among Herzegovinian Franciscans we have the very first signs of the cultural and political activities, that will in the Ottoman and later in the Austro-Hungarian context have the form of religious, cultural and political organizing on the Croatian national level. The national identity discourse will with time go deeper (through pastoral activities, better traffic connections, organized teaching activities in the villages, through the press, erecting schools etc.). It will grasp Westherzegovinian Catholic villagers already in the time of Austro-Hungarian rule. The changes brought by World War I, especially the advent of the political, party life to the world of villagers as well as more and more intensive political national animosities in the monarchic Yugoslavia, will finish the processes of national defining of all social layers in Western Herzegovina.

Key-words: Western Herzegovina, Herzegovinian Franciscans, religious identity, national identity

Uvod

Zapadna je Hercegovina odavno prestala biti samo zemljopisni pojam i zapravo nam se danas rijetko pojavljuje samo kao zemljopisna činjenica. Intenzivno izložena različitim oblicima stereotipizacije, naročito kroz drugu polovicu protekloga stoljeća, zapadna je Hercegovina pored izvornog zemljopisnog s vremenom zadobila i političko-ideološka pa i sociopsihološka značenja postavši s početkom ovoga stoljeća jednom od najomiljenijih meta za etiketiranja kojima se običava(lo) diskreditirati ljude i običaje čitavoga dinarskoga pojasa („ustaše“, „kamenjari“, „kockoglavi“, „rodijaci“ itd). Zbog češćih izmjena sadržaja samoga pojma i ispražnjenosti od izvornog zemljopisnoga

značenja, teško je danas posve precizno zemljopisno orisati prostor zapadne Hercegovine, ali kako je istodobno nemoguće negirati njezino postojanje, bilo bi uputno na početku naznačiti, makar samo proizvoljno, na što otprilike danas mislimo kada pokušavamo misliti na zapadnu Hercegovinu u prostornim koordinatama. Povežemo li virtualnim linijama Posušje, Gabelu i Mostar, dobit ćemo prostor koji bi ugrubo obuhvatio ono što kolokvijalno nazivamo zapadnom Hercegovinom. Ovako mapiran teritorij pojavljuje nam se u obliku trokuta koji neodoljivo podsjeća na minivarijantu Bosne i Hercegovine.



Po obliku bi dakle zapadna Hercegovina bila Bosna i Hercegovina u malom. I tu bi prestala sva zanimljivija sličnost između zapadne Hercegovine i Bosne i Hercegovine. Osim po posebnim vegetacijskim i klimatskim obilježjima, zapadna je Hercegovina i po sastavu stanovništva bitno drukčije strukturirana od Bosne i Hercegovine. Dok je raznolikost etnonacionalnog i kulturno-religijskog mozaika bila i još je uvijek najvažnije obilježje bosanskohercegovačkog društva (unatoč poraznim rezultatima etničkih „čišćenja“ u posljednjem ratu), dotle je etnokonfesionalna, odnosno nacionalna slika zapadne Hercegovine, gledano kroz nekoliko različitih povijesno-političkih faza, dominantno u znaku jedne etnokonfesionalno-nacionalne komponente (katoličko-hrvatske). Već prvi ozbiljnije proveden popis stanovništva, a koji je 1879. organizirala austrougarska uprava radeći svojevrsnu inventuru stanja nakon odlaska osmanske vlasti,

pokazao je da je u krajevima zapadno od rijeke Neretve u većini koncentrirano katoličko stanovništvo (katolici 89 %, muslimani 9 %, pravoslavci 2 %; vidi tablicu br. 1). Zadnji popis proveden prije Drugoga svjetskog rata, u razdoblju kada se već okončavao proces nacionalne profilacije, pokazuje da je u zapadnoj Hercegovini bilo 96 % katolika (muslimana 3 %, pravoslavaca 0,3 %, vidi tablicu br. 2). Taj se postotak u drugoj polovici 20. st. još i povećao (u većini zapadnohercegovačkih općina na 99 %) tako da se zapadna Hercegovina ubrajala u „nacionalno najhomogenije krajeve" u nekadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji.[1]

Tablica 1: *Vjerska struktura stanovništva u zapadnim dijelovima Hercegovine po općinama (Gemeinden) iz 1879.*

OPĆINA	katolici	muslimani	pravoslavni	ostali	ukupno
Blato	7 539	66	77	-	
Brda	6 377	722	612	-	
Ljubuški	9 931	2 846	145	3	
Sovići	10 170	4	-	-	
Donje Brotnjo	3 553	428	216	-	
Gornje Brotnjo	3 197	96	-	-	
Ukupno	40 767	4 162	1 050	3	45 982

Izvor: *Ortschafts-und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina. Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 1880., str. 105. – 125.

Tablica 2: *Vjerska struktura stanovništva u zapadnim dijelovima Hercegovine (po općinama iz 1931.)*

OPĆINA	katolici	muslimani	pravoslavni	ostali	ukupno
Drinovci	11 597	3	11	-	
Humac	6 453	21	1	-	
Ljubuški	1 204	2 004	144	3	
Posušje	12 559	10	14	-	
Vitina	9 194	291	9	-	
Zvirovići	5 191	50	-	-	
Donje Brotnjo	4 395	140	26	-	
Gornje Brotnjo	4 855	61	1	-	
Kočerin	6 616	-	1	-	
Mostarsko blato	5 776	29	29	-	
Široki Brijeg	10 846	2	52	-	
Ukupno	78 686	2 611	288	3	81 588

Izvor*: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine. Prisutno stanovništvo po veroispovesti,* knj. II., Beograd, 1938., str. 81.

[1] Vidi Ante Markotić, *Demografski razvitak Hercegovine*, Ljubljana, 1983., str. 189.

Čini se da je upravo homogena etnokonfesionalno-nacionalna struktura njezina stanovništva temeljno polazište svakog problematičnog narativa o zapadnoj Hercegovini. Ovdašnje stanovništvo, s iznimkom užeg područja Ljubuškog, nije imalo gotovo nikakva iskustva svakodnevnoga (su)života u etničkom, nacionalnom i religijskom pluralitetu. To naravno ne znači da se i zapadnohercegovačko društvo ne bi dalo ubrojiti u primjere podijeljenih društava, baš naprotiv. No, ta je podijeljenost rezultat političko-ideoloških, a ne etnokonfesionalno-nacionalnih previranja. Upravo je jedan od tipičnih primjera stereotipiziranih pogleda na „zapadne" Hercegovce njihova navodno konzistentna političko-ideološka orijentacija. Ako je igdje tako jasno, onda je upravo u tim sredinama bila vidljiva duboka pukotina koja se pojavila nakon Drugoga svjetskog rata da bi stalno rasla kroz gotovo pola stoljeća dijeleći stanovništvo zapadne Hercegovine na režimu lojalne i nelojalne skupine: na „Hrvate" i „Jugoslavene", na nacionaliste i komuniste ili kolokvijalno na „ustaše" i „udbaše".[2]

Drugo specifično obilježje zapadne Hercegovine proizlazi iz čvrste povezanosti institucije Hercegovačke franjevačke provincije s tim prostorom. Moglo bi se reći da zapravo zasebna povijest zapadne Hercegovine započinje s formiranjem Hercegovačke franjevačke provincije u 19. stoljeću, a s tim je najuže povezan početak procesa oblikovanja identiteta stanovništva ovoga podneblja izvan sustava zatvorene vjerske zajednice. Vrlo je važno promotriti kontekst u kojem se događa taj početak. Kronološki gledano, riječ je o završnom dijelu osmanske epohe.

1. Polazišta

Prve konkretnije impulse kulturnih i političkih gibanja kojima će se postupno iz sustava zatvorenih vjerskih zajednica započeti oblikovati moderne nacije na području Hercegovine pronalazimo u drugoj polovici 19. stoljeća i to u završnoj etapi višestoljetne osmanske vladavine. Do tada su cirkulirali različiti nazivi za pripadnike triju vjerskih zajednica (za pravoslavne, katolike i

[2] Ova problematika još čeka na obuhvatnije i sustavnije znanstveno-istraživačke zahvate.

muslimane) u tadašnjim osmanskim serhatima[3] Bosni i Hercegovini.[4] U izvorima iz 19. st., dakle iz predmodernoga razdoblja, možemo za katolike naći da su u smislu kolektivnoga određenja kao još (etnički i nacionalno) nedefinirana zajednica obilježavani i ovim nazivima: *Krstjani*, *Kršćani*, *Slavo-Katolici*, *Slavo-Bosanci*, *Iliri*, *Slavjani*, *Bošnjaci*, *Latini*, *Šokci*, *Vlasi*, *(H)rvaćani*. Za pravoslavce su također korišteni različiti nazivi: *Hristjani*, *Rišćani*, *Kršćani*, *Vlasi*, *Serbi*, *Srbi*. Muslimani su nazivani i *Turcima*, *Turcima-Bošnjacima*, *Bošnjacima* ili pak *Muhamedancima*.[5] Ovaj prilog fokusiran je na procese koji su doveli do oblikovanja nacionalnoga identiteta kod zapadnohercegovačkih katolika.

Iz prve poznate javne polemike između predstavnika katoličke i pravoslavne vjerske zajednice u Hercegovini, koja se odigrala sredinom 19. stoljeća, vidi se da je identitet hercegovačkih katolika izvan okvira vjerske zajednice u to vrijeme bio još nedefiniran. U svom odgovoru na jedan pamfletski tekst o katolicima i franjevcima u Hercegovini (objavljen u *Srpsko-dalmatinskom magazinu* 1851.) jedan je „svećenik iz Hercegovine Reda Serafskoga Oca Frane“,[6]

[3] *Serhat*, tur. pogranični kraj, granica.

[4] Kao malen pogranični dio iz ogromne osmanske upravno-teritorijalne organizacijske mreže, Hercegovina kroz dugu povijest osmanske vladavine kao osmanska upravno-teritorijalna jedinica nižega ranga (sandžak) nije imala isti status kao upravno-teritorijalna jedinica Bosna koja je u dugoj osmanskoj epohi bila pašaluk i(li) ejalet (osim u samim početcima osmanske vladavine kada je i Bosna jedno kraće vrijeme bila sandžak). Hercegovina je bila sandžak sve do tridesetih godina 19. st. kada je kratko bila uzdignuta na razinu pašaluka, a pred sam kraj osmanske vladavine i na razinu vilajeta. Ipak, na Berlinskom kongresu (1878.) dvije su negdašnje osmanske upravno-teritorijalne jedinice istovjetno tretirane i izjednačene po značaju, a pojmovi „Bosna“ i „Hercegovina“ spojeni kopulom „i“ koja je (p)ostala metaforom istodobnog spajanja i razdvajanja dviju teritorijalnih cjelina. Za položaj Hercegovine i Bosne u osmanskoj upravno-teritorijalnoj organizacijskoj mreži vidi Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959., str. 38. – 48.; Oton Knezović, „Ali-aga Rizvanbegović Stočević, hercegovački vezir 1832. – 1851.“, *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. XL., 1928., str. 11. – 53.; Ahmet S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983., str. 123.; Hannes Grandits, *Herrschaft und Loyalität in der spätosmanischen Gesellschaft. Das Beispiel der multikonfessionellen Herzegowina*, Wien – Köln – Weimar, 2008., str. 59. – 69.

[5] Vidi npr. *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i Apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867. (Šematizam fra Petra Bakule)*, s lat. preveo dr. fra Vencel Kosir, Mostar, 1970.; Usp. *Obrana pravovjernoga i pravoslavnoga iliti rimo-katoličkoga sveštenstva i naroda u Hercegovini turskoj suprot potvoram i lažima, koje im se nabacuju u magazinu Serbsko-dalmatinskom izdatu 1851. sastavljena po jednom sveštteniku iz Hercegovine Reda S. O. Frane*, Dubrovnik, 1855.; Prokopije Čokorilo-Joanikije - Pamučina-Staka Skenderova, *Ljetopis*, Sarajevo, 1976.; Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Sarajevo, 1953.; Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni*, Dr. fra Andrija Zirdum (prir.), Sarajevo – Zagreb, 2003.; Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853. – 1870. godine*, Sarajevo, 1956.

[6] Autorstvo se pripisuje biskupu fra Rafi Barišiću.

smatrajući da su te objede plasirane s vrha srpsko-pravoslavne zajednice u Hercegovini, zamjerio drugoj strani namjere posrbljivanja katolika („zašto daklen hoće da nas sve po serbi?“). U svom apologetski intoniranu odgovoru anonimni se autor nužno morao dotaknuti i pitanja o identitetu hercegovačkih katolika. Iz njegova promišljanja proizlazi da je znao samo to da hercegovački katolici nisu Srbi („dva naroda, sliedi, t.j. serbski i katolički gore se gledaju u Hercegovini nego igdi na svietu“), a na pokušaje definiranja njihova identiteta ne nudi jednoznačan odgovor. Dok na jednom mjestu piše o „katoličkom narodu u Hercegovini Turskoj“, na drugom mjestu zahtijeva „zovite nas Ilirim, Slavjanim, niti što drugo tražimo“, a na trećemu mjestu za katolike kaže da su „narod Slavo-katolički u Hercegovini“, čiji materinski jezik defninira pak ovako: „…mi pak govorimo Ilirski, Slavjanski“.[7]

Putanju integracijskih procesa i kolektivno-identitetske profilacije hercegovačkih katolika, pa tako i onih u zapadnim dijelovima Hercegovine, u bitnome je odredio položaj predmodernih etnoreligijskih zajednica u osmanskom društvu. Osmansko je Carstvo funkcioniralo kao teokratska država u kojoj su se carski podanici diferencirali prema vjerskoj (a ne prema etničkoj) pripadnosti, čime je u pravilu bio određen i njihov socijalni položaj. U osnovi su se podanici Osmanskoga Carstva dijelili na „pravovjerne“ (muslimane) i „zimije“ [8] (nemuslimane). Osmanski društveni poredak, reguliran propisima islamskoga prava (šerijat i kanun),[9] nemuslimanske je podanike Carstva diferencirao prema postavkama tzv. miletskog sustava[10] čime je praktično cementirano

[7] Usp. *Obrana pravoviernoga...*, str. 3., 10., 15., 28., 41. i 48.

[8] *Zimija* (tur. *zimmi*) – zaštićeni, štićenik; nemuslimanski podanik Osmanskoga Carstva.

[9] Osmanski pravni sustav imao je dvojako obilježje: vjersko (šerijatsko) i običajno pravo (kanun). Međutim, temelj cjelokupnoga pravnoga sustava Osmanskoga Carstva bilo je islamsko šerijatsko pravo, a običajno se pravo razvijalo tijekom vremena upravo na temeljima šerijatskoga prava, i to ne u kompetitivnom, već u komplementarnom smislu, dakle nikako zato da promijeni ili ukine bilo koju njegovu odredbu, već da u okviru kompetencija koje priznaje šerijatsko pravo samo regulira pravne odnose u onom dijelu koji nije detaljno uređen šerijatskim pravom. Usp. Mehmet Akif Aydin, „Pravo kod Osmanlija“, *Historija osmanske države i civilizacije*, Ekmeleddin Ihsanoglu (prir.), Sarajevo, 2004., str. 515. – 597.

[10] „Millet“ (tur.) rabljen je u značenju diferencijacije carskih podanika prema vjerskoj, a ne prepma etničkoj pripadnosti. Vjerske su zajednice mogle biti etnički heterogene, a obuhvaćale su pripadnike nemuslimanskih skupina stanovništva Osmanskoga Carstva. Od 16. stoljeća miletski status imale su ortodoksna (pravoslavna) vjerska zajednica (*milleti Rum*, odnosno *Rum-milleti*), armenska vjerska zajednica (*milletii Eremeniyan*) te židovska vjerska zajednica (*Yahud-milleti*). Što se katolika tiče, oni zbog neznata značaja i malobrojnosti u Osmanskom Carstvu, nisu imali poseban miletski status sve do

funkcioniranje društvenih skupina primarno unutar zatvorenih vjerskih zajednica, što je za posljedicu imalo nastanak podijeljenih, paralelno egzistirajućih društava u hercegovačkom (i u bosanskom) kontekstu još u osmanskom državnopravnom okviru. Stoga nije promašeno reći da je ovdašnje društvo već iz osmanske epohe izišlo podijeljeno i s iskustvom postojanja „mi-skupina". Dva su trenutka bila od presudne važnosti da se prve ustavljene refleksije i prvi idejni koncepti o kolektivnim identitetima na ovim prostorima pojavljuju baš potkraj osmanske vladavine. To su u prvom redu omogućili pokušaji sveobuhvatnih reformi osmanskoga društva i države u razdoblju od 1840. do 1870. godine.[11] Iako uz ogromne poteškoće i zaprjeke, kršćani (pravoslavci i katolici) dobivaju dozvole za gradnju crkava i samostana, za otvaranje škola, čak i tiskare.[12] Franjevcima je upravo u tom razdoblju omogućen povratak u

19. stoljeća, kada se spominje poseban katolički milet (*Katolik-milleti*) i to isključivo u armensko-katoličkom kontekstu. Budući da su vjerski poglavari u miletskom sustavu imali određene prerogative (jurisdikcija, određenja ovlaštenja u obiteljskom i nasljednom običajnom pravu, skupljanje poreza), mogli su postati prilično moćni u lokalnim zajednicama ako njihovo djelovanje nije kolidiralo s principima islamskoga pravnoga sustava (šerijatom). Jasno je stoga da je u posebnim problemima bila periferna katolička zajednica u Bosanskom pašaluku (i Hercegovačkom sandžaku), koja nije bila organizirana u miletski sustav, pa su nerijetko pravoslavni vjerski prvaci koristili svoje povlastice i nad katoličkom zajednicom. Franjevcima, kao višestoljetnim dušobrižnicima katoličkoga puka, preostajalo je jedino pozivati se na davnu povelju sultana Mehmeda II. (*Ahdnama*). Reformama u razdoblju tanzimata navedeni miletski sustavi formalno su dobili sekularno obilježje. O miletskom sustavu u hercegovačkom kontekstu u 19. st. Usp. H. Grandits, *n. dj.,* str. 447. – 449. Za iskrivljeno poimanje mileta, osobito na Zapadu, vidi Michael Ursinus, „Zur Diskussion um 'millet' im Osmanischen Reich", *Südostforschungen*, god. XLVIII., 1989., str. 195. – 207.

[11] Pokušaji reorganizacije Osmanskog Carstva započeli su još potkraj 18. stoljeća, no daleko snažniji i dublji reformski zahvati u duhu europeizacije započinju s proglašenjem glasovitoga Hatti-šerifa od Gülhane (1839.), u kojem je, između ostaloga, proklamirana ravnopravnost svih podanika Carstva nevezano za vjersku pripadnost. Ovim sultanovim fermanom obznanjene su tzv. *tanzimatii hayrye* (korisne, blagotvorne reforme), odnosno najavljen početak jedinstvenoga razdoblja reformi Osmanskog Carstva u trajanju od 1839. do 1876., poznatijega pod skraćenim nazivom *tanzimat*, čija je glavna nakana bila modernizirati cjelokupnu strukturu državnog aparata i osmanskog društva općenito. O tome pregledno Kemal Beydilli, „Od Kučuk Kajnardže do propasti", *Historija osmanske*…, str. 77. – 121. Ovi reformski pokušaji provođeni su s puno poteškoća u jednom ogromnom imperiju sa zastarjelim vojnim i adminstrativnim aparatom, navlastito po njegovim perifernim dijelovima poput bosanskih i hercegovačkih gdje je sve išlo s kašnjenjem i uz velike probleme, ponajviše zbog žilava otpora lokalnih, konzervativnijih slojeva, muslimanskih nositelja vlasti. O tim poteškoćama kao i otporima lokalne muslimanske zajednice za hercegovački kontekst vidi H. Grandits, *n. dj.*, str. 59. – 127. Usp. fra Radoslav Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića naslovnoga biskupa azotskoga i apoštolskog namjestnika u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 1900., str. 87. – 95.

[12] Fra Radoslav Glavaš (alias Philadelphus Philalethes) navodi kako „već god. 1853. izdade sultan devet fermana za Bosnu, a pet za Hercegovinu, kojima se dozvoljuje gradnja crkava, samostana i škola.

Mostar, dakle tri stoljeća nakon osmanskoga rušenja franjevačkoga samostana u ovome gradu.[13] Drugi važan trenutak je utjecaj kulturno-političkih i nacionalnih gibanja iz srednjoeuropskoga i mediteranskoga okružja. Dakako, kada govorimo o tim gibanjima koja u 19. stoljeću zahvaćaju nositelje integracijskih procesa u Hercegovini, onda pritom još uvijek ne mislimo na integracijske procese kao na masovnu pojavu, nego na umu imamo isključivo onaj uzak krug konstruktora kolektivno-identitetskih određenja ili na „skupinu patriota" (M. Hroch), koji u vlastitim sredinama pokreću i nose takva gibanja do ispunjavanja određenih prepostavki za njihovo omasovljivanje.[14] Zbog nepostojanja aristokratkoga i građanskoga sloja, vodeću ulogu tih prvih pokretača ili „prvih patriota" odigrali su za katoličku vjersku zajednicu u Hercegovini hercegovački (a u Bosni bosanski) franjevci. Pojedini se školuju izvan domovine te nakon povratka unose i u svoje sredine ugrađuju određene spoznaje i iskustva stečena tijekom izobrazbe po talijanskim, hrvatskim i ugarskim gradovima.[15] Upravo je u to vrijeme („tanzimata") i u prekograničnim područjima u punu zamahu bio kulturni preporod kojim se postavljao temelj za izgradnju modernih nacionalnih zajednica. Da bismo lakše razumjeli zašto je katolički korpus kako u Bosni tako i u Hercegovini najintenzivnije zahvaćen hrvatskim nacionalno-integracijskim procesima, ne možemo zanemariti etnički čimbenik iz predmodernog razdoblja, odnosno činjenicu da su zapadni dijelovi Bosne kao i zapadni dijelovi Hercegovine u prošlosti činili integralni dio hrvatskog etničkog prostora.[16] Uz to se ne može zanemariti ni činjenica da su bosanski i hercegovački katolici s jedne, te slavonski i dalmatinski katolici s druge strane granice pripadali

Franjevci su se primili svojski posla, te počeli namah po zapadnoj Europi sakupljati milodare u istu svrhu, te su u istinu i postigli i liep uspjeh, jer sve samostane, crkve i škole, koje je zatekla austrijska okupacija po našoj domovini, datiraju od toga doba." Vidi Philadelphus Philalethes, *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevaca u prošlosti i sadašnjosti*, Mostar, 1904., str. 83. – 84. Usp. H. Grandits, *n. dj.*, str. 441. – 482.

[13] Franjevački samostani u Mostaru i Ljubuškomu porušeni su 1563. godine nakon što su tamošnji franjevci pružili utočište duvanjskome biskupu Danielu Vocensisu (Glasniću ili Glasnoviću?), koji je bježao pred Turcima. Za podatke vidi *Acta franciscana Hercegovinae Provinciarumque finitimarum tempore dominationis Othomanae*, Dominik Mandić (prir.), sv. I., od g. 1463. – 1699., Mostar, 1934., str. 30. – 31.

[14] Iscrpno o tome Miroslav Hroch, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi. Komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb, 2006.

[15] Za osnovni prikaz vidi Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II., fototip izdanja iz 1915., Sarajevo, 1990., str. 380. – 407.

[16] Za zanimljiva promišljanja o ovoj problematici u kontekstu suvremenih odnosa vidi Mladen Ančić, *Tko je pogriješio u Bosni. Na razdjelnici između povijesti i politike*, Mostar, 2001., str. 167. – 196.

zajednici istoga vjerskoga predznaka pa stoga ne čudi „stoljetni san" katolika s ove strane granice da se po okončanju osmanske vlasti (kolokvijalno „oslobođenju od Turaka") integriraju u neki zapadni (katolički) državno-politički okvir. Jasno je, dakle, zbog čega su na domaće franjevce daleko snažnije djelovali duhovni i idejno-politički utjecaji iz zapadnih krajeva, iako su pristizali s područja tada državnopravno još „nesređenih" i neujedinjenih hrvatskih etničkih zemalja. S druge strane prodirala su i slična strujanja s istoka, također iz prekograničnoga „susjedstva", i to s prostora na kojem je već nastajala mlada srpska država koja je, u nastojanju da se teritorijalno proširi, uložila znatan trud i financijska sredstva u razvijanje agitatorsko-agentske mreže po osmanskim serhatima Bosni i Hercegovini.[17] Međutim, ti su pokušaji, izuzev nekoliko pojedinačnih iznimki kod bosanskih franjevaca[18] i jednog zanimljivog slučaja kod hercegovačkih franjevaca,[19] nailazili na relativno slab prijam kod bosanskih i hercegovačkih katolika. Hercegovački su franjevci sredinom 19. st. i inače bili daleko suzdržaniji od bosanskih prema koncepcijama širih kulturnih i političkih integracija. Razlog je tomu u činjenici da se oni upravo u tim godinama „odcipljuju" od Bosne Srebrene, što naravno nije proteklo bez konflikata,[20] pa su im u toj fazi „separatizma" zazorne bilokakve ideje integralizma. U to se vrijeme kod hercegovačkih franjevaca razvija oblik regionalnog hercegovačkog identiteta. U jednom pismu rimskoj Kongregaciji (1843.) franjevci nazivaju Hercegovinu svojom domovinom (*patria nostra*)[21] suprotstavljajući je Bosni i traže dopuštenje za gradnju samostana u „našoj domovini" Hercegovini, a bosanske franjevce optužuju za „neugasivu mržnju" prema „hercegovačkom narodu" i predbacuju im „nacionalizam",[22] što bi bio prvi poznat slučaj optužbi zbog nacionalizma na bosanskohercegovačkom prostoru i to u vremenima

[17] Za detaljnije uvide Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875. – 1878.*, Sarajevo, 1971., str. 35. – 74. Usp. Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni program. Ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007., str. 87. – 123.

[18] Za imena nekolicine bosanskih franjevaca koji su zakratko pozitivno reagirali na političku agitaciju Srbije vidi J. Jelenić, *n. dj.*, str. 185.

[19] Za jedinu iznimku u hercegovačkom slučaju vidi P. Philalethes, *n. dj.*, str. 87.

[20] O tome iz hercegovačkog rakursa Bazilije S. Pandžić, *Hercegovački franjevci. Sedam stoljeća s narodom*, Mostar – Zagreb, 2001., str. 34. – 100. Za starije viđenje ovoga pitanja fra Radoslav Glavaš, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke franjevačke redodržave*, Mostar, 1897. Za bosanski pogled vidi J. Jelenić, *n. dj.*, str. 57. – 73.

[21] Pismo od 8. srpnja 1843. god. u knjizi *Acta Franciscana Hercegovinae*, II., B. S. Pandžić (prir.), Mostar – Zagreb, 2003., str. 504. – 511.

[22] Vidi *Acta Franciscana Hercegovinae*, II., str. 509.

kada je taj neologem tek otpočeo zaživljavati u javnom diskursu u Europi.[23] U jednom drugom pismu na istu adresu hercegovački franjevci pišu da u Hercegovini i Bosni žive dva različita naroda, a kao argument ističu da se oni razlikuju čak po fizionomiji i po mentalitetu.[24] Zanimljivo je da se sličnim argumentom poslužio dvadesetak godina kasnije i austrougarski ministar Gyulay Andrassy (1823. – 1890.) kada je, nastojeći uvjeriti predstavnike europskih sila u to da dvije bivše osmanske pokrajine nemaju uvjeta da budu samostalne, u isticanju niza podjela na tom području naveo i to kako je „Hercegovac oprečne naravi s Bosancem."[25]

Za razliku od istaknutih franjevaca u Bosni fra Ivana Frane Jukića (1818. – 1857.), fra Martina Nedića (1810. – 1895.) i fra Grge Martića (1822. – 1905.),[26] koji su se oduševljavali šire zamišljenim kulturno-integracijskim projektima poput ilirskoga pokreta, a koje su u Bosnu stizale iz Banske Hrvatske,[27] u Hercegovini ne nalazimo ni približno takvo oduševljenje; tek su u jednom samostanskom dokumentu na Humcu pokraj Ljubuškoga potvrđeni kontakti s

[23] Navodno ga je prvi uporabio J. G. Herder u jednom svom spisu iz 1774. Taj se pojam u svakodnevnom govoru počinje primjenjivati tek od sredine 19. st. Podatak prema Tihomir Cipek, „Nacija kao izvor političkog legitimiteta", *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Tihomir Cipek – Josip Vrandečić (ur.), Zagreb, 2007., str. 17.

[24] U jednom pismu navodi se argument da je „osjetljivost i tjelesna građa tih dvaju naroda vidljivo vrlo različita, što su zamijetili još naši davni prethodnici kad su na generalnom kapitulu održanom u Mantovi godine 1467. raspravljali o redovnicima u Bosni i u Dubrovniku u Dalmaciji – ovima potonjima mi smo puno sličniji negoli Bosancima". Pismo od 27. listopada 1843. u djelu *Acta Franciscana Hercegovinae*, II., str. 528. – 535.

[25] Za memorandum od 21. travnja 1878. vidi Berislav Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine. Prilog političkoj historiji Austro-ugarske monarhije na Balkanu*, Beograd 1935., str. 279. – 287.

[26] O njihovu djelovanju vidi J. Jelenić, *n. dj.*, str. 170. – 185.

[27] Ilirski je pokret nastao u prvoj polovici 19. st. u tadašnjoj Banskoj Hrvatskoj kao protuteža sve jačem mađarskom kulturnom i političkom pritisku. Pokrenuo ga je mlađi naraštaj građanske inteligencije (obrazovane uglavnom po srednjoeuropskim gradovima), na čijem je čelu bio Ljudevit Gaj (1809. – 1872.). S vremenom se pokazalo da je ilirski pokret djelovao na ostvarenju dvaju ciljeva: na političkom ujedinjenje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (Trojedne kraljevine) na temelju teorije hrvatskog državnog prava i na kulturnom povezivanju južnoslavenskih naroda na temelju jezične srodnosti, odnosno na temelju jezično-kulturnog poimanja nacije. Budući da je uglavnom nailazio na slab odziv u „susjedstvu", u konačnici se ilirski pokret, koji se u historiografiji češće pojavljivao pod nazivom hrvatski narodni preporod, pokazao kao početak oblikovanja moderne hrvatske nacionalne svijesti. O tome vidi Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830 – 1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München, 1980., str. 133. – 161.

Ljudevitom Gajem.[28] Jedan od mogućih razloga suzdržanosti kod hercegovačkih franjevaca već smo naveli: upravo u zenitu ilirskoga pokreta oni su bili zaokupljeni procesom odvajanja od Bosne i institucionalnim podizanjem vlastite zajednice. A drugi moguć razlog bio bi zazor vodstva franjevačke zajednice od „liberalnih" ideja ilirskoga pokreta. Fra R. Glavaš navodi da je „ozbiljnija i konzervativnija strana" franjevaca, na čelu s prvim apostolskim vikarom za Hercegovinu fra Rafom Barišićem, „pristajanje uz Ilirizam" držala „pogibljivom i neizvedivom vratolomijom i propagandom", „koja ako i nije kćerka francezske, to je ovoj posve slična."[29]

Za razliku od Hercegovine, u Bosni se u to vrijeme među franjevcima popularizirala ideja o integraciji južnoslavenskoga prostora. Spomenuti Ivan Frano Jukić svoje radove potpisuje kao Slavoljub Bošnjak. Simbolizam odabrana pseudonima jasno otkriva njegovo viđenje odnosa između partikularnog identiteta i zamišljenog supraidentiteta. Za njegova subrata fra Martina Nedića, „Ilirska je dědovina" čak „od jadranskog sinjeg mora Pa do pontskih valovinah I gdě sveta stoi gora"[30], odnosno do Bugarske i Grčke. Za usporedbu je važno u tom kontekstu promotriti razmišljanja jednoga od njihovih hercegovačkih suvremenika, u to vrijeme najplodotvornijeg hercegovačkog franjevaca, fra Petra Bakule (1816. – 1873.). I Bakula se tu i tamo dotiče identitetske problematike, i on povremeno nešto zapiše o odnosima „narodnosti i vjere". Njemu, koji je obrazovanjem u Italiji[31] zacijelo upoznao fenomen nacije, takav tip kolektivnoga određenja na prostorima njegova zavičaja još je uvijek sporedan u odnosu na pripadnost vjeri, koja je i dalje primarna kategorija njegova poimanja kolektivnoga identiteta. Dovoljno je obratiti pozornost na terminologiju koju Bakula koristi u uvodnome dijelu svoga glasovitog *Šematizma* iz 1867. godine, u kojem nam ukratko predočuje temeljna obilježja Hercegovine, a njezino stanovništvo i dalje razvrstava uglavnom prema religijskoj pripadnosti: „naša

[28] Fra Radoslav Glavaš tvrdi da je jedanput u samostanskoj knjižnici na Humcu vidio Gajevo pismo (1847.) hercegovačkom franjevcu fra Pili Ančiću. Fra Radoslav Glavaš, *Spomenica*..., str. 30.

[29] P. Philalethes, *n. dj.*, str. 71. – 72.

[30] „Vilam Ilirskim", *Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska*, god. XII., 1837., str. 45. – 46.

[31] Završivši studij u Italiji, Bakula je nekoliko godina u gradu Lucca predavao filozofiju i teologiju. U to se vrijeme, kako je navedeno u jednoj njegovoj biografiji, „počeo pomalo zanimati i oduševljavati idejom sjedinjenja talijanskih državica, te je svoje nazore javno preko novina i pjesama iznostio u javnost", zbog čega se morao vratiti iz Italije u Hercegovinu. Fra Leon Petrović, „Život i rad fra Petra Bakule", *Stopama otaca. Almanah hercegovačke franjevačke* omladine, god. V., 1938./39., str. 34. – 35.

katolička", „turska (vladajuća)", „pravoslavna", „ciganska" i „židovska".[32] Izgleda da je iskustvo življenja u strukturi mileta i vjerske podijeljenosti oblikovalo Bakulin stav prema kojem je, kako piše na jednom drugom mjestu, „vjersko određenje sržno", a „narodnost jeste dalje od čovika nego i jedna njegova haljina".[33] Njemu naravno nije strana ilirska ideja i terminologija, i on piše o „mom slavjanskom narodu"[34] i da su i njegovi „Ercegovci od Ilira",[35] ali ta zajednička ilirsko-slavenska domovina je u Bakulinu viđenju prostorno daleko uža od zamišljene Gajeve ili one fra Martina Nedića. U stihu jedne pjesme u rukopisu pod naslovom *Uzdisanje naroda hercegovačkog prama obćoj majki Slavjanskoj* Bakula nabraja gotovo iste one partikularitete koje će u dvadesetom stoljeću hrvatski integralisti nastojati vidjeti u jedinstvenoj hrvatskoj državi. To su, prema Bakulinu stihu, „Hrvaćani, Slavci, (Slavonci, op. aut.) Dalmatini, Hercegovci i vični Bošnjani (Bosanci, op. aut.), Svi su braća, svi od jedne krvi: Svi jednaci, nit je koji prvi!"[36] Fra Petru Bakuli nije dakle nepoznat pojam Hrvaćanin (Hrvat), ali ga u toj fazi očito još uvijek rabi isključivo u njegovu tadašnjem pokrajinskom značenju i ne vezuje ga uz Hercegovinu.

Već smo naveli da su idejno-politička strujanja do bosanskih i hercegovačkih franjevaca uglavnom stizala sa zapadnih strana, iz hrvatskih zemalja. A da se to nije odvijalo bez određenih opasnosti, potvrđuje i jedna rigorozna odredba u bosanskom ejaletu iz sredine 19. st. sljedećeg sadržaja: „Ko bi se našao da prima novine iz kaura,[37] ima se odmah u okov teški metnuti, a njegovo sve imanje, ima se okrenuti u begluk."[38]

Iz ilirskoga pokreta, poznato je, razvile su se ideje kroatizma i jugoslavizma koje su i kod bosanskih i kod hercegovačkih franjevaca s vremenom zadobile povlašteno mjesto u nacionalno-integracijskim procesima (to mjesto nije zauzelo ni bošnjaštvo, ni bosanstvo ni herceg-bosanstvo), ali opet s bitnim razlikama u načinu i vremenu prihvaćanja te popularizaciji tih ideja. Kroatizam je, gledajući u cjelini kroz 19. i 20 stoljeće, među jednim i drugim franjevcima bio daleko prihvatljivija ideja od jugoslavizma s tim da je ideja jugoslavizma

[32] *Hercegovina prije sto godina...*, str. 25.
[33] Fra Petar Bakula, *Politika za svakog čovika* (reprint), Mostar, 1998., str. 371. – 372.
[34] Isti, *Pravo mudroznanje za svakog čovika*, Split, 1867., str. 8. – 9.
[35] Isti, *Pisma sveto-izkazna* (reprint), Mostar, 1997., str. 68. – 70.
[36] *Fra Petar Bakula. Izabrana djela*, sv. II., fra Andrija Nikić (prir.), Mostar, 1997., str. 17.
[37] *Kaur* ili *đaur* – tur. nemusliman, nevjernik; kršćanin.
[38] J. Jelenić, *n. dj.*, str. 211.

odmah s početka uhvatila nešto dubljega korijena kod bosanskih franjevaca i to najviše pod utjecajem đakovačkog biskupa Strossmayera jer se u Đakovu školovala skupina bosanskih franjevaca.[39] Istodobno se u Bosni, agilnošću fra Antuna Kneževića (1834. – 1889.),[40] pokušala popularizirati i ideja bošnjaštva kao poželjna kolektivno-identitetska varijanta za sve tri vjerske skupine u BiH, što pak nije imalo posebnoga odjeka kod franjevaca u Hercegovini. Kod hercegovačkih franjevaca s početka će hrvatska nacionalno-integracijska misao postupno postajati središnjim narativom sve do pred Prvi svjetski rat, kada se kod mlađeg naraštaja hercegovačkih franjevaca započne nešto jače afirmirati idejni koncept jugoslavenstva.[41] Kroatizam je među hercegovačke franjevce stizao u obliku (veliko)hrvatske pravaške ideologije Ante Starčevića (1823. – 1896.) i Eugena Kvaternika (1825. – 1871.), koja je, pozivajući se na hrvatsko državno pravo, svojatala bosanskohercegovačke prostore. Hercegovački franjevac fra Paškal Buconjić (1834. – 1910.)[42] upoznao je tijekom svoga boravka u Rimu (kao predavač na generalnom učilištu franjevačkoga reda) hrvatskoga političkog disidenta Eugena Kvaternika. Buconjić, koji je odmah prigrlio ideju pravaštva, poslije je kao mostarsko-duvanjski biskup znao istaknuti da je postao starčevićanac prije samoga Starčevića.[43] Pravaštvo se u Hercegovinu širilo iz Dalmacije,[44] ali su određeni impulsi stizali i iz Banske Hrvatske, odnosno iz Zagreba kao hrvatskoga političkog i kulturnog središta.[45] Hrvatska nacionalna simbolika zaživjela je među mostarskim katolicima još prije dolaska

[39] Jelenić u tom kontekstu piše o „đakovačkom pokretu". Vidi J. Jelenić, *n. dj.*, str. 200. i dalje.

[40] Usp. Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture,* Zagreb, 2002., str. 23. – 28.

[41] Usp. Ivica Šarac, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine", *Hercegovina franciscana. Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, god. V., 2009., br. 5., str. 133. – 153.

[42] Fra Paškal Buconjić bio je kustos hercegovačke franjevačke kustodije (1874. – 1879.), apostolski vikar za Hercegovinu (1880.), mostarsko-duvanjski biskup (1881. – 1910.).

[43] Fra Radoslav Glavaš, *Biskup o. Paškal Buconjić prigodom tridesetgodišnjice biskupovanja 1880. – 1910.*, Mostar, 1910., str. 14. – 15.

[44] U tom pogledu svakako treba istaknuti utjecaj lista *Katolička Dalmacija* don Ive Prodana. Vidi Mirjana Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.", *Historijski zbornik*, god. XIX. – XX., 1966./67., str. 14.

[45] To u svojim zapisima navodi Ivan Milićević, jedan od predstavnika prve generacije hrvatskih građanskih intelektualaca u Hercegovini, koji pritom ističe važnost idejno-političkih strujanja iz susjednih (sjevero)zapadnih strana: „Nama svima iz Bosne i Hercegovine, dok bijasmo mladići, a i stariji, Zagreb bijaše najprivlačnija točka. S udivljenjem smo mi mlađi gledali svakoga bez razlike, za kojega bismo doznali da je bio u Zagrebu. A o Zagrebu smo gutali svaki glas, svaku vijest. Jedva smo očekivali knjige Matice hrvatske i Jeronimskog društva [...] Naravna stvar da smo se već tada opredijelili ili

austro-ugarske uprave. To nam potvrđuju scene dočeka austrougarske vojske u Mostaru; grad je bio okićen, uz ostale, i hrvatskim zastavama, a prema zapisanu svjedočanstvu jednoga franjevca očevidca, koji je inscenaciju svečana dočeka nove vlasti promatrao s prozora franjevačkoga samostana, na ulicama se pjevala Gajeva budnica „Još Hrvatska nij' propala".[46]

2. Profiliranje (nacionalnog identiteta)

Osim što je zatekla već jasno podijeljeno društvo kao plod nasljeđa osmanskog miletskog sustava, austrougarska je uprava kako u sociokulturnom tako i u socioekonomskom pogledu zatekla katastrofalno loše stanje u BiH. Austrougarski podatci o zdravstvenim, prosvjetnim i gospodarskim prilikama svrstavali su ove krajeve u najzaostalija područja tadašnje Europe.[47] Zdravstvena je slika društva prema austrougarskim izvješćima bila porazna. Nužno je trebalo najprije poraditi na suzbijanju raznih vrsta zaraznih bolesti (poput sifilisa, kolere, kuge, tifusa, gube, ćelavosti, svraba, malarije itd.) te na podizanju svijesti o važnosti temeljne higijene.[48] Korjeniti su zahvati bili nužni i u školstvu jer škola gotovo da i nije bilo. A i to što se nazivalo školama više je nalikovalo tečajevima za opismenjavanje u nadležnosti vjerskih institucija nego nekom ozbiljnijem sustavu školstva.[49] Stanje u gospodarstvu također je bilo kritično. Više od 90 % pučanstva bavilo se poljodjelstvom i stočarstvom, i to na vrlo primitivan način.[50] Zemljoposjednički odnosi ukazivali su na suštinu funkcioniranja osmanskoga feudalizma, odnosno zrcalili su duboku socijalnu fragmentaciju koja se prilično precizno poklapala s etnoreligijskim (miletskim) šavovima kojima je bilo ispresijecano osmansko društvo. U osmanskom feudalnom poretku zemljište je najvećim dijelom bilo u vlasništvu muslimanskih zemljoposjednika, a vrlo velik dio stanovništva bio je još uvijek u ovisničkom položaju pri čemu

opredijeljivali i u političkom pravcu. Tako dođe da nam je stranka prava srcu prirasla." Navod prema Šime Demo – Pavao Knezović, *Čerigajski anđeo*, Mostar, 2007., str. 22. – 23.

[46] *Fra Anđeo Nuić – život i djelo. U prigodi 160. obljetnice rođenja (1850. – 2010.)*, fra Robert Jolić – fra Ante Marić (prir.), Mostar, 2010., str. 66.

[47] Vidi *Bericht über die Verwaltung Bosnien und der Herzegovina*, Wien, 1906.

[48] Prvo masovnije cijepljenje (16 023 osobe) provedeno je 1883., a prvo organizirano cijepljenje (po svim općinama) provedeno je 1903. godine. Usp. *isto*, str. 104. – 110.

[49] Usp. I. Šarac, „Školstvo u Hercegovini u razdoblju tanzimata", *Korijeni i perspektive visokoga obrazovanja u Hercegovini*, Mostar, 2010., str. 43. – 83.

[50] Usp. Vlado Smoljan, *O nekim uzrocima siromaštva Hercegovine u prošlosti*, Mostar, 2006.

su u ogromnoj većini kmetovi bili kršćani (katolici i pravoslavci).[51] Austrougarska je vlast oprezno pristupila pokušajima rješavanja ključnih problema kombinirajući očuvanje tradicije s postupnim uvođenjem reformi. Usporavanjem agrarne reforme vlada je nastojala zakočiti nacionalno-integracijske procese kod kršćanskoga (pravoslavnoga i katoličkoga) stanovništva jer se svako jačanje srpskoga i hrvatskoga političkoga utjecaja promatralo kao opasnost za labav dualan (austrijski i mađarski) sustav upravljanja. Austro-Ugarska Monarhija radije je preusmjeravala reformske zahvate s područja agrara na modernizaciju uprave, izgradnju prometnica, podizanje industrije. No pokušajima modernizacije društva, izgradnjom prometnica i kakvom-takvom industrijalizacijom (što je omogućilo nešto bolje komunikacijske procese među društvenim slojevima), pa u konačnici i samim zabranama korištenja nacionalnih naziva, Monarhija je i ne htijući pokrenula snažniju transformaciju iz vjerskoga u nacionalni oblik identitetskoga određenja. No, taj se proces nije dao voditi „kabinetski" (kontrolirano) do konstruiranja jedne viševjerske nacionalne zajednice („bosanske nacije"), kako je to kao posebnu mjeru zamislio Benjamin Kallay (1839. – 1903.), jedan od najutjecajnijih austrougarskih upravitelja u Bosni i Hercegovini.[52] Pri tome nije vodio računa o specifičnostima osmanskoga nasljeđa, o uzrocima i dubini društvenih podjela, kao ni o činjenici da su u širem okružju procesi stvaranja srpske i hrvatske nacije već bili u završnoj fazi ili u punom jeku. Njegov neuspio projekt još je i pojačao hrvatsko-katoličku i srpsko-pravoslavnu diferencijaciju na nacionalnoj osnovi, osobito među intelektualcima koji su uz to zaoštravali borbu za pridobivanje muslimanske vjerske i intelektualne elite za hrvatsko, odnosno srpsko nacionalno ime.[53] Zauzimanjem franjevaca i članova tankoga sloja katoličke građanske inteligencije započele su aktivnosti katoličke zajednice na vjerskom i kulturno-političkom polju. Osobito je postalo živo u Mostaru gdje su franjevci pokrenuli tiskaru te započeli s izdavaštvom i osnivanjem glazbenih i kulturnih udruženja.[54]

[51] Za podatke vidi Srećko M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878. – 1918.)*, Mostar – Zagreb, 2002., str. 40. – 41.

[52] Vidi Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882. – 1903.*, Sarajevo, 1987., str. 88. – 309.

[53] O hrvatskim i srpskim nacionalnim ideologijama u BiH vidi S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina...*, str. 194. – 209.

[54] Za isprnije podatke vidi Šimun Musa, *Franjo Miličević i hrvatski kulturni preporod u Hercegovini*, Mostar, 1992.; Mićo Pinjuh „Najstarije kulturno-umjetničko društvo na tlu Hercegovine", *Kršni zavičaj*, god.

Kako je u relativno kratkom razdoblju identitetsko određenje hercegovačkih franjevaca, kao pokretača i glavnih nositelja integracijskih procesa katoličke zajednice u Hercegovini, prešlo put od vjerskoga i regionalnog identiteta preko slabašnoga utjecaja ilirizma do trenutka jasna artikuliranja hrvatskoga nacionalnoga identiteta, može se pratiti iščitavajući neke listove koje su franjevci pokrenuli u Mostaru. Dok bi se u *Hercegovačkom bosiljku*,[55] koji se zbog cenzure morao ograničiti na sadržaje književno-poučno-zabavnoga karaktera, ponekad pojavio i tekst na ćirilici te pokoji prilog u duhu ilirske terminologije, dotle u *Novom hercegovačkom bosiljku*[56] blijede tragovi ilirizma i počinju se otvorenije objavljivati kulturni i politički prilozi u duhu hrvatske nacionalne orijentacije. Hrvatski nacionalni diskurs pojačan je pokretanjem političkoga lista *Glas Hercegovca*[57] u kojem (još uvijek zbog cenzure) sve do 1897. godine nije bilo dopušteno izričito spominjati hrvatsko nacionalno ime, no nakon ukidanja ove zabrane *Glas Hercegovca* gubi i posljednje primjese utjecaja ilirske terminološke tradicije i profilira se kao jasno hrvatsko, i to pravaško, glasilo u Hercegovini, koje često polemizira sa srpskim listovima u Mostaru oko nacionalno-političkih tema. Već potpuno dovršen hrvatski nacionalni izričaj glavni je biljeg uredničke politike glasila *Osvit*[58] koje se u podnaslovu predstavlja čitateljskoj publici kao „glasilo Hrvata". U uređivanje *Glasa Hercegovca* i *Osvita* uz franjevce su se uključili i prvi hrvatski građanski intelektualci (Ivan Milićević, Ivan Zovko, Stjepan Radulović itd.).[59] Preuzevši ideju hrvatskoga državnog i povijesnog prava, *Glas Hercegovca* i *Osvit* ističu da su i Hercegovina i Bosna hrvatske zemlje i zagovaraju njihovo sjedinjenje s hrvatskom Trojednicom (Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom).

Hercegovačkim su franjevcima vlasti izričito blokirale i branile promicanje i populariziranje hrvatske nacionalne simbolike. Još je potkraj osmanske vladavine osnovana prva kulturna institucija mostarskih katolika pod nazivom Crkveno pjevačko društvo „Kosača" (1873.), ali je ta udruga morala djelovati

XI., 1978., str. 23. – 34; Edin Čelebić, „Hrvatsko pjevačko društvo 'Hrvoje' 1888. – 1914. Prilog istoriji nacionalnih pokreta u BiH", *Hercegovina*, god. VI., 1987., str. 151. – 164.

55 *Hercegovački bosiljak. List za zabavu, pouku i književnost*, Mostar, 1883. – 1884.

56 *Novi hercegovački bosiljak. List za zabavu, pouku i književnost*, Mostar, 1884. – 1885.

57 *Glas Hercegovca. Političko-informativni list*, Mostar, 1885. – 1896.

58 *Osvit. Glasilo Hrvata iz Bosne i Hercegovine*, Mostar, 1898. – 1907.

59 Usp. Ivan Alilović, *Tragom hrvatske kulturne baštine u Hercegovini*, Zagreb, 1980., str. 51. – 59.

ilegalno jer ju osmanske vlasti nisu odobrile.[60] Nakon uspostave austrougarske uprave (1878.) mostarski katolici predvođeni franjevcima zatražili su službeno priznanje pjevačkoga društva pod tim imenom (Kosača), no i austrougarska je vlast to odbila s obrazloženjem da ne može odobriti „društvo koje druge vjeroispovijesti nemaju.“[61] Mostarska katolička zajednica potom osniva novo pjevačko društvo pod imenom Hrvatsko pjevačko društvo „Višević“, no austrougarska vlast i to zabranjuje.[62] Nije prihvaćen ni prijedlog da se društvo nazove Hrvatsko pjevačko društvo „Tomislav“ kao ni zahtjev „da se odobri hrvatski grb na pozorničkom zastoru.“[63] Naposljetku je ipak dopušteno osnivanje pjevačkoga društva, ali „bez ikakvih nacionalnih oznaka i bez bilo kakvog vida političke djelatnosti“ pa su se mostarski katolici privremeno morali s tim zadovoljiti i tako je 1888. započelo djelovati Narodno pjevačko društvo.[64] Uz društvo je uskoro osnovana i knjižnica (1889.), koja je trebala biti opskrbljena djelima hrvatskih književnika. Austrougarska je vlast knjižnici odobrila rad tek nakon što je izvršila pretres knjižničnoga fonda i spalila „nepoćudna djela“ hrvatskih autora, za koje je smatrala da bi mogli potaknuti jači hrvatski nacionalni zanos mostarskih katolika.[65] Društvo je dobilo dopuštenje i za osnivanje čitaonice (1891.), „ovaj novi razsadnik hrvatske sviesti u Hercegovini“, ali tek nakon što je vlast dostavila popis novina i časopisa koje se smiju naručivati.[66] Unatoč tomu svečano otvaranje čitaonice (1892.) imalo je posebno značenje za mostarske katolika, koji nisu odustajali od zahtjeva da se društvu dopusti koristiti nacionalno ime. U međuvremenu je (1891.) upućen još jedan službeni zahtjev da se društvo nazove po nekom od velikana iz hrvatske nacionalne povijesti, ovaj put prijedlog je bio da se odobri Hrvatsko pjevačko društvo „Zvonimir“ te da se dopusti i uporaba hrvatskoga grba, no austrougarska je vlast

[60] Usp. E. Čelebić, *n. dj.*, str. 153.

[61] *Spomenica o pedesetogodišnjici Hrvatskog pjevačkog društva „Hrvoje“ u Mostaru (1888. – 1938.)*, Mostar, 1939., str. 9.

[62] Usp. E. Čelebić, *n. dj.*, str. 153.

[63] *Spomenica u slavu svetčanog razvijanja zastave Hrvatskog glasb-pjevačkog društva Hrvoje, dne 13., 14. i 15. kolovoza 1904.*, Mostar, 1904., str. 19.

[64] Usp. E. Čelebić, *n. dj.*, str. 153.

[65] Usp. *isto*, str. 155.

[66] Vlast je dopustila čitaonici koristiti *Obzor*, *Narodni list*, *Katoličku Dalmaciju*, *Crvenu Hrvatsku*, *Našu slogu*, *Srbski list*, *Sarajevski list*, *Bošnjak*, *Dom i sviet*, *Iskru*, *Trn*, *Zvekana* i *Glas Hercegovca*. Vidi *Spomenica u slavu...*, str. 20. – 21.

odbila i jedan i drugi zahtjev.[67] Unatoč zabrani hrvatskoga nacionalnog imena, hercegovački su franjevci i preko kulturnih sadržaja popularizirali hrvatski nacionalni diskurs, što nije prolazilo bez kazni. Tako je zbog isticanja hrvatske trobojnice jedna skupina mostarskih mladića završila u zatvoru, a nakon jednoga koncerta u Mostaru (1893.) vlast je dala uhititi gostujuće pjevače iz Banske Hrvatske jer su pjevali pjesme posvećene Anti Starčeviću.[68] Protiv zabrana hrvatskoga imena u BiH prosvjedovao je mostarski biskup fra Paškal Buconjić koji je time u Beču stekao reputaciju „nacionalno usijane glave“ [69]. Kada je zbog sve intenzivnije srpske nacionalne aktivnosti u gradu Mostaru uvidjela da je nemoguće spriječiti afirmiranje i hrvatskoga nacionalnog imena, austrougarska je vlast napokon 10. kolovoza 1897. odobrila korištenje hrvatskih nacionalnih simbola.[70] Prema mišljenju M. Gross hrvatsko je nacionalno ime bilo zabranjivano sve dotle dok Kállayev režim nije odlučio da ga „pripusti“ kao sredstvo za uspostavljanje ravnoteže prema srpskoj nacionalnoj propagandi.[71] Nakon što je potkraj 1897. od Narodnog pjevačkog društva stigao još jedan službeni dopis i zahtjev da se društvo nazove „Hrvoje“, austrougarska je vlast popustila i napokon odobrila rad društva pod imenom Narodno pjevačko i glazbeno društvo „Hrvoje“, koje je uskoro postalo Hrvatsko glazbeno i pjevačko društvo „Hrvoje“.[72] U povodu svečana razvijanja hrvatske zastave u organizaciji ovoga društva u Mostaru je objavljena spomenica (1904.) na čijim je uvodnim stranicama opisano društveno i političko ozračje u kojem je započela djelovati mostarska katolička zajednica predvođena franjevcima:

> Političke okolnosti u našoj domovini bile su tada dosta obskurne i abnormalne, te je trebalo dosta truda, a i opreznosti, a da se započne kakovom organizacijom našeg naroda; a tim je teže bilo, što se je sve bojalo imena hrvatskog, te se je i sa svih strana radilo, da se hrvatski pokret uguši, nastojeć otrgnuti ove zemlje od onog težišta, kamo

[67] Usp. *isto*, str, 16. – 17.

[68] Usp. Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878. – 1903.),* Mostar, 1994., str. 206.

[69] Zoran Grijak, „Mostarsko-duvanjska biskupija u vrijeme biskupa fra Paškala Buconjića (1881. – 1910.)“, *Duvanjski zbornik*, Jure Krišto (ur.), Zagreb – Tomislavgrad, 2000., str. 221.

[70] Na taj se dan prvi put „službeno odobrila i hrvatska trobojnica kao družtvena zastava i grb”. *Spomenica u slavu...,* str. 30. – 31.

[71] Usp. M. Gross, *n. dj.*, str. 15.

[72] O djelovanju društva vidi *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje Mostar. 120 obljetnica*, Marija Zelenika (ur.), Mostar, 2009.

su po historičkom i državnopravnom položaju spadale, uvadjajuć novo izmišljeno 'bosanstvo'. Historičari kasnijeg doba zabilježit će mnogo znamenitih sgodjaja iz ovog prvog doba hrvatskog pokreta, a osobito će baš grad Mostar znati svom potomstvu pričati i po koju crnu sgodu, kad su naši rodoljubi radi osjećaja hrvatskih i mnogo gorkih progutali. (…) Hrvatska mladost Mostara, zagrijana žarom Hrvatstva, odlučno je tražila, da si osnuje zajedničkog ognjište, zajednički dom, odkle će hrvatska rieč širom Hercegove zemlje gromoriti, odkle će kao iz gniezda izlietati hrvatski sokolovi, vješti borbi za čast imena hrvatskog! No neprilika je bilo sa svih strana, ali se je znalo ustrajnim radom stati na put svim tim neprilikama. Vrli rodoljubi: tadanji biskupov tajnik fra Augustin Zubac i vatreni rodoljub kateheta fra Ambro Miletić skupljali su oko sebe gradjanstvo i mladjariju, te ih živom riečju i pjesmom kriepili na ustrajan rad. S početka su svoj rad odpočeli crkvenim pjesmama, jer u ono doba drukčije se nije ni moglo, pošto su političke okolnosti bile takove.[73]

Kao jedina urbana hercegovačka sredina Mostar je hercegovačkim franjevcima bio od iznimne važnosti, no pastoralno su najviše djelovali po ruralnim sredinama, u krajevima koji se, osim što su karakterizirani homogenošću stanovništva u vjerskom pogledu, neposredno naslanjaju na hrvatski etnički prostor. Time je jasnije zašto su već u austrougarskom kontekstu hrvatski nacionalno-integracijski procesi masovnije zahvatili hercegovačke katolike za razliku od bosanskih katolika.[74] Takve je uvide imala i austrougarska uprava koja u jednom izvješću iz 1906. navodi da se Hrvatima u Bosni i Hercegovini, osim inteligencije i gradskoga stanovništva, osjećaju jedino seljaci u Hercegovini i uz dalmatinsku granicu.[75] Da je zaista već u tom razdoblju hrvatstvo kao nacionalno-identitetska odrednica zahvaćalo i zapadnohercegovačko selo potvrđuje i jedno detaljno izvješće s početka 20. stoljeća o vjerskom slavlju iz jedne župe u regiji Brotnjo u zapadnoj Hercegovini. Ovdje donosimo cjelovit prikaz zbog zanimljivih detalja o povezanosti pastoralnog djelovanja franjevaca i promicanja hrvatske nacionalne simbolike u seoskim sredinama:

Sjedim kod našeg trgovca Ilke Muse[76] na Čitluku i zametnuo se razgovor o sutrašnjoj riedkoj svečanosti na Čerinu. Malo po tom oču svoe nekakova tutnjava i bat konja

[73] *Spomenica u slavu...,* str. 10. – 11.

[74] Usp. Zoran Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju", *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivo Lučić (ur.), Zagreb, 2011., str. 89. – 133.

[75] Usp. *Bericht...*, str. 120.

[76] Prema navodima iz *Osvita*, Ilko Musić, odnosno Musa, bio je u to vrijeme jedan od najbogatijih ljudi Brotnja. Imao je šest sinova od kojih je jedan bio fra Skender Musić, tajnik provincijalata u Mostaru.

– sve bliže i bliže – kočija iz Humca. Napried sa obadvije strane lepršaju dva velika barjaka hrvatska. Pohrlim braći Hrvatima u susret: bijahu to pošt. o. fra Božo Ostojić,[77] definitor i župnik iz Medjugorja i fra Frano Šaravanja[78] s Humca. Tu se pozdravimo, a na moje pitaje, kamo, odgovore: Na Čerin, sutra je svetkovina 'Našašća tiela Sv. Stjepana Prvomučenika, Zaštitnika Župe'. I pozvaše i mene i ja se rado odazvah. Do čas dva eto nas preko čerinskog polja, koje je svuda prekriveno zelenim sagom. A sve unaokolo ori jeka od mužara s Čerina.- Konji nam se uzplahirili, cestna na dosta mjesta pokvarena, a više svodova izpod nje. Pa se bili prepali, da konji ne ozlede i nas i sebe i kočiju. Valjalo bi se sbilja za popravak ove ceste pobrinuti. Kroz po sata stigosmo pod brežuljak čerinski. Pucaju mužari, sviet na bacanje ašarija[79] klikuje: Živila Hrvatska! Živili Hrvati! (...) Vidim na brežuljku ondje, gdjeno leže od starine tri ogromna stećka, tri tankovita stupca sa carskim i hrvatskim barjacima. Na stećcima...svežčici ašarija, na drugim stupcima ima svietla za večernju rasvjetu. Stadoh s Andrijom kod jednog stećka, da slušamo narodno-hrvatske davorije. (...) »Pogledaj Andrija one svietnjake po vrhuncima brda, kako ih je divno vidjeti!« Po petnaest ih se vidjalo upored, što je svakoga zadivilo. I na našem brežuljku ukazaju se svietla, ašarije upravo pokraj stupca lete nebu pod oblake, mužari svedjer odjekuju (…).Omladina puna zadovoljstva i veselja odpjeva hrvatske narodne kajde. Čita se na licu pojedinca, naročito na licu župljana zadovoljstvo i veselje veliko – te i mi zapjevamo. »Liepa naša domovina«! Tako se svietlilo i veselilo do kasne noći. Osvanu ugodan dan. Na glas zvona hrli pobožni puk k crkvi Stjepanovoj, da sliša rane mise i ujedno da se izpovjedi, izpovjedilo se je 700, i da se oduži zavjetima oblaženja kipa sv. Stjepana. Oko osam sati oživi sve kao i sinoć. Silni puk vrvi na polje, pjevajući. Milo bijaše motriti, kako prosti puk dolazi u skupinama, u redu, obučen u svetkovnu narodnu odjeću, nakićen hrvatskim trobojama. (…)oko deset sati pomoliše se kočije uz polje: ljubuška i vitinska gospoda dolaze u posjet svom starom župniku fra Jaki.[80] Svakom ulicom hrli sviet uz pjevanje narodno-hrvatskih pjesama. U deset sati poče služba božija, koju služaše pošt. o. fra Blaž Jerković[81] uz asistenciju pošt. oo. Fra Cvjetka Dodiga[82] i fra Pave Šimovića.[83] Najprvo je bio obhod sa sv. kipom, zatim svetčana misa, panegirik, te ponovni obhod i blagoslov sa sv. kipom. Tu mi je nešta krasna spomenuti: Uz sv. misu i procesiju stupahu dječaci, dva a dva, u crveno obučeni, sa molitvenjacima u ruci, koje je pošt. o. fra Jakov Vasiljević preko svih svojih posala podučavao. Mnogi vam medjuto dječaci znadu čitati, pisati, računati

Ilko Musić umro je 1904. godine u pedeset sedmoj godini života. U nekrologiju stoji da je „znao (si je) neumornim radom, urednim kršćanskim životom i sa štednjom steći veliki imetak, te je slovio kao najbogatiji seoski posjednik u ovoj krajini, te služio uzorom svim našim težacima", *Osvit*, Mostar, br. 11., 10. veljače 1904., str. 3.

77 Fra Božo Ostojić (1862. – 1942.).

78 Fra Franjo Šaravanja (1858. – 1937.).

79 *(h)ašarija* tur., nemirna, vesela, obijesna mladež.

80 Fra Jakov Vasilj(ević) (1851. – 1931.).

81 Fra Blaž Jerković (1880. – 1960.).

82 Fra Cvitan Dodig (1869. – 1939.).

83 Fra Pavo Šimović (1877. – 1947.).

> i.t.d. Kako bismo zahvalni bili vladi kada bi i ovdje školu jedanput sagradila! Ne može fra Jako predavati redovito, a dosta mu je borbe i radnje oko župskoga stana, kojemu kad se nešto malo izčini, ne će biti para u Hercegovini. Čast mu i hvala! Kada se svršila sv. služba, zametnu se pravi dernek ispod brežuljka. Po svečanom objedu odoh s Andrijom opet dolje, gdje se zadržah do gluhe doba noći. Nekako pred večer proleti jedan dječak sa svezčićima hrv. trobojnica, koje je nosio na ramenu i dielio, što nas vrlo radovalo. Pun začaranja i zadovoljstva, navratim se sutra župniku na kafu. Liepo mu se zahvalim i iz srdca kliknem: Dugujemo vam hvalu, mili pastiru, na vašoj velikoj požrtvovnosti i trudu, koji nas, osobito našu omladinu tako liepo poduči, da se drugi mogu diviti našim osjećajima vjerskim i narodnim. E da bi vas Svemogući još dugo kod nas zadržao na korist vjere i naše mile hrvatske domovine![84]

Utjecajniji hercegovački franjevci smatrali su tih godina da je hrvatski nacionalni impuls iz Mostara zahvatio ne samo hercegovačke krajeve koje su oni pastorizirali nego da je snažno odjeknuo i među bosanskim katolicima. Fra Didak Buntić (1871. – 1922.), jedan od najeksponiranijih i najpopularnijih hercegovačkih franjevaca u prva dva desetljeća 20. st., koji je osnivanjem seoskih udruga i osmišljavanjem tečajeva opismenjivanja po selima djelovao prosvjetiteljski, socijalno i politički među zapadnohercegovačkim katoličkim pukom puna dva desetljeća prije afirmacije Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića (1871. – 1928.) u Hercegovinu,[85] s ponosom je naglasio u jednome pismu dr. Isidoru Kršnjaviju (1845. – 1927.), da „zublja narodne svijesti hrvatske, Starčevićanstvo, nije došlo iz Slavonskoga Broda u Bosnu nego iz Hercegovine, napose iz kamenitoga Mostara, koji je zadržao svoj narodni karakter naproti malom Berlinu-Sarajevu“ [86]. U jednom drugom pismu na istu adresu Buntić lamentira kako su se Hrvati u Bosni, za razliku od hercegovačkih, kasnije nacionalno „probudili“ („oni su sve doskora spavali, oni uistinu nijesu bili ništa drugo nego Bošnjaci“).[87] O istoj temi Buntić dodaje: „Pače zaprijetili smo se Bosni, ne budu li odlučni pristaše sjedinjenja hrvatskih zemalja, da ćemo se s njima raskrstiti, te ćemo i mi Hercegovci biti, gdje i Hrvati imaju apsolutnu većinu, a u Bosni će biti ono, što i jesu, naime jedna petina.“[88] Buntićeva

[84] *Osvit*, Mostar, br. 64., 12. kolovoza 1903., str. 4. i 5.

[85] O djelovanju fra Didaka Buntića vidi zbornik radova *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, Stipe Tadić – fra Marinko Šakota (ur.), Zagreb, 2009.

[86] Fra Oton Knezović, *Život i rad fra Didaka Buntića*, Zagreb, 1938., str. 57.

[87] Usp. *isto.*

[88] *Isto*, str. 55. – 56.

samouvjerena tvrdnja da je „zublja narodne svijesti hrvatske" u Bosnu stigla iz Hercegovine, odnosno iz Mostara, nastaje otprilike u trenutku kada Mostar prestaje biti žarištem hrvatskih kulturno-političkih aktivnosti i kad se o sudbini Hercegovine intenzivnije počinje raspravljati u Bosni. Prva hrvatska kulturno-gospodarska i politička organizacija pod nazivom Hrvatska narodna zajednica osnovana je u Bosni.[89]

Uspostavom redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini (1881.) i dovođenjem zagrebačkog profesora teologije Josipa Stadlera (1843. – 1918.)[90] na čelo novoosnovane Vrhbosanske nadbiskupije, katolički episkopat i dijecezanski kler preuzimaju vodeću ulogu kako u crkveno-pravnim i pastoralnim pitanjima tako i u političkim gibanjima i nacionalno-integracijskim procesima bosanskih i hercegovačkih katolika, što izaziva sukobe s franjevcima, osobito s franjevcima u Bosni.[91] Jedan od žestokih kritičara nadbiskupa Stadlera bio je i fra Didak Buntić. Ne ulazeći ovdje u ostale razloge sukobljavanja, a bilo ih je više i pripadaju sferi internih odnosa u Crkvi, pokušajmo ukratko naznačiti bit političkoga sukoba između nadbiskupa i franjevaca. Premda je jedan manji broj bosanskih franjevaca ostao i u austrougarskom kontekstu vjeran idejnom konceptu jugoslavenstva[92] i pokazivao otvorenost za političku suradnju s muslimanima i pravoslavnim Srbima radi stvaranja svojevrsne bosanske autonomije, većina njihove subraće je, poput hercegovačkih franjevaca, početkom 20. stoljeća bila u potpunosti na pozicijama tzv. hrvatskog integralizma, odnosno svehrvatske nacionalno-integracijske ideje koja je, polazeći od pravaške teorije o hrvatskom državnom pravu, u Bosni i Hercegovini vidjela hrvatski prostor, odnosno željela ga vidjeti sjedinjena s hrvatskim zemljama.[93] Po tome su dijelili

[89] Usp. Jure Krišto, *Riječ je o Bosni*, Zagreb, 2008., str. 55. – 62.

[90] O životu i djelovanju nadbiskupa Štadlera vidi zbornik radova *Josip Stadler. Život i djelo*, Pavo Jurišić (prir.), Sarajevo, 1999.

[91] O tome vidi fra Ignacije Gavran, *Lucerna lucens? Odnos vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881. – 1975.),* Visoko, 1978.; fra Velimir Blažević, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Sarajevo, 2000.

[92] Da je tijekom austougarske uprave kod dijela bosanskih franjevaca bilo popularizrano i jugoslavenstvo, to potvrđuje i sam *Glasnik jugoslavenskih franjevaca*, pokrenuto pod tim nazivom 1887. (od 1895. do 1901. izlazi pod nazivom *Franjevački glasnik*, od 1902. do 1913. kao *Serafinski perivoj*, a od 1914. do 1919. kao *Naša misao*). Vidi Slavko Kovačić, „Povijest, idejna koncepcija i struktura periodike Bosne Srebrene", *Fra Jozo Markušić. Zbornik sa simpozija u povodu 100. obljetnice rođenja*, Zagreb – Sarajevo, 1982., str. 193. – 207.

[93] Usp. Marko Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878. – 1914.*, Sarajevo, 1992., str. 290. – 310.

stavove nadbiskupa Stadlera i pristiglog dijecezanskog klera, no razmimoilaženja su nastala dijelom i zbog različita viđenja funkcioniranja Hrvatske narodne zajednice. U Hrvatskoj narodnoj zajednici djelovali su i muslimanski intelektualci hrvatske nacionalne orijentacije pa su zbog njih franjevci, zajedno s članovima građanske inteligencije, nastojali toj organizaciji utisnuti isključivo nacionalni pečat dočim je Stadler inzistirao i na promicanju vjerskih, u ovom slučaju katoličkih, vrijednosti u Hrvatskoj narodnoj zajednici.[94] U sve žešćem sukobu koji je rezultirao političkim raskolom, Stadler je s vremenom „promoviran" u vodećega „klerikalca", u radikalnog promicatelja „katoličkog hrvatstva."[95] Ipak, politički sukob Stadlera s franjevcima i vodstvom Hrvatske narodne zajednice dublje je naravi i najuže je povezan s novim integracijskim idejama koje su početkom 20. st. stizale iz Banske Hrvatske i postojale sve atraktivnije kako za članove Hrvatske narodne zajednice tako i za franjevce, osobito za franjevački pomladak u Hercegovini. S jedne strane idejno-politički zaokreti u Banskoj Hrvatskoj, popularizirani u nazivu „politika novoga kursa", a realizirani u stvaranju hrvatsko-srpske koalicije te, s druge strane, srpsko-crnogorski vojni uspjesi u Prvom balkanskom ratu, stvorili su i u Hercegovini pod rigidnom austrougarskom upravom novo političko ozračje u kojem se i među mlađim članovima Hercegovačke franjevačke provincije sve više simpatizirao idejni koncept jugoslavenstva ili „panslavizma", kako je to u svojim sjećanjima neprecizno nazvao hercegovački franjevac fra Vojislav Mikulić: „U prvom desetljeću dvadesetoga stoljeća panslavizam je bio u nas u modi, pa smo se i mi đaci njime oduševljavali, posebno nakon Balkanskih ratova."[96]

Idejno-politička strujanja „novoga kursa" na nov su način isticala staru tezu o južnoslavenskoj uzajamnosti i postupno oblikovala sintagmu o Hrvatima i Srbima kao o dvama plemenima jednog te istog naroda koja bi trebala težiti stvaranju zajedničke državne zajednice. Za sve koji su i dalje čvrsto stajali na liniji hrvatskog integralizma, uključujući i nadbiskupa Stadlera, takve su ideje

[94] Iscrpno o nadbiskopovu političkome djelovanju Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.

[95] Jure Krišto, „Građenje klerikalca – Nadbiskup Josip Stadler u svjetlu njegovih protivnika", *Josip Stadler. Život i djelo*, str. 259. – 273.

[96] Fra Vojislav Mikulić, „Uspomene na fra Didaka", *Fra Didak Buntić. Spomenica o 60. Obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine*, fra Didak Ćorić, (prir.), Zagreb – Mostar, 1978., str. 171.

bile neprihvatljive: Hrvati i Srbi nisu ni dva plemena ni jedan narod, a ne treba težiti ni ujedinjenju. Za razliku od vodstva franjevaca, vrhbosanski se nadbiskup sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije dosljedno protivio svakoj politici koja je Hrvate uvodila u južnoslavenske integracije izvan okvira Monarhije.[97] Nije bez simbolike činjenica da vrhbosanski nadbiskup umire tjedan dana nakon proglašenja prve južnoslavenske državne zajednice.

3. Finalizacija (nacionalnog profiliranja)

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije i nastankom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.) bitno se izmijenio politički i društveni kontekst. Politička sintagma o „dva plemena jednog te istog naroda" proširena je u skladu s nazivom države na „tri plemena" i prerasla u formulu o troimenom narodu pri čemu su političke elite iz svih triju naroda različito doživljavale i tumačile njezino značenje,[98] a o ostalim narodima koji su ostali čak izvan i takva problematičnoga naziva države da se i ne govori![99] Prva južnoslavenska državna tvorevina vrlo se brzo pokazala kao veliki nesporazum, kao nedovoljno promišljena državno-politička avantura u koju su njezini konstituirajući elementi ušli s posve različitim uvjerenjima, očekivanjima i vizijama, a bez prethodno postignuta legitimiteta oko najnužnijih pretpostavki za funkcioniranje jedne višenacinalne zajednice.[100] Kao iznimno složena, a rigidno centralizirana tvorevina pod dominacijom velikosrpski orijentirane beogradske političke elite, Kraljevina SHS ubrzo je zaglibila u višestruko krizno stanje (socioekonomske, političke, vjerske i nacionalne prirode) iz kojega se nikako nije uspjela izvući sve do raspada. No, upravo će ta u mnogočemu nesređena i nefunkcionirajuća državna zajednica donijeti neke pretpostavke koje će se pokazati presudnim

[97] Usp. Zlatko Matijević, „Od 'Svibanjske deklaracije' do 'Izjave' nadbiskupa Stadlera – dva viđenja rješenja 'južnoslavenskog pitanja' (1917.)", *Josip Stadler. Život i djelo*, str. 273. – 285.

[98] Njemački autor Sundhaussen drži da se taj mit o „troimenom" narodu razvio u sredstvo diskriminacije nesrpskog stanovništva u novoj državi („das Missverständnis der ersten Stunde – der Mythos der ‚dreinamigen Nation' – hattte sich zu einem Instrument der Diskriminierung aller nichtserbischen Bevölkerungsteile Jugoslawiens entwickelt.") Vidi Holm Sundhaussen, *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*, Mannheim, 1993., str. 57.

[99] Usp. Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918. – 1991.): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo – Zagreb, 2004., str. 15. i dalje.

[100] Usp. Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918. – 2005*., Zagreb, 2009., str. 75. – 159.

za okončanje procesa konstituiranja hrvatske nacije, između ostalih, i među seljaštvom zapadne Hercegovine.

Uvođenjem „općeg, izravnog i tajnog izbornog zakona" za sve muškarce s navršenom 21 godinom života[101] otvorila se mogućnost za masovnu politizaciju svih društvenih slojeva, što će rezultirati „politizacijom" i „nacionalizacijom" seljaštva kao najbrojnijeg dijela populacije. Snaženju procesa nacionalne profilacije seljaštva pridonijet će i postupci represivnih tijela nove vlasti koja je od početka otvoreno nastupala s pozicije srpskoga hegemonizma. Na udaru su se našli i seljaci iz zapadnih dijelova Hercegovine i to, kako se može vidjeti na temelju sačuvane arhivske građe, zbog različitih razloga: bilo zbog eskiviranja vojne službe,[102] bilo zbog uvrjede kralja,[103] bilo zbog šverca duhanom[104] ili

[101] S. M. Džaja, *Politička...*, str. 28.

[102] U izvješćima Okružne oblasti Mostara češće se navode bjekstva lokalnih mladića od vojne obveze. U jednome izvješću stoji da je ta „nemila pojava izbila među katoličkim pučanstvom ljubuškog, mostarskog (seoskog) i djelomično stolačkog kotara (u području ispostave Čapljina)." U mostarskom kotaru navodi se da je 226 mladića (godište 1895.), odnosno 93 mladića (godište 1896.) pobjeglo i nije se odazvalo na dvomjesečnu vojnu djelatnu službu. Vidi „Okružna oblast Mostar, 5. jula 1919. Izvještaj o sigurnosnom, političkom i prehrambenom položaju za mjesec juni 1919. Ministarstvu unutrašnjih djela Beograd," Arhiv hercegovačko-neretvanske županije (kantona), fond: *Pokrajinska uprava za BiH, godina 1918. – 1921.*, kut. 1. U svom prijedlogu „proti ovoj neugodnoj pojavi" kotarski predstojnik iz Mostara sugerira vladi u Sarajevu da bi trebalo „internirati roditelje, žene, odnosno najbližu rodbinu izbjeglica, pa će se moći računati time, da će se izbjeglice u najkraćem roku sami prijaviti." „Seosko kotarski ured u Mostaru. Predsjedništvu zem.vlade u Sarajevo, dne 1. jula 1919.", AHNŽ(K), *Pokrajinska uprava za BiH, godina 1918. – 1921.*, kut. 1.

[103] Usp. Ivo Lučić, „Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, s posebnim osvrtom na stanje u Hercegovini (1918. − 1921.), *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Zlatko Matijević (ur.), Zagreb, 2010., 224. – 225. Izvjesni Doko Drago osuđen je na tri i pol godine zatvora „radi uvrede Veličanstva". Vidi „Gradsko kotarski ured u Mostaru. Okružnoj oblasti u Mostaru, 9/10. 1923.", AHNŽ(K), *Pokrajinska uprava za BiH, godina 1918. – 1921.*, kut. 1.

[104] Razloga za šverc duhanom bilo je puno. Seljaci se nisu mirili s eksploatacijom preko državnog monopola na duhan, odnosno postroženim mjerama koje je uvela nova vlast: 1920. ukinuto je pravo proizvođačima za naknadu za prijevoz; 1921. ukinuta je mogućnost sadnje za vlastitu uporabu, a ta je odredba važila još od doba osmanske uprave; 1923. prekida se s praksom otkupa duhana po jedinstvenoj cijeni, a uvode se kategorije, što će otvoriti širok prostor za razne vrste manipulacija; 1927. ukida se pravo na tzv. pušilulu, uvedenu u doba austrougarske uprave. S vremenom je hercegovački duhan degradiran u niže klase u odnosu na duhane proizvedene u južnoj Srbiji. Izgleda da su sve ove restriktvne mjere i provođene zbog toga da se reducira sadnja duhana na hercegovačko-dalmatinskom području u korist pojačane proizvodnje u južnoj Srbiji i Makedoniji. Usp. Ivan Alilović, *Duhan i život naroda u Hercegovini*, Zagreb, 1976., str. 56. – 65. U jednom se izvješću navodi da je šverc duhana, koji je u jednom kraćem razdoblju bio „zauzeo silne dimenzije", opao uslijed „preduzetih oštrijih mjera", ali se priznaje da nema izgleda da ga se sasvim spriječi jer su otkupne cijene duhana preniske. „Okružna oblast Mostar, 5. oktobra 1919. Ministarstvu unutrašnjih djela Beograd", AHNŽ(K), *Pokrajinska uprava za BiH, godina 1918. − 1921.*, kut. 1.

jednostavno zbog odbijanja lojalnosti novoj državnoj vlasti. U ljubuškom kraju, uz hercegovačko-dalmatinsku granicu, lokalno je stanovništvo pružilo oružan otpor žandarima i vojsci, a sporadični sukobi trajali su više od tri mjeseca. Čitav taj kraj proglašen je odmetničkim. Čak su u jednom izvješću okružnoga upravitelja „ljubuški katolici" i velik dio „hercegovačkih katolika" kritizirani zbog toga što imaju „vrlo ograničenu nacionalnu svijest" i „skoro nikakav rodoljubni osjećaj", a pritom se nije mislilo na hrvatsku nacionaln svijest, nego, kako to ispravno primjećuje I. Lučić, na jugoslavensku, odnosno na svijest „narodnog jedinstva" u duhu troimena naziva nove države.[105] Glavni čuvari i „utjerivači" te nove „nacionalne svijesti" u seljački svijet bili su žandari. Žandari, koji su uz učitelje u zapadnohercegovačkim krajevima u pravilu bili došljaci srpske nacionalnosti, utjelovljivali su za većinu seljaka koji nisu imali učestalu naviku odlazaka izvan svojih sela jedine vidljive mehanizme vlasti. Koliko je važnu ulogu žandarmerija imala za tadašnju vlast vidi se i iz jednoga dopisa „poglavara sreza" upućena „Velikom Županu Mostarske oblasti" u kojem stoji ovo:

> Kada se uoči, što se sve zahteva od žandarmerije u ovim krajevima, gde nema organizovanih opština, gde je žandarm silom prilika tako reći više organ upravne vlasti čiji delokrug obuhvata sve grane narodnog života, nego organ javne bezbednosti, onda istom može, da se razume, kolika korist odnosno šteta za javnu upravu može da bude od dobrih ili slabih komandira žandarmerijskih stanica.[106]

Nad onim seljacima koji su se ogriješili na bilo koji (gore naveden) način o novu državnu vlast, primjenjivane su okrutne mjere kažnjavanja, a tako i nad članovima njihovih obitelji. Pojedini žandari znali su biti izrazito „maštoviti" u metodama kažnjavanja, primjerice tjeranjem ljudi na bosonogo hodanje po trnju od drače. Sjećanja na ove metode ostale su putem usmene predaje do danas sačuvane u kolektivnoj memoriji zapadnohercegovačkih seljaka kao poseban oblik ponižavanja koji je interpretiran kao iživljavanje Srba nad Hrvatima. Fra Didak Buntić je, kao član Privremenog narodnog predstavništva u Beogradu, kritizirao postupke žandarmerije u Hercegovini.[107]

---

[105] Usp. I. Lučić, *n. dj.*, str. 225. – 226.

[106] „Poglavar seoskog sreza mostarskog Velikom Županu Mostarske oblasti, dne 2/III 1923.", AHNŽ(K), fond: *Pokrajinska uprava za BiH, godina 1919. – 1924.*, inv. br. kut. 2.

[107] Usp. I. Lučić, *n. dj.*, str. 226.

Hercegovački franjevci ušli su u suradnji s građanskom inteligencijom u procese političkog (re)organiziranja i prilagođavanja novoj situaciji radi nacionalno-političkog djelovanja. Novost je da se sada i seljaci uključuju u političko-stranački život. Iako je u početku postojala želja za osnivanjem jedinstvene hrvatske političke stranke za čitavu BiH, došlo je do razmimoilaženja i nesuglasja između utjecajnijih bosanskih i hercegovačkih franjevaca oko detalja u svezi s političko-stranačkim organiziranjem. Rezultat toga razlaza bio je nastanak dviju stranaka: Hrvatske pučke stranke i Hrvatske težačke stranke. Bosanski franjevci najvećim su dijelom pristajali uz Hrvatsku težačku, a hercegovački uz Hrvatsku pučku stranku.[108] Sukob su prije definitivnog raskola pokušali prevenirati dvojica provincijala na sastanku u Mostaru, bosanski fra Bonifacije Vidović i hercegovački fra Didak Buntić. U zajedničkoj izjavi u kojoj pozivaju na jedinstvo, dvojica provincijala tumače i identitetsko pitanje u novonastaloj situaciji: „Nastojat ćemo da ništa ne cijepa narodnih redova, klonit ćemo se posve stranačkog politiziranja, a dizat ćemo narodnu svijest, da naš troimeni narod bude jedinstven u mišljenju i nastojanju, kako što je jedinstven po krvi i jeziku.“[109]

Inicijativa dvojice provincijala ostala je bez osobita učinka, pokušaj mirenja nije uspio. Na izbore su dvije stranke izašle odvojeno i izborni su rezultati pokazali da je Hrvatska težačka stranka bolje prošla u Bosni, a Hrvatska pučka stranka u Hercegovini.[110]

Borbe za glasove „puka“ i „težaka“, odnosno seljaka, od početka je sa zanimanjem pratila i Hrvatska republikanska seljačka stranka (od 1925. Hrvatska seljačka stranka) Stjepana Radića, koja je kao stranka hrvatske nacionalno-seljačke orijentacije tek pripremala ulazak u bosanskohercegovačku političku arenu. Tisak Radićeve stranke analizirao je situaciju na terenu i zaključio da uz Hrvatsku pučku stranku pristaje „veći dio Hrvata Hercegovine, veći dio svećenstva i manji dio hrvatske svjetovne inteligencije. Uz HTS pristaju Hrvati Bosne, gotovo svi franjevci, stari narodni borci, te veći dio svjetovne hrvatske inteligencije“ [111]. Radićeva stranka počinje intenzivnije razvijati svoje

[108] Usp. Z. Matijević, „‘Zablatiše me djeca!’: Fra Didak Buntić između Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke“, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, str. 65. – 87.

[109] *Isto*, str. 71.

[110] Vidi Z. Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919. – 1929.)*, Zagreb, 1998., str. 148. – 181.

[111] Z. Matijević, *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Zagreb, 2005., str. 153., bilj. 119.

političko djelovanje u hercegovačkim krajevima od 1922. kada su stvoreni prvi stranački odbori. Uskoro su i po zapadnohercegovačkim selima započeli sve žešći politički obračuni između Radićevaca i „popovaca", kako je Radić uobičajeno nazivao članove i pristaše Hrvatske pučke stranke. Radić je do 1925. zadobio potpuno povjerenje seljačkoga puka do kraja obesnaživši utjecaj Hrvatske težačke, a potom i Hrvatske pučke stranke nanijevši time franjevcima neugodan poraz.[112] To je već bio jasan pokazatelj političke emancipacije seljačkoga puka. Radićev ulazak u koaliciju s nekada gorljivim jugoslavenskim unitaristom Svetozarom Pribićevićem pokušali su za politički povratak iskoristiti „pučkaši" predvođeni hercegovačkim franjevcima. Opet su se za neko vrijeme aktivirale žestoke političke borbe između „pučkaša" i HSS-ovaca po zapadnohercegovačkim mjestima, a napisi u mostarskim novinama bili su nabijeni takvom mržnjom da se već otvoreno prijetilo i fizičkim obračunima. Zanimljiv je podatak da je Radić još potkraj 1927. tvrdio preko svoga novinstva da se na njega priprema atentat u režiji svećenika iz redova Hrvatske pučke stranke. Za potkrjepu te tvrdnje objavio je pismo, datirano u Mostaru na 27. rujna 1927, u kojem mu se prijetilo ubojstvom.[113] Godinu dana nakon toga izvršen je napad na Radića, ali su planeri i realizatori pripadali jednom drugom političkom miljeu. Pucnjevi na hrvatske zastupnike u beogradskoj skupštini promijenili su stubokom situaciju u ondašnjoj državi pa je to utjecalo i na odnose između Hrvatske pučke stranke i Hrvatske seljačke stranke u zapadnoj Hercegovini. Nakon Radićeve smrti, na Širokom je Brijegu održana žalobna sjednica članova obiju stranaka na kojoj je zaključeno da su „smrću blagopokojnog Stjepana Radića izglađene (su) sve stranačke nesuglasice između HPS-a i HSS-a, jer je onim razbojničkim kuršumom… pogođen cijeli hrvatski narod, a ne samo blagopokojni Stjepan Radić i njegove pristaše."[114] U novonastaloj krizi suspendiran je rad svih političkih stranaka te uvedena diktatura, a državi promijenjeno ime u Kraljevina Jugoslavija i to u trenutku kada u njoj nije bilo Jugoslavena, kada su međunacionalni hrvatsko-srpski odnosi dospjeli do razine „pucanja" i kada je već svima postalo jasno da ih se sve to najizravnije tiče – jer su Hrvati i Srbi.

[112] Usp. *isto*, str. 115. – 129.
[113] Usp. *isto*, str. 183.
[114] *Isto*, str. 185.

Država i politika

Ivica Musić ♦ Mate Buntić ♦ Mate Penava

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
ivica.music@gmail.com – bunticmate@gmail.com – matepenava@gmail.com

UDK 321.01
1:32
141.131
Prethodno priopćenje

ZAŠTO BI FILOZOFI TREBALI BITI UPRAVITELJI DRŽAVE

Sažetak

Kada se govori o državi, najveći se naglasak stavlja na njezin ustroj, odnosno na pitanje je li optimalno uređenje demokracija, socijalizam ili neki drugi oblik vladanja. Pritom se uglavnom zaboravlja na činjenicu da su osobe koje upravljaju važnije od sustava kojima su na čelu. Uviđajući ovaj problem, već je Platon ponudio rješenje koje je po njegovu mišljenju idealno. Naime, on smatra da bi državom trebali upravljati filozofi. Dakako, riječ filozof on shvaća u njezinu izvornome značenju – ona se odnosi na ljude koji ljube mudrost, odnosno na osobe koje teže za najuzvišenijim dobrom. Članak problematizira pitanja vezana za društveni ustroj i izbor vladara ponajviše kroz prizmu Platonove političke filozofije, pogotovo dijela koji se bavi odlikama filozofa kao vladara i razlozima zbog kojih bi filozofi trebali biti vladari. Pojam filozof u ovome kontekstu obuhvaća ne samo ljude koji se profesionalno bave filozofijom nego sve one koji se u svome djelovanju upravljaju četirima temeljnim krjepostima: mudrošću, hrabrošću, umjerenošću i pravednošću. No kako rasprava ne bi bila jednosmjerna, u radu su izložene i dvije teorije koje kritiziraju zamisao o filozofima kao vladarima. Riječ je o Kantovu i Popperovu viđenju ovoga problema. Na temelju sučeljavanja suprotstavljenih stavova zaključuje se da istinskoga liderstva nema bez areteističkoga pristupa politici.

Ključne riječi: uređenje države, vladar, Platon, četiri stožerne vrline, Kant, Popper

WHY PHILOSOPHERS SHOULD BE STATESMEN?

Abstract

When we talk about the state, the key emphasis is put on its order and whether the best order is democracy, socialism or some other form of government. People tend to forget that the persons who rule are more important than the systems in which they work. Having seen this problem, Plato offered a solution that is, according to him, ideal. Namely, he believes that the state should be governed by philosophers. Of course, word *philosopher* is understood in its primary meaning – it refers to the people who love wisdom, people who strive for the elevated good. The paper discusses questions of societal order and the choice of the ruler, mostly through Plato's paradigms of political philosophy. Emphasis is put on the part about a philosopher's characteristics as a ruler and the reasons why a philosopher should be a ruler. The concept *philosopher* in this context refers not only to the people who are professionally involved with philosophy, but to all those who in their work exhibit four basic virtues: wisdom, bravery, modesty and justice. In order to avoid a one-way discussion, the paper exposes also two theories that criticize the idea about philosophers as rulers. It is Kant's and Popper's notion of this problem. Based on these confronted attitudes, we conclude that there is no real rulership without an aretheistic approach to politics.

Key-words: state order, ruler, Plato, four basic virtues, Kant, Popper

Uvod

Makar se čini svevremenskim (primjerice Hegel je kulturu modernosti podrugljivo nazvao Velikim petkom nakon kojega ne slijedi uskrsna nedjelja), dojam je mnogih suvremenih umnika kako je svijet postmoderne lišen dubine na gotovo svim područjima. Riječ je o dobu posvemašnjega moralnog relativizma i intelektualnoga skepticizma. Istina je tek „nesretan slučaj", a jedina metafizika u koju se vjeruje jesu novac i naslada. Govor o univerzalnim vrijednostima protjeran je iz svakodnevnoga diskursa; azil je pronašao tek u filozofiji i religiji. Takvo ozračje izvrstan je humus za nastanak i razviće svakovrsna duhovnoga korova: samoživosti, taštine, pohlepe, hedonizma,

nutarnjega i društvenoga konformizma, apoteoze vlastitoga subjekta, egomanije, egolatrije, radikalnoga individualizma...

„Prosvijećeni" liberalni humanizam suptilan je derivat opisane duhovne situacije, a zapravo je prikrivena legitimacija kapitalističke kulture koja ljudskomu dostojanstvu zadaje najteže udarce. Naime, ekonomija je postala jedina religija, a usmjerena je samo na materijalni probitak, bešćutnu korisnost i hladan profit, bez imalo društvene solidarnosti. Ne treba se stoga čuditi strjelovitu porastu siromaštva, socijalne neosjetljivosti, sebična kalkuliranja, masovna zgrtanja, nezasitnosti, frenetične utrke za dobitkom. Andrićeva antologijska izrjeka iz *Travničke hronike* kako je dobrota u ovome svijetu „golo siroče" našla je, čini se, svoju punu potvrdu upravo na pragu trećega tisućljeća. To se stanje međutim želi zamaskirati promisivnim materijalizmom koji obećava skoro kraljevstvo zemaljsko, a zapravo je riječ o iluziji koja beskrupulozno komercijalizira ljudsku nostalgiju za izgubljenim rajem i slatkim životom.

Ovo je *factum brutum* – gruba činjenica pred kojom istinoljubiv um ne može ostati ravnodušan. Radikalna promjena misaone matrice koja je izvor svih navedenih anomalija nameće se kao nužan i neodgodiv zadatak želi li suvremeni čovjek umaći zagrljaju nihilizma i sveopće dekadencije. Tko bi trebao (i mogao!) biti protagonist takva orijaškoga pothvata?

Odgovor je: filozofi!

Dakako, ne misli se na visokospecijalizirane strukovnjake koji su negdašnju kraljicu svih znanosti pretvorili u vlastiti ekskluzivni posao i učinili od nje nemoćnu kratkovidnu staricu neosjetljivu za stvarnost oko sebe. Filozofa valja poimati u njegovu izvornome značenju, a ne u značenju koje mu se danas pridaje i koje dovodi do pogrješna razumijevanja njegova intelektualnoga profila i društvene uloge. Ovomu je „zahrđalu" pojmu potrebno pravilno tumačenje koje će s njega odstraniti sve moguće naslage što su se stoljećima taložile i gotovo ga učinile neprepoznatljivim te mu omogućiti da zablista u svome pravome, autentičnome (ob)liku.

No prije toga potrebno je ugrubo orisati okvir u kojem će se ovo izlaganje odvijati. Ponajprije će se analizirati ugledni svjetski priručnici u kojima se razmatraju teme iz političke filozofije. Ta je analiza potrebna kako bi se potvrdila postavka o nužnosti „restauriranja" pojma filozof i redefiniranja njegove uloge u društvu. Potom valja iznijeti argumente koji podupiru tvrdnju kako bi

državom trebali upravljati filozofi. Ovi će argumenti svoje uporište pretežno naći u Platonovoj političkoj filozofiji, odnosno u njegovu učenju o državi i duši. Kako rasprava ne bi bila jednosmjerna, u nastavku će biti izložene i neke teorije koje afirmiraju djelomično ili posve suprotan stav. Riječ je ponajprije o Kantovoj i Popperovoj kritici ideje o filozofima kao vladarima. Najposlije će se, na temelju sučeljavanja iznesenih stavova, pokušati dati odgovor na središnje pitanje ove rasprave.

1. Temeljni problemi suvremene političke filozofije

Pregledamo li ugledne suvremene svjetske priručnike iz političke filozofije, susrest ćemo lepezu tema koje se obrađuju. Tako ćemo u priručniku *Contemporary debates in political philosophy* izdavačke kuće Blackwell pronaći rasprave o liberalizmu, unutar koje se govori o političkoj neutralnosti, slobodi i distributivnoj pravdi, a kao važna tema ističe se i jednakost. Istaknuto mjesto zauzima i rasprava o demokraciji, njezinim prednostima i manama, a dostatan je prostor ostavljen i problemima identiteta, globalne pravde i ljudskih prava. Dade se zapaziti kako je naglašena uloga političke filozofije kao normativne discipline utemeljene na načelima po kojima se vodi procjena i reforma političkih i ekonomskih institucija koje imaju velik utjecaj na naš život. Jedno od glavnih pitanja jest pitanje koje su institucije etički obranjive, a koje nisu te pitanje kako preoblikovati institucije koje su etički nedostatne; ovo dalje povlači pitanje o prikladnim normativnim standardima po kojima se vrše ovakve procjene.[1]

U Blackwellovu vodiču za suvremenu političku filozofiju (A *Companion to contemporary political philosophy*) pronaći ćemo širok raspon tema, od prinosa raznih filozofskih struja političkoj filozofiji, preko pregleda glavnih ideologija koje susrećemo do posebnih tema kao što su distributivna pravda, borba za okoliš, federalizam, intelektualno vlasništvo i sl., dok je pitanju vrijednosti posvećeno vrlo malo prostora, i to na samu kraju knjige.[2]

[1] Usp. Thomas Christiano – John Christmas (ur.), *Contemporary debates in political philosophy*, Oxford, 2009., str. 1.

[2] Vidi Robert E. Goodin – Philip Pettit (ur.), *A companion to contemporary political philosophy*, drugo izdanje, sv 1. i 2., Oxford, 2007.

I u trećoj renomiranoj publikaciji koja se bavi problematikom političke filozofije, *Debates in contemporary political philosophy*, izdavačke kuće Routledge, naići ćemo gotovo na iste teme: demokracija, liberalizam, distributivna pravda itd. Autori ovoga priručnika naglašavaju kako su obrađene teme odabrane zato što su trenutačan predmet rasprave na polju političke filozofije. Kriterij je također i polemičnost samih tema.[3]

Iako ovi priznati izvori tretiraju važne probleme političke filozofije, oni, na žalost, ne uzimaju u obzir temu koja bi trebala zauzimati središnje mjesto kada je riječ o političkoj filozofiji. Naime, u spomenutim je publikacijama malo ili nimalo govora o kvalitetama osoba koje bi trebale upravljati državom, a upravo bi to trebala biti glavna tema političke filozofije jer gotovo svako državno uređenje u teoriji može izgledati dobro i gotovo se u svakome može ostvariti blagostanje i sreća njegovih građana, naravno pod uvjetom da su oni koji upravljaju tim društvom moralne osobe.

2. Filozofi kao vladari

Zamisao kako je glavni preduvjet za dobro državno uređenje dobar vladar nije novost u političkoj filozofiji. Jedna od središnjih ideja Platonove političke filozofije upravo je ideja kako državom trebaju upravljati filozofi. Stoga će Platonova politička teorija biti polazna točka ovoga rada. No prije toga nužno je doći do izvornoga značenja riječi filozof kako bi se Platonovo učenje moglo pravilno shvatiti.

Makar je po predaji ovaj pojam prvi uporabio Pitagora, temeljno mu je značenje dao Sokrat koji za sebe nikada nije rekao da je „sophos" (mudar), jer se taj atribut priliči pridijevati samo Bogu, nego da je „philosophos" (ljubitelj mudrosti).[4] Ljubiti mudrost, odnosno biti filozof, ne znači ništa drugo doli težiti za najuzvišenijim dobrom. Tako Aristotel, koji je – kako reče Montaigne – imao prste u svemu i koji se u sve miješao – veli da je mudrost (σοφία) znanje o onim stvarima koje su najuzvišenije, dobre same po sebi, vječne i nepromjenljive.[5] Filozof je prema tome svaka osoba koja je u stanju budnosti

[3] Usp. Derek Matravers – Jon Pike (ur.), *Debates in contemporary political philosophy*, London i New York, 2003., str. 2.

[4] Usp. *Phaedr.*, 278d 3-6;

[5] Usp. *E. N.,* VI, 1141b 1-3.

i kojoj je stalo do istine. To pak implicira i moralne kvalitete, odnosno naravne i nadnaravne vrline što su ih navlastito detektirale i njegovale grčka i judeokršćanska tradicija. Ovako shvaćen, filozof je sposoban preuzeti brigu o zajedničkome dobru.

2.1. Platonovo shvaćanje pojma filozof

U svome dijalogu *Državа* Platon detaljno opisuje filozofove osobine. Filozof se ne zadovoljava samo slušanjem, gledanjem lijepih oblika, boja itd. Njegov se razum ne zaustavlja na tome, nego nastoji vidjeti ljepotu po sebi. Takav je čovjek u stanju budnosti, njemu je stalo do istine i rado bi vidio istinu – φιλόσοφος. Druga vrsta ljudi jesu ljubitelji zvuka – φιλήκοοι i vida – φιλοθεάμονες. Oni ne priznaju postojanje ideja te se nalaze u stanju drijemeža.[6] Platonovo uvođenje razlike između „filozofa" i „filodoksa" u uskoj je vezi s njegovim razlikovanjem *onoga što jest* – εἶναι, *onoga što nije* – μὴ εἶναι i *onoga što je u sredini* – μεταξύ – što je između bitka i nebitka.

To troje Platon dovodi u vezu s trima stanjima duha: znanjem, neznanjem i mnijenjem.[7] Znanje se odnosi na ono *što jest* – što je vječno, stalno i nepromjenjivo. Neznanje se odnosi na ono *što nije* – nebitak, a o njemu se ne može ništa reći. Mnijenje se odnosi na ono *što je između* znanja i neznanja, odnosno mnijenje je stupanj naše spoznaje koji se bavi samo zamjetljivim, promjenjivim i propadljivim predmetima. Svojstvo je filozofa bavljenje onim *što jest*, a svojstvo ljubitelja mnijenja ili filodoksa jest bavljenje onim što je između, što nije ni čisti bitak niti čisti nebitak. I zato jedino filozofi mogu doći do istine, pa tako i do bitnih istina važnih za upravljanje državom. Stoga nas ne treba iznenaditi što Platon zahtijeva da na čelu države budu filozofi.

Platon o naravi filozofa govori i u dijalogu *Fedon* ističući da je ponekad nekima bolje umrijeti nego živjeti jer je život onih koji su ispravno dotakli filozofiju svojevrsno neprestano umiranje.[8] Ako je smrt neka vrsta odvajanja duše od tijela, onda je sav napor filozofa usmjeren upravo na takvo

[6] Usp. *Rep.*, 476b 4 – c 8.

[7] Usp. *Rep.*, 477a 5 – b 8. Da je mnijenje (grč. δόξα) u sredini između znanja (grč. ἐπιστήμη) i neznanja (grč. ἀμαθία), Platon izričito navodi i u dijalogu *Gozba*: „ἔστι δὲ δήπον τοιοῦτον ἡ ὀρθὴ δόξα, μεταξὺ φρονήσεως καὶ ἀμαθίας" (*Sympos.*, 202a 8 – 9.).

[8] Usp. *Phaed.,* 62a – 64a 4.

oslobađanje i razdvajanje duše od tijela i nerazumnosti koja je ukorijenjena u njegovoj naravi. Filozofova duša nastoji biti odvojena i čista da bi tako mogla motriti ono najistinitije. Od svih ljudi filozofi najprije nalaze put kako dušu osloboditi okova tijela. Taj je put bavljenje filozofijom koja u najvećoj mjeri oslobađa dušu od okova tijela, a duša ponajbolje ispunja svoju djelatnost u činu promišljanja (λογίζεσθαι) u kojemu je ne sputavaju strasti i osjetila.[9]

2.2. Duša i država – mikrokozmos i makrokozmos

Platonovo inzistiranje na ideji da na čelu države treba biti filozof postaje još zornije imamo li na umu da je njegova psihologija usko povezana s njegovom politikom. Naime, bez poznavanja Platonova učenja o duši ne možemo razumjeti njegovo učenje o državi.

Svima je manje-više poznato da je Platon državu dijelio na tri staleža: na vladare, čuvare i rukotvorce. Međutim, ta podjela, kao i temeljna politička načela, svoj korijen imaju u njegovoj metafizici, poglavito u onoj koja se tiče naravi duše, njezinu padu u tijelo, ali i povratku u prvobitno obitavalište. O naravi duše Platon govori u više dijaloga, a napose u dijalozima *Fedar*, *Fedon*, *Država* i *Timej*.

U *Fedru* Platon potanko objašnjava zašto je duša iz nadnebeskoga područja dospjela u tijelo – zemaljsko područje. U tom surječju on dušu uspoređuje s konjskom zapregom. Kočijaš, kao razumni dio duše, treba dobro upravljati kočijom, odnosno zatezati uzde konju koji vuče prema poroku, a popuštati uzde konju koji vuče prema vrlini. Radi li suprotno, duša gubi perje, pada sve niže i niže, dok na kraju ne dospije u tijelo.[10] Svim dušama, osim onima koje su filozofske, trebat će deset tisuća godina da se oslobode tijela, dok će dušama filozofa trebati tri tisuće godina. Stoga je bavljenje filozofijom najbolji lijek za oslobađanje duše od tijela.[11] U *Fedru* Platon izričito govori o trima dijelovima duše: kočijaš – koji treba igrati ulogu razuma, dobroćudan konj – koji treba igrati ulogu volje i zloćudan konj – koji igra ulogu požudnoga dijela duše.[12]

[9] Usp. *Phaed.*, 64c4 – 66c 9.
[10] Usp. *Phaedr.*, 246a 1 – 246d 5.
[11] Usp. *Phaedr.*, 248e 3 – 249a 5.
[12] Usp. *Phaedr.*, 253c 7 – 253d 1.

Platonovo dijeljenje duše na tri dijela kao i dijeljenje države na tri staleža postaje još razumljivije u dijalogu *Država*. Prve dvije knjige uglavnom su posvećene pitanju pravednosti koja se sastoji u tome da svatko obavlja svoj posao.[13] Da bi država dobro funkcionirala, u njoj mora biti izvršena podjela rada, odnosno da svatko obavlja posao koji mu najbolje odgovara u skladu s njegovim prirođenim sposobnostima. Stoga Platon državu dijeli na tri staleža: na vladare, čuvare i rukotvorce. Međutim ta je podjela u uskoj vezi sa sposobnostima duše, odnosno onim što je pomiješano u dušu. Platon će napisati da je Bog, kada je pravio ljude, pri porodu, u jedne duše pomiješao zlato – oni će biti vladari, u druge je pomiješao srebro – oni će biti čuvari, a u treće je pomiješao željezo i mjed – oni će biti rukotvorci (obrtnici, ratari, zanatlije, trgovci, itd.).[14]

Posebna je odgovornost na vladaru koji mora voditi osobitu brigu o odgoju svojih građana. Ta se odgovornost sastoji posebno u bdijenju nad potomstvom. Iako u većini slučajeva svaki stalež rađa potomstvo sa sposobnostima svojih roditelja, mogu se dogoditi i iznimke. Ako se u vladara rodi potomak „srebrn", „mjeden" ili „željezan", ne treba ga žaliti, nego treba odati primjerenu čast njegovoj prirođenoj sposobnosti i usmjeriti ga na poslove obrtnika ili ratara jer će tu najbolje ostvariti svoje sposobnosti. Ako se dogodi suprotno pa vladarske dužnosti bude obavljao čuvar, obrtnik ili ratar, tada je država osuđena na propast.[15] Posebnu brigu treba posvetiti filozofima kao budućim vladarima jer oni ponajviše ljube mudrost, a ljubiti mudrost ne znači ništa drugo nego spoznati istinski i pravi bitak.[16]

Platon i u *Državi* načela odgoja i upravljanja državom dovodi u vezu s naravi duše. Duša je trodijelna, ali svaki dio treba ostvarivati sebi svojstvenu vrlinu: razumni dio treba ostvarivati vrlinu mudrosti, srčani/voljni dio treba ostvarivati vrlinu hrabrosti i požudni dio treba ostvarivati vrlinu umjerenosti. Ako je duša mudra, hrabra i umjerena, ona je istodobno i pravedna. Razumni dio treba upravljati cjelinom duše. Ako je njegovo upravljanje loše, onda će i cijela duša postati loša i zla. To Platon preslikava na polis koji ima tri dijela: vladari koji trebaju biti mudri, čuvari koji trebaju biti hrabri i rukotvorci koji

[13] Usp. *Rep.*, 441d 12 – 441e 2.
[14] Usp. *Rep.*, 415a 3 – 7.
[15] Usp. *Rep.*, 415b 1 – 415c 6.
[16] Usp. *Rep.*, 485a 10 – 485c 10.

trebaju biti umjereni. Ako su dijelovi države takvi, onda je država pravedna. Budući da vrlinu mudrosti ponajviše ostvaruju filozofi, onda je jasno zašto oni trebaju biti na čelu države, odnosno vladari. Sve druge mogućnosti, bilo da na čelu države bude vojnik ili rukotvorac, vodi u nepravednost i najposlije u propast države. Jedan znak loša upravljanja državom i odgojem jest velik porast potražnje za sudcima i liječnicima.[17]

Osim u spomenutim dijalozima, Platon o trodijelnoj podjeli države govori i na početku dijaloga *Timej*.[18] U tome djelu Platon rekapitulira neke dijelove *Države* ponovno navodeći da na čelu države trebaju biti filozofi kao oni koji dolaze do spoznaje istinskoga i pravoga bitka pa time i do rješenja kako najbolje urediti i upravljati državom.

Iako je Platon predlagao nacrt idealnoga polisa, on je bio svjestan da se on ne može apsolutno ostvariti u zamjetljivu, propadljivu i promjenjivu području. Stoga je navodio dobre oblike vladavine koji se u manjoj ili većoj mjeri približavaju onomu idealnomu. Od svih oblika vladavine kraljevski je ustav najbliži idealnomu obliku vladavine.

Međutim Platon, a i mnogi drugi antički filozofi, bili su svjesni ljudskih ograničenja, vrlina i mana pa i činjenice da dobar oblik vladavine može prijeći u loš, odnosno u svoju suprotnost. Da bi to izbjegli, predlagali su mješovite tipove ustava koji bi mogućnost kršenja načela općega dobra sveli na minimum jer se monarhijski oblik lako mogao pretvoriti u tiranijski, a demokratski oblik, prožet vladavinom prava, u anarhiju.

2.3. Kritika demokracije

Iako se danas demokracija smatra najboljim mogućim oblikom upravljanja zajednicom, mnogi filozofi nisu bili skloni tomu obliku vladanja. U tome surječju indikativni su i ilustrativni Platonovi stavovi glede demokratskoga oblika vladavine u kojem je na snazi pretjerana sloboda. O tome govori u III. knjizi *Zakona*. Njegova zapažanja mogla bi se sažeti u nekoliko rečenica: sud mnoštva priproste svjetine uvijek je podložan zloporabi; oni koji upravljaju često se biraju kockom, a mogu biti neznalice i nestručnjaci; postoji neprestana

[17] Usp. *Rep.*, 405a 2 – 405c 3.
[18] Usp. *Tim.*, 17c 1 – 20a 1.

opasnost od onih koji zavode narod i vode državu u najgore moguće stanje; u demokratskome obliku vladavine postoji opasnost od prevlasti tehnike nad znanjem i vrlinom; čovjek ovakve demokracije nije spreman poštivati zakon; vlada nedostatak moralne discipline, obligacije, osjećaja domoljublja, poštivanja starijih; sve to takvu demokraciju vodi u teatrokraciju pri čemu galama i vika nadjačavaju razum; događa se podjela u državi; o vrijednostima sudi neobrazovana i priprosta svjetina na vulgaran i primitivan način, ljudi se ne drže obećane riječi, a pretjerana sloboda vodi u ropstvo vlastitih strasti i požuda.[19] U konačnici ovakva demokracija vodi do bezakonja, do rušenja mira i dovodi do rata.

Jasno nam je dakle zašto Platon, ali i njegov učenik Aristotel u demokraciji nisu vidjeli najbolju mogućnost za ostvarenje pravedna mira i općega dobra. Osobito je demagoška demokracija bila prijetnja takvu stanju. Iako Aristotel izričito ne govori da na čelu države treba biti filozof, on smatra da svaki oblik vladavine treba postići zajedničko dobro, a do istinskog se dobra dolazi ponajprije mudrošću.

3. Filozofi kao vladari – reakcije kasnijih filozofa

Nisu samo grčki mislitelji od vladara zahtijevali da budu mudri i da tu vrlinu pokažu na djelu, nego je to bilo poželjno i u kršćansko-skolastičkoj misli. Tko mudro ne vlada, ne ostvaruje opće dobro; u tome slučaju u državi na mjesto pravednosti dolazi nepravednost pa je takva država osuđena na propast.

Radikalan zaokret od spomenuta shvaćanja događa se u renesansi, točnije s pojavom Niccolòa Machiavellija i njegova djela *Vladar*. Bez obzira na to što će mnogi ovoga autora označiti jednim od prvih modernih teoretičara političkoga realizma (Rousseau će ga čak nazvati velikim republikancem, prorokom demokracije i egalitarnosti koji je odreda imao loše i neupućene čitatelje), ne može se zanijekati činjenica da je Machiavelli grubo odijelio politiku od etike držeći kako vrlina i moć ne mogu koegzistirati. *Vladar* je nesumnjivo praktičan priručnik političkoga umijeća čija je prvotna zadaća poučiti lidera kako učvrstiti i proširiti svoju moć. U njemu se preko mjere hvali uloga varke

[19] *Leg.* 698b 5 – 701c 4.

i manipuliranja u politici. Vrlina može biti samo štetna; ona potkopava vladarevu moć dok je porok učvršćuje. Vladar se stoga treba služiti svim raspoloživim sredstvima, uključujući i prijevaru, kako bi ostvario vlastiti cilj.

Neovisno o tome koliko su razumjeli temeljnu Machiavellijevu nakanu, mnogi su u njegovu djelu našli nadahnuće i konkretne upute kako ostvariti svoje narcisoidne težnje. Zahvaljujući upravo ovomu političkom teoretičaru, danas nam se liderstvo čini „mješavinom ambicije, karizme, lukavosti, vještine, posjedovanja novca te dara koji se pokazuje u tome da je čovjek u pravo vrijeme na pravomu mjestu“[20]. Štoviše, ono je postalo „igra strategija i taktika, prostor neobuzdane raspojasanosti prazne retorike i raznovrsnih metoda manipuliranja ljudima“[21].

Ovaj način mišljenja svakako su osnažili filozofi prosvjetiteljstva koji su sanjali „o sustavu koji bi bio tako savršen da nitko ne bi imao potrebu biti dobar“[22]. Prosvjetiteljstvo, navlastito francusko, prouzročilo je mnoštvo negativnih posljedica, posebno sklonost ljudi da budu indiferentni prema razvijanju vrline u sebi i u drugima oko sebe. Ne iznenađuje stoga što se danas i u najozbiljnijoj literaturi na popisu najvećih vođa 20. stoljeća uz istinske heroje, kao što su Walesa i Ivan Pavao II., nalaze i osobe krajnje psihopatskih i narcisoidnih karakternih crta, odnosno moralno retardirani despoti poput Lenjina, Hitlera, Maoa. Prosvjetiteljska je to baština koja je od suvremenoga čovjeka učinila da, riječima Nikolaja Vasiljeviča Gogolja, u dobru nije sposoban vidjeti dobro.

3.1. Kant o filozofima kao vladarima

Iako načelno sklon prosvjetiteljskomu programu, Immanuel Kant nipošto ne dijeli moralni relativizam pripadnika ove misaone matrice. U njegovu je učenju također prisutan i zamjetan odmak od platonovsko-aristotelovsko-skolastičkoga načina rezoniranja. To se odnosi i na političku filozofiju. Tako u *Eseju o vječnome miru* on izrijekom kaže kako „ne možemo očekivati da filozofi budu vladari ili da vladari budu filozofi“ dodajući kako to nije ni poželjno

[20] Alecandre Havard, *Istinsko vodstvo: Put osobne izvrsnosti*, Split, 2013., str. 13.
[21] *Isto*, str. 67.
[22] *Isto*, str. 71.

zato što „moć neizbježno kvari slobodno razumsko prosuđivanje".[23] Ipak, Kant ne smatra da su filozofi nevažni za dobrobit države. On će reći kako filozofe uvijek treba pustiti da slobodno govore o vođenju rata i stvaranju mira, što će oni i činiti ako im se to izričito ne zabrani. Dakako, njihovo mišljenje treba ozbiljno uzimati u obzir.[24]

Očigledno je, međutim, da se pojam filozof, kako ga Kant u ovome eseju prezentira, ne poklapa s klasičnim značenjem toga termina. Kant, naime, misli na osobe koje se akademski bave filozofijom, što – kako se moglo vidjeti iz dosadašnjega izlaganja – i te kako odstupa od izvornoga značenja ovoga pojma.

Govoreći o ovoj problematici, Kant će reći da država posjeduje najveću mudrost. Ta je tvrdnja u najmanju ruku dvojbena. Naime, najprije bi trebalo provjeriti na kojim je temeljima ta država zasnovana i poradi koje su svrhe doneseni njezini zakoni. Ako je ta svrha dobrobit građana te ako zakone donose osobe koje su uistinu mudre i pravedne, onda nema znatne razlike između Kantova i Platonova poimanja vladara.

Za cjelovitu sliku države u Kantovu učenju nužno je promotriti i ulogu odvjetnika. Slobodno se može reći da oni donekle preuzimaju posao „Platonovih" filozofa. Prema Kantu odvjetnici stvaraju ljestvice ispravnoga, čuvaju pojam pravednosti i predstavljaju autoritet države. Mana im je, međutim, to što mogu samo primjenjivati postojeće zakone, ali ne i provjeravati treba li te zakone poboljšati. Kant ne želi reći kako bi se u državi trebalo postupati po naputcima filozofa, a ne pravnika, nego kako bi trebalo poslušati što filozofi imaju reći. To će neki pravnici izbjeći, pogotovo ako sami nisu filozofi i ako im ono što filozofi govore ne ide u prilog.[25]

Odatle bi se dalo zaključiti da pravnici pripadaju ili skupini koju uvjetno možemo nazvati filozofima, odnosno skupini osoba koje drže do temeljnih vrijednosti i postupaju po načelu pravednosti, ili skupini osoba koju se, također uvjetno, može nazvati sofistima, tj. skupini osoba koje će retoriku (zlo) rabiti kako bi pod svaku cijenu ostvarili vlastiti cilj.

---

[23] Immanuel Kant, *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace and History*, David L. Colclasure (prev.), New Haven – London, 2006., str. 93. – 94.

[24] Usp. *isto*, str. 93.

[25] Usp. *isto.*

3.2. Karl Popper – zašto filozofi ne bi trebali biti upravitelji države

Svaki govor o ovoj problematici bio bi nepotpun bez osvrta na stav Karla Poppera koji je žestoko kritizirao Platonov sustav smatrajući ga oblikom historicizma i totalitarizma. Težnja je toga sustava, smatra Popper, da dio društva uz pomoć demagogije koja lijepo zvuči dođe na ključna mjesta u državi kako bi onda govorom o prikladnosti samo te klase za stalno ostao na vlasti. Nasuprot tomu Popper smatra da je demokracija najbolje društveno uređenje jer je u njoj mogućnost manipulacije znatno manja nego u drugim političkim sustavima.

Popper smatra da je Platonov glavni cilj uklanjanje svake promjene iz društva jer je promjena u suprotnosti s njegovim idealističkim uvjerenjima. „Svaka se promjena može zaustaviti ako država bude vjerna kopija svog originala, tj. oblika ili ideje grada."[26] To se može postići strogom diobom klasa, poistovjećivanjem sudbine države sa sudbinom vladajuće klase, isključivim zanimanjem za tu klasu i njezino jedinstvo te krutim pravilima njezina obrazovanja. „Mislim da se taj program može s pravom nazvati totalitarnim. I on se svakako temelji na historicističkoj sociologiji."[27]

Popper je također kritici podvrgao stav kako je vladarima dopušteno laganje radi dobrobiti države. Tako bi i vladari nakon nekoliko naraštaja povjerovali u laži koje su im njihovi prethodnici ostavili. „Tu vidimo da Platonova utilitarna i totalitarna načela nadmašuju sve, pa čak i vladarovu povlasticu da zna istinu i da mu se govori istina. Platon želi da i sami vladari vjeruju u propagandističku laž zato što se nada da će to povećati njezin ukupni učinak, tj. učvrstiti vladavinu rase gospodara, i, naposljetku, obustaviti svaku političku promjenu."[28]

Smisao tvrdnje da filozofi trebaju biti vladari nije teoretskoga karaktera, nego je riječ o praktičnim smjernicama za uređenje društva, društva u kojemu sâm Platon živi. S tim na umu Popper tvrdi da je Platon čitavo svoje učenje

[26] Karl Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, sv. 1., Zagreb, 2003., str. 77.
[27] *Isto*, str. 78.
[28] *Isto*, str. 124. – 125.

oblikovao kako bi sebe mogao progurati kao filozofa vladara. „Evo me, kaže Platon, ja sam vaš naravni vođa, kralj filozof koji umije vladati.“[29]

Želimo li po Popperu pravilno shvatiti učenje o filozofu kao upravitelju, onda ga je potrebno shvatiti kao težnju za moći:

> Lijepa slika vrhovnika je autoportret. Kad se oporavimo od šoka tog otkrića, možemo ponovno promotriti tu sliku koja ulijeva strahopoštovanje; a ako se pritom oboružamo malom količinom sokratovske ironije, možda nam se više i neće činiti tako zastrašujućom. Počet ćemo razabirati njezine ljudske, doista i suviše ljudske crte. Možda ćemo čak i pomalo žaliti Platona, koji se morao zadovoljiti time što je utemeljio prvu katedru za filozofiju umjesto njezinog prvog prijestolja; koji nikad nije mogao ostvariti svoj san, kraljevsku ideju koju je oblikovao na vlastitu sliku i priliku.[30]

U Popperovoj kritici Platonove političke teorije važno mjesto zauzima i njegovo mišljenje da je Platon napravio radikalan odmak od Sokratova učenja. Za razliku od Sokrata, koji je zagovarao istinitost i vrlinu iznad svega, u Platona takav stav ne nalazimo; naprotiv – sve je u svrsi države i onih koji njome upravljaju:

> Kakav li spomenik ljudskom sitnodušju predstavlja ta ideja o kralju filozofu. Kakve li suprotnosti između nje i jednostavnosti i ljudskosti Sokratove, koji je državnika upozoravao na opasnost što mu prijeti ako ga zaslijepi vlastita moć, vrlina i mudrost te koji ga je pokušavao poučiti onome što je najvažnije – da smo svi krhka i slaba ljudska bića. Kakve li promjene kada se iz tog svijeta ironije, razuma i iskrenosti siđe u Platonovu kraljevinu mudraca kojega njegove magične moći uzdižu visoko iznad ostalih ljudi; premda ne i dovoljno visoko da bi se odrekao uporabe laži ili napustio žalostan zanat svakog šamana – nuđenje čarolija, čarobnih uzgajivačkih formula, u zamjenu za vlast nad svojim bližnjima.[31]

4. Sučeljavanje ili kritički osvrt

Iako je Popper u nekim dijelovima svoje kritike Platonova učenja u pravu, ta kritika izravno ne pogađa temeljnu postavku ovoga rada. Za opsežniji osvrt

[29] *Isto*, str. 137.
[30] *Isto*, str. 138.
[31] *Isto.*

i analizu njegovih stavova bilo bi potrebno znatno više prostora. Zato ćemo se ovdje osvrnuti samo na najvažnije njegove tvrdnje.

Načelno bismo se mogli složiti s Popperom kako je mogućnost manipulacije ljudima znatno manja u demokratskome nego u drukčije uređenu društvu. No ne treba smetnuti s uma da je upravo demokratsko društvo, zahvaljujući manipulaciji nekolicine lidera većinom, osudilo Sokrata na smrt, što je po svemu sudeći Platonu bio izravan povod za odbacivanje demokracije jer je uvidio da je manipulacija u njoj i te kako moguća. Zato je Platon, nastojeći tu mogućnost svesti na najmanju mjeru, zahtijevao da upravitelji budu osobe koje krase četiri stožerne vrline. Drugim riječima, želio je pogled svrnuti s oblika društvenoga uređenja na osobine onih koji upravljaju tim društvom.

Potvrdu ispravnosti ovakva načina rezoniranja mogli bismo naći u mnoštvu konkretnih primjera iz svijeta politike. Primjerice filipinska predsjednica Corazon Aquino imala je za vrijeme svoga predsjedničkoga mandata (1986. – 1992.) apsolutnu moć, no unatoč tomu vladala je uzdržljivo te je stvorila neovisne sudove i zakonodavno tijelo koje joj je tu moć moglo oduzeti. To je dopustila zato što je vjerovala u mogućnost ostvarenja pravednoga društva, no nikada nije prihvatila ideju demokracije radi demokracije. U tome surječju znakovita je i značenjem bremenita njezina izjava: „Ako ljudi ne posjeduju prave vrijednosti, demokracija je obično udruženje budala.“ Odradila je šestogodišnji mandat i odlučila da se više ne će kandidirati. Dugo nakon prestanka njezina mandata Filipinci su u njoj i dalje gledali istinskoga, moralnoga vođu koji je ujedinio narod.[32]

Nadalje, iz usporedbe Platona sa Sokratom može se iščitati da sve osobine koje bi trebao imati zamišljen upravitelj države Popper pripisuje Sokratu, a odriče ih Platonu. Međutim Popper nigdje ne kaže kako upravitelji države ne bi trebali biti ljudi koji posjeduju četiri kardinalne vrline; on jedino kaže kako upravitelji ne trebaju postati školski filozofi proizišli iz sustava obrazovanja kakav je zamišljao Platon. No budući da Platonov sustav odgoja nije tema ovoga rada, o tome problemu nema potrebe ovdje raspravljati.

Nedvojbeno je također da su neke postavke Platonove političke filozofije anakrone. Primjerice, zamisao izoliranoga društva u današnje je vrijeme gotovo neprovediv, a također je u nesuglasju s temeljnim filozofskim idealima kao

[32] Usp. *isto*, str. 27.

što su otvorenost mišljenja, prohodnost ideja, prihvaćanje drukčijega, kritička prosudba itd. Dakako, prihvaćanje drukčijega ne znači napuštanje ijednoga dijela identiteta određene zajednice. Ako je jedna zajednica spremna prihvatiti drugu i drukčiju zajednicu kao ravnopravnu, onda bi i ta druga zajednica trebala biti sposobna učiniti isto. No to je moguće samo ako državom upravljaju najmudriji, oni koji su sposobni pravilno prosuditi i donijeti ispravnu odluku.

To također podrazumijeva da je upravitelj hrabar kako se ne bi bojao boriti se za prava i posebnosti vlastite zajednice u interakciji s drugim zajednicama. Hrabrost se obično pogrješno shvaća i vezuje ponajviše za militarističke aktivnosti. No ona izvorno znači preuzimanje odgovornosti. Onaj pak tko preuzima odgovornost zasigurno vjeruje u vrijednosti. A borba uvijek postoji. Nije nužno da ta borba bude usmjerena protiv nečega; ona može biti borba za nešto: za temeljna ljudska prava, za ljudsko dostojanstvo, za slobodu mišljenja i sl.

Vladaru je potrebna i umjerenost kako nikada ne bi postavio vlastite interese ispred interesa zajednice, ma koliko to privlačno bilo. Pravednost se pak očituje u tome da svatko obavlja svoj posao. Time se međutim ne afirmira rasno učenje kako to Popper sugerira tumačeći Platona. Naprotiv, namjera je da svi ljudi rade ono za što su se tijekom života pripremali. Upravo je zbog razvijenosti i diferenciranosti današnjega društva nemoguće da jedna osoba kvalitetno obavlja mnoštvo nepovezanih poslova. Stoga je važnost odgoja neprocjenjiva; potrebno je, naime, procijeniti sposobnosti i afinitete svakoga pojedinca i usmjeriti ga na struku u kojoj će se najbolje ostvariti te najviše pridonijeti društvu.

Kada bi se ispunili ovi preduvjeti, govor o mnogim drugim temama bio bi od drugotne važnosti jer se novi politički sustavi ili novi oblici vladanja, tj. državnoga uređenja najčešće osmišljavaju kako bi svi ljudi unutar toga društva dobili jednaka prava i bili zaštićeni od samovolje onih koji su na vlasti. No ispune li vladari navedene preduvjete, nestat će potrebe za preinačivanjem sustava upravljanja jer će državni upravitelji koji su mudri, pravedni, hrabri i umjereni uvijek raditi za interes države i svih njezinih građana, a nikada samo za vlastiti interes.

Ovdje je nužno osvrnuti se i na Kantovu tvrdnju kako moć kvari slobodno razumsko prosuđivanje. Mnogi se, naime, ne bi složili s ovom konstatacijom.

Naprotiv, mnogi smatraju da vlast krjeposnim ljudima omogućuje znatno bolji uvid u pravo stanje stvari, što je izvrsna osnovica za rast u vrlini. I upravo bi zato bilo dobro kada bi na vlasti bili krjeposni ljudi – filozofi. Vlast primjerice nije iskvarila Thomasa Morea i njegovu percepciju stvarnosti. Naprotiv, on je postao svetac upravo zato što je obnašao vlast. Vlast kvari samo one nezrele, nekrjeposne. Stoga takve osobe treba što je moguće više udaljiti od poluga moći i tako ih spriječiti da nanose štetu općemu dobru, ali i samima sebi.[33]

Zaglavak

Tko bi dakle mogao biti *spiritus movens* duhovne i svake druge renesanse u dekadentnoj eri čiji smo izravni svjedoci? Na temelju rečenoga zaključak je jasan – ljubitelji mudrosti, odnosno filozofi. Naravno, ne misli se na profesionalce čije je eminentno područje bavljenja filozofija kao umska djelatnost. Misli se na osobe koje otvorena srca tragaju za istinom jer je istina jedini temelj na kojem se može izgraditi nešto snažno, dobro i trajno. Istinoljubivost je pak osobina ljudi izgrađena karaktera, odnosno onih koji prakticiraju zdrave moralne navike i koji posjeduju klasične ljudske vrline, ponajprije mudrost, hrabrost, umjerenost i pravednost. Na univerzalnost ovih četiriju krjeposti već su ukazali starogrčki filozofi, ali i velike svjetske religije (usp. primjerice *Mudr* 8, 7). O četirima stožernim vrlinama ovise sve ostale krjeposti. Primjerice, velikodušnost proistječe iz hrabrosti, a poniznost iz umjerenosti.

Biti istinski vođa znači očitovati vrlinu u svakodnevnome životu i radu. Vrlina se ne može nadomjestiti komunikacijskim tehnikama, što je, na žalost, prevladavajuća praksa u suvremenome političkom životu. No treba također reći da krjeposti ne mogu zamijeniti stručnu kompetenciju. Nije, naime, dostatno biti moralna osoba i samo na temelju toga preuzimati odgovorne poslove u zajednici. To bi u najmanju ruku dovelo do kaotična stanja u dotičnoj zajednici. Ali isto tako stručna kompetencija mora biti nešto više od puka posjedovanja tehničkoga ili akademskoga znanja. Ona mora uključiti sposobnost uporabe znanja na ispravan i koristan način. Prema tome istinsko je liderstvo plodan spoj stručne kompetencije i izgrađena karaktera zasnovana na univerzalnim vrlinama.

[33] Usp. *isto*, str. 150.

Ugo Vlaisavljević

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
vlaisugo5@gmail.com

UDK 323.1(497.6)
323.1(=163.42)(497.6)
321.011.5(497.6)
Izvorni znanstveni članak

ETNOPOLITIKA U DOBA NJEZINA „GRAĐANSKOGA PREVLADAVANJA“ (ZAŠTO RJEŠAVANJE HRVATSKOGA PITANJA UGROŽAVA OPSTANAK BOSNE I HERCEGOVINE?)

Sažetak

Ako postoji još neko uistinu nacionalno pitanje u poslijedaytonskoj Bosni i Hercegovini, onda je to hrvatsko pitanje. Već je s Daytonskim sporazumom takvo pitanje kod Bošnjaka i Srba pretvoreno u državno pitanje: njihov glavni nacionalni politički interes tiče se konačnog ustanovljenja nacionalne državnosti. Za Bošnjake je to Bosna i Hercegovina, a za Srbe je to Republika Srpska, kao njihova nacija-država. Budući da je dominantna bošnjačka nacionalna politika fokusirana na jačanje države u cjelini, nacionalno je u toj politici nerazlučivo spleteno s građanskim. Tako se čini da njihovog nacionalnog pitanja više uopće nema nego samo još pitanja o državnosti i građanskoj političkoj participaciji. U dominantnoj srpskoj politici nacionalno je svedeno na državnost ekskluzivno srpskog entiteta, tako da je nacionalno pitanje doista državno, ali stoga nimalo manje nacionalno.

Ako se postavlja kao nacionalno, hrvatsko je pitanje onda pitanje o konstitutivnosti, suverenosti jednog naroda, o njegovim kolektivnim pravima. Motivirano je činjenicom da Hrvati nisu konstitutivni u Federaciji, a kamoli u RS-u. Stoga se hrvatska nacionalna politika fokusira na ustavne promjene, ali time dolazi u direktnu konfrontaciju s bošnjačkom nacionalnom politikom, jer bi ova potonja htjela upravo ovim putem izaći iz košmara kolektivnih prava.

Može se pretpostaviti da Hrvati zato što su manjina nemaju riješeno svoje nacionalno pitanje. Srbi i Bošnjaci tamo gdje su većina, a to su dva entiteta, ne postavljaju svoje nacionalno pitanje *qua* nacionalno. Je li onda hrvatski entitet jedino rješenje? Ili je to zabluda na koju nasjedaju pobornici politike kolektivnih prava?

Ključne riječi: Hrvatsko pitanje, etnopolitika, nacionalističke težnje, nacionalna država, daytonski Ustav, većina, manjina, zemljišni posjed, teritorijalizacija, treći entitet

ETHNOPOLITICS IN THE AGE OF „CIVIL SUPREMACY“ (WHY SOLVING CROATIAN ISSUE JEOPARDIZES THE EXISTENCE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA?)

Abstract

If there is indeed a national issue in post-Dayton Bosnia and Herzegovina, then it is the Croatian issue. Already with the Dayton Agreement that issue has been changed to a state issue with Bosniaks and Serbs: their main national political interest is a final national statehood. For Bosniaks it is Bosnia and Herzegovina, whereas for Serbs it is the Republic of Srpska, as their nation-state. Since the dominant Bosniak national politics is focused on strengthening the state as a whole, the national in that politics is intertwined with the civil. That is why it seems that their national issue does not exist anymore and that there is only the issue of the statehood and civil political participation. In the dominant Serbian politics the national refers only to the statehood of exclusively Serbian entity, so that the national issue is indeed the state issue, but also national. If we see it as a national issue, Croatian issue is then an issue of constitutionality and sovereignty of the nation, of their collective rights. It is raised by the fact that Croats are not constitutive in the Federation, let alone in the Republic of Srpska. That is why Croatian national politics focuses on statutory changes, but that is how it is directly confronted with the Bosniak national politics, because the latter wants to escape the chaos of collective rights in this way.
We can assume that Croats, being a minority, do not have their national issue solved. Serbs and Bosniaks do not put up their national issue qua national, in the areas where they are majority – in the two entities. In that case is Croatian entity the only solution? Or is it a delusion of the proponents of the collective rights politics?

Key-words: Croatian issue, ethnopolitics, nationalist aspirations, national state, Dayton Agreement, majority, territory, territorialization, third entity

U pogledu koji je nakon rata mogao biti usmjeren prema nadolazećem vremenu možda se sve prije činilo izglednim od ove već dugo vremena vladajuće vrste „relativnog mira“. Nema nasilnog konflikta između onih koji se u rječniku predstavnika tzv. međunarodne zajednice imenuju kao „etničke grupe“, što može biti začuđujuće ako se ima u vidu da, općenito uzevši, „nacionalizma“ u ovoj zemlji nema manje nego prije dva desetljeća i da u međuvremenu nije došlo do priželjkivanog procesa „pacifikacije“ ili popuštanja „međuetničkih tenzija“. Naizgled paradoksalna situacija: nipošto nisu umirene one orkanske snage koje su neodoljivo vodile k ratnom sukobu zapanjujućih razmjera, a ipak taj jučerašnji konflikt danas izgleda kao da je „zaleđen“.

Predlažemo da se o takvoj situaciji promišlja kao o svojevrsnoj ravnoteži snaga dviju najvećih „etničkih grupa“. U stvari, odnos Bošnjaka i Srba, koji treba tumačiti kroz njihove odgovarajuće pozicije u širem državnom okviru, nosi i održava takvu, za čitav pravno-politički sustav stabilizirajuću ravnotežu. Predstavit ćemo to u vektorskoj grafici jer vjerujemo da samo ovako možemo povezati i dalje izrazito jake međuetničke tenzije i relativni mir:



Umjesto konvergirajućih vektora integracije etničkih grupa u jedno jedinstveno „civilno društvo“ dobili smo divergirajuće vektore koji čuvaju jednu hibridnu društvenu cjelinu, multietnički grozd, u stanju ni integracije ni dezintegracije.

Moglo bi se reći da poslijeratni mir u Bosni i Hercegovini dugujemo prešutnom paktu Bošnjaka i Srba, paktu koji podupire ono što je najveća snaga u poštivanju svakog pakta u doba etničkog konflikta: to nije nikakva ukupna „narodna volja“ opredijeljena za miroljubivo rješavanje konflikta (a pogotovo ne „građanska sloga“), nego će prije biti da je to izvjestan balans nacionalističkih težnji dvaju naroda. Međutim, ovaj se „relativni mir“ pokazao tako čvrstim i trajnim da se čini kao da je rezultat nekakvog snažnog i masovnog

opredjeljenja da se „poštuje ono što je dogovoreno“. Tvrdimo li, dakle, da ono što Bosnu i Hercegovinu drži relativno stabilnom (u stvari s obzirom na stanje „visokog napona“ u međuetničkim odnosima treba reći: začuđujuće stabilnom) nije pakt potpisan u Daytonu? Upravo odsutnost „narodne volje“ da se napokon stišaju „nacionalističke strasti“, da se u izboru političkih vođa politika napokon razdvoji od etnopolitike (od politike vođene svrhama i ciljevima etničkog opstanka)[1], ukazuje na to da se ono što bi moglo izgledati kao prešutan pakt između Bošnjaka i Srba ne može poistovjetiti s Daytonskim sporazumom. Teško je zamisliti da bi se vodeći političari pridržavali bilo kakvog pakta da se njihove izrazito jake nacionalističke težnje na neki način međusobno ne neutraliziraju u stanju *status quo*, u stanju koje je uslijedilo s krajem rata (*in statu quo res erant post bellum*).

Ako previdimo činjenicu o ravnoteži međusobnog odnosa dviju najjačih snaga u konfliktu koji nikako ne prestaje, onda ćemo teško moći odgonetnuti razloge za tako trajan mir u zemlji i za tako čvrstu opredijeljenost političkih elita i većine građana za poštivanje *Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini*. Ili, ako već sumnjamo u snagu samog opredjeljenja za poštivanjem ustavnih normi potpisanih u američkoj zračnoj bazi, onda ćemo kao glavnog i možda isključivog faktora stabilnosti prepoznati u budnu oku „međunarodne zajednice“, a to prije svega znači stranih vojnih trupa koje mogu u svakoj prilici, žurno i učinkovito intervenirati na bosanskohercegovačkom tlu. Međutim, opet ostaje zagonetno kako to da je ova prijetnja „stranom silom“ odavno već postala neprimjetnom i da je nikakvi lokalni incidenti nisu prizvali da demonstrira svoju „prisutnost u punom kapacitetu“.

Koliko god bio krhak mir, teško je povjerovati da je on isključivo zasnovan na prijetnji silom. Držanje pod kontrolom i „neutralizaciju“ borbene moći bivših zaraćenih strana, njihovih vojnih i paravojnih snaga, sigurno treba pripisati u zaslugu stranim vojnim zapovjednicima, ali opet ostaje zagonetno kako je to moglo utjecati na smirivanje u tzv. „civilnom sektoru“, u narodnim masama, gdje i dalje bukte nacionalističke strasti. Ako se u nametnutoj ili nenametnutoj volji za poštivanjem slova Daytonskog sporazuma vidi rješenje enigme o

[1] Vladavina „narodnih vođa“ koji kroz demokratske reizbore ne silaze s vlasti, osim privremeno, pokazuje da se njihov legitimitet još uvijek crpi iz nepresušnog rezervoara nacionalističke samosvijesti, one samosvijesti koja se na izravan način izražava u ratnim pripovijestima.

izrazito konfliktnu društvu u kojem nema velikih konflikta, onda se u takvo viđenje ne uklapa činjenica da i sam Daytonski sporazum odavno već ulazi u dijalektiku odnosa snaga dvaju nacionalizama, bošnjačkog i srpskog; umjesto da vlada njihovim nadmetanjem, kao krajnja instanca regulacije svakog spora, on je i sam već odavno postao predmetom spora, možda čak najvažnijim predmetom. I tu pronalazimo dvije suprotne tendencije u vektorskoj ravnoteži: jedni su za mijenjanje „ratom nametnutog Ustava“, u stvari za njegovo konačno odbacivanje, a drugi su za njegovo očuvanje dok se god konačno ne odbaci, a to znači dok god ima nužde da se regulira odnos prema drugoj strani u istom državnom okviru. Upravo na taj način Ustav i dalje važi i stvara varljiv dojam da je priznat kao posljednja instanca koja je u stanju da regulira sve unutarnje odnose snaga u trajnom konfliktu. No sigurna je jedna stvar: Daytonski sporazum crpi svoje važenje iz postojećeg stanja. On i dalje važi, gotovo dva puna desetljeća, upravo zato što je to pakt ratnih vođa, *de facto* sporazum o „obustavi vatre“, koji savršeno odgovara situaciji „rata poslije rata“.

U odnosu na dvije glavne nacionalističke težnje, Daytonski je mirovni sporazum očito dobro postavljen. Opet bi se trebalo pozvati na vektorske silnice: vidimo da je to gvozdena norma koja ne dopušta ostvarenje nacionalističkih težnji na izvjesnom konačnom stupnju, to je prepreka u koju udara vektor ovih težnji i blokira ga. Bošnjacima ta neuklonjiva prepreka ne dopušta potpunu integraciju podijeljene zemlje u naciju-državu, a Srbima ne dopušta konačnu dezintegraciju zemlje u kojoj njihova republika ne može steći status suverene države. Međutim, ovo *ne*, koje najviši državni zakon upućuje nacionalističkim težnjama, ne bi moglo biti tako neumoljivo i neprikosnoveno da nema i jedno veliko *da*. Pod ovu potonju kategoriju moglo bi se svrstati puno stvari, ali ako se ima u vidu država kao glavni predmet nacionalističkih težnji, onda je Daytonski sporazum (naglašavamo: s najviše moguće instance, u najvećoj mjeri međunarodnog kredibiliteta i legitimiteta) Bošnjacima potvrdio i zajamčio opstanak njihove nacionalne države Bosne i Hercegovine, a Srbima opstanak u državi s bošnjačkom većinom, što je podrazumijevalo administrativnu jedinicu s maksimumom dopustivih državnih ili kvazidržavnih atributa. Bez tog omjera oduzimanja i davanja, sprečavanja i dopuštanja, koja se gotovo isključivo odnose na ratna postignuća dvaju naroda, teško bi bilo zamisliti uporno trajanje ovog ratnog zakona.

Daytonski je Ustav doslovno zakon o „državi u državi“: o Republici Srpskoj u Bosni i Hercegovini. Istina je da Republika Srpska nikako ne može biti država u punom kapacitetu državnog suvereniteta, onog suvereniteta koji imaju priznate nacije-države. Ali, kao što se pokazalo od proglašenja Ustava 1995. godine pa do danas, ni Bosna i Hercegovina ne može postojati kao država čak ni u onoj mjeri u kojoj joj to vlastiti Ustav propisuje. Ovaj zakon o „državi u državi“ je za one koji brane bošnjačke nacionalne interese zakon o „kvazidržavi u državi“, koji od ove potonje onda pravi kvazidržavu, a za one koji brane srpske nacionalne interese to je zakon o „državi u kvazidržavi“, koji upravo zbog ove potonje pravi onu prvu kvazidržavom. Postoje, dakle, dvije putanje nacionalističke tvorbe države, vanjska i unutarnja, kao dva koncentrična kruga, koje se međusobno ukrštaju i neprimjetno prelaze jedna u drugu poput Möbiusove trake. Daytonski se Ustav pokazuje kao zakon dezintegrirajuće integracije ili integrirajuće dezintegracije, tako da što se više integrira Bosna i Hercegovina kao država, dezintegrira se Republika Srpska, a što se više integrira Republika Srpska dezintegrira se Bosna i Hercegovina. To je zakon koji nalaže, u ime stabilnosti čitave konstrukcije, općenito kvazidržavno stanje, stanje nepotpune integracije/dezintegracije.[2] No to nipošto nije konstrukcija koja visi u zraku. Treba biti potpuno slijep za stanje na terenu pa vidjeti u daytonskom Ustavu samo perverznu normu koju bi savjesni pravni inženjering lako ispravio. To je norma koja stoji u točki međusobnog poništenja najsnažnijih silnica: kao visok luk drevnoga mosta koji svoju stabilnost duguje upravo silama potiska, tj. težini svakog pojedinog elementa konstrukcije. Ako zakon ne dopušta ni potpunu integraciju ni potpunu dezintegraciju, ako se ponaša kao „ludi zakon“ (J. Lacan) koji nalaže dezintegrirajuću integraciju i integrirajuću dezintegraciju, onda se njegova snaga krije u njegovu pozicioniranju spram onih sila koje odavno kreiraju bosanskohercegovačku stvarnost. Stabilnost ove zemlje počiva na ravnoteži snaga: samo ako nisu do kraja uvažene nacionalističke težnje dvaju najsnažnijih nacionalizma, ali i samo ako su u dovoljno velikoj mjeri te težnje ostvarene, moguć je zadovoljavajući mir. Bošnjaci i Srbi o kojima govorimo dvije su konstitutivne nacionalističke snage, zbroj izrazito jakih sila koje se više-manje drže u mrtvoj točki. Ova dva

[2] Lako je onda zaključiti da se Bosna i Hercegovina nalazi u trajnom „izvanrednom stanju“ i to prilično kompliciranom, jer se na sceni pojavilo i u međuvremenu smijenilo nekoliko suverena.

nacionalizma odavno stoje u zamci koja im ne dopušta da u ostvarenju svojih vlastitih vizija budu ni odveć produktivni ni odveć destruktivni.

Prema tome, dojam o „zaleđenom konfliktu“, koji nerijetko čujemo u javnosti, nipošto ne podrazumijeva smanjene tenzije ili napokon umirene nacionalističke težnje. No, važno je primijetiti da odavno na dnevnom redu tekuće politike ne stoji ni bošnjačko ni srpsko nacionalno pitanje, što zasigurno nije slučaj s hrvatskim nacionalnim pitanjem. Ono se već odavno postavlja, i to s velikom upornošću i žarom kao – kako je to prije svega procijenjeno u krugovima bošnjačke političke i intelektualne javnosti – opasno, veoma subverzivno i stoga nedopustivo opredjeljenje onih koji su označeni kao „hrvatski nacionalisti“. Ako se i bošnjačko i srpsko nacionalno pitanje pokazuju „riješenima“, onda doista ima razloga vjerovati da je došlo do smirivanja i uzmicanja etnopolitike, a to znači onog *oblika politike u kojem je jedino istinsko političko pitanje ono nacionalno*. Da bi se u to moglo povjerovati, treba ispitati u kojoj je mjeri nacionalno pitanje prestalo biti pitanje isključivo usredotočeno na „nacionalnu stvar“ (*national cause*) onih koji vode glavnu riječ u etnopolitici određenog naroda. Nacionalno pitanje nije naprosto pitanje o različitim modusima osiguranja etničkog/nacionalnog (etnonacionalnog) identiteta danog naroda, nego je riječ o izričitu zahtjevu da se tom narodu napokon osigura „nacionalna država“. Uvijek je to, na ovaj ili onaj način, „državno pitanje“. Sukob dvaju vodećih nacionalizma odavno već izgleda manje kao spor oko rješenja „nacionalnog pitanja“, a više kao spor oko „državnog pitanja“.[3] To je vjerojatno zato što je i kod jednih i kod drugih „državno pitanje“ makar

[3] Nema sumnja da je kod Bošnjaka „nacionalno pitanje“ postalo u najvećoj mjeri „državno pitanje“. Pokazalo se da je to doista najveća moguća mjera budući da se kod nekih njihovih vodećih ideologa uklanja i sama razlika između države i nacije, tj. između državljanstva i nacionalnosti. Projekcija tog identiteta elaborira se u ideji „bosanskog državnog naroda“. Vidi o tome, na primjer, Omer Ibrahimagić, *Bosanska državnost i nacionalnost*, Sarajevo, 2003., str. 140. – 148. Također neke radove Edina Šarčevića, na primjer, *Dejtonski ustav: Karakteristike i karakteristični problemi, Sarajevo, 2009*.
Kritički osvrt na takva shvaćanja poduzeo je Dražen Pehar, „'*Deparlamentarizacija* ustavotvorstva', Daytonske ustavne aporije i simulakrum 'bosanske nacije'“, *Status*, Mostar, br. 15., 2011., str. 125. – 147.
Zanimljivo je da je ideju o „državnom narodu“ u svoju ideološku platformu preuzima *Naša stranka* koja želi biti uzorito „građanska“, a nipošto samo bošnjačka. Pritom je trebalo na silovit način razdvojiti nacionalno i etničko, a cijena tog razdvajanja pokazala se prilično visokom: ideolozi ove stranke nasjeli su na „naturalizam“ etničkog samorazumijevanja. Izgleda da ovi „građanski“ umovi doista vjeruju u krvno srodstvo članova etničkih zajednica. Dok su jedan kolektivni identitet uzdigli tako visoko da su ga izjednačili sa pravnim, tj. državnim okvirom, o drugom su povjerovali da je

napola riješeno, a to znači da su i za Bošnjake i za Srbe njihove odgovarajuće etnopolitike uspjele izgraditi zadovoljavajuću nacionalnu samosvijest i pribaviti, što je još važnije, toliko „nacionalne države" koliko je bilo nužno za osiguranje opstanka naroda.[4]

Nacionalna država, a pod tim treba razumjeti onu državu koju određena etnička skupina doživljava kao „svoju vlastitu državu" (riječ je o preobrazbi etnije u naciju kroz dosezanje „svoje vlastite države", što je posljednji *telos* svakog nacionalizma), predstavlja jedinog pouzdanog jamca za konačno osiguranje „kolektivnog opstanka". Takva je država toliko poželjna zato što osigurava i „duhovni opstanak", kroz svoju kulturnu i obrazovnu politiku, i „fizički opstanak", kroz svoju vojnu i sigurnosnu politiku. Važno je primijetiti da je *etnopolitika doista etnička* samo dok stoji izvan ili nasuprot nekoj državnoj politici, dok se sama ne uključi u političke institucije i forume određene države. Pretpostavka je tomu da joj se ta država ponudi ili ukaže kao „vlastita nacionalna država". Do tada je to pobunjenička strategija nepriznate „manjine" koja predstavlja opasnost za državu neke (etnički) strane „većine" (što je onda po svome karakteru „imperijalna država" mada ne mora biti riječ o imperiji)[5] u kojoj ova manjina pokreće svoje etnopolitičke zahtjeve. „Divlja", nedovoljno politička, parapolitička, pa stoga po svojoj prirodi nasilna, etnopolitika se kao svojevrsna pretpolitika „civilizira" i „pripitomljava" onog trenutka kada se artikulira u okrilju države koja se prepoznaje kao država u kojoj se mogu

posve prirodan, čak „biološki". Evo kako to glasi u tekstu pod naslovom „Državno uređenje" i podnaslovom „Narod/nacija":

§ 27. Narod je u javnopravnom smislu kulturna/biološka zajednica ljudi: zajednica, jezika, fingiranog (sic] porijekla, svijesti o zajedničkoj sudbini, zajednica kulture, vjere i mase elemenata koji utječu na samorazumijevanje jednog kolektiva kao zasebne zajednice. U tom smislu se kao sinonimi koriste oznake: kulturno-biološki pojam naroda, kulturna nacija, ethnos...

§ 28. Nacija je u javnopravnom smislu zajednica prava/državna zajednica: zajednica državljana ili sama država kao zbir njenih građana. U tom smislu se kao sinonimi koriste: državni narod, državna nacija, politička nacija, demos... [...] „(c) odnos između pravne države koja je antiautoritarna i afirmira državni narod kao nosioca vlasti i etno-autoritarnih stubova državnosti koji afirmiraju kulturno-jezičko-biološki-narod kao nosioca vlasti;"

http://www.nasastranka.ba/wp-content/uploads/2014/09/DrzavnoUredjenje_PDF.pdf

[4] Ne treba previdjeti pouke iz burne povijesti ovog dijela svijeta, a pogotovo one dobivene na veoma bolan način iz posljednjeg rata, o tome da za male naroda, tzv. „etničke grupe", najveću, smrtnu opasnost nosi kako asimilacija (duhovna eksterminacija) tako i genocid (fizička eksterminacija).

[5] U jednom trenutku „nacionalnog buđenja", razbuktavanja etnopolitike kod etničkih skupina uključenih u „bratsko savezništvo", federalna Jugoslavija ukazala se kao svojevrsna imperija.

prihvatiti pravila političke igre, u kojoj postoje mogućnosti za partijsko-političko zastupanje i predstavljanje određene „etničke grupe“ čije strategije borbe za etnički opstanak do tada nisu bile prihvaćene (bile su stavljene „izvan igre“ kao „nelegitimni zahtjevi“).

„Etnopolitika“ nije sasvim ispravan izraz ako treba izraziti paroksizam etničkog: ona je doista etnička dok nije postala u pravom smislu politika. To je od onog trenutka kada ulazi u okrilje neke nacionalne države kao javno branjena i artikulirana partijska politika (u stvari se etnopolitka multiplicira, jer je kao legitimnu političku opciju provodi najmanje nekoliko partijskih politika). Etnopolitika nije više toliko etnička od kada postaje stvar demokratskih partijskih politika koje se natječu oko naklonosti glasača. Trenutak njezinog „civiliziranja“ je trenutak njezinog argumentiranog ili makar kvaziargumentiranog medijskog i institucionalnog obraćanja „građanima“, prelaska iz eksplicitno ili makar potencijalno kvazipolitičkog, često vojnog sektora u civilni sektor.

Ako i bošnjačko i srpsko nacionalno pitanje nisu više krucijalna politička pitanja ove zemlje, to onda znači da su i bošnjačka i srpska etnopolitika pretočene u brojne partijske politike unutar, za etnopolitičke ciljeve i jednog i drugog naroda, prihvatljiv državni okvir. Etnopolitika se, kada su u pitanju ova dva naroda, očito skrasila u „nacionalnoj državi“, u „državi koja je naša“. Ali, ipak, ne posve „naša“.

Čim se pojedine partijske politike mogu predstavljati kao „čisto građanske“, nenacionalističke ili čak antinacionalističke, onda to znači da državni okvir (u našem kontekstu moramo reći: referentni državni okvir) njihovi pobornici doživljavaju kao dovoljno nacionaliziran! I dok se god sve postojeće raznolikosti partijskih opcija mogu prepoznati kao varijacije etnopolitike ovog ili onog „konstitutivnog naroda“, ta nacionalizacija ili etnička reapropri-jacija države nije sasvim uspjela: to nije sasvim „naša država“, to je i država onih drugih koji su prepoznati, ne naprosto kao stranci, kao „drugi“, nego kao skupina koja provodi svoju etnopolitiku, koja je sposobna za provođenje konačnog etnopolitičkog cilja, a to je nacionaliziranje (tuđe, zajedničke) države, ili makar jednog njezinog dijela, pod amblemom svog etničkog identiteta. U Bosni se i Hercegovini ni nakon dva desetljeća od zastrašujućeg etničkog

konflikta[6] nije pojavila nijedna relevantna partijska politika koja izmiče etnopolitici jedne od triju etničkih skupina. To znači da još živimo u doba vladavine etnopolitke ili, radije, u doba nedovršena prelaska od etnopolitike ka politici/politikama nacionalizirane države.

Ovaj bi „prelazak" možda trebalo osvijetliti na sljedeći način. Bošnjačko i srpsko nacionalno pitanje danas se više ne pojavljuju kao najvažnija „politička" pitanja (tj. kao pitanja prije svake konkretne partijske politike), to nisu više neriješena klasična „nacionalna pitanja" koja prizivaju angažiranje robusne i nepomirljive etnopolitike (koja ne dopušta nikakve partijske frakcije jer ih tumači kao izdaje „nacionalne stvari"). „Naša vlastita država" kao etnopolitički cilj *par excellence* za politička je vodstva i jednog i drugog naroda dosegnuta. Ali samo u izvjesnoj mjeri koju bismo mogli nazvati posve specifičnom, daytonskom mjerom „nedovršene nacionalne države." Etnopolitički se ciljana nacionalna država pod okriljem postojećeg Ustava pokazala kao „surogat-država". U stvari, to nije posve točno rečeno: prije će biti da je to nepatvorena država koja se nalazi pod sjenom neke druge države koja se smatra „surogat-državom". Iz bošnjačke etnopolitičke perspektive Bosna i Hercegovina kao nacionalna država Bošnjaka nalazi se pod sjenom nepoželjna satelita, Republike Srpske kao „surogat-države". A iz srpske etnoperspektive to je Republika Srpska koja se nalazi pod sjenom Bosne i Hercegovine kao „surogat-države" Bošnjaka.

S one strane bošnjačkog i hrvatskog nacionalnog pitanja – dvaju pitanja koja se pokazuju kao riješena, ali ne posve, u ambigvitetnu statusu ni riješenih ni neriješenih pitanja, no zasigurno dovoljno riješenih da nisu goruća, da su njihova vezivanja za određene državne konstrukcije dopustila „hlađenje" njihovih odgovarajućih etnopolitika – ukazuje se hrvatsko nacionalno pitanje. To je pitanje za koje se može reći da je ostalo neriješeno i nakon dva desetljeća od početka gradnje demokratske i multietničke Bosne i Hercegovine. Ili, da opet budemo oprezniji u našem iskazu, to je u najvećoj mjeri neriješeno

[6] Kako god da okarakteriziramo protekli rat u Bosni i Hercegovini, kao „građanski rat" ili kao „vanjska agresiju na Bosnu i Hercegovinu", to je bilo razdoblje najžešćeg etničkog konflikta u povijesti ove zemlje. Za nas koji se bavimo etnopolitikom upravo je to najvažniji aspekt ovog rata. U ovaj još nestišan konflikt spada i trajan sukob oko određivanja karaktera ovog rata, sukob koji je i sam gotovo posve etnički obilježen. Usp. na primjer Xavier BOUGAREL, „Guerre et la mémoire de la guerre dans l'espace yougoslave", *Le retour des Balkans 1991-2001*, Stéphane YÉRASIMOS (ur.), br. 78., [b. g.], str. 50. – 51.

pitanje. Dakako da se za svako nacionalno pitanje, i Bošnjaka i Hrvata i Srba, može reći da je neriješeno, kao i da je djelomice riješeno. Često se u lokalnom javnom mnijenju može čuti stav da „nijedno nacionalno pitanje nije riješeno dok sva nisu riješena“, što je obično perfidan način da se odbaci i samo pokretanje hrvatskog nacionalnog pitanja, kao i potreba da se uopće vodi bilo kakvog računa o nacionalnim pitanjima, a pogotovo o dinamici njihova rješavanja.

Istina je da upravo hrvatsko nacionalno pitanje stavlja na dnevni red tekuće politike nacionalna pitanja kao takva. Uvjereni smo da je analiza postojećeg stanja političkih i nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini doista realistična ako pokazuje dovoljno sluha za hrvatsko nacionalno pitanje. Zašto? Zato što je to pitanje samo uvjetno neriješeno, a ono se pokazuje kao takvo samo ako uvidimo ne da su druga dva pitanja riješena, što dakako nije istina, nego da su to u većoj mjeri ili posve uvjetno. Analiza koja to uviđa pokazuje da je u stanju detektirati ukupnu dinamiku etnonacionalnih težnji, a to znači pratiti kretanje dominantnih sila, njihova usmjerenja i stupnjeve intenziteta.[7] Kada se odbija sagledati bilo kakvu dinamiku etnonacionalnih težnji, što je često slučaj s popularnim „političkim analizama“, onda se u stvari odbija uhvatiti u koštac s etnopolitikom kao takvom.

Zato smo skloni da o novijoj hrvatskoj nacionalističkoj politici u Bosni i Hercegovini govorimo kao o *remetilačkom faktoru*. Vratimo li se na graf vektora bošnjačke i srpske nacionalističke politike, ustvrdit ćemo da se hrvatski vektor pojavljuje kao onaj koji vuče postranice i remeti ravnotežu dvaju najsnažnijih vektora. Čini se da je upravo zbog toga hrvatska partijska politika, ona koja u najvećoj mjeri izražava težnje hrvatskih glasača, još uvijek etnopolitika u emfatičkom smislu riječi, još jedina stvarno preostala etnopolitika.[8]

Ovako bi se to moglo izraziti: bošnjačka nacionalistička politika je u najmanjoj mjeri etnopolitika, što znači da je u najvećoj mjeri institucionalizirana, artikulirana kroz različite partijske politike, i prilagođena državi (te stoga zainteresirana za njezino besprijekorno funkcioniranje). Tu je, dakle, učinjen

[7] Ovdje očito posežemo za epistemologijom koju su razvili Gilles Deleuze i Felix Guattari, kao i kada koristimo pojmovni par „teritorijalizacija-deteritorijalizacija“.

[8] Najkraće rečeno: zbog svog „manjinskog položaja“, zbog najvećeg manjka u „konstitutivnosti“. O tome detaljno piše, na primjer, Ivan Vukoja, „Primjeri ne-konstitutivnosti i ne-jednakopravnosti Hrvata u Federaciji BiH“, *Status*, Mostar, br. 16., 2013., str. 92. – 106.

najkrupniji korak od pretpolitičkog stanja, nazovimo ga imperijalnim stanjem otuđenosti od države koja se doživljava stranom). Ne čudi onda da je kritika daytonskog Ustava koja dolazi iz bošnjačkih krugova u najmanjoj mjeri izražena u vokabularu etnopolitike: to je kritika koja često podrazumijeva radikalnu „deetniciziranost", „pravno-političku preobraženost"„civilnost" bošnjačke etnopolitike. Ona se javnosti predstavlja, a lako je povjerovati da je takva i u svome samorazumijevanju, kao kritika koja dolazi iz „građanskih krugova" pa stoga često svoje vezivanje uz bošnjačku etnopolitiku oštro odbacuje kao denuncijaciju i maliciozno podmetanje.

Zanimljivo je vidjeti kako ovaj odnos etnopolitičkog i građanskog izgleda u srpskom političkom miljeu. Taj je odnos isti kao kod Bošnjaka, samo na suženoj skali, tj. ako se fokusiramo na ekskluzivno srpski državni okvir, a to je entitet Republika Srpska. U ime srpske etnopolitike upravo se naglašava čisto građanski karakter političkog i socijalnog života koji je institucionaliziran u ovom entitetu. Tek se na širem državnom okviru „civilizirana" ili, radije, „civilna" etnopolitika ovog naroda pokazuje kao takva, u svom izvornom robusnom i često nepomirljivom obliku.

Tek kada se uspostavi dovoljno čvrsta veza između etnopolitike jednoga naroda i državne konstrukcije u kojoj ova prva može prepoznati ostvarenje svog *telosa*, „nacionalne države" s kojom se napokon ispunjavaju „stoljetne težnje porobljenog i obespravljenog naroda" (kako se to obično pripovijeda u epovima o „nacionalnom oslobođenju"), dolazi do „hlađenja" etnopolitike i njezinog utapanja u različite građanske politike.

Etnopolitika u svom izvornom stanju (strategije otpora i pobune u državi koja se doživljava stranom) ima svoju vlastitu logiku koja se ponajprije *rukovodi odnosom snaga* prema „strancima", prema rivalima iz druge etnije ili vlastodršcima imperije, koji su označeni kao neprijatelji konačnog ostvarenja „nacionalnog oslobođenja". Etnopolitički nepovoljno, pa stoga i neprihvatljivo, jest „stanje manjine". Etnopolitika je također i politika *vlasništva nad zemljom*, kolektivnog vlasništva, dakako. Etnopolitika se rasplamsava u doba kada se određena etnička zajednica osjeti „ugroženom manjinom" i kada su njezina prava nad zemljom, shvaćena kao „prirodna prava", osporena i nepriznata. Etnopolitika može biti preobražena u politiku u modernom smislu riječi onog trenutka kada etnička zajednica o kojoj brine etnopolitika spokojno obitava

kao *većina na svojoj vlastitoj zemlji* čije je vlasništvo (inače oduvijek zajamčeno kostima dalekih predaka pohranjenih u njoj)[9] napokon osigurano pouzdanim kapacitetima i mjerama „nacionalne države“. Prema tome, bošnjačku i srpsku etnopolitiku „ohladili“ su entiteti: Republika Srpska i Federacija. Zato što su to dijelovi zemaljske površine u kojima su ove dvije etničke skupine „u većini“, pojavljuju se kao većinski kolektivni vlasnici, ali još više zato što je ta zemlja *etnički teritorijalizirana*: s Daytonskim sporazumom uspostavljen je takav pravno-politički poredak koji jamči i osigurava zemaljski posjed Bošnjacima i Srbima u njihovim entitetima, a to znači tamo gdje su većina.[10]

Kakvo je onda opće etnopolitičko stanje u Bosni i Hercegovini ako se ima u vidu međuetnički spor i rivalitet ovih dvaju naroda? Bošnjaci su teritorijalizirani u svome entitetu, u Federaciji, u kojoj su etnička većina, ali i u državi Bosni i Hercegovini, jer se i u njoj pokazuju kao etnička većina koja, dakako, polaže pravo i na posjedovanje čitavog zemljišnog posjeda koji je uključen u bosanskohercegovački teritorij. I Srbi su teritorijalizirani u svome entitetu, u Republici Srpskoj u kojoj su većina, ali ne i u državi Bosni i Hercegovini, gdje nisu većina i ne teže da je reapropriraju kao srpsku naciju-državu. Spor, dakle, i dalje traje, iako je *etnoentitetska teritorijalizacija* donijela žuđen spokoj nakon suočavanja sa strašnom (ratnom) opasnošću gubitka vlasništva nad zemljom, podređenog manjinskog položaja na svakom pedlju zemlje, pa i eksterminacije. Dvije etnopolitike održavaju jedna drugu u životu, u stalno tinjajućem stanju, ali sada kroz „civiliziran“ rivalitet koji, kada je to potrebno, u jedinstvenu etnopolitičku frontu okuplja više-manje sve političke partije i s jedne i s druge strane. Za bošnjačku etnopolitiku srpski je entitet faktički oduzeta zemlja, praznina u državnoj teritoriji, *mjesto teritorijalnog gubitka* jedinstvene nacije-države. A za srpsku etnopolitiku, bošnjačko prisvajanje čitave države kao vlastite nacionalne države, njihova teritorijalizacija na najširoj skali, predstavlja stalnu prijetnju, deteritorijalizira Republiku Srpsku i stalno potkopava njezina stremljenja ka konačnom zadobivanju državnog suvereniteta.

Za etnopolitičko umovanje svaki državni poredak u kojem se dana etnička skupina zatiče kao manjina ne može biti priznat kao *pogodno mjesto* ostvarenja

[9] Usp. Ugo Vlaisavljević, *Rat kao najveći kulturni događaj*, Sarajevo, 2007., str. 35. i dalje.

[10] Usp. isti, „Ustav i zemljišni posjed“, *Status*, Mostar, br. 9., 2006., str. 166. – 176.

telosa nacionalnog oslobođenja. To znači da u takvoj situaciji nikakva partikularna partijska politika ne može u ime etničke skupine na legitiman način odustati od prvobitnog etnopolitičkog, nacionalno-oslobodilačkog djelovanja, onog djelovanja koje određen zemljišni posjed nastoji vezati uz većinsko vlasništvo upravo te skupine a da istovremeno ne ugrozi njezin kolektivni opstanak i stavi na kocku povijesne tečevine etnonacionalnog identiteta. Hrvatska etnopolitika u Bosni i Hercegovini suočava se s takvim dilemama. Ono što u postojećem ustavnom poretku izravno udovoljava najvažnijem zahtjevu etnopolitike, stjecanju većinskog posjeda zemlje, *ali posjeda koji je teritorijaliziran*, a to znači priznat i ovjeren tim poretkom, jesu entiteti.[11] S entitetima u kojima su većina, Bošnjaci i Srbi odavno su u mogućnosti da „sublimiraju" (tj. da prevedu u obrasce i procedure moderne politike) svoju etnopolitiku. Ali ne i da se od nje u svome političkom djelovanju previše odmaknu, prije svega zato što su daytonski entiteti u stvari surogati nacionalne države.[12] Etnopolitika traži svagda više od takvih entiteta, jer oni mogu biti samo međustepenice u stremljenju ka konačnom cilju. To „više od entiteta" etnopolitički motivirani Bošnjaci očekuju dobiti na razini države s kojom se identificiraju i u kojoj se pojavljuju kao etnička većina, ali se pritom moraju odreći ekskluzivnog prisvajanja takve nacije-države ili taj cilj odgoditi za neodređenu budućnost. Etnopolitički motivirani Srbi, pak, upravo rade na što ekskluzivnijem prisvajanju svog entiteta, jer se zatiču inkorporiranima u obimniji entitet u kojem nisu većina. U tom svom traženju da se stekne više nego što se ima, ove se dvije entitetske etnopolitike međusobno neutraliziraju kao dvije suprotne tendencije koje više-manje stoje u ravnoteži.

Kako onda stoji stvar s Hrvatima, promatramo li njihov položaj kroz prizmu etnopolitike? To je etnička skupina bez entiteta, bez tog surogata nacionalne

[11] Teritorij, dakle, razlikujemo od zemljišta prema uobičajenoj definiciji. Na primjer, kod Marka Tewdwr-Jonesa - Philipa Allmendingera u zborniku *Territory, Identity and Spatial Planning*, Routledge, London - New York, 2006., nalazimo takvu definiciju: „A territory is a given area of land under the jurisdiction of the state, or an organised division of a country that has a particular set of powers and jurisdiction." (str. 10.)

[12] „Točno je da Federacija Bosne i Hercegovine nema međunarodnopravni subjektivitet u klasičnom smislu te riječi. Međutim, iz Ustava Federacije nedvojbeno proizlaze sva obilježja i elementi državnosti utvrđeni međunarodnim pravom, pa se Federacija mora tretirati kao država *sui generis*.", Mato Tadić, *Ustavni položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini od Washingtonskog sporazuma do danas*, Mostar, 2013., str. 24.

države. Za razliku od Srba kao jednostruke manjine (na razini države, ali ne i entiteta) ili Bošnjaka kao dvostruke većine na objema razinama, Hrvati su dvostruka manjina, i na razini države i na razini entitetā, pa i onoga koji im je prema Washingtonskom sporazumu iz 1994. doznačen kao „federacija s Bošnjacima“. U odnosu na druga dva naroda, Hrvati ostaju u manjini. Je li upravo kao manjina oni nemaju riješeno svoje nacionalno pitanje? Ili bi možda ispravnije bilo reći da je njihovo nacionalno pitanje riješeno u najmanjoj mjeri?

Kao što smo već napomenuli, ne može se tvrditi ni to da su Bošnjaci ili Srbi riješili svoje nacionalno pitanje, ali je istina da tamo gdje su većina, oni više ne postavljaju svoje nacionalno pitanje *qua* nacionalno – nego kao državno, ponajprije kao pitanje o državnom statusu i ustrojstvu one teritorijalne jedinice koju prepoznaju kao svoju „nacionalnu državu“. Nije li već odavno goruće hrvatsko pitanje u stvari pitanje gdje bi se Hrvati u bosanskohercegovačkom pravno-političkom poretku uopće mogli pojaviti kao većina? Takvu nam formulaciju nameće etnopolitika. Uostalom, koji je smisao ustavno definirane norme o „konstitutivnosti naroda“, ako nije etnopolitički?[13]

Je li onda tzv. treći entitet način da se ostvari ustavna norma o „konstitutivnosti naroda“? Međutim, poslijeratna izgradnja pravno-političkog poretka upravo je išla u smjeru da se temeljni društveni ugovor na kojem počiva poslijeratna Bosna i Hercegovina, ugovor o državnoj zajednici triju naroda, više ne tumači u terminima etnopolitike. Ustavnu normu o „konstitutivnosti naroda“, kao normu svih normi jedne multietničke zemlje, nije više trebalo tumačiti kao pravo etničkih skupina da budu *većina na određenu teritoriju*, nego kao pravo pojedinaca iz svake skupine da u jednakom omjeru participiraju u zajedničkim državnim institucijama. Shvaćanje temeljne ustavne norme o „konstitutivnosti naroda“ na teritorijalno disperzivan način, kroz deteritorijaliziranu participaciju u državnim institucijama, kako je to naloženo čuvenom odlukom Ustavnog suda iz 2000. godine o „konstitutivnosti naroda na cijelom teritoriju BiH“, iz vizure etnopolitike je *contradictio in adjecto*. Konstitutivnost u

[13] Čim se u jednoj multietničkoj zemlji govori u terminima kolektivnih prava već se pravednost promatra kao „etnokulturna pravednost“. Vidi o tome Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*, Oxford, 2001., str. 69. i dalje.

ovom tumačenju postaje načelo deteritorijalizacije, pa i deetnicizacije, umjesto upravo suprotnog smisla koji nalaže etnopolitika.[14]

Tumačiti etničke zajednice kao raspršene skupine pojedinaca moguće je samo u doba „ohlađene" etnopolitike, one koja je svoje najvažnije ciljeve već (gotovo) ostvarila. A upravo su entiteti postignuća etnopolitike u njezinom uzavrelom i goropadnom stanju: rezultati ratnih okršaja! Koliko je najmanji narod uopće mogao zauzeti zemlje da bi se izborio za svoj entitet? Sasvim je u skladu s naravi etnopolitike da je u doba ugroženosti kolektivnog opstanka ona svoje najvažnije ciljeve ostvarila ratnim sredstvima. Ako se još i danas hrvatsko pitanje postavlja kao izrazito nacionalističko, nepatvoreno etnopolitičko, onda se ono, u odnosu na prijeđen put udaljavanja od etnopolitike kod drugih dvaju naroda, danas čini kao retrogradno, opasno, uznemirujuće. Zasigurno je najmanjem bosanskohercegovačkom narodu bilo najteže, ako ne i nemoguće, prijeći taj put građansko-političkog nadmašivanja etnopolitike. Prije svega zato što su njegovi etnopolitički ciljevi u najmanjoj mjeri ostvareni. Zato ne čudi da su se Hrvati lako mogli naći u položaju „nacionalne manjine", koji je najudaljeniji od etnopolitičkog shvaćanja „konstitutivnosti", ali se zato u političkoj svakodnevici taj položaj najčešće prikriva ili pak opravdava onim što bismo mogli nazvati rivalskim, građansko-individualističkim shvaćanjem „konstitutivnosti". Ako „civiliziranje" etnopolitike izravno ovisi o postizanju njezinih ciljeva, onda nas ne bi trebalo čuditi što je današnja nacionalistička politika Hrvata bliža etnopolitici, da je više vezana uz njezine obrasce i vrijednosti nego što je to slučaj kod Bošnjaka i Srba.

Odnos između bošnjačke ponajviše realizirane etnopolitike i one hrvatske, koja je to ponajmanje, ogleda se u sadašnjem stanju izrazito građanski orijentiranih bošnjačkih partija, od kojih neke uporno nastoje izbrisati svaku etničku oznaku, i još suviše etnopolitički orijentirane hrvatske partijske politike. O izvornom etnopolitičkom stanju kod Hrvata govori uvjerljiva dominacija jedne partije, HDZ-a, što je stanje „jedan narod, jedna partija". U isti su mah Hrvati, kao nijedan drugi narod u Bosni i Hercegovini, izloženi prinudi, putem različitih sredstva političkog pritiska, da izađu iz svog „etnopolitičkog

[14] Doduše, može se i ova odluka tumačiti tako kao da ide u prilog etnopolitici: raspršene manjinske grupe i pojedinci su „markeri" i „kotve" koje na (privremeno) tuđoj teritoriji čuvaju kolektivni posjed zemlje za neku buduću etnoteritorijalizaciju.

stanja“. Njihova nacionalistička politika je „remetilački faktor“ upravo stoga što je još posve etnopolitički određena, a to je stoga što hrvatski narod upravo kao etnička *zajednica* nema osiguran položaj u *zajedničkoj* državi, kao ugovornoj multietničkoj *zajednici*, koji bi zadovoljio najvažnije zahtjeve etnopolitike. A ti zahtjevi su (u izvjesnoj zadovoljavajućoj mjeri) ispunjeni kod drugih dviju etničkih *zajednica*.

Hrvatska se partijska politika stoga nalazi pod snažnim pritiskom adaptiranja na postojeći pravno-politički poredak, a to znači da je stalno suočena sa zahtjevom radikalnog razdvajanja onog što je u njoj etnopolitičko od onog što je „građansko“. Ne čudi onda da u hrvatskom partijsko-političkom životu „ideološki raskol“ (u kojem se pomalja hrvatska „većina“ i hrvatska „manjina“) ide upravo duž tih dvaju pravaca i da etnopolitička opredijeljenost ima daleko više pristaša. „Građansko“ ili probosansko opredjeljenje, promatrano iz kuta etnopolitike, stavlja na kocku upravo etničko zajedništvo kao zajedništvo, jer bi se ono jednako dobro, u stvari na idealan način, odnosilo i na stanje „nomadskog etnosa“ ili potpune teritorijalne raspršenosti.

Spomenuti „ideološki raskol“ trebalo bi osvijetliti u odnosu na etnopolitički zahtjev za teritorijalizacijom i građansko-politički zahtjev za deteritorijalizacijom. Postoji značajan kolektivni posjed zemlje kod Hrvata i on je teritorijaliziran, što će reći priznat i ovjeren u pravno-političkom poretku Bosne i Hercegovine. No ta je hrvatska teritorijalnost subentitetska i uključuje tri ili četiri županije s hrvatskom većinom. Većinsko vlasništvo nad zemljom je kod Hrvata, dakle, županijsko, ali ne i entitetsko. Upravo odatle, polazeći od te etnoteritorijalne koncentriranosti, od većinskog hrvatskog posjeda nad zemljom, pobornici hrvatske etnopolitike odavno već postavljaju zahtjev za hrvatskim entitetom. Kod protivnika te etnopolitike taj se zahtjev tumači kao povratak na „ratno stanje“ i kao naknadna rekonstrukcija u ratu utemeljene Hrvatske Republike Herceg Bosne. To nije daleko od istine jer je polaganje prava na entitet doista pozicija „robusne“ etnopolitike, etnopolitike u „ratnom stanju“, jer je u etnopolitičkom samorazumijevanju riječ o elementarnom zahtjevu osiguranja kolektivnog opstanka pred opasnošću eksterminacije. Ne treba posebno podsjećati da postojeći Ustav nije plod mirnodopske građanske politike, nego vojnog sporazuma. Velika je prednost takvog sporazuma njegov zavidan realizam: u njemu su usklađene težnje i interesi etnopolitikā

u međusobnom nasilnom obračunu. Ono što gotovo dva desetljeća drži na snazi Ustav koji su lokalne ratne vođe usvojili u američkoj vojnoj bazi očito je međusobno poravnanje goropadnih etnopolitika. S tim što čak i ono što „strši", „preseže" i „ispada" iz ovog poravnanja, opet služi njegovu održavanju. To je, s jedne strane, hrvatska partijska politika koja je ostala vezana uz (još uvijek neudovoljene) temeljne zahtjeve svoje etnopolitike (koji se mogu svesti na jedan jedini zahtjev: onaj za trećim entitetom) i, s druge strane, bošnjačka građanska politika, koja se makar prividno udaljila od svoje etnopolitičke supstance, te jednako glasno poziva na promjenu Ustava. Koliko je na jednoj strani osnažena etnopolitika u svom „opasnom" prvobitnom stanju koje je Daytonski mirovni sporazum upravo trebao umiriti, toliko je ta moguća hrvatska etnopolitička „subverzija" obesnažena i amortizirana viškom „građanskog" što dolazi s bošnjačke strane. Međutim, ma koliko bio jak taj proplamsaj građanskog kod Bošnjaka, on na svaki način ostaje priljubljen uz svoju etnopolitičku supstancu. To se najbolje vidi pri svakom odlučnijem koraku ka okrupnjavanju županija s hrvatskom većinom u bilo kojem vidu, od pokušaja formiranja međužupanijskog vijeća do suradnje ministara obrazovanja ili televizijskog kanala na hrvatskom jeziku.[15] Tada na scenu istovremeno stupa energična reakcija i pobornika nadnacionalne emancipatorske politike i zaštitnika bošnjačkog „vitalnog nacionalnog interesa".[16] U uzavrelu sukobu odjednom prepoznajemo dvije etnopolitike u gvozdenom zagrljaju. Uostalom, svaki ozbiljniji sukob bošnjačkih partijskih politika sa srpskom i hrvatskom etnopolitikom iznosi na vidjelo i još više učvršćuje nerazlučivost etnopolitičkog i građansko-političkog u dominantnoj političkoj svijesti Bošnjaka.

Ako su mirovni sporazumi uvažavali sukobljene etnopolitike upravo u njihovim navlastito etnopolitičkim zahtjevima, onda hrvatska etnopolitika

[15] O tome je poučno vidjeti „Deklaraciju o pravima Hrvata u Bosni i Hercegovini", usvojenu i obznanjenu na Hrvatskom narodnom saboru 2011. godine.

[16] Tzv. „treći entitet" uistinu je bauk bošnjačke etnopolitike ili, radije, to je bauk koji „građanskim" partijskim politikama, usprkos njihovoj volji, izvlači na vidjelo njihovu bošnjačku etnopolitičku dušu. U slučaju formiranja takvog entiteta, hrvatska bi se državnost u Bosni i Hercegovini pojavila kao nacionalno ekskluzivna, poput Republike Srpske. Time bi se separatno teritorijalizirali – u ekskluzivne entitete uveli – ne samo Hrvati nego i Bošnjaci. Bošnjaci bi se onda pojavili kao „preostatak" ekskluzivnog teritorijaliziranja, odjednom bi se zatekli u svom i samo svom entitetu, dok su u svojoj etnopolitici postavljani upravo na suprotan način: kao cjelina koja prethodi dijelovima, kao cjelina u kojoj se utapaju njeni sastojci.

danas ima još dovoljno legitimiteta da inzistira na svojim zahtjevima. Kada danas analiziramo čas otvoren čas prikriven sukob bošnjačke i hrvatske etnopolitike, koji se nekima može činiti kao sukob moderne emancipatorske politike i reakcionarne etnopolitike, poučno je osvrnuti se na dva najvažnija pakta sukobljenih etnopolitika, na način kako su ispisani mirovni sporazumi koji stoje u temeljima društvenog ugovora postsocijalističke Bosne i Hercegovine. Pogotovu je u slučajevima bošnjačke i hrvatske etnopolitičke nepomirljivosti poučno ponovno čitanje slova Washingtonskog sporazuma. Upravo se iz prvih redaka ovog sporazuma mogu prepoznati dvije najvažnije kategorije etnopolitike s kojima se opisuju ugovorne strane Federacije: etnički jasno definirana „većinska područja“ i „većinsko stanovništvo“.[17] Međutim, u međuvremenu je dograđivan pravno-politički poredak Bosne i Hercegovine na tragu ideje o „konstitutivnosti narodā na cijelom području“, pa su na tom putu udaljavanja od prvobitnog stanja „etničkog konflikta“ delegitimirana i načela i kategorije etnopolitike.[18]

Eventualno odlučno opredjeljenje hrvatske nacionalističke politike za građansko-političku opciju podrazumijeva prilično radikalno odustajanje od etnopolitike u njezinim (neispunjenim) najvažnijim zahtjevima, dok kod onih koji su ponajviše uspjeli u takvu opredjeljenju, kod Bošnjaka, to gotovo uopće nije tražilo odustajanje od etnopolitike. Kakvi su onda, općenito uzevši, izgledi udaljavanja od etnopolitike ili približavanja istinskoj politici, ako su i najradikalniji oblici odustajanja od etnopolitike dosad bili samo prividni? Ako je uvijek nevjerodostojno kada to učini većina na jednom teritoriju, je li onda trebalo čekati na manjinu? Ali manjina je uvijek pod velikim pritiskom da to učini kako bi udovoljila zahtjevu većine. Tek ona u tome nije vjerodostojna.

[17] Naime, tu se govori o „hrvatskim i bošnjačkim većinskim područjima“ (*Croat and Bosniac majority areas*) ili o „područjima Republike Bosne i Hercegovine sa većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom“ (*the areas of the Republic of Bosnia and Herzegovina with a majority Bosniac and Croat population*). http://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf

[18] Ugledni ustavni sudac Mato Tadić govori o „veoma mnogo amandmanskih intervencija“ kojima je podvrgnut Washingtonski sporazum, a glavu ulogu u tome su odigrali „visoki predstavnici“. Usp. M. Tadić, *n. dj.*, str. 7., 276. – 285., i dalje. Na promocijama ove svoje knjige autor je znao izjaviti: „Za rad na ovoj knjizi motivirala me činjenica da je od dana potpisivanja pa sve do danas Vašingtonski sporazum doživio takvu eroziju da je neprepoznatljiv. Do sada je na Ustav Federacije doneseno 109 amandmana, od toga je 73 nametnuo visoki predstavnik, a u više od 90 % njih došlo je do umanjenja prava Hrvata u odnosu na izvorna prava garantirana Ustavom Federacije iz 1994. godine.“

Čini se da bi trebalo naći načina da se udovolji najvažnijim zahtjevima svima trima etnopolitikama u isti mah, ali upravo dijalektika većine i manjine to ne dozvoljava. No jedno je sigurno: na sve se može računati osim na to da će se etnopolitike same od sebe povući s političke scene ili da će ih otjerati neka „građanska", „antinacionalna" politika ili da će ih nadomjestiti neka zajednička politika (međuetničkog bratstva).

Dražen Barbarić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
drazen.barbaric@gmail.com

UDK 321:061.1EU](497-15)
327.39(4-672EU:497.6)
061.1EU
Izvorni znanstveni članak

MIT O EUROPEIZACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

Svrha izlaganja je kritičko propitivanje redukcionistički pojmljena procesa europeizacije i upravljanja identitetskim razlikama na prostoru Zapadnoga Balkana, s posebnim naglaskom na bosanskohercegovački kontekst. Ukazivanje na dvije dimenzije problema: autokonstrukcija europskoga identiteta u odnosu na Balkan kao nesvjesnu drugost, te postojanje disciplinarne matrice unutar EU-a koja producira logiku paralelnih svjetova, ozbiljno dovode u pitanje neupitnu aplikabilnost europeizacijskoga diskursa u smislu prevladavanja odnosa podijeljenosti u slučaju BiH. Kritička oštrica bit će usmjerena ka dekonstrukciji sadržajne ispraznosti europeizacijskoga diskursa i dokazivanju njegova mitološkoga karaktera. Drugim riječima, aksiologija europskih integracija u najvećem broju slučajeva rezultira pervertirajućim ishodima simulakrumske naravi. Konkretno, sintagma „briselska BiH" služi kao utvara koja je, paradoksalno, postala referenca vrjednovanja realnosti na koju se politički akteri pozivaju iako jako dobro znaju da kao takva uopće ne postoji. Europeizacija BiH služi kao ideološko-apsorpcijski mehanizam balasta političke pasivnosti, nekompetencije, pa čak i opstrukcije, s neodređenim rokom trajanja u pogledu pružanja privida bolje budućnosti. Posebno će biti istaknut svojevrstan „stockholmski sindrom" kao povratna reakcija država Zapadnog Balkana. Riječ je o bezuvjetnim prihvaćanjima birokratiziranih narativnih odrednica koje EU servira kao univerzalnu recepturu upravljanja identitetskim razlikama, a koje se na brojnim primjerima unutar same Unije nisu ostvarile i pokazale učinkovitima. Rezimirano, izlaganjem se želi ogoliti i pokazati mitološki karakter europeizacijskog diskursa, njegove političke posljedice i identitetski ishodi, kako u pogledu EU-a tako i u pogledu Zapadnog Balkana.

Ključne riječi: mit, europeizacija, paralelni svjetovi, zazornost, briselska BiH, „ples smrti"

MYTH ABOUT THE EUROPEANIZATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The purpose of the exposition is a critical examination of a reductionist understanding of the process of Europeanization and management of identity differences in the area of the Western Balkans, with a particular emphasis on the Bosnian and Herzegovinian context. Referring to the two dimensions of the problem - auto construction of European identity in relation to the Balkans as unconscious Otherness, and the existence of disciplinary matrix within the EU, which produces the logic of parallel worlds, seriously question the unquestionable applicability of the europeanization discourse in terms of overcoming the division relations in the case of Bosnia and Herzegovina. Deconstruction of the content of vanity of the europeanization discourse and proving its mythological character will be the focal point of the article. In other words, the axiology of European integration in most cases results in perverting outcomes of simulacral nature. In particular, the phrase "The Brussels Bosnia and Herzegovina" serves as a specter, that has, paradoxically, become a reference for valuation of reality to which political subjects refer to, even though they very well know that as such, it does not exist. Europeanization of Bosnia and Herzegovina serves as an ideological - absorption ballast of political passivity, incompetence, and even obstruction, with an indefinite shelf life in terms of providing the illusion of a better future. Special attention will be dedicated to a kind of "Stockholm Syndrome" as a reflexive reaction of the countries of the Western Balkans. Namely, the unconditional acceptance of bureaucratic narrative guidelines that the EU serves as a universal recipe for managing identity differences, which haven't been achieved and proven efficient in numerous examples within the EU itself. To sum up, this exposition has a goal to strip naked and show the mythological character of the europeanization discourse, its political consequences and outcomes of identity, both in the EU and in terms of the Western Balkans.

Key words: myth, europeanization, parallel worlds, abjection, Brussels BiH, „dance of death"

1. Dvije dimenzije skepse prema diskursu europeizacije

Gotovo je nemoguće navigirati medijskim i informacijskim prostorom u Bosni i Hercegovini, ali i čitavoj regiji a da vas na dnevnoj osnovi ne zapljusne bujica europeizacijskih diskursa. Potonji se plasiraju u rasponu od najviših aksioloških konvergencija do poboljšavanja kvalitete potrošačkih dobara i usluga. U političkoj dimenziji ovoga diskurzivnoga snopa prije svega je riječ o politici proširenja Europske unije i otvorenoj perspektivi pristupanja zemalja Zapadnoga Balkana, uz nužnu reformsku dimenziju cijele priče. Problemi poput pravosudnoga sustava, sustavne korupcije, nezaposlenosti, pa čak i rješavanje nacionalnih problema i netrpeljivosti, tek su početne preprjeke koje će tijekom europeizacijskoga procesa biti potpuno likvidirane ili postati potpuno irelevantne te će s vremenom izblijedjeti. Međutim, retoričko-vrijednosna uvjerljivost europeizacijskih diskursa, njihova nekritička prijemčivost kod stanovništva zemalja spomenute regije i nemogućnost bilo kakve objektivne provjerljivosti njihove stvarne aplikacije i učinkovitosti moćna su sredstva prikrivanja dvaju ključnih elemenata skepse prema čitavu procesu europeizacije regije Zapadnoga Balkana – fluidnosti europskog identiteta i nesnalaženje u balansiranju „paralelnih svjetova".

Balkan je oduvijek postojao kao europska (polu)drugost, polucivilizira-nost, referentna točka europskih identiteta, odnosno pokušaja njihove konvergencije ili izmaštavanja. U svojim istraživanjima europskoga orijentalističkog pristupa Balkanu Marija Todorova zapazila je iznimno važnu činjenicu da „većinu 19. stoljeća nisu postojali zajednički zapadni stereotipi o Balkanu, ne zato jer nije bilo zajedničkih stereotipa, već zato jer nije bilo jedinstvenog Zapada."[1] Tek početkom 20. stoljeća, posebice nakon balkanskih ratova, stereotipizirani mitovi o Balkanu poprimaju zajedničke europske konture, njihova je narav zapravo relacijskoga karaktera, što znači da im svrha nije bila puko stereotipno civilizacijsko diskreditiranje maloga dijela europskoga kontinenta, već glorificiranje preostaloga mnogo većega dijela. Europa je iskoristila interpolaciju negativnih stereotipa u prostor Balkana kako bi oformila vlastiti civilizacijski superioran identitet kojemu je spomenuti prostor služio kao

[1] Gearóid Ó Tuathail, „Understanding critical geopolitics: Geopolitics and risk society", *Journal of Strategic Studies*, [b. mj.], god. XXII., 1999., br. 2. – 3., str. 115.

fenomenalna referenca za autokonstrukciju vlastita sebstva. U konstrukciji potonjega subjekt se uvijek služi odbacivanjem onoga što je nekada činilo jedinstvo, doduše labavo definirano i amorfno, kako bi se stvorila snažna i prepoznatljiva jezgra.[2] Rubni dijelovi nekadašnje mase otpadaju, a jezgra prema njima automatski uspostavlja odnos zazornosti i prijezira i upravo zbog tih osjećaja producira jedinstvo jezgre koje bi bez odbačenih bilo nemoguće. Balkan je odbačen dio Europe, teritorijalno prisutan, ali identitetski izopćen, on je kao takav simbol europskoga jedinstva i sebstva jer perpetuirano odbacivanje, gađenje i odvratnost prema Balkanu nisu ništa drugo nego proces konstantna revitaliziranja i ažuriranja europskoga identiteta. U suštini „Balkan je služio kao zona projiciranja za europske sile, regija koja im omogućuje da sebe vide kao moderne i napredne, dok istovremeno premještaju vlastiti nacionalizam i nasilje u tu regiju. Kao Drugo Europi, Balkan je, ironično, bio kvintesencijalno europski.“[3] Europa je izravan sudionik događaja na Balkanu čak i kada nije prisutna, jer je konstrukcijom referentne drugosti stvorila od Balkana prostor kakav ona ne želi biti. Stoga, ne čudi što su se nacije na tom prostoru u prvoj značajnijoj geopolitičkoj i ideološkoj distorziji odlučile za transfer iz drugosti u prostor europske apsorpcije dječjih bolesti političke moderne. „Građanski rat u Jugoslaviji predstavlja, ako ne već isključivo, a ono bar dijelom, i žestoko sukobljavanje u kojem je ulog uključivanje u razvijeni centar kapitalističke Evrope, ili, pak, pad na periferiju lišenu odsad bilo kakvog sredstva da zaštiti svoj rad i svake mogućnosti da sama iskorištava svoje resurse.“[4] Poput Balibara, i Žižek Zapad, prije svega Zapadnu Europu, smatra izravnim sudionikom etničkih konflikata i perturbacija koje su se odvijale na Balkanu 90-ih godina prošloga stoljeća. Njemu se čini očitim da Europa nije konstruirala Balkan kao vlastitu degutantnu drugost, već fantazmatsku drugost same Europe, odnosno vlastitog represivnog nesvjesnog. Iz toga proizlazi normativna odgovornost Europe, jer „ključna prepreka miru u bivšoj Jugoslaviji nisu arhaični etnički osjećaji, već zurenje Europe fascinirane spektaklom ovih osjećaja.“[5] Stoga se postavlja posve opravdano pitanje je li

[2] Usp. Iris Marion Young, *Pravednost i politika razlike*, Zagreb, 2005.

[3] G. Ó Tuathail, *n. dj.*, str. 115.

[4] Etienne Balibar, *Mi, građani Evrope: granice, država, narod*, Beograd, 2003., str. 191.

[5] Slavoj Žižek, „Ethnic Dance Macabre“, *The Guardian Manchester*, 28. VIII. 1992., http://www.egs.edu/faculty/slavoj-zizek/articles/ethnic-dance-macabre/, (15. VII. 2014.).

Europa, institucionalizirana kroz ideju i sustave Europske unije, spremna na odricanje od ključne reference vlastita identiteta samo kako bi europeizirala, tj. privela tom istom identitetu navedenu referencu? U odgovoru leži skepsa prema mogućnosti europeizacije prostora Zapadnoga Balkana.

Drugi element skepse odnosi se na produkciju i mogućnost upravljanja paralelnim društvenim svjetovima. Konkretno, prema kriteriju upravljanja kolektivnim identitetima stvara se privid odnosa EU-a prema BiH, kao prostor preklapajućih, višestrukih, kozmopolitskih i postmodernih identiteta u odnosu na prostor zatvorenih predmodernih nacionalnih kolektiva bez perspektive suegzistencije. Ovaj redukcionistički odnos s nijansama manihejskih elemenata uzima se zdravo za gotovo, kao opće mjesto društveno-političkoga stanja. Međutim, njegov iluzionistički karakter posve je opasan. Riječ je o tome da je u BiH na snazi logika potpuno eksplicitnih paralelnih svjetova, nacionalnih zajednica koje žive jedne pored drugih, dok je na prostoru EU-a na snazi logika implicitnih paralelnih svjetova. Ono što određuje ovu razliku je specifičnost *disciplinarne matrice kolektivnih identiteta* koja producira paralelnost i načine obračuna s istom. Implicitna logika podijeljenosti europskih društava postaje potpuno očita u trenutcima kada gore pariška predgrađa ili pak dijelovi Londona i Manchestera, a povezani su populacijom koja ih nastanjuje, uglavnom imigrantima, koji ne posjeduju dovoljnu socijalnu vidljivost i mogućnost učinkovite integracije u društvo. Smrt multikulturalizma, koju je proglasila njemačka kancelarka Angela Merkel, nije zapravo krah vođene multikulturalne politike, već krah produkcije paralelnih svjetova i konačna objava da se obračuna sa stvarnom politikom multikulturalizma.[6] Njezin je britanski kolega mnogo transparentniji i iskreniji jer je istaknuo da Velika Britanija mora usvojiti politiku „mišićava liberalizma" kako bi mogla nametnuti vrijednosti jednakosti, zakona i slobode govora svim dijelovima društva.[7] Njihovu pozivu nije trebalo dugo čekati jer su im se u sličnim konstatacijama i nakanama pridružili ostali europski državnici, a najglasniji je bio tadašnji

[6] Usp. Kate Connolly, „Angela Merkel declares death of German multiculturalism", *The Guardian*, 17. X. 2010., http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures, (15. VII. 2014.).

[7] Oliver Wright – Jerome Taylor, „Cameron: My war on multiculturalism", *The Independent*, 5. II. 2011., http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/cameron-my-war-on-multiculturalism-2205074.html, (15. VII. 2014.).

francuski predsjednik Nicholas Sarkozy.[8] Europa se djelomično ujedinila u borbi protiv multikulturalizma, a zapravo je priznala postojanje podijeljenosti, odnosno, paralelnih svjetova – društvenih skupina koje fizički dijele europski prostor, ali nisu njegov sastavni dio. Stoga smrt multikulturalizma nije ništa drugo nego licemjerje neuspjeha politike implicitnih paralelnih svjetova u srcu prostora koje baštini i promiče višestruke identitete.

U trenutku kada se opisana Europa, kroz subjektivizaciju EU-a, drzne docirati o prevladavanju podijeljenosti društava na prostoru Zapadnoga Balkana, onda se stvara ozbiljna skepsa i nepovjerenje. Ako države EU-a nisu sposobne riješiti vlastite probleme implicitne podijeljenosti, kako se tek mogu obračunati s eksplicitnim podjelama? Drugim riječima, postoji li etabliran mehanizam ili obrazac prema kojem to radi i koje su to (europske) vrijednosti na koje se poziva prilikom europeizacije? Primjerice, na prvome testu integracije podijeljena društva u samu Uniju po svemu je sudeći pala jer je prihvaćen *status quo* na Cipru, podijeljenost je cementirana, prihvaćena kao činjenica i takva ugrađena u članstvo. Međutim, primjeri najavljenih referenduma u Škotskoj i Kataloniji uopće ne sugeriraju da bi EU mogla prihvatiti ili poduprijeti njihovo odvajanje od Velike Britanije i Španjolske iako je riječ o demokratskim procesima izražavanja volje naroda. Dapače, službeni je Bruxelles jasno zauzeo poziciju Madrida iako su katalonskim vlastima dolazile prijetnje čak i vojne intervencije. Predsjedniku Katalonije jasno je rečeno da nije uloga Bruxellesa miješati se u unutarnja pitanja država članica.[9] Sa Škotskom je stvar još licemjernija jer europska administracija načelno pristaje na referendum uz jasne obeshrabrujuće poruke glede europske budućnosti Škotske. Tako predsjednik Europske komisije Jose Manuel Barroso najavljuje da će, u slučaju odvajanja, pristupanje neovisne Škotske EU biti „teško, ako ne i nemoguće".[10] Što su europski diskurs i europske vrijednosti u ovim

[8] Usp. „Nicolas Sarkozy declares multiculturalism had failed", *The Telegraph*, 11. II. 2011., http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/france/8317497/Nicolas-Sarkozy-declares-multiculturalism-had-failed.html, (15. VII. 2014.).

[9] Usp. „Barroso: it is not the Commission's role to express an opinion on Catalonia", *Catalan News Agency*, 8. I. 2014., http://www.catalannewsagency.com/politics/item/barroso-it-is-not-the-commission-s-role-to-express-an-opinion-on-catalonia, (15. VII. 2014.).

[10] John Palmer, „Barroso's remarks on Scottish independence are as ludicrous as his record in office", *The Guardian*, 17. II. 2014., http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/feb/17/barroso-scotland-ludicrous-remarks, (15. VII. 2014.).

primjerima? Nemoguće je oteti se dojmu da je skepticizam jedini lijek protiv aktera koji vlastite paralelne svjetove gura pod tepih „mišićava liberalizma" i koji se u različitim kontekstima podijeljenosti ponaša i djeluje na različite načine, a pritom uvjerljivo „jaše" na moralnim valovima diskursa europeizacije podijeljenih društava kakvo je i bosanskohercegovačko.

2. Mitološka struktura diskursa o europeizaciji

Europeizacija kao isprepleten diskurzivni snop funkcionira, kao svi ostali mitovi, na razini drugoga semiološkoga sustava.[11] Otprilike, svaki narativ na razini prvoga semiološkoga sustava, tj. cjelina označenoga, označitelja i znaka, na drugoj razini postaje tek sirovina koju mit prerađuje. Stoga je potpuno nevažno je li riječ o aksiološkom sustavu, političkom uređenju, određenoj osobi ili pak umjetničkom djelu, mit operira s njima kao početnim inputima koje vlastitim mehanizmima transformacije prerađuje u elemente vlastite strukture. Njihovo izvorno značenje postaje nevažno, na neki način iscuri i postaje nevidljivo. Stoga se na razini mita otvaraju brojne mogućnosti simboličke manipulacije. Bez obzira na to što je riječ o sustavu koji ukida izvorna značenja i stvara vlastiti simbolički privid, to nikako ne znači da mit nije stvaran. Naprotiv, njegova je fantazmatska dimenzija iznimno moćan alat produkcije realnosti. Mitopoetsko proizvođenje realnosti zapravo omogućuje da dijelove realnosti percipiramo kao da su postvarene i materijalizirane dok je u suštini riječ o mitološkom prividu. Na ovim načelima funkcionira i mit o europeizaciji kada se o njemu govori kao o sredstvu civiliziranja, normativna demokratiziranja i upravljanja identitetskim razlikama. Europeizacijski metadiskurs i funkcionira upravo zato jer je postavljen ne kao konvergentan okvir sličnih interesa i vrijednosti, nego kao okvir interpolacije najrazličitijih fantazmagorija. Njegov funkcionalistički privid da je EU izgrađena na načelima racionalnih inkrementalnih koraka, te da se ekonomska suradnja kapanjem prelila i u političko-vrijednosnu zapravo je fenomenalna mitopoetska konstrukcija. Sama srž EU-a nije racionalistička, već upravo mitološka jer je postavljena kao prazan diskurzivni okvir unutar kojega mogu bez ikakvih problema suegzistirati različite vizije poželjnosti razvoja EU-a i položaja pojedinih aktera

[11] Usp. Roland Barthes, *Mitologije*, Zagreb, 2009.

u njoj. Primjerice, sve zemlje koje su prošle proces pregovaranja i postale punopravne članice legitimirale su taj proces ostvarivanjem vlastitih nacionalnih interesa, dok je istodobno sama Unija te procese legitimirala transnacionalnim vrijednostima. Stoga se europeizacija iz briselske perspektive promatrala kao transnacionalna misija i evolucija dok je iz perspektive pojedinih država smatrana kao trenutak najvišega ostvarenja etnonacionalne kulture i identiteta (unutar EU-a ostvarit će se svi potencijali i očuvati nacionalni interesi). U oba slučaja riječ je o „monopolu kolektivnih aktera na diskurs o Evropi"[12] i njihovoj instrumentalizaciji. Zbog svega navedenog EU (Europu) treba shvatiti kao konstruktivno heterogenu tvorevinu, kao različitost stečenu pregovaranjem, a ne kao izmaštano jedinstvo, bez obzira na identitetski esencijalizam koji europeizacijski mit otpušta u realnost.[13]

Europejski metadiskurs ipak posjeduje koordinatni sustav, pogotovo kada se aplicira na prostor Zapadnoga Balkana: mogućnost, budućnost, sad – novo, zajednički dom – obitelj, ravnopravnost, različitost. Međutim, kada se ove vrijednosti ususatve, sve što EU nudi su vjera, ljubav i snovi te se na tu prazninu lako natalože različite instrumentalizacije od supermarketa do različitih ideoloških projekcija Europe.[14] To znači da racionalistički privid europeizacije zapravo biva ogoljen kao puki afektivni mamac koji mogu koristiti najrazličitiji društveni akteri, jer se uvjerljivo njime koriste oglašivači velikih trgovačkih lanaca putem „europskih" cijena, proizvoda i usluga potrošaču, ali i politički akteri koji iz dijametralno suprotnih ideoloških pozicija stvaraju vizije europske poželjnosti. To je najveći dokaz da europeizacija nije jasan semiološki sustav sa stvarnim sadržajem, već kompleksan mit koji omogućava važne procese u stvarnu životu kreirajući racionalističke privide. Unatoč tomu, opisani je mit postavljen kao homogen, normativan, s jasnom podjelom središta (posjeduje znanje) i periferije (prima model), smjerom prenošenja znanja i apstraktnim uputama kandidatima kako da znanje što učinkovitije apsorbiraju. „U ovim izrazito metaforičnim diskursima kojima se Evropska unija preko svojih političkih predstavnika obraća društvima na prostoru bivše

[12] Tarik Haverić, „Naknadna razmišljanja o putu Bosne i Hercegovine ka Evropskoj uniji", Nerzuk Ćurak i dr. (ur.), *Politička elita u Bosni i Hercegovini i Evropska unija: odnos vrijednosti*, Sarajevo, 2009., str. 174.

[13] Usp. Mitja Velikonja, *Evroza: kritika novog evrocentrizma*, Beograd, 2007., str. 139.

[14] Usp. *isto*, str. 83.

Jugoslavije, ideja Europe, europeizacije, demokratizacije i progresa predstavljene su kao normativne i homogene, sa jasno određenim smjerom prenošenja i jasnom predstavom o centru i periferiji, o onome tko posjeduje znanje i tko, s druge strane, mora da uči i prihvaća već uspostavljene modele."[15] Prilikom aplikacije konkretnih elemenata diskursa EU se služi vrlo lukavom ideološkom metodom poznatom kao dvostruko kodiranje. Primjerice, ne možete pronaći dužnosnika EU-a ili država članica koji ne spominje partnerstvo sa zemljama Zapadnoga Balkana. Ono što je problem upravo je mitološki karakter termina *partnerstvo* (druga semiološka razina – privid), jer u zbilji ovaj termin zapravo predstavlja asimetrično tutorstvo, jednosmjernu komunikaciju, a nerijetko i neokolonijalni paternalizam (prva semiološka razina – stvaran sadržaj). Potonji je sastavni dio svakog procesa europeizacije, ali je ideološkim kodiranjem vrlo vješto zakamufliran i na diskurzivnoj razini EU se nema čega stidjeti, obavlja stvarnu funkciju civilizacijskog mentora upakiranu u mitološki kôd ravnopravnog i dobronamjernog partnera.

Mitja Velikonja s pravom upozorava na *trockistički karakter europejstva*, jer se nadaje kao beskonačan i linearan, fazno razlomljen proces čiji se konačan cilj uvijek pomiče ili izmišlja, nikada niste dovoljno dobri i uvijek vam još nešto nedostaje za prave europejce, čime se zapravo konstruira „teleološka spirala."[16] Svaki napredak država kandidatkinja tretira se kao uspjeh netalentirana djeteta (veliko iznenađenje) s napomenom da ima još mnogo toga gdje se treba popraviti pa se teleološka spirala europejstva pretvara u konstantno dokazivanje zrelosti prema europskim kriterijima. To dokazivanje ima početak, strukturiran proces učenja i kraj. Dakle, riječ je o putu koji treba prijeći. Metafora puta[17] podrazumijeva da postoji jasno određen put koji država treba prijeći i on se uvijek izražava u normativnim kategorijama, ali kad zagrebete ispod površine, riječ je o birokratiziranoj formi jasnih ili manje jasnih mjerila kojima usklađujete svoj politički sustav s kompleksnim političkim sustavom EU-a. Metafora puta zapravo služi isticanju asimetrije europeizacijskog procesa u kome čak ni svi kandidati ne počinju s istih pozicija, jer se „europejstvo nekih država podrazumijeva, dok druge države svoje europejstvo

[15] Tanja Petrović, *Yuropa: jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd, 2012., str. 15.

[16] M. Velikonja, *n. dj.*, str. 11.

[17] Usp. T. Petrović, *n. dj.*, str. 49. – 50.

moraju usavršiti."[18] Najbolji dokaz tomu je sam termin *Zapadni Balkan* koji lagano curi kako pojedine države odmiču od ostalih u procesu europeizacije – njihove etape postaju različite pa ih se ne može obuhvatiti jedinstvenom prostornom imaginacijom. Koliko arbitrarnosti u sebi nosi etiketa europejstva najbolje svjedoče recentni događaji u Ukrajini gdje se dvama političkim liderima posve proizvoljno pripisuju etikete europejca i neeuropejca. Riječ je konkretno o Juliji Timošenko kojoj je pripisana aura proeuropske moderne političarke koja će vlastitu zemlju skrenuti na europski put, a nasuprot njoj je postavljen Viktor Janukovič kao primjer despotskog proruskog državnika koji zemlju vodi u tiraniju. U stvari, riječ je o dvama kleptomanskim političarima pragmatične naravi između kojih nema bitne razlike. Međutim, EU je procijenila da u trenutnoj geopolitičkoj konstelaciji može interpolirati europejstvo u jednog aktera bez obzira na očitu diskrepanciju njezine političke prošlosti i proklamiranih europskih vrijednosti.

Mit o europeizaciji ponekad poprima i groteskne pa i pervertirane forme iskazivanja. Iznimno čest motiv u političkoj retorici pristupanja EU je metafora povratka. Prije svega, povratak podrazumijeva prethodno postojanje jedinstva kroz formu labava identiteta ili civilizacijske pripadnosti, što svakako predstavlja metodološki problem poistovjećivanja cjelokupnog civilizacijskog nasljeđa Europe s ostvarenim konceptom EU-a. Birokratsko prisvajanje cjelokupne europske stečevine i retrogradno upisivanje sadašnje vizije integracije u različite povijesne epohe svakako je mehanizam političke groteske, ali ponovno dokazuje da mit djeluje jer mu nije važno stvarno značenje ili kontekst nastanka kulturno-političkih artefakata sve dok ih može učinkovito preraditi i koristiti u sadašnjosti. Druga problematična dimenzija metafore o povratku je impliciranje određene samoskrivljene isključenosti i civilizacijskoga regresa koje su države kandidatkinje doživjele. Teret odgovornosti time je prebačen na njihova pleća bez razmatranja šireg geopolitičkog konteksta koji je doveo do marginalizacije Balkana, a u kojem su tadašnje europske sile bile ključni protagonisti. Bilo kako bilo, čak i kandidatkinje prihvaćaju tu odgovornost jer na taj način kupuju ulaznicu za povratak pa se tako prilikom pristupanja Slovenije naglašavalo da se nakon „godina nepravedne isključenosti vraća u

[18] *Isto*, str. 68.

centar europske obitelji."[19] Ovdje dolazimo i do motiva obitelji koji isprva odiše, doduše esencijaliziranim, neproblematičnim okvirom suegzistencije različitih europskih nacija koje se ostvaruju unutar te obitelji kroz puninu vlastita identiteta. Pažljivo promatrajući ovaj motiv, nemoguće je ne primijetiti da se upravo snažan paternalizam provlači baš kroz motiv povratka obitelji. „Države koje se ubrajaju u Zapadni Balkan još su daleko od pridruživanja europskoj porodici, odnos prema njima je također izrazito paternalistički, pošto se za članstvo u europskoj porodici moraju tek kvalificirati, to jest treba da dokažu svoju zrelost."[20] Metafora povratka dokazuje da nema govora o ravnopravnu partnerstvu kada se govori o procesu europeizacije te da će države kandidatkinje, prema riječima povjerenika Europske komisije Ollija Rehna, „prije nego što uđu u našu zajedničku kuću, morati prijeći dug put."[21]

Možda ponajbolji primjer ispraznosti europeizacijskog diskursa i njegova blagotvornoga učinka na međusobne odnose i pomirenje na prostorima bivše Jugoslavije je odnos Srbije i Kosova jer se uzima kao prototip uspješnosti diplomatskih aktivnosti Unije. Iako je posve jasno da srpske i kosovske političke elite iz suprotnih kuteva gledaju na problematiku kosovske neovisnosti te da se njihovi međusobni diskursi i konkretne politike međusobno isključuju, kada ih se ubaci u zajednički europeizacijski mitopoetski okvir, postoje zajedno bez ikakvih problema. Tako kosovski premijer Hashim Thaci ističe da o pregovorima i budućim odnosima sa Srbijom razmišljamo „kako otvoriti novo poglavlje suradnje, poglavlje razumijevanja, pomirenja i promicanja *civilizirajućih europskih vrijednosti* (istaknuo D. B.) među našim narodima kako bismo izgradili prijateljske odnose."[22] Njegov nekadašnji srpski kolega Ivica Dačić govoreći o prioritetima Srbije ističe da su to unutarnje reforme i nastavak dijaloga s Prištinom prema *načelima europskih vrijednosti* (istaknuo D. B.).[23] Također, bivši ministar vanjskih poslova Republike Srbije Vuk Jeremić ističe

[19] M. Velikonja, *n. dj.*, str. 7.

[20] T. Petrović, *n. dj.*, str. 44. – 45.

[21] *Isto*, str. 39.

[22] „Kosovo's PM Thaci on statehood, corruption and the EU dream", intervju s Hashimom Thacijem, *Euronews*, 13. II. 2014., http://www.euronews.com/2014/02/13/the-road-to-recognition-pm-thaci-on-statehood-corruption-and-kosovo-s-european-/, (15. VII. 2014.).

[23] Usp. „The day that determines the future of Serbia", *The Delegation of European Union to teh Republic of Serbia*, 21. I. 2014., http://www.europa.rs/en/mediji/najnovije-vesti/3482/The+day+that+determines+the+future+of+Serbia+.html, (15. VII. 2014.).

da kosovski problem nije moguće riješiti na „neeuropski način", tj. nužno će se morati riješiti pristupom koji „odražava *europske vrijednosti* (istaknuo D. B.)."[24] Čak se i sporazum Srbije i Kosova, doduše pod posredstvom predstavnika EU-a, o carinskim markicama i katastarskim evidencijama proglašava da je „u skladu s *europskim vrijednostima* (istaknuo D. B.)."[25] Analiziramo li pomnije navedene izjave, nameće se jedna važna logička aporija, naime, kako je moguće da kosovski premijer, koji ne želi ni čuti o prekrajanju granica, federalizaciji Kosova ili autonomiji za kosovske Srbe, govori o izgradnji međusobnih odnosa na europskim načelima i vrijednostima, dakle na istim vrijednostima koje podupire i njegov pregovarački partner srpski premijer koji, s druge strane, ne želi ni čuti o priznavanju kosovske neovisnosti i odustajanja od autonomije na sjeveru Kosova za tamošnje Srbe. Drugim riječima, europeizacija je tako moćan mit da dva nesumjerljiva i isključujuća diskursa upuca u vlastiti okvir i na taj ih način sadržajno potpuno očisti. Oni, dakle, međusobno egzistiraju, ali kao puki prividi jer ako bi se upucali u svojoj punoj sadržajnosti, međusobno bi se potirali. Rezimirano, europeizacijski diskurs zaista ponekad poprima pervertirane forme postojanja i pokazuje vlastitu ispraznost. Jer ako bi postojao jasno strukturiran sadržaj europeizacijskog diskursa s načelima i vrijednostima, na koje se simptomatično svi pozivaju, tada bi bio jasan stav prema problemu kosovske samostalnosti i jedan se od premijera ne bi mogao pozivati na ta načela i vrijednosti jer ne bi podupirale njegov odnos prema rješenju. Lakmus papir ispraznosti europeizacije upravo je mogućnost opće uporabe. Kada bi za određeni problem europeizacijski diskurs jasno odredio i ponudio konkretna načela na koja se ne bi svi pozivali, tada bismo mogli povjerovati da se spustio s mitološke razine na razinu stvarna života, no u ovom smo trenutku daleko od toga.

[24] „Stalna misija Republike Srbije pri OSCE-u, vijesti", *Ministarstvo inostranih poslova Republike Srbije*, 16. X. 2007., http://osce.mfa.rs/index.php?option=content&task=view&id=226&Itemid=, (15. VII. 2014.).

[25] „EU facilitated dialogue between Serbia and Kosovo: Agreement on Customs Stamps and Cadastre", *European Union Delegation to United Nation*, 2. IX. 2011., http://www.eu-un.europa.eu/articles/en/article_11338_en.htm, (15. VII. 2014.).

3. „Briselska“ versus „daytonska“ Bosna i Hercegovina

Sintagma „briselska Bosna i Hercegovina“ čini jednu od ključnih sastavnica bosanskohercegovačke političke svakodnevice i nemoguće je zanemariti njezino postojanje i utjecaj na potonju iako ne postoji ni minimalan konsenzus među društveno-političkom elitom koji bi jasno odredio što bi navedena sintagma trebala predstavljati. Bez obzira na apsolutnu neodređenost i apstraktnu uzvišenost sintagme, ona kao konstrukt ima konkretne političke funkcije. Za početak, ona domaćim elitama služi kao ideološka dimna zavjesa ili ultimativni legitimacijski mehanizam ukupnosti njihova djelovanja. Drugim riječima, svaki postupak, bez obzira na objektivnost njegove kvalitete, moguće je legitimirati pozivanjem da je riječ o koraku na putu prema europskim integracijama i u tom se trenu djelovanje čisti od svih tereta političke korisnosti i potrebe. Atribut europskoga ili ugrađenost djelovanja, makar i fiktivna, u procesu europeizacije zadobiva svojevrsne sakralizirane forme predstavljanja javnosti koje uopće nije potrebno propitivati, jer su jednostavno europske. EU je postala nezamjenjiv katalizator svakog političkog djelovanja, čak se može reći da je „diskurs o ‘Europi’ u današnjoj Bosni i Hercegovini poprimio karakteristike svojevrsnog teološkog diskursa, u okviru kojeg se u javnom polju eksploatiraju određene vrijednosti bez inherentne kritičke distance. ‘Europa’ je danas u Bosni i Hercegovini ultimativna metafora čija vrijednost nije stvar javnog propitivanja već nekritičkog i bezuvjetnog prihvaćanja.“[26] Nadalje, stranoj političkoj i diplomatskoj eliti europeizacijski diskurs služi za održavanje pozicije dociranja i moralne oholosti. Ona iz superiorne pozicije subjekta koji zna i baštini europske vrijednosti neprestano nameće vlastite zahtjeve koji zbog sadržajnog siromaštva i simboličke apstraktnosti omogućavaju potpunu pasivnost obiju elita – domaće i međunarodne. Europeizacija je okvir ispucavanja retoričkih figura koji povlađuju tom diskursu dok istodobno služi kao savršen apsorpcijski kapacitet za obostranu letargičnost, nekompetenciju i prebacivanje odgovornosti. Neprestanom eksternalizacijom odgovornosti obje se elite međusobno konstituiraju kao nezamjenjivi činioci

[26] Eldar Sarajlić - Sead Turčalo, „Politika simuliranog konsenzusa: Evropska unija, politička elita i dekonstruiranje Bosne i Hercegovine“, Nerzuk Ćurak i dr. (ur.), *Politička elita u Bosni i Hercegovini i Evropska unija: odnos vrijednosti*, Sarajevo, 2009., str. 60.

europeizacije,[27] pa čak i onda kada s njom nemaju nikakvih dodirnih točaka osim u načelnu smislu. Ogoljenost i ispraznost europeizacijskog diskursa i njegovu mitološku narav najbolje izražava figura briselske BiH, čija je jedina referenca kritički odnos prema tzv. daytonskoj BiH. Ona je potpuno prazna, ne posjeduje gotovo nikakav koordinatni sustav ili strukturu po kojoj bi bila prepoznatljiva, u nju je moguće upucati diskurse najrazličitije vrste, pa čak i petrifikaciju *statusa quo*, tj. očuvanje daytonskih postavki, samo pod uvjetom upakiravanja u celofan europskih načela i vrijednosti. Europeizacija se može deformirati u oblik borbe za partikularne nacionalne interese, a da to eksplicitno ne pokazuje, te zadobiva ambivalentan status, s jedne strane, legitimacije transnacionalnih silnica i priključenja EU, a s druge strane produbljivanja podjela i nacionalnih netrpeljivosti.[28] Iako se pojavljuje kao politička novina koja nosi potencijal radikalnog restrukturiranja bosanskohercegovačke političke agonije, briselska BiH u biti ne nosi ništa novo, osim vlastita privida. „Utoliko je sintagma o 'briselskoj' Bosni i Hercegovini kao društvu s perspektivno uspostavljenim demokratskim mehanizmima razvoja i odlučivanja puki retorički obrazac službenika Europske unije i međunarodne zajednice iza kojeg se skriva perpetuirano održavanje 'daytonske' kao etničke Bosne i Hercegovine. Dihotomija Dayton – Bruxelles stoga utjelovljuje lažnu dilemu, jer je struktura 'briselskih' odnosa službenika Europske unije sa bosanskohercegovačkom političkom elitom identična 'daytonskoj' fazi njene povijesne egzistencije."[29] Treba posebno istaknuti da je opisana sintagma utvara na koju se svi referiraju kao da je sastavni dio postojeće realnosti. Iako nitko ne može sa sigurnošću odrediti koja točno načela i vrijednosti, a kamoli način strukturiranja političkog sustava ili pak reguliranja nacionalnih odnosa u sebi nosi briselska BiH, politički i društveni akteri, uključujući i akademsku zajednicu, vlastitu aktivnost i pasivnost legitimiraju upravo uz pomoć nje kao da je riječ o opipljivu i samorazumljivu fenomenu. Zato je moguće konstruirati lažan konsenzus o europskom putu BiH među političkom elitom jer se zadržava na visokoj aksiološkoj razini. U trenutku kada spomenuti bude trebalo spustiti na zemlju i pretočiti u konkretne političke i društvene forme, taj će se konsenzus istoga

[27] Usp. *isto*, str. 59.

[28] Usp. Nerzuk Ćurak - Sead Turčalo, „Uvodne napomene", Nerzuk Ćurak i dr. (ur.), *Politička elita u Bosni i Hercegovini i Evropska unija: odnos vrijednosti*, Sarajevo, 2009., str. 13.

[29] E. Sarajlić – S. Turčalo, *n. dj.*, str. 68.

trena rasplinuti. „Diskurs o 'Europi' kao politički mit o spasenju iskorišten je kao osnova (u suštini) fiktivnog političkog konsenzusa o temeljnim pitanjima bosanskohercegovačke državne egzistencije... Međutim, s obzirom na to da je perspektiva te integracije veoma daleka, te da konsenzus o njoj ne implicira nikakve konkretne vrijednosti primjenjive na trenutni politički kontekst Bosne i Hercegovine, niti pretpostavlja nužnost prihvaćanja određenog konstitucionalnog uređenja zemlje – kao ključnog političkog pitanja postdejtonske Bosne i Hercegovine – on biva fiktivnim konsenzusom, praznim značenjskim i retoričkim obrascem na osnovama kojeg je nemoguće graditi racionalnu i uspješnu političku zajednicu."[30] Ono što je najveći problem u bosanskohercegovačkom kontekstu jest činjenica da je upravo proces europeizacije pretočen u figuru briselske BiH postavljen na pijedestal jedinoga mogućega rješenja političke i ekonomske situacije u zemlji. Problem je u tome što građani uopće nisu svjesni ispraznosti i mitološke naravi njihova ultimativnoga i nezamjenjivoga „spasitelja".

4. Umjesto zaključka: europeizacijski „ples smrti"

Skupina europskih antropologa odlučila se na ekspediciju na Novi Zeland jer su čuli da pripadnici određenog plemena izvode zastrašujući ples smrti.[31] Odmah nakon njihova dolaska zamolili su pripadnike plemena da im otplešu ples, što su ovi učinili sljedećega jutra, a Europljani ostali fascinirani plesom koji je odgovarao opisu koji su imali. Nakon što je druga ekspedicija pobliže upoznala pleme, te naučila njihov jezik, u komunikaciji s članovima plemena došli su do fascinantna otkrića – ples smrti uopće ne postoji. Riječ je o tome da su pripadnici plemena intuitivno shvatili što Europljani žele od njih te im izvodili improvizirane pokrete bez ikakve strukture, određena ritma i pravilnosti. Na prvi pogled kratka anegdota nema nikakve smislene veze s ostatkom ovoga rada, međutim, ona je zapravo izvrsna analogija koja pogađa samu bit europeizacije. Svi pripadnici društvenih i političkih elita na području Zapadnoga Balkana plešu europeizacijski „ples smrti". Oni zapravo čine ono što misle da EU od njih zahtijeva. Njihova retorika, političko djelovanje i

[30] *Isto*, str. 64

[31] Usp. S. Žižek, *n. dj.,* passim.

dekor, pa čak i međusobno odnošenje zapravo su ples prema notama europeizacije, s jednim jedinim problemom – te note u stvarnosti ne postoje, one su izmaštan mit koji nema stvarna sadržaja. Te su činjenice svi i te kako svjesni, ali se pretvaraju kao da druga strana (domaća ili europska politička elita) toga nije svjesna, a razlog je vrlo jednostavan: uvjerljivost u izvedbi europeizacijskoga plesa donosi veliki benefit – članstvo u europskoj „obitelji". Europeizacijski diskurs/mit trajat će onoliko koliko bude trajao izmaštani „drugi", tj. dok ga se u djelićima ne integrira, jer samo drugost prikriva prazninu EU-ova metadiskursa. Kada ponestane potencijalnih plesača, nestaje i potreba za europeizacijom. Ovaj diskurs ne može komunicirati s „drugim", on mu se mora nametnuti da ga ne bi poništio. Zapadni se Balkan mora europeizirati, ali ne kao partnerski proces, već kao čin milosti.

Europeizacija je u biti birokratski termin komparacije i konvergencije javnih politika ili barem gospodarske unifikacije kojoj euro služi kao simbol europske integracije.[32] Čim se prenese na područje upravljanja političkim i identitetskim razlikama, postaje analogan novozelandskom plesu smrti, tek improvizacija kako bi se zadovoljila europska projekcija tuđega identiteta. Poenta se sastoji u tome da rutinizacija i neprestano ponavljanje europeizacijskih diskursa ne dovodi samo do „tupljenja političke svijesti i svođenja priče o Europi na političke floskule, nego se ovakvom nekritičkom i sveopćom upotrebom zatvara svaka mogućnost artikulacije drugačije predstave o Europi koja bi za građane ovih društava bila prihvatljiva."[33] Stoga, parafrazirajući Maxa Horkheimera, treba hrabro naglasiti da onaj tko ne želi govoriti o europskoj kolonijalnoj prošlosti i utjecaju na Balkan, o Lampedusi, o paralelnim svjetovima u oblicima imigrantskih geta ili osiromašenih radničkih četvrti te o radikalnoj europskoj desnici, neka zašuti o europeizaciji i europejstvu Zapadnoga Balkana.

[32] M. Velikonja, *n. dj.*, str. 9.
[33] T. Petrović, *n. dj.*, str. 38.

Mile Lasić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
mile_lasic@yahoo.com

UDK 323.1(497.6)
32(497.6):061.1EU
Prethodno priopćenje

U POTRAZI ZA NADILAŽENJEM „ZAMRZNUTA KONFLIKTA“ U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Potraga za optimalnim modelom integracije u višenacionalnoj, međunarodno priznatoj i unutarnje nepriznatoj zemlji kakva je Bosna i Hercegovina, zemlji *nezavršena rata i zamrznuta konflikta*, osuđena je na propast ako se oslanja na vrijednosti *stare paradigme* (politiku bez načela, golog ili pravno-političkog nasilja, politiku uništenja identiteta, i sl.). Uslijed toga opravdano je, koliko god to na prvi pogled izgledalo presmiono, u potrazi za optimalnim modelom integracije uključiti vrijednosti i mogućnosti *nove paradigme* (promjenu u mentalitetu i mišljenju, kulturu nenasilja i uvažavanja sviju identiteta, uključivo danas nepriznatih, poštivanje i individualnih ljudskih prava i prava skupnih etničkih i nacionalnih subjektiviteta). Uz ove vrijednosti bilo bi moguće osmisliti model reintegracije rascijepljena bosanskohercegovačkoga društva i revitalizacije sada nefunkcionalne, i u krajnjem (ne)postojeće države. Riječ je o priznanju nužnosti konsensnih formi političke kulture, koje podrazumijevaju volju relevantnih političkih subjekata da u procesu organizacije (i odlučivanja) u višenacionalnoj zemlji kakva je BiH primijene sve demokratske metode upravljanja razlikama i konfliktima. U tu se svrhu u radu propituju i domoderni (primordijalni i perenijalni) pristupi fenomenima nacija i nacionalizam dominantnih akademskih i političkih narativa te kvazimoderni pristupi koji niječu višenacionalnost BiH ili je svode na njezinu višeetničnost. U konačnici, u radu se odgovara na pitanje zašto se u BiH proizvode „spinovi“ umjesto povoljnih ambijenata za unutarnju integraciju i za kretanje u smjeru Europ-

ske unije. Propitivanjem o *hrvatskome pitanju* želi se, pak, ukazati i na njegovu specifičnost – za malo veću otvorenost, kako bi se došlo do prihvatljivih rješenja i za druga nacionalna pitanja i za državno pitanje BiH, pa tim putem i za BiH unutar Europske unije, to jest europske obitelji naroda i država koju ona tvori. Analizom i argumentima u radu se sugerira, dakle, nužnost izmjene kulturološke i političke paradigme kao ključne pretpostavke za europeizaciju domaćih politika i ambijenata bez čega nema uljuđene budućnosti u BiH i za Bosnu i Hercegovinu...

Ključne riječi: zamrznuti konflikti, primordijalni i perenijalni pristupi i moderni pristupi istraživanju nacija i nacionalizama, paradigma nenasilja, model integracije

IN SEARCH FOR SURPASSING THE „FROZEN CONFLICT“ IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The search for the optimal integration model in a multinational, internationally recognized but innerly unrecognized country like Bosnia and Herzegovina, a country of "unfinished war and frozen conflict", is doomed to failure if it is supported by old paradigm values (a policy without principles, bare or juridical and political violence, the politics of nullifying identity, etc.). Thereupon, it is justified, no matter how much audacious it might seem at first glance, in the search for the optimal integration model to involve the values and possibilities of the new paradigm (the change in the mentality and opinion, culture of nonviolence and the appreciation for all identities, including the unrecognized, the respect of individual human rights, and rights of ethnic and national group subjectivities). It could be possible to create with these values an integration model of a torn Bosnian and Herzegovinian society and the revitalization of a currently dysfunctioning and utterly non-existent country. It is about the recognition of the concession form necessities of political culture, which imply the will of relevant political subjects to implement in the organization (and decision-making) process in a multinational country like Bosnia and Herzegovina all the democratic methods of managing differences and conflicts.
For this purpose, the paper also questions the premodern (primordial and perennial) approach to nation phenomena and the nationalism of dominant academic and political narrative, and the quasi-modern approach that denies Bosnia and Herzegovina´s

multi-nationality or reduces it to its multi-ethnicity. At last, the paper answers the questions: why are “spins” produced instead of favourable ambient for inner integration and motion towards the European Union, i.e. the European family of countries and states it signifies. Through analyses and arguments, the paper suggests the necessity for the change of the cultural and political paradigm as the basic assumption for the europeanisation of inland policies and ambient, without which there is no bright future in Bosnia and Herzegovina and for Bosnia and Herzegovina…

Key words: frozen conflict, primordial and perennial approach and modern approach to nation and nationalism research, the paradigm of non-violence, the model of integration

***

„Nacionalizam je prije svega političko načelo koje tvrdi da politička i nacionalna jedinica trebaju biti istovjetne“, uvodna je rečenica Ernesta Gellnera u studiji *Nacija i nacionalizam*[1], koja se već s ovom konstatacijom izravno dotiče i naših domodernih separatističkih i unitarističkih narativa i politika. Načelno promatrano, bili oni u funkciji stvaranja separatne srpske, hrvatske, ili bošnjačke nacije-države, ili u funkciji stvaranja *bosanske ili bosanskohercegovačke nacije*, ovakvi narativi i politike ugrožavaju i bosanskohercegovačke identitete i državu BiH. Naime, u njihovoj je osnovi neuvažavanje ili bosanskohercegovačke upućenosti jednih na druge ili oformljenih nacionalnih identiteta u BiH. Nacionalizmi, zapravo, i ne umiju drukčije. Oni su uvijek redukcija složene stvarnosti jer je njihova zadaća mobilizacija sljedbenika uz pomoć stereotipa o sebi i drugima. Krajnja ambicija u konstrukciji *paralelnih svjetova* po modelu *nacije-države* iz 19. stoljeća implicitno znači i nijekanje potrebe za transnacionalnim interakcijama i integracijama.

U tome svemu sudjeluju narativi i politike monokulturalnih i multikulturalnih orijentacija. Prvi gledaju na monokulturalnost kao na idealan koncept jedinstva jezika, nacije i države u njihovoj neraskidivoj istosti i simbiozi, mada u toj jednosti takvo što u modernu svijetu jedva da postoji. Ispod je 5 % od ukupna broja država u svijetu koje su istojezične i jednonacionalne.[2] S druge strane, na temelju modernih razumijevanja nacije i nacionalizma, multikulturalnost je danost i zadanost u 95 % zemalja svijeta koju tek treba urediti

[1] Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb, 1998., str. 21.

[2] Usp. Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb, 2010.

kao interkulturalno razumijevanje, susretanje i prožimanje bez nametanja većinskih identiteta manjima, kao što je to bilo pravilo u prošlosti, odnosno na temelju međusobna poštivanja bez neovisno o veličini pojedinih identiteta. Uostalom, jedino bi se tako i unutar manjinskih identiteta mogli otvoriti procesi nadrastanja etničkoga u političko (interkulturalno i građansko), dakle, procesi definitivnih transformacija *ethnosa* u *demos*, ili konačno u *voljnu političku zajednicu*.

I u Bosni i Hercegovini moglo bi se promišljati o vlastitoj multikulturalnosti kao o pretpostavci za interkulturalnost i modernizaciju koja podrazumijeva i funkcionalnu političku zajednicu kada bi se unutar njezinih akademskih i kulturoloških narativa – umjesto obožavanja paradigme pravnog i političkog nasilja – prihvatile vrijednosti i metode paradigme nenasilja i uvažavanja svih identiteta. No, za takvo što nedostaje i volje i pameti. Doista je ugodnije uljuljkavati se u iluzijama o *istosti* unutar pojedinih nacija ili *jednosti* u BiH nego tragati za novoparadigmatskim, kompliciranim rješenjima.

Ma koliko zvučalo mnogima utopijski, traganje za izlaskom iz postojećeg bezizlaza u BiH ima smisla jedino uz respektiranje vrijednosti paradigme nenasilja i uvažavanja svih bosanskohercegovačkih identiteta, ma koji bili i kako nastali. Jer, složeni izazovi pred kojima je BiH podrazumijevaju kompleksne odgovore i bosanskohercegovačkih akademskih i kulturoloških elita i konsenzualnu politiku bosanskohercegovačkih političkih elita. Na žalost, spomenute elite nemaju ni volje za zahtjevnim odgovorima ni predodžbu o kompromisu kao časnoj metodi razrješenja konfliktnih situacija. One su se već opredijelile za domoderne odgovore na (post)moderne izazove, kako to posvuda čine nacionalizmi, bilo da su manjinski ili većinski, oni kojima se u krugu većinske nacije tepa da su patriotizmi.

U nastavku se iz svih ovih razloga i propituje o tome je li i BiH *zemlja zamrznutih konflikata* (engl. *country of frozen conflicts*) ili je pak riječ o specifičnim, tzv. pasivnim konfliktima zbog čega je nužno propitati ili dekonstruirati i separatističke i unitarističke politike i narative. Njih povezuju i neuvažavanja nacionalnih identiteta onih drugih i neadekvatne metode upravljanja nacionalnim i regionalnim razlikama. Zbog toga je bilo nužno propitivati i objašnjenja primordijalističkog (i perenijalističkog) i modernističkog pristupa naciji i nacionalizmu. Pritom se bez velikih naprezanja uspjelo pokazati kako

domodernom duhovnom miljeu ne pripadaju samo naši etnokrati nego i tobožnji multietničari, svi koji ne uvažavaju oformljene identitete, kako bi se – uz njihov respekt – promislilo o modelu reintegracije podijeljene i unižene zemlje.

Uvjetno govoreći, riječ je o potrazi za *trećim modusom*, za alternativom svim postojećim narativima i politikama u BiH jer je više nego jasno da bi BiH samo kompleksnim politikama i kompleksnim modelom reintegracije mogla stići u krug europskih naroda koji oličava Europska unija. Cjelinom pristupa i nalaza u ovom se radu i nudi odgovor kako se pasivizirani konflikti u BiH ne mogu uopće nadići logikom golog ili pravno-političkog nasilja, nego eventualno konsensnim politikama koje respektiraju i državu BiH i oformljene nacionalne (i druge) identitete u BiH. O tome govore tek rijetki, samo javni djelatnici koji su istinski neovisna alternativa, koji su svjesni potrebe za *trećim modusom* hrvatske i svake druge politike u BiH. A takvima se smiju zvati samo oni koji kontinuirano i odgovorno svjedoče moralnim i stručnim prosudbama što znači biti intelektualac. Uostalom, jedan od tih rijetkih, uvjetno kazano i *spiritus movens trećeg modusa* u BiH, književnik je, publicist i enciklopedist Ivan Lovrenović. U sažetku referata na jednoj međunarodnoj znanstvenoj konferenciji u Sarajevu potrebu za alternativom u BiH obrazložio je na sljedeći način: „Nužan je ‘treći modus’ hrvatske politike, koji bi na konzistentan i principijelan, a u isti mah prospektivan način umio u cjelinu povezati svoje partikularne, hrvatske, i opće, bosanskohercegovačke motive i ciljeve; takav modus koji neće biti podložan ničijemu dnevno-političkom diktatu ni bilo kakvim kalkulantskim obzirima. To bi istovremeno moralo značiti i temeljitu reviziju načina na koji su se sve dosadašnje politike pozivale na narod i pripadnost narodu kao na izvor svoje legitimnosti. Pripadnost narodu naime ne znači ništa ako najprije ne znači odgovornost prema vlastitom, individualnom integritetu i prema vlastitoj društvenoj zajednici. Sukladno tome, hrvatsko pitanje u Bosni i Hercegovini moguće je u svim njegovim aspektima vjerodostojno postavljati i pozitivno rješavati, ne kao separatno etnonacionalno, za koje su zainteresirani samo Hrvati, nego kao strukturalno pitanje Bosne i Hercegovine, za koje su zainteresirani svi. Tek na taj način i s takvom političkom uvjerljivošću postavljeno, ono može postati obvezujuće i za sve relevantne političke subjekte u državi, i za međunarodnu zajednicu, i tek tako ono se

od problema može preokrenuti u jedno od ključnih rješenja bosanskohercegovačke krize."[3]

U zemlji u kojoj društvene i humanističke znanosti jedva daju znake života došlo je unutar kulturoloških i akademskih zajednica, na žalost, do masovna stavljanja u službu dominantnih političkih narativa pa se na prste dviju ruka mogu izbrojati intelektualci koji ne pripadaju ni *prvom* (*etnokratskom*) ni *drugom* (*lažnomultietničkom*) modusu, nego bezmilosno propituju i politički sustav i njegove aktere, uključivo i *nevladinu scenu* u BiH, „javnim zaprekama unatoč i na štetu osobne koristi", kako u knjizi *Bogozaborav*… dr. Frane Prcela prosuđuje o ulozi intelektualca uz pomoć kategorije *moralne prosudbe*, odnosno *ethosa*. Čini se kako bi upravo u bosanskohercegovačkoj kaljuži inzistiranje na autonomnu stavu i moralnoj prosudbi uloge intelektualca trebalo biti nužna metoda u postupku razlikovanja licemjera *prvog i drugog modusa* od čestitih ljudi *trećeg modusa* hrvatske i svake druge politike u BiH.[4]

Vrlo su rijetki kulturni i akademski djelatnici u BiH koji se uopće žele upustiti u avanturu preispitivanja uvriježenih stereotipa i tobož neupitnih istina o fenomenima jezika, nacije i države, i njima sličnim. Zbog toga se još jednom vraćamo Ivanu Lovrenoviću, čije su sugestije i preporuke u pravilu drukčije kvalitete od rješenja koja nude domaći „daltonisti" svih vrsta i „jeftini prijatelji Bosne".[5] Tomu se sa stanovišta našega propitivanja može eventualno

[3] Ivan Lovrenović, „Treći modus hrvatske politike", Mijo Džolan, *Bosna i Hercegovina: europska zemlja bez ustava*, Sarajevo - Zagreb, 2013., str. 248. – 252.

[4] „Strpljivo istraživanje, uporan rad, javno prosvjetljavanje, stručnost za imaginarno ili status svojevrsnoga 'sekularnog duhovnika' – sve to još ne čini intelektualca ili cjelovita intelektualca", upozorava dr. Prcela, jer oni su „sve to plus autonomni stav i moralna prosudba, javnim zaprekama unatoč i na štetu osobne koristi.", Frano Prcela, *Bogozaborav: razmišljanja o aktualnim izazovima Crkve*, Sarajevo - Zagreb, 2014., str. 16.

[5] Vidi Ivan Lovrenović, „Politika Hrvatske prema BiH i danas je talac Franje Tuđmana - intervju", *Večernji list*, 12. 4. 2014. Na pitanje o „institucionalnoj ravnopravnosti", Lovrenović veli: „To jest koncept koji bi na najbolji način riješio položaj Hrvata, ali ga ne rezerviram samo za njih. Primijenjen na cijelu BiH, dakle i na Republiku Srpsku, donio bi relaksaciju nacionalnih tenzija i isključio mogućnost beskrajnoga manipuliranja njima. Za Hrvate imao bi posebnu važnost, jer neutralizira njihovu malobrojnost i teritorijalnu raspršenost kao politički hendikep. Taj koncept javno zagovaram još od 2006./2007., od propasti tzv. aprilskoga paketa reformi, ali u hrvatskoj javnosti dugo nije primjećivan ni od vladajuće hadezeovske politike, koja se teško rastaje od ratnih teritorijalnih fantazma, ni od političkih mjesečara iz kruga oko HNV-u fra Luke Markešića, gdje su, blaženo slijepi na tendencije sarajevskoga asimilacionizma, već odavno izgubili sposobnost racionalnog kritičkog govora, a iscrpljuju se u obrednom proklinjanju HDZ-a i Hercegovaca: Apage satanas! To nije kritika, nego isprazna dogmatičnost. Ostvarenje institucionalne autonomije traži,

dometnuti kako *daltonisti i jeftini prijatelji* – uslijed lijenosti duha ili zarobljenosti uma, ili još iz prozaičnijih razloga – prakticiraju odveć komotan pristup složenim fenomenima pa u pravilu nude jednostavna rješenja iz arsenala stare paradigme koja više nisu prihvatljiva ni za jednonacionalne i manje kompliciране i istraumatizirane zemlje od BiH. Zbog toga su, bili toga svjesni ili ne, u istom kolu s onima koji ciljno održavaju u životu i separatističke i unitarističke narative i politike.

Žalosno je, ali kod nas jedva da postoje kritička politička filozofija i takva sociologija i politologija, nego su sve one nerijetko *služkinj*e autarkičnih politika, bilo da previđaju bosankohercegovačke realnosti ili procese transnacionalnih pulsacija i integracija u europskom susjedstvu. U tom je smislu i odgovor na implicirajuće pitanje iz naslova ove rasprave o potrazi za nadilaženjem *zamrznutih konflikata* u našoj zemlji negativan. Ne, nema čak ni potrage! O njoj govore tek privrženici *trećeg modusa*, pojedinci s akademske i kulturološke margine, koji su odabrali metodu skepse ili tzv. skeptičnog patriotizma. Njih je svakim danom sve manje na javnoj sceni, jer su u sjeni licemjera onih koji govore *poželjnim glasom*, bivajući pogubnijima za kritičku kulturu i od golih nacionalista i separatista, i od unitarista i centralista, beskrajno se drsko predstavljajući onim što nisu.

Stoga je još nužnije dekonstruirati i manjinske i većinske nacionalizme, separatizme i unitarizme, kao što je nužno dekonstruirati i prokazati osioni barbarizam onih koji se ne pozivaju ni na koga dok bestidno potkradaju zapadne znanstvene autoritete ili se čak usuđuju govoriti da se naša sociologija

doduše, uporan, težak i dugotrajan politički rad među svim kontrahentima političkoga života u zemlji, a u praksi znači promišljeno normiranje mehanizama poput veta i paritetne zastupljenosti na svim relevantnim razinama vlasti. Podrazumijeva i normativno preciziranje sadržaja onoga što se danas namjerno nejasno naziva ‘vitalnim nacionalnim interesom’. To, pak, implicira i nužnost usuglašenog katalogiziranja svega što u kulturnom, obrazovnom i medijskom smislu predstavlja prostor nacionalnih autonomija, a što, kao zajedničko i neodvojivo, treba ostati u zajedničkoj nadležnosti.“ Na pitanje *Obzora*, pak, je li se rješenje bh. drame nalazi u „nekoj vrsti Daytona 2“, ili je izlaz „u dugoj i mučnoj evoluciji“, uslijedio je Lovrenovićev odgovor da od „Daytona 2“ nema ništa, a evolucija može biti „mučna, dugotrajna“ i okončati „kao involucija“. Jer, onako „kako su sada postavljene političke pozicije u zemlji, i kako stvari stoje s politikom međunarodne zajednice“, kazao je, „moguće je i dalje kretanje u još dublju krizu, političku ali i katastrofičnu socijalnu. Svakome osim jeftinih ‘prijatelja Bosne’ tipa Mesića i Banca, kao i sarajevskih političkih daltonista, jasno je da od Daytona 2 nikada neće biti ništa, a i da bude, kako bi mogao biti bolji i pravedniji, pri ovako razdrtim odnosima među potencijalnim sazivačima takve konferencije, i pri ovakvim unutarnjim odnosima u BiH…“

može ravnopravno nositi sa zapadnom i slične bedastoće. Ne može, jer u BiH društvenih znanosti gotovo da i nema ili ne korespondiraju s onim s čime se bavi suvremena znanost u zapadnim zemljama. Primjerice, dok u zapadnom svijetu sociološka i politološka i svekolika društvena i humanistička znanost traga za odgovorima na pitanja transnacionalizacija, transnacionalnih socijalizacija, djeljiva ili prenesena suvereniteta, višerazinskoga upravljanja ili supsidijariteta, regionalizma i *upravljanja s onu stranu nacionalne države*, čime se u EU, primjerice, ne dovodi nacionalna država u pitanje, nego se njezina uloga *de facto* na nov način instrumentalizira i time revitalizira, dotle se kod nas tzv. društvena znanost upustila u opravdavanje projekta stvaranja zakašnjelih i autarkičnih nacija-država ili nasilna ništenja identiteta u ime nadnacije države, što podrazumijeva, u toj vrsti zabluda, i negiranja potrebe za konsensnom kulturom i konsocijacijskim metodama upravljanja razlikama u višenacionalnoj zemlji kakva je BiH.[6]

***

Tema „nacija i nacionalizam" krajem 20. i početkom 21. stoljeća postala je opsesivnom temom mnogih znanstvenika, političara i ideologa jer se u poslijehladnoratovskom ambijentu nakon *pada Zida* i nestanka *željezne zavjese* nije govorilo *o kraju povijesti i kraju čovjeka*[7] pa ni o kraju *hladnoga rata*, kako se olako i prebrzo sudilo, nego o projektima dovršenja *zakašnjelih nacija u formama nacija-država* u istočnoj i jugoistočnoj Europi.

Ma koji čimbenici i subjekti doveli do tzv. druge liberalizacije,[8] do glasnosti i perestrojke ili do tzv. plišanih revolucija u istočnoj Europi (na žalost i krvava rata na prostorima bivše Jugoslavije), činjenica je da je došlo do povećanja broja europskih država s 33, koliko ih je bilo u trenutku održavanja KESS-a u Helsinkiju 1975., na 54 europske države te da je nova geopolitička arhitektura popraćena nizom *zamrznutih konflikata*: a) onih nešto starijih na Cipru ili u Azerbejdžanu (Nagorno-Karabah); b) nešto malo novijim konfliktima u Gruziji (Južna Osetija, Abhazija), u Moldaviji (Transnjistrija), u Srbiji (i na Kosovu) te u Makedoniji i u BiH ili c) najnovijima, poput Krima i svih onih

[6] O fenomenu revitalizacije „nacionalne države" unutar procesa europskih integracija opširnije vidi: Alan Milward, *The European Rescue of the Nation State*, London, 1992.

[7] Usp. Francis Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Zagreb, 1996.

[8] Usp. Ernest Gellner, *Uvjeti slobode: civilno društvo i njegovi suparnici*, Zagreb, 2001.

kriznih žarišta u Ukrajini, koji su posljedica konfrontacija između EU-a i NATO-a na jednoj te Ruske Federacije na drugoj strani oko budućnosti Ukrajine.

Od načina kako se budu razrješavali pobrojani *zamrznuti konflikti ili krizna žarišta* mogla bi ovisiti i buduća geopolitička arhitektura na Balkanu, uključivo i ustavni ustroj u Bosni i Hercegovini. O tim ishodima nije pametno spekulirati pa se smije tek ustvrditi kako *zamrznuti konflikti* u pravilu nemaju potencijal za (samo)nadilaženje, ni u smjeru nacije-države ni u povratku na stanje prije izbijanja konflikata zbog čega njihovo rasplitanje ovisi o odnosu snaga među velikim silama i njihovih geostrategijskih dogovora. Usput rečeno, odcijepljene regije u nizu europskih zemalja imaju u ovom tremutku više autonomije nego što bi mogle očekivati u budućem mirovnom ugovoru koji bi ih vratio unutar suvereniteta zemalja od kojih su se odvojile. I zbog toga bi stanje međusobnih blokada u BiH bilo politološki korektnije imenovati *pasivnim zamrznutim konfliktom* (engl. *dormant frozen conflict*) jer *zamrznuti konflikti* u istočnoj Europi podrazumijevaju i činjeničnu izdvojenost teritorija iz sustava zemlje koja se dovodi u pitanje.

Nakon velikih političkih razračunavanja i međusobnih ratova u bosansko-hercegovačkom se slučaju došlo do tzv. kroćenja konflikata putem *hladnoga mira*, što bi trebalo značiti da su konflikti barem privremeno pasivizirani, institucionalizirani, ako već nisu riješeni i rješivi. Ali, načini na koji su ukroćeni, to jest pasivizirani, nesavršena rješenja u *Općem okvirnom sporazumu o miru u BiH* (iz Daytona/Pariza), kao i nespremnost na poštivanje tog mirovnog ugovora, pa potom i niz pogrješnih intervencija međunarodne zajednice u poslijedaytonskom razdoblju, posebice otvoren politički rat u BiH nakon propasti *travanjskog paketa* (2006.), uključivo i nelegitimno uspostavljenu *Platformu* unutar Federacije (poslije izbora 2010.), stvorili su kulturološku i političku podlogu da se *pasivizirani zamrznuti konflikti* u BiH mogu transformirati bez velikih napora u klasične *zamrznute konflikte*.

Prošlogodišnji pokušaj odmrzavanja *zamrznuta konflikta*, za početak u Federaciji BiH, u vidu pružanja *dobrih usluga*, tj. posredničku intervenciju *treće strane*, kako bi se pokrenula ustavna reforma prvo u Federaciji BiH, pa i u cijeloj BiH, sa skepsom je praćen i u Federaciji i u Republici Srpskoj te je – sinergijskim kontraakcijama domaćih političkih elita potpuno nespremnih za modernizacije i reforme – i okončao bez *happyenda* u parlamentarnim

procedurama Federacije BiH. Političke elite nisu još svjesne da su neodgovornim blokadama ustavne reforme ispustile priliku kako bi uradili nešto dobro za pripremu BiH na njezinu europskome i euroatlantskome putu te da su ovim putem mogle amortizirati socijalna i politička nezadovoljstva, uključujući i prosvjede u BiH. Sa stanovišta našega rada nužno je konstatirati, pak, kako je zbog totalne nevoljnosti političkih elita da se upuste u ustavne reforme ispuštena još jedna demokratska prilika za odmrzavanjem konflikata u Federaciji (i u BiH u cijelosti).[9]

Zapravo su i prije najnovijih konfrontiranja u istočnoj Europi bili potrebiti modernistički odgovori na pitanja koja je već Woodrow Wilson otvorio u svojih čuvenih *14 točaka* na Pariškoj mirovnoj konferenciji (1918./19.) uključivo i o pravu naroda na samoodređenje do odcjepljenja. Upravo oslanjajući se na upitnu apsolutizaciju prava naroda na samoodređenje do odcjepljenja, akteri unutar *zamrznutih konflikata* nadaju se da će uz primjenu gologa, ili pravno-političkoga nasilja, doći do stvaranja zakašnjelih nacija-država. U tom kontekstu vrijedi podsjetiti kako John McGarry i Brendan O'Leary, primjerice, govore o osam metoda upravljanja i/ili eliminiranja međuetničkih razlika. U metode upravljanja etničkim razlikama ubrajaju se: hegemonistička kontrola, arbitraža (intervencija treće strane), kantonizacija ili federalizacija te konsocijativizam ili sporazumna podjela moći. U metode tzv. eliminiranja etničkih razlika ubrajaju se: genocid, prisilno masovno preseljenje stanovništva, razdvajanje i odcjepljenje (samoodređenje), (prisilna) integracija ili asimilacija.[10]

Ne ulazeći u brojne aspekte prava na samoodređenje, odnosno samoopredjeljenje do odcjepljenja, ovdje se želi ukazati kako se u kompleksnim teorijama upravljanja razlikama ovo pravo ili zlouporabe ovoga prava odbacuju kao nedemokratska metoda upravljanja razlikama u podijeljenim višenacionalnim društvima. Na žalost, unutar dijelom suspendirana međunarodnoga prava i nema precizna odgovora o granicama zlouporaba prava na samoodređenje

[9] Kao član Ekspertne skupine za pripremu ustavnih promjena u Federaciji BiH, koju je oformilo američko veleposlanstvo u BiH, opredjeljujući se za pružanje tzv. dobrih usluga „treće strane" u pokretanju prve domaće ustavne reforme, proeuropskog tipa, usuđujem se prognozirati da je sudbina „nacrta Ustava" Ekspertne skupine, ustava „Federacije u BiH", kako smo predložili da se ubuduće zove Federacija BiH, pa i ustavne reforme u BiH, posve neizvjesna…

[10] Usp. John Mcgarry - Brendan O'leary, „Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict", John Mcgarry - Brendan O'leary (ur.), *The Politics of Ethnic Regulation*, London - New York, 1993.

do odcjepljenja pa se smije ustvrditi da se riskira međunarodno pravni kaos ako bi se svaka od tisuća i tisuća malih etnija zaputila putem bezuvjetna inzistiranja na pravu stvaranja zakašnjelih nacija-država i na početku 21. stoljeća. U svijetu modernih teorija zbog toga se već desetljećima govori o potrebi revitalizacije koncepta nacije-države u formama transnacionalizacija i transnacionalnih umreženja i integracija, a vrlo se skeptično gleda na velikosilničku, u osnovi staroparadigmatsku, primordijalističku manipulaciju ovim pravom. Jer, krajnja konzekvencija hipostaziranja ovoga prava je cijepanje unutar ionako rascijepljenih i majušnih prostora poput bivše SFRJ, uključivo i BiH, upozorava između drugih i berlinski povjesničar Hagen Schulze.[11]

S druge strane, geopolitički i međunarodnopravni kaos u svijetu pothranjuje iluzije u prostorima i regijama *zamrznutih konflikata*, pa i u BiH, da se *nadbijanja* i konfrontacije možda na kraju i isplate. I, doista, u BiH se živi iluzija da se putem kontinuiranih institucionalnih blokada u Federaciji BiH i prijetnjama odcjepljenjem Republike Srpske mogu pasivizirani konflikti u BiH vratiti u njihovu još lošiju prošlost, u *klasičan zamrznut konflikt*, ili proizvesti disoluciju međunarodno priznate i unutarnje nepriznate zemlje. No, dok se te crne prognoze ne dogode, ispravnije je postojeće funkcionalne blokade političke i pravne naravi nazvati poluukroćenim, ili *pasivnim zamrznutim konfliktima*, jer su oni u BiH dijelom ili privremeno pacifizirani, u usporedbi s konfliktima na Cipru, u Azerbejdžanu, Moldaviji, Gruziji i u Ukrajini.[12]

***

Brojni su uzroci i razlozi vodili tomu da su fenomeni poput nacije i nacionalizma tijekom osamdesetih godina prošloga stoljeća ponovno dospjeli s margine specijalističkog diskursa u samo središte društvene teorije pa upućeni govore kako je nastala nova znanstvena disciplina: *studiji nacionalizma*. Pritom se u pravilu poziva na činjenicu da su se 1983. godine pojavile tri studije o nacijama i nacionalizmima koje su označile *kopernikanski obrat* u ovoj oblasti i u međuvremenu zadobile statuse kultnih studija: a) Gellnerova *Nacije i*

[11] Usp. Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd, 2002.

[12] Klasični „zamrznuti konflikti“ na Cipru, u Azerbejdžanu, Moldaviji, Gruziji, ili na Krimu i u Ukrajini nemaju iza sebe „mirovni ugovor“ poput onoga kojeg su proizvođači „zamrznuta konflikta“ u bivšoj SFRJ uspjeli isposlovati u Daytonu.

nacionalizam, b) Andersonova *Zamišljena zajednica* i c) Hobsbawmov zbornik *Izmišljanje tradicije*, koje su pratile desetine i stotine dobrih studija o istoj temi.[13]

Modernističko se poimanje nacije, naravno, ne može svesti na nekoliko studija ili nekolicinu njihovih tvrdnji, ma kako bile važne tvrdnje Benedicta Andersona da je nacija „skorašnji proizvod" moderne, ili „tiskarskog kapitalizma" ili Gellnerove da je nacija produkt industrijalizacije. „Zapravo, nacije su, poput država, mogućnost, a ne sveopća nužnost", tvrdi Gellner, pri čemu „ni nacije ni države ne postoje u svim vremenima i u svim okolnostima", kao što nisu „ni ista mogućnost". Potom Gellener pojašnjava kako je upitno nacionalističko stajalište da su nacija i država sudbinski okrenute jedna drugoj, to jest da je „svaka bez one druge nepotpuna, a to je tragedija." Prije nego što su se susrele, odnosno postale „namijenjene jedna drugoj", upozorava Gellner, „svaka se od njih morala pojaviti, a njihovo je pojavljivanje bilo nezavisno i slučajno." I dalje: „Država se, nesumnjivo, pojavila bez pomoći nacije. Neke su nacije zacijelo nastale bez blagoslova njihove vlastite države."[14]

Već ovoliko navedeno otvara niz važnih propitivanja, a rečenomu se iz arsenala modernizacijskih procesa dodaju: intenzivirana podjela rada i društvena pokretljivost, urbanizacija, utjecaj intelektualaca i intelektualnoga rada na nastanak i održanje nacije, važnost obrazovanja uopće, procesi sekularizacija itd. U razumijevanju modernista, pak, intelektualci su društveni sloj koji je zaslužan za uspostavljanje i širenje nacionalizma, a preko njega i za uspostavljanje nacionalne svijesti (o tome na vrlo sličan način pišu i Anderson i Gellner). Modernisti dalje tvrde da je za postojanje nacije nužno postojanje barem neke forme političke autonomije, ako nema već mogućnosti za formiranje države. Zbog toga oni i govore o normativnim pretpostavkama koje tvore naciju, odnosno o naciji koja mora biti „moderna zajednica građana", jer pripadnici nacije moraju biti jednaki pred zakonom i u prilici uživati ljudska i građanska prava, kako izrijekom naglašava i francuska sociologinja Dominique Schnapper, kći čuvenoga Raimonda Arona.[15]

---

[13] Vidi Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford - Cambridge, 1983.; Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflection on the Origins and Spread of Nationalism*, London, 1983.; Eric Hobsbawm - Terrence Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983.

[14] E. Gellner, E., *Nacije...*, str. 26. – 27.

[15] Usp. Dominique Schnapper, *Zajednica građana (o modernoj ideji nacije)*, Sremski Karlovci - Novi Sad, 1996.

Modernisti tvrde da naciju i ne mogu činiti podanici bilo koje autoritarne vlasti, već samo samosvjesni, međusobno jednaki i slobodni građani. U toj je mjeri *Francuska revolucija* (iz 1789.) događaj, mjesto ili trenutak *rođenja nacije*. U toj je mjeri, dodajmo svemu navedenu, posao izgradnje političkih naroda, ili nacija u Bosni i Hercegovini, zaustavljen negdje između nemogućnosti povratka u nekakvu praizvornu zajedničku supstanciju (dakle, *zajednički etnicity*) i nesposobnosti artikulacije višestrukih kulturoloških i nacionalnih identiteta u neku formu *političke zajednice*, to jest u pravnu državu koja ne dovodi u pitanje, nego omogućuje pun razvoj svih identiteta i višenacionalne zajednice BiH.

S modernistima se inače ne konfrontiraju samo primordijalisti i perenijalisti, nego i etnosimbolisti, poput Gellnerova oponenta Anthonyja Smihta, koji i modernu i predmodernu prošlost nacija smatraju važnom. Možda je i suvišno, no ipak pojasnimo da se Ernest Gellner s razlogom smatra jednim od najutjecajnijih zagovornika *modernističkog zaokreta* u proučavanju nacija i nacionalizma dok se u zasluge Anthonyja Smitha ubraja to što je formulirao originalnu *etnosimboličku teoriju* koja duhom i metodom pripada modernizmu, ali kritizira konstruktivističke i instrumentalističke pretpostavke modernističkog pristupa.[16]

Najvažnije je u ovomu razlikovanju pojmiti da je *modernistički kopernikanski obrat* razdvojio procese konstituiranja države i nacije u povijesti te da je doveo u pitanje i poimanje nacije kao izvorne ili prirodne realnosti (primordijalizam) uključujući i vjeru u drevnost i vječitost nacije (perenijalizam). Ne, nacija je nerijetko bila i jest konstrukt, željen cilj određenih elita koje se umiju služiti raspoloživim sredstvima za njezino konstruiranje, uz pomoć *demijurga* zvanog nacionalizam. Ovo priznaje i jedan tako respektabilan autor kakav je Hans-Ulrich Wehler, na primjeru vlastite interpretacije nacionalizma kao „neutralne kratice za jedan ekstremno utjecajni idejni sustav“, ili na primjeru formulacije da je „nacionalizam demijurg nove stvarnosti“, što uostalom duguje mnogim poznavateljima ovih pitanja počevši od Hansa Kohna i Theodora Schiedera, Erica Hobsbowma i Miroslava Hrocha, Ernesta Gellnera i Bendicta Andersona, Reinera Lepsiusa i Johna Breuillyja, Anthonyja D. Smitha i Rogersa

[16] U čuvenoj „the Warwick Debate”, ili debati „Gellner vs. Smith“, od 24. listopada 1995., u središtu je bilo Gellnerovo tumačenja prijepora o nastanku nacija. O Gellnerovu prijeporu s njegovim doktorantom Smithom iscrpnije vidi: Milan Subotić, „Imaju li nacije pupak?“, *Filozofija i društvo*, god. XXV., 2004., str. 177. – 211.

Brubakera, kako sam priznaje. I, doista, u Wehlerovoj interpretaciji nacionalizma kao predodžbe o svijetu koja služi stvaranju, mobilizaciji i integraciji većega solidarnoga saveza (nazvanog nacija), ali prije svega legitimaciji novovjekovne političke vlasti, prepoznaju se ideje ovih autora. Pri tome profesor Wehler o naciji govori kao o „zamišljenu poretku" koji se „razvija posezanjem za tradicijama etničkoga vladateljskog saveza i postupno se pomoću nacionalizma i njegovih pristaša stvara kao suverena jedinica djelovanja", što ne znači da nacija proizvodi nacionalizam. Obrnut je slučaj, tvrdi Wehler: „Prije je nacionalizam demijurg nove stvarnosti."[17] Ali, ne smije se zanemariti ni sljedeći Wehlerov naputak: „Nacionalizam nikako nije samorazumljiv u razvitku svakog naroda i kulture" jer on je „više sve drugo nego vječna supstancija, neovisan o hodu povijesti, kako bi to htjelo primordijalističko tumačenje."[18]

Ciljanim dosadašnjim navođenjima željelo se pokazati kako je nacija jedna od najsloženijih društvenih pojava za koju nema i ne može biti jedne ili općeprihvaćene definicije, kao što nema ni općeprihvaćena pristupa istraživanju nacije i nacionalizama.[19] Njih je mnoštvo. Eventualno bi se brojni teorijsko-istraživački pristupi naciji (i nacionalizmu) mogli svesti na shemu profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu Jovana Bakića: a) na teoriju iskonskoga postojanja nacije (primordijalizam); b) na teoriju višestoljetna postojanja nacije (perenijalizam); c) modernizam; d) etnosimbolizam; e) interakcionizam; f) na postmodernistički pristup naciji.[20]

S druge strane, Vjeran Katunarić, profesor socijalne filozofije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, u studiji *Sporna zajednica – novije teorije o naciji i nacionalizmu* govori o nacionalizmu (i naciji) u dihotomnoj shemi: 1. nacionalizam kao primordijalizam i 2. nacionalizam kao proizvod modernog društva. Dakako, za nas je najzanimljiviji treći aspekt Katunarićeve sheme u kojem je autor obrazložio zalaganje za dekonstrukciju nacionalnog i

[17] Hans Ulrich Wehler, *Nacionalizam: povijest, oblici i posljedice*, Zagreb, 2005., str. 15.

[18] *Isto*, str. 19.

[19] Vidi Gordana Uzelac, „Kad nastaje nacija? Konstitutivni elementi i procesi na primeru Hrvatske", *Geopolitics*, [b. mj.], god. VII., 2002., br. 2., str. 33. – 52.

[20] Vidi Jovan Bakić, „Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (etnicity), nacionalizmu i naciji", *Sociologija*, [b. mj.], god. XLVIII, 2006., br. 3., str. 231. – 264.

konstrukciju postnacionalnog jer je ovakav pristup iznimno referentan i za promišljanje o transnacionalizaciji i mogućim reintegracijama u našem radu.[21]

***

Kako smo naveli u početku, Ernest Gellner u jednoj od najkraćih, najelegantnijih i najuvjerljivijih definicija tvrdi kako nacionalizam nije ništa drugo nego politički princip koji zahtijeva podudarnost etničkih i političkih (državnih) granica. Njegov se oponent Anthony Smith povezuje izravno s etnosimbolističkim pristupom čija je bit u pokušaju sinteze modernističke i perenijalističke istraživačke tradicije. Kroz složenu kombinaciju mitova, kolektivnih sjećanja, manje ili više udaljenih od stvarne prošlosti etničkih skupina, proizvodi se jedna nacija pa ovu kombinaciju mitova i historije Anthony Smith naziva *etnohistorijom*. Mnogi autori inzistiraju na tome da se nacionalizam ne može svoditi samo na političku dimenziju, već da se mora respektirati i njegova kulturološka dimenzija jer nacionalizam nije samo ideološko-politički pokret za stjecanje i održanje autonomije, za stvaranje i održanje nacije-države, nego je pojam iza kojeg se skriva kulturološka pripadnost i privrženost naciji, maltene vrlini nad svim ostalim vrlinama. Prema ovom pristupu, naime, pojedinac može ostvariti svoje potencijale samo unutar nacije pa je maksimalna autonomija nacije nužna za ostvarenje njezine autentičnosti. Iz dosadašnjih, uključivo i oprječnih navođenja vidljivo je da se modernistima

[21] Usp. Vjeran Katunarić, *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb, 2003. Na žalost, Katunarićevi i slični pristupi istraživanju fenomena poput nacija i nacionalizam, uključivo pitanja jezika kojim se služimo, u našim su kulturama nerijetko prešućeni. A nerijetko primordijalistički i perenijalistički narativi i na njima utemeljene politike ne samo što ignoriraju njihove autore, nego i modernističke spoznaje. Mnogi su takvo što iskusili na svojoj koži i u Hrvatskoj i u Srbiji i u BiH, ali vjerojatno nitko kao prof. dr. sc. Snježana Kordić, nakon konzekventno izvedenih zaključaka u svojoj knjizi *Jezik i nacionalizam* glede istosti bosansko-hrvatsko-srpsko-crnogorskog (u daljnjem tekstu: b-h-s-cg) jezika, odnosno njegova policentričnoga karaktera i usuda, s čime se malo tko na prostorima ovoga jezika umije ophoditi. Za naše istraživanje je najreferentije što u knjizi *Jezik i nacionalizam* nije riječ samo o fenomenu policentričnosti jezika (na primjeru engleskog, njemačkog i b-h-s-cg jezika) ma koliko to bilo zanimljivo, nego i o radikalnoj dekonstrukciji nacionalizma kao metode za proizvodnju „paralelnih svjetova“, zatvorenih i autarkičnih društava, onesposobljenih za ideju i praksu alteriteta voljom *mainstream* akademskih i političkih elita. Najupitnije je za našu znanost i kulturu, zapravo, što se diskvalifikacijom pristupa prof. Kordić ignoriraju i brojni europski znanstveni autoriteti koji ostaju nepoznati ili krivo interpretirani, kako u jeziku i kulturi, tako i u sociologiji i politologiji. U konačnici, riječ je o „Pirovoj pobjedi“ primordijalizma nad modernizmom u našim kulturama, pobjedi u korist vlastite štete!

mogu prigovoriti i potcjenjivanje etničkih veza i prenaglašavanja političkih na štetu kulturnih činilaca u oblikovanju nacije. Nemoguće je stvoriti naciju ni iz čega, nego se nacija može stvoriti samo na temelju postojećih etničkih veza i svojstava, tvrdi dominantna vrsta kritike modernističkoga pristupa stvaranju nacije.

U svijetu se modernistički, uključivo i etnosimbolistički pristupi fenomenima poput identiteta, nacije i države respektiraju i kad ne dijelite u potpunosti njihove nalaze, što uključuje i diskurse, ili snove o novoj paradigmi nenasilja i uvažavanja sviju identiteta, dok se kod nas oni ignoriraju ili se uporno hipostazira nacionalno-državna paradigma prohujalih vremena, koja dovodi u pitanje i samu državu i čvrsto oformljene identitete. Oni se ne mogu nečijom voljom dovoditi u pitanje, prekasno je za takvo što, ali se mogu dopunjavati i umrežavati pa tako i mijenjati. Nužno bi bilo potruditi se razumjeti Millov imperativ *o nužnosti pretvaranja zajedničkog života u vrlinu* pa potom tragati za modelom reintegracije na temelju funkcioniranja pravne države, poštovanja ljudskih prava svakog čovjeka i prava skupnih identiteta, ma koliko ih bilo i koji jesu.[22]

O kakvim je razlikama riječ između perenijalizma i modernizma može se pojmiti iz tablice koja se ovdje preuzima iz knjige A. Smitha *Nacionalizam i modernizam*: [23]

perenijalizam	**modernizam**
nacija kao	
kulturna zajednica	politička zajednica
iskonska	moderna
ukorijenjena	stvorena
organska	mehanička
bešavna	podijeljena
svojstvo	sposobnost
narodna	proizvod elite
utemeljena u podrijetlu	utemeljena u komunikaciji

I da ne zaboravimo makar dotaknuti, temeljna je zamjerka etnosimbolista modernistima ta što izvan modernističke pozornosti ostaju etničke veze (*ethnicity*) ili određena etnička svojstva (jezik, pismo, religijska pripadnost,

[22] Vidi Mile Lasić, *Aporije multikulturalnosti u svijetu i kod nas*, Sarajevo - Zagreb, 2014.

[23] Usp. Anthony Smith, *Nacionalizam i modernizam*, Zagreb, 2003., str. 23.

kolektivna sjećanja, mitovi o etničkom podrijetlu). Doduše, i modernisti poput Erica Hobsbawma priznaju postojanje izvjesnih *protonacionalnih veza*. S druge strane, prigovori ove vrste modernistima ne dotiču mnoštvo drugih pitanja poput pitanja razlike između *ethnosa* i *demosa*, tzv. prirodne i političke zajednice, etnički utemeljene nacije-države i moderne pravne države koja podrazumijeva i poštovanje ljudskih prava i prava naroda i narodnosnih manjina.

***

Na žalost, u Bosni i Hercegovini na djelu je retradicionalizacija kojoj je cilj održavanje *paralelnih svjetova* uz pomoć *kulture nadbijanja* i pod cijenu zaustavljanja kretanja zemlje u smjeru europskih i euroatlantskih integracija. I tako će, vjerojatno, biti sve dok i u akademskim i političkim narativima dominiraju metode paradigme nasilja, političkoga, pravnoga i kulturološkoga, koje suspendiraju ili odgađaju na neodređeno vrijeme promišljanje o konsenzualnim metodama upravljanja razlikama te njihovu primjenu. Zbog toga i jest potrebito dekonstruirati naše neadekvatne akademske narative i politike, bilo da su separatističkog ili tzv. patriotsko-unitarističkog, centralističkog naboja i sadržaja, posve je svejedno. Takvo što je, zapravo, poduzeto posebice u komentarima istraživanja o hrvatskom pitanju u BiH, koje je inicirao i sproveo Konrad Adenauer Stiftung prošle godine, kada je niz autora ukazalo ne samo na važnost hrvatskoga nego i na međusobnu isprepletenost svih bosanskohercegovačkih nacionalnih pitanja. U toj se mjeri implicite i eksplicite, s razlogom, ustvrdilo da je hrvatsko pitanje, zapravo, i bošnjačko i srpsko i bosansko-hercegovačko.[24]

U našemu se prilogu „Hrvatsko ili ‘die sogenannte Frage’“, k tomu i izrijekom kazalo da je negiranje postojanja *hrvatskoga pitanja* sastavni dio akademskog i političkog narativa koji ciljno svodi već oformljene političke narode u BiH na etnije i/ili vjerske skupine i tako negira višenacionalnost BiH, odnosno onemogućava samorazumijevanje BiH kao složene zemlje i po sastavu i ustroju. Dakako, tim se putem definitivno ostaje zarobljeno unutar paradigme nasilja i potiranja manjinskih identiteta. Pretpostaviti je da je razlog tomu što se u BiH, posebice na bošnjačkoj i srpskoj strani, iako iz različitih pobuda,

[24] Vidi Mile Lasić, „Hrvatsko ili ‘die sogenannte Frage’“, Sabina Woelkner i dr. (ur.), *Ustavna, pravna i faktička pozicija hrvatskog konstitutivnog naroda*, Sarajevo, 2014.

zadovoljilo pasiviziranim *zamrznutim konfliktom* pa se blokira svaka smislena potraga za njegovim nadilaženjem putem transnacionalnih i transentitetskih pulsacija (socijalizacija), čime se i odgađa mogućnost izgradnje „voljne političke zajednice" konsensnoga tipa (koja respektira i hrvatsko pitanje). Do tog je koncepta, inspirirana brojnim rješenjima iz *Acquisa* (pravna stečevina Europske unije) i konsensnom kulturom drugih složenih država, posebice demokracijom suglasja u Švicarskoj Konfederaciji (*Konkordanz*) nužno doći, u protivnom politički procesi mogu završiti u involutivnim, retrogradnim pojavama te dovesti do disolucije BiH.

Zbog toga bi bilo potrebito pažljivo proučiti što se poručilo Bosni i Hercegovini u Rezoluciji Europskog parlamenta od 6. veljače 2014. godine u izvješću o napretku Bosne i Hercegovine za 2013. godinu. U toj Rezoluciji Europski parlament pozdravlja, između ostaloga, „šest točaka sporazuma koji je postignut u Bruxellesu 1. listopada 2013. godine", ali žali što „centralističke snage opstruiraju njegovu provedbu" te naglašava da je „važno slijediti načela federalizma i legitimnog predstavljanja kako bi se osigurao put BiH-a u EU." U tih šest točaka najvažnije su dvije neispunjene obveze: a) izgradnja sustava koordinacije, kako bi se sa svijetom, uključivo s EU-om, govorilo *jednim glasom*; b) implementacija odluke Europskog suda za ljudska prava *u slučaju Sejdić i Finci*.[25]

Potom su uslijedila manipuliranja domaćih „spin-majstora" kako bi se pod izlikom potrage za *novim pristupom* Europske unije BiH potisnula u stranu preuzeta obveza poštovanja načela federalizacije/kantonizacije, koja su možda od sudbonosne važnosti za cijelu zemlju. Time se i definitivno potvrdilo da nikakve ozbiljne potrage za nadilaženjem *zamrznuta konflikta* u BiH i nema, osim što je početkom travnja ove godine u Sarajevu potpisana *Zajednička izjava* stranaka bliskih Europskoj pučkoj stranci (EPP) iz Bosne i Hercegovine o europskim vrijednostima, identitetu, socijalnotržišnom gospodarstvu i pravnoj državi.[26] *Zajednička izjava* je u osnovi veoma izbalansiran dokument *desnog*

[25] Usp. Rezoluciju Europskog parlamenta od 6. 2. 2014. o izvješću o napretku BiH za 2013., 2013./2884(RSP).

[26] Potpisnici *Zajedničke izjave* su čelnici pet političkih stranaka, koji bi se mogli, kad bi htjeli, postarati za implementaciju potpisanog. U internetskom izdanju lista *Oslobođenje* od 4. travnja 2014. u podnaslovu izvješća s ovoga događaja kazalo se: „Lideri i predstavnici pet političkih stranaka u BiH Dragan Čović (HDZ BiH), Mladen Ivanić (PDP), zamjenik predsjednika SDA Bakir Izetbegović, Mladen Bosić (SDS) i Martin Raguž (HDZ 1990), te predsjedavajući Europske narodne stranke (EPP) i

političkog centra koji je nastao pod pokroviteljstvom EPP-a i uz strpljivu moderaciju Konrad Adenauer Stiftunga u BiH. Na žalost, nužno je sumnjati, zbog neskrivenih međusobnih animoziteta i neiskrenosti u općenjima potpisnica s bosanskohercegovačke strane, da su one uopće u stanju pridržavati se vrijednosti i načela potpisane deklaracije.

U BiH se još uvijek izbjegava javni diskurs o kompromisu ili konsocijativnoj političkoj kulturi, ma koliko elementi te kulture bili ugrađeni i u postojeća ustavna rješenja, ili bili sofisticirani zahtjevi iz procesa prilagodbe EU. Njeguje se, zapravo, posve tvrdoglavo, iluzija kako je moguće upravljati BiH na tradicionalan način i uz pravila koja važe za manje složene zemlje. Do rješenja za *hrvatsko pitanje* u BiH, kao i do rješenja za sva bosankohercegovačka nacionalna i politička pitanja, može se doći samo na temelju transnacionalnih i transentitetskih suradnji, na temelju pravnoga iskustva višenacionalnih zemalja i višenacionalnih politekonomskih integracija, kakva je Europska unija, te uz primjenu metoda upravljanja razlikama. Tim se pristupom apsolutno ne dovode u pitanje vrijednosti tzv. većinske demokracije, ali se želi izrijekom upozoriti da se jednakost građana manjinskih nacionalnih i etničkih skupina dovodi u pitanje ako se u društvima formiranih skupnih razlika ne poštuju skupni identiteti i skupne razlike i ne omogućuje balans između metoda većinske i zastupničke demokracije.

Tim je više krajnje opasan zahtjev za ukidanjem županija ili ukidanjem domova naroda u Federaciji, i to pod geslom jednake važnosti glasa svakoga građanina. Takvo što je opravdano demonstrirati u zastupničkim/predstavničkim domovima, ali se od *domova* ili *vijeća naroda* ne smiju praviti paralelni zastupnički domovi jer bi se tako odustalo od mehanizama zaštite vitalnih nacionalnih interesa (identitarnih, jezičnih, obrazovnih), ali i zaštite elementarnih ekonomskih interesa i razvojnih pitanja, prevažnih za svaki politički narod u višenacionalnoj zajednici. Društva svjesna svoje podijeljenosti morala bi primjenjivati već postojeće instrumente zaštite identiteta i istodobno tragati za sofisticiranijim zaštitama (primjerice, unutar koncepta institucionalne jednakopravnosti za takvima kakvi su paritet, veto, vitalni interesi...) ako misle nadići podjele, odnosno izaći iz konsocijacijske situacije u neku od formi

Grupe EPP-a u Europskom parlamentu Joseph Daul potpisali su danas u Sarajevu zajedničku deklaraciju o europskim vrijednostima, identitetu, socijalno-tržišnoj privredi i pravnoj državi.“

političkih zajednica (takvih je primjera već bilo u povijesti). U protivnom, ako se u tzv. konsocijacijskim situacijama ne osigurava zaštita i temeljnih osobnih i skupnih prava, ne može se izbjeći nametanje vrijednosti većinske etničke/nacionalne zajednice manjinskoj zajednici. U tom su slučaju na djelu mehanizmi i metode prisilne asimilacije ili nasilne integracije koje su – kako smo već u uvodu spomenuli – naposljetku s prijelazom u novi milenij prezrene, ako ne posvuda i odbačene kao nadvladane metode *stare paradigme* ili *paradigme nasilja*.

***

U (post)modernističkoj dekonstrukciji inače je neupitno da se i nacionalizam i patriotizam kao pojmovi mogu koristiti u sinonimnom značenju, ma koliko među njima može biti i suptilnih razlika. Patriotizam je, naime, uvijek povezan s interesima političke zajednice, čak i u višenacionalnim zajednicama (otuda i njegova dominantnija manifestacija kod većinskih nacija), dok nacionalizam može, ali ne mora biti povezan s političkom zajednicom i/ili etničkom skupinom. Patriotizmu je, u pravilu, inzistiranje na povezanosti s etničkom skupinom strano, a nacionalizmu nije. Patriotizam postoji samo kao težnja za obranom već postojeće političke zajednice, a nacionalizam može postojati i bez političke zajednice i može biti okrenut protiv neke političke zajednice jer se priželjkivana nacija-država može zastupati i postići isključivo nacionalizmom. Zbog toga ćemo pri kraju i upozoriti na to da ne bismo smjeli previđati koncepciju *ustavnog patriotizma* koji su u SR Njemačkoj razvili Dolf Strenberger i Jürgen Habermasa, ma koliko u BiH bili udaljeni od tog koncepta u ovome trenutku. Mi, naime, prvo moramo započeti s elementarnim pretpostavkama konsensne kulture: međusobnog priznanja oformljenih identiteta te neupitna prihvaćanja državnoga okvira BiH kao optimalna okvira za sve bh. identitete, uključivo i onaj koji dolazi kao zajednički nazivnik svih bosankohercegovačkih identiteta – državno-građanski. No, do njega se ne dolazi dokidanjem ili zanemarivanjem postojećih, nego uvažavanjem sviju identiteta i orijentacija pa nas do nečega takvoga ne mogu dovesti već spomenuti *daltonisti i jeftini prijatelji Bosne*.

Ovim se, na kraju svih poduzetih dekonstrukcija, želi poručiti kako je nužno već danas misliti i na tzv. ustavni patriotizam kao orijentaciju i metodu. Uostalom, kada se i Habermas zalagao poslije Drugoga svjetskog rata

za *ustavni patriotizam* kao poželjan oblik njemačkoga nacionalizma, kojim bi se nadilazilo etničko kao isključujuće za sve drugo, ili kao koncept koji ne bi smio biti zainteresiran za širenje SR Njemačke kao političke zajednice na ostale etničke njemačke prostore, nije pledirao za drugo do za unutarnju kvalitetu zajednice, za doslovno poštovanje Ustava SR Njemačke kao osiguravatelja ljudskih i građanskih prava svih njemačkih građana neovisno o njihovu etničkome podrijetlu. Stoga bi i razumijevanje i ovoga koncepta moglo pomoći u osmišljavanju modela reintegracije kako bi se i u BiH znalo otkuda početi, što je sve nužno respektirati i što nam je činiti.[27]

O svemu ovomu na sebi svojstven način govori i Ulrich Beck kada u predgovoru važne studije *Moć protiv moći u doba globalizacije* govori o mogućnostima *kozmopolitskog gledanja ili razvoju politike u kozmopolitsku državu*. Nije riječ o *clash of civilizations*, piše Beck, već o borbi za kulturu čovječanstva u kojoj je moguć suživot veoma različitih tradicija. Pod *kozmopolitskim* se, veli, Beck ne misli na „idealističko-elitistički pojam kojim se nadnacionalna elita i organizacije služe kao ideološkim otvaračem u svojim imperijalističkim ambicijama“, nego mu se kao poželjan cilj čine „vrijednosti priznate, životne šarolikosti koja prožima sve društvene slojeve i povijesne kontekste u smislu kozmopolitskog *common sense* što zahvaća znatan dio čovječanstva i navodi ga na možda nezaustavljive promjene.“ [28]

Pri samome kraju kažimo da u (post)modernom svijetu *nove paradigme* (kojeg nema ni u formama projekta izvan EU-a) nije riječ o drugom nego o pokušaju življenja alteriteta ili mnoštva identiteta, do čega se stiglo ili stiže putem političke kulture priznavanja kulturoloških pluralnosti, odnosno upravljanjem etničkom/nacionalnom pluralnošću. Otuda je naložen velik oprez pri opravdanim dekonstrukcijama neoliberalnih pojava unutar EU-pozajedničenih politika ili pri propitivanju samih temelja i temeljnih pojmova unutar EU-a, uključivo i propitivanja o svakojakim negativnim popratnim pojavama tijekom procesa približavanja EU. Ni u kojemu slučaju, naime, ne bi se smjela dovoditi u pitanje *EU kao projekt mira*, a ni njezin ustroj na temelju načela supsidijariteta, harmonizacije ili solidarnosti. Jednostavno iz razloga što

[27] Usp. Dolf Sternberger, *Verfassungspatriotismus*, Frankfurt a. M., 1990.; Jürgen Habermas, „Staatsbürgerschaft und nationale Identität“, Jürgen Habermas, *Faktizität und Geltung*, Frankfurt a. M., 1992.

[28] Ulrich Beck, *Moć protiv moći u doba globalizacije: nova svjetskopolitička ekonomija*, Zagreb, 2004., str. 14.

takvih mehanizama nije nikada bilo u povijesti nijedne druge *imperije* ili saveza država, to jest što je EU sa svim svojim manama *sui generis* tvorevina u kojoj se odvijaju i procesi tzv. transnacionalnih pulsacija, interakcija i socijalizacija, to jest nove paradigme nenasilja i međusobna uvažavanja. Uz ovu vrstu uočavanja posve je potom opravdano pa čak i nužno razlikovati procese *europeizacije*, sustavne dubinske prilagodbe potencijalnih članica EU-a putem preuzimanja *pravne stečevine ili pravnog nasljeđa EU-a, od nevoljnog i samo formalnog povezivanja s EU-om ili „EU-izacije"*.

Umjesto bilo kakva zaključka kazat ćemo na samome kraju, i izrijekom, da su bh. elite nesposobne razumjeti i prihvatiti novu, uvjetno kazano EU-paradigmu jer takvo što podrazumijeva i nov mentalitet i europeizirane politike u najvažnijim oblastima života, u njihovim kompleksnim značenjima i nerijetko proturječnim izvedbama. Umjesto ove vrste izazova političke su elite u BiH odlučile zadržati zemlju *zamrznuta konflikta* u njihovu zarobljeništvu, u involutivnu sunovratu u vlastitu lošu prošlost. Onemogućujući joj postati dijelom moderna svijeta, onomu u kojemu je moguće živjeti susrete kultura i kulturu alteriteta, i izrijekom kazano – postati punopravnom članicom EU-a, u BiH će se nastaviti *umiranje na rate* po nekom sličnom scenariju kao pri kraju postojanja bivše SFRJ. Otuda bi bilo iznimno važno već danas spoznati potrebu za vrijednostima paradigme nenasilja i posve drukčijom političkom kulturom u čijem su temelju spremnost na dijalog i kompromis, a upravljanje nacionalnim razlikama vrhunski princip. Jedino bi se ovim putem u konačnici mogle u BiH nadvladati autoritarne kulture te se ujedno rastati i od separatističkih i unitarističkih koncepcija kako bi se svi u BiH počeli vraćati održivoj zajedničkoj i jednakopravnoj zajednici. U europskoj zemlji BiH – na temelju uvažavanja ovih načela, uz funkcioniranje pravne države i jamstvo zaštite ljudskih prava, uključivo i individualnih i prava naroda i narodnosnih manjina – mogli bi se nadići *zamrznuti konflikti* te razriješiti i sva nacionalna pitanja i bosanskohercegovačko državno-političko pitanje…

Milan Vego

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
milan_vego@net.hr

UDK 323(497.6)
321(497.6)
Stručni članak

FENOMEN NEPOSTOJANJA DIJALOGA U MULTIETNIČKOJ BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Egzistirajući 45 godina u bivšoj Jugoslaviji, Bosna i Hercegovina gradila je multietničko, multikonfesionalno, multikulturalno društvo koje je, njegujući Titovu parolu „bratstvo i jedinstvo", bilo u samom vrhu jugoslavenske ljestvice „najmulti". To je jedan od razloga što su Bosnu i Hercegovinu zvali „Jugoslavijom u malom". Rušenjem komunizma i raspadom Jugoslavije, odnosno svim ratnim strahotama koje su se dogodile ovoj „bivšoj republici", a od 1992. g. i samostalnoj i suverenoj državi, upravo njezin multietnicizam doživljava krvavo urušavanje i rat jednih protiv drugih. Ljubav i poštovanje prerasli su u mržnju i protjerivanje onih koji su bili u manjini. Danas, gotovo dvadeset godina od svršetka rata, stanje se stabiliziralo, slobodno se putuje, radi, ponovno se izgrađuju dobrosusjedski odnosi. Stasaju nove generacije mladih i neopterećenih ljudi koji žive u jednom drugom računalnom svijetu, svijetu u kojem će imati svjetliju budućnost. Što i kakve im uvjete pruža društvo u kojem žive, i omogućuje li im se da spoznaju što su temeljne vrijednosti života i ljudskih prava, ostaje otvoreno pitanje. Tragedija i većina problema ove zemlje je u neriješenu nacionalnome pitanju koje ponovno, u određenim okolnostima, može dovesti do najstrašnijih zločina. Političari se teško mogu dogovoriti o relevantnim pitanjima pa je u Bosni i Hercegovini potrebna nazočnost međunarodne zajednice, koja je postala njezin specifičan protektorat. Posljednji rat donio je segmentiranje po nacionalnome ključu, a ono što se nije ostvarilo ratnim osvajanjima, dovršava se uz pomoć politike i diplomacije. Značaj i vrijednost dijaloga potisnuti su u drugi plan. Uništeno gospodarstvo i velika nezaposlenost doprinose crnoj slici bosanskohercegovačke stvarnosti.

Postavlja se pitanje kako ostvariti interkulturalni dijalog u ovakvoj državi. Povijest nas uči da se poslije svakog rata sjedalo i razgovaralo. Pretpostavke tomu u Bosni i Hercegovini su stvaranje funkcionalne i normalne države koja ne će ovisiti o međunarodnoj zajednici te rješenje nacionalnoga pitanja. Ovakvo stanje urušene ekonomije, posljedica rata, nepostojanja političke volje za napretkom, Bosnu i Hercegovinu ne će učiniti funkcionalnom državom. Autor analizira stanje u Bosni i Hercegovini, odnose između triju konstitutivnih etničkih korpusa, uspostavljanje istinskoga dijaloga i traži izlaz iz daytonske slijepe ulice.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, podijeljeno društvo, interkulturalni dijalog, razumijevanje i poštivanje drugačijeg, nacionalno pitanje

THE PHENOMENON OF THE NON-EXISTING DIALOGUE IN MULTI-ETHNIC BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Existing for 45 year in former Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina has built a multi-ethnic, multi-confessional society, which by implementing Tito´s idea of "fraternity and unity" has come to the top of the Yugoslavian scale of the "most multi".That is why Bosnia and Herzegovina has been called "mini Yugoslavia". With the destruction of communism and the breakup of Yugoslavia, and all the horrible war events this former, and since 1992 independent and sovereign, republic went through, it is her multi-ethnicism the one that has been destructed resulting in war ones against the others. Love and respect have grown into hate and persecution of minority groups. Nowadays, twenty years from the war, the condition has been stabilized. People are travelling, working and restoring good neighbourly relations. There is a new generation of young, unburdened people who are living in another information age, in a world that will have a brighter future.

The question remains open about the conditions this society gives and whether it provides these people the basic life values and human rights. The tragedy and the majority of this country´s problems stand in the unsolved national question that can, under certain circumstances, lead to the most terrible crimes. Politicians cannot agree on the relevant questions, so there is a necessity for the presence of the international community in Bosnia and Herzegovina, which has become its specific protectorate.

The last war has brought up the segmentation of nationality, and those issues that have not been clarified through war, are now being addressed through politics and diplomacy. The significance and value of dialogue are being neglected. The ruined economy and the high level of unemployment contribute to the dreary image of reality. The question is how to provide intercultural dialogue in a country like this one. History teaches us that after every war things were discussed. The assumption to this in Bosnia and Herzegovina is the creation of a functional and normal state which will not depend on the international community and the solution of the national question. This condition of a destructed economy, the consequences of war, and the non-existent political volition for progress will not make Bosnia and Herzegovina a functional state. The author analyses the condition in Bosnia and Herzegovina, the relations of three constitutive ethnic corpuses, the establishment of true dialogue and seeks a way out of the Dayton-blind street.

Key words: Bosnia and Herzegovina, divided society, intercultural dialogue, understanding and respecting the difference, national question

U epistemološkom pogledu u radu potvrđujem hipotezu da je dijalog jedan od presudnih čimbenika u izgradnji funkcionalne države BiH, a time i za njezino priključenje Europskoj uniji. Dapače, u multietničkoj Bosni i Hercegovini on je *sine qua non*.

Jugoslavenski model, o kojem govori Smith[1] imao je dva koncepta: federaciju nacija i zajedničkokulturno-povijesno iskustvo. I upravo je taj unutarnji ustroj, koji se zasnivao na političkoj povijesti i jezičnoj srodnosti, a s druge strane i vjerskim razlikama, doveo do prevladavanja ovakve federacije nacija. Pod velikim unutarnjim pritiskom nacija za vlastito „oslobađanje", jugoslavenski federalni model nije mogao opstati.

Također, nameće se pitanje koliko je ateistička ideologizacija društva bivše Jugoslavije, a koju je propagirao totalitarni komunistički sustav,[2] utjecala na događaje u Bosni i Hercegovini nakon raspada bivše zemlje. Pritisnuta brojnim zabranama, strahom od prakticiranja religije, padom komunizma otišlo se u drugu krajnost. Oslobađanje i sloboda misli i govora te borba za svoju naciju jednostavno su stvarali nove tenzije između dojučerašnjih susjeda. Različitostima i podjelama doprinosi i nametnuti rat nakon kojega je uslijedila

[1] Usp. Anthony Smith, *Nationalism and Modernism*, London, 1998., str. 228. – 229.

[2] Usp. Ivan Cvitković, *Sociološki pogled na naciju i religiju*, Sarajevo, 2005., str. 24. – 25.

borba za vlastiti religiozni i kulturni identitet naroda u Bosni i Hercegovini. Bujanje nacionalizma u multietničkoj državi, uz društvene prilike koje su vladale tih godina u Bosni i Hercegovini, dovelo je do nacionalnih sukoba. Svemu je doprinijela i povijest BiH, to jest utjecaj osvajača u kulturnom i drugom obliku, zatim gorka iskustva iz Drugoga svjetskog rata i posljednjega koji je Bosnu i Hercegovinu na unutarnjem planu podijelio na tri najveća nacionalna segmenta. Opći okvirni mirovni sporazum iz Daytona stvorio je od Bosne i Hercegovine specifičan protektorat koji ovisi o nazočnosti međunarodnih snaga i pored izabranih institucija vlasti. Bosna i Hercegovina godinama se bezuspješno bori da postane funkcionalna država, međutim upravo različitost pogledâ nacionalnih segmenata kako bi trebala izgledati u budućnosti to ne dopušta pa je nacionalno pitanje izbilo u prvi plan. Ono je u Bosni i Hercegovini stvarnost i teško je ovdje primijeniti Gellnerovu teoriju da je „nacija izmišljotina nacionalista“[3]. U Bosni i Hercegovini, u ratu i nakon njega, nacija i nacionalizam su primarni. Njima se objašnjava postojanje nacije, zajednička kultura, jezik. Uz jak politički spoj oni su zaista u prvom planu. Gellner smatra da je nacionalizam taj koji stvara nacije, a ne obratno. Pozivajući se na Charlesa Taylora, a primjenjujući isto na Bosnu i Hercegovinu, koji smatra da u „nacionalizmu postoje velike razlike i vrlo malo zajedničkog“ [4], postavljamo pitanje možemo li to „zajedničko“ razvijati u ovoj državi kako bismo uvažavali i poštivali jedni druge. U ovoj zemlji, pored politike, i religija ima vrlo značajnu ulogu u procesu međunacionalnoga pomirenja. Drugi vatikanski koncil (1962.) založio se za mnoge promjene i veću otvorenost Crkve. U tom kontekstu, kako govori Mardešić (osoba dijaloga za 2010.), koji se zalagao za dijalog među kršćanima, pripadnicima različitih religija, ateistima i koji je veći opus svoga djelovanja posvetio fenomenologiji religije, konstatiramo da je uloga Međureligijskog vijeća u Bosni i Hercegovini veoma značajna. Vjerske zajednice mogu kroz odgajanje i učenje mladih o vlastitoj tradiciji (vjeronauk) učiniti mnogo da poštuju i toleriraju druge, njihovu vjeru i tradiciju. Mladim je ljudima potrebno obrazložiti činjenicu da mržnja vodi k nasilju i netoleranciji. Zalaganje biskupa Komarice (2003.) na pravom je tragu. Veliku ulogu

[3] Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb, 1998., str. 75.

[4] *Isto*, str. 73. – 78.

u obrazovanju mladih, izgradnji njihova vlastitoga identiteta uz poštivanje i toleranciju drukčijega imaju škole.

Govoreći o fenomenu postojanja sukoba između Istoka i Zapada (islam – katoličanstvo) i stvaranju slike o neprijatelju, najliberalniji suvremeni katolički teolog Hans Küng, nakon 11. rujna 2001. kaže: „Ne snosimo 'mi' (Amerikanci, naši europski izraelski prijatelji) krivnju, ne, nego neprijatelj, islam snosi svu krivnju. Naši potisnuti osjećaji krivnje i manje vrijednosti, naša agresija i frustracije dadu se bez opasanosti projicirati prema van, na islam."[5]

U Bosni i Hercegovini postoje četiri religije: pravoslavna, katolička, islamska i židovska. Rat je za posljedicu imao rušenje crkava, džamija, sinagoga. Ostavio je duboke posljedice te stvorio mržnju među nacijama, što je odvelo do negiranja i netolerancije drugih. Pored triju konstitutivnih naroda − Srba, Bošnjaka i Hrvata – u Bosni i Hercegovini postoji 17 nacionalnih manjina. Jedno vrijeme uopće nije postojao interkulturalni dijalog, što je za ovu multietničku zemlju bilo poražavajuće. U svakoj multietničkoj zemlji nužna je uspostava dijaloga. Stalno podgrijavanje tenzija (posebno političari) i držanje svojih nacionalnih segmenata u strahu od drugih (viktimizam) vodi u prošlost. Trebamo se osloboditi stalnog viktimističkog stava da je netko drugi kriv za naše nevolje, a svoje zločine pravdati strahom od drugih. Dijalog omogućuje bolju budućnost mladih, razvijanje gospodarstva i prosperiteta, a za takve tvrdnje postoje temeljni razlozi: Hrvati ne gube identitet dijalogom; opasnost od stvaranja i bojazni od treće Jugoslavije je isključena; međureligijski odnosi i interkulturalni dijalog postojali su do 1990.; poslije svakog se je sukoba sjedalo i pregovaralo; činjenica je da je BiH od 1992. u Ujedinjenim narodima međunarodno priznata država te da je od 2002. godine članica Vijeća Europe. Takav je odnos i drugih nacija prema Hrvatima. Poslijeratna ideologija nacionalizma, o kojoj govori Cvitković, uvijek je „u prvi plan isticala dobre vrijednosti svoje nacije dok je zanemarivala vrijednosti i prava drugih nacija", dakle „svatko sudi o drugom po svojim kriterijima"[6]. U multietničkoj Bosni i Hercegovini suđeno je da svi narodi žive u suživotu i zbog te se činjenice mlade generacije moraju okretati u tom smjeru.

[5] Vidi Hans Küng, *Der Islam*, München, 2004.

[6] Ivan Cvitković, *Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini: Hrvati između nacionalnog i građanskoga*, Zagreb, 2006., str. 266.

Bosna i Hercegovina je „gladna“ za međunacionalnim pomirenjem i međureligijskim dijalogom. U svakom je ratu bilo i bit će zločina, no nužno je priznanje vlastite krivice i međusobno praštanje. Čin klečanja njemačkoga kancelara Willyja Brandta pred spomenikom junacima varšavskoga geta[7] 1970. teško možemo očekivati u Bosni i Hercegovini. Generalizacija stvari vrlo je opasna i tu trebamo biti vrlo oprezni. Također, zločin je uskraćivanje pravo drugomu na slobodu i jednakost. Prostor Balkana je u nedavnoj prošlosti zabilježio tragične događaje, međutim, naša različitost može nam biti bogatstvo i prednost. Smith kaže da su „nacionalistički jezik i simbolika obuhvatniji od ideologija“[8] jer oni često povezuju tu ideologiju. Identitet i neriješeno nacionalno pitanje u ovoj su zemlji primarni, ali ih ne možemo rješavati na štetu drugih. U suvremenim stavovima Umberta Eca o ljudima kojima je otet vlastiti identitet (Njemačka, Hitler) citiramo: „…nacija dolazi do svog identiteta preko svojih neprijatelja.“ Pitam se koliko je to dobra opomena za BiH. Unitarizam nije poželjan u Bosni i Hercegovini kao ni separatizam (Rezolucija Parlamenta EU-a, 2014.), ali „pravima pojedinaca pripada i pravo da izaberu svoj nacionalni identitet ipravo da izaberu nacionalnu kulturu kojoj pripadaju“[9], govori profesorica Kasapović. Također, Kymlicka kaže da „kulturama nije potrebna pomoć države kako bi opstale“[10].

Je li Bosna i Hercegovina spremna za međureligijski i interkulturalni dijalog s činjenicama prihvaćanja krivnje i opraštanja? Povijest nas ne uči s ovom generacijom. Vjerujem da će mladi ljudi, neopterećeni ratom i međunacionalnim sukobima, pokrenuti neka takva pitanja.

Ovdje se svakako moramo pozabaviti „postnacionalnom demokracijom“[11] Jürgena Habermasa koji smatra da je nacionalizam „ideološki inženjering“ 19. stoljeća koji će izumrijeti izgradnjom europskoga državljanstva, a o kojem detaljnije govori Katunarić.[12] Analizirajući Habermasove teorije o naciji i nacio-

[7] Varšavski geto je bio najveći sabirni logor za njemačke i poljske Židove i smatra se da je iz ovog geta oko 500 tisuća ljudi poslano u logore smrti. Čin klečanja dogodio se 25 godina nakon Drugoga svjetskog rata i postao je simbol pomirenja u Europi.

[8] A. Smith, *n. dj.*, str. 118.

[9] Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina: nestabilna država i podijeljeno društvo*, Zagreb, 2005., str. 197. – 200.

[10] Will Kymlicka, *Multikulturalno građanstvo: liberalna teorija manjinskih prava*, Zagreb, 2003., str. 157.

[11] Usp. Jürgen Habermas, *Postnacionalna konstelacija*, Beograd, 2002., str. 105. – 107.

[12] Usp. Vjeran Katunarić, *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb, 2003., str. 298. – 324.

nalizmu, Katunarić smatra da se isti više bavi demokracijom i ekonomijom ne prihvaćajući empirijska istraživanja Eurobarometra o raspoloženjima građana u zapadnoj Europi kada se govori o europskom identitetu, o čemu građani vrlo malo govore. Habermas „ne objašnjava koji su uvjeti potrebni da bi se potaklo demokratske procese u različitim sredinama“[13]. Prevedeno na Bosnu i Hercegovinu, hipotetski govorimo o njezinu članstvu u Europskoj uniji te se nameće pitanje hoće li se neriješeno nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini jednostavno zaboraviti da bi se izgradio „europski identitet“. Ili, kako to kaže Smith, „Europska (će) unija predstavljati pobjedu političkog razuma nad nacionalnim strastima i sebičnim interesima“[14]. U današnjim okolnostima to je zaista veoma teško.

U Bosni i Hercegovini politika je najunosnije zanimanje i zbog toga stalno imamo povećanje broja političkih subjekata koji se žele boriti za vlast. Na drugoj strani porazni su podatci o broju nezaposlenih, oko 550 tisuća, o praktičnu izjednačavanju broja zaposlenih i umirovljenika, oviše od 75 % mladih i obrazovanih ljudi koji žele napustiti ovu zemlju, jer u njoj ne vide svoju budućnost. Ovakvo je stanje postalo nepodnošljivo. Već uništena ekonomija i poljoprivreda doživljavaju svoje kataklizme nakon poplava. Sve ovo, naravno, navodi na činjenicu da „međureligijski dijalog u Bosni i Hercegovini mora biti istinski dijalog za praštanje i pomirenje“[15], o čemu govori Čimić. U ovoj su zemlji tolerancija i dijalog vrlo zahtjevni nakon svega što nam se dogodilo. „Sudionici dijaloga moraju uložiti velike napore i odricanje da bi ga istinski vodili, a za to je potrebna istinska tolerancija“[16], kaže Branko Jozić. Vođenje dijaloga na način da se „umiri vlastita savjest i stvori neka vrst moralnog alibija, kako bismo mogli mirno spavat“[17] nije dobro, govori Vrcan.

Iskustvo nam govori da je potrebno uspostaviti barem minimalan konsenzus kao preduvjet uspostavljanju dijaloga u multietničkoj Bosni i Hercegovini. Govoreći o značenju pojma konsenzusa u političkoj znanosti, Nohlen ističe tezu „da ni jedna političko-društvena jedinica ne može postojati bez

[13] *Isto*, str. 301. – 302.
[14] A. Smith, *n. dj.*, str. 235.
[15] Esad Ćimić, *Iskušenja zajedništva*, Sarajevo, 2005., str. 80. – 87.
[16] I. Cvitković, *Sociološki pogled...*, str. 148.
[17] *Isto*, str. 65.

minimuma integracije, a samim tim bez konsenzusa."[18] U Bosni i Hercegovini je pitanje postizanja konsenzusa oko bilo kojih relevantnih stvari veoma teško. Neprestano se nameće problem kako ostvariti konsenzus, a da se ne zadire u temeljne nacionalne vrijednosti. Pozivajući se na Massinga, koji vjeruje u postizanje konsenzusa po određenim uvjetima, a koji sadrži vrjednote i norme, pitanje je pod kakvim se uvjetima isti može postići u Bosni i Hercegovini. Ističući da se samo u okviru razumna razgovora može doći do „podnošljivog konsenzusa", Habermas kaže da „argumentativno donošenje jednog takvog 'istinskog' konsenzusamože uspjeti samo pod određenim uvjetima"[19]. Nakaradno bosanskohercegovačko unutarnje uređenje stvara ogromne probleme i ne može opstati bez postizanja konsenzusa i dijaloga.

Treba pozdraviti dobar potez stranaka u BiH, bliskih Europskoj pučkoj stranci, koje su potpisale zajedničku izjavu o europskim vrijednostima, o identitetu, o socijalno-tržišnom gospodarstvu i pravnoj državi (SDA, HDZ BiH, HDZ 1990., PDP i SDA) jer se BiH samo usvajanjem europskih standarda može priključiti europskoj obitelji. Međutim, kao što se sve odvija u Bosni i Hercegovini i ovaj je sporazum ostao mrtvo slovo na papiru.

Postavlja se pitanje otkud tolika bojazan u nacionalnim korpusima u ovoj državi kada su u pitanju bilo kakvi razgovori. Kod Hrvata je izražena stalna bojazan od stvaranja jugoslavenske federacije. Na drugoj strani kod Bošnjaka i Srba postoji žaljenje za Jugoslavijom. Svakako u ovakvim se analizama trebamo vratiti u prošlost. Naime, još od 1. prosinca 1918. i ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničku državu pokušavao se nametnuti velikosrpski model o kojem govori detaljnije Džaja.[20] Dakle, ta unitaristička forma buduće zajedničke države za hrvatski je narod bila potencijalna opasnost. Hrvati su se najviše zalagali za federalizam − Hrvatska seljačka stranka i njezin vođa Stjepan Radić koji je umro od posljedica atentata izvršena na njega u Beogradu. U tom vremenu religija je imala veliku ulogu, kao i danas, a posebno Srpska pravoslavna Crkva, koja se miješala u državnu politiku.

Ni druga Jugoslavija nije bila po volji Hrvata. Bosanskohercegovački Hrvati osjećali su stalnu majorizaciju iz Beograda.[21]

[18] Dieter Nohlen, *Politološki rječnik*, Osijek - Zagreb - Split, 2001., str. 165.
[19] Jürgen Habermas, *Filozosko-politički profili*, [b. mj.], 1971., str. 136.
[20] Usp. Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, Sarajevo, 2004., str. 22.
[21] Usp. *isto*, str. 87. – 102.

Događaji koji su prethodili raspadu druge Jugoslavije pokazali su, posebno nakon poziva Stranke demokratske akcije građanima BiH, a posebno građanima srpske i hrvatske nacionalnosti, da se suprotstave svim podjelama te razgradnji jedinstvene BiH. Referendum koji je uslijedio 29. veljače i 1. ožujka 1992. pokazao je veliku izlaznost građana muslimanske i hrvatske nacionalnosti. I jedan broj građana srpske nacionalnosti izišao je na glasovanje i odredio se za neovisnu i samostalnu Bosnu i Hercegovinu. Hrvati su nastojali da se Bosna i Hercegovina uredi po uzoru na švicarski model, dakle kantonizaciju. I Muslimanima i Hrvatima zajednički je cilj bio izlazak iz Jugoslavije pa su Hrvati u ogromnu postupku glasovali za neovisnu i samostalnu BiH.

Daytonski mirovni sporazum, koji je potpisan tri godine nakon referenduma, donio je između ostaloga i Ustav − Aneks 4, koji je BiH doveo u slijepu ulicu i onemogućava joj svaki napredak.

Prema mišljenju Zvonke Miljke, daytonski je Ustav nefunkcionalan i nekonzistentan.[22] On je nametnut kao aneks međunarodnog mirovnog sporazuma i zahtijeva hitne promjene kako bi ova zemlja mogla napredovati prema europskim i euroatlantskim integracijama. Ustavom je uspostavljena Federacija kao zajednički entitet Bošnjaka i Hrvata i u kojoj bošnjački narod, tri i pol puta brojniji, vrši stalnu majorizaciju hrvatskoga naroda. Sve to stvara nepovjerenje i sumnje u bilo kakav dogovor, postizanje konsenzusa oko relevantnih pitanja, a izravno utječe na uspostavljanje dijaloga u multietničkoj BiH.

Pitanje pomirenja naroda u Bosni i Hercegovini usko je povezano s religijskim zajednicama. Cvitković kaže „da je potrebna promjena 'slike' o islamu i muslimanima u svijesti ovdašnjih kršćana, kao i promjena 'slike' o kršćanstvu i kršćanima kod pripadnika islama"[23]. Jesu li predrasude o religijama kod susjeda toliko velike da se ne može uspostaviti dijalog i uvažavati različitost kod drugih? To je pitanje stalno aktualno u Bosni i Hercegovini i odgovor se najprije traži od Međureligijskog vijeća koje se, činjenica je, sastaje i razgovara. Međutim, rezultati su vrlo slabi, što možemo djelomice pravdati prošlim ratovima i različitom kulturom. Cvitković se, između ostaloga, pita „je li moguće da u Bosni i Hercegovini, predstavnici sve tri religijske zajednice, zajednički posjete mjesta stradanja, mjesta na kojima je počinjen zločin nad pripadnici-

[22] Usp. Zvonko Miljko, *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 2006., str. 70. – 75.

[23] I. Cvitković, *Sociološki pogled* ..., str. 187.

ma bilo kojeg naroda i bilo koje religijske zajednice, i da se zajednički – svatko na način sukladan njegovoj religijskoj tradiciji – poklone nad žrtvama."[24] Rekao bih da je još prerano za ovakvu Bosnu i Hercegovinu. Pitanje odgajanja mladih za vođenje dijaloga s drugima u ovom je trenutku realnije. Obrazovni proces mora biti daleko više angažiran kako bi mladi bili tolerantniji prema različitostima koje ih okružuju.

Podijeljenost u svim sferama bosanskohercegovačkoga života, kojom je, kako kaže Lovrenović, „uzduž i poprijeko prožeta i premrežena sva stvarnost u koju danas živimo"[25] mora se prevladati želi li se zajednička država. Pritom je velika uloga vjerskih zajednica, političara, nevladinih udruga. Posljednjim ratnim razaranjima bosanskohercegovačko je društvo još više podijeljeno, a nema ni zajedničkog identiteta u bilo kojem društvenom segmentu i sferama. „Nema zajedničkog doživljaja povijesti, zajedničke religije ili jedinstvene kulture koje bi mogle biti njegovo izvorište, kao što je to u nacionalnim državama. Nema ni velikih događaja u povijesti koji bi mogli povezati pripadnike različitih etničkih ili kulturnih zajednica i biti izvorište zajedničkog političkog identiteta kao u nekim višenacionalnim državama."[26] Upravo zbog te činjenice „privrženost novoj bosanskohercegovačkoj državi moguća je samo potpunim poštovanjem zasebnih identiteta, a ne njihovim potiranjem i potiskivanjem". Stalni pokušaji majorizacije i asimilacije nacionalnih segmenata od brojnijeg bošnjačkog nacionalnog segmenta ne mogu voditi ničemu dobrom jer je to u ovakvoj Bosni i Hercegovini nemoguće. Konsocijacijski model uređenja države, o čemu govore Lijhphart[27] i Kasapović, koji teško prihvaćaju unitarističke snage u Sarajevu, jedino je, ali ne i idealno rješenje. Na koncu, Europski se parlament u posljednjoj Deklaraciji o Bosni i Hercegovini zalaže za federalizam pri čemu osuđuje unitarizam i separatizam.

Zaključno razmatranje

Uspostavljanje dijaloga koji bi vodio do konsenzusa u multikulturalnoj Bosni i Hercegovini moguć je samo poštovanjem i priznanjem da u njoj žive

[24] *Isto*, str. 189.
[25] Ivan Lovrenović, *Imela i stablo*, Beograd, 2011., str. 197.
[26] M. Kasapović, *n. dj.*, str. 199. – 200.
[27] Usp. Arend Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb, 1992.

tri konstitutivna naroda i 17 nacionalnih manjina. Svaki oblik unitarizacije ili separatizma ne vodi zajedničkoj državi. S obzirom na to da se bosanskohercegovački političari teško mogu dogovoriti bez nazočnosti međunarodne zajednice, njezina je nazočnost u ovoj zemlji potrebna. Izgradnjom zajedničkih institucionalnih organizacija, uz poštivanje nacionalnih segmenata, doći će vrijeme kada nam predstavnici međunarodne zajednice više nisu potrebni i kada će Bosna i Hercegovina postati suverena i samostalna država, a ne njezin protektorat. Intenzivnim obrazovanjem i odgajanjem mladih generacija, koje će poštivati drukčije i različito, vratit će se tolerancija i povjerenje koje će voditi iskrenu dijalogu.

Gordana Iličić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
gordanailicic@gmail.com

UDK 32(497.6)
323.1(497.6)
Izvorni znanstveni članak

RAZLIČIT PRISTUP NACIONALNOM FENOMENU I PROBLEM RAVNOPRAVNOSTI: PREPRJEKA UČINKOVITU FUNKCIONIRANJU POLITIČKOGA SUSTAVA – SLUČAJ BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

Namjere nekih unutarnjih i međunarodnih čimbenika za asimilacijskim kreiranjem jedinstvene političke zajednice u Bosni i Hercegovini ne mogu uroditi povoljnim rješenjem jer u bosanskohercegovačkom društvu ne postoje preduvjeti za realizaciju takve mogućnosti. Ono što je realno i jedino moguće je prihvaćanje postojećih nacionalnih posebnosti triju dominantnih zajednica i prihvaćanje političke realnosti u kojoj se složen politički sustav ne može mijenjati jačanjem učinkovitosti na štetu ravnopravnosti. U složenu društvu, kakvo je bosanskohercegovačko, moguće je samo uz institucionalni okvir koji posjeduje akomodacijske kapacitete postići stabilnost političkoga sustava koji funkcionalno može objediniti strukture i pravila i koji je sposoban političke i društvene čimbenike dovesti u međusobne interakcijske odnose.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, politički sustav, ravnopravnost

DIFFERENT APPROACH TO NATIONAL PHENOMENON AND THE PROBLEM OF EQUALITY: A BARRIER TO THE FUNCTIONING OF AN EFFICIENT POLITICAL SYSTEM - THE CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Intentions of some inner and international factors to create an assimilating unique political community in Bosnia and Herzegovina cannot come up with an effective solution because there are no preconditions for the realization of such possibility in the BH society. The only realistic and possible thing to be done is to accept the existing national unique traits of the three dominant communities and to accept the political reality which says that a complex political system cannot be changed through strenghtening its efficiency and worsening the status of equality. In a complex society, such as Bosnia and Herzegovina, it is only possible through the institutional framework which possesses accommodation capacities to achieve stability of a political system which can consolidate the structures and rules and which is capable of putting political and social factors into mutual interaction.

Key words: Bosnia and Herzegovina, political system, equality

Uvod

Dva su ključna uzroka konstantne političke krize u poslijedaytonskoj Bosni i Hercegovini: jedan je nefunkcioniranje političkih institucija, a drugi nedostatak ravnopravnosti. Oba su svoj vrhunac doživjeli pogrješnim izmjenama daytonske strukture među kojima su najznačajnije bile promjene izbornoga zakona iz 2000. godine[1] te odluka Ustavnoga suda o konstitutivnosti

[1] Namjera Misije OSCE-a koja je organizirala treće poslijeratne opće izbore u Bosni i Hercegovini u studenom 2000. godine bila je onemogućavanje dominacije nacionalnih političkih stranaka kroz promjene pravila za izbor izaslanika u Dom naroda Parlamenta Federacije BiH. Naime, do tada su zastupnike u Domu naroda birali klubovi zastupnika u županijskim skupštinama, dok su nova pravila omogućavala da svaka stranka, ili skupina od tri zastupnika u županijskim skupštinama može

naroda na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine.[2] Važno je naglasiti da se nefunkcionalna struktura političkih institucija i nedostatak ravnopravnosti međusobno prožimaju i da je za otklanjane političke krize nužno postizanje konsenzusa političkih elita triju konstitutivnih naroda o državnom uređenju uzevši u obzir oba nedostatka. Je li takav konsenzus moguće postići? To je ključno pitanje na koje odgovor ne nudi optimističnu perspektivu jer je isključivost triju nacionalnih ideologija jedna od preprjeka koja stoji na putu ka uspostavljanju stabilna političkoga sustava. Dodatan je problem neutemeljena namjera međunarodnih čimbenika koji u Bosni i Hercegovini djeluju na kreiranju jedinstvene političke zajednice, što se istodobno poklapa s unitarističkim težnjama bošnjačke političke elite kao predstavnika najbrojnijega naroda. Na taj se način pod obrazinom građanskoga načela uređenja države nastoji negirati postojanje različitih nacionalnih identiteta. Takav pokušaj teško može biti ostvaren jer za to postoji više preprjeka, a dvije su ključne. Prva je nepostojanje ujediniteljskih čimbenika koji bi mogli različite nacionalne zajednice spojiti u jedinstvenu političku zajednicu, jedinstvenu bosanskohercegovačku naciju, jer je pri ostvarenju takve zamisli nepremostiva preprjeka činjenica da u Bosni i Hercegovini ne postoji minimalna volja pripadnika etničkih zajednica za stapanjem u jedinstvenu naciju.[3] Druga je preprjeka upitnost koja bi

predložiti listu kandidata iz reda Hrvata, Bošnjaka ili ostalih. Tako su predstavnike jednog naroda imali pravo i predlagati i izabirati pripadnici drugih naroda, čime su najviše oštećeni Hrvati, kao najmalobrojniji narod. Na taj je način oštećena i uloga Doma naroda, kao gornjeg doma, s obzirom da u federalnim političkim sustavim gornji domovi predstavljaju interese pojedinih segmenata društva, ovisno temeljem kakvih su društvenih rascijepa oni nastali. Vidjeti: „Pravila i propisi Privremene izborne komisije", *Opći izbori 2000. godine*, https://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/2000gen/rules-egulations-general-elections-2000-bos.pdf, (27. VIII. 2014.).

[2] Odluka se odnosila na uvođenje ravnopravnosti triju naroda na području cijele države, a na temelju rasprave koju je 1998. godine tražio Alija Izetbegović smatrajući da ustavi entiteta diskriminiraju građane zbog njihove nacionalne pripadnosti. Stoga je Ustavni sud donio odluku u predmetu Konstitutivni narodi U-5/98 i proglasio neustavnim neke odredbe iz entitetskih ustava koje se odnose na isključivanje jednog naroda iz temeljnih prava u oba entiteta. Kako entitetski parlamenti nisu uspjeli izglasovati njezino usvajanje, Odluku je do 2004. godine nametnuo visoki predstavnik, *Ustavni sud Bosne i Hercegovine*, http://www.ccbh.ba/bos/odluke/index.php?src=2#, (27. VIII. 2014.).

[3] O tome sveobuhvatno piše Mirjana Kasapović u svojoj studiji o Bosni i Hercegovini, naslovljenoj *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država* u kojoj potvrđuje svoju postavku prema kojoj je Bosna i Hercegovina tipično podijeljeno društvo u kojem su društveni (vjerski i etnički) rascijepi duboko ukorijenjeni u prošlosti i da se nisu razvili početkom devedesetih. Usp. Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Zagreb, 2005.

to bosanskohercegovačka etnička zajednica poslužila kao dominantan model u oblikovanju te krovne nacije.[4] Oblikovanje svijesti o Bosni i Hercegovini kao jedinstvenoj političkoj zajednici, neovisno o različitoj vjersko-etničkoj pripadnosti njezinih građana, nije realno očekivati. Američki „melting pot"[5] pristup rješavanju nacionalnoga pitanja u Bosni i Hercegovini nije moguće primijeniti, što potvrđuju već brojni neuspješni pokušaji. Jedina moguća polazna točka je prihvaćanje postojanja triju različitih nacionalnih zajednica i prihvaćanje političke realnosti višeetničkog i podijeljenog društva. Stoga se politički sustav mora temeljiti na prihvaćanju nacionalne ravnopravnosti zastupanjem svih triju konstitutivnih naroda na jednak način jer se jedino tako mogu smanjiti nacionalne napetosti.

Pretjerano i u većini slučajeva nelogično interveniranje međunarodnih čimbenika u Bosni i Hercegovini najbolje potvrđuje primjer institucije visokog predstavnika. On je, pored brojnih smjena izabranih dužnosnika,[6] donosio i mijenja postojeće zakone, nametao amandmane na entitetske ustave te time obezvrijedio i lišio sadržaja demokratsko načelo suvereniteta naroda djelujući umjesto zakonodavnoga tijela koje bira narod. Na taj je način međunarodna nazočnost uzurpirala kontrolu svih segmenata političkih procesa uključujući i izborni sustav kao „najvažniji element konstitucionalnog inženjeringa"[7] te dovela u pitanje sâm suverenitet države. Kako su sve najvažnije odluke i sve ključne reforme nametnute dekretima međunarodne zajednice, Bosna se i

[4] Usp. Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998. str. 111.

[5] U Sjedinjenim Američkim Državama, koje su neovisnost izborile oružanim ustankom protiv Britanaca 1776., nastao je poseban model nacije, čije se stanovništvo identificira s državom, pravnim i državnim suverenitetom. Taj se model bitno razlikuje od europskoga modela nacije. Američki model počiva na pluralnom svijetu s gledišta jednakosti, ravnopravnosti, moći, vlasti i posjeda. No, to je dugo vrijedilo samo za bijelo stanovništvo. U 19. st. dominantna skupina ljudi, uglavnom Englezi i ostali bijeli stanovnici, cjelokupnom stanovništvu određuje javni jezik i višu kulturu, imaju svu moć u državi te kontrolu nad političkim i institucionalnim poretkom. Do druge polovice 20. stoljeća samo su bijelci i njihove kulture bile ravnopravne u odnosu spram „drugih" rasa. Usp. Petar Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije, Nacija i Nacionalni identitet,* Slavonski Brod, 2006., str. 140. – 142.

[6] Ilustrativan primjer je činjenica da je u samo jednom danu, 30. lipnja 2004. godine, visoki predstavnik Paddy Ashdown, smijenio 59 dužnosnika. *Ured visokog predstavnika*, http://www.ohr.int/decisions/archive.asp?m=&yr=2004, (1. IX. 2014.).

[7] M. Kasapović, *n. dj.*, str. 184. – 185.

Hercegovina često uspoređuje s kolonijalnim carstvima s kojima je sličnost u stilu vladanja i sadržaju zapanjujuća.[8]

Djelovanja međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini rezultat su nepoznavanja materije o izgradnji nacija općenito, a posebice o zakašnjelu oblikovanju nacija u jugoistočnoj Europi. Tome je potrebno pridodati i nepoznavanje modela uz pomoć kojih se u višenacionalnim državama rješava nacionalno pitanje. Objašnjenje se može pronaći u činjenici da je oblikovanje nacija u državama iz kojih dolaze međunarodni predstavnici u većini slučajeva bilo završeno prije nekoliko stoljeća, stoga je ta tema u općem diskursu prilično zaboravljena unatoč tomu što upravo zapadna politologija tu problematiku ponajbolje razumije.[9] Djelovanje međunarodnih institucija u Bosni i Hercegovini i njihovo angažiranje, u većini slučajeva pretjerano, nije donijelo ni prihvatljive ni očekivane rezultate. Uspostavljen je kompliciran politički sustav koji je dodatno opterećen jer se pitanje učinkovitosti rješavalo na štetu elemenata koji su bili jamstvo ravnopravnosti.

1. O fenomenu nacionalnoga identiteta

Središnje mjesto kada se vrši pojmovna analiza u kontekstu višedimenzionalnog nacionalnog identiteta pripada pojmu *nacija*. Svoje je prve definicijske naznake značenje te društvene pojave počelo poprimati u 18. stoljeću da bi sredinom 20. stoljeća termin *nacija* postao značajnim predmetom istraživanja. Većina se stručne literature kod razlučivanja pojma nacije poziva na nekoliko ključnih djela, među kojima se svakako ističe čuveno predavanje francuskog filozofa, filologa, teoretičara religije i orijentalista Ernesta Renana na

[8] Gerald Knaus - Felix Martin, „Lessons from Bosnia and Herzegovina. Travails of the European Raj", *Journal of Democracy*, Washington, god. XIV., 2003., br. 3., str. 62.

[9] Nije riječ samo o nepoznavanju relativno manje poznatih mehanizama poput neteritorijalne autonomije ili konsocijacijske demokracije, nego i o ulozi federalizma i posebno gornjeg doma u višenacionalnim federacijama. Neki od radova koji obrađuju navedenu problematiku su: John Coakley, „Approaches to the Resolution of Ethnic Conflict: The Strategy of Non-territorial Autonomy", *International Political Science Reviev*, god. XV., 1994., br. 3., str. 297. – 314.; Ivo Duchacek, *Comparative Federalism: The territorial dimensionsof politcs*, New York, 1970.; Murray Forsyth, *Federalism and Nationalism*, New York, 1989.; Arend Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb, 1992.; John Mcgarry - Brendan O'leary, „Federation of a Method of Ethnic Conflict Regulation", *From Power Sharing to Democracy: Post-conflict institutions in ethnically divided societies*, Sid Noel, (ur.), Quebec City, 2005., str. 263. – 297.; Graham Smith, *Federalism: The Multiethnic Challenge*, London - New York, 1995.; George Tsebelis – Jeannette Money, *Bicameralism*, Cambridge, 1997.

Sorbonni u ožujku 1882. Za njega je nacija duhovno načelo predstavljeno kroz jedinstvo dviju stvari: kroz zajedničku baštinu sjećanja te težnju za zajedničkim životom.[10] Unatoč definicijskoj razjedinjenosti pojam nacije u većini se slučajeva podudara u nekoliko ključnih polazišta koja počivaju upravo na Renanovim postavkama subjektivnog shvaćanja nacije. I kako uočava Eric Hobsbawm, pojam nacije vrlo je teško odrediti, stoga i citira Waltera Bagehota koji uočava da se zna „što ona jest kad nas ne pitate, ali ne možemo je na brzinu objasniti ili definirati" pa zaključuje kako taj termin „izražava nešto vrlo važno u međuljudskim odnosima. No, što točno?" [11] Hobsbawm je u svojim analizama nastojao dokazati da je nacija moderna tvorevina utemeljena kao politička zajednica te ju je svrstao u povijesno recentno razdoblje povezavši je s modernom nacionalnom državom.[12] Ernest Gellner uvodi dvije tvrdnje da bi došao do određenja pojma. Prva je da dva čovjeka pripadaju istoj naciji samo ako dijele istu kulturu, a druga da dva čovjeka pripadaju istoj naciji ako jedan drugoga priznaju kao pripadnike iste nacije.[13] On izvodi i tezu prema kojoj nacionalizam stvara nacije, a ne obratno.[14]

Većina literature koja se bavi tim pitanjem poznaje dva temeljna uporišta kod određivanja podrijetla nacije, primordijalno i modernističko. Kod primordijalnog se naciji pripisuje izvornost nastanka pa se u tom smislu smatra da je pripadnost naciji određena rođenjem pojedinca dok se prema modernističkom određenju naciju smješta u razdoblje sveopće modernizacije društva i nastajanja demokratskih političkih procesa. Sličnu distinkciju u tom smislu vrši Anthony Smith, između građanskog i etničkog modela nacije. Kod građanskoga modela riječ je o teritorijalnu shvaćanju nacije. S obzirom na to da nacije moraju imati jasno utvrđen teritorij, moraju imati zajednicu zakona i institucija, jedinstvenu političku volju i pravnu jednakost te izvjesnu mjeru zajedničke kulture i građanske ideologije. Stoga kao standardne dijelove građanskoga modela nacije Smith neizostavno ubraja povijesni teritorij, pravno-političku zajednicu, pravno-političku jednakost i zajedničku građansku kulturu i

[10] Ernest Renan, „Što je nacija?", *Kulturni radnik*, Zagreb, br. 6., 1981., str. 105.
[11] Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam, program, mit stvarnost*, Zagreb, 1993., str. 3.
[12] Usp. *isto*, str. 12.
[13] Usp. Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb, 1998., str. 26. – 27.
[14] Usp. *isto*, str. 75.

ideologiju.[15] Pojedinac u ovakvu obliku može izabrati ili ne izabrati pripadnost određenoj naciji. Za razliku od toga u drugom se, etničkom modelu nacije, s kojim povezuje srednju i istočnu Europu te Aziju, ističe zajednica rođenja i rodne kulture pa se u tom modelu pripadnikom zajednice ostaje doživotno i neizbježivo te nema mogućnosti izbora. Na vremenskoj crti nastanka Smith naciju vidi kao oblik etničke zajednice prije koje su postojali drugi oblici kao što su rod, pleme, narod i nacionalna manjina. U tom je smislu etnička zajednica nastala pod utjecajem vremena i jasnih društvenih i povijesnih događaja uslijed kojih je postala nacija, koja je opet na samu vrhuncu toga procesa. Stoga od pripadnika različitih etničkih zajednica može nastati jedna nacija te se na taj način u modernosti nacije pronalazi ukorijenjenost etničke osobnosti kroz mitove, sjećanja, zajedničku kulturu i slično pa joj se zbog toga pripisuju predmoderni elementi svojstveni etničkoj zajednici. Smith ukazuje na dva puta preobražaja etničkih zajednica u nacije: jedan je potpomognut državnim aparatom, gdje su se različite zajednice spajale u jedinstvenu političku zajednicu zasnovanu na kulturnom nasljeđu dominantne etničke zajednice, a drugi je putem intelektualaca prosvjetitelja koji su, pozivajući se na etničku prošlost, uspijevali mobilizirati narod.[16] Benedict Anderson svoju pak analizu svodi na pojmovnu konstrukciju koja se sažima na naciju u političkom smislu i naciju u etničkom smislu. Slijedom toga nacija bi u političkom smislu bila uobličena kao moderna tvorevina za razliku od etničke koja je više ideološka konstrukcija. Stoga naciju definira kao „zamišljenu zajednicu" te ju određuje kao posebnu tvorevinu koja se odnosi na kulturne i ideološke sadržaje koji ju povezuju.[17]

Može se sažeti da se politička zajednica uobličuje kao nacija kada teži državnom zajedništvu i kada njezini pripadnici vjeruju da imaju određene spone koje se mogu pripisati samo njima. I dok je prilično teško pronaći zajednička obilježja koja bi pripadala svakoj naciji, ključni elementi koji se smatraju ujediniteljskim čimbenikom za formiranje neke nacije mogu biti različiti. To može biti zajedničko etničko podrijetlo, povijesni događaj, dugotrajna tradicija,

[15] Usp. A. Smit, *n. dj.*, str., 23. – 26.

[16] Usp. *isto*, str. 111. – 112.

[17] Usp. Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranje o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb, 1990., str. 17.

jezik, religija, gospodarski ili neki drugi čimbenik, poput određene samosvijesti o pripadnosti konkretnoj naciji.

Slijedom izloženog nude se i dvije temeljne vrste nacionalnoga identiteta. Prva se pripisuje razvijenu Zapadu i povezana je s građanskim modelom nacije dok druga proizlazi iz etničkoga modela nacije i povezuje se s ostalim dijelovima svijeta. Ta se dva identiteta razlikuju po vrijednostima, kriterijima pripadnosti, po odnosima među pripadnicima nacionalne zajednice kao i odnosima prema drugim nacionalnim zajednicama. Građanski je model otvoreniji prema drugim kulturama i multikulturnoj realnosti. Nacionalni identitet u sklopu ovog modela nacije proizlazi iz pripadnosti takvoj političkoj zajednici koju karakteriziraju zakoni, institucije i teritorij. U sklopu građanskoga modela nacionalnost pripada svima koji prihvaćaju zajednička načela na kojima je izgrađena određena politička zajednica. U etničkom je modelu izražena veća zatvorenost prema drugim kulturama, a nacionalni je identitet određen stvarnim ili fiktivnim zajedničkim podrijetlom.

Uz pojam nacije usko je povezan pojam *nacionalizam*. I kod nacionalizma postoje određene definicijske nejasnoće. Kada se govori o nacionalizmu, misli li se na ideologiju, na nacionalnu svijest ili na političke pokrete? Termin nacionalizam može se koristi na nekoliko načina: može obilježavati sveukupan proces oblikovanja i očuvanja nacija ili nacionalnih država, može simbolizirati svijest o pripadnosti nekoj naciji, zajedno s osjećajima i nadama usmjerenima na njezinu sigurnost i probitak, može označavati nacionalne simbole, ideologiju, kulturnu doktrinu, propise za ostvarenje nacionalnih ciljeva. Smith poima nacionalizam kao „ideološki pokret za postizanje i održavanje autonomije za koju neki njeni pripadnici smatraju da predstavlja stvarnu ili potencijalnu naciju“[18]. Gellner ističe da se kroz nacionalizam kao političko načelo, politička i nacionalna jedinica trebaju podudarati. To je teorija političke legitimnosti koja traži da etničke granice ne presijecaju one političke i da etničke granice „unutar određene države ne dijele vlastodršce od ostalih“[19]. Hobsbawm nacionalizam vidi kao zahtjev da se „prejako vjeruje u nešto što očito nije tako“ [20]. Nacionalizam spada u najvažniju doktrinu 20. stoljeća, prema njoj nacije ima-

[18] A. Smit, *n. dj.*, str. 117.
[19] E. Gellner, *n. dj.*, str. 21.
[20] E. Hobsbawm, *n. dj.*, str. 14.

ju pravo na samoodređenje.[21] Samoodređenje naroda, zajedno s nacionalnim suverenitetom, bilo je polazna poluga za stvaranje nacionalnih država.

Nacionalne države većinom su nastale kao spoj jedinstvena identiteta premda danas etnički homogene države gotovo da ne postoje.[22] Jedan od rijetkih primjera „čiste" tradicionalne nacionalne države je Island, čije stanovništvo ima istraženo i dokumentirano homogeno podrijetlo. U Francuskoj, Njemačkoj i, primjerice, Izraelu, koje nemaju etničku homogenost poput Islanda, država je ukorijenjena uz pomoć snažnog nacionalnog identiteta te je jedna nacionalnost i dalje brojčano i politički dominantna unatoč postojanju značajnih manjina.[23] Paul Levin navodi kako se bilježe barem tri značenja pojma *nacionalna država*. Prvi pojam dugo dominira u teoriji međunarodnih odnosa i odnosi se na sam suverenitet dok se druga dva značenja odnose na povijesne procese koji su doveli do stvaranja nacionalne države i na etnonacionalni sastav stanovništva. [24] Poput nacije i nacionalizma i pojam nacionalne države usko je vezan uz izgradnju modernoga građanskog društva i širenje industrijske revolucije. Svi oni zajedno imaju duboke socijalne, političke i gospodarske posljedice na društvo.[25] Nacionalna država jasno legitimira izražavanje nacionalne volje i nacionalnoga identiteta.[26] S druge strane, legitimiranje u svijetu nacionalnih država traži izvjesnu unutarnju homogenizaciju što potiče potisnute etničke zajednice na suprotstavljanje homogenizirajućim zahtjevima novoga tipa državnoga i međudržavnoga sustava. Suprotno uvriježenim mišljenjima upravo političko konfiguriranje država u šire, regionalne sustave doprinosi učvršćenju moći nacije i razbuktavanju nacionalizma.[27] Tradicionalna nacionalna država u doba globalizacije nailazi na nove političke, gospodarske i društvene izazove pri čemu postupno gubi svoju prvotnu moć, ali ne i

[21] Usp. Rod Hague - Martin Harrop, *Komparativna vladavina i politika*, Zagreb, 2001., str. 22.

[22] O tome vidjeti: Branko Caratan, „Nacionalni fenomen, i akomodacija interesa: pretpostavke postkomunističke tranzicije", I. dio, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXV., 1998., br. 2., str. 22.

[23] Usp. R. Hague, M. Harrop, *n. dj.*, str. 23.

[24] Usp. Paul T. Levin, „Nation-state", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 2. izd., sv. 5., Detroit, 2008., str. 420.

[25] Usp. Wilfred von Bredow, „Nacija/Nacionalna država/Nacionalizam", Dieter Nholen, (ur.), *Politološki rječnik, država i politika*, Osijek − Zagreb − Split, 2001., str. 234.

[26] O analizi triju paradigmatskih slučajeva nastanka nacionalne države vidjeti: Zvonko Posavec, „Nacija i nacionalizam kao temeljni pojam političkog", *Politička misao*, Zagreb, god. XXXIII., 1996., br. 2. – 3., str. 226. – 233.

[27] Usp. A. Smit, *n. dj.*, str. 259. – 261.

svoj utjecaj.[28] Unatoč tomu, pojam nacionalne države u modernu značenju, u kojoj su svim građanima zajamčena ista prava, još uvijek predstavlja najčvršći model političkoga udruživanja.

2. Preprjeke stabilnosti političkoga sustava

Za otklanjanje preprjeka koje ometaju stabilno funkcioniranje političkoga sustava u Bosni i Hercegovini potrebno je uvažavanje bosanskohercegovačke političke realnosti da je to etnički segmentirano i podijeljeno društvo. Također, treba uvažavati i činjenicu da postojeći mehanizmi političkog sustava u Bosni i Hercegovini nisu u mogućnosti osigurati ravnopravnost konstitutivnih naroda i građana niti mogu osigurati njegovu funkcionalnost.

U analizi uzroka nestabilnosti političkoga sustava potrebno je razumjeti složenu prošlost, ali i noviju povijest bosanskohercegovačkog višeetničkog društva, što je jedan od uzroka aktualnih društvenih i političkih prijepora nastalih uslijed etničko-vjerske segmentacije društva. U Bosni i Hercegovini dominiraju tri različita etničko-vjerska identiteta koja su bila odvojena tijekom povijesti kao i danas. Politička povijest tijekom stoljeća bila je kompleksna, prepuna osvajanja i različitih podaničkih privrženosti.[29] Raskolom u kršćanstvu u XI. stoljeću nastaju katolički i pravoslavni vjerski identiteti dok se muslimanski počeo oblikovati prodorom Turaka, oko 1463., kada je nastupilo razdoblje islamizacije i nastanka novoga identiteta u Bosni i Hercegovini. Na taj su način na oblikovanje etničko-vjerskih identiteta utjecali različiti tipovi vladavina.[30] Neizostavna tema u tom je smislu i pitanje Crkve bosanske[31], koje zadire u gotovo sve nacionalne mitove na južnoslavenskom prostoru, a koju bošnjački politički i znanstveni krugovi uzimaju kao uporišnu sponu sa srednjovjekovljem, i koja predstavlja začetke razvoja njihova identifikacij-

[28] Usp. Eugen Pusić, „Neki konvergentni motivi u društvenim znanostima", *Rad HAZU*, Zagreb, god. XLII., 2004., br. 489., str. 183.

[29] Usp. Noel Malcolm, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb, 1995., str. 11.

[30] O tome vidjeti: Srećko Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, Mostar, 1999.

[31] O tome vidjeti: Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb, 1989.; Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti, Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387 – 1463*, Zagreb – Sarajevo, 2006.; Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto – Zurich – Roma - Chicago, 1982.; Ivan Mužić, *Vjera Crkve bosanske*, Split, 2008., Franjo Rački, *Bogumili i paterani*, Zagreb, 2003.

skoga procesa. Oni smatraju da su dolaskom Turaka upravo pripadnici Crkve bosanske prešli na islam s tvrdnjama da ga je više od šezdeset posto stanovništva prihvatilo, što obrazlažu navodima kako su upravo ratovi i inkvizicija potpomogli prelazak na islam kao i „velikodušna, tolerantna politika Turske, a tako i izvjesna sličnost bogumilstva i islama“ [32].

Nakon 1878. godine, u razdoblju austrougarske uprave, otpočeli su procesi nacionalne identifikacije kada je i završeno dugo razdoblje klasičnog konfesionalizma u Bosni i Hercegovini, a započelo ono nacionalizama, pri čemu konfesionalizam nije bio zamijenjen, nego preveden u nacionalizam.[33] Raspadom Austro-Ugarske Monarhije, Bosna i Hercegovina postala je dijelom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1918. do 1929. godine, u kojoj se političkim centralizmom, sa središtem u Beogradu, favoriziralo srpsku naciju. To je rezultiralo isticanjem hrvatskoga pitanja, čime se hrvatska politička elita, unatoč ideološkim razlikama, pokazala kao dominantna u pokušajima suprotstavljanja centralizmu i unitarizmu. Ona je funkcionirala tako da je kontinuirano sudjelovala u političkom životu premda nije bila na vlasti.[34] Nakon 6. siječnja 1929. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca promijenila je naziv u Kraljevinu Jugoslaviju u kojoj je kralj Aleksandar Karađorđević proglasio diktaturu i postao jedini nositelj vlasti u državi.[35] Položaj hrvatskoga naroda unutar Kraljevine Jugoslavije pokušao se riješiti 1939. državnim preustrojem i svojevrsnom federalizacijom kroz Banovinu Hrvatsku, što nije doživjelo svoje oživotvorenje kako zbog početka Drugoga svjetskog rata tako i zbog nesuglasica u pogledu razgraničenja federalnih jedinica i njihovih nadležnosti.

Tijekom Drugoga svjetskog rata Komunistička partija Jugoslavije vodila je rasprave o položaju Bosne i Hercegovine unutar kojih je promicana ideja o statusu federalne jedinice u sklop jugoslavenske države, što je koncem

---

[32] A. Zulfirkarpašić i dr., *Okovana Bosna*, Zürich, 1995., str. 20.

[33] Usp. Srećko Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878 – 1918), Inteligencija između tradicije i ideologije,* Mostar - Zagreb, 2002., str. 242.

[34] Usp. Tihomir Cipek, „Liberalizam - korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“, Hans Georg Fleck - Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara/ istoričara*, sv. 3., Zagreb, 2001., str. 275.

[35] Kraj tzv. Vidovdanskog ustava simboličnim riječima komentirao je Vlatko Maček: „Kako vidite, lajbek je raskopčan, Vidovdanski ustav, koji je preko sedam godina tištio hrvatski narod, srušen je…“. Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941.,* Zagreb, 1974., str. 44.

studenoga 1943. godine Bosna i Hercegovina i postala.[36] Odluke prvoga zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, održanog u Mrkonjić Gradu 25. i 26. studenoga 1943. godine, postale su temeljnim dokumentom na koji se poziva moderna bosanskohercegovačka državnost. Rezolucija ZAVNOBiH-a u sebi je sadržavala temelje za uspostavu ravnopravnosti naroda. [37] Prema prvom Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije, iz siječnja 1946. godine, u Jugoslaviji je otpočelo razdoblje federalizma, a Bosna i Hercegovina postala je jedna od šest narodnih republika, pored Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore, koje su bile sastavnice države.[38] Suverenost narodnih republika, barem teorijski, temeljila se na pravu naroda na samoodređenje.[39] S obzirom na to da je samoupravni model primijenjen u svim segmentima društvenog života, Ustavom iz travnja 1963., nazvanim „Povelja samoupravljanja"[40], izmijenjen je naziv države u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju.[41]Ključne promjene u strukturi federacije počele su ustavnim amandmanima 1967.[42] i 1968. godine,[43] što je rezultiralo konačnim oblikom predloženim 1971. godine.[44]

[36] Usp. Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., str. 154.; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, *Glavni procesi*, Zagreb, 1979., str. 51.

[37] „Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko predstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska nego i srpska i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata. Narodi Bosne i Hercegovine učestvovaće ravnopravno sa ostalim našim narodima u izgradnji narodne, demokratske, federativne Jugoslavije.", Hamdija Čemerlić (ur.), *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, dokumenti 1943. – 1944.,* knjiga I., Sarajevo, 1968., str. 73.

[38] „Članak 1. i Članak 9.", *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html, (18. IV. 2012.).

[39] Usp. Budislav Vukas - Sandra Fabijanić-Gagro, „Pravnopovijesne i međunarodnopravne odrednice (dez)integracijskih procesa država sljednica SFRJ", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Split, god. XLVIII., 2011., br. 3., str. 580.

[40] D. Bilandžić, *Hrvatska* …, str. 469.

[41] Usp. „Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije", *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Beograd, 1963., br. 14/63, čl. 1.

[42] „Amandmani na Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije", *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Beograd, 1967., br. 18/67.

[43] „Amandmani na Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije", *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Beograd, 1968., br. 55/68.

[44] „Amandmani na Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije", *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, br. 29/71, Beograd, 1971.

Ustavnim amandmanima iz 1971. godine ojačan je položaj federalnih jedinica što je predstavljalo jednu od ključnih faza u osamostaljenju republika koje su činile Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju. Novim Ustavom iz 1974. godine korigirana su načela centralizacije s jamstvom suverenosti i mogućnošću vlastite samostalnosti,[45] a muslimanima je službeno potvrđen status nacije.

Ovaj Ustav bio je rezultat dugotrajnih reformskih procesa unutar države, a koji su bili posljedica federaliziranja unutar same Komunističke partije Jugoslavije.[46] Konfederalni elementi u Ustavu urodili su pobunom unutar srpskih intelektualnih krugova i porastom srpskoga nacionalizma.[47]

Kada je riječ o demografskim pokazateljima nakon Drugoga svjetskog rata, demografski je najviše porastao broj muslimana (Muslimana), na što je utjecalo i priznavanje statusa nacije s obzirom na to da su se do tada deklarirali kao Jugoslaveni, Hrvati ili Srbi. Broj Muslimana povećao se od 30,73 % 1948. godine, kada je u Bosni i Hercegovini bilo ukupno 2,564.308 stanovnika[48], do 43,67 % 1991. godine kada je bilo 4,365,009 stanovnika. Za razliku od Muslimana broj se Hrvata smanjio: godine 1948. bilo ih je 23,9 %, a 1991. 17,3 %.[49] Broj se Srba također smanjio sa 44,29 % 1948. godine na 31,37 % 1991. godine.[50]

---

[45] U Osnovnim načelima I., navodi se: „Narodi Jugoslavije, polazeći od prava svakog naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, na osnovu svoje slobodno izražene volje, …“, „Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, br. 9., Beograd, 1974.

[46] Caratan navodi kako je upravo element federaliziranja partije, više od ostalih, presudio kasnijoj dissoluciji Jugoslavije. S obzirom da su se savezni organi partije birali u republikama te su bili sastavljeni od paritetno zastupljenih republičkih predstavnika., Branko Caratan, „Nacionalni fenomen i akomodacija interesa: pretpostavke postkomunističke tranzicije“, II. dio, *Politička misao*, Zagreb, (1998.), br. 3., str. 227.

[47] Srpska politička elita je već 1975. godine iskazala nezadovoljstvo svojim položajem unutar Jugoslavije. Stoga je predsjedništvo SR Srbije osnovalo radnu grupu kako bi ona pripremila materijale za raspravu „o ustavnom konstituiranju Republike“. Grupa je izradila materijal pod nazivom Socijalistička Republika Srbija i autonomne pokrajine u njenom sastavu, ustavni položaj i praksa. Materijal poznat i kao „Plava knjiga“ ostao je nepoznat široj javnosti. Usp. Ivo Lučić, „Što je (bila) Bosna i Hercegovina i što smo (bili) mi?“, *Status,* Mostar, br. 16., 2010., str. 111.

[48] Usp. Ante F. Markotić, „Hrvati u Bosni i Hercegovini – narod u nestajanju u državi u nastajanju“, *Zbornik radova Herceg-Bosna ili* …, Mostar, 1996., str. 73.

[49] Usp. Tomo Vukšić, „Proces i uzroci nestajanja katolika i Hrvata u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik radova Herceg-Bosna ili* …, Mostar, 1996., str. 61.

[50] Usp. Ante F. Markotić, *n. dj.*, str. 76. – 77.

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina dolazi do raspada SFRJ, što zbog utjecaja međunarodnih okolnosti, što i zbog propasti Komunističke partije Jugoslavije, velikosrpske politike i uvođenja tržišne ekonomije. To je rezultiralo obnovljenim nacionalnim pitanjima i nemogućnošću državnih mehanizama da reguliraju nastalu krizu političkog sustava. Urušavanjem države dovedena je u pitanje i jugoslavenska nadnacija uz istodobnu obnovu i jačanje nacionalnih identiteta, ali i oblikovanja sasvim novih. Nacija je postala kolektivno[51] okrilje s izrazitim isticanjem vjerskih identiteta. To se posebno isticalo kod Muslimana, koji su u manjoj mjeri od Hrvata i Srba isticali svoj nacionalni identitet. Muslimani su do tada umjerene vjerske stavove zamijenili osnaženim vjerskim ekstremizmom i težnjom za nacionalnom homogenizacijom. Hungtington naglašava da je do snažna uspona civilizacijskih identiteta došlo posebice u muslimanskoj zajednici jer su do početka rata bili vrlo svjetovni smatrajući se Europljanima te da su oni bili najsnažniji zagovornici multikulturnog društva i države, što se počelo mijenjati raspadom Jugoslavije.[52] Muslimani su početkom devedesetih otpočeli proces nacionalne integracije propitujući svoje podrijetlo, stvarajući jezik i tomu slično. I dok se nacionalni identitet Srba i Hrvata sastojao od heterogene i višeslojne strukture, bošnjački se nacionalni identitet okupljao oko religije kao dominantnog središta.[53] Stoga u Bosni i Hercegovini nije došlo do preobražaja etničkih zajednica u jedinstvenu naciju, nego se, upravo suprotno, stvorio rascjep između triju različitih vjerskih i kulturnih identiteta što je stvorilo društvene pretpostavke nastanku podijeljena društva kao i nepostojanje volje triju većinskih etničko-vjerskih zajednica, hrvatske, srpske i bošnjačke, za stapanjem u jedinstvenu naciju.

Tijek rata u Bosni i Hercegovini, od 1991. od 1995. godine, također je bio obilježen suprotstavljenim nacionalnim interesima triju naroda i iznalaženjima teritorijalnih rješenja nacionalnih pitanja. To potvrđuju prijedlozi o uređenju države koje je nadzirala međunarodna zajednica tijekom mirovnih

[51] Pojam individualnog i kolektivnog identiteta pokazuje „postojanost i kontinuitet subjekta (pojedinačnog i kolektivnog) bez obzira na promjene u vremenu i prilagodbe u prostoru; određenje ovog subjekta u odnosu na druge; sposobnost samo-raspoznavanja i raspoznavanja od strane drugih". Boris Banovac, „Etničnost i regionalizam kao izvori identifikacijskih procesa", Ružica Čičak-Chand – Josip Kumpes (ur.), *Etničnost, nacija identitet: Hrvatska i Europa*, Zagreb, 1998., str. 249.

[52] Usp. Samuel P. Huntington, *Sukob civilizacija*, Zagreb, 1998., str. 330.

[53] Usp. Muhamed Filipović, *Bošnjačka politika, Politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću*, Sarajevo, 1996., str. 127.

procesa. Većina njih uvažavala je teritorijalizaciju po nacionalnom načelu. Cutilierov plan predlagao je državu sastavljenu od triju konstitutivnih jedinica temeljenih na nacionalnim polazištima.[54] Vance-Owenov plan predlagao je decentraliziranu federalnu državu s pokrajinama koje bi imale značajne funkcije te bi bile također utemeljene na etničkim polazištima.[55] Owen-Stoltenbergov prijedlog zasnivao se na konfederaciji načinjenoj od etničkih republika.[56] S druge strane, definiranju aktualnog političkog sustava prethodila je teritorijalna podjela prema nezabilježenu načelu u višenacionalnim državama, tj. od dvaju brojčano različitih etničkih segmenta, bošnjačkog i hrvatskog. Washingtonskim sporazumom 1994. godine nastala je Federacija BiH u čijem se Ustavu prvi put spominje naziv Bošnjaci umjesto Muslimani. Taj je sporazum unio konstantnu krizu unutar bošnjačko-hrvatskih odnosa s obzirom na nepovoljnu dvosegmentnu strukturu u korist bošnjačke dominacije. U Daytonu je mirovnim sporazumom Bosna i Hercegovina podijeljena na dva entiteta, Federaciju BiH i Republiku Srpsku, kojoj je pripalo 49 % teritorija s većinski srpskim stanovništvom. Tako je uspostavljen teorijski nekoherentan politički sustav sa složenim mehanizmima dvoslojne federacije i elementima konsocijacijske demokracije. U državama koje su utemeljene na federalnim načelima različit stupanj autonomije sastavnih jedinica vrlo je rijetka pojava. Povijesno se bilježi u sovjetskoj federaciji gdje su jedinice nižega ranga pripadale malobrojnijim etničkim zajednicama i bile uklopljene unutar dominantne nacionalne zajednice. Takav model bio je primijenjen i u Jugoslaviji. Naime, unutar federalne jedinice Srbije funkcionirale su dvije jedinice nižega ranga, autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodina. Jugoslavenski Ustav s konfederalnim elementima iz 1974. godine taj je status pokrajina nastojao nadomjestiti približnim pravima koja su imale i federalne republike. [57]

Aneks IV. Mirovnog sporazuma postao je Ustav Bosne i Hercegovine, a država je dobila visokog predstavnika, instituciju koja nije sastavni dio Ustava.

[54] Usp. Miroslav Tuđman - Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine. 1991. – 1995.*, Zagreb, 2005., str. 74. – 76.

[55] Usp. *isto*, str. 221. – 229.

[56] Usp. *isto*, str. 271.

[57] Novom srpskim ustavom koncem devedesetih godina prošlog stoljeća, Slobodan Milošević je ukinuo autonomiju autonomnim pokrajinama Kosovu i Vojvodini te su one bile podređene Beogradu, čime je narušena ravnoteža cijele Jugoslavije u korist Srba. Usp. Jerzy Holzer, *Komunizam u Europi, Povijest pokreta i sustava vlasti*, Zagreb, 2002., str. 168. – 169.

Ispostavilo se da uslijed primjene ustavne konstrukcije te intervencija visokog predstavnika država ne može funkcionirati i da trpi od nedostatka funkcionalnosti i ravnopravnosti. Također, nametane promjene sve su išle u krivom smjeru jer se njima nastojalo riješiti pitanje funkcionalnosti na štetu ravnopravnosti. Na taj je način institucionalna neravnopravnost Hrvata u Federaciji, uslijed bošnjačke dominacije, dovela u pitanje njihov status konstitutivnoga naroda, ali i funkcioniranje cijelog političkog sustava. Pitanje ravnopravnosti i pitanje legitimiteta zastupanja interesa najvažnija su pitanja političkoga sustava te su u istoj razini kao i legalnost političkih procesa. U takvim okolnostima provedba izbora redovito rezultira glasovanjem birača za političke stranke s nacionalnim programom što potvrđuje teze da nacionalno pitanje ne smatraju riješenim pripadnici nijednog od triju konstitutivnih naroda. Srbe okuplja ideja očuvanja i jačanja statusa Republike Srpske, Bošnjake okuplja ideja uspostave unitarne države s vlastitom dominacijom dok Hrvate okuplja ideja uspostavljanja vlastite federalne jedinice.

Zaključak

Postojeći politički sustav u Bosni i Hercegovini ne funkcionira jer je zanemarena ravnopravnost u korist učinkovitosti pa su dovedeni u pitanje i učinkovitost i ravnopravnost. U višenacionalnim demokracijama prvenstveno se trebaju uvažavati načela jednake zastupljenosti naroda, a ne prisilno uspostavljati građanski model demokracije kao što se to događa u Bosni i Hercegovini. Prije svega potrebno je uspostaviti demokratske obrasce koji su aranžirani za podijeljena društva. Uz pomoć njih omogućilo bi se afirmiranje triju nacionalnih identiteta, a ne njihovo potiskivanje, jer nacionalna ravnopravnost smanjuje, a ne povećava nacionalne napetosti.

Damirka Mihaljević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
damirka_mihaljevic@net.hr

UDK 321.7(497.6)
316.334.3(497.6)
32:316.75(497.6)
Izvorni znanstveni članak

DEMOKRATIZACIJA BOSNE I HERCEGOVINE – PROBLEM IZGRADNJE POLITIČKOGA IDENTITETA

Sažetak

Demokratizacija Bosne i Hercegovine započela je raspadom jugoslavenske državne zajednice unutar koje je BiH bila jedna od šest federalnih jedinica. Kao složena federalna država Jugoslavija nije počivala na principu dragovoljnosti i održavala se jedino represijom sustava. Urušavanje socijalizma kao ideologije i poretka te popuštanje stege značilo je kraj i jugoslavenske federacije.
Početak demokratizacije BiH uvođenjem višestranačja odvijao se u znaku nacionalne homogenizacije triju etničkih segmenata. Uslijed povijesnih okolnosti i pod utjecajem mnoštva društvenih silnica koje su utjecale, Bosna i Hercegovina nije imala priliku izgraditi jedinstven politički identitet. Da bi opstala, svaka se država mora temeljiti na osjećaju pripadnosti svojih građana i naroda u toj državi, na konsenzusu oko bitna sustava vrijednosti i načina ostvarivanja zajedničkih interesa. Bez političkoga identiteta ne može postojati nijedna država. To je temeljni problem Bosne i Hercegovine kao političke zajednice i glavna zaprjeka na putu demokratizacije i njezina razvoja.

Ključne riječi: političko-kulturalni pristup, politički identitet, podijeljeno društvo, vrijednosne orijentacije

DEMOCRATIZATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA – THE PROBLEM OF POLITICAL IDENTITY CONSTRUCTION

Abstract

The process of democratization of Bosnia and Herzegovina started with the disintegration of the Yugoslav state in whose frame Bosnia and Herzegovina was one of the six federal units. As a very complex federal state Yugoslavia did not function on a voluntary basis principles. It was being held together only through the repression of the system. The fall of the socialism as an ideology and as an order, as well as loosening of the control, meant at the same time the end of the Yugoslav federation. The beginnings of the democratization of BH that are to be seen in the process of introducing multi-party system are marked by national homogenization of the three ethnic segments. Under historical circumstances and under various influences, Bosnia and Herzegovina did not stand a chance to construct a uniform political identity. Each country, in order to exist, must be based on a sense of belonging of its citizens and nations. It must be based on a consensus about the important value system and a manner of achieving common interests. No country can exist without political identity. That is the basic problem of Bosnia and Herzegovina as a political community. It is the main obstacle in the democratization process and its development.

Key-words: political-cultural approach, political identity, divided society, value orientation

Uvod

Političko-kulturalni pristup politici polazi od teze da svaka politika ima subjektivnu, a ne samo objektivnu osnovu te da se ponašanje i djelovanje masa i elita ne može proučavati samo interesno i racionalno, već je utemeljeno na tradicijama, običajima, vrijednosnim orijentacijama i emocijama. Zajedno s racionalnim i institucionalnim, političko-kulturalni pristup čini tri temeljna znanstvena načina proučavanja politike. Proizašao je iz tumačenja politike uz pomoć usmjerenosti, tj. vrijednosti i stavova koje pojedinac uspostavlja prema političkom sustavu. Paradigmu ovog pristupa čini upravo taj subjektivitet izražen kroz vrijednosti i stavove.

Iako pretače ovog pristupa sežu u daleku prošlost, u djela velikih mislilaca poput Aristotela i Platona, razvoj političko-kulturalnog pristupa politici započeo je tridesetih godina prošloga stoljeća u vrijeme jačanja nacionalsocijalizma u Njemačkoj. Sam pristup formalno je utemeljen objavljivanjem djela autora G. A. Almonda i S. Verbe *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (1963.).[1] Pioniri političko-kulturalnog pristupa politici tražili su odgovor na pitanje zašto unutar država s istim političko-institucionalnim rješenjima demokracija ne funkcionira jednako stabilno. Što je uzrok stabilnosti demokracije u jednim, odnosno nestabilnosti u drugim državama iako funkcioniraju u sklopu vrlo sličnog institucionalnog okvira?

Odgovor su pronašli u vrijednostima i stavovima, odnosno orijentacijama pojedinaca prema političkom sustavu kao cjelini ili njegovim dijelovima. Vrijednosti koje postoje u određenu društvu, a izražavaju se kroz stavove većine pojedinaca, imaju i šire političko značenje. Središnje mjesto za svaku političku zajednicu svakako ima identitet kao temelj svake politike kojom se izražava osjećaj pripadanja. Bez političkog identiteta ne može nastati, a ni održati se nijedna država.[2] Većina europskih država primordijalne su nacije koje karakterizira isto ime za državu, narod, jezik, isto povijesno pamćenje, mitovi. Razvitku i stabilnosti demokracije u većini tih starijih demokratskih država, kako navodi R. Dahl, pogodovala je umjerena kulturna homogenost. Konsolidiranje demokracije u tranzicijskim državama bilo je također uspješnije u onim državama u kojima, poput Poljske, Mađarske i Češke, nema izraženo podijeljena društva. Iz toga proistječe argument prema kojem je temeljni element svake političke zajednice skup afektivnih veza izvedenih iz zajedničke kulture, odnosno nacije.

U višenacionalnim državnim zajednicama, primjerice poput Švicarske, politička se ekonomska i socijalna integracija uspješno razvijala kroz povijest. Nijemci, Francuzi i Talijani u Švicarskoj nisu povezani kulturnim elementima, nego političkom voljom da žive u zajedničkoj državi u kojoj je teritorijalna

[1] U izdanju Političke kulture hrvatski prijevod glasovite knjige pod naslovom *Civilna kultura – Politički stavovi i demokracija u pet zemalja* objavljen je 2000. godine.

[2] U formiranju države ključna su tri elementa: skupina koja želi stvoriti svoju državu, teritorij na kojem žele osnovati svoju državu i okruženje koje ne sprječava njezino stvaranje. O tome vidjeti: Miroslav Vujević, „Nacionalna identifikacija u Hrvatskoj", *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. XVI., 2007., br. 3., str. 379. – 404.

identifikacija, kao temelj političkoga identiteta, formirana još u predmodernom razdoblju. Politički identitet, kao integrirajući čimbenik i oblik skupnog identiteta, omogućio je stabilnost ove višenacionalne političke zajednice. To znači da nacionalna identifikacija Nijemaca, Talijana i Francuza, odnosno rodoljublje, nije dobilo prednost pred integrirajućim vrijednostima sadržanima u domoljublju.[3] Ako se većina pripadnika iz svih triju naroda ne bi identificirala sa švicarskom državnom, ona ne bi mogla nastati, a ni opstati. Suprotan primjer je Španjolska. Kao državna zajednica sastavljena od većeg broja regija s izraženim povijesnim i etničkim identitetom, Španjolska nije uspjela integrirati sve svoje regije u politički dominantno kastiljansko središte. U konsolidiranim i stabilnim višenacionalnim državama taj se proces završava u predmodernom razdoblju. Stalnim procesima decentralizacije asimetrično postavljenih autonomnih zajednica koje provodi španjolska država od 1978. godine, Katalonija se javlja kao predvodnik koji teži odcjepljenju od španjolske države. Primjer Katalonije slijedile bi Baskija, Valencija, Aragonija, a i druge autonomne zajednice. [4]

1. Politički identitet

Politički identitet temelj je svake politike jer daje osjećaj pripadanja političkoj zajednici. U političko-kulturalnom pristupu politici zajedno s političkom legitimacijom i povjerenjem predstavlja tri osnovna oblika vjerovanja u politički sustav. Kao takvi omogućuju empirijsko istraživanje odnosa između građanina i političke zajednice u kojima su ključna pitanja vezana za pitanja lojalnosti tko komu pripada i s kojim stupnjem povjerenja. To su goruća pitanja svake političke zajednice. Politički se identitet jezgrovito može definirati kao kapacitet koji omogućuje da se institucionalizira zajedničko djelovanje, a

[3] Jedan od razloga propasti Weimarske Republike, koja pored toga što nije uspjela zadovoljiti ekonomski kriterij nacionalnog progresa (budući da je prvo pala žrtvom hiperinflacije, a zatim 20-ih godina i velike depresije) također nije uspjela stvoriti nov politički identitet. Dolaskom na vlast nacionalsocijalista odbačena je modernistička estetička kultura Weimara, ponovno su oživljeni ne samo neki od simbola njemačkog romantičnog nacionalizma već i definicije granice. O tome vidjeti: Stephen Welch, *Koncept političke kulture*, Zagreb, 2009., str. 188,

[4] Prema nekim autorima ovakvi procesi označavaju se subdržavnim nacionalizmom. Riječ je o posebnu obliku nacionalizma koji za razliku od secesionističkog pokreta ne teži vlastitoj nacionalnoj državi već boljoj mogućnosti i reprezentaciji interesa unutar EU-a. O tome vidjeti Vladimir Vujčić, *Kultura u politici*, Zagreb, 2009., str. 144.

time i kvaliteta koja osigurava adekvatnu široku i masovnu osnovu političkoga jedinstva.[5] Premda nije jedini preduvjet nastanka države, politički je identitet važan čimbenik jer je pokazatelj političkoga jedinstva bez kojega država ne može postojati. Kako bi se ostvarila politička identifikacija pojedinca s političkom zajednicom kao cjelinom, nužna su četiri uvjeta legitimnosti o kojima piše Furrio Cerutti. To su sigurnost u Hobbesovu smislu, blagostanje utemeljeno na ravnopravnosti, legalnost i identitet političkoga tijela.[6] Zbog toga je važno što čini izvor i sadržaj političkoga identiteta. Postoje dvije osnovne koncepcije političkoga identiteta: građanska (civilna) i etnička (kulturna). U prvom se slučaju pozicija pojedinca sve više počinje shvaćati kao pozicija koja nije neovisna, već ovisi i pripada određenom organizacijskom kolektivitetu. Takav apstraktni građanski identitet izveden je iz Hobbesove teorije. U vrijeme nesigurnosti izazvane ratovima takav oblik identiteta dostatan je za homogeniziranje političkoga tijela koje se održava društvenim ugovorom, smatra Hobbes.[7] Politički identitet vezan je očekivanjem određene koncepcije pravednosti koja se očekuje od onog suverena na koji su prava prenesena. Politički identitet utemeljen na nacionalnom identitetu izvire iz Rousseauova nauka o narodnoj suverenosti. Narodna suverenost za njega je principijelno neograničena – ne može se ograničiti ni ustavima ni osnovnim pravima.[8]

U vrijeme nacionalnih i građanskih pokreta u Europi tijekom 18. i 19. stoljeća u većini europskih država temelj političkoga identiteta činio je nacionalni identitet. U slučaju političkoga identiteta koji izvire iz nacionalnoga identiteta ključna su dva shvaćanja nacije iz kojih, prema A. Smithu, izviru različita shvaćanja nacionalnoga identiteta. Ideja nacije kao zajednice građana razumijeva postizanje teritorijalno-političkoga identiteta. Bitna obilježja toga identiteta su teritorijalizam, vjerovanje u važnost prebivališta, državljanstvo – stjecanje građanskih prava neovisno o etničkome podrijetlu, participacija – aktivno sudjelovanje svih građana u teritorijalno uređenoj zajednici. U slučaju nacije kao etničke i kulturne zajednice razumijeva njegovanje etničkog identiteta. Taj tip naglašava povijesno podrijetlo, zajedničke mitove i povijesna

[5] Usp. *isto*, str. 140.

[6] Usp. Furio Cerutti, *Identitet i politika*, Zagreb, 2006., str. 41. – 42.

[7] O tome vidjeti: Hans Maier – Heinz Rausch – Horst Denzer, *Klasici političkog mišljenja*, knj. 1. i 2., Zagreb, 1998.

[8] Usp. *isto.*

shvaćanja, kulturno homogenu organsku naciju. U SAD-u kao višenacionalnoj državnoj zajednici poimanje nacionalnoga identiteta (*state-nation*) različito je od europskoga (*national-state)* jer se izražava teritorijalnom identifikacijom. Ključni elementi identiteta u SAD-u izgrađeni su na anglosaksonskoj kulturi, odnosno engleskom jeziku, kršćanstvu, engleskom shvaćanju vladavine prava i individualizmu. Međutim, od kraja dvadesetoga stoljeća američka se politička zajednica suočava sa sve izražajnijim zahtjevima sve brojnije hispanske i drugih samosvjesnih manjina. Multikulturalizam kao dio američke političke doktrine suočava se s mogućnošću da postane društvo u kojem asimilacijom više ne će osigurati mirno rješavanje sukoba među različitim kulturama ili će, navodi R. Dahl, ipak postati društvo za bolje razumijevanje, toleranciju i prilagođavanje.[9]

Jurgen Habermas zagovara uspostavu konstitucionalnog patriotizma kao odgovor na izazove političkoga identiteta u višenacionalnim zajednicama. Suština Habermasove koncepcije je izgradnja političke zajednice utemeljene na ustavno definiranu građanstvu prema kojem će građani usmjeriti svoju privrženost i graditi svijest o pripadnosti ustavu kao integrirajućem čimbeniku.

Drukčije rečeno, Habermas vidi mogućnost postojanja demokracije i političke zajednice u kojoj ustavni patriotizam potiskuje nacionalni identitet i postaje izvor političkoga identiteta. Isensee J. takvo rješenje vezuje za Hitlerovo razdoblje zbog kojeg tradicija postaje problem tako da se identitet veže za ustav: „Doista je rješenje imalo smisla u danim okolnostima. Bilo je, čak, neizbježno."[10] Isensee, profesor ustavnog prava na sveučilištu u Bonnu, dalje objašnjava kako se duhovna i religijska potreba Nijemaca ne može zadovoljiti ustavnim normama, a to znači vrijednosno neutralizirati: „Dok je ona usmjerena na ustav, ugrožava njegovu racionalnost bez koje on ne može biti pravni temeljni poredak zajednice; ona od njega zahtijeva nemoguće i time žrtvuje njegovo moguće. Prigušena njemačka emocionalnost vrlo je eksplozivna politička energija."[11]

To ukazuje na važne teškoće vezane za pojam konstitucionalnog identiteta koji nastoji potisnuti sadržaje vezane za pojam nacije, a posebno emotivan

[9] Usp. Robert Dahl, *O demokraciji,* Zagreb, 2000., str. 155.

[10] Josef Isensee, „Ustav kao domovina. O njemačkome potiskivanju države", *Politička misao*, Zagreb, god. XXXVIII., 2001., br. 2., str. 154.

[11] *Isto*.

aspekt. Iako današnja spoznaja pokazuje da su svi identiteti u suvremenim društvima podložni promjenama, nacionalni identitet, kao osnova političkoga identiteta, i dalje vrijedi i vjerojatno će biti trajno važan. Na to nas upozorava politička stvarnost Europske unije. Premda je nastala prvenstveno iz ekonomskih razloga, to je integriranje povuklo i političko povezivanje, a time se i pitanje europskog političkog identiteta postavilo naknadno. Određen broj teoretičara smatra da za dobro funkcioniranje Europske unije politički identitet nije potreban jer je nastala kako bi postojeće sličnosti pojednostavile međudržavne odnose. Prema drugima, ekonomsko jedinstvo ipak traži i određen stupanj političkoga jedinstva bez kojeg Europska unija ne može biti legitimna. Narodi Europe nemaju zajedničkih drevnih simbola koji mogu zahtijevati lojalnost, a nemaju ni zajedničke povijesti europskoga etnosa. Zbog toga, navodi Petković, EU se ne može nadmetati s europskim nacijama na području političkoga identiteta izvedena iz nacionalne pripadnosti. EU preostaje jedino univerzalistčki, inkluzivni identitet Europe kao zajednice političkih vrijednosti. U toj perspektivi svi pripadnici pojedinih europskih naroda uspostavljaju transnacionalni politički identitet na temelju poštivanja zajedničkih normi i vrijednosti.[12] Prema D. Rodinu upravo je BiH pretvorena u eksperiment u kojem se testiraju načela antifašizma, antikomunizma, antiterorizma, ljudskih prava i multikulturalizma, koja su važna i za EU: „Teško zadaću izgradnje nadnacionalne države s demokratskom legitimacijom stavili su Amerikanci ne samo pred narode BiH, nego i pred svoje saveznike. No što se traži za Bosnu faktički se očekuje i od EU, inače će se i ona raspasti na tako nepolitičkim efemernostima.“[13] Za razliku od EU-a pitanje političkog identiteta u BiH za tri etnička segmenta ima znatno veće značenje. Činjenica je da kroz povijest BiH nije uspjela izgraditi zajednički politički identitet koji bi nadilazio etničku podijeljenost. Zbog toga je najdublje podijeljena europska država koja se jedina nakon demokratizacije devedesetih još uvijek nije konsolidirala. BiH je danas jedna od najsiromašnijih država u kojoj je većina Bošnjaka, Srba i Hrvata u jednako teškom položaju i zato objektivno imaju zajedničke interese u borbi za preživljavanje. Takve poveznice ne postoje među nacijama unutar EU-a. Bosanskohercegovačke okolnosti pitanje političkoga

[12] Usp. Krešimir Petković, „Neke dvojbe u vezi s mahinejskim mitom: Je li europski politički identitet moguć?“, *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. XVI., 2007., br. 4. – 5., str. 809.

[13] Davor Rodin, „Daytonski sporazum: Deklaracija političke volje Zapada“, *Politička misao*, god. XXXIII., 1996., br. 4., str. 154.

identiteta postavljaju u potpuno drukčiji kontekst nemjerljiv s europskim prilikama. Njezin je današnji poredak nametnut što znači da se do njega nije došlo unutarnjim snagama. Takva su rješenja uvijek privremena. Zbog toga novi institucionalni dizajn za kojim se traga može biti prilika za izgradnju političkoga identiteta koji će omogućiti logiku i očuvanje dogovorenog političkog poretka. Robert Putnam je na primjeru regionalizacije Italije pokazao da novi institucionalni dizajn može dovesti do ideološke depolarizacije i pragmatična pristupa javnim poslovima.[14] Političko je pitanje koja koncepcija identiteta može najbolje obuhvatiti procese u kojima svatko želi ostvariti sebe na najbolji način.

2. Uloga povijesti u izgradnji političkoga identiteta u Bosni i Hercegovini

2.1. Osmanlijska i austrougarska uprava

Bosna i Hercegovina kroz povijest je bila u sastavu velikih imperija i drugih država. Vrlo je kratko u srednjovjekovnom razdoblju bila samostalna i suverena država. Osmanlijsko je razdoblje trajalo više od 400 godina i ucrtalo duboke tragove u strukturi bosanskohercegovačkoga društva. Iz europskoga srednjovjekovlja, kako navodi S. Džaja, prešla je u potpuno drukčiji osmanlijski politički, socijalni i konfesionalni obrazac. Jedna od najvažnijih promjena koju je doživjela BiH vezana je za islamizaciju i oblikovanje bosanskohercegovačke multikulturalnosti. Društveni život vjerskih zajednica sukladno njihovim običajima organizirao se kroz specifičan *miletski sustav*. Riječ je o jednoj vrsti vjerske autonomije u okviru Osmanskog Carstva, a u sklopu koje su miletski sustavi ipak imali određenu samostalnost u njegovanju svoje tradicije pod zaštitom sultana.[15] Primarna lojalnost miletu podupirala je vjersku podijeljenost i blokirala izgradnju kolektivnog identiteta koji bi nadilazio vjerske suprotnosti. Ali ne samo to. Iako je osmanlijska vlast tolerirala različite

[14] O tome vidjeti: Robert D. Putnam, *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*, Zagreb, 2003.

[15] Uz muslimanski najveće privilegije u Osmanskom Carstvu imao je pravoslavni milet kao druga najveća religijska skupina u Carstvu, a i samo sjedište pravoslavlja bilo je u Carigradu. Katolici u BiH predstavljali su najmalobrojniju i gospodarski najnerazvijeniju skupinu, nasuprot pravoslavnoj koja je u BiH činila znatan dio stanovništva, a u europskoj Turskoj i ugledan broj stanovnika, uživajući potporu i drugih pravoslavnih Slavena. O tome vidjeti: Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985., str. 355.

vjerske skupine, istodobno ih je u međusobnim sukobima izigravala i sprječavala duhovnu komunikaciju. Zbog toga se javljao strah za vlastiti identitet, preosjetljivost, nepovjerenje i duboka duhovna otuđenost među konfesijama.[16] Razdoblje osmanlijske uprave u BiH u političkom je smislu opterećenje, zaključuje Džaja, jer je u tom razdoblju razorena podloga za zajednički politički identitet. Bosna je prestajala postojati kao jedinstveno političko biće i bila je degradirana na upravnu jedinicu Osmanskoga Carstva.[17]

U svakoj od promjena državne vlasti u BiH, osmanlijskoj, a potom i austrougarskoj, bitno se mijenjao i položaj triju vjerskih zajednica i slijedom toga zauzimala su se i različita stajališta prema novoj državnoj upravi. U vrijeme austrougarske uprave (1878. – 1918.) BiH se vraća europskoj političkoj paradigmi i dolazi do liberalizacije javnoga života i formiranja prvih političkih stranaka. Taj je proces pratila i oštra diferencijacija na tri različite vjere, društvene strukture i tri različita sustava vrijednosti. Pokušaj monarhije da stalnim uplitanjima u vjerske poslove kontrolira politički razvoj u BiH nisu završavali uspjehom, jednako kao i pokušaj stvaranja jedinstvene bošnjačke nacije radi udaljavanja bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba od nacionalnih kretanja u Hrvatskoj i Srbiji kako bi ih se potaknulo na prihvaćanje bosanskohercegovačkog političkog okvira. Bošnjaštvo, kao skupni identitet svih triju konfesija, nije uspjelo jer nije naišlo na odjek u bosanskom pučanstvu i na političkom planu nije moglo nadvladati vjerske podijeljenosti.

2.2. Bosna i Hercegovina u sklopu dviju Jugoslavija

Državno uređenje BiH i njezin status u okviru monarhističke Jugoslavije bili su uvjetovani činjenicom da je oslobođenje od tuđinske vlasti došlo više kao rezultat vanjskih čimbenika, raspadom u ratu pobijeđene Austro-Ugarske, a manje su tomu doprinijele domaće snage.[18] Drukčije nije ni moglo biti jer je Bosna i Hercegovina na početku XX. stoljeća bila jedini kolonijalni posjed u Europi zbog čega je kasnila u političkoj emancipaciji. Političku emancipaciju u BiH usporavalo je i znatno zaostajanje u procesu industrijalizacije u odnosu na sjeverne dijelove države u kojima je bila najveća koncentracija industrije.

[16] Usp. Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1992., str. 188.
[17] Usp. *isto*, str. 188.
[18] Usp. *Enciklopedija SR BiH*, Zagreb, 1983., str. 115.

Iako je tijekom 1918. godine BiH imala 13 % stanovništva nove države, nešto više nego Vojvodina i Slovenija zajedno, imala je svega 145 industrijskih poduzeća, odnosno šest puta manje nego Vojvodina i Slovenija. Specifičnost razvoja nacionalne svijesti u tom razdoblju u BiH ogleda se u borbi Srba i Hrvata oko svojatanja muslimana. Intelektualno vodstvo muslimana u tome se i samo podijelilo. Jedni su zastupali hrvatsku, a drugi srpsku nacionalnu ideju i opredjeljivali se za odgovarajuću narodnost. To nije uhvatilo dubljega korijena u običnom muslimanskom narodu, koji je vezan za religiju i islamsku u kulturu, kao i tursku političku tradiciju na Balkanskom poluotoku.[19] Vjerske i nacionalne podjele iskazivale su se kad je god to bilo moguće, a najviše u izborima za jugoslavensku skupštinu. Pod utjecajem stalnih sukoba između Srba i Hrvata unutar Kraljevine dolazi do sve jasnijeg svrstavanja bosanskohercegovačkih Hrvata uz njihove sunarodnjake u Hrvatskoj, kao što se i Srbi sve više također sudbinski vežu za svoje sunarodnjake u Srbiji. Od prvih političkih organizacija bosanskohercegovačkih Hrvata, Hrvatske pučke i Hrvatske težačke stranke, više je nego uočljiva orijentacija na politička središta izvan BiH, Zagreb i Ljubljanu, što će ostati konstanta njihove aktivnosti.[20]

Obnavljanje državnosti BiH uslijedilo je tijekom Drugoga svjetskog rata na Prvom zasjedanju ZAVNO BiH-a 25. studenoga 1943. godine u Mrkonjić Gradu na novim socijalističkim temeljima. Na trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, od 26. do 28. travnja 1945. godine u Sarajevu, ovo tijelo postaje Narodnom skupštinom, a osnovana je i prva Narodna vlada BiH. Ustavotvorna skupština je 31. prosinca 1946. godine proglasila Ustav kojim je BiH postala Narodnom Republikom.[21]

Komunisti su nakon dolaska na vlast izbjegavali definiranje zasebnog nacionalnog identiteta, između ostalog, jer su tada bili uvjereni da će se različiti identiteti jednoga dana pretočiti u zajednički socijalistički identitet. Novo

[19] Usp. Milorad Ekmečić, „Politički neuspesi i predominacija Austrije na Balkanu 1875. – 1903.“, Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1974., str. 326.

[20] Usp. *isto*, str. 317.

[21] Priznanje Muslimana kao šestog jugoslavenskog naroda uvršteno je u bosanskohercegovački i jugoslavenski ustav 1963. godine. Ustav iz 1974. godine donio je značajne promjene u jugoslavenskoj federaciji koje su se prije svega odnosile na odnose između jugoslavenskih republika. Ti su odnosi definirani uvođenjem pariteta, konsenzusa u odlučivanju, što je rezultiralo decentralizacijom jugoslavenske federacije.

zajedništvo pokušalo se graditi prevladavanjem povijesnih razlika i podjela kroz socijalističke vrijednosti poput bratstva, jedinstva i jugoslavenstva kao izraza socijalističkog patriotizma. Osobito se poticalo jugoslavenstvo kao podobno nacionalno određenje kroz mješovite brakove. Ta je koncepcija bila prilično neuspješna. O tome svjedoči i podatak o 12 % mješovitih brakova u BiH, što je bio jugoslavenski prosjek. Za multinacionalnu BiH, „Jugoslaviju u malom", taj je podatak bio više znak jasne nacionalne segregacije.

3. Raspad Jugoslavije i borba za samostalnost BiH

Transformacija BiH u novo demokratsko razdoblje na institucionalnoj razini dogodila se kao posljedica raspada socijalističke federacije i početka stvaranja novih država. Ti su se procesi odvijali u znaku nacionalne homogenizacije Hrvata, Muslimana i Srba i osnivanja nacionalnih stranaka: HDZ-a, SDA i SDS-a. Liberalizacija političkoga života u svoj žestini izrazila je postojanje ne samo različitih nego i suprotstavljenih vrijednosnih orijentacija triju naroda. Tri strane u BiH, bošnjačka, hrvatska i srpska, vidjele su budućnost zajedničke države u trima različitim koncepcijama.[22] Bošnjačka i hrvatska politika uvjetno su bile usuglašene po pitanju neovisne budućnosti zajedničke države zbog nužnosti održavanja referenduma o neovisnosti koji je prema Badinterovoj komisiji bio jedan od uvjeta za priznavanje novonastalih država na prostoru nekadašnje Jugoslavije.[23] Bošnjaci su zamišljali BiH kao unitarnu građansku državu, a Hrvati kao federaciju ili konfederaciju nacionalnih jedinica. Kako je održavanje referenduma bio uvjet za priznanje BiH, sadržajne su razlike samo privremeno pale u drugi plan. Srpska strana nije prihvaćala BiH kao samostalnu i neovisnu državu izvan jugoslavenske zajednice. Referendum o neovisnosti BiH održan je 29. veljače i 1. ožujka 1992. godine. Rezultati referenduma prema kojem je za neovisnu BiH glasovalo 99,4 % glasača, uglavnom Hrvata i Bošnjaka, govore o tome da je država nastala na temelju pristanka većine. Međutim, kako upozorava Kasapović, riječ je o duboko

[22] Na saboru u Sarajevu 27. IX. 1993. godine usvojena je Deklaracija o narodnom imenu kojom Muslimani u BiH dobivaju ime Bošnjaci.

[23] Badinterova komisija bila arbitražna je komisija u okviru Mirovne konferencije o Jugoslaviji u Haagu 1991. godine. Kolokvijalni naziv Komisija je dobila po svom predsjedatelju, francuskom ustavnom sudcu Robertu Badinteru.

podijeljenu društvu i da bi država mogla funkcionirati, odnosno da bi uopće opstala, potreban je formalan pristanak većine iz svih triju naroda u BiH. Dan nakon međunarodnoga priznanja BiH, 6. travnja 1992. godine, srpske vojne snage započele su agresiju na BiH. Taj se datum smatra i službenim početkom rata iako većina Hrvata smatra da je rat počeo 30. rujna na 1. listopada 1991. godine kada je JNA uništila sedam sela u Hercegovini u kojima su živjeli Hrvati. Rat je donio strahovita ljudska i materijalna razaranja do tada neviđena u Europi. Uplitanjem međunarodne zajednice u sukob dolazi do internacionalizacije problema i zaustavljanja rata. Odlučnom američkom inicijativom dolazi prvo do Washingtonskog sporazuma, a potom i do Daytonskog mirovnog sporazuma kojim je konačno zaustavljen rat.

3.1. Nedovršen Dayton

Cjelovito rješenje zaustavljanja krvavih sukoba u BiH stiglo je potpisivanjem Daytonskog mirovnog sporazuma. Sastavni dio Daytonskog mirovnog sporazuma je i Ustav BiH koji zbog niza specifičnosti predstavlja presedan u običajnoj pravnoj praksi. Novim administrativnim ustrojem država je podijeljena na dva entiteta, FBiH i Republiku Srpsku i Distrikt Brčko. Nastala je složena struktura države s trostupanjskom ustavnošću (savezna država, entiteti, županije/kantoni) s trinaest ustava i Distrikom Brčko, što uz dominantnu ulogu međunarodne zajednice čini vrlo komplicirano državno uređenje. Država funkcionira prema 14 ustava: jednim državnim, dvama entitetskim, deset županijskih/kantonalnih i prema statutu Distrikta Brčko.

Nakon gotovo dvadeset godina od potpisivanja Daytonskog sporazuma stanje se u Bosni i Hercegovini pogoršava, suprotnosti su sve jače, podijeljenost sve veća. Postoji opći konsenzus svih relevantnih čimbenika da bez temeljite reforme, koja uključuje i ustavnu reformu, Bosna i Hercegovina nema budućnosti. Daytonski je mirovni sporazum zaustavio rat, ali država funkcionira jedino pod pritiskom visokog predstavnika. Ratna događanja stvorila su još dublje podjele. Nemogućnost postizanja konsenzusa o ratu otvorila je prostor da svaki narod ima svoje heroje i svoju ratnu istinu dok su istodobno ti heroji i te istine za pripadnike drugih naroda zločinci i krivotvorenje

povijesti. To znači da nema elemenata koji bi činili politički identitet koji i nije ništa drugo nego jedna vrsta skupnog identiteta.[24]

Zbog toga neki autori smatraju da je pretpostavka da većina stanovnika BiH još uvijek može živjeti zajedno izazovna, ali i pogrješna.[25] V. Vujčić također zaključuje da je BiH zemlja bez zajedničkog identiteta bez čega je nemoguće politički integrativno odlučivati.

4. Postoji li perspektiva u izgradnji političkoga identiteta u BiH?

Od svih balkanskih zemalja jedino se u BiH pod utjecajem raznih silnica koje su djelovale na ovaj prostor dogodila diferencijacija na tri kulturna i civilizacijska segmenta. Sve su bivše jugoslavenske republike, izuzev BiH, bile nacionalne države koje su nosile ime matičnog naroda. Podijeljenost triju etničkih segmenata duboko je ukorijenjena u bosanskohercegovačkoj povijesti. Iako ljudi biraju kako će živjeti, ta se odluka uvijek kreće u opsegu opcija zadanih kulturnim nasljeđem. Na taj su način podjele postale trajno obilježje društva. Posljedice podjela i nepovjerenja imale su dalekosežne refleksije i zrcale se u vidu nepovjerenja u različite političke aktere i političke oponente te u nespremnosti za kooperativno politički djelovanje radi ostvarivanja stanovitih političkih ciljeva. To znači da se nisu izgradila „temeljna vjerovanja" o karakteru političkoga sustava i političkih aktera koje Verba označava i „primitivnim vjerovanjima"[26].

To su zapravo ona vjerovanja o politici koja su općenito prihvaćena da svaki pojedinac koji ih se pridržava vjeruje kako tako čine i svi drugi ljudi. Povijesni pregled pokazuje da su u BiH kontinuirano stvarane razlike uvjetovane prvenstveno vjerskom pripadnošću. Te su se razlike produbljivale tako da je BiH sve više postojala ne samo kao konglomerat različitih nacija i vjera nego i sukoba različitih civilizacija koje su u prošlosti kao i danas otežavale zajedništvo i stvaranje jedinstvenog političkog identiteta. Nemogućnost ili nesposobnost ostvarivanja unutarnje političke i duhovne kompaktnosti odvest

[24] Usp. F. Cerutti, *n. dj.*, st. 24.
[25] Usp. Keith Doubt, *Sociologija nakon Bosne,* Sarajevo, 2003., str. 69.
[26] Vladimir Vujčić, *Politička kultura demokracije*, Zagreb − Osijek − Split, 2000., str. 40.

će Bosnu na povijesnu stranputicu odstupanja u odnosu prema Europi.[27] Iz tog se razloga BiH najčešće povezuje s iznimno negativnim pojmom balkanizacije. Tim pojmom izražava se krajnje razorna snaga različitih etničkih, religioznih i drugih skupina u društvu koje djeluju prvo samointeresno, a ne interkulturalno. Može li se Bosna i Hercegovina riješiti termina *balkanizacija*, odnosno raširena mišljenja da je ukleta zemlja, „prokleta avlija", zemlja mržnje, masovnih ubojstava i zločina? Urađeno je nekoliko znanstvenih istraživanja koja su se bavila procesom pomirenja, etničkom distancom i socijalnim povjerenjem. Istraživanje o procesu pomirenja provedeno je 2002. godine na području bivše zajedničke države. Empirijsko istraživanje koje je vodio N. Petrović pokazalo je da se sva tri naroda međusobno doživljavaju još uvijek negativno. Rezultati empirijskoga istraživanja o etničkoj distanci koje je 2002. godine proveo S. Puhalo upućuju na zaključak da su Bošnjaci, Hrvati i Srbi „mnogo više spremni živjeti jedni pored drugih nego jedni s drugim". B. Šalaj 2009. godine vodio je empirijsko istraživanje o socijalnom povjerenju u BiH. Rezultati navode na zaključak da je „BiH znatno udaljena od zajedničkog državnog identiteta". Navedena su istraživanja potvrdila da je BiH još uvijek duboko podijeljeno društvo iz kojeg se reproducira politička nestabilnost. Međutim, istraživanje koje je u svibnju 2010. godine proveo B. Skoko o tome što Srbi, Hrvati i Bošnjaci misle jedni o drugima i koliko su spremni na zajednički život ipak je dalo nešto drukčiju sliku: „Uglavnom ne postoji konsensuz o prošlosti, a ni o budućnosti. No ipak postoje neki elementi na kojima je moguće dugoročno graditi suživot kao što je jačanje otvorenosti za suradnju s drugima te prepoznavanje pozitivnih značajki kod drugih etničkih skupina."

Svaka država, da bi opstala, mora se temeljiti na osjećaju pripadnosti svojih građana i naroda u toj državi, na konsenzusu oko bitnog sustava vrijednosti i načina ostvarivanja zajedničkih interesa. To je suština političkoga identiteta kojemu je cilj omogućiti logiku i očuvanje postojećega poretka. Zbog toga bez političkog identiteta ne može postojati nijedna politička zajednica.

Empirijsko istraživanje provedeno također 2010. godine potvrdilo je da je BiH podijeljeno društvo s trima različitim vrijednosnim sustavima i značajnim

[27] Usp. S. M. Džaja, *n. dj.*, str. 168.

razlikama u mišljenjima konstitutivnih naroda oko uređenja BiH.[28] Ipak, istraživanje je pokazalo da postoji širok konsenzus o ostvarivanju ljudskih prava kao najveće poveznice građana Bosne i Hercegovine. Nema bitnih razlika u stavovima pripadnika pojedinih naroda jer je o 20 temeljnih ljudskih prava postignut konsenzus. Većina ispitanika, neovisno o nacionalnim i vjerskim razlikama, od 86 % do čak 98 % smatra da su ljudska prava temelj BiH i važna za ostvarivanje demokratskog društva. To ukazuje na činjenicu da je proces izgradnje zajedničkog sustava vrijednosti već započeo, ali ga treba dalje graditi jačanjem demokracije i ostvarivanjem ljudskih prava. Taj je identitet vezan za teritorijalnu identifikaciju, odnosno za važnost državljanstva i građanskih prava neovisno o etničkom podrijetlu. Džaja ga označava zemljopisnom kategorijom pripadanja kao jedinom mogućim oblikom zajedničkog identiteta triju konstitutivnih naroda u BiH.[29] Takav oblik identiteta održiv je jedino ako se poštuju temeljna kolektivna prava bez kojih BiH kao višenacionalna država sastavljena od triju etničkih segmenata uopće nije moguća.

Zaključak

Sadašnja politička struktura u BiH u kojoj postoji oštra podijeljenost triju etničkih segmenata velikim je dijelom rezultat povijesnoga nasljeđa. Nakon osmanlijskoga osvajanja nestala je Bosna kao jedinstvena politička i duhovna zajednica i započeo proces vjerske, a potom i nacionalne segregacije. Takav povijesni razvoj u kojem je nakon pada pod osmanlijsku vlast faktički započeo razvoj BiH u sklopu tuđih uprava, onemogućio je stvaranje jedinstvena političkoga identiteta utemeljena na zajedničkom sustavu vrijednosti. U većini

[28] U anketnu istraživanju proveden je osoban intervju, a kao tehnika ispitivanja korištena je Likertova skala. Ispitano je ukupno 1198 ispitanika starijih od 15 godina i više. Struktura ispitanika također je reprezentativna i u odnosu prema školskoj spremi, nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti, u odnosu prema županijama/kantonima i prema Federaciji BiH i Republici Srpskoj. U definiranu nacionalnome uzorku urađena je podjela na temelju entiteta, regija i podjela na temelju naselja unutar svake regije. Za definiranje uzorka agencija Ipsos koristi popis stanovništva iz 1991. godine i podatke entitetskih Zavoda za statistiku o prisutnom stanovništvu iz 2005. godine, kao i CIPS-ovu bazu podataka iz 2008. godine.
Istraživanje je provela agencija za istraživanje tržišta Ipsos Strategic Puls Sarajevo u srpnju 2010. godine. Broj projekta 30001507. O tome vidjeti: Damirka Mihaljević, *Politička kultura u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 2014.

[29] O tome vidjeti: Mladen Ančić, „Društvo, etnicitet i politika u Bosni i Hercegovini", *Časopis za suvremenu povijest*, god. XXXVI., 2003., br. 1., str. 293. – 329.

višenacionalnih država u Europi politički je identitet izgrađen u predmodernom dobu. Nakon dugog vremenskog razdoblja, gotovo 500 godina, i teškog rata devedesetih godina, BiH je postala samostalna i suverena država. Međutim, rješenje koje je zaustavilo rat i na temelju kojeg je uspostavljen novi poredak nametnuto je izvana. Većine iz svih triju konstitutivnih naroda ne prepoznaju postojeći poredak kao primjeren i pošten i iz te se činjenice reproducira stalna nestabilnost i produbljuje složenost odnosa u duboko podijeljenu društvu.

Istraživanja su pokazala da u zemlji postoje različiti i suprotstavljeni vrijednosti sustavi iz kojih proizlaze različite koncepcije uređenja države. Unatoč uvriježenu i raširenu mišljenju o nemogućnosti stvaranja bilo kakve poveznice između triju naroda, istraživanja pokazuju da u BiH postoje i zajedničke vrijednosti, a to su ljudska prava. Ta je spoznaja vrijedna činjenica koja može integrirati postojeće razlike i suprotnosti i tako omogućiti stvaranje zajedničkog političkog identiteta. Riječ je o određenu stupnju lojalnosti koji je temelj postojanju svake političke zajednice. Ako nov oblik uređenja države omogući ostvarivanje individualnih i kolektivnih prava za sva tri naroda, neminovno će se razvijati i privrženost takvoj političkoj zajednici. Bit će jasni odgovori na pitanje lojalnosti kao temelja svake politike – tko komu pripada i kakvoj političkoj zajednici.

Uvjet je da nova ustavna struktura bude prepoznata kao poštena i primjerena u okolnostima koje će omogućiti izloženost boljim egzistencijalnim uvjetima. BiH uz političku proživljava i tešku gospodarsku krizu. Nakon Albanije BiH je najsiromašnija država u Europi sa stopom nezaposlenosti od oko 40 %. Veliko siromaštvo uz nefunkcionalan sustav također otežava demokratizaciju države. Kao proces u kojem se nekontrolirana politička vlast premješta u institucionalne postupke, demokratizacija je jedino moguća u uvjetima u kojima ljudi steknu određenu egzistencijalnu sigurnost, a to znači u okolnostima kada vrijednosne orijentacije nisu isključivo materijalističke.

Irena Musa

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
musa.irena@gmail.com

UDK 321.7
321.1:342.7(497.6)
Pregledni članak

OKOVI DEMOKRACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

U ovom se radu u kratkim crtama govori o demokraciji od njezinih početaka do dvadesetoga stoljeća u kojem se demokracija prihvaća kao najpoželjniji socijalni izum. Ističu se i neki teorijski doprinosi razumijevanju demokracije, posebice reformatorske ideje Johna Stuarta Milla o društvu, državi i njezinu ustroju. Mill dolazi do spoznaje da je demokracija najpogodniji oblik vladavine jer će osigurati jednakost životnih prilika za sve, red i napredak u državi. U radu se govori o krizi demokracije i njezinim paradoksima u zrelim demokracijama kapitalističkoga Zapada, kao i o početcima demokracije na socijalističkom Istoku, s posebnim naglaskom na uspostavu i razvoj parlamentarne demokracije u višenacionalnoj državi Bosni i Hercegovini. U Bosni i Hercegovini demokratsko je iskustvo relativno kratka vijeka i vrlo je često frustrirajuće jer je i danas Bosna i Hercegovina nestabilna država opterećena mnogim problemima iz bliže i dalje prošlosti koji usporavaju demokratske procese, a time i funkcionalnu uspostavu demokratskoga poretka. U radu se ističe značaj i neraskidiva povezanost političke kulture, demokratskoga odgoja, obrazovanja i civilnoga društva s demokracijom te se uviđa da su ovi fenomeni u Bosni i Hercegovini nerazvijeni, zapušteni ili pak marginalizirani.

Ključne riječi: demokracija, principi demokracije, paradoksi demokracije, politička kultura, ljudska prava, civilno društvo, obrazovanje, dijalog, razumijevanje

CHAINS OF DEMOCRACY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

This article gives a short overview of democracy from its beginnings till the 20th century, when it became accepted as the most desirable social invention. Some theoretical contributions to the development of democracy are stated, especially the reformatory ideas of John Stuart Mill about society, state and its organization. Mill argues that democracy is the most suitable form of government because it can ensure equal life opportunities for all, order and progress. The paper also focuses on the issue of crisis of democracy and its paradoxes in mature democracies of the capitalist West and also on the beginnings of democracy in the socialist East. A special emphasis is put on establishment and development of democracy in a multinational state such as Bosnia and Herzegovina. In BiH the democratic experience is relatively short and is often frustrating, because the state is still unstable and burdened with many problems from closer and further history which slow down the democratic process and a functional establishment of democratic order. Importance and inextricable connection of political culture, democratic education, and civil society with democracy is also emphasized. It is also noted that these phenomena are undeveloped, neglected or marginalized in Bosnia and Herzegovina.

Key words: democracy, principles of democracy, paradoxes of democracy, political culture, human rights, civil society, education, dialogue, understanding

Uvod

Pojam *demokracija* potječe od *demokratia*, riječi kojoj su korijenska značenja *demos* (narod) i *kratos* (vladavina) i označava vladavinu naroda. Sintagma „vladavina naroda" predmet je stalne rasprave jer „vladavina" može biti shvaćena i primjenjivana na različite načine. Nijedan mislilac „vladavinu naroda" ne shvaća doslovce jer demokracija na takav idealno-tipski način nije nigdje ni ostvarena.

Povijest ideje o demokraciji složena je i obilježena neslaganjima i sukobljenim koncepcijama. Kroz cijelo dvadeseto stoljeće i danas se demokracija

ubraja u red najsnažnijih i najpoželjnijih ideja vodilja. Iako je danas, u većini država svijeta, demokracija načelno prihvaćena kao najbolji oblik vladavine, ne postoji slaganje oko odgovora na pitanje o kakvoj je demokraciji riječ. Iz dosadašnjeg demokratskog iskustva oblikovala se spoznaja da se demokracijom ne ostvaruje idealno društvo, ali da je praktički jedini prikladan sustav vladanja.

Tijekom povijesti pojavljivali su se različiti oblici demokracije, što se ističe u prvom dijelu ovoga rada. Mijenjajući svoje oblike, demokracija je poprimala i različita značenja. Ono što su imali stari Grci gotovo da i nema veze s onim što se danas smatra demokracijom. Moglo bi se reći da je različitost između grčkog i suvremenog razumijevanja demokracije uvjetovana drukčijom slikom svijeta. U tom hodu od grčkog polisa do kompleksnog društva pred demokraciju se uvijek postavljao problem pronalaženja ravnoteže između neotuđivih prava pojedinaca i dobra funkcioniranja društva, odnosno države.

U drugom dijelu rada govori se o uspostavi demokratskog političkog poretka, odnosno o početcima demokracije u Bosni i Hercegovini. Građani Bosne i Hercegovine tijekom 90-ih godina polagali su velike nade u demokraciju, a uvjerenja sam da još uvijek polažu, jer iskustvo nas je naučilo da je bolja i najlošija demokracija od najboljeg totalitarizma. Cilj je ovoga rada pokazati da se demokracija ne može ostvarivati i promatrati kroz prizmu „uvođenja u demokraciju" te istaknuti neke od značajnijih fenomena koji u Bosni i Hercegovini usporavaju ili pak onemogućuju demokratsko djelovanje. Demokratsko je djelovanje nužno da bismo ubirali plodove demokracije.

Za izradu ovoga rada ponajviše je korištena komparativna analiza fundamentalnih i empirijskih istraživanja.

1. Početak demokracije

Postojanje različitih sustava s demokratskim karakteristikama ne može se ograničiti samo na moderna vremena jer su mnoge plemenske vođe u različitim dijelovima svijeta birane stoljećima. Pojam demokracije bio je dobro poznat u antičkom svijetu starih Grka i Rimljana. Smatra se da je „rodno mjesto demokracije stara Atena koja je između 461. i 322. godine prije Krista

bila vodeći polis stare Grčke."[1] Atensku demokraciju obilježavala je općenita predanost načelu građanske vrline: odanost republikanskom gradu – državi i podređenost privatnoga života javnim poslovima i zajedničkom dobru. Javno i privatno su se prožimali. Građani[2] su mogli dostojanstveno živjeti i ostvarivati se u polisu. Atenska se demokracija shvaća kao izvor inspiracije moderne zapadne političke misli, a politički ideali Atene (jednakost građana, sloboda, poštivanje zakona i pravde) smatraju se njezinim sastavnim dijelovima.[3] Platon nije bio zadovoljan demokracijom kakva se očitovala u Ateni za Peloponeskoga rata 431. – 404. godine, ali je zatim revoltiran i postupcima vlasti tiranije tridesetorice u prevratu 404. godine. Obnovljena je demokracija osudila i smaknula njegova učitelja Sokrata kojega je osobno smatrao najpravednijim čovjekom svojega vremena. Platon je bio trajno obuzet problemima savršena društvenoga uređenja. Kako prevladati izrazite nedostatke svih postojećih oblika društva? Kako u polisu ostvariti promjenu života nabolje? U kontekstu objašnjenja različitih oblika vladavina u državi Platon raspravlja o pravednosti kao stožernoj vrijednosti jer se njome postiže sklad, harmonija svih dijelova društvene cjeline. „Pravedno je svakome udijeliti što mu pripada." Ova je definicija postala konstanta u kasnijoj političkoj i pravnoj filozofiji. Država je savršeno dobra, smatra Platon, kada je *mudra*, *hrabra*, *umjerenai pravedna*. Glavna funkcija države je *odgoj* građana. Odgoj razvija i oblikuje potrebna socijalna svojstva: smisao za zajednicu, za suživot u polisu i za pravednost. Dobar odgoj jamstvo je održanja zakonitosti.[4] Savršena država i savršen oblik vladavine nisu ostvarivi jer zahtijevaju idealne ljude i druge idealne uvjete. Zato Aristotel radije govori o relativno najboljem obliku države, a to je onaj u kojem je broj građana koji ga usvajaju i žele da i dalje traje veći nego broj onih koji ga ne prihvaćaju i ne žele.

Do konca XIX. stoljeća imali smo tipologiju političkih sustava naslijeđenu od Grka. Ona je suprotstavljala monarhiju, oligarhiju i demokraciju. Prvu tipologiju političkih sustava dao je starogrčki mislilac Herodot, vjerojatno

[1] Rod Hague – Martin Harrop, *Komparativna vladavina i politika*, Zagreb, 2009., str. 49.

[2] U grčkoj demokratskoj misli biti građanin značilo je sudjelovati u javnim poslovima. Svi stanovnici polisa nisu imali status građana. Status građana bio je strogo ograničen, među isključenima bili su robovi i žene.

[3] Usp. David Held, *Demokracija i globalni poredak*, Beograd, 1997., str. 20.

[4] Vidi Platon, *Država*, Zagreb, 2004.

sredinom V. stoljeća prije Krista.[5] Najstariji oblik demokracije postojao je u vrijeme Perikla i poslije. Nakon toga vremena demokracija se sporadično pojavljivala u Rimu, srednjovjekovnoj Švicarskoj, Skandinaviji i renesansnoj Italiji.

1.1. Demokracija modernog doba

Moderna se demokracija vezuje uz nastanak nacija – država, tako da je prvi korak prema demokraciji na Zapadu učinjen u prvoj polovici XVII. stoljeća. Kontinuiranije i trajnije zaživljavanje demokracije započelo je tek nakon Francuske revolucije. „Trilogija 'monarhija, aristokracija, demokracija' dominira političkom misli do Montesquieua, a i poslije njega. Svi značajniji autori dopunjuju je u detaljima ne ulazeći u bit stvari.“[6]

Charles-Louis de Montesquieu (1689. − 1755.) važan je predstavnik francuskog prosvjetiteljstva. Njegovom društvenom teorijom dominira problem političkoga despotizma. Montesquieu smatra kako društva utemeljena na apsolutnoj moći ili despotizmu u dugoročnom smislu jednostavno ne mogu opstati. Njegov najznačajniji doprinos čine ideje iz djela *O duhu zakona* u kojem ukazuje na međusobnu povezanost religije, obrazovanja, vlasti i prirodno-geografskih uvjeta.[7] Kod Monresquieua se susreće stara Herodotova podjela i ideja o čistim i iskvarenim formama vladavine (despotizam je iskvaren oblik monarhije). Poučen britanskim iskustvom parlamentarne vlasti, tvrdi da se despotizam može izbjeći institucionalnim odvajanjem izvršnih, zakonodavnih i sudskih funkcija države. Svojom teorijom o diobi vlasti Montesquieu nadahnjuje i suvremene pravnike.

[5] Herodot razlikuje tri tipa političkoga sustava: monarhiju (vladavinu pojedinca), oligarhiju (vladavinu nekolicine) i demokraciju (vladavinu svih). V. Slavo Kukić, *Sociologija: teorije društvene strukture*, Sarajevo, 2004., str. 212.

[6] Maurice Duverger, *Politička sociologija*, Osijek – Zagreb − Split, 2001., str. 91.

[7] Vidi Šarl Monteskje, Š., *O duhu zakona,* sv. 1., Beograd, 1989. Montesquieu izlaže teoriju izravnog utjecaja klime na politiku kao i političku teoriju o prirodnim resursima. Tako ljudske zajednice od početka imaju nejednake uvjete koji umnogome utječu na njihov budući razvoj. Za Montesquieua plodnost tla i obilje vode u podčinjenost. Neplodnost tla i oskudica ljude čini radnima, trijeznima, otvrdnulima na poslu, hrabrima jer oni moraju nabaviti ono što im priroda uskraćuje. Takvu razmišljanju izravno se suprotstavljaju suvremene teorije usporedna razvoja demokracije i obilja. One u oskudici vide čimbenik pogoršavanja političkih antagonizama koji otežavaju funkcioniranje slobodnih vlada. Međutim, znamo da neka bogatstva mogu produbljivati antagonizme, npr. utrka za sirovinama izvor je brojnih sukoba, trvenja i spletki među državama i unutar njih.

Ideja o podjeli državne vlasti potječe još od Johna Lockea (1632. – 1704.) i Charlesa-Louisa de Montesquieua, a danas obilježava sve suvremene demokratske države.

Moderne liberalne teorije nastoje opravdati suverenu moć države i njezino ograničenje, nastoje uspostaviti ekvilibrij između sile i pravde, moći i zakona, obaveza i prava. Radovi Bodina, Hobbesa, Lockea i Rousseaua važni su za razvoj diskursa o modernoj državi, međutim novi model demokracije (liberalno-predstavničke) artikuliran je mnogo kasnije. Predstavnička demokracija kao nov socijalni izum predstavljala je ključnu institucionalnu novinu kojom se prevladava neravnoteža između prisile i slobode. Klasične teze istodobnog uspostavljanja slobode i vlasti mogu se naći u djelima Jamesa Madisona, Jeremyja Benthama, Jamesa Milla. Bentham je smatrao da je cilj predstavničke demokracije „osigurati svoje pripadnike od tlačenja i pljačke onih funkcionara koje je sama izabrala da bi je branili“ [8].

John Stuart Mill (1806. – 1873.) jedan je od najutjecajnijih mislilaca devetnaestoga stoljeća. Iza njega je ostalo veliko, razuđeno i opsežno djelo.[9] Ovaj empirist, socijalni reformator i utilitarist rođen je u „doba kada je Napoleon širio načela Francuske revolucije na kontinentu, a engleska industrijska revolucija hvatala zalet koji će radikalno promijeniti svijet, ... tako da se pedesetogodišnji period njegovog stvaralaštva poklapa sa dobom najvećeg uspona i razvoja klasičnog liberalizma.“[10] Mill je iz blizine gledao transformaciju engleskog, europskog i američkog društva. Bilježio je i objašnjavao te promjene, pokušao je naći, opisati i redefinirati principe na temelju kojih su ova društva funkcionirala.[11]

Pojam *pravednost*[12] kod Milla je usko vezan s pojmovima *demokracija* i *sloboda*. Država koja bi funkcionirala po demokratskom modelu mora biti opravdana pravednošću, odnosno svaki pojedinac koji živi u takvoj državi mora biti u mogućnosti izložiti svoje zahtjeve i interese, a da ne bude oštećen te da bude slobodan. U *Ogledu o slobodi* Mill strastveno zastupa slobodu te naglašava

[8] D. Held, *n. dj.,* str. 25.

[9] O Millovu životu vidi: John Stuart Mill, *Autobiografija*, Zagreb, 2011.

[10] Miša Đurković, *Politička misao Džona Stjuarta Mila*, Beograd, 2006., str. 9.

[11] Usp. *isto.*

[12] O pojmu pravednosti, onako kako ju je Mill zamišljao vidi: Elvio Baccarini, *Sloboda, demokracija, pravednost: filozofija politike J. S. Milla*, Rijeka, 1993.

važnost slobode misli i govora te predlaže ograničenja kada je riječ o pitanju uplitanja države u život građana. Mill upozorava na veliku moć društva koje može djelovati poput neke strane sile. Stoga, zaštititi slobodu pojedinca znači zaštititi sferu individualne neovisnosti.

Mill se nije slagao s do tada ustaljenim mišljenjem u Velikoj Britaniji da je despotska monarhija najbolji oblik vladavine te da je dovoljno dobar despot onaj koji bi vladao pošteno, pravedno i inteligentno. Smatrao je da ne postoji čovjek koji bi mogao utjeloviti sve te osobine zajedno.

Demokracija je za Milla najpogodniji oblik vladavine jer se očituje u „jednakosti osnovnih životnih prilika i nepostojanju aristokracije“[13]. Mill nije liberalnu demokraciju promatrao po eshatološkom modelu kao savršeno, idealno društvo u kome bi bila ostvarena puna jednakost ljudi. I sam se borio protiv takvih utopija. Za njega je liberalna demokracija bila dinamičan sustav u kojem su suprotnosti, razlike i nenasilni sukobi između ljudi Europi davali dinamiku i neprestano je gurali naprijed. Teško je odabrati pravi oblik vladavine jer koliko god neki oblik vladavine smatrali najboljim nije svaki narod sposoban za svaku doktrinu. Budući da se Mill pozivao na Aristotelove misli o prirodno ropskim narodima, smatrao je da takvima privremeno odgovara despotska vlast jer „predstavnička, participacijska demokracija ne može funkcionirati u zaostalim, zapravo maloljetnim društvima“[14].

Aktivnost građana u demokratskim je sustavima nužna jer je svatko čuvar svojih vlastitih interesa. Na pasivnost naroda dugo se gledalo kao na prednost jer bi tako narod bio poslušan i nezahtjevan. Društvo u kojem prevladava neambicioznost i neaktivnost ostaje u barbarskom ili polubarbarskom stanju uma.

Glavni zadatak predstavničke vladavine nameće pomirenje dvaju važnih elementa: participaciju građana i vodstvo elite. Mill zastupa i jednu i drugu ideju. Naime, participacija građana potječe od njihova prava na slobodu mišljenja i govora, a aktivno sudjelovanje uvjet je njihova razvoja. Političkom participacijom razvijaju se moralne i intelektualne sposobnosti, stoga se potreba za participacijom građana oslanja na argument odgoja; ona je korisna

[13] Slaven Ravlić, *Poredak slobode: politička misao J. S. Milla*, Zagreb, 2001., str. 57.
[14] Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb, 2000., str. 15.

i za građane i za državu.[15] Ideja vodstva elite polazi od napretka zajednice. Samo kvalitetne i kompetentne vođe mogu prepoznati kvalitetu nečijih drugih sposobnosti. Kompetentno političko vodstvo mora posjedovati moralne sposobnosti kako bi moglo upravljati i običnim ljudima i ekspertima. Mill smatra da „odnos građana i kompetentne manjine ne smije biti kao odnos slijepe podčinjenosti glupana prema ljudima znanja"[16] Aktivno sudjelovanje naroda u politici Mill vidi kao školu javnog duha, stoga se ono ne smije svesti samo na izbore. Građani mogu sudjelovati u javnom i političkom životu putem potpisivanja peticija, organiziranjem javnih sastanaka i političkih rasprava, pisanjem novina i slično. Mill se zalaže da žene imaju jednaka prava glasa kao i muškarci, a da se osobe koje ne znaju čitati, pisati, računati i socijalni slučajevi isključe iz prava glasa jer to su osobe koje nemaju sposobnost brinuti o sebi pa se ne može očekivati da se zauzimaju za opće dobro. [17]

Kao liberalni mislilac John Stuart Mill vjerovao je da će se demokracija ostvariti ako se ispune najmanje tri uvjeta: da je narod voljan prihvatiti ovaj oblik vladavine; da je voljan i sposoban učiniti sve ono što je nužno za njezino održanje; da je voljan i sposoban izvršiti sve dužnosti i poslove koje demokracija podrazumijeva i zahtijeva. Borba liberalizma protiv tiranije i za političku jednakost važan su korak u povijesti ljudske emancipacije. Međutim, prema marksističkoj kritici „postojanje formalnih sloboda od male je važnosti, ako se one ne mogu ostvariti u praksi. Prema tome, iako svaki korak ka formalnoj političkoj jednakosti predstavlja napredak njegov oslobađajući potencijal je drastično sužen klasnim nejednakostima."[18]

1.2. Demokracija u globalnoj eri

Srž demokracije uvijek je bila zamisao političke pravde kao političke jednakosti članova nacije kao suverena. Demokracija se na Zapadu potpuno razvila tek u dvadesetom stoljeću. Točnije, u posljednjim desetljećima dvadesetoga stoljeća postala je (relativno) čvrsto utemeljena na Zapadu i načelno široko prihvaćena izvan Zapada kao odgovarajući model vladavine. Krajem

[15] Usp. John Stuart Mill., *Izabrani politički spisi*, sv. 1., Zagreb, 1988., str. 207.
[16] *Isto*, str. 215.
[17] Usp. *isto*, str. 230.
[18] D. Held, *n. dj.*, str. 28.

dvadesetoga stoljeća demokratske se institucije šire diljem svijeta. Demokratske institucije uspostavljale su se u valovima demokratizacije koji upućuju na obrazac „dva koraka naprijed, jedan nazad". U cjelini gledano, u trećem valu demokratizacije, dakle od sredine sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, pokret za demokraciju postao je globalna pojava.[19] Rast popularnosti demokracije kao i izražena želja da se uspostavi u mnogim prethodno autokratskim društvima zasnivaju se na dobrobiti koju demokracija može donijeti ne samo pojedincu nego i cijelomu društvu i to u političkom, ekonomskom, kulturnom i socijalnom smislu. Stoga je demokracija postala najmoćnija ideja vodilja u dvadesetom stoljeću. Nakon sloma totalitarnih sustava, koji su uvelike obilježili 20. stoljeće, danas je velik dio zemlje proželo uvjerenje da demokracija, „doduše, ne ostvaruje idealno društvo, ali je praktički jedini prikladan sustav vladanja. Ona ostvaruje raspodjelu i kontrolu moći i tako pruža najveće moguće jamstvo protiv samovolje i tlačenja, jamstvo poštivanja slobode svakog pojedinca i ljudskih prava. Kad danas govorimo o demokraciji, mislimo poglavito na ova dobra: da svi ljudi imaju udjela u vlasti što je izraz slobode. Nitko ne smije biti samo objekt vladanja, samo onaj kojim se vlada; svatko treba moći unijeti svoju volju u cjelinu političkog djelovanja."[20]

Prihvaćanjem demokracije, kao najpoželjnijeg poretka, danas se hvale sve države, pa čak i onda kad nemaju nijedno njezino obilježje. Postoje države koje zazivaju demokraciju kako bi stekle legitimnost za svoje nedemokratske poretke, a i one stvarno demokratske države koje se međusobno znatno razlikuju. To razlikovanje među demokratskim državama potvrđuje činjenicu da demokracija ne postoji na isključiv način. Demokracija se danas

[19] Usp. Semjuel Hantington, *Treći talas: demokratizacija na kraju dvadesetog veka*, Beograd, 2004., str. 20. – 32. Autor val demokratizacije određuje kao skupinu tranzicija iz nedemokratskih u demokratske režime koja nastupa u određenom razdoblju, a brojnošću značajno nadilazi istovremene tranzicije u suprotnom smjeru. Iako sve tranzicije u demokraciju nisu nastupile tijekom demokratskih valova, Huntington smatra da su se u modernom svijetu odigrala tri vala demokratizacije: prvi, dugačak val demokratizacije 1828. – 1926., prvi povratni val 1922. – 1942.; drugi, kratak val demokratizacije 1943. – 1962., drugi povratan val 1958. – 1975. i treći val demokratizacije započeo je 1974. Od sredine sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća broj demokratskih zemalja u svijetu narastao je više nego dvostruko. Demokracija se proširila na više od trideset zemalja u svijetu, s tim da su sve do tada postojeće demokracije zadržale svoje demokratske institucije. Promjene su započele u mediteranskom djelu Europe zbacivanjem vojnih režima u Grčkoj, Španjolskoj i Portugalu, potom u Južnoj i Srednjoj Americi, 1989. u Istočnoj Europi, što slijedi jedan broj zemalja u Africi i nastavlja se demokratizacija u Aziji.

[20] Joseph Ratzinger, *O relativizmu i vrijednostima*, Split, 2009., str. 21.

u svijetu iskazuje u različitim oblicima i ostvaruje na različitim razinama demokratizacije.

1.2.1. Što se pod demokracijom podrazumijeva?

Pod demokracijom se obično podrazumijeva vladavina većine izražena preko odgovarajućeg političkog sustava u kojem su državna organizacija i pravni poredak zasnovani na pluralizmu mišljenja i djelovanja, odnosno na slobodno izraženoj volji većine građana koja se ostvaruje putem općeg prava glasa uz zaštitu manjina, osnovnih ljudskih prava i sloboda. Pod demokracijom se podrazumijeva i podjela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku; ona znači i vladavinu zakona, i da se upravljanje društvom vrši javno preko legalnih institucija na čijem su čelu izabrani predstavnici naroda koji su odgovorni biračima. Općeprihvaćene principe demokracije mnogo je lakše formulirati nego ostvariti u društvenoj praksi. U društvenoj praksi oni se na različite načine tumače i primjenjuju jer se u svim društvima bez obzira na oblik vlasti mogu naći korupcija, neučinkovitost, nekompetentnost, prevladavanje uskih interesa, maksimalizacija individualne koristi.

1.2.2. Paradoksi demokracije

Demokracija nije statična, ona je proces. Dok se demokracija širi svuda po svijetu, jer prevladava mišljenje da je došla na vrh zato što je najbolja, dok autori poput Fukuyame (1992.) proglašavaju trijumf liberalne demokracije s padom komunizma, u isto se vrijeme u zrelim demokracijama širi razočaranost u demokratske procese. Ovu pojavu Giddens naziva paradoksom demokracije. Paradoks demokracije, kaže „da su vremenski koincidirali očaranost demokratskom perspektivom na socijalističkom Istoku i razočaranost demokratskom praksom na kapitalističkom Zapadu... U demokraciju nisu i dalje razočarani samo stari Europljani, koji sve manje izlaze na izbore, sve manje poštuju institucije, sve manje vjeruju političarima, nego i novi Europljani koji su otkrili da su u zamjenu za političke slobode izgubili egzistencijalnu sigurnost.“[21] O demokratskoj slabosti bilo je mnogo govora svih ovih

[21] Nenad Kecmanović, „Demokratija i nasilje“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu*, god. III., 2009., br. 3., str. 43.

godina. Giddens smatra da je danas potrebno u demokratskim zemljama produbiti demokraciju, što naziva *demokratizacijom demokracije*. U eri globalizacije, produbljivanje demokracije potrebno je stoga što svi građani, kao i oni koji su na vlasti, žive u istom informacijskom okruženju. Tajne je sve teže čuvati, stoga nisu slučajnost sve češće korupcijske afere diljem svijeta. Produbljivanje demokracije znači i smanjivanje moći koja je i dalje izrazito koncentrirana na državnoj razini.To ponekad znači i ustavnu reformu i unaprjeđivanje transparentnosti u političkom djelovanju.[22]

Za globalizaciju se vezuje i drugi paradoks demokracije koji se tiče zemalja u razvoju. Zemljama u razvoju najčešće se nameću zahtjevi kao uvjet za pomoć. Uvjetovanost uvijek potkopava domaće političke institucije. Vlada tako ostavlja dojam nemoćne i nesposobne vlade koja se povija pred strancima i međunarodnim institucijama, biračko se tijelo osjeća izdanim.To je zapravo način na koji se potkopava demokracija. Iako globalizacija pridonosi širenju ideje demokracije,[23] njome se ponekad upravlja na način koji potkopava demokratske procese unutar neke zemlje.

1.2.3. Pozitivni učinci demokracije

Demokracija je nešto što se *usvaja*, a zbog svojih je poželjnih učinaka najmanje loš politički oblik. U djelu *O demokraciji* Robert A. Dahl ističe pozitivne učinke[24] koje demokracija postiže: demokracija pomaže da se spriječi vlast okrutnih i pokvarenih autokrata; demokracija jamči svojim građanima čitav niz temeljnih prava koja im nedemokratski sustavi ne jamče i ne mogu jamčiti; demokracija omogućuje svojim građanima širi raspon osobnih sloboda negoli ijedna druga moguća alternativa; demokracija pomaže ljudima u zaštiti njihovih temeljnih interesa; samo demokratska vlast pruža ljudima maksimalne mogućnosti za iskorištavanje slobode samoodređenja, tj. da žive pod zakonima što su ih sami odabrali; samo demokratska vlast pruža najšire mogućnosti za život u moralnoj odgovornosti; demokracija potiče ljudski razvoj i relativno visok stupanj političke jednakosti; suvremene predstavničke demokracije

[22] Usp. Entoni Gidens, *Odbegli svet: kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Beograd, 2005., str. 98. – 101.
[23] Vidi Irena Musa, *Kulturni identitet u vrtlogu globalizacije: Bosna i Hercegovina neravni svijet*, Mostar, 2013.
[24] Usp. Robert Dahl, *O demokraciji*, Zagreb, 2000., str. 65. – 66.

ne vode međusobne ratove; zemlje s demokratskom vlašću imaju tendenciju da budu bogatije od nedemokratskih zemalja.

2. Bosna i Hercegovina u 20. stoljeću

Na početku 20. stoljeća Bosna i Hercegovina bila je jedini kolonijalni posjed u Europi, što je jedan od razloga da je i dalje zaostajala u političkom, ekonomskom, kulturnom, socijalnom i svakom drugom razvoju. Kroz dvadeseto stoljeće bila je uključena u tri rata, s tim da se ovaj posljednji ocjenjuje kao jedna od najvećih civilizacijskih katastrofa na tlu Europe nakon Drugoga svjetskog rata. Bosna i Hercegovina bila je jedna od šest republika SFRJ u kojoj je Titova vladavina djelovala kao „socijalistički zamrzivač" za opoziciju koju su činili različiti nacionalizmi koji su, uspavani i nevidljivi, desetljećima opstajali.

SFR Jugoslaviju zahvatio je treći val demokratizacije (započeo u Portugalu 1974. godine) u vrijeme kada je bio na svome vrhuncu. Naime, vrhunac trećega vala demokratizacije dogodio se u kasnu jesen 1989. padom Berlinskog zida, što je značilo početak transformacije bivših socijalističkih država ka demokratskom političkom poretku. Transformacija je složen proces[25] jer uključuje institucionalnu promjenu i pretvorbu gospodarstva, a u nekim slučajevima i izgradnju nacionalnih država. Raspad socijalističke federacije otežao je proces prelaska na novi demokratski poredak.

Kulturno i povijesno naslijeđe utjecalo je na stvaranje novih samostalnih država. Tijekom povijesti na prostoru Bosne i Hercegovine sukobljavali su se interesi i utjecaji velikih carstava, ali i triju monoteističkih religija: katoličanstva, pravoslavlja i islama. Duga povijest pripadanja različitim carstvima, a potom godine dominacije države nad civilnom sferom na ovom su području utjecali na formiranje posebnog mentaliteta[26] i onemogućavali razvoj političke kulture. Upravo je nedostatak demokratske političke kulture bio važan čimbenik koji je u jugoslavenskoj političkoj zajednici sprječavao mirno razdruživanje. Okrutno nasilje, nedostatak svijesti da vlast sa sobom nosi konkretnu odgovornost, nedostatak svijesti da korupcija uništava ekonomski poredak i

[25] Vidi Wolfgang Merkel, *Transformacija političkih sustava: teorije i analize*, Zagreb, 2009., str. 97.
[26] Kristo Cviić - Peter Sanfey, *Jugoistočna Europa: od konflikta do suradnje*, Zagreb, 2008., str. 14.

nedostatak političke kulture u Bosni i Hercegovini, stavljaju teške okove na razvoj demokratskih procesa.

2.1. Početak demokracije u BiH – novo povijesno razdoblje

Kada je 1990. godine uveden višestranački sustav u Bosni i Hercegovini, započelo je novo povijesno razdoblje vezano za razvoj parlamentarne demokracije u ovoj višenacionalnoj zemlji. To je vrijeme kada u Bosni i Hercegovini započinje proces uspostave razvoja i funkcioniranja političkoga pluralizma na način kako se pluralizam razvija u zapadnoeuropskim zemljama. U društvu pluralne demokracije iskazivanje i sinteza mnoštva interesa (socijalnih, ekonomskih, političkih, kulturnih) odvija se unutar i posredstvom političkih stranaka.[27] Prvi parlamentarni izbori u Bosni i Hercegovini održavaju se 18. XI. 1990. godine. Na tim su izborima uvjerljivu pobjedu osvojile nacionalne stranke − 84 % ukupnih glasova. Tada su uspavani i nevidljivi nacionalizmi i nacionalni identiteti u euforičnu zanosu i u kratku vremenu proželi cijelu Bosnu i Hercegovinu, kao što je pjesnik Jean de Lafontaine napisao u svojoj pjesmi o životinjama oboljelima od kuge: „Nisu sve umirale, ali su sve bile zaražene."

Međunarodnim priznanjem Bosna i Hercegovina postala je samostalan međunarodnopravni subjekt, a republičke granice postale su međudržavne granice. U to su vrijeme u Bosni i Hercegovini pitanja oko izgradnje države i uspostave demokratskog poretka bila marginalna jer je samo dan uoči međunarodnoga priznanja Bosne i Hercegovine (6. travnja 1992.) službeno započeo rat na ovome prostoru. Oštricu međunacionalnih sukoba teško je bilo otupjeti. Uz potporu i intervenciju međunarodne zajednice, posebno nakon što je SAD preuzeo liderstvo u pronalaženju mirovnoga političkoga rješenja za rat u Bosni i Hercegovini, došlo je do potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma u studenome 1995. godine. „Daytonski mirovni sporazum nije nastao ni voljom političkih subjekata u Bosni i Hercegovini ni njihovom spremnošću na kompromis. Sporazum nastaje angažiranjem međunarodne zajednice i vodećih svjetskih sila. ... Unutar kontaktne grupe koju čine SAD, Velika Britanija, SR Njemačka, Francuska i Ruska Federacija uspostavljen je tijekom

[27] Usp. Mirko Pejanović, *Ogledi o državnosti i političkom razvoju BiH*, Sarajevo−Zagreb, 2010., str. 117.

1994. i 1995. godine, konsenzus o zaustavljanju rata i ustrojstvu države Bosne i Hercegovine sa njena dva entiteta."[28] Sporazum se sastoji od jedanaest aneksa od kojih je najznačajniji Aneks IV – Ustav BiH, koji spada u kategoriju oktroiranih, nametnutih ustava. Bosna i Hercegovina danas je jedina država u Europi koja ima nametnuti ustav. „Daytonskim ustavom u Bosni i Hercegovini je legalizirano stanje kao rezultat ratnih osvajanja i po ovom ustavu Bosna i Hercegovina teško može funkcionirati."[29]

Nedvojbeno je da je Daytonski mirovni sporazum bio važan za zaustavljanje rata, ali je istodobno postao Ahilova peta u demokratskom razvoju Bosne i Hercegovine. Naime, tim su sporazumom uspostavljene vrlo široke ovlasti tijela međunarodne zajednice, čime je Bosna i Hercegovina bačena u poziciju ograničena unutarnjega suvereniteta. Međutim, važno je podsjetiti na stanje poslijeratne obnove i prve poslijeratne godine. U Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine na prvim poslijeratnim izborima većinu u postotku (86 %) osvajaju tri nacionalne stranke, koje kao parlamentarna većina ni u jednom važnijem pitanju nisu mogle postići konsenzus, koji je nadomjestila međunarodna zajednica sa svojim ovlaštenjima za provođenje Daytonskog mirovnog sporazuma.[30] Koristeći svoje bonske ovlasti, visoki je predstavnik nametnuo niz relevantnih odluka za Bosnu i Hercegovinu (zastavu, grb, himnu, novac, registarske pločice te brojne zakone); smjenjivani su političari od općinske preko županijske pa sve do državne razine. „Sadašnja postdaytonska Bosna i Hercegovina je nestabilna država, opterećena političkim, ekonomskim, gospodarskim, socijalnim, pravnim, obrazovnim, kulturnim, vjerskim, jezičnim i drugim problemima. Oni su jednim dijelom naslijeđe iz dalje ili bliže prošlosti, a drugim dijelom potencirani razvojem događaja u sadašnjem poratnom vremenu."[31] Niz događaja vezanih za ratno i poratno vrijeme u Bosni i Hercegovini negativno su se reflektirali na proces demokratske tranzicije ove države. Demokratska tranzicija je „cjelovit društveni proces, promjena odnosa u društvenoj strukturi, u društvenim vrijednostima i moralu, u ukupnoj vrijednosnoj orijentaciji društvene zajednice. Zahvatiti

[28] M. Pejanović, *n. dj.*, str. 163.

[29] Milan Vego, „Daytonski ćorsokak", Mijo Džolan (ur.), *Bosna i Hercegovina: europska zemlja bez ustava*, Zagreb−Sarajevo, 2013., str. 241.

[30] Usp. M. Pejanović, *n. dj.*, str. 179.

[31] Božo Žepić, *Enigma Bosna i Hercegovina*, Široki Brijeg, 2002., str. 87.

prijelaz, obuhvatno i iz korijena, znači preispitati sve naslijeđene kategorije i vrjednote, razdvojiti vrijedno od nevrijednog, dobro od lošeg iskustva – mijenjati društvenu strukturu svijesti. Jer, sa starim shvaćanjima koja su danas prevladavajuća, ne može se pouzdano ići u nove društvene odnose, graditi novi polis i ethos. Demokracija traži novi stil, novi jezik komunikacije, novi širi horizont tolerancije i novi duh javnog mnijenja. Potrebne su promijene u mentalitetu, što ne može nestati preko noći, nego strpljivo i dugoročno na bazi radikalne kritike prethodnog i sadašnjeg i jasne vizije budućeg, dakle demokratskog, civilnog i civilizacijskog projekta za sve oblasti društvenog života."[32]

2.2. Značaj civilnoga društva i sfere javnosti

Demokratski procesi trebaju aktivno sudjelovanje građana u svim sferama društvenoga života. Civilno društvo je veliko područje čovjekove političke aktivnosti. Ideja civilnoga društva ima dugu tradiciju. Još je Niccolo Machiavelli istaknuo tri vrijednosti civilnoga društva i civilnoga života uopće: mir i sigurnost građana, uživanje u osobnoj imovini i bogatstvu te pravo svakoga da ima i brani svoje mišljenje. Liberalna misao je civilno društvo shvatila kao najznačajniji prostor ostvarivanja prava i sloboda građana, to je prostor koji štiti od državne sile i samovolje.

U suvremenu značenju civilno društvo sadrži dva osnovna obilježja: ono je mjesto iskazivanja, širenja i razvijanja ljudskih prava i ono je glavni izvor oživljavanja demokratičnosti državnih institucija i njihove prilagodbe zahtjevima građana. Civilno društvo je autonomno područje koje ne nadzire država, a unutar kojeg javno djeluju građani kao slobodne i aktivne osobe. Civilno se društvo odnosi na građane koji se kolektivno angažiraju, zajednički djeluju u javnome životu kako bi izrazili svoje interese i ciljeve, kako bi postavili zahtjeve državi i tražili odgovornost nositelja javnih funkcija. Za postojanje i djelovanje civilnoga društva kao posrednika između privatne sfere i države najznačajnija je vladavina prava sazajamčenim pravima i slobodama pojedinaca, zatim parlamentarna višestranačka demokracija, tržišna ekonomija, demokratska politička kultura i slobodno javno mnijenje. Nije na odmet

[32] Jusuf Žiga - Adib Đozić, *Sociologija*, Sarajevo, 2004., str. 243.

spomenuti kako se smatra da civilno društvo najviše ugrožava države, odnosno posjednici političke moći koji, da bi tu moć sačuvali i proširili, nastoje suziti mogućnosti građana da ih javno kritiziraju i da udruživanjem stvaraju središta društvene moći preko kojih bi im se mogli suprotstaviti.[33]Posjednici političke moći svoje namjere ostvaruju sužavanjem građanskih prava i sloboda, posebno slobode govora i udruživanja, širenjem kontrole nad govorom i djelovanjem građana u javnosti te stvaranjem atmosfere straha u društvu.

2.2.1. Civilno društvo u Bosni i Hercegovini

U tranzicijskim zemljama demokratsko je iskustvo relativno kratka vijeka, neujednačeno i vrlo često frustrirajuće. Za razvoj demokracije u tranzicijskim zemljama potrebna je „dvostruka demokratizacija", demokratizacija države i civilnoga društva, jer oni jedno drugo održavaju, omogućuju, ali i ograničavaju.Raspadom socijalističkoga poretka pojam civilno društvo u Bosni i Hercegovini postaje aktualan najprije u krugovima intelektualaca, a potom i u javnom diskursu. Civilno se društvo počelo prihvaćati kao pozitivan koncept, ali ne zadugo. Nekoliko godina nakon svršetka rata, kada se fokus počeo prebacivati na domaće nevladine organizacije i organizacije civilnoga društva, pojavila se sumnja u motive njihova rada. I danas postoji sumnja i nepovjerenje u rad civilnoga sektora iako vrlo često nisu opravdani.

U Bosni i Hercegovini samu ideju, koncept i praksu civilnoga društva u najvećoj mjeri prati nerazumijevanje. „Koncept i organizacija civilnog društva, kao i mnoge druge dobre i loše stvari, nastali su u razvijenim, kolokvijalno rečeno zapadnim društvima. To je, prirodno, obilježilo i sam koncept, odnosno definiralo vrijednosti civilnog društva."[34] Civilno društvo je razvijeno u jednonacionalnim zemljama u kojima je odnos prema „nacionalnom pitanju" reduciran na odnos prema nacionalnim manjinama. U višenacionalnim zajednicama očit je izostanak specifičnih odgovora civilnoga društva o temi nacionalne ravnopravnosti. U jednonacionalnim državama svatko je građanin svoje države-nacije, u višenacionalnim državama, da bi bio građanin, svatko

[33] Vidi Mojmir Križan, *Interkulturalni dijalozi i liberalna demokracija*, Zagreb, 2008., str. 173. – 187.

[34] Žarko Papić, „Odnos građanskog i nacionalnog – civilno društvo i ravnopravnost", Mijo Džolan, *Bosna i Hercegovina: europska zemlja bez ustava*, Zagreb – Sarajevo, 2013., str. 144.

mora biti nacionalno ravnopravan.[35] U višenacionalnim zajednicama, da bi postojala ravnopravnost građana, mora postojati ravnopravnost nacija.

U Bosni i Hercegovini primjetan je jaz između kvantitativnog aspekta civilnoga društva (više od 12000 registriranih nevladinih organizacija, zatim mediji, vjerske organizacije, itd.) i njegova stvarnoga utjecaja u svakodnevnome životu. Također postoji osjetan nesklad unutar samog civilnog sektora (kao i u svim ostalim sektorima u BiH): mediji i NVO ne surađuju i ne podupiru se međusobno. Stoga ne čudi činjenica da njihove akcije i kampanje nailaze na slab odziv i potporu „običnih" građana. Poražavajuća je činjenica da tolik broj organizacija ne ostvaruje značajan utjecaj na stupanj razvijenosti fundamentalnih demokratskih i pluralističkih vrijednosti bosanskohercegovačkog društva. [36]

Izgradnja moderne države koja negira parcijalne dominacije nije moguća bez snažnog civilnog društva. Civilno društvo nije „društvo" niti je objektivno obilježje dijela populacije, ono je način djelovanja kojim se izražava stav, odnos i motivacija. Suvremen demokratski svijet organizira se tako da pojedinac ima što više aktivnog udjela u kreiranju najširih društvenih procesa i ukupnog života zajednice. Ono govori o tome da se ljudi iz bilo kojeg područja društvenoga života mogu angažirati u javnu promicanju svojih interesa ili se mogu zalagati za neke šire interese i vrijednosti. [37] Civilno je društvo u Bosni i Hercegovini marginalizirano, nerazvijeno i podcijenjeno, što za posljedicu ima ugrožavanje ljudskih prava. Pitanje sudbine društva i pitanje kvalitete života u Bosni i Hercegovini potisnuta su pitanja poradi upitne egzistencije „običnih ljudi".

Političke elite u Bosni i Hercegovini potpuno samostalno i bez elementarne odgovornosti bilo komu odlučuju o svemu: o tržištu, o cijenama, o porezima, troškovima, prihodima, zapošljavanju, kapitalu, o optjecaju novca. One kontroliraju zdravstvo, kulturu, obrazovanje, sudstvo... ukratko, cijeli prostor u kojem djeluje civilno društvo. Posljedica je toga dodatna devalvacija funkcija civilnoga društva u Bosni i Hercegovini. Svaka ozbiljna društvena kritika nacionalno je obojena i stigmatizirana. Svijet života običnoga čovjeka

[35] Usp. *isto*, 147.

[36] Usp. Tijana Dmitrović, *Izazovi civilnog društva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, [b. g.], str. 3.

[37] Usp. *isto*, str. 22.

progutali su „vitalni nacionalni interesi". Što se duže održava „nacionalna ugroženost" to sve više raste princip neodgovornosti na koji polažu pravo „nezamjenjivi čuvari javnog dobra i nacionalnih interesa"[38]. Transformacija pojedinca iz pasivnoga podanika u aktivnoga građanina u službi je nužne demokratizacije cijeloga društva bez koje ni put u EU ne će biti izvodiv.

2.3. Značaj odgoja i obrazovanja za razvoj demokracije

Što obrazovanje znači čovjeku i za njegov društveni život bilo je jasno i u najstarijim organiziranim zajednicama ljudi. U svojim začetcima ono je bilo povlastica najužih društvenih krugova, a u modernom društvu postalo je velika i nezaobilazna tema. Obrazovanje je usko povezano sa socijalizacijom i odgojem. Čovjek je od rođenja uključen u proces socijalizacije i integracije u društveni život, što je nedjeljivo od procesa razvoja kulture kulturne skupine u kojoj se rodio. Sociolozi razlikuju primarnu, sekundarnu i tercijarnu socijalizaciju.[39] Pod utjecajem sekundarne i tercijarne socijalizacije mogu se sadržaji primarne socijalizacije djelomično modificirati, dopuniti, ojačati, oslabiti ili ususstaviti, ali se ne mogu poništiti. U kulturno pluralnim društvima bitna su dva aspekta socijalizacije: socijalizacija u kulturnu skupinu ili skupine u kojima dijete odrasta, i socijalizacija u šire društvo i političku zajednicu kojoj ta kulturna skupina, odnosno skupine pripadaju. Socijalizacija u šire društvo zahtijeva prihvaćanje kulture u kojoj je moguće razlikovati tri usko povezane sfere: sferu političke kulture, sferu građanske kulture i sferu kulture sudjelovanja u javnosti. Navedene sfere toliko su međuovisne da ih je teško ili gotovo nemoguće međusobno razgraničiti. One su žila kucavica u demokratskoj egzistenciji.

---

[38] Vidi *Izvještaj o stepenu razvijenosti civilnog društva u BiH*, Sarajevo, 2008.

[39] Primarna socijalizacija odvija se u primarnim društvenim skupinama, na prvom mjestu u obitelji i *peer-groups* (to su skupine djece i adolescenata jednake dobi i sličnog socijalnog statusa, najčešće su to skupine vršnjaka iz susjedstva). Norme, vrijednosti, uvjerenja i navike koje dijete stiče u okviru primarnih skupina oslanjaju se na emotivne veze s članovima tih skupina i zbog toga su vrlo stabilni. Sekundarna socijalizacija odvija se prvenstveno u obrazovnim institucijama, ona je sustavna i usmjerena prema jasno definiranim ciljevima. Tercijarna socijalizacija odvija se u radnim organizacijama, interesnim i kulturnim udrugama, vjerskim organizacijama i zajednicama. Uspjeh sekundarne i tercijarne socijalizacije ovisi o tome jesu li njihovi sadržaji i ciljevi u skladu sa sadržajima primarne socijalizacije. V. M. Križan, *n. dj.*, str. 287. – 313.

U otvorenim je društvima obrazovanje usko povezano s *vertikalnom društvenom pokretljivošću*. Obrazovanje je najpogodniji društveni mehanizam za bijeg iz nižih društvenih slojeva. Ono je strateški cilj svakog „dobrog društva", ističe John Galbraith, što znači da je ulaganje u obrazovanje najbolji dokaz da su u jednom društvu dugoročni ciljevi nadređeni kratkoročnim. U tom smislu može se bez ikakve dvojbe prihvatiti Galbraithov stav da na ovom svijetu ne postoji pismeno stanovništvo koje je siromašno i nepismeno koje to nije.

Prema rezultatima UNESCO-va istraživanja[40] nepismenost je u Bosni i Hercegovini vrlo visoka. Na temelju toga Bosna se i Hercegovina može svrstati u rang nerazvijenih afričkih zemalja gdje 15 % ljudi nema ni osnovnu školu, a osim vlastita imena i prezimena ne znaju napisati ništa drugo. Prema tim istraživanjima u gradovima Bosne i Hercegovine funkcionalno je nepismena čak trećina ljudi dok na selu taj broj iznosi i 70 %, a pretpostavlja se da ima čak 15 % potpuno nepismenih.

Obrazovanje nije svemoguće, ali bez obrazovanja nema ni znanja, nema ni stručnosti, ni poduzetničkoga duha, ni mobilizacije energije jednoga naroda. Osim toga, može se reći da ni prave demokracije nema bez obrazovanja. Visoka razina nepismenosti dodatan je teret razvoju demokracije u Bosni i Hercegovini jer demokracija kao državni oblik i demokracija kao način života nisu u suprotnosti, one su usko povezane i međusobno se uvjetuju.

Na temelju empirijskih istraživanja provedenih u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da je prisutan visok stupanj nezadovoljstva vezan za demokratska ostvarenja u toj državi. Primjerice, na pitanje: *Jeste li zadovoljni stupnjem ostvarene demokracije u BiH?*, samo je 7 % ispitanika u potpunosti zadovoljno stupnjem ostvarene demokracije u Bosni i Hercegovini, a 15 % uglavnom jest. Najviše nezadovoljstva iskazali su ispitanici sa završenom višom školom ili fakultetom te ispitanici iz dobne skupine od 45 do 59 godina. Gotovo se ista razina nezadovoljstva javlja kada je u pitanju zaštita temeljnih ljudskih i građanskih prava u Bosni i Hercegovini. Svega 7 % ispitanika smatra da su ljudska i građanska prava u Bosni i Hercegovini zaštićena i 16 % uglavnom smatra.[41] Ovi su podatci poražavajući jer zaštita ljudskih i građanskih prava

[40] „UNESCO-vo istraživanje: Nepismenost u BiH kao u Africi", *vijesti.ba*, http://www.vijesti.ba/licnosti-dana-los/69583-Nepismenost-BiH-kao-Africi.html, (25. I. 2012.).

[41] Usp. I. Musa, *n. dj.*, str. 169. (Podatci o empirijskom istraživanju nalaze se na str. 11. i 12.)

spada u red temeljnih demokratskih vrijednosti. Demokracija se ne ostvaruje prema obrascu „nešto za ništa". Izgradnja demokracije je proces i ako nam je cilj, tada će put k učinkovitoj demokraciji u Bosni i Hercegovini biti dug i težak. Zapravo je to put koji nema alternativa i na tom putu Bosna i Hercegovina mora ustrajati. Put demokracije i put zaštite temeljnih ljudskih i građanskih prava paralelni su putovi. Da bi se učinkovito štitila ljudska prava, mora postojati pravna država koja ih može štititi. Za istinsku afirmaciju ljudskih prava i slobodâ nužno je razvijati svijest o ljudskim pravima i slobodama, razvijati svijest o njihovu poštivanju, a prije svega razviti svijest o ljudskoj odgovornosti.

Demokratske procese u Bosni i Hercegovini prije i posvemašnije nerazumijevanje različitosti koje je dovedeno do cinizma i malodušja. Demokracija zahtijeva uzajamno razumijevanje, mirnu komunikaciju i sklad, upravo ono što najviše manjka u današnjem društvu,[42] a osobito u Bosni i Hercegovini. Moramo se odgajati za ljudsko razumijevanjei poštovanje različitosti.

Zaključak

Kroz povijest svoga postojanja ideja demokracije obilježena je sukobljenim koncepcijama koje ostavljaju obilje prostora za stalne rasprave. I unatoč tomu demokracija je ostvarila povijesnu pobjedu nad drugim oblicima vladavine. Demokraciju kao oblik vlasti teško je izgraditi, a jednako ju je teško održavati i razvijati. Još su se stari Grci pitali kako u polisu ostvariti promjenu života na bolje. Politički ideali stare Grčke postali su sastavnim dijelom zapadne političke misli. Kontinuiranije i trajnije zaživljavanje demokracije na Zapadu započelo je tek nakon Francuske revolucije.

Neke ideje Johna S. Milla, jednog od najutjecajnijih mislilaca devetnaestoga stoljeća, koji je s pojmom *demokracije* i *slobode* usko povezao pojam *pravednosti*, i danas su uporabljive. Mill je bio oslobođen predrasuda o rasama, spolu ili položaju, što ga je razlikovalo od tadašnje većine. Bio je zagovornik političke

[42] Jacques Delors i dr., *Učenje: blago u nama*, *Izvješće UNESCO-u Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće*, Zagreb, 1998. Koncepcija doživotna učenja javlja se kao jedna od ključnih za 21. stoljeće. Povjerenstvo je osobito istaknulo važnost jednog od četiriju potpornja koje predlaže i opisuje kao temelje obrazovanja: *naučiti živjeti zajedno* tako da se razvije razumijevanje drugih i njihove povijesti, tradicije i duhovnih vrijednosti. *Učiti znati*, *učiti činiti* i *učiti biti* potpornji su koji predstavljaju temelje učenja *kako živjeti zajedno*.

teorije u kojoj bi ljudi imali više prava, a država bi se mogla uplitati samo u slučaju štetna djelovanja pojedinaca za sebe i druge. Svojim zalaganjem za siromašne i radnike, za utilitarističko načelo najveće sreće, za demokraciju i predstavnički oblik vladavine, za aktivno sudjelovanje građana u političkom i javnom životu J. S. Mill čini pomak prema napretku i vraća optimizam koji je i te kako bio potreban tadašnjem društvu.

Ove se godine navršava dvadeset i pet godina od „uspostave" demokratskog poretka u Bosni i Hercegovini. Svake četvrte godine, uoči izbora, političke elite u Bosni i Hercegovini slave demokraciju, a građani ove države shvate da žive u demokratskom poretku. Političkim elitama u Bosni i Hercegovini demokracija treba onoliko vremena koliko im je potrebno da glasove birača pretvore u predstavničke mandate. Tomu se i nije čuditi jer svaka vlast više voli pasivne, indiferentne građane. Demokracija treba aktivne građane, oslobođene mentalnog ropstva. Stoga se posebno ukazuje na važnost civilnoga društva za razvoj demokracije. Civilno je društvo u Bosni i Hercegovini marginalizirano, nerazvijeno i podcijenjeno. Posljedica je toga održavanje podložnosti i podaničkoga mentaliteta. Bez aktivnih građana u društvu se ne može stvoriti demokratska atmosfera. Demokracija u svome idealu počiva na *odgojenu* građaninu koji je svjesno, slobodno i autonomno politički aktivan. Odgoj i obrazovanje vide se kao nezamjenjivo dobro u pokušaju ostvarenja ideala mira, slobode i društvene pravde. Kritičkom analizom svih ovih segmenata koji se nalaze u temeljima demokracije dolazimo do zaključka da je ostvarivost demokracije u Bosni i Hercegovini još uvijek otvoreno pitanje.

Jezik i mediji

Katica Krešić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
katica.kresic@tel.net.ba

UDK 811.163.42(497.6)
811.163.42´26´27(497.6)
Prethodno priopćenje

HRVATSKA JEZIČNA PRAKSA U BiH

Sažetak

U radu se daje kratak osvrt na stanje i položaj hrvatskoga jezika u BiH u poratnome razdoblju, komentiraju se različiti pogledi o njegovoj budućnosti i predlažu institucionalne aktivnosti za poboljšanje jezične kulture pri čemu se naglašava supostojanje i uvažavanje jezičnih razlika. Analizi hrvatske jezične prakse doprinose i rezultati ankete provedene na uzorku od sto dva ispitanika, studenta Filozofskoga fakulteta u Mostaru. Cilj je rada ustanoviti u kojoj se mjeri procjene ispitanika podudaraju s navedenim stavovima o položaju, uporabi i budućnosti hrvatskoga jezika u BiH, što su uzroci takvu stanju i kako ga poboljšati.

Ključne riječi: hrvatski jezik, BiH, javno sporazumijevanje, jezična kultura

CROATIAN LINGUISTIC PRACTICE IN BH

Abstract

The paper aims at presenting shortly the situation and the state in which Croatian language in BH is in the aftermath. Various views about its future are discussed; institutional activities for a better language culture are suggested while emphasising coexistence and taking into consideration linguistic differences. The analysis of the Croatian linguistic practice is strenghtened by the results of a survey that covered a sample of 102 subjects, students of the Faculty of Humanities and Social Sciences in Mostar. The aim of the paper is to check the equivalence of the subject's opinions and the above mentioned attitudes about the state, usage and future of Croatian language in BH, to see what the reasons for such a state are and how to improve it.

Key-words: Croatian language, BH, public communication, language culture

Uvod

Jezik je jedna od temeljnih nacionalnih vrijednosti i bitna je sastavnica nacionalnoga identiteta. Čuvanjem svoga jezika svaka zajednica doprinosi vlastitoj jezičnoj kulturi, čuvanju kulturnoga nasljeđa, ali i kulturi šireg prostora kojemu pripada ili je s njim u dodiru. Bilo kakvi i na bilo kojoj razini provedeni integracijski procesi ne bi smjeli zatirati nacionalne, tradicijske, vjerske, jezične i druge posebnosti.

Kroz sva područja javnoga sporazumijevanja u jednoj zajednici odčitavaju se položaj njezina službenoga jezika (ili jezīkā), stanje opće jezične kulture, ali i aktualna jezična politika.

Rasprave o jezicima u BiH u poratnome vremenu najčešće su se svodile na analizu njihova disjunktivnoga odnosa, zakonskih nedorečenosti, polemiziralo se o nazivu jezika/jezīkā i jezičnome statusu, o jednome ili više standarda i sl. Opravdano su interesi bili usmjereni na vanjske čimbenike – zakon, primjenu zakona, jezičnu praksu, jezik u nastavi – a manje na one unutarnje kao što su jezična norma, stilska dotjeranost, jezična kultura i sl., što je svakako zbog izvanjezičnih okolnosti zahtijevalo upravo takav slijed. Činjenica da je jezična situacija u BiH vrlo kompleksna i jedinstvena, postala je stereotip, ali

to ne opravdava sporost u rješavanju jezičnih problema, zanemarivanje jezične kulture i analize jezične prakse.

Cilj je ovoga rada ukazati na neke pojave u hrvatskoj jezičnoj praksi u poratnoj BiH na temelju primjera iz onodobnoga pisanog i govornog izražavanja i utvrditi u kojoj se mjeri procjene ispitanika provedene ankete (102 studenta hrvatskoga jezika Filozofskoga fakulteta u Mostaru i dislociranoga studija u Orašju) podudaraju s navedenim stavovima o položaju, javnoj uporabi i budućnosti hrvatskoga jezika u BiH.

1. Hrvatska jezična praksa u BiH

Poznata je činjenica da je bosanskohercegovačka jezična politika od sedamdesetih do devedesetih godina 20. st. bila usmjerena na učvršćivanje tzv. *bosanskohercegovačkog književnojezičkog izraza*.

Poratna hrvatska jezična praksa u BiH upravljala se prema jezičnome stanju osamostaljene Republike Hrvatske. Promjene u hrvatskome jeziku u BiH početkom 90-ih bile su najizražajnije u leksiku, zatim u tvorbi riječi, prozodiji i u redu riječi. U leksiku su se pojavile oživljenice i to najprije u općem leksiku, u vojnome nazivlju i nazivlju drugih struka. Bila je zamjetna i „preorijentacija od internacionalizama prema hrvatskim istovrijednicama“[1] kao i u Republici Hrvatskoj.

U ratnom i poslijeratnom vremenu val čišćenja *bosanskohercegovačkog književnojezičkog izraza* (najprije u razgovornome jeziku, zatim u medijima i u bilo kojem obliku pisanoga i usmenoga izražavanja, u svim područjima javnoga i društvenoga života) bio je tako jak da je izbacivao brojne hrvatske riječi samo zato što je njihova prijeratna uporabna čestoća bila izražena, prevladavajuća (*drug*, *drugarica*, *hiljada*, *krstiti se*, *upotreba*, *upotrijebiti*, *izvještaj*, izvedenice na *-lac* i sl.). Jasno je da su krajnosti pri izboru jezičnih jedinica od izbacivanja dobrih hrvatskih riječi do unosa onih rijetkih, manje poznatih, ponekad i *novotvorenica* skovanih prema nekom neobičnom modelu, bile preslika nesređene opće društvene situacije i ratnoga, poratnoga kaosa u BiH što je u jeziku poticano

[1] Vidi Marko Samardžija, „Hrvatski standardni jezik u devedesetim godinama XX. stoljeća“, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb, 2004., str. 228.

i nedostatkom udžbenika i jezičnih priručnika, nepoznavanjem i nestručnim tumačenjem jezične norme.

Posebice je u govornoj realizaciji bilo prepoznatljivo oponašanje prilično udaljenih urbanih idioma u neobičnim naglasnim likovima, tvorbi riječi i oblika i sl. Budući da je riječ o primjerima koji nisu ni regionalna ni lokalna jezična obilježja, niti su mogli doći useljavanjem stanovništva, bili su lako uočljivi. Tako su se često u govorima ondašnje političke elite koja se javljala u elektroničkim medijima, kao i u govoru spikera, novinara i gostiju, pojavljivali naglasni likovi kao *subjȅkt*, *objȅkt*, *procȅs*, *progràm*, *projȅkt*; *integrìrano*, *projektìrano*. Kratkotrajna je bila i govorna uporaba futura II. za uobičajenu buduću radnju: *budem se javio*, *o tomu budemo govorili*, *budeš došla sutra*. Završno se *-u* pojavljivalo u zamjeničkim oblicima i D i L jd.: *o tomu*, *k tomu*, *po onomu*. Nije bila rijetkost nerazlikovanje značenja pojedinih sufiksa kao npr. *-ni* i *-ski* u tvorbi pridjeva i sl. Budući da su ti oblici bili dio govora onodobnih uglednika, a drukčiji od onih prijeratnih, doimali su se ispravnim i jedino prihvatljivim.

„Prečesto se naime i u području tzv. općeg leksika javljaju nove ili obnovljene riječi (neologizmi i/ili arhaizmi) koje su manje-više neobične u Hrvatskoj, a kamoli Hrvatima u Bosni i Hercegovini... Zato nije čudo što su danas među Hrvatima u BiH česte raznovrsne jezične nakaradnosti i nesnalaženja..."[2] Te nakaradnosti mogle su se uočiti u bh. javnim natpisima kao npr. *ćevapnica* (ćevabdžinica), *prodaja vin-a*, *dječije odjeljenje* (dječji odjel), *sobo-slikar* itd.

Zamjeralo se i „mehaničko preslikavanje jezika i cjelokupnoga jezičnoobrazovnoga i medijskog sistema kakav je na snazi u Republici Hrvatskoj"[3], što je bilo naročito izraženo u ratnim i poratnim godinama, ali situacija se u tome pogledu brzo bitno promijenila, posebice u obrazovanju.

Sredinom 90-ih u Hercegovini (osobito u Mostaru) kao primjer mjerodavna normativnoga priručnika, osobito lektorskoga, u uporabi je bio kratko, ali intenzivno, Brodnjakov *Razlikovni rječnik*, za koji je rečeno da sadrži 80 % prihvatljivih procjena[4], a za neke se i ta „ (pr)ocjena čini preblagom!"[5]. Iz toga su se razlikovnika u praksi često naglašavali oni primjeri koji su bili manje

[2] Ivo Pranjković, „Pravo izbora standardiziranog idioma", *Stećak*, Sarajevo, br. 7. – 8., 1996., str. 46. – 47.

[3] Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Zagreb, 2002., str. 39.

[4] Usp. Stjepan Babić, „Šire od naslova", *Taj hrvatski*, Ante Selak (ur.), Zagreb, 1992., str. 179.

[5] M. Samardžija, *n. dj.*, str. 227.

poznati u govornoj i pisanoj praksi i to često zato što nisu bili dio prijeratnoga *bh. književnojezičkog izraza* koji je imao poseban odnos prema hrvatskome leksiku; doimali su se *hrvatskijim*. U tom je izboru bila dojmljiva pojava ponuđenih istovrijednica za turcizme ili egzotizme (bez obzira na objašnjenja brojčanih simbola za etimološke odrednice), koji su česti u Bosni i Hercegovini.

U hrvatsku je jezičnu praksu u Bosni i Hercegovini sredinom 90-ih godina prošloga stoljeća ušlo mnogo obnovljenih riječi. Riječ je o velikome broju oživljenica, leksema koje nisu „skovani" u ratnome vihoru kao izraz želje za razlikovanjem (iako je bilo i takvih), nego su kao izraz demokratičnosti i slobode jezičnoga izbora politički izopćene riječi u prošlome društvenom sustavu našle svoje mjesto u pisanoj i govornoj praksi nakon društveno-političkih i sociolingvističkih promjena na prostoru BiH. Međutim, i takav izbor traži odmjerenost.

Na primjeru leksika vjerskih publikacija *Dobri pastir* i *Kršni zavičaj* u razdoblju 1952. – 2005. Marija Musa uočava "...kako su brojni leksemi koji se u suvremenom hrvatskom smatraju oživljenicama očuvali kontinuitet u aktivnom leksiku svojih govornika (doduše u javnoj komunikaciji s ograničenom uporabom)"[6].

Kad je hrvatski jezik u BiH, s ostalim službenim jezicima, postao ustavna činjenica,[7] činilo se da će njegov status i primjena u praksi konačno naći svoje mjesto. Iako je jezična ravnopravnost na pravnoj i zakonskoj razini definirana, njezina je primjena neprestano izazivala polemike i ukazivala na neke nelogičnosti i probleme. O usklađenosti jezičnoga zakonodavstva i jezične prakse polemiziralo se na različitim razinama i u strukturama vlasti, u stručnim, manje stručnim i nestručnim krugovima, u BiH i izvan BiH.[8] Hrvatska je jezična praksa otvorila probleme kao što su pitanje hrvatskoga jezika na

[6] Marija Musa, „Jezik vjerskih publikacija u BiH (*Kalendar Dobri pastir* i *Kršni zavičaj*)", *Hum*, Mostar, br. 10., 2013., str. 124.

[7] Članak 6 Ustava Federacije Bosne i Hercegovine glasi*: 1) Službeni jezici Federacije su bosanski jezik i hrvatski jezik. Službeno pismo je latinica.* 2) *Ostali jezici se mogu koristiti kao sredstva komunikacije i nastave. 3) Dodatni jezici mogu se odrediti kao službeni većinom glasova svakog doma Parlamenta Federacije, uključujući većinu glasova bošnjačkih delegata i većinu glasova hrvatskih delegata u Domu naroda.*

[8] Vidi Mile Mamić, „Usklađenost zakonodavstva i jezične prakse", str. 194. – 197., i Šimun Musa, „Povijesni pregled hrvatskog jezika u BiH", str. 26. – 32., *Ustavno-pravni položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini. Pravni status, jezik, mediji, obrazovanje, kultura. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Neum, 27. i 28. listopada 2005.*, Neum, 2006.

državnoj televiziji, ravnopravnost navođenja naziva jezīkā, jezik dokumenata, zakona, obrazaca; prijevodi pravnih dokumenata i zakona s drugih jezika na jezike koji su u službenoj uporabi u Bosni i Hercegovini i sl.

U nekim je sredinama (što će pokazati i odgovori ankete) primjetna pojava da malobrojni govornici svoj idiom oblikuju pod nekim latentnim pritiskom koji je rezultat straha zbog mogućnosti gubitka posla, statusa u zajednici i sl.

Na hrvatsku jezičnu praksu u BiH utječu i stavovi domaćih i svjetskih uglednika, intelektualaca o hrvatskome jeziku. Jezikoslovci, književnici iz BiH, Hrvatske i šire vide različite mogućnosti s obzirom na položaj i budućnost hrvatskoga jezika u BiH. Jedni pretpostavljaju uporabu hrvatskoga jezika u BiH kod vrlo maloga broja govornika ako se nepovoljan položaj jezika nastavi: „Ukoliko bude neravnopravan položaj hrvatskoga jezika u višejezičnoj državi, moglo bi doći do svođenja hrvatskoga na obiteljski, vjerski (djelomično) kulturni, dvojezični manjinski...“[9]

Spominjalo se stvaranje jedinstvenoga standarda „široke zajedničke norme”[10]. Pitanje je što bi se obuhvatilo tom širokom zajedničkom normom i bi li takva norma imala model bosanskohercegovačke jezične politike iz 70-ih godina 20. st. Ako bi to bio put nametanja državne jezične politike, političke norme, takvo bi načelo vodilo novim rascjepima i nezadovoljstvu govornika.

Neki pak smatraju da bi bilo poželjno stvoriti *bosanskohercegovački hrvatski jezični standard.*

Tijekom Domovinskoga rata i neposredno nakon njegova okončanja istovjetnost hrvatskoga jezičnoga standarda u Hrvatskoj i u BiH nije se dovodila u pitanje. „Postoji dakle samo jedan hrvatski jezik i ne može biti jedan za Hrvate u Republici Hrvatskoj i drugi za Hrvate u Bosni i Hercegovini... bezuvjetno su neprihvatljive i eventualne tendencije da se ostvari nekakav autonomni bosanskohercegovački hrvatski standardni jezik.“[11]

---

[9] Zrinka Jelaska, „Hrvatski jezik u višejezičnosti Bosne i Hercegovine“, *Ustavno-pravni položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini. Pravni status, jezik, mediji, obrazovanje, kultura. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Neum, 27. i 28. listopada 2005.*, Neum, 2006, str. 206.

[10] „Moguće rješenje bi bila široka zajednička norma, ali iz političkih razloga to nije aktualno u sadašnjoj situaciji.“, Svein Mønnesland, „Od zajedničkog standarda do trostandardne situacije“, *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo − Oslo, 2005., str. 518.

[11] Dalibor Brozović, „Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika“, *Jezik*, Zagreb, god. XLVII., 1995., br. 1., str. 15.

Mnogo je zagovornika jedinstvenoga hrvatskog jezika, a neki od njih upozoravaju na „dodatne jezične osobine“: „...ni hrvatski jezik bosanskohercegovačkih Hrvata ne može biti nešto drugo nego što je jezik ostalih pripadnika hrvatskoga naroda, ne može se zbog ovog ili onog razloga ili radi ovog ili onog cilja odricati pojedinih svojih značajki. Naravno, posebni životni uvjeti mogu proizvesti neke dodatne jezične osobine, primjerice veći broj orijentalizama i njihovu veću učestalost, ili neke folklorne jezične odraze, sve u usporedbi s jezikom Hrvata u Hrvatskoj, ali ne može biti ni govora ni o kakvim reduciranjima u hrvatskome karakteru samoga jezika.“[12]

Za razumijevanje jezične situacije s obzirom na hrvatski jezik i njegovu budućnost u BiH treba uzeti u obzir i razgraničenje pojmova jezičnoga standarda i organskih idioma te jezičnoga područja i jezične zajednice. Hrvatski jezik u Hrvatskoj i u BiH živi u različitim okolnostima. Razlike, sličnosti i istovjetnost hrvatskoga jezika u Hrvatskoj i hrvatskoga jezika u BiH često se analiziraju na osnovi usporedbi kolokvijalnih, regionalnih idioma. Nije nikakva novina da se kolokvijalni idiom administrativnom granicom odijeljenih govornika ne razlikuje bitno ili se uopće ne razlikuje, dok se u istoj državi, županiji pojavljuju izrazite govorne, regionalne posebnosti istoga jezika.

O jezičnim značajkama hrvatskoga bosanskohercegovačkih Hrvata koje bi trebalo uzeti u obzir kada je jezični standard u pitanju Stjepan Babić kaže: „... ne smijemo zanemariti bosanskohercegovačku sastavnicu i da bi književnojezično jedinstvo bilo što bolje osigurano, Hrvati iz BiH trebaju upozoravati normativce i pisce normativnih priručnika na svoje posebnosti, ako ih ima, da bi one ušle u općehrvatsku jezičnu normu, a ne da bi se upotrebljavale samo u jednome dijelu jer inače prijeti opasnost od pukotine pa i rascjepa.“[13]

Te posebnosti postoje i hrvatski jezik u BiH ima „pravo na jezične specifičnosti“[14]. Njih ne treba odbacivati u korist jezičnoga približavanja jednima i/ili udaljavanja od drugih, prisilne sličnosti, odnosno prisilnoga razlikovanja. One doprinose jezičnoj funkcionalnosti.

---

[12] Dalibor Brozović, „Specifične gramatičke značajke hrvatskoga književnog jezika“, *Mostarski dani hrvatskoga jezika – zbornik radova*, Mostar, 1999., str. 10.

[13] Stjepan Babić, „Hrvatski književni jezik u Bosni i Hercegovini“, *Mostarski dani hrvatskoga jezika – zbornik radova*, Mostar, 1999., str. 25.

[14] I. Pranjković, *n. dj.*, str. 47.

2. Anketa o hrvatskome jeziku u BiH

2.1. Metodologija, cilj i uzorak istraživanja

Za potrebe ovoga rada provedeno je istraživanje o položaju i zastupljenosti hrvatskoga jezika u javnome sporazumijevanju u Bosni i Hercegovini. Uzorak ispitanika činila su 102 studenta II. godine preddiplomskoga i II. godine diplomskoga studija hrvatskoga jezika na Filozofskome fakultetu u Mostaru i dislociranoga studija u Orašju.

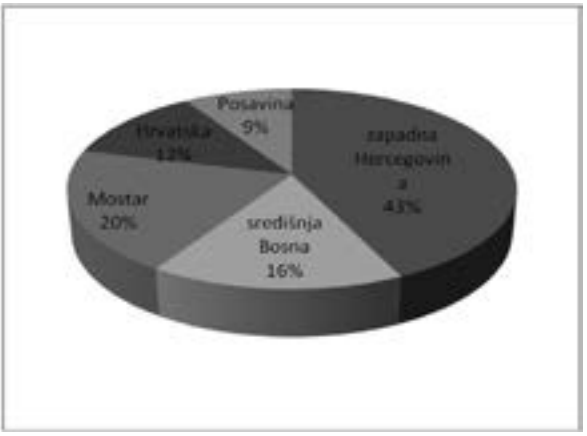
Ispitanici su anonimno odgovarali na deset pitanja od kojih je devet zatvorenoga tipa s ponuđenim odgovorima nabrajanja i jedno pitanje otvorenoga tipa. Istraživanje je provedeno u razdoblju od prosinca 2013. do ožujka 2014. godine.

Željelo se istražiti kako ispitanici, studenti hrvatskoga jezika i književnosti, ocjenjuju stanje i zastupljenost hrvatskoga jezika u javnome sporazumijevanju u Bosni i Hercegovini.

Početna je pretpostavka da ispitanici iz različitih dijelova Bosne i Hercegovine i Hrvatske koji studiraju hrvatski jezik na Filozofskome fakultetu u Mostaru i dislociranome studiju u Orašju imaju negativna iskustva s obzirom na stanje i zastupljenost hrvatskoga jezika u javnome sporazumijevanju i općenito o stanju jezične kulture.

2.2. Rezultati

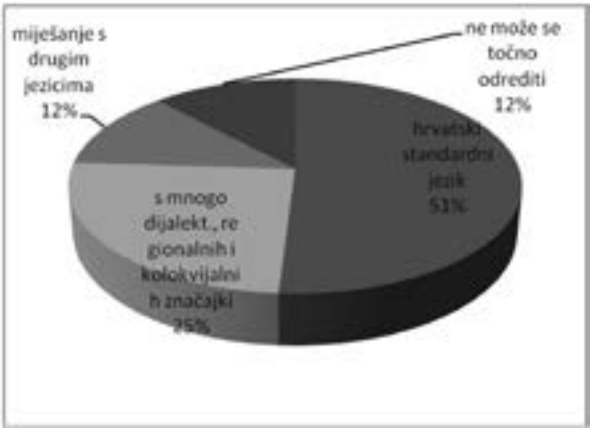
S obzirom na geografsko podrijetlo, 43 % ispitanika je iz zapadne Hercegovine, 20 % iz Mostara, iz središnje Bosne je 16 %, iz Hrvatske 12 % i iz Posavine 9 % ispitanika.



Grafikon 1: Geografsko podrijetlo ispitanika

Ocjenjujući jezik medija koje prate, 51 % ispitanika smatra da je u uporabi hrvatski standardni jezik, 25 % primjećuje da je riječ o hrvatskome jeziku koji ima mnogo dijalektalnih, regionalnih i kolokvijalnih značajki; da se u hrvatskome jeziku u medijima miješaju jezici koji su u uporabi u BiH zapaža 12 % ispitanika, a 2 % ne može točno odrediti značajke hrvatskoga jezika u medijima.

U ratnome i neposrednom poratnom jezičnom lutanju mediji su bili često jedini uzor jezične pravilnosti. Zbog posebna vremena i stanja u jeziku je bilo mnogo promašaja, nesigurnosti i nakaradnosti. U provedenu istraživanju polovica ispitanika primjećuje da je danas u medijima koje prate zastupljen standardni jezik, ali nije zanemariv ni broj onih koji prepoznaju različite grješke u jeziku tih medija. Najčešće su jezične dvojbe u tim tekstovima prepuštene novinarima, spikerima ili urednicima jer medijske kuće uglavnom ne angažiraju lektore.



Grafikon 2: Hrvatski jezik u medijima koje ispitanici prate

Kad je riječ o hrvatskome jeziku u službenoj i javnoj komunikaciji (različite javne ustanove, institucije), 41 % ispitanika uočava mnogo gramatičkih, leksičkih i pravopisnih odstupanja; da se miješa s drugim službenim jezicima smatra 39 % ispitanika, 18 % da nije zastupljen u potpunosti i 2 % da je potpuno zastupljen.

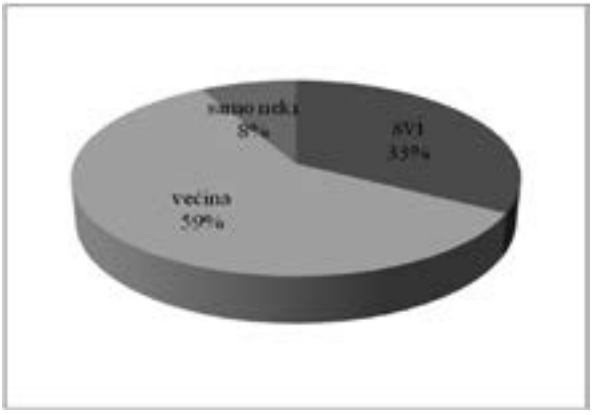
Najviše je ispitanika zapazilo da je u službenoj uporabi u hrvatskome jeziku mnogo grješaka, da se ne poštuje jezična norma.



Grafikon 3: Zastupljenost hrvatskoga jezika u službenoj uporabi

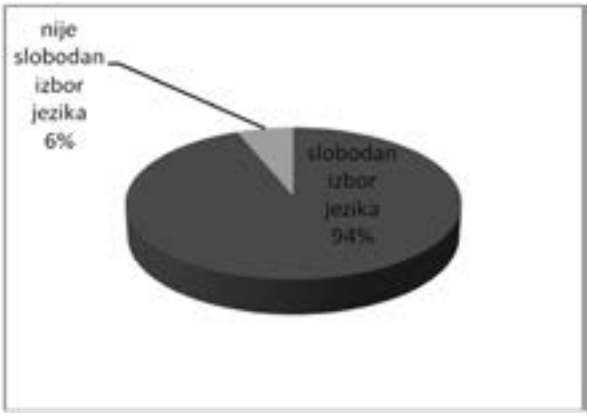
Na pitanje u kojoj je mjeri hrvatski standardni jezik zastupljen u njihovoj nastavi, 33 % ispitanika odgovorilo je da se svi nastavnici služe hrvatskim

standardnim jezikom, 59 % da se većina služi, a da se samo neki nastavnici služe, procjenjuje 8 % ispitanika. Zabrinjavajući je podatak da studenti procjenjuju da se tek trećina njihovih nastavnika na sveučilišnoj nastavi služi hrvatskim standardnim jezikom.



Grafikon 4: Hrvatski jezik na sveučilišnoj nastavi

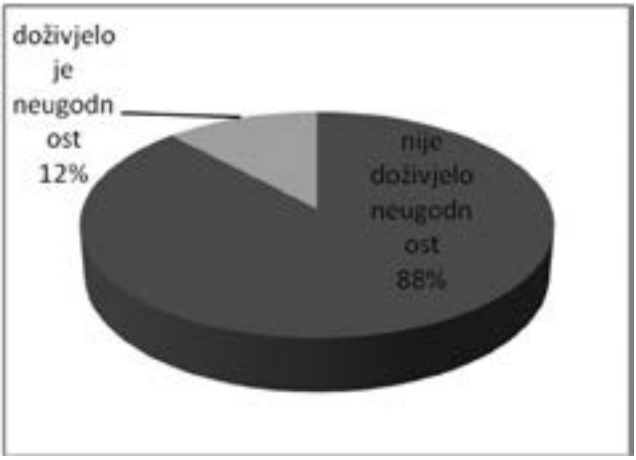
Od ukupna broja ispitanika 94 % odgovorilo je da je slobodan izbor jezika u sredini iz koje dolazi i gdje živi, a 6 % smatra da nije slobodan.



Grafikon 5: Sloboda izbora jezika

Od ukupna broja ispitanika 88 % nije nikada doživjelo neugodnost zato što govori hrvatskim jezikom, a 12 % je doživjelo. Pitanje nije ograničilo ispitanike samo na sredine, mjesta, gradove gdje žive i iz kojih dolaze. Onemogućavanje izbora jezika i njegove uporabe povrjeda je ljudskih prava.

Rezultati posljednjih dvaju pitanja ukazuju na visok stupanj slobode izbora te da je neznatan broj ispitanika doživio neugodnost zbog toga izbora.

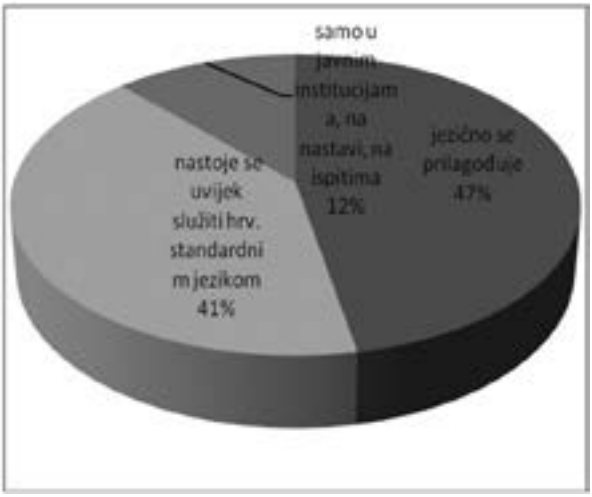


Grafikon 6: Doživljaj neugode zbog izbora hrvatskoga jezika

Na upit u kojoj se mjeri ispitanici služe hrvatskim standardnim jezikom u javnome komuniciranju, najbrojniji, 47 % ispitanika, prilagođuju se situaciji, sredini u kojoj se nađu, 41 % ispitanika nastoji se uvijek služiti hrvatskim standardnim jezikom, a 12 % služi se samo u javnim institucijama, na nastavi, na ispitu i sl. Jezične se prilagodbe događaju u različitim situacijama: zbog identifikacije sa sugovornicima određene društvene skupine, statusa u zajednici, radnoga mjesta i sl.

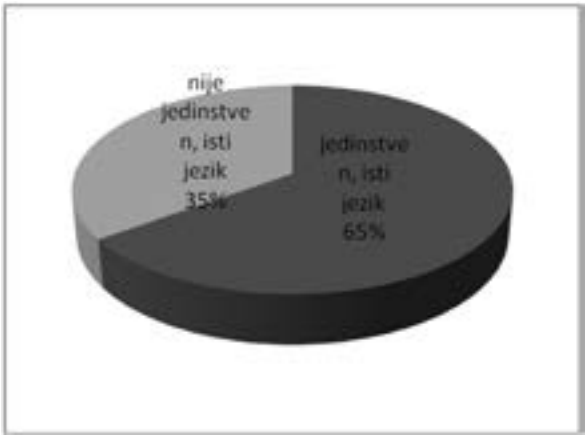
Ciljno opsežnije istraživanje trebalo bi pokazati zašto se brojni ispitanici jezično prilagođuju, posebice ako se ima u vidu da ispitanici dolaze iz sredina u kojima prevladava jedan jezik: je li riječ o kolokvijalnim jezičnim prilagodbama, promjeni standarda i sl.

Nije zanemariv ni broj onih ispitanika koji teže uvijek govoriti hrvatskim standardnim jezikom.



Grafikon 7: Uporaba hrvatskoga standardnog jezika u javnome sporazumijevanju

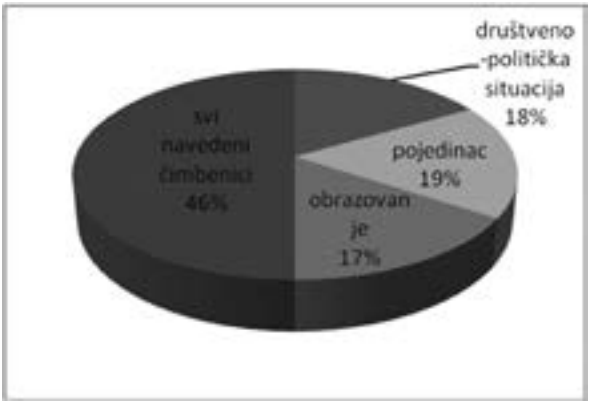
Da je hrvatski standardni jezik jedinstven, isti jezik neovisno o administrativnim granicama i državama, misli 65 % ispitanika, a da nije riječ o istome jeziku na svim prostorima gdje je u službenoj uporabi, smatra 35 % ispitanika. Detaljnije, ciljano istraživanje trebalo bi pokazati koje posebnosti smatraju razlikovnim, je li riječ o različitim standardima ili organskim idiomima.



Grafikon 8: Isti standard neovisno o administrativnim granicama

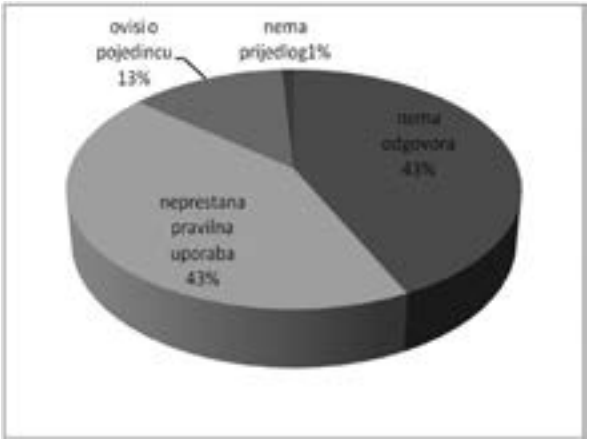
Kada je riječ o položaju, opstojnosti i budućnosti hrvatskoga jezika u BiH, 19 % ispitanika procjenjuje da to ovisi o pojedincu, 18 % ispitanika smatra

da ovisi o društveno-političkoj situaciji, 17 % bira obrazovanje kao najvažniji čimbenik za budućnost i položaj jezika, a 46 % ispitanika smatra da su važni svi navedeni čimbenici.



Grafikon 9: Položaj hrvatskoga jezika u budućnosti

Na posljednje anketno pitanje otvorenoga tipa kojim se traži određivanje aktivnosti kojima se može poboljšati položaj i stanje hrvatskoga jezika u javnoj uporabi, u različitim područjima javnoga sporazumijevanja, 43 % ispitanika nije ponudilo odgovor. Preostali ispitanici ponudili su odgovore koji se prema sadržaju mogu svrstati u nekoliko skupina. Tako 43 % ispitanika smatra da je važna neprestana pravilna uporaba hrvatskoga standardnog jezika, 13 % odgovornost upravlja pojedincu/govorniku koji treba pridavati više pozornosti svomu jezičnom obrazovanju, pisanu i usmenu izražavanju, učenju jezične norme, dok 1 % smatra da je pitanje zamršeno ili da nema ideju o poboljšanju.



Grafikon 10: Aktivnosti za poboljšanje položaja i stanja hrvatskoga jezika

Zaključak

Rezultati istraživanja o položaju, uporabi i zastupljenosti hrvatskoga jezika u Bosni i Hercegovini pokazuju da je u hrvatskome jeziku u službenoj uporabi mnogo normativnih odstupanja, da su u medijima brojne dijalektalne i regionalne značajke. Odgovornost je usmjerena na pojedinca/govornika o čijem znanju, učenju, odnosu prema jeziku ovisi i položaj i pravilna uporaba. Podatci o slobodnome izboru, slabijem utjecaju društveno-političke situacije, malobrojnim ispitanicima koji su doživjeli neugodnost u određenim sredinama/situacijama zbog izbora jezika kojim se služe ukazuju na važnu ulogu govornika u izboru, čuvanju, razvoju, položaju jezika, odnosno ukazuju na unutarnje čimbenike (iako nisu nebitni ni oni vanjski). Također, ispitanici su dva puta u ponuđenim odgovorima zabilježili miješanje jezika, što nije neobično s obzirom na stanje standārdā na istraživanu prostoru. Detaljnija istraživanja o jezičnome prilagođavanju govornika pokazala bi je li ta pojava izazvana posebnostima spomenutoga prostora ili kakvim drugim razlozima, ali prevlast onih koji nisu doživjeli neugodnosti zbog izbora jezika upućuje na druge uzroke te pojave.

Pravilan odnos prema vlastitom jeziku i briga za jezik u višejezičnoj zajednici znače uvažavanje drugih jezika. Pri tome ne treba zanemariti, odbaciti

one značajke koje su srodne drugim jezicima, a dijelom su zajedničkoga nasljeđa spomenutoga prostora. Ljubav prema materinskom jeziku ne mjeri se ni razlikama ni istovjetnošću koje taj jezik ostvaruje prema drugim jezicima. Nužno je osnažiti jezik *iznutra*, poraditi na poboljšanju jezične kulture; poznavati njegovu povijest, pisanu baštinu, učiti normu; osvijestiti važnost pravilne javne uporabe jezika. To se može ostvariti nizom stručnih aktivnosti institucionalno organiziranih sukladno jezičnoj politici koja ne bi uvrijedila volju govornika. U tu svrhu, s obzirom na trenutačno stanje hrvatskoga jezika, ali i na stanje opće pismenosti na bh. prostoru, nameću se različite aktivnosti kao što su:

- profesionalno i stručno lektoriranje i sastavljanje teksta dokumenata, zakona, administrativnih obrazaca, natpisa, naziva, obavijesti
- dostupnost svih zakonskih dokumenata na svim službenim jezicima u BiH
- lektoriranje tekstova tekstovnih i elektroničkih medija, posebice kada je riječ o njihovu preuzimanju s različitih portala;
- organiziranje stručnih seminara, tematskih predavanja, tribina za nastavnike
- imati u vidu važnost jezika lektire koja je predviđena NPP-om
- organiziranje istraživačkoga rada i zajedničkih projekata o jeziku/jezicima u BiH.

Viša razina jezične kulture kao dijela opće kulture važna je za sve službene jezike, odnosno njihove govornike.

= Zoran Tomić ♦ Ilija Musa ♦ Marijan Primorac =

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

zoran.tomic@sve-mo.ba - ilija.musa@gmail.com - mprimorac2@yahoo.com

UDK 070.4(497.6)˝2014.05˝(047.31)
316.773/.774

Izvorni znanstveni članak

PODIJELJENI MEDIJSKI SUSTAVI (ANALIZA *MAINSTREAM* MEDIJA U BOSNI I HERCEGOVINI)

Sažetak

Podijeljenost bosanskohercegovačkoga društva uvjetovala je nastanak triju, na nacionalnoj osnovi utemeljenih, medijskih sustava. U radu će se ukazati na uzroke opstanka usporednih medijskih sustava, mogućnosti postavljanja posebnih agendi u svakom od sustava, kao i učincima djelovanja ovako ustrojenih medija na daljnje društvene procese. U situaciji kakva je trenutno u Bosni i Hercegovini očito je da svaki od naroda ima svoje *mainstream* medije, medije koji proizvode vijesti za „svoju" javnost, a u takvoj situaciji bit će zanimljivo vidjeti kakav utjecaj i na koju javnost u Bosni i Hercegovini imaju mediji iz „drugih" sustava i koji bi se napori trebali učiniti da bi se mediji doživljavali kao objektivni i nepristrani na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: mediji, društvo, podijeljeni medijski sustavi, ukroćeni mediji, Bosna i Hercegovina

DIVIDED MEDIA SYSTEMS (ANALYSIS OF MAINSTREAM MEDIA IN BOSNIA AND HERZEGOVINA)

Abstract

The division inside BH society has conditioned the making of three media systems, based on national grounds. The article will point out the causes of survival of parallel media systems, possibilities of setting special agendas in each of the systems and effects of media constructed in such way on further social processes. The situation in which Bosnia and Herzegovina currently is evidently shows that each nation has its *mainstream* media, media which produce news for "their own" public. The interesting thing to see here is what kind of influence the media from "other" systems have and who they influence. Furthermore, it will be explored which steps are required so that such media would be considered as objective and impartial in the area of entire Bosnia and Herzegovina

Key words: media, society, divided media systems, tamed media, Bosnia and Hezegovina

Uvod

Država s tri konstitutivna naroda u dva entiteta i posebno uređenim distriktom, deset županija u jednoj od federalnih jedinica, a u drugoj bez takva oblika uređenja, kao što je danas Bosna i Hercegovina, nema jedan medijski sustav. Medijski sustav označava jasno definiran zakonski okvir djelovanja medija kojim je osigurana potpuna sloboda izražavanja koja bi pridonosila jačanju demokracije. Takva potpuna zakonskoga okvira za djelovanje medija u Bosni i Hercegovini danas nema. Demokracija zapadnoga tipa ili uređenja u Bosni Hercegovini još uvijek nije u potpunosti zaživjela. Bosanskohercegovačko društvo duboko je podijeljeno. U takvu društvu nije lako odrediti koji su to *mainstream* mediji. Koji bi to mediji bili mediji srednje struje, prihvaćeni u široj javnosti, bez obzira na nacionalnost, vjeru ili geografsku pripadnost? Mišljenje kojih bi medija prihvaćala šira zajednica, koja bi im bila uređivačka politika?

U samu promišljanju o temi uvidjelo se da *mainstream* mediji za sve građane Bosne i Hercegovine nisu ni televizija ni radio koji emitiraju program iz Bosne i Hercegovine. Naime, RTV sustav Bosne i Hercegovine čine tri servisa – jedan koji emitira program na srpskom jeziku i druga dva koja emitiraju na jezicima kojima govore voditelji i gosti. S obzirom na sjedište tih servisa, jezik kojim govore novinari i odabir gostiju u programima, istraživanja pokazuju da je hrvatski jezik zapostavljen. Zbog te činjenice Hrvati u Bosni i Hercegovini manje prate te televizijske programe pa oni za njih nisu *mainstream* mediji. Radijski programi na hrvatskome jeziku emitiraju se, uglavnom, na lokalnim – općinskim područjima, dok uz vjersku Radiopostaju Mir Međugorje samo RTV Herceg Bosne emitira program na hrvatskome jeziku na širem području Bosne i Hercegovine.

Zbog preglednosti, mogućnosti preciznijeg određivanja dnevnih medijskih tema, uzoraka i sl., istraživanje o podijeljenim medijskim sustavima urađeno je na dnevnim novinama koje izlaze u jednom od triju medijskih sustava u Bosni i Hercegovini.

U radu smo istraživali dnevnu agendu triju bosanskohercegovačkih dnevnih novina: *Večernjeg lista* koji izlazi u Mostaru i koji se uglavnom čita na područjima BiH na kojima obitavaju Hrvati, *Dnevnog avaza* koji izlazi u Sarajevu i koji je namijenjen uglavnom čitateljima s područja Sarajeva i drugih područja gdje većinski žive Bošnjaci te *Nezavisnih novina* koje izlaze u Banjoj Luci i koje uglavnom čita stanovništvo Republike Srpske. Istraženo je razdoblje od 5. do 20. svibnja 2014. godine, a poseban naglasak stavljen je na dnevnu agendu predstavljenu naslovnicama tih novina. Sadržaj naslovnica analiziralo se u posebnim temama: politika – domaća i međunarodna, šport, crna kronika, gospodarstvo, a uz ove rubrike dodana je kategorija ostaloga u koju su uključeni članci iz kulture, umjetnosti, *lifestylea*, zdravlja i sl.

Odabiruć temu *Ukroćeni mediji (Podijeljeni medijski sustavi i mainstream mediji u Bosni i Hercegovini)* postavljena je radna hipoteza da na odabir vijesti u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama presudnu ulogu ima etnocentrizam kao sredstvo identifikacije. Pomoćna hipoteza bila je da u Bosni i Hercegovini djeluju tri medijska sustava. U samom istraživanju korištene su induktivne i deduktivne istraživačke metode, kvantitativnom metodom istraživao se broj naslova i njihova veza s geografskim područjem na kojem novine izlaze, a uz

njih je poseban naglasak stavljen na metodu analize sadržaja kojom se dokazivala teza o odabiru vijesti na temelju etnocentrizma kao sredstva identifikacije.

1. Postavljanje agende

Masovni mediji imaju funkciju tematizacije određenih društvenih pojava. Određivanjem agende smatra se „praksa izbora i isticanja određenih pitanja i/ili događaja iz grupe različitih tema o kojima se informira javnost."[1] Mediji, dakle, određuju koje će teme društvena zajednica smatrati bitnima u određenu vremenu, a ne što će o tim temama recipijenti misliti. U postavljanju medijskih dnevnih redova (agendi) važne su četiri intervenirajuće varijable: recipijenti, mediji, teme i vremenski okvir.[2] Utjecaj na teme iz društvenoga života uz političke aktere komunikacije, javnost i korporacije u velikoj mjeri određuju i mediji. „Kod medijskog oblikovanja agende treba istaknuti da su mediji glavni akteri oblikovanja agende. Oblikovanje započinje medijskim pokrivanjem, poslije čega se oblikuje javno mišljenje koje potom nameće političku agendu."[3] Ovakav model nije čest jer javnost rijetko aktivno reagira na medijske objave. Ipak, mediji u interakciji s političkim akterima komunikacije, uvažavajući dvosmjernu komunikaciju tijekom medijskoga pokrivanja, uspijevaju oblikovati teme društvenoga života.

Da bi mediji, sukladno pravilima struke, oblikovali dnevni red društvenih tema, potrebna im je institucionalna i ekonomska neovisnost. Mediji svojim djelovanjem pozornost publike usmjeravaju na malen broj tema, a povećanju broja objelodanjenih tema ne pridonosi ni stalan rast medijskoga tržišta. „Usprkos rastu medijske ponude, sve češće samo jedna jedina tema tendenciozno potiskuje sve ostale s dnevnog reda."[4] U određenim situacijama, zbog interesa javnosti, određene teme mogu zauzeti velik dio medijskoga prostora. Neke od takvih tema bile su ubojstvo Osame bin Ladena, prosvjedi poznati kao Arapsko proljeće koji su počeli u prosincu 2010., a doveli su do revolucije u Tunisu, rata u Libiji i Egipatske revolucije. Tijekom istraživanja za ovaj rad

1 Stuart Price, *Izučavanje medija*, Beograd, 2011., str. 69.

2 Usp. Michael Kunczick – Astrid Zipfel, *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zagreb, 2006., str. 197. – 203.

3 Zoran Tomić, *Osnove političkog komuniciranja*, Mostar, 2012., str. 72.

4 Stephan Russ – Mohl, *Novinarstvo*, Beograd, 2005., str. 15.

dogodile su se poplave u Bosni i Hercegovini, Republici Hrvatskoj i Srbiji koje su više dana određivale medijsku i opću društvenu agendu. Takve teme koje zaokupljuju javnu pozornost medijski teoretičari nazivaju *agenda setting* „jer su te teme neodvojivo ugrađene u svakidašnji dnevni red javnog života“[5].

2. Kriteriji za odabir vijesti

Kako bi mediji ostali nepristrani, objektivni i obavljali svoju osnovnu funkciju čuvara demokracije, potrebno je poštovati jasno određene kriterije izbora vijesti. Koji sve kriteriji utječu na odabir vijesti već je 1690. istraživao Tobias Peucer došavši do elementa „neobičnosti“ kao presudna za odabir neke informacije kao vijesti. U Bosni i Hercegovini, punoj neobičnih događaja, teško je na temelju ovoga kriterija odabrati vijest. Kriterij za odabir vijest je, prema Schultzu, Russ-Mohlu, Kuncziku, Zipfelu i drugim autoritetima znanosti o medijima, vrijeme pri čemu aktualnost, trajanje i kontinuitet događaja uvelike utječu na objavu određene informacije. Kada je određen događaj već tematiziran, kada je „uveden u medijsku ponudu i o njemu se stalno izvještava, tada dolazi do sazvučja, odnosno suglasnosti sa izvještavanjem drugih redakcija. Očigledno svi nastoje odgovoriti očekivanjima publike.“[6] Blizina određene činjenice, bilo da je riječ o prostornoj, političkoj ili kulturnoj, također može znatno utjecati na „vrijednost vijesti“. Uz ove kriterije, status ima jaku ulogu pri odabiru vijesti. Naime, ako određenu izjavu dade predsjednik neke stranke, vjerojatnije je da će biti objavljena nego izjava istog sadržaja bilo kojeg drugog dužnosnika iste stranke. Dinamika i stupanj iznenađenja, u današnjem senzacionalističkom novinarstvu, imaju velik utjecaj na objavu vijesti, kao i pozitivna ili negativna vrijednost ili pak zanimljivost u slikama. Jedan od kriterija je i identifikacija. U dimenzije identifikacije,[7] prema Schultzovoj podjeli, spadaju personalizacija, emocionalna vrijednost i etnocentrizam. Naime, etnocentrizam čini povlaštenima vijesti iz vlastita kulturnoga kruga. Tako vijesti iz dalekih zemalja rjeđe dospiju u fokus medija, a viješću postaju tek informacije o temama iz daleka svijeta ako su neki od aktera podrijetlom iz našeg kulturnog kruga. U dijelu bosanskohercegovačkoga tiska Manchester

[5] *Isto*, str. 16.

[6] *Isto*, str. 111.

[7] Usp. M. Kunczick – A. Zipfel, *n. dj.*, str. 135.

Cityjevo osvajanje naslova nogometnoga prvaka u engleskoj Premier ligi bitna je vijest zbog činjenice da u tom klubu igra Edin Džeko.

Iako sve ove dimenzije vijesti mogu utjecati na objavljivanje određene informacije, ipak, presudnu ulogu u procesu odabira informacija imaju „gatekeeperi". Gertrude Joch Robinson ističe da „gatekeeperi", osobe koje određuju koja će komunikacijska jedinica postati vijest, mogu djelovati na trima razinama. Oni, naime, mogu izbor vijesti raditi na temelju vlastitih osobnih i individualno-psiholoških karakteristika, mogu na temelju politike medija u kojem djeluju institucijski unutar konteksta organizacije odabirati vijesti ili pak kroz kibernetičke odnose osluškujući zahtjeve kroz povratne informacije okoline koristeći se društvenim mrežama ili internetskim portalima odlučivati o puštanju određenih informacija u javnost.[8]

3. Rezultati istraživanja

U analiziranim tiskovinama – *Večernjem listu*, *Dnevnom avazu* i *Nezavisnim novinama* – u razdoblju od 5. do 20. svibnja 2014. godine objavljene su najave 234 članka. Najveći broj naslova donosila je naslovnica *Večernjeg lista*, njih 88, *Nezavisne novine* u tom su razdoblju na naslovnicama objavile 77 najava članaka dok je *Dnevni avaz* imao 69 naslova na naslovnicama. Članci najavljeni na naslovnicama podijeljeni su u sljedeće kategorije: politika – domaća i međunarodna, šport, crna kronika, gospodarstvo, a uz članke iz ovih rubrika među naslove u rubrici *ostalo* pojavljivali su se članci iz kulture, umjetnosti, *lifestylea*, zdravlja i sl.

[8] *Isto*, str. 130.



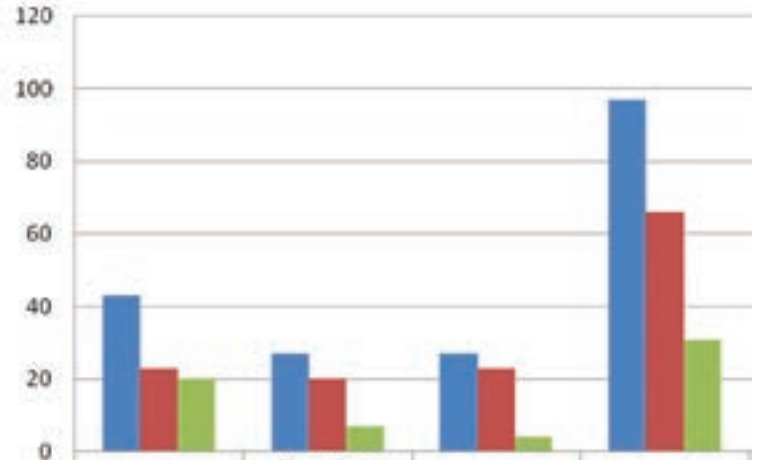
	Politika	Gospodarstvo	Sport	Crna kronika	Ostalo
Večernji list	43	9	4	17	15
Nezavisne novine	27	17	3	21	9
Dnevni avaz	27	7	10	20	5
UKUPNO	97	33	17	58	29

U *Večernjem listu* objavljena su 43 članka s političkim temama, devet s područja gospodarstva, četiri o športu, 17 članaka iz crne kronike i 15 članaka koji nisu spadali u navedene kategorije. Političke teme u 27 slučajeva bile su na naslovnicama *Nezavisnih novina*, u tim novinama na naslovnici je bilo i 17 tema s područja gospodarstva, tri športske, 21 iz crne kronike i devet koje nisu pripadale nijednoj od navedenih rubrika. *Dnavni avaz* također donosi 27 naslova koji se odnose na političke teme, sedam vezanih za gospodarske, deset športskih naslova, 20 iz crne kronike i samo pet tema nije pripadalo nijednoj navedenoj rubrici.

Na temelju ovih podataka vidljivo je da u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini dominiraju teme iz političkoga života, ali sukladno današnjem senzacionalističkom novinarstvu slijede ih teme iz rubrike crna kronika, a zanimljivo je da je najmanje športskih tema na naslovnicama svih dnevnih novina.

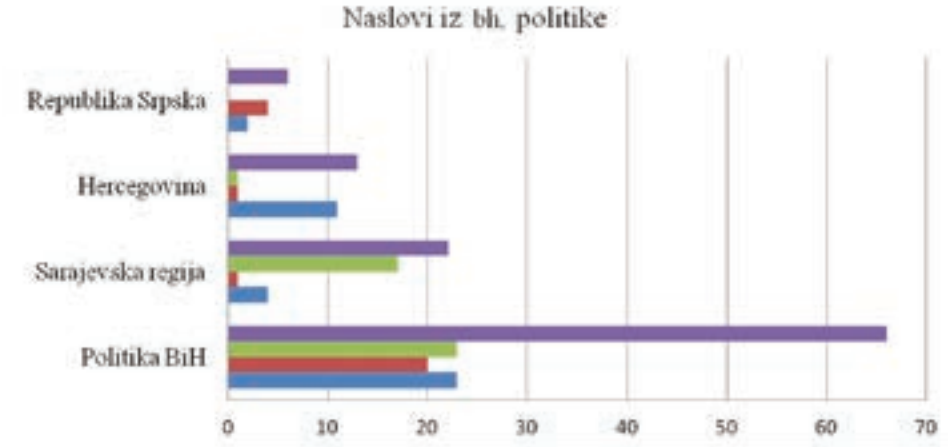
Usporedi li se broj tema iz unutarnje politike Bosne i Hercegovine i vanjskopolitičkih tema, pokazat će se da u *Nezavisnim novinama* i *Dnevnom avazu*, kao i u *Večernjem listu* stoje naslovi po dvadesetak članaka o unutarnjoj politici, a o vanjskoj politici *Dnevni avaz* ima najmanje članaka, tek četiri, *Nezavisne*

novine sedam članaka od kojih se veći dio odnosi na teme iz Srbije, a *Večernji list* na temelju uske suradnje s istoimenim listom u Republici Hrvatskoj donosi gotovo jednak broj članaka s vanjskopolitičkim temama od kojih se najveći dio njih odnosi na unutarnju politiku Republike Hrvatske.



	Večernji list	Nezavisne novine	Dnevni avaz	UKUPNO
POLITIKA	43	27	27	97
Politika BiH	23	20	23	66
Međunarodna politika	20	7	4	31

Broj članaka iz političkoga života Bosne i Hercegovine neravnomjerno je regionalno raspoređen. Tako *Dnevni avaz* donosi pet naslova o visokoj bh. politici, 17 naslova o politici koja se odnosi na područja u kojima su Bošnjaci većina i tek jedan članak o politici na području Hercegovine, a politiku Republike Srpske na naslovnici nije tematizirao nijedan naslov. *Nezavisne novine* naslovnicama najavljuju članke koji se odnose na ukupnu bh. politiku u 14 slučajeva, najavljuju teme s područja politike Republike Srpske u četiri slučaja, a po jedanput političke članke iz Hercegovine i sarajevske regije. *Večernji list*, vođen etnocentrizmom i afinitetima čitatelja, iznosi naslove političkih članaka vezanih za Hercegovinu i politička pitanja o Hrvatima u BiH u 11 slučajeva, četiri su naslova vezana za sarajevsku regiju, dva naslova za političke teme iz Republike Srpske, a šest se odnosi na državnu politiku BiH.



	Politika BiH	Sarajevska regija	Hercegovina	Republika Srpska
UKUPNO	66	22	13	6
Dnevni avaz	23	17	1	0
Nezavisne novine	20	1	1	4
Večernji list	23	4	11	2

Najavljujući gospodarske teme, *Večernji list* od ukupno devet naslova čak pet veže uz Hercegovinu, *Nezavisne novine* od 17 gospodarskih tema 13 donose iz Republike Srpske, a *Dnevni avaz* od sedam gospodarskih tema najavljuje po dvije iz sarajevske regije i Hercegovine.

Na naslovnicama svih triju dnevnih novina športski se sadržaji jako rijetko najavljuju. Tek se donose naslovi o osvajanju naslova nogometnog prvaka u BiH, ali začuđuje kako se toj temi daje različit značaj i kako se stavlja u drukčije kontekste. Dok *Večernji list* i *Dnevni avaz* po dva puta na naslovnicama pišu o osvajanju naslova prvaka u nogometu Zrinjskog iz Mostara, *Nezavisne novine* uopće je ne najavljuju. Ipak sâm sadržaj naslova u *Večernjem listu* i *Dnevnom avazu* pokazuje osjetljivost prema ciljanoj publici. *Večernji list* 5. svibnja donosi naslov „Zrinjski prvak", a *Dnevni avaz* „Zrinjski šampion, remi na Grbavici", dok se na kraju prvenstva u *Večernjem listu* najavljuje opet članak pod naslovom „Zrinjski prvak", *Dnevni avaz* naslovnicom uvodi u tekst „Veležu mostarski derbi, ispali Rudar i Leotar".

Podudaranje udarnih naslova u istraživanim tiskovinama

DATUM	VEČERNJI LIST	NEZAVISNE NOVINE	DNAVNI AVAZ	PREKLAPANJA SADRŽAJA
5. SVIBNJA	Priča o reformi HNS-a je platfomaška podjela čiji je cilj njegovo ukidanje	Broj mrtvih raste, američki agenti u Kijevu	Nova pljačka na autoputu – Vlada Federacije BiH poskupljuje benzin i naftu	Nema podudaranja
6. SVIBNJA	Djeca od obitelji bježe na facebook	Damir Ljubić uslovljen da napusti Savjet ministara BiH	Šehidske porodice i RVI o kolapsu budžeta FBiH - Nikšiću će se desiti narod	Nema podudaranja
7. SVIBNJA	Smjena Linića-SDP korak do raskola	Želja Kine za investiranje u Evropu nikad jača	Ejup Ganić, ratni član Predsjedništva BiH – Bakir nije bio dio tima	Nema podudaranja
8. SVIBNJA	Učenici bez sistematskih pregleda u Mostaru	Ljekari neće da rade u zatvorima	Veliki protesti: Hiljade ljudi iz cijele FBiH dolaze u Sarajevo – Narod je krenuo!	Nema podudaranja
9. SVIBNJA	Ključno je riješiti hrvatsko pitanje	Dvobroj s 8. svibnja	Vlast želi kontrolu pravosuđa	Nema podudaranja
10. SVIBNJA	Dječje igračke s opasnim kemikalijama	Željku Lalušiću, Danki Šućur i banjalučkom preduzeću „Lein“ oduzete nekrtenine i mašine – Zaplijenjena imovina vrijedna 1,7 miliona KM; druga tema MUP RS nabavlja nove uređaje za mjerenje brzine kretanja automobila – Stižu radari koji fotografišu vozila	Plenumaši okupljeni u Sarajevu – Lopovi dajte ostavke!	Nema podudaranja
11. SVIBNJA	Otvorili 181 novo radno mjesto u 2013. u Posušju	Dvobroj s 10. svibnjem	Pretučeni demonstrant tuži policiju	Nema podudaranja

12. SVIBNJA	dominiraju dvije teme: F. Radončić – Utječemo na Bošnjake da Hrvatima ne smiju birati predstavnike; druga tema – HRS Još jedna stranka u Hrvata	Emir Pajazetović bacio kašikaru u objektu „EX2 u Velikoj Kladuši - Bomba ranila 32 osobe u diskoteci	Drama u diskoteci u Velikoj Kladuši – 26 povrijeđenih	Podudaranje u *Nezavisnim novinama i Dnevnom avazu*
13. SVIBNJA	Plan kako ovladati Federalnim parlamentom – Bošnjačke stranke izdale naputak: Nađite što više Hrvata za liste	Komisija za odlučivanje o sukobu interesa u institucijama BiH konačno može početi da radi – Od CIK-a preuzeli 228 dosijea o funkcionerima	Obračuni – Napao ga i ubio zbog grafita s „četiri S“ – DRAMA U ZENICI!	Nema podudaranja
14. SVIBNJA	Tragična sudbina hrvatskih povratnika kod Kraljeve Sutjeske – NAKON 22 DANA PRETUČENI STARCI UMRLI ZAJEDNO	Srbijanski premijer u zvaničnoj posjeti Sarajevu razgovarao sa BH. zvaničnicima - VUČIĆ: SRBIJA JE PRIJATELJ BIH	Sarajevo – Premijer Srbije u prvoj zvaničnoj posjeti – VUČIĆ: DOŠAO SAM KAO PRIJATELJ BiH	Podudaranje u *Nezavisnim novinama i Dnevnom avazu*
15. SVIBNJA	Danas se raspisuju Opći izbori – POČINJE BORBA ZA NOVU BH. VLAST	Kiša koja danima neprestan pada, prouzrokovala haos širom BiH- RIJEKE NADIRU, DO KUĆA JEDINO U ČAMCU	BIH POD VODOM	Podudaranje u *Nezavisnim novinama i Dnevnom avazu*
16. SVIBNJA	POTOP	POTOP U BIH, VODA NOSI SVE	KATAKLIZMA	Podudaranje svih triju agendi
17. SVIBNJA	Klizište srušilo kuću uz bolan jauk vlasnika – ODE MI SVE (cijela stranica)	Nadljudska borba sa VODENOM STIHIJOM	KLIZIŠTA RUŠE KUĆE	Podudaranje svih triju agendi
18. SVIBNJA	Voda se povlači – DAN POSLIJE	Dvobroj sa 17. svibnja 2014.	Potop u BiH, Broje se žrtve, hiljade ljudi bez doma – SKORO 30 MRTVIH!	Podudaranje svih triju agendi

19. SVIBNJA	BITKA ZA POSAVINU	Nezavisne u posjeti Doboju, najteže stradalom u poplavama – RANJENI GRAD LIJEČI RANE	Narod prepušten sam sebi – BORBA ZA GOLI ŽIVOT!	Podudaranje svih triju agendi
20. SVIBNJA	Poplave izravno pogodile dva milijuna građana BiH - POMOZI I TI!	(crno bijelo izdanje) – BIH OPLAKUJE ŽRTVE POPLAVA	I dalje kritično u Posavini i Semberiji – PRIJETE ZARAZE	Podudaranje svih triju agendi

Potpun pregled naslova i podudaranja na cijelim naslovnicama u trima istraživanim dnevnim novinama

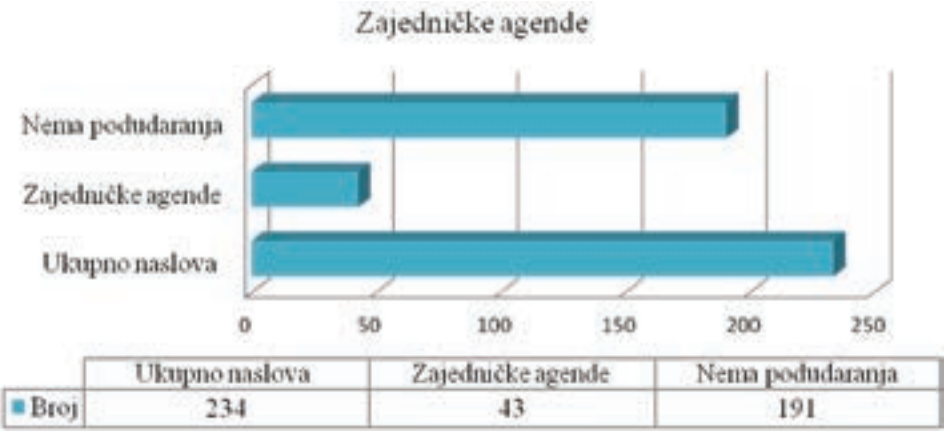
DATUM	**VEČERNJI LIST**	**NEZAVISNE NOVINE**	**DNAVNI AVAZ**	**PREKLAPANJA SADRŽAJA**
5. SVIBNJA	Ukrajina – Sada svi čekaju kakav će potez povući Putin; _____ Zrinjski prvak	Broj mrtvih raste, američki agenti u Kijevu (na istoku Ukrajine teško stanje se ne smiruje)	_____ Zrinjski šampion, remi na Grbavici	VL i NN podudaranje sadržaja o Ukrajini; VL i DA podudaranje sadržaja o prvaku BiH u nogometu
6. SVIBNJA	Na istoku Ukrajine većina stanovništva podržava Rusiju	Okršaji odnijeli desetine života(Ukrajina)		Podudaranje u temi ali potpuno drukčiji sadržaji
7. SVIBNJA		Nema zastare korupcije	Protiv amandmana SBB-a glasali svi poslanici SDP-a	Podudaranje o temi donošenja antikoruptivnih zakona
8. SVIBNJA				NEMA PODUDARANJA
9. SVIBNJA	Ujedinjeni građanski bunt danas u Sarajevu protiv Vlade FBiH		Danas u Sarajevu veliki skup plenumaša – Nećemo više stati!	Podudaranje – tema o prosvjedima u Sarajevu (disproporcionalna površina teksta – manji u VL)
10. SVIBNJA	Prosvjedi u Sarajevu -Traže odlazak Nikšićeve vlade i prije izbora		Prosvjedi u Sarajevu - Lopovi dajte ostavke	Podudaranje –Prosvjedi u Sarajevu

11. SVIBNJA	Zrinjski prvak	Dvobroj s 10. svibnja	Veležu mostarski derbi, ispali Rudar i Leotar	Podudaranje – Završetak Premijer lige BiH
12. SVIBNJA	Bombaš – Zašto je uopće bio na slobodi?	Bomba ranila 32 osobe u diskoteci	Drama u diskoteci u Velikoj Kladuši- 26 povrijeđenih	Podudaranje – teme bombaškog napada na diskoteku u Velikoj Kladuši (opseg članaka i najava neproporcionalan)
13. SVIBNJA				Nema podudaranja
14. SVIBNJA	Prije smrti napisali – „Rastajemo se, drugovi, idem tamo gdje vas neće biti!“	Sletjeli u rijeku i utopili se Srbijanski premijer u zvaničnoj posjeti Sarajevu razgovarao sa BH. zvaničnicima - VUČIĆ: SRBIJA JE PRIJATELJ BIH	Sarajevo – Premijer Srbije u prvoj zvaničnoj posjeti – VUČIĆ: DOŠAO SAM KAO PRIJATELJ BiH	Trojica mladića poginula u prometnoj nesreći na putu Velika Kladuša – Bužim VL i NN Vučić u BiH - NN i DA
15. SVIBNJA	Poplave nose mostove, tisuće ljudi bez struje	Rijeke nadiru, do kuća jedino u čamcu	BiH pod vodom!	Podudaranje – u VL puno manji naslov
16. SVIBNJA	Potop	Potop u BiH, voda nosi sve	KATAKLIZMA	Podudaranje
17. SVIBNJA	Klizište srušilo kuću uz bolan jauk vlasnika – ODE MI SVE	Nadljudska borba sa VODENOM STIHIJOM	KLIZIŠTA RUŠE KUĆE	Podudaranje
18. SVIBNJA	Voda se povlači – DAN POSLIJE	Dvobroj sa 17. svibnja 2014.	Potop u BiH, Broje se žrtve, hiljade ljudi bez doma – SKORO 30 MRTVIH!	Podudaranje
19. SVIBNJA	BITKA ZA POSAVINU	Nezavisne u posjeti Doboju, najteže stradalom u poplavama – RANJENI GRAD LIJEČI RANE	Narod prepušten sam sebi – BORBA ZA GOLI ŽIVOT!	Podudaranje

20. SVIBNJA	Poplave izravno pogodile dva milijuna građana BiH - POMOZI I TI!	BIH OPLAKUJE ŽRTVE POPLAVA	I dalje kritično u Posavini i Semberiji – PRIJETE ZARAZE	Podudaranje

*[9]

Pregledom ukupna broja obrađenih naslova i broja tema koje su zajedničke *Večernjem listu*, *Nezavisnim novinama i Dnevnom avazu* pokazalo se podudaranje u samo 43 slučaja od ukupna broja od 234 naslova na naslovnicama. Kako bi se ukazalo na potpunu podijeljenost medijskih sustava, potrebno je naglasiti da se do trenutka poplava u Bosni i Hercegovini (prvih deset od ukupno analiziranih 16 dana) nalazi samo 21 tema koja se podudara u nekim od novina, a samo jedna tema naslovnice vezana za bombaški napad na diskoteku u Velikoj Kladuši, od 12. svibnja (razdoblje od 5. do 15. svibnja), podudara se u svim trima novinama. Ta tema dominira na naslovnici *Nezavisnih novina* i *Dnevnog avaza*, dok u *Večernjem listu* nije dobila taj status. U razdoblju od 15. do 20. svibnja naslovnicama svih triju istraživanih novina dominiraju teme poplava u Bosni i Hercegovini, a sam sadržaj članaka pokazuje da svake od navedenih novina veću pozornost posvećuju područjima na kojima se više čita.



[9] Kratice: VL – *Večernji list*
NN – *Nezavisne novine*
DA – *Dnevni avaz*

Zaključak

Analiza naslovnica *Večernjeg lista*, *Nezavisnih novina i Dnevnog avaza* može se podijeliti u dvije cjeline. Prvu cjelinu čine naslovi koji se pojavljuju u uobičajenim okolnostima, a javljaju se od 5. do 15. svibnja 2014. U tom razdoblju top-teme dnevnih novina podudaraju se samo 12. svibnja i 14. svibnja 2014. u *Nezavisnim novinama* i *Dnevnom avazu*. U drugom dijelu istraživanja, od 15. do 20. svibnja 2014. poplave, velike elementarne nepogode, postaju iznimno bitna tema (*agenda setting*) tako da dominiraju naslovnicama svih praćenih dnevnih novina. Na temelju ovih podataka dobivenih istraživanjem potvrdila se radna hipoteza prema kojoj na odabir vijesti u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama presudnu ulogu ima etnocentrizam kao sredstvo identifikacije zbog sadržaja tema u prvom dijelu istraživanja, a zanimljivo je da se i u drugom dijelu istraživanja članci o poplavama uglavnom vežu za narod čiji pripadnici čitaju svaku od istraživanih novina. Potvrda ove hipoteze dokazuje postojanje triju paralelnih medijskih sustava, a na području tiska baš ova tri dnevna novinska izdanja predstavljaju *mainstream* medije za svako od područja koje pokrivaju. Ukroćenost medija, kojom bi se mogao pravdati ovako oštar etnocentirzam, možda i nije uvjetovana političkim pritiscima, međutim, ispunjenje zahtjeva čitateljstva nerijetko dovodi do objavljivanja sadržaja koji se očekuju u svakom izdanju ovih dnevnih novina.

= *Marija Musa ♦ Martina Matić ♦ Ivona Baković*

Filozofski fakultet
Sveučilište u Mostaru
mmusa@unizd.hr - martina.matic.m@gmail.com - ivonabakovic7@gmail.com

UDK 81´26´27:659.19(497.6)"1995/2005"
811.163.42´38:070
Izvorni znanstveni članak

JEZIČNOSTILSKE ZNAČAJKE IDIOMA U TV DNEVNICIMA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH JAVNIH RTV SERVISA

Sažetak

U članku se govori o jezičnostilskim značajkama idioma u TV dnevnicima bosanskohercegovačkih javnih RTV servisa. Dnevnici se vode na srpskom, bošnjačkom i marginalno na hrvatskom jeziku, a često i na tzv. *miks-jeziku*. Na leksičkoj razini uočavaju se brojna sredstva svojstvena publicističko-novinarskom funkcionalnom stilu kao što su žurnalizam, pleonazam, internacionalizam, nazivlje; metafora, metonimija, usporedba, personifikacija, ironija, elipsa, frazemi i dr. Analizirani su dnevnici RTRS-a, FTV-a i BHT-a u razdoblju od 1995. do 2005. godine.

Ključne riječi: jezik, publicističko-novinarski funkcionalni stil, leksik, prenesena značenja

LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF IDIOMS IN TV NEWS OF BH PUBLIC MEDIA SERVICES

Abstract

The paper deals with linguistic and stylistic features of idioms in TV news of Bosnian-Herzegovinian public media services. News are given in Serbian, Bosniak, marginally in Croatian and very often in the so called *mixed language*. Numerous means characteristic for publicist-journalist functional style such as journalism, pleonasm, internationalism, nomenclature; metaphor, metonymy, comparison, personification, irony, ellipsis, phrasemes, etc. are recognized at the lexical level. News which were analyzed are those of RTRS, FTV and BHT in the period from 1995 to 2005.

Key words: language, publicist-journalist functional style, lexis, figurative meanings

Uvod

Struktura nekoga društva uređena je različitim odnosima među skupinama i pojedincima u njemu, a oni se mogu prepoznati i odrediti i iz uporabe jezika i to posebno onoga u javnoj komunikaciji.

Nepovoljne društvene, političke i sociolingvističke prilike dovele su do toga da su Hrvatima u Bosni i Hercegovini sustavno zakidana prava i nijekane jezične posebnosti unatoč njihovu ustavnom pa i zakonskom položaju po kojem su ravnopravni spram druga dva naroda u toj državnoj zajednici.

Unatoč svim poteškoćama, snagom različitih lingvističkih i izvanlingvističkih sredstava, održan je kontinuitet hrvatskoga jezika, svijest o njegovoj povijesnosti i njegova komunikacijska uporaba kao jamstvo njegova postojanja, odnosno stvarnog i pravnog položaja u Bosni i Hercegovini.

Javna komunikacija, kao jedan od najvažnijih društvenih fenomena, medij je u kojem se na poseban način može sagledati funkcioniranje jezika u različitim područjima. Demokratična društva koja jamče slobodu i jednakost i građana i nacije, omogućuju svojim članovima slobodu u izboru sredstava javne komunikacije čime je omogućena i višefunkcionalnost različitih jezikā.

Standardni jezik svojom je autonomijom, elastičnom stabilnosti i višefunkcionalnošću prilagođen različitim oblicima javne komunikacije.

Jezikom javne komunikacije bavi se, prije svega, jezična politika i to osobito jezikom u administraciji, politici, obrazovanju, sredstvima masovne komunikacije i sl.

Dubravko Škiljan jezičnu politiku određuje kao skup racionalnih, uglavnom institucionalnih postupaka kojima neko društvo utječe na jezične oblike javne komunikacije, a po njemu je etički imperativ da se u javnoj komunikaciji ne smiju povrijediti individualni i kolektivni identiteti jer su oni nepovredivi.[1]

Važno je istaknuti da su standardni jezici i jezici javne komunikacije u svim društvima, pa tako i u Bosni i Hercegovini, oblikovani aktualnim jezičnim politikama, ali i kulturnom, civilizacijskom i komunikacijskom tradicijom društva, utjecajem jezičnih politika prethodnih razdoblja kao i međusobnim utjecajem javne i privatne komunikacije.

Područje javne komunikacije i kontekst u kojem se ostvaruje medijski diskurs određuje da je on uvijek u bliskoj vezi s političkim i administrativnim diskursom pa je sustavno izložen jezičnoj manipulaciji. Zato je to područje jedno od najpogodnijih za utvrđivanje statusa jezika u društvu.

Bosna i Hercegovina zajednica je triju naroda koji imaju svoje nacionalne jezike, a društvena i individualna svijest govornika o autonomnosti, historičnosti i vitalnosti jezika u njoj je različita.

1. Jezik javnih RTV servisa

Pitanje jezika u javnim medijima, i državnim i entitetskim, jedno je od najosjetljivijih u Bosni i Hercegovini. Tri standardna jezika – bošnjački, hrvatski i srpski – u javnim medijima moraju biti ravnopravno zastupljena o čemu posebno treba skrbiti društvena zajednica koja svojim uredbama treba osigurati jezičnu jednakopravnost naroda i jezika u sredstvima javnog priopćavanja – u novinstvu, na radiju, televiziji; u javnome i političkome životu.[2]

---

[1] Usp. Dubravko Škiljan, *Jezična politika*, Zagreb. 1988.; Dubravko Škiljan, *Javni jezik*, Zagreb, 2000.

[2] U članku će se koristiti sljedeće pokrate: PNFS (publicističko-novinarski funkcionalni stil), FBiH (Federacija Bosne i Hercegovine), RS (Republika Srpska), RTV servis (Radiotelevizijski servis), BHT1 (Bosanskohercegovačka televizija 1), FTV (Federalna televizija), RTRS (Radiotelevizija Republike Srpske).

Kao i u svim funkcionalnim stilovima koji su namijenjeni javnoj komunikaciji i u osnovi publicističko-novinarskog stila standardni je jezik. Ta je odredba neizostavna jer je najčešćim njegovim žanrovima primarna referencijalna funkcija – neutralna poruka upućena široku krugu primatelja.

Žanrovima PNFS-a svojstveno je *kôdno preplitanje* jednostavnih i složenih kodnih kombinacija.[3] Televizijske informativne emisije, osobito vijesti, povoljan su žanr za kôdno ispreplitanje *fonemske* i *slovne abecede*, odnosno usmenog priopćavanja i pisanog teksta kao njegove nadopune. Ta složena kodna kombinacija (govor : pisani tekst, živa slika : fotografija i dr.) ostavlja snažan dojam na gledatelja koji uz informaciju dobiva i različite druge poruke koje mu upućuje urednička ili druga politika.

Važno je naglasiti da ovom članku nije namjera određivanje razlika između hrvatskoga i drugih genetski sličnih jezikâ (srpskoga i bošnjačkoga), već je primarni cilj odrediti status hrvatskoga standardnog jezika i realizaciju njegove višefunkcionalnosti, kao njegove bitne odlike koja je preslika dubinskoga identiteta, što je sabirište i znanja i iskustva nacije, u informativnoj emisiji Dnevnik triju bosanskohercegovačkih javnih televizija. Budući da se to pitanje nameće kao jedno od bitnih ciljeva u ostvarenju jednakopravnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini i da je aktualno pri stvaranju javnih RTV servisa, analizom se istražuje koliko su u ovome žanru televizijskih emisija zastupljena sva tri bosanskohercegovačka službena jezika i ima li među njima onih koji su „ravnopravniji" od drugih. U dvama televizijskim središtima, u Banjoj Luci i Sarajevu, programsku politiku određuju predstavnici većinskoga naroda dvaju entiteta – Srbi u Banjoj Luci (za RTRS u RS-u) i Bošnjaci u Sarajevu (za FTV u FBiH-u). Televizija BHT svoj Dnevnik realizira na jezičnom obliku prijeratne bosanskohercegovačke jezične politike pokazujući tako fingirani nacionalni stav u odnosu na oznaku *nacionalnost*. Treba naglasiti kako su Bošnjaci taj idiom, tj. percipirani jezični oblik uzeli kao svoj – bošnjački jezik.

Prikupljenoj građi pristupit će s nakanom da se unutar izdvojena korpusa utvrde jezične jedinice sa stanovišta *nehrvatsko* / *hrvatsko*, odnosno *tuđe* / *naše* polazeći pritom u analizi građe od leksičke do sintaktičke razine. Budući da se na planu uređivačke politike programa javnih RTV servisa, osobito njihova informativnoga programa, ponajbolje može prepoznati utjecaj dominirajuće

[3] Usp. Branko Tošović, *Funkcionalni stilovi*, Graz, 2002., str. 141. – 161.

politike u Bosni i Hercegovini, upravo je povezanost jezika i ideologije lakše dokazati na leksičkom nego na fonološkom i morfološkom sustavu jezika i to prije svega u riječima koje označavaju političke, pravne, socijalne, znanstvene i kulturne pojmove.

Analizirano je ukupno 18 emisija, i to po šest dnevnika RTRS-a i šest dnevnika FTV-a koji se emitiraju u 7 sati i 30 minuta i šest dnevnika BHT1 koji se emitiraju u 19 sati. U preslušanim dnevnicima[4] RTRS-a (21. IV. 1995., 22. VI. 1995., 7. II. 2000., 5. VI. 2000., 15. VII. 2005., 16. X. 2005.), FTV-a (8. XII. 2001., 20. XII. 2001., 24. XII. 2001., 28. VI. 2005., 20. VII. 2005., 23. VIII. 2005.) i BHT-a (15. VI. 2002., 16. II. 2002., 6. XI. 2002.,19. XII. 2005., 20. XII. 2005., 22. XII. 2005.) izdvojene su jedinice koje pripadaju *općem leksiku* jednog od triju službenih jezika u Bosni i Hercegovini, zatim neki žurnalizmi, internacionalizmi i posebno nazivlje kao onaj dio leksika koji snažno utječe na jezik svakoga govornika, a bit će riječi i o nekim ekspresivnim sredstvima koja su svojstvena televizijskom novinarskom žanru.

U analizi dnevnika RTRS-a objavljivanima u 1995. godini zapaža se kako su vođeni na srpskome jeziku i ekavskom izgovoru, što potvrđuju i izdvojeni leksemi: *beseda*, *celost*, *ceo*, *deo*, *deca*, *dete*, *devojka*, *mesto*, *meštani*, *neuspeh*, *rešenje*, *savet*, *svet*, *sveštenstvo*, *uvek*, *uverenje*, *vera*, *vernik*, *veroispovest*, *vreme*, *zahtev*; *nemački*, *poslednji*, *večit*; *dve žene*; *odoleti*, *pobediti*, *požeeleti*, *uspeti*, *uveriti*; *pre*, *umereno*, *verovatno* i dr.). Na zaslonu se u tekstnim najavama vijesti koristi samo ćirilica. Bez obzira na to iz kojeg dijela države izvještavali, svi novinari govore istim jezikom.

Nakon 2000. godine dolazi do promjena, a one su uvjetovane zakonom pa je u govoru na vijestima obvezan ijekavski izgovor premda se mogu čuti i poneke iznimke kao što su *beseda*, *odeljenje*, *prelaz*, *prenos*, *prevoz*; *obezbeđivati*; *sledeći* i sl. U dnevnicima FTV-a i BHT-a voditelji/novinari govore ijekavskim

[4] Potrebna građa – Dnevnici snimljeni na CD-u, dobivena je nakon pismene zamolbe upućene ravnateljima triju televizija, a odnosi se na razdoblje od 1995. do 2005. godine. Televizija FTV počinje emitirati program 2001. godine, a BHT1 2002. pa su to razlozi zbog kojih su upravo to početne godine analiziranih Dnevnika tih dviju televizija. Također treba navesti da smo u zamolbi televiziji FTV i BHT1 naglasili kako su nam potrebni Dnevnici koje urednici vode i na hrvatskom jeziku, na što su nam odgovorni na BHT1 priopćili kako nisu u mogućnosti sa sigurnošću izdvojiti Dnevnike na hrvatskom jeziku jer se taj podatak nigdje ne navodi, već jezik kojim govori urednik/voditelj mogu odrediti samo na temelju njegova/njezina imena koje eventualno može biti prepoznatljivo bošnjačko/hrvatsko/srpsko.

izgovorom, a tiskane najave vijesti dnevno se izmjenjuju ćirilicom, odnosno latinicom.

U nizovima leksema koji slijede posebno su istaknuti (polumasnim slovima tiskani) oni leksemi koje govornici hrvatskoga jezika doživljavaju u oprjeci ***tuđe***/*naše*. Nakon pregleda po vrstama riječi, izdvojit će se posebno oni leksemi i sintaktičke jedinice koje nisu značajka hrvatskoga jezika. Te se oprjeke osim na leksičkoj razini, pokazuju i na fonološkoj i morfološkoj i razini.

Iz preslušanih dnevnika izdvojeni su sljedeći leksemi:

Vrsta riječi	**RTRS**	**FTV**	**BHT**
Imenice	advokat, aktuelnost, berza, beseda, bezbjednost, čas, ćorsokak, ćutanje, dejstvo, diplomata, diplomatija, emitovanje, gas, finansiranje, hiljada, historija, hor, inostranstvo, insident, iznalaženje, juni, kanton, komandant, komšija, konstituisanje, korišćenje, kvalitet, litar, meč-revanš, milion, nivo	čas, bjegstvo, dešavanje, diplomata, džamija, dženaza, efekat, evropski, finansiranje, gas, glasanje, haos, historija, interesovanje, izvinjenje, kapiten, kasarna, komandant, komesar, komšija, konstituisanje, ličnost, milion, obaveza, odbrana, oficir, općina, osnov, parlamenat, pasoš, penzija, penzioner	advokat, advokatura, aktuelnost, autoput, bezbjednost, čas, dejstvo, diplomata, diplomatija, dobijanje, dokumenta, fabrika, fudbal, gas, hapšenje, hiljada, hljeb, inostranstvo, kasarna, komšija, konstituisanje, konsultacije, korišćenje, ljekar, milion, nedjelja (:tjedan), odbrana, pekara
Zamjenice	U dnevnicima svih triju televizija uočava se ponavljanje istih oblika, npr.: njen, njenog, niko, ko, šta.		
Pridjevi	aktuelan, artiljerijski, banjalučki, bezbedan, bezuslovan, bremen, dalji, direktan, evakuisan, evropski, finansjiski, fudbalski, holandski, hrišćanski, inostrani, jevrejski, jugoslovenski, kombinovan, lični, nedefinisan, opozicioni, opšti	aktuelan, angažovan, centralan, identifikovan, izmanipuliran, opći, regulacioni, raniji (prijašnji), registrovan, sporan, takmičarski, uhapšen, zvaničan, vanredan, višesatni	direktan, duvanski, italijanski, komplikovan, naduvan, naredni, organizacioni, organizovan, ptičiji, pomenut, protivvazdušni, regulisan, savremen, slovenački, unutrašnji
Brojevi	U dnevnicima svih triju televizija navode se, pored ostalih i brojevi dvije (:G jd. dviju), hiljada, oba i dr.		

G l a g o l i	angažovati, dobijati, eliminisati, evakuisati, funkcionisati, garantovati, informisati, izolovati, komentarisati, kompromitovati, konstatovati, konstituisati, kontrolisati, kritikovati, notifikovati, obezbeđivati, okarakterisati, otarasiti se, preduzeti, preovlađavati, prevazići, prezentovati, prihvatati	apelovati, definirati, dozvoliti, finansirati, informisati, iznaći, kandidovati, karakterisati, odložiti (:odgoditi), odsustvovati, operisati, prevazilaziti, prihvatati, reflektovati (se), reagovati, registrovati, regulisati, saopćiti, saopštiti, shvatati	dezinformisati, garantovati, informisati, insistirati, kritikovati, obezbijediti, saopćiti/saopštiti, surađivati, sprovesti, učestvovati, usaglasiti, uticati, zahvatati, trijumfovati
P r i l o z i	djelimično, juče, odsto, shodno, tačnije, takođe, uopšte	naredni, nezvanično, ponovo, postepeno, ranije (prije), tačno, uslovno, van;	ponovo, <u>jučer</u>;
P r i j e d l o z i	ka, sa, (uvijek s naveskom)		
V e z n i c i	mada (:iako, premda, makar), pošto (uzročni veznik)		

Jezičnoj obradi izdvojena korpusa pristupit će se analizom na leksičkoj, fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini.

1.1. Obilježja na leksičkoj razini

Govornici hrvatskoga jezika već prema spomenutu kriteriju najveći dio navedenih leksema dijele na nehrvatske (bošnjačke/srpske) i hrvatske lekseme. Iz navedena korpusa prema vrstama riječi izdvojeni su sljedeći leksemi:

1.1.1. Imenice

Publicističko-novinarski funkcionalni stil po svojoj je prirodi – informativnoj i analitičkoj – stil koji u prvome redu ima imenske značajke, što znači da imenice prevladavaju u njegovu općem leksiku. Iz ukupna korpusa izdvojene su sljedeće imenice koje se izrazom, a ponekad i značenjem razlikuju u trima jezicima (srp./boš.: hrv.):

aktuelnost *(:aktualnost),* ***autoput*** *(:autocesta),* ***berza****, tal. (:burza),* ***beseda*** *(:besjeda),* ***bjegstvo*** *(:bijeg),* ***ćutanje*** *(:šutnja),* ***dešavanje*** *(:događaj),* ***diplomata*** *(:diplomat),* ***diplomatija*** *(: diplomacija),* ***emitovanje*** *(:emitiranje),* ***finansiranje*** *(:financiranje),* ***fudbal****, njem. (:nogomet),* ***hapšenje****, tur. (:uhićenje),* ***hor*** *(:kor),* ***insident*** *(:incident),* ***izvinjenje*** *(:isprika),*

kasarna, *njem. (:vojarna),* ***komandant****, tal. (:zapovjednik),* ***komesar****, lat.* „politička osoba s posebnim ovlastima“, *povjerenik;* ***komšija****, tur. (:susjed),* ***litar*** *(:litra),* ***odeljenje*** *(:odjeljenje),* ***ofanziva****, fr. (:ofenziva, lat.),* ***okean*** *(:ocean),* ***ostrvo*** *(:otok),* ***plata*** *(:plaća),* ***pasoš,*** *mađ.* paszus ← *njem.* Pass ← *fr.* passe *(: putovnica,* i u hrv. *razg.),* ***planeta*** *(:planet),* ***porijeklo*** *(:podrijetlo),* ***posjeta*** *(:posjet),* ***pravda*** *(:pravosuđe),* ***predusretljivost*** *(:susretljivost),* ***pritisak*** *(:tlak),* ***skelet****, grč. (:kostur),* ***snabdijevanje*** *(:opskrba),* ***zapeta****, rus. zapjátaja (:zarez),* ***dženaza****, tur. (: sprovod, pokop, pogrebna molitva muslimana).*

U slijedu imenica koje se razdvajaju oznakom ***tuđe***/*naše* znatan je broj onih koje u hrvatskome jeziku imaju potpuno različit izraz, npr.: ***izvinjenje*** *: isprika*, ***kasarna*** *: vojarna*, ***komšija*** *: susjed*, ***pritisak*** *: tlak*, ***skelet*** *: kostur*, ***snabdijevanje*** *: opskrba*, ***zapeta*** *: zarez*, ***dženaza*** *: sprovod*, *pokop*, *pogrebna molitva* (specifična jedinica koja pripada muslimanskoj religiji, naime muslimani kršćanski sprovod nikada ne će nazvati *dženazom*) i dr.

Neke imenice iz popisa imaju potvrdu i u hrvatskome jeziku, ali imaju i dubletu koja je frekventnija (npr. *litar*/***litra***, *nivo*/***razina***, *odziv*/***odaziv***) ili su obilježene pa se rijetko čuju u javnoj komunikaciji (gdje im, uostalom, i nije mjesto), npr. ***ćorsokak****, razg.* (:***slijepa ulica***), *zemljotres*, *eksp.* (:***potres***) i dr. O drugim imenicama koje ne pripadaju leksiku hrvatskoga standardnog jezika bit će riječi u dijelu članka koji razmatra leksičke jedinice prema njihovim fonološkim i morfološkim značajkama u hrvatskome standardnom jeziku.

1.1.2. Pridjevi

U žanrovima PNFS-a uočen je veći broj imenskih riječi među kojima su i pridjevi. U sljedećim se nizovima oni navode u oprjeci nehrvatski : hrvatski leksem i jasno se vidi kako je i u tom korpusu hrvatski jezik marginaliziran u tom stupnju da gotovo nije zastupljen:

bezbedan *(:siguran),* ***bezuslovan*** *(:bezuvjetan),* ***bremen*** *(:bremenit),* ***italijanski*** *(:talijanski),* ***direktan*** *(:izravan, neposredan),* ***finansjiski*** *(:financijski),* ***holandski*** *(:nizozemski),* ***hrišćanski*** *(:kršćanski),* ***jevrejski*** *(:židovski),* ***kombinovan*** *(:kombiniran),* ***naduvan*** *(:napuhan),* ***nedefinisan*** *(:nedefiniran),* ***opozicioni*** *(:opozicijski),* ***pomenut*** *(:spomenut),* ***pompezan,*** *lat. (:pompozan = sjajan, raskošan, veleban, svečan),* ***privatizacioni*** *(:privatizacijski),* ***protivvazdušni*** *(:protuzračni),* ***registrovan*** *(:registriran),* ***takmičarski*** *(:natjecateljski),* ***sopstven*** *(:vlastiti, svoj),* ***suštinski*** *(:bitan),* ***šestčasovni*** *(:šestosatni),* ***telekominikacioni*** *(:telekomunikacijski),* ***ubedljiv*** *(:uvjerljiv),* ***uhapšen*** *(:uhićen, lišen slobode),*

uticajan *(:utjecajan),* ***vanredan*** *(:izvanredan),* ***vaskršnji*** *(:uskršnji),* ***zvaničan****, rus. (:službben, uredovan, zakonit).*

Isto tako iz skupine pridjeva najprije će se izdvojiti leksemi kojima je hrvatski izraz potpuno različit od istovrijednice u drugim jezicima, npr.: ***bezbedan*** (*:siguran*), ***bezuslovan*** (*:bezuvjetan*), ***holandski*** (*:nizozemski*), ***jevrejski*** (*:židovski*), ***naduvan*** (*:napuhan*), ***sopstven*** (*:vlastiti, svoj*), ***takmičarski*** (*:natjecateljski*), ***zvaničan*** (*:službben, uredovan, zakonit*) i dr.

Premda su dva lika odnosnog pridjeva ***banjalučki/****banjolučki*, tvorena od etnonima Banjaluka / Banja Luka istovrijednice u hrvatskome jeziku, prednost se daje liku *banjolučki* koji se tvori od višečlanog imena Banja Luka, što je u tradiciji hrvatskoga jezika.

Ostali izdvojeni hrvatski pridjevi nekom se svojom fonološkom, morfološkom ili semantičkom značajkom razlikuju od leksema u drugim dvama jezicima.

1.1.3. Glagoli

Zastupljenost glagola u PNFS-u je smanjena čemu su pridonijeli informativni i analitični žanrovi toga stila. Tako su iz korpusa koji je analiziran izdvojeni sljedeći nehrvatski leksemi za koje se u zagradi navodi njihov hrvatski ekvivalent:

dobijati *(:dobivati),* ***eliminisati*** *(:eliminirati),* ***funkcionisati*** *(:funkcionirati),* ***garantovati*** *(:garantirati, jamčiti),* ***izolovati*** *(:izolirati),* ***komentarisati*** *(:komentirati),* ***kompromitovati*** *(:kompromitirati),* ***konstituisati*** *(:konstituirati),* ***kontrolisati*** *(:kontrolirati=imati potpuni uvid u što),* ***notifikovati*** *(:notificirati=izvršiti notifikaciju, obznaniti, priopćiti, proglasiti),* ***obezbeđivati*** *(:osiguravati),* ***odložiti*** *(:odgoditi),* ***okarakterisati*** *(:okarakterizirati),* ***otarasiti*** *se (:obaviti nešto, skinuti nešto s vrata),* ***preovlađavati*** *(:prevladavati),* ***prevazilaziti*** *(:nadmašiti, nadilaziti),* ***prezentovati*** *(:prezentirati=predstaviti, predočiti),* ***protestovati*** *(:protestirati),* ***reagovati*** *(:reagirati),* ***realizovati*** *(:relizirati),* ***registrovati*** *(:registrirati),* ***rizikovati*** *(:riskirati),* ***suspendovati*** *(:suspendirati),* ***trijumfovati*** *(:trijumfirati, izboriti veliku pobjedu),* ***uhapsiti*** *(:uhititi, zatočiti),* ***usloviti*** *(:uvjetovati),* ***usaglasiti*** *(:usuglasiti).*

Ovi primjeri, pored već navedenih imenica, jasno pokazuju da na leksičkoj razini dominiraju glagoli koji ne pripadaju hrvatskom leksiku i koji se od hrvatskih ekvivalenata razlikuju izrazom (***obezbeđivati*** : *osigurati*, ***odložiti*** :

odgoditi, ***prevazilaziti*** : *nadmašiti*, *nadilaziti*, ***uhapsiti*** : *uhititi*, *zatočiti*, ***usloviti*** : *uvjetovati*), potom fonološkim značajkama ili tvorbenim afiksima (o čemu će biti riječi u dijelu o razlici na fonološkoj i morfološkoj razini).

1.1.4. Prilozi, prijedlozi, veznici

I među tim riječima u pregledanu materijalu prevladavaju one riječi koje ne pripadaju korpusu hrvatskoga standardnog jezika, kao npr.:

a) ***juče*** (:*jučer*), ***nezvanično*** (:*neslužbeno*), ***ponovo*** (:*ponovno*, *iznovice*), ***postepeno*** (:*postupno*), ***tačno*** (:*točno*), ***takođe*** (:*također*), ***uopšte*** (:*uopće*), ***uslovno*** (:*uvjetno*)
b) ***protiv*** i ***protivu*** (:*protu*)
c) ***mada*** (:*iako, premda, makar*).

Leksemi 1. ***nezvanično***, 2. ***postepeno***, 3. ***uslovno***, 4. ***protiv/protivu***, 5. ***mada*** svojim izrazom ne pripadaju hrvatskom standardnom jeziku. Semantički motivirane asocijacije koje se u hrvatskome jeziku vežu uz pojedine od navedenih riječi su: 1. (:*neslužbeno*), 2. (:*postupno*), 3. (:*uvjetno*); 4. (:*protu*); 5. (:*iako*, *premda*, *makar*). Ostali se leksemi od hrvatskih istovrijednica razlikuju po fonološkim značajkama koje će se posebno obraditi.

Analiza idiomâ, prije svega njihova leksika, preslušanih dnevnika FTV-a, središnje televizijske informativne emisije za područje Federacije Bosne i Hercegovine, pokazuje da urednici i novinari te emisije vode na bošnjačkom i/ili srpskom jeziku i da nijedan istraženi dnevnik u 2001. i 2005. godini nije uređen tako da voditeljski/novinarski dio dnevnika bude vođen na hrvatskome jeziku. Iznimke su oni dijelovi dnevnika u kojima se u nj uključuju svojim kratkim reportažama ili vijestima novinari (Ivan Pavković, Blažica Krišto, Božo Skoko) iz Mostara ili iz drugih mjesta u kojima su Hrvati većina. (Iz Mostara se, međutim, pokatkad javljaju izvjestitelji iz drugih mostarskih televizijskih studija koji ne govore hrvatskim jezikom.) Iz tih priloga izdvojeni su neki leksemi općeg leksika, kao što su imenice – *lipanj*, *milijun*, *općina*, *preduvjet*, *prijedlog*, *progon*, *raseljavanje*, *rasprava*, *razdoblje*, *srpanj*, *stupanj*, *šutnja*, *tijek*, *tisuća*; pridjevi – *općinski*, *uhićen*, *zainteresiran*; glagoli – *definirati*, *dopustiti*, *informirati*, *osigurati*, *prihvaćati*, *registrirati*; brojevi – *dvije*, G jd. *dviju*; prilozi: *posto* itd. koji su uz značajke na drugim jezičnim razinama pokazatelji da je riječ o uradcima

koji nastaju na hrvatskome jeziku. Zbog male minutaže priloga i neredovitih javljanja novinara iz tih područja, jer se regionalne vijesti smjenjuju, zastupljenost hrvatskoga jezika u središnjoj dnevnoj informativnoj emisiji javnog radiotelevizijskog servisa FTV je neznatna. Između 134 leksema odabrana u preslušanim dnevnicima, koji nisu u popisu izvješća iz Mostara, samo je pet riječi koje su leksemi samo hrvatskoga leksika (izostavljeni su internacionalizmi koji imaju iste oblike u hrv. i drugim jezicima), a određene su razlikama na leksičkoj, fonološkoj ili morfološkoj razini (npr.: *izmanipuliran, opći, općina, višesatni, definirati* itd.). Osim u izvješćima, hrvatski se jezik može ponekad čuti u anketama koje se provode među građanima ili u autorskim emisijama, koje su opet malobrojne i rijetko se produciraju u odnosu na ukupan televizijski program. Sve to stvara samo privid uključenosti hrvatskoga jezika u program FTV-a.

Pažljiva slušatelja osobito zabrinjava pojava tzv. *miks-jezika*, kako još nazivaju jezični idiom koji se koristi kao jezik javne komunikacije u informativnom programu. Naime, na rečeničnoj razini zapaža se uporaba sintagma u kojima je jedna riječ hrvatski leksem, a druga nije te rečenica u kojima je naglašeno *miksanje* jezičnih jedinica tako da se u njima javi pokoji hrvatski leksem, npr. (**srp**./hrv.):

> ***Dobro** večer, ... jedan od **učesnika** je priveden na općinski sud ..., ali je do pravosnažnosti ove mjere pušten; U Argentini vlada opći **haos**; ... jednaki uvjeti liječenja na **cijeloj teritoriji** Federecije* (FTV, Dnevnik, 20. XII. 2001.); *Avion švicarske kompanije Cross Air* (ali ***Švajcarska***, FTV, Dnevnik, 24. XII. 2001.), *Iznos koji je **italijanski** Telekom platio za kupovinu 29 posto srbijanskog Telekoma 1997. godine otišao je na račun **tri izmišljena** poduzeća bivšeg **jugoslovenskog** predsjednika S. M.; Hrvatska je Vlada izuzetno **zainteresovana** za uspješnu privatizaciju Ine smatrajući to preduvjetom za integraciju Hrvatske u **Evropu*** (BHT, Dnevnik, 16. VI. 2002.), … ***ptičija** gripa* … (BHT, Dnevnik, 25. V. 2005.) *Interes za **učešće** u izgradnji **autoputa** na ovom koridoru pokazuju razna poduzeća ...* (BHT, Dnevnik, 19. XII. 2005.) itd.

U dnevnicima BHT-a uočljiv je ravnopravan status dvaju pisama – latinice i ćirilice – koja se svakodnevno izmjenjuju (jedan dan latinica, drugi ćirilica) u tiskanim najavama ili sažetim komentarima najvažnijih događaja. Ravnopravnost se jezikâ, međutim, ne ostvaruje. Dnevnici su kao i na FTV-u realizirani na jeziku kojim govore njihovi urednici/voditelji (bošnjačkom, srpskom,

miks-jeziku), a kako su Hrvati kadrovski i na toj televiziji zastupljeni u neznatnu broju, hrvatski se jezik u dnevniku BHT-a može čuti tek u povremenim prilozima novinarki Blažice Krišto, Martine Krišto, Ivane Petrović, Angele Cvitanović i još ponekih. Tako se iz njihovih priloga (u razdoblju od 6. XII. 2002. do 20. XII. 2005.) izdvajaju tek neki leksemi, nazivi ili sintagme koji su značajka hrvatskoga standardnog jezika, a koji se nikada ne mogu čuti u govoru ostalih novinara/urednika dnevnika: *djelatnik, Europska unija, kazneno djelo, lipanj, ljekarna, milijun, povijest, pravosuđe, prosinac, stupanj, susjed, tisuća, znanstvenik; organizirati, osigurati; točan, ubićen; također; ured hrvatskih časnika, zaštitarska agencija, odgoj i obrazovanje, lijek se traži u ljekarnama, ali i putem interneta, virus ptičje gripe, županijski proračun* i dr.

U preslušanim dnevnicima spikeri, novinari i urednici uvijek rabe internacionalne nazive mjeseca (*januar*, *februar*…), dok su u prilozima navedenih izvjestitelja iz Mostara, Viteza i dr. redovito hrvatski nazivi (*siječanj*, *veljača*…).

Na leksičkoj razini nužno je upozoriti i na one leksičke značajke po kojima je publicističko-novinarski stil prepoznatljiv, a koje se mogu zapaziti i u ovoj vrsti novinarstva – televizijskom novinarstvu. Tu se prije svega mogu izdvojiti ***žurnalizmi***, ***internacionalizmi*** i ***nazivlje*** kao i uporaba različitih stilskih sredstava koja su primjerena tom stilu.

1.1.5. Žurnalizmi

Informativna zadaća mnogih žanrova PNFS-a odredila je automatizaciju (klišeiziranost) jezičnih sredstava koja se na leksičkoj razini ostvaruje uporabom ustaljenih fraza i žurnalizama, leksema i izraza koji su značajka novinskoga jezika „jednoga društva u nekom vremenskom periodu“[5]. Premda informativni žanrovi moraju nastajati na neobilježenu – standardnome jeziku, kako bi postigao plastičnost izraza, novinar se kadgod može poslužiti vremenski, područno ili na koji drugi način obilježenim leksemima.

Žurnalizmi se najčešće preuzimaju iz društvenog, političkog, kulturnog, ekonomskog, pravnog, vojnog ili nekog drugog konteksta (npr.: *strateški interes*, *bilaterarni odnosi* i sl.). Kako su oni značajka ovoga stila, velik je broj

[5] Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo, 2001., str. 162.

žurnalizama moguće izdvojiti i u diskursu koji čujemo u TV dnevnicima. Navodimo neke primjere:_

> *...**biti u prilici** da vas informišemo* (RTRS, 21. IV. 1995.); *...biće stvoren **okvir djelovanja*** (RTRS, 5. VI. 2000.); ***antikorupcioni zakon**, **čelni čovjek**, **ekspertni timovi**, **fiskalna godina**, ... **pokrenuto je pitanje** odgovornosti, ... tvrdi **naš izvor blizak** Vijeću ministara; **izgubljena bitka**, **nadležne institucije**, **osnovana sumnja**, **piratsko ponašanje**, **rebalans budžeta**, **rješavanje otvorenih pitanja**, **set zakona**, **sporni dug**, **sporna odluka**, **stimulativne mjere**, **zvanično saopštenje**,* ... građani strahuju od ***talasa rasta cijena*** (BHT, 20. XII. 2005.); ***centralne mete potrage**, cilj je **rasvjetljavanje afere**, **jedina dobra vijest**, kako **nezvanično saznajemo**, **komotna većina**, **kompromisno rješenje**, **na nivou** državе, **nadležne institucije**, **opšti strateški cilj**, podići **krivičnu prijavu**, **politička partija**, **povući iz opticaja**, **put u četvrtfinale**, **štrajk upozorenja**, **uslov za normalizaciju odnosa**, **u samom finišu**, **ublažene formulacije**, **utvrđene mjere**, **više detalja** daće nam finansijski izvještaj, **zasada nepoznata grupa**; **piše danas** italijanski list N. N.* itd. (BHT, 2002./2005.)

Neki od navedenih žurnalizama, poput ***antikorupcioni zakon**, **rebalans budžeta**, **zvanično saopštenje***, … građani strahuju od ***talasa rasta cijena**, **centralne mete potrage**, **nezvanično saznajemo**, **opšti strateški cilj**, **uslov za normalizaciju odnosa*** i sl., sintagme su koje zbog jezičnih svojstava njihovih sastavnica govornik hrvatskoga jezika ne doživljava kao obilježje svoga jezičnog izričaja.

1.1.6. Internacionalizmi

Mnogi žurnalizmi često su i *internacionalne riječi* koje inače novinarski stil voli. One se ne doživljavaju kao nenacionalni leksemi, naprotiv dio su svakog uljuđenog nacionalnog jezika.[6] Po njima se – kao svojevrsnim modelom – prepoznaje publicističko-novinarski stil, a pogodni su za postizanje stilske raznolikosti u suodnosu s istovrijednicom nacionalnog jezika. Njihovom uporabom jezični izraz dobiva oznaku učenosti – jezika više razine, a pogodni su i za uopćenu komunikaciju. Za njih jezikoslovci kažu da su jednostavni, prozirni, racionalni i ekonomični. Ponekad internacionalna riječ ima šire ili pak specificiranije značenje od hrvatske istovrijednice. One ne trebaju jedna drugu potiskivati jer omogućuju precizniji način izražavanja i funkcionalno

[6] Usp. Josip Silić, *Funkcionalni stilovi standardnoga jezika*, Zagreb., 2006., str. 92. – 93.

raslojavanje standardnoga jezika. Internacionalizmi ulaskom u neki jezik postaju njegovim leksičkim blagom s istom sudbinom koju imaju i sve druge riječi toga jezika.[7]

S obzirom na temu našega istraživanja problem nastaje onda kada internacionalizam nekom svojom značajkom (fonološkom, morfološkom, semantičkom) pripada korpusu drugoga jezika što potvrđuju i neki od mnogobrojnih primjera koji slijede:

akt (*lat.* actus ← agere: činiti – čin, djelo, postupak; spis, dokument); ***ambasada*** (*fr.* ambassade ← *tal.* ambasciata: sluga); ***alijansa*** (*fr.* alliance, *pol.* – sporazum o savezu pol. stranaka); ***antikorupcioni*** *zakon* (: *antikorupcijski*); *đenovski* ***anticiklon*** (:*anticiklona*); *bilatelarna* ***saradnja*** (*lat.* bi + lateralis: bočni ≃ latus: bok, strana – suradnja između dviju država); ***certifikat*** (*lat.* certificatum – činiti pouzdanim); ***deložacija***, *fr.*, prisilno iseljenje; ***derbi*** (*engl.* derby – važna utakmica, susret najboljih momčadi); ***donacija*** (*lat.* donatio – darovati); ***edukacija*** (*lat.* educati – odgoj, obrazovanje, školovanje); ***entitet*** (*srlat.* entitas ≃ *lat.* ens: biće – pojedinačnost koja se ispunjava sadržajem i ulazi u sastav cjeline – političke zajednice, npr. *hrvatski entitet u BiH*); ***ekspert*** (*lat.* expertus stručnjak, vještak, znalac); ***implementacija*** (*lat.* implementum – primjena, provedba); ***intenziviranje***, (*lat.* – pojačavanje); ***kanton*** (*fr.* canton ← *stprov.* cantoun: ugao ulice – upravna jedinica u Federaciji BiH); ***kapiten***, *njem.* Kapitän ← *fr.* capitaine ← *lat.* capitaneus: prvak ≃ caput: vrh, glava (:*kapetan*, ali i u hrvatskome u jednoj od značenjskih sastavnica: u sportu – *kapiten momčadi*); ***kardiohirurg*** (:*kardiokirurg*), ***kataklizma*** (*grč.* kataklysmós – propast, potop, nesreća); ***koncesija***, *njem.* Konzession (dozvola za obavljanje neke radnje); ***konsultacije*** (:*konzultacije* ← *lat.* consultatio – savjetovanje), ***kviz*** *(engl.* – društvena igra*)*; ***licitacija***, *njem.* – dražba, nadmetanje; ***lider***, *engl.* – prvak političke stranke, vođa; ***notar*** (*njem.* Notar ← *lat.* notarius ≃ notare: bilježiti – javni bilježnik, pisar); ***platforma*** (*fr.* plate-forme, *pren.* – program rada); ***referendum***, *lat.* – koji treba ispitati; ***sankcija***, *lat.* – sustav kaznenih mjera za kršenje zakona; ***supervizor***, *lat.* – nadglednik, kontrolor; ***štrajk*** (*njem.* Streik – obustava rada), *špekulacija* (*njem.* Spekulation – procjenjivanje, pretpostavljanje); ***vizija*** (*lat.* visio – viđenje), *županija* (*prasl.* *župa – upravna jedinica u Federaciji BiH); ***evakuisan***, *lat.* evakuiran – ispražnjen; ***multietnički*** – višenacionalni; ***locirati***, *lat.* – odrediti mjesto, (FTV, 2001., 2005.); ***delegat***, *lat.* – poslanik, zastupnik; ***embargo***, *šp.* embargar – staviti zabranu; ***kompromis***, *lat.* – uzajamno obećanje; ***portparol***, *fr.* porte-parole – glasnogovornik; ***rezolucija***, *lat.* – stav nekog tijela, npr. kongresa, kojim se reguliraju gledišta; ***subvencija***, *lat.* – jednokratni ili višekratni iznosi koje daje država radi unaprjeđenja rada; ***artiljerijski***, *fr.* – koji se odnosi na naoružanje; ***direktan***, *lat.* directus: izravan, neposredan, jasan; ***fudbalski***, *engl.* football – nogomet; ***perso-***

[7] Usp. Vladimir Ivir „Semantička neodređenost internacionalizama i njene posljedice za prevođenje“, *Suvremena lingvistika*, Zagreb, god. XLI. – XLII., 1996., br. 1. – 2., str. 248.

nalni, *lat.* osobni; ***preliminaran***, *lat.* – pripremni, prethodni, uvodni; ***prioritetan***, *njem.* – prvenstven, koji ima prednost; ***notifikovati*** (:*notificirati*) – izvršiti notifikaciju, obznaniti, priopćiti, proglasiti; ***participirati***, *lat.* – sudjelovati, biti sudionikom čega i dr. (BHT, 2002., 2005.)

Najveći broj izdvojenih *internacionalizama* ima isti oblik i u hrvatskom i srpskom, odnosno bošnjačkom jeziku. Istodobno za znatan dio internacionalizama hrvatski standardni jezik ima istovrijednice – hrvatske riječi koje su uz to i frekventnije. Tako umjesto *ekspert* u hrvatskom su u uporabi riječi *stručnjak*, *znalac*; *lider* : *vođa; notar* : *javni bilježnik*; *delegat* : *zastupnik*; *personalni* : *osobni*; *supervizor* : *nadzorni*; *direktan* : *izravan, jasan, neposredan*; *fudbal* (zast. + srp.): *nogomet*; *portparol* : *glasnogovornik* itd.

Među internacionalizmima izdvojenima iz dnevnika javnih RTV servisa ima i onih koji su istaknuti (polumasnim slovima i podcrtani) jer nekom svojom značajkom nisu leksemi hrvatskoga standardnog jezika. Tako se, primjerice, prema nekoj od navedenih fonoloških oprjeka razlikuje nehrvatsko/hrvatsko: *h/k* – ***kardiohirurg*** (:*kardiokirurg*); *ns/nz* – ***konsultacije*** (:*konzultacije*) – ili prema morfološkim razlikama izraženim tvorbenim sufiksima ***-****on(i)/-sk(i)* – ***antikorupcioni*** (:*antikorupcijski*), ***-****is(an)/-ir(an)* – ***evakuisan*** (:*evakuiran*) – ili prema razlici u gramatičkom rodu m. r./ž. r.: ***anticiklon*** (:*anticiklona*, odnosi se na đenovsku anticiklonu) i sl. nižu se jedinice koje ne pripadaju hrvatskom leksiku.

1.1.7. Nazivlje

Publicističko-novinarski stil svojom širinom tema kojima se bavi u svakom smislu obogaćuje svoj leksik nazivljem iz različitih područja. Isto tako javna glasila (radio, televizija, novine, časopisi) omogućuju prodor stručnoga nazivlja u opći jezik. Njihova sveprisutnost u društvenome životu popularizira znanost, a nazivi iz društvenoga, političkog, kulturnog i športskog života svakodnevno se i učestalo ponavljaju u tom mediju:

aukcija, *bijenale*, *episkop*, *fotorobot*, *glavni* ***sekretar***, *haubica*, *helikopter*, *kongres*, *mudžehedin*, ***neonacista***, *top*, (RTRS, 21. IV. 1995.); *ambasador*, *generalni* ***sekretar***, *likovna kolonija*, *meteorolog*, *novinar*, *organizacija*, *sport*, *vojnik* (RTRS, 22. VI. 1995.);

budžetski *korisnici* (:*proračunski korisnici*), ***Evropa*** (:*Europa*), *ex Jugoslavija*, *federacija*, *fiskalna godina*, ***forensika***, *Haški sud / Haški tribunal*, *Hrvatsko proljeće*, ***Jevrej*** (:*Židov*), *imam*, *javni* ***konkurs*** (:*javni natječaj*), *kolektivni ugovor*, *kontra-udar*, *Kurdi* (narod iranske skupine, većinom muslimani - suniti), *Ministarstvo* ***unutrašnjih*** *poslova* (:*Ministarstvo unutarnjih poslova*), *ministar trezora*, *ministar* ***nauke*** (:*ministar znanosti*), *ministar* ***pravde*** (:*pravosuđa*), *ministar zdravlja* (:*ministar zdravstva*), ***pozorišna*** *umjetnost* (:*kazališna umjetnost*), ***Rumunija*** (:*Rumunjska*), ***Srednjebosanski kanton*** (:*Srednjobosanska županija*), *svečana akademija* (FTV, 2001., 2005.); ***Centralna*** *banka*, *Državna granična služba*, ***Kipar*** :(*Cipar*), ***Međunarodni krivični sud*** (:*Međunarodni kazneni sud*), ***opšti*** *izbori* (:*opći izbori*), *Resor državne* ***bezbjednosti*** (:*sigurnosti*), *Rezolucija vijeća sigurnosti*, *riblji fond*, ***Savet bezbednosti*** (:*Savjet sigurnosti*), ***Španija*** (:*Španjolska*), ***Ujedinjene nacije*** (:*Ujedinjeni narodi*), ***Vazduhoplovni*** *zavod Orao* (:*Zrakoplovni …*), *artiljerijsko-****pešadijska*** *vatra* (:*artiljerijsko-pješadijska vatra*), ***bilans,*** *fr.* (:*bilanca, tal.*), ***evro*** (:*euro*), *Crveni* ***krst*** (:*Crveni križ*), *islamski fundamentalizam*, ***kamerni hor*** (:*komorni kor*), ***lična*** *karta*, ***opšti*** *upravni postupak*, *putni list*, *Ministarstvo* ***inostranih*** *poslova* (:*Ministarstvo inozemnih poslova*, *Ministarstvo vanjskih poslova*), *ministar* ***spoljne*** *trgovine* (:*ministar vanjske trgovine*), *muslimansko-hrvatske formacije*, ***ofanzivno dejstvo*** (:*ofenzivno djelovanje*), ***opšta*** *opasnost* (:*opća opasnost*), ***osmatrački*** *punkt* (:*promatračko mjesto*), *press konferencija*, *Savezno ministarstvo za* ***informisanje*** (:*Savezno ministarstvo informiranja*), ***Vaskrs*** (:*Uskrs*) i dr. (BHT, 2002., 2005.).

Posebno su istaknuti nazivi koji imenuju ustanove, državna tijela, organizacije kao što su ***Vazduhoplovni*** *zavod Orao*, *Ministarstvo* ***inostranih*** *poslova*, *ministar* ***spoljne*** *trgovine*, *Resor državne* ***bezbjednosti***, ***Srednjebosanski kanton***, *Crveni* ***krst*** te drugi nazivi poput ***Evropa, Španija*** zatim ***Vaskrs*** koji ne pripadaju nazivlju hrvatskoga jezika, a svojom učestalošću zasigurno utječu na jezik i onih televizijskih gledatelja koji govore hrvatskim jezikom. Prema zakonu o jednakopravnosti triju jezika u Bosni i Hercegovini nazivi ustanova, državnih tijela, organizacije i sl. moraju se rabiti i na hrvatskome jeziku. Međutim u javnoj komunikaciji ta se odredba ne ostvaruje ili se tek povremeno ostvaruje.

Često se u tom žanru pod utjecajem engleskoga jezika mogu naći i tuđice, kao npr. ***fair-play***, ***press-konferencija***, ***stand-by*** *aranžman*, ***touch-licitacija*** i dr., odnosno riječi ili spojevi riječi (na zaslonima televizijskih ekrana usto se pišu izvorno) koji se preuzimaju iz jezika davatelja i pritom se ne prilagode fonološkom ili morfološkom sustavu standardnoga jezika. Funkcionalni stilovi različito se odnose prema izvorno pisanim nazivima. U literaturi se navodi kako se tako izvorno napisani nazivi u PNFS-u mogu naći, ali se iz tog stila ne bi trebali prenositi u znanstveni stil.

Na leksičkoj razini često se u televizijskim prilozima može zapaziti uporaba pleonazma, postupka koji je svojstven administrativnom stilu, ali i kancelarizama po kojima je taj stil prepoznatljiv, kao npr.:

U Počitelju se prije dva dana okupilo ***oko dvadesetak*** *umjetnika iz BiH kako bi evocirali sjećanja na staru likovnu koloniju.* (BHT, 20. XII. 2005.); *On mora napustiti zemlju* ***u roku od nedjelju dana****. U* ***roku od pet dana*** *moraju podnijeti izvješće o …;* *Pušten je* ***na period ne duži od 4 mjeseca****;* *…* ***izvršen je pretres*** *prostorija …;* ***obavljeno je ispitivanje*** i dr. (BHT, 20. XII. 2005.).

Individualnost, ekspresivnost i slikovitost opće su značajke PNFS-a, a u većoj ili manjoj mjeri zastupljene su kao značajke različitih njegovih žanrova. Međutim, vijest kao temeljni žanr toga stila objektivno priopćava o zanimljivim i aktualnim zbivanjima u društvenom, političkom, znanstvenom i kulturnom životu pa neke od navedenih značajki ne bi trebale biti i njezino obilježje.

Televizijske vijesti, premda su općim sadržajem bliske istom žanru u drugim medijima, imaju svoje posebne značajke. Jezik vijesti mora biti neutralan i zanimljiv, ne smije biti monolitan, čemu pridonosi i uporaba različitih ekspresivnih sredstava. U televizijskim dnevnicima česti su i komentari – poseban žanr u kojemu se iznosi osvrt na istup nekoga pojedinca ili na neki događaj. Ti prilozi unose elemente individualnosti, subjektivnosti pa i ostvarenja promidžbene funkcije. U dnevnicima triju javnih RTV servisa izdvajaju se sljedeća ekspresivna sredstva:

Metafora – figura prijenosa značenja po sličnosti. Postala je osobito čestom stilskom figurom u publicističkom stilu. Tu su metafore uglavnom imenske ili glagolske te su jako kreativne,[8] npr.:

FTV … *crnogorska vlada je zapadna marioneta* (15. VI. 2002.); *…ističu da je današnji sastanak veliki korak naprijed*; *prvo kolo je bilo kobno i za ekipu Koelna* (23. VIII. 2005.);

RTRS ... *iz zapečaćenih ormara*; … *kada prestaje predizborno ćutanje* (7. II. 2000.); … *da bi BiH bila prepoznatljiva na turističkom nebu Evrope*; (17. V. 2005.);

BHT *Na taj način budžet Federacije oštećen je za više od 28 miliona; E.H. je ovjerio svojoj reprezentaciji put u četvrtfinale, a protivniku kući*; *Tako bi jednosmjerna privredna ulica dobila i drugi smjer iz BiH u Sloveniju* (15. VI. 2002.); *Prošao je sa smiješnom kaznom*; *turizam je piramida koja obuhvata više aspekata* (20. XII. 2005.).

[8] Usp. Anđela Frančić – Lana Hudeček – Milica Mihaljević, *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*, Zagreb, 2005., str. 316.

Usporedba je vrlo česta figura u PNFS-u kao npr:

FTV *Potpredsjednik FBiH navodi da se Vlada ponaša kao neodgovoran titular vlasništva na koje nema pravo* (20. VII. 2005.).

Metonimija – figura prijenosa značenja temeljem asocijativne povezanosti:

FTV *Ovim potezom Argentina praktički više nema nikog za kormilom*; *SDS ne prihvata model kolektivne krivice bilo kojeg naroda*; *Alijansa za promjene suočila se s još jednim problemom*; *u historiji bijelog sporta to je najveći uspjeh* (20. XII. 2001.); … *tim zakonom je određeno da se prvi ljudi biraju po nacionalnom ključu* (20. VII. 2005.);

RTRS ... *artiljerijsko-pešadijska vatra*; ... *sudeći prema tonovima s Miljacke*; ...*muslimanski vrh koji igra na otvorenu kartu*; ... *bratski narod s Rodosa* (Grci); *Turska je morala da popusti*; … *prisilila ih je da uključe unutrašnji mehanizam za kočenje* (21. IV. 1995.) ... *grad-heroj* (Brčko); *Iz pravca Zagreba postignuta je suglasnost*; *Plavi šljemovi* (plave kacige – mirovne snage); ... *oni koji su preživeli Golgotu zatvora (ujedno i simbol)*; ...*derbi će biti rešen u korist domaćina*; ... *ako zaraćene strane ne budu poštovale prekid vatre* (22. IV. 1995.); … *gdje će razgovarati o cijeni crnog zlata* (nafta), 5. V. 2000.; *Demokratska stranka upozorava na nedefinisan položaj seljaka* (15. VII. 2005.); ... *prije još jedne runde o ustavnim promjenama* (20. XII. 2005.);

BHT *Orao je prekršio Rezoluciju Ujedinjenih nacija*; *U najzanimljivijoj utakmici Široki je minimalno pobijedio Čelik* (6. XII. 2002.); *Zalažu se za uspješnu privatizaciju Ine smatrajući to preduvjetom za integraciju Hrvatske u Europu*; *Njemačka je dosta teško savladala Paragvaj dok je Engleska nadigrala Dansku* (15. VI. 2002.); *Bush izdao uredbu za rušenje Sadama* (16. VI. 2002.); *Predsjedništvo BiH uputit će pismo ruskom predsjedniku V. Putinu* (6. XI. 2002.); … *trebaju obnoviti domove ljudi koji se žele vratiti na svoje*; *Bayern je na čelnoj poziciji*; *Barselona je bacila udicu na Arsenalovog T. Henryja* (20. XII. 2005.).

Personifikacija – figura poosobljivanja neživoga:

FTV ...*slavi se i pobjeda slobode koja se tada pokušala* ***ugušiti*** (8. XII. 2001.);

RTRS … *temperatura se kretala*; *Sunce je mnoge šetače* ***izmamilo*** *na ulicu* (7. II. 2000.); … *a istina kao i do sada ostaje da* ***čeka****, dok nekome od svetskih moćnika ne bude potrebna* (21. VI. 1995.);

BHT *Novac od italijanskog Telekoma* ***otišao*** *na račune Miloševićevih firmi na Kipru*; *U Banja Luci cijene* ***rastu*** *mimo očekivanja; politički stavovi* ***upleli*** *su se u živote njenih članova* (židovske zajednice) 16. VI. 2002.

Ironija – podrugljiv način izražavanja temeljen na oprjeci – pozitivno izražavanje o onome o čemu se ima negativan stav (koji je na taj način prikriven):

FTV *Razlika između **pravde** i **pravičnosti** oduvijek je postojala u našoj državi.* (8. XII. 2001.); *Naravno sve je ovo dio politike, samo je pitanje čije*; ***Ah, ta ljudska prava**!* (28. VI. 2005.);

RTRS *Tko se bavi moralom, kad je moral na vrlo niskom stepenu*; *a istina kao i do sada ostaje da čeka, dok nekome od svetskih moćnika ne bude potrebna* (21. VI. 1995.).

Elipsa – figura konstrukcije, nastaje kad se iz rečenične cjeline izostavlja koja riječ:

FTV *Život bez politike i uz šutnju* (8. XII. 2001.); *O rebalansu budžeta BiH sutra* (20. XII. 2001.); *Na vijest iz Zagreba reagovala Federalna carinska uprava u Sarajevu, njeni prvi ljudi na terenu; SDS spreman raditi na izgradnji povjerenja i pomirenja među narodima u BiH* (24. XII. 2001.); *Podignuta optužnica za organizirani kriminal* (28. VI. 2005.); *Teroristički akt iz 1998. godine; Zločini u logorima Omarska i Keraterm* (20. VII. 2005.);

RTRS *Blokada auto-puta u ponedeljak; Povređeno nekoliko civila* (21. VI. 1995.); *Delegacija BiH u posjeti američkom razaraču*; *Kandidat HDZ-a pobjednik na izborima za načelnika Gornjeg Vakufa/Uskoplja*; *Potrebna šira debata o nazivu aerodroma*; *Referendum na proljeće?* (16. X. 2005.); *Potpisivanje sporazuma – ponedjeljak? Političke konsultacije tokom vikenda* (15. VII. 2005.);

BHT *Irački diplomata u UN-u optužen za špijunažu*; *Nezvanični rezultati u Češkoj* (15. VI. 2002.); *Poginulo petoro Indijaca u Kašmiru*; *Socijaldemokratska stranka pobjednik izbora u Češkoj Republici*; *Buš izdao uredbu za rušenje Sadama*; *Telefonom iz DEN HAAGA-a*; *O sportskim događanjima koji su obilježili dan kolegica M. Š.* (16. VI. 2002.).

Elipsa se u novinarskom stilu rabi da bi se ostvarila ekonomičnost izraza, a najčešće se iz rečenice izostavlja glagol, odnosno kopula.

U PNFS-u su vrlo česti i frazemi. Jezične značajke ovoga stila određene su brojnošću, različitim podrijetlom, socijalnim statusom, izobrazbom njegovih recipijenata kao i često vrlo kratkim vremenom u kojem nastaju ti tekstovi. Sve to, naime, uvjetuje da novinari posežu za automatizacijom jezičnih sredstava – šablonima, ustaljenim frazama – sredstvima koja često pojednostavljuju razumijevanje poruke. Poneki se frazemi u publicističkom stilu toliko često javljaju da ih se smatra žurnalizmima. Pogledajmo neke frazeme koji su zabilježeni u dnevnicima triju televizija:

FTV *plaćajući danak prošlosti*; *…ne mogavši izdržati na ivici egzistencije* (:biti na rubu); *epilog još nije na vidiku* (:rješenje je na vidiku/biti komu na vidiku); *Premda u sjeni izgreda* (:biti u sjeni); … *pala bi u zaborav*; *prvi put nakon rata pali na ispitu morala*; *tražeći izlaz iz*

nastale situacije; *izgubljena (je) bitka za život*; … *princip: Koliko para, toliko nastave slomit će se na leđima najmlađih* (8. XII. 2001.); *ministar privrede D. V. stavio je mandat na raspolaganje*; *povreda ga neće koštati nastupa*; *Argentina praktički više nema nikog za kormilom* (: biti za kormilom, 20. XII. 2001.); *ministar privrede je pismeno stavio na raspolaganje svoj mandat*; *stavljanje pod znak pitanja isplate zaostalih penzija...* (:staviti pod upitnikom); *Ovo je Vijeće, kazao je Hećo, produžena ruka kadrova...* (24. XII. 2001.); … *da se odgovorni za taj zločin izvedu pred lice pravde* (28. VI. 2005.); *rješavanje otvorenih pitanja*; *... pokrenuti pitanje odgovornosti za greške* … (pokrenuti lavinu); *sporni dug* (sporno pitanje), 20. VII. 2005.;

RTRS … *imaju nesređene račune*; *očigledno poslije ćorsokaka u koji je zapao rad ovog Tribunala* (biti u slijepoj ulici); *svi dogovori ostali su samo mrtvo slovo na papiru*; *...koja u ovom trenutku pokazuje najveće apetite prema srpskim prostorima*; *...debelu korist imaju oni koji su poveli rat* (:imati debelu korist); *...ocenjuju ga kao tapkanje u mestu* (:tapkanje u mraku); *...muslimanski vrh koji igra na otvorenu kartu* (:igrati otvorenih karata); *...dodatno je uzburkalo i onako uzavrele strasti* (:uzburkano more), 21. IV. 1995.; … *neće koristiti pravo veta u znak odmazde*; *da je primarni zadatak novoimenovanog predstavnika u BiH da konačan prijem dovede do finala*; *Sunce je mnoge šetače izmamilo na ulicu*; *...učinjen je dalji korak u unapređenju saradnje* (7. II. 2000.); … *i utvrđeno je da se radi o lažnoj dojavi*; *…sastali su se kako bi riješili sporna pitanja*; *da bi se turizam u BiH pokrenuo sa mrtve tačke* (15. VII. 2005.);

BHT *Da li će BiH i dalje biti crna rupa Starog Kontinenta* (: biti crna ovca ili zadnja rupa) (15. VI. 2002.); *Oni veći (stanovi) čekaju bolja vremena*; *imati debeo novčanik* (16. VI. 2002.); *16 poslanika u državnom i federalnom parlamentu otkazali su mu poslušnost*; *našao se pred dosada najvećim izazovom* (22. V. 2005.); *knjigom je pokušala izgraditi most većeg razumijevanja Židova i njihove kulture*; *Da li će Stranka za BiH ići malo lijevo ili desno*; *udarac s bijele tačke*; *Da li je ovo početak kraja političke karijere A. Šarona?* (19. XII. 2005.); *zbog uvreda i kleveta koje je iznio na račun književnika M. Pešorde*; *guverner Californije A. Schwarzenegger zahladio je odnose s rodnim austrijskim gradom*; *vratio je medalju časti koju su mu gradski zvaničnici uručili*; *dok je Barselona bacila udicu na Arsenalovog T. Henryja*; *čelnici su se bacili na posao*; *osiguran je posao stoljeća*; *...nije štedio riječi hvale*; *U tužilaštvu imaju odgovor na ovaj zahtjev odbrane (imati odgovor na sve)*; *na optuženičkoj klupi će se naći (biti na optuženičkoj klupi)*; *jačanje institucija BiH ne dovodi se u pitanje*; *Blair je izložen žestokim kritikama* (20. XII. 2005.).

Poslovicom se izriče životnu mudrost:

FTV … *tu se polazi od principa: Koliko para, toliko nastave* … *(Koliko para, toliko muzike)*, 8. XII. 2001.; *Nisu ostavili utisak složne braće koja kuću grade* (28. VI. 2005.).

Retoričko pitanje – Za ovu će figuru Marina Katnić-Bakaršić ustvrditi da je jedna od jakih pozicija teksta u PNFS-u koja na početku teksta ima otvarač-ku funkciju jer pobuđuje interes recipijenta za temu, a na kraju teksta otvara

mogućnost za razmišljanje.[9] Evo primjera: *Zašto visoki predstavnik nije reagovao u skladu sa svojim ovlastima? Ko gazduje Bosnom i Hercegovinom?* (FTV, 28. VI. 2005.)

1.2. Fonološka razina

Analiza prikupljene građe potvrdila je da se u televizijskim dnevnicima hrvatski jezik ne rabi ravnopravno s druga dva službena jezika u Bosni i Hercegovini, odnosno da se hrvatski jezik u dnevniku triju televizija javlja samo povremeno i to u izvješćima pojedinih novinara iz Mostara i još nekih područja Bosne i Hercegovine u kojima su Hrvati većinski narod. Da je to tako, mogu potvrditi i sljedeći primjeri leksema koji su izdvojeni iz dnevnika, a koji na fonološkoj razini imaju neku od značajka kojom se potvrđuje oprjeka nehrvatsko/hrvatsko:

1.2.1. Imenice

Imenice kao najbrojnije riječi u ovom apstraktnom funkcionalnom stilu na fonološkoj razini pokazuju već isticanu razliku u izrazu leksema triju jezika izraženu u oprjeci sljedećih fonema:

a/ø: ***efekat*** (:*efekt*), ***parlamenat*** (:*parlament*), ***projekat*** (:*projekt*); *a/e*: ***ofanziva*** (:*ofenziva*), *e/a*: ***aktuelnost*** (:*aktualnost*), *e/ije/je*: ***prevoz*** (:*prijevoz*), *sledeća* (:*sljedeća*), *e/r*: ***berza*** (:*burza*); *h/k*: ***haos*** (:*kaos*), *i/je*: ***sticaj*** (:*stjecaj*), ***zaliv*** (:*zaljev*), *k/c*: ***okean*** (:*ocean*), *on/un*: ***milion*** (:*milijun*), *s/c*: ***finansiranje*** (:*financiranje*), ***insident*** (:*incident*), *št/ć*: ***saopštiti*** (:*priopćiti*), ***sveštenstvo*** (:*svećenatvo*), *t/c*: ***diplomatija*** (:*diplomacija*), *t/ć*: ***plata*** (:*plaća*), ***prihvatanje*** (:*prihvaćanje*); *ø/r*: ***veče*** (:*večer*).

1.2.2. Pridjevi

Razlike na razini nehrvatsko/hrvatsko u prikupljenu se korpusu očituju na fonološkoj razini i kod sljedećih pridjeva u odnosu na suprotstavljene foneme (ili fonemske skupove):

e/o: ***pompezan*** (:*pompozan*), *h/k*: ***hrišćanski*** (<*Hrist*): *kršćanski* (<*Krist*), *i/ø*: ***italijanski*** (:*talijanski*), *i/je*: ***uticajan*** (:*utjecajan*), *s/c*: ***finansijski*** (:*financijski*).

[9] Usp. M. Katnić-Bakaršić, *n. dj.*, str. 163., 268. – 269.

1.2.3. Glagoli

Veći broj glagola koji su oprjeka unutar triju službenih jezika u Bosni i Hercegovini pokazuju razlike na planu izraza, na fonološkoj ili na morfološkoj razini. Na fonološkoj razini razlika se očituje u sljedećim opozicijama fonema:

t/ć: ***shvaṯati*** (:*shvaćati*), ***zahvaṯati*** (:*zahvaćati*), *s/z*: ***inṣistirati*** (:*inzistirati*) i sl.

Razlike na morfološkoj razini brojnije su.

1.2.4. Prilozi, prijedlozi, veznici

I među ovim vrstama riječi izdvojene su one koje se svojim fonološkim značajkama razlikuju u trima jezicima (srp./boš.:hrv.):

a/o: ***tačno*** (:*točno*), *ø/r*: ***juče*** (:*jučer*), ***takođe*** (:*također*); *ø/n*: ***ponovo*** (:*ponovno*); *št/ć*: ***uopšte*** (:*uopće*) i dr.

Opet ističemo kako je fonemska razlika u izrazu leksema bitan jezični element u razvrstavanju leksema prema kriteriju pripadanja.

1.3. Morfosintaktička razina

Više je puta istaknuto da su razlike između hrvatskoga i srpskog, odnosno bošnjačkog brojne i na morfološkoj razini, a govoreći o tim razlikama, nužno je osvrnuti se i na tvorbenu razinu i tvorbeno značenje riječi (uz tvorbeno tu su još i leksičko i gramatičko značenje) koje može biti obilježeno i neobilježeno i po kojem se, između ostaloga, razlikuju srodni standardni jezici s kojima je hrvatski u kontaktu. U analizi se polazi po vrstama riječi:

1.3.1. Imenice

Imenice u hrvatskom jeziku na morfološkoj razini imaju neke svoje posebnosti koje ih razlikuju od imenica istoga značenja koje pripadaju leksiku

srpskoga ili bošnjačkog jezika. Ta se divergencija očituje i u tvorbi riječi uporabom različitih afiksalnih morfema, npr.:

– prefiksalnih morfema kao što su ***protiv***/*protu* : ***protivkandidat*** (:*protukandidat*), ***protivuvrijednost*** (:*protuvrijednost*), ***sa/pri***: ***saopćenje***, ***saopštenje*** (:*priopćenje*), ***sa/su***: ***usaglašavanje*** (:*usuglašavanje*); ***saradnja*** (:*suradnja*), ***saizvršiolac*** (*i -lac/-telj*: *suizvršitelj*);
– ili sufiksalnih morfema ***-aš/-telj***: ***tužilaštvo*** (:*tužiteljstvo*), ***-er/-ač*** *(-ka/-ica)*: ***teniser*** */-ka/* (:*tenisač /-ica/*), ***-is/-ir:*** ***konstituisanje*** (:*konstituiranje =utemeljenje*), ***sankcionisanje*** (:*sankcioniranje*), ***-ov/-ir***: ***emitovanje*** (:*emitiranje*), ***interesovanje*** (:*interesiranje*), ***reagovanje*** (:*reagiranje*), ***zainteresovanost*** (:*zainteresiranost*).

Internacionalizmi na *-ist* u hrvatskome jeziku nemaju nastavak *-a* za razliku od srpskog i bošnjačkog, npr.: ***biciklista*** (:*biciklist*), ***nacionalista*** (:*nacionalist*), ***sportista*** (:*sportist*) i sl.

Ima tako i primjera kao što je naziv ***Španac*** (:*Španjolac*) gdje je razlika izražena u morfemskom sastavu leksema, naime nazivi u hrv. i srp., odnosno boš. tvoreni su različitim korijenskim morfemima: ***Španac*** (<*Španija*) : *Španjolac* (<*Španjolska*), isto kao i u tvorbi leksema ***ubistvo*** (:*ubojstvo*, *umorstvo*).

Velik je broj imenica koje se razlikuju po gramatičkom rodu – u hrv. su m. r., a u drugim dvama jezicima ž. r. (srp./boš. : hrv.): ***dokumenta*** (:*dokument*), ***planeta*** (:*planet*), ***posjeta*** (:*posjet*).

1.3.2. Pridjevi

U korpusu izdvojenih pridjeva velik je broj onih koji svojom morfološkom strukturom odstupaju od hrvatske morfološke norme. Sufiksi kojima se tvore pridjevi u hrvatskome jedan su od čimbenika divergencijskih procesa u odnosu na srpski i bošnjački. Tako se mogu izdvojiti različiti sufiksi koji sudjeluju u tvorbi sljedećih pridjeva (srp./boš. : hrv.):

-iji/-ji: ***ptičiji*** (:*ptičji*), *-is/-ir*: ***nedefinisan*** (:*nedefiniran*), *-ov/-ir*: ***identifikovan*** (:*identificiran*), ***kombinovan*** (:*kombiniran*), ***komplikovan*** (:*kompliciran*), ***organizovan*** (:*organiziran*), ***registrovan*** (:*registriran*), *-oni/-(j)ski*: ***opozicioni*** (:*opozicijski*), ***privatizacioni*** (:*privatizacijski*), ***regulacioni*** (:*regulacijski*), ***telekomunikacioni*** (:*telekomunikacijski*), *-čki/-ski*: ***slovenački*** (:*slovenski*).

U prefiksalno-sufiksalnoj tvorbi učestala je tvorba pomoću prefiksa *protiv* i *van* – *protivvazdušni* i *vanredan* kojima su u hrvatskome istovrijednice *protuzračni* i *izvanredan.*

Novinarsko-publicistički stil, kako je već rečeno, prepoznatljiv je i po svojim klišejima koji omogućuju racionalan jezični izraz. Klišejiziranjem se smatra i svođenje varijantnih morfoloških oblika na samo jedan oblik. U informativnim žanrovima novinarskog stila hrvatskoga standardnog jezika česta je pojava da se genitiv jednine pridjeva muškoga i srednjega roda koji završavaju nastavkom *-og/-oga* svodi samo na *-og* (npr.: *aktualnog* i *aktualnoga* svodi se samo na *aktualnog*); oblici dativa i lokativa jednine muškoga i srednjega roda s nastavkom *-om/-omu/-ome* svode se samo na *-om* (npr.: *aktualnom*, *aktualnomu* i *aktualnome* svodi se na *aktualnom*); u dativu, lokativu i instrumentalu množine pridjevi muškoga, ženskog i srednjeg roda, premda mogu imati dva lika – bez naveska i s naveskom:

-*im/-ima*, redovito se rabe bez naveska, dakle *-im*, npr.: o *aktualnim* (događajima, vijestima, pitanjima). Svi ti postupci niveliranja oblika (tu svakako treba spomenuti i nerazlikovanje pridjevskoga oblika opisnih pridjeva, zatim kod posvojnih pridjeva koji završavaju na **-***ov*, *-ev* i *-in*, posvojnih zamjenica *njegov*, *njezin* i *njihov* te zamjenica *ovakav*, *takav*, *onakav*, koje treba mijenjati po neodređenoj sklonidbi: *njegov, njegova*; *njezin*, *njezina*; *ovakav*, *ovakva*) – osiromašuju jezični izraz i pridonose njegovu sivilu.

Spomenuti postupci niveliranja, koji se u hrvatskome smatraju nepoželjnima, u bošnjačkom su i srpskom jeziku standardnojezična i uzusna norma.

1.3.3. Brojevi

I brojevi su morfološka kategorija u kojoj i u PNFS-u hrvatski jezik svojom normom čuva razliku u padežnim oblicima sklonjivih brojeva u m. r. i s. r. te u ž. r. : N *dva*, G *dvaju*, D *dvama*; N *dvije*, G *dviju,* D *dvjema.* Međutim, u preslušanim dnevnicima ta se razlika ne ostvaruje (sukladno normi srp. i boš. jezika), što potvrđuju i sljedeći primjeri:

…tužiteljstva ***dvije*** *zemlje će sarađivati u oblasti privrede* – G ***dvije*** (:*dviju*); *Iznos koji je italijanski Telekom platio za kupovinu 29 posto srbijanskog Telekoma 1997. godine, otišao je na račun*

tri *izmišljena poduzeća bivšeg jugoslavenskog predsjednika S. M. Na Cipru, piše danas italijanski list N. N.* (BHT, 16. VI. 2002.) – A (na) ***tri*** (:*triju*).

Kao iznimke mogu se čuti i oblici sukladni normi hrvatskoga standardnog jezika, i to u izvješćima novinara koji govore hrvatskim jezikom, npr. ...*dobra volja* ***dviju*** *strana* … (Božo Skoko, FTV, 18. XII. 2001.)

1.3.4. Glagoli

Novinarski je stil imenski stil jer u njemu prevladavaju imenice i druge imenske riječi, no slušajući informativnu emisiju Dnevnik triju odabranih televizija, može se opaziti da među riječima koje ukazuju na dominaciju srpskog/bošnjačkog jezika upravo glagoli svojom brojnošću i svojim morfološkim značajkama to zorno dokazuju. Tako se svojom dominacijom u tvorbi glagola posebno ističu neki afiksalni morfemi koji se, kao što je već rečeno, ne rabe (ili rijetko rabe) u tvorbi glagola hrvatskoga standardnog jezika, npr.:

- prefiksalni morfemi: *ø/s*: ***pomenuti*** (:*spomenuti*) *sa/su*: ***usaglasiti*** (:*usuglasiti*);
- sufiksalni morfemi: *-is(ati)/-ir(ati)*: ***dezinformisati*** (:*dezinformirati*), ***eliminisati*** (:*eliminirati*), ***funkcionisati*** (:*funkcionirati*), ***komentarisati*** (:*komentirati*), ***konstituisati*** (:*konstituirati*), ***kontrolisati*** (:*kontrolirati*), ***okarakterisati*** (:*okarakterizirati*), ***operisati*** (:*operirati*), *-ov(ati)/-ir(ati)*: ***apelovati*** (:*apelirati*), ***garantovati*** (:*garantirati>jamčiti*), ***kandidovati*** (:*kandidirati*), ***kompromitovati*** (:*kompromitirati*), ***kritikovati*** (:*kritizirati*), ***notifikovati*** (:*notificirati*), ***prezentovati*** (:*prezentirati*), ***reagovati*** (:*reagirati*), ***reflektovati*** (:*reflektirati*), ***registrovati*** (:*registrirati*), *rizikovati* (:*riskirati*), ***suspendovati*** (:*suspendirati*), ***trijumfovati*** (:*trijumfirati*); *sa/pri*: ***saopćiti*** (:*priopćiti*) i dr.

Treba iznova naglasiti da se razlike triju jezičnih sustava prepoznaju na morfološkoj razini i u tvorbi glagolskih oblika. To se prije svega odnosi na nerazlikovanje kategorije lica – 3. l. jd. i 2. l. mn. prezenta (npr.: *Mostar* ***jeste*** *grad u kojem je pošaran i ponižen spomenik Bruceu Leeu* / : *Mostar jest grad … /*), zatim na neke oblike glagolskog pridjeva trpnog tvorenog nastavcima *-t, -ta, -to,* (npr.: ...*ova odluka nije lako* ***donijeta*** / : *donesena*/; … *osumnjičeni je* ***predat*** *isljednim organima …*/ : *predan*/*)*, na tvorbu futura I. kao jednostavnog glagolskog oblika ili na zamjenu veze ću + infinitiv konstrukcijom da + prezent. Tu je riječ o neutralnom priopćenju, a ne o *verba voluntatis*, tj. izricanju volje

(*Konzorcij INA-MOL* ***neće da učestvuje*** *u daljim pregovorima* / : *Konzorcij INA-MOL ne će sudjelovati u* …).

Većina se kratkih vijesti odnosi na događaje koji su se zbili u neposrednoj prošlosti pa je na *morfosintaktičkoj razini* jedno od najčešćih obilježja uporaba perfekta, neobilježenog glagolskog oblika za izricanje prošlosti. Aorist, imperfekt i pluskvamperfekt mogu se naći u publicističkim žanrovima kao jedno od ekspresivnih sredstava. Perfekt se često zamjenjuje pasivom ili se kombinira s njim, kao u gore navedenim primjerima.

Isto tako u izricanju budućnosti često se umjesto futura I. rabi prezent modalnih glagola, i to vezom glagola *trebati*, *morati*, *moći*, *htjeti*, *smjeti* + *da* + *prezent* za što potvrdu imamo u sljedećim primjerima:

> *...klub* ***mora da posjeduje*** *javne račune i da UEFA omogući njegovu reviziju*, *...srpski zarobljenici koji* ***su trebali da budu razmenjeni***, … (BHT, 20. XII. 2005).; *...****trebaju prestati da ucenjuju*** (RTRS, 22. IV. 1995.), *...skupština na kojoj* ***bi trebalo da bude imenovan*** *mandatar ministara*, *20. juna* ***trebalo bi da počne štampanje*** *... na kojima će biti registrovan tačan broj vaučera* (RTRS, 5. VI. 2000.); *Vlada Srpske* ***mora da obezbijedi primjenu*** *zakona i riješi ovo pitanje*; *Ustav bi* ***mogao da bude odbačen*** (FTV, 16. X. 2005.).

1.3.5. Prijedlozi

U diskursu dnevnika prijedlozi ***k***, ***s***, ***z*** uvijek dolaze s nepostojanim *a* (osim u prilozima novinara koji govore hrvatskim jezikom), dakle: ***sa***, ***za***, ***ka***, dok je u hrvatskom jeziku uporaba navezaka ograničena normom.

Na morfosintaktičkoj razini postoji razlika među navedenim jezicima i u uporabi prijedložnih izraza pa umjesto prijedloga ***povodom*** i ***obzirom*** u hrvatskom jeziku ustaljen je prijedložni izraz *u povodu*, odnosno *s obzirom* (*na to da*), npr. :

> ***Povodom*** *obilježavanja desete godišnjice Daytonskog sporazuma...*; ***Obzirom da*** *niko od petorice učesnika licitacije nije istakao početnu cijenu, prešlo se na specijalnu ili touch (toč) licitaciju prema kojoj se licitacija obavlja na osnovu sniženja cijene* (:*u povodu*, *s obzirom na to da*), BHT, 20. XII. 2005., i sl.

U hrvatskom standardnom jeziku dopusno značenje izriče se veznicima *premda*, *iako*, *makar*, *mada.* Veznik *mada* u hrvatskom je čestotniji (uz *premda)* u uzročnodopusnim rečenicama. Dopusna rečenica ***Mada*** *je već danas počelo njegovo* ***korišćenje****, svečanost* ***povodom*** *otvaranja graničnog* ***prelaza biće organizovana naredne sedmice****,* BHT, 15. VI. 2002., u hrvatskom je jeziku moguća s uporabom sljedećih veznika: ***Mada*** (*Premda*) *je već danas počelo njegovo korištenje, svečanost u povodu otvaranja graničnog prijelaza bit će organizirana idućeg tjedna.*

Rečenica informativnih žanrova novinarskoga stila najčešće je kratka, a ako se javi složena rečenica, ona nema velik broj zavisnih i nezavisnih surečenica. Budući da je jedinica teksta, smisao joj ovisi o smislu ostalih njegovih jedinica. Premda je u novinarskom stilu u rečenici najčešće neobilježen red riječi, međusobna uvjetovanost sadržaja susjednih rečenica u tekstu omogućuje i inverzije obavijesnog predikata, koji stoji ispred obavijesnog subjekta npr.:

> *Tim povodom izjavu za BHTV1 dao je predsjednik Koordinacije Alijanse M. D.* (BHT, 16. 6. 2002.)*; U Počitelju se prije dva dana okupilo oko dvadesetak umjetnika iz BiH kako bi evocirali sjećanja na staru likovnu koloniju. Slikarske i vajarske radove u izložbenim prostorima po cijelom gradu predstavilo je tih dvadesetak umjetnika; Prije više od dvije tisuće godina Židovi su se doselili na europski kontinent. Danas, iako rasuti po svijetu, Židovi su prepoznatljivi po zajedništvu i povezanosti među sobom.* (BHT, 16. VI. 2002.)

Kada je riječ o tekstovima PNFS-a na sintaktičkoj razini, točnije o rečenici u žanru vijesti, prije svega u emisijama TV dnevnika, ovaj ćemo se put zadržati na upitnim rečenicama i razlikama u njihovu oblikovanju u srp./boš. i hrvatskom jeziku jer ta vrsta rečenica svojom učestalošću, ali i normativnim odmakom od hrvatskoga standarda zavrjeđuje pozornost. Tako rečenice ***Da li*** *je istina da postoji indicija da je Orao prekršio Rezoluciju Ujedinjenih nacija još 90-e godine?* ***Da li*** *je SFOR nastavio istragu u kasarnama vojske Republike Srpske?* (*BHT, 6. 11. 2002.*); ***Da li*** *su moguća postizborna iznenađenja?* ***Da li*** *će Stranka za BiH ići malo lijevo ili desno?* ***Da li*** *je ovo početak kraja političke karijere A. Šarona?* ***Da li*** *će BiH i dalje biti crna rupa Starog Kontinenta ili će biti ravnopravna članica Evroatlanskih integracija?* (BHT, 15. VI. 2002.) slijede normu koja ne pripada hrvatskom standardnom jeziku. Sintaktička norma hrvatskoga standardnog jezika zahtijeva da se izjavna rečenica u kojoj se nalazi glagolska enklitika *je* preoblikuje u upitnu prebacivanjem te enklitike na početno mjesto i dodavanjem čestice

li. Dakle, prethodne rečenice u hrvatskom bi započele upitom ***Je li*** … , a posljednja rečenica u nizu (***Da li*** *će BiH i dalje biti crna rupa Starog Kontinenta ili će biti ravnopravna članica Evroatlanskih integracija?*) bila bi oblikovana prema sljedećoj normi hrvatskoga standarda: ako se u izjavnoj rečenici pojavljuju glagolske enklitike *sam*, *si*, *smo*, *ste*, *su*, *ću*, *ćeš*, *će*..., u upitnoj se rečenici pojavljuje pun oblik glagola *biti* ili *htjeti* i čestica *li* iz čega proizlazi da bi ta rečenica normativno bila točna ako bi glasila: ***Hoće li*** *BiH i dalje biti crna rupa Starog Kontinenta ili će biti ravnopravna članica Euroatlanskih integracija.*

Pored navedenoga, značajka ovoga stila je i uporaba pojmovnih sintagmi, tj. složenih spojeva riječi kojima se postiže sažimanje informacije, npr.: *specijalna izjava diplomatskog savjetnika, član Organizacionog odbora*, *značaj istorijskog trenutka*, *učesnici udruženog zločinačkog poduhvata*, *izvještaj američkog ambasadora*, *zamjenik visokog predstavnika*, *preporuka nevladinog sektora*, *predsjednik ovoga entiteta*, *govor lidera SNSD-a* itd., kao i uporaba dekomponiranih predikata, npr.: *Pripadnici Resora državne bezbednosti Srbije sinoć su u Beogradu uz prisustvo istražilaca Haškog tribunala* ***pokušali izvršiti pretres*** *kuće J. S., bivšeg šefa Državne bezbednosti Srbije*; ***...izvršili su pretres*** *prostorija Odjela za imovinsko-pravne poslove u općini Drvar*; *Narednih sedmica* ***obaviće se uvezivanje*** *radnog staža onima koji su za vrijeme rata imali radnu obavezu.*

Zaključak

Na temelju analize prikupljene građe dnevnika triju bosanskohercegovačkih javnih RTV servisa – RTRS-a, FTV-a i BHT-a – u razdoblju od 1990. do 2005. pokazalo se da hrvatski jezik nije ravnopravno zastupljen u programskoj politici tih televizija. Na trima televizijama koje svojim programima pokrivaju cijelo područje Bosne i Hercegovine različita su načela jezične ravnopravnosti jezikâ. U dnevnicima RTRS-a hrvatski jezik uopće nije zastupljen jer Hrvata koji bi bili recipijenti informacija na području Republike Srpske ima vrlo malo. Međutim, ta činjenica uredništvo i vodstvo RTRS-a ne oslobađa odgovornosti zbog kršenja zakona na državnoj i europskoj razini.

Informativni programi FTV-a i BHT-a slijede općenita načela jezične politike iz prijeratnog razdoblja pa je i jezik komunikacije u njihovim dnevnicima nacionalno neodređen, odnosno to je tzv. *miks-jezik* koji bi trebao zadovoljiti

komunikacijske potrebe različitih naroda. To je, dakako, u suprotnosti s ustavnim pravom hrvatskoga naroda na vlastite javne ustanove koje bi promicale njegovu kulturu i jezik u Bosni i Hercegovini što se jamči i Europskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (članak 10) svim slobodnim europskim narodima. Tim se člankom propisuje i obveza da se osigura pluralizam mišljenja i kulturne raznolikosti medija u interesu provođenja demokracije i slobode informiranja. Hrvati u Bosni i Hercegovini u zaštiti svojih prava trebaju se pozvati i na druge međunarodne konvencije o građanskim i političkim pravima te na postignute standarde u drugim europskim multietničkim i demokratskim zemljama.

=Marko Sapunar ♦ Miroslav Vasilj ♦ Velimir Begić

Filozofski Fakultet Sveučilišta u Mostaru
miroslav.vasilj@sve-mo.ba – velobegic@gmail.com

UDK 316.774:654.19
316.774:654.19](497.6)(047.31)
32.019.51:654.19
Prethodno priopćenje

PROGRAMSKI SADRŽAJI ENTITETSKIH EMITERA JAVNOGA RTV SERVISA BiH – EUROPSKI STANDARDI ILI RECIDIVI DRŽAVNE TELEVIZIJE

Sažetak

Rad se bavi programskim sadržajima dvaju javnih entitetskih emitera Televizije Federacije Bosne i Hercegovine i Televizije Republike Srpske. Strukturalna obilježja istraživanja bazirana su na broju tema koje se obrađuju iz većinskoga i manjinskih segmenata, na načinu prezentacije tema – imaju li pozitivan, neutralan ili negativan kontekst, te na vrsti programa kao što je unutarnja politika, kultura, šport… Istraživanje je temeljeno na središnjim informativnim emisijama Dnevnik 2 u razdoblju od tjedan dana. Kao metodologija korištena je analiza sadržaja.
Rezultati istraživanja doprinose definiranju koncepta ustroja javnoga RTV sustava BiH, daju odgovor koliko postojeći ustroj generira daljnje rascjepe između segmenata, koliko su opravdani zahtjevi za osnivanjem javnoga RTV servisa na hrvatskome jeziku u sklopu javnoga RTV sustava BiH te postoje li s aktualnim modelom ustroja održive europske perspektive javnoga RTV sustava BiH ili je riječ o recidivima modela državne televizije kakav je postojao u totalitarnim sustavima.

Ključne riječi: pluralna društva, javni RTV servis, TV FBiH, TV RS, programski sadržaj

TELEVISION PROGRAMS ENTITY EMITTERS OF THE PUBLIC RTV SERVICE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – THE EUROPEAN STANDARDS OR THE RECIDIVISM OF NATIONAL TELEVISION

Abstract

The paper deals with the television programs of two public entity emitters – The Television of the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Television of Republika Srpska. The structural features of this research are based on: the number of themes covered in majority and minority segments; the way they are presented – whether they have positive, neutral or negative context; and the type of program – whether it is politics, culture, sport… The research is based on the central informative shows of "Dnevnik 2" in the period of one week. As for the research methodology, content analysis was used in this paper.

The research results contribute to the defining of the system´s concept of Public RTV service in Bosnia and Herzegovina, and give an answer to how much the existing system generates the further gaps among segments, how much justified is the need for the establishment of public RTV service in Croatian as part of the public RTV service in Bosnia and Herzegovina, and if there are among the existing system sustainable European perspectives of Public RTV system in Bosnia and Herzegovina, or if it is only a recidivism of a national TV model that existed in the totalitarian systems.

Key words: plural society, public RTV system, TVFBIH, TV RS, TV program

Uvod

Europske nacije ulozi javnih radio-televizijskih servisa pridaju strateški značaj u medijskim politikama. U pluralnim društvima, kao što je bosansko-hercegovačko, ta uloga ima posebnu težinu. U takvim su se društvima iz politoloških teorija razvila tri modela ustroja javnih RTV sustava: integrirajući (Španjolska), konsocijacijski (Švicarska) i dezintegrirajući (Belgija). No javni RTV sustav BiH nije moguće svrstati ni u jedan postojeći model.

Jedan od bitnih kriterija pri određivanju modela je programski sadržaj. Osim zastupljenosti tema iz određenih segmenata tu su još zastupljenost kadrova i zastupljenost jezika. Za razliku od jezika i kadrova, zastupljenost tema iz segmenata u programima javnih RTV emitera u Bosni i Hercegovini do sada nije istraživana. Istraživanja te vrste rađena su u drugim pluralnim europskim državama.

U prvom dijelu rada definiraju se razlike između javnih, komercijalnih i državnih televizija. U drugom dijelu rada navode se specifičnosti ustroja javnih RTV sustava u pluralnim državama, modeli ustroja, objašnjava se pravilo „Z3", navode se i pojašnjavaju čimbenici utjecaja na modele javnih RTV servisa u složenim društvima. Treći dio rada zasniva se na rezultatima istraživanja. Posljednji dio rada donosi smjernice na koji način iz sadašnjega stanja, u kojem je jedan segment zakinut, doći do profesionalnog, pravednog javnog RTV sustava BiH i do jednake zastupljenosti svih segmenata bez poticanja daljnjih rascjepa.

1. Javne, komercijalne i državne televizije – razlike i pristupi

Politički sustav te zemljopisni položaj uvelike je određivao različite televizijske modele. Televizije čije je sjedište bilo u SAD-u razvijale su se različito u odnosu na televizije u zapadnoeuropskim demokracijama ili pak u bivšim socijalističkim zemljama. Unatoč razlikama u pristupu, ustroju i funkciji svima je zajedničko jedno – moć toga medija.

Pierre Bourdieu piše kako TV Dnevnik tijekom jedne večeri u Francuskoj može okupiti ljudi kao sve tiskovine zajedno.[1] Roger Fidler navodi da nas televizija i dalje privlači kao što plamen privlači noćne leptire.[2] Marshall McLuhan je televiziju svrstao u hladan medij dok je radio svrstao u vruć medij. „Tajna taktilne moći televizije je u tome što je video slika niskog intenziteta ili definiranosti i na taj način, za razliku od fotografije ili filma, ne pruža detaljne informacije o objektima već umjesto toga uključuje aktivno sudjelovanje gledatelja"[3], pisao je McLuhan potkraj šezdesetih godina prošloga stoljeća.

[1] Usp. Pierre Bourdieu, *Narcisovo ogledalo. Rasprava o televizijskom novinarstvu*, Beograd, 2000., str. 64.
[2] Usp. Roger Fidler, *Mediamorphosis. Razumevanje novih medija*, Beograd, 2004., str. 160. – 161.
[3] Marshall Mcluhan, *Elektronski mediji i kraj kulture pismenosti*, Beograd, 2012., str. 33.

Iako novi mediji uvelike uzimaju velik dio sredstava od oglašavanja, iako je moć televizije izgubila monopolistički položaj, ona je još tu. Televizija se prilagođava novim tehnologijama.[4] Digitalizacija je donijela potpunu revoluciju. No ni nove tehnologije ne mogu promijeniti tradicije koje su se ukorijenile u različite nacije te njihove pristupe pri ustroju televizija koje program emitiraju na nacionalnoj razini. A nastojanja da se način funkcioniranja medija objasni u njihovu kontekstu uvijek su bila dio akademske tradicije. Još je pedesetih godina prošloga stoljeća F. S. Siebert tvrdio da tisak, a na taj način i elektroničke medije, oblikuju nacionalna politika i ideologija. Tvrdio je da se različite vrste medija mogu identificirati na temelju političkoga režima u okviru svojega poslovanja. On je sa svojim kolegama oformio četiri modela:

- autoritarnost (rani monarhijski tisak)
- libertarijanizam (SAD)
- društvena odgovornost (Europa)
- komunizam (SSSR).[5]

Na sličan način razmišlja i dio autora u 21. stoljeću. Daniel Hallin i Paolo Mancini navode i dopunsku geopolitičku podjelu:

- mediteranski ili polariziran pluralistički model
- sjeverno/srednjoeuropski ili demokratski korporativni model
- sjevernoatlantski ili liberalni model.[6]

No dio se teoretičara medija ne slaže s geopolitičkim pristupom Hallina i Mancinija jer se često događa da su nacionalne usporedbe preciznije od pojednostavljenih širih kontinentalnih usporedbi. Richard Rooke navodi kako diljem Europe postoje nastojanja da se stvore komparativni modeli glede medija i javnih RTV servisa. Među njima je i Pierre Albert koji je isticao da su društva u političkom, ekonomskom, socijalnom i potom kulturnom smislu proizvod svoje prošlosti. „Na tim društvenokulturnim činiteljima temelje se, nastaju i formiraju se empirijske razlike između čitatelja.“[7] Tisak je podijelio:

[4] Autor izraza *medijamorfoza* Roger Fidler navodi kako mediji nisu pasivni promatrači uvođenja novih tehnologija, nego ih pokušavaju iskoristiti u svoju korist kako bi poboljšali položaj kod publike. Kako bi opstali, oni se prilagođavaju novim tehnologijama.

[5] Usp. Richard Rooke, *Evropski mediji u digitalnom dobu. Analize i pristupi*, Beograd, 2011., str. 207.

[6] Usp. Daniel Hallin – Paolo Mancini, *Comparing media systems beyond the western world*, Cambridge, 2012., str. 2.

[7] Pierre Albert, *Que sais-je? La Press*, Paris, 1985.; citirano prema R. Rooke, *n. dj.*, str. 208.

- na europski – uglavnom kontinentalna Europa
- na anglosaksonski – Engleska i SAD
- na nezapadni – Rusija (nekadašnji SSSR) i Japan.[8]

Uvažavajući stavove autora, može se reći da u suvremenoj europskoj radiotelevizijskoj teoriji i praksi postoje tri modela:

- javni
- komercijalni
- državni.

1.1. Javni RTV servisi – programski sadržaji

Teoretičari medija još nisu postigli konsenzus oko pitanja što je to javna televizija. No eksperti UNESCO-a dali su jednostavno objašnjenje – javnost ustrojava, financira i kontrolira javni radiotelevizijski servis. On nije komercijalni medij niti je pod utjecajem države. Trebao bi djelovati bez političkoga pritiska i pritiska oglašivača.[9] Pa ipak teoretičari navode kako se ova definicija teško provodi u praksi. „Svi se naime, zaklinju na javnost i demokraciju, ali kada dođu u poziciju da stvore takvu televiziju tada svaka stranka pada na ispitu, jer ponovno stvara 'svoju' televiziju koja ne izražava interese javnosti, a to bi značilo cijelog društva."[10]

Ideja javnoga RTV servisa nastala je u Velikoj Britaniji. Prvi ravnatelj BBC-a John Reith inzistirao je da BBC ostane u javnoj sferi. „Služba koju je Reith počeo stvarati 1923. godine u velikoj se mjeri oslanjala na viktorijanski ideal javne službe."[11] Europa je posebno ponosna što je civilizaciji podarila izum javne radiotelevizije i danas je njezin najveći zagovornik. Pa ipak najgledaniji i najbogatiji javni RTV servis ne nalazi se u Europi, nego u Japanu. Riječ je o japanskoj javnoj radioteleviziji NHK.[12]

Eric Barendt navodi šest karakteristika javnih radiodifuznih organizacija:

- opća zemljopisna dostupnost
- briga za nacionalni identitet i kulturu

[8] Usp. *isto.*

[9] Usp. „Public Service Broadcasting", http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/media-development/public-service-broadcasting/ (21. X. 2014.).

[10] Marko Sapunar, *Teorijski aspekti novinarstva*, Zagreb, 2001., str. 193. – 194.

[11] Martin Shingler – Cindy Wieringa, *Radio*, Beograd, 2000., str. 50.

[12] Usp. Rade Veljanovski, *Javni RTV servis u službi građana*, Beograd, 2005., str. 181.

- neovisnost u odnosu na državu i na komercijalne interese
- nepristranost programa
- širina i raznovrsnost programa
- značajan udio u financiranju sredstava dobivenih naplatom od korisnika.[13]

Za našu studiju posebno su zanimljive sljedeće karakteristike: *briga za nacionalni identitet i kulturu, nepristranost programa te širina i raznovrsnost programa.*

Teoretičari medija ističu da se ideja javne radiotelevizije našla u krizi. Dio njih navodi da je riječ o tijelu na umoru. John Street piše da je „vrlo vjerojatno da će javna televizija, ako opstane u godinama koje slijede, biti namijenjena tek manjinskoj populaciji."[14] Pa ipak veći se dio teoretičara medija slaže sa Streetovim pesimističnim stavom o budućnosti javnih radiotelevizijskih servisa. Umjesto toga smišljaju se novi modeli kako se javni servisi mogu oduprijeti komercijalizaciji. I europsko zakonodavstvo u znatnoj mjeri, unatoč pritiscima, pokušava pogodovati javnim medijima kao europskoj stečevini. Stvoren je cjelovit konsenzusni stav svih društvenih sfera o potrebi postojanja gledanih i utjecajnih javnih RTV servisa. „U svakoj zemlji postoje i skupine koje traže zaštitu javnih emiterskih sustava koji su pod tržišnom i političkom opsadom."[15] Zato se u Europi s pravom govori o dualnom radiodifuznom sustavu koji podrazumijeva koegzistenciju javnog i komercijalnog. Razvijena je i strategija za javne RTV sustave u 21. stoljeću u kojoj se navodi da je javni RTV servis potreban:

- kako bi bio protuteža stvaranju tržišne koncentracije privatnih medijskih monopola
- kako bi smanjio fragmentaciju publike, koja doprinosi poskupljenju troškova proizvodnje TV programa
- kako bi podigao kvalitetu TV emitiranja s obzirom na to da će u eri digitalnog emitiranja, koje stimulira povećanje broja TV kanala, kvaliteta biti reducirana, marginalizirana i stavljena u drugi plan
- kako bi nudio gledateljima raznovrsniji izbor pluralnih TV programa
- kako bi osigurao najširi medijski forum svih članova jednoga društva

[13] Usp. Toby Mendel, *Javna radiodifuzija*, Beograd, 2001., str. 7.

[14] John Street, *Masovni mediji, politika i demokracija*, Zagreb, 2003., str. 151.

[15] Edward Herman – Robert Mcchesney, *Globalni mediji. Misionari korporativnog kapitalizma*, Beograd, 2004., str. 295.

– kako bi osigurao marginaliziranim skupinama u društvu slobodu izražavanja i informiranja kao temeljno ljudsko pravo.[16]

Tena Perišin piše kako je pred javnom televizijom izazov jer „…mora proizvoditi gledane programe koji su kvalitetni i kvalitetne programe koji su gledani."[17]

Umjesto pesimističnih prognoza i sumnji u opstojnost javnih RTV servisa oni su i dalje u velikom broju europskih zemalja lideri na medijskom tržištu kao nužna demokratska potreba društva koja teže ispunjavanju svoje društvene uloge „*the best for the most*".

1.2. Komercijalna televizija – programski sadržaji

Ideja komercijalne radiotelevizije razvijala se istodobno s idejom javne radiotelevizije. Posebice su u promicanju komercijalnih aspekata tadašnjih novih medija prednjačili Amerikanci. „Radijski je medij imao silno veliki poslovni potencijal, što je bio dovoljan mamac za najjače korporacije da se ozbiljno posvete mladom mediju."[18] Kod televizije je takav pristup bio još izraženiji. Cilj je komercijalnih medija profit čime one publiku iznajmljuju oglašivačima. Stanko Crnobrnja pojašnjava kako komercijalna TV isporučuje gledatelje reklameru po najnižoj mogućoj cijeni, u „jedinici mjere" od tisuću gledatelja:

> U komercijalnoj televiziji kvalitet, stil i sadržaj estetskih odrednica, koje su u izravnoj vezi sa subjektivnim ukusom, važni su samo kada su u funkciji podizanja gledanosti programa. Gledanost programa, odnosno registrirani broj gledatelja po pojedinačnom programu predstavlja glavno mjerilo po kome se prodaje televizijsko vrijeme. Televizijsko programsko vrijeme pojedina poduzeća kupuju kako bi, zapravo, posredno poboljšala prodaju robe i usluga. Za onog tko se reklamira važno je da za određenu publiku – teorija marketinga to naziva „ciljanom skupinom" – televizijski program u kome se reklamira postane mamac koji će istu tu ciljanu skupinu opredijeliti da ostane vezana za televizijski prijemnik, odnosno upravo za taj program.[19]

[16] Usp. Željko Rutović, „Budućnost javnih radiodifuznih servisa (dijalog koncepta i društvenog konteksta)", *Medijski dijalozi*, Podgorica, god. V., 2012., br. 13. – 14., str. 353.

[17] Tena Perišin, *Televizijske vijesti*, Zagreb, 2010., str. 49. – 50.

[18] Marina Mučalo, *Radio. Medij 20. stoljeća*, Zagreb, 2010., str. 116.

[19] Stanko Crnobrnja, *Estetika televizije i novih medija*, Beograd, 2010., str. 48. – 49.

I Michael Kunczik i Astrid Zipfel navode kako je komercijalnim televizijama cilj da uz minimalne troškove programske proizvodnje reklamnu poruku vidi što više gledatelja. „Za De Fleura kulturna razina nekog sadržaja u masovnim medijima obrnuto je proporcionalna njegovoj popularnosti. To znači da je *low-taste content*, tj. prije svega nezahtjevna zabava, najpogodnija za privlačenje pozornosti kvantitativno najveće kategorije konzumenata, a njih karakterizira niska obrazovna razina."[20] Na komercijalnim televizijama prevladavaju laki i zabavni programi, američki serijali i filmovi, jeftino producirani kvizovi. „Bitan je utjecaj na stvaranje elitističke potrošačke kulture u okviru šireg društva, što se posebno nepovoljno odražava na siromašne i manje razvijene informacijsko-komunikacijske prostore."[21] James Potter piše o strategiji održavanja navika gledatelja[22] kod komercijalnih televizija: „Ako imamo naviku da pratimo večernje vijesti dok večeramo, to i dalje radimo. Ako smo ljubitelji glazbe nekolicine glazbenih skupina pratimo njihove nove snimke i obično zanemarujemo glazbu drugih skupina, a na druge vrste glazbe uopće ne obraćamo pozornost. Na televiziji gledamo nekolicinu omiljenih emisija…"[23] Teoretičari medija pišu o američkoj medijskoj hegemoniji[24] čiji su izvršitelji, kako navode kritičari, komercijalne televizije. Ona se provodi

[20] Michael Kunczik – Astrid Zipfel, *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zagreb, 2006., str. 41.

[21] Ante Gavranović, *Poslovno novinarstvo između etike i zarade*, Zagreb, [b. g.], str. 127.

[22] Američki i britanski teoretičari medija tu strategiju nazivaju *Lead-in*. Stalnim emitiranjem iste vrste emisija gledatelji se vežu za određeni kanal. *Stripped scheduling* je strategija da se isti formati emisija prikazuju svakoga dana u isto vrijeme i da počinju na puni sat ili na pola sata kada je god to moguće uskladiti u programskoj shemi. Gledatelji su upoznati s određenom vrstom emisija, znaju što mogu očekivati te ostaju vjerni toj televiziji.

[23] James Potter, *Medijska pismenost*, Beograd, 2011., str. 205. – 206.

[24] *Exception culturelle* (*Kulturna iznimka*) - Pregovori oko slobodne trgovinske zone između Europske unije i SAD-a uključuju i kulturna dobra kao što su film, glazba i drugi „proizvodi". Oni su za sada izuzeti iz pregovara, prije svega zahvaljujući službenom Parizu. U dugim raspravama koje su prethodile pregovorima, Francuska je uspjela uvjeriti EU-partnere u *kulturne iznimke* (*Exception culturelle*). Strah Francuza je, između ostaloga, da bi se filmskoj industriji moglo nanijeti puno štete ako europske zemlje, zbog slobodne trgovinske zone, ne bi mogle subvencionirati proizvode iz kulture. U SAD-u se glazba, kazalište ili filmska produkcija ne subvencioniraju. Prema američkim standardima riječ je o proizvodima. U Europi je stav potpuno drukčiji. To što Europljani (a posebice Francuzi) subvencioniraju svoju filmsku industriju, Amerikancima već dugo smeta. Naime, time se stvaraju različiti uvjeti produkcije zbog kojih Amerikancima „prijeti" slabija konkurentnost. To što hollywoodske produkcije u europskim kinima dominiraju sa 60 do 80 posto, često se previdi. Francuska predvodi cijelu skupinu manjih europskih zemalja koji su za *kulturnu iznimku*, s druge se strane Velika Britanija i dio skandinavskih zemalja tomu protive dok je Njemačka suzdržana.

tako da Europljani kupuju od Amerikanaca velik broj programa dok istodobno Amerikanci od Europljana, izuzmemo li britanske programe, ne kupuju gotovo ništa.[25]

Edward Herman i Robert McChesney navode i pet glavnih crta obrane medijskoga *statusa quo* i tekućih trendova globalizacije i komercijalizacije:

- magija tržišta: konkurencija i potreba da se publika zadovolji na kraju primoravaju komercijalne medije da pruže ljudima ono što traže[26]
- profesionalizam i pravilo objektivnosti
- aktivna publika
- nove komunikacijske tehnologije
- nema bolje alternative.[27]

No svi navedeni razlozi nemaju svoje utemeljenje u praksi. Može se reći da se javni RTV pokušava uhvatiti u koštac s problemima dok komercijalna televizija istodobno probleme izbjegava.

1.3. Državna televizija – programski sadržaji

Definira se kao državno-partijski tip televizije koji se zadržao kao poželjan model na rubovima Europe: u Bjelorusiji, Rusiji, u državama na Kavkazu, ali i u nekim balkanskim zemljama. Riječ je o modelu radiotelevizije koji je tijekom 20. stoljeća bio dominantan u velikom dijelu Europe, posebice kada je riječ o bivšim zemljama Varšavskoga pakta. No i zapadnoeuropske su zemlje u svojim početcima zbog straha od komunizma imale ovaj model iz kojeg se poslije razvijao model javnih RTV servisa. „U godinama poslije Drugog svjetskog rata monopol je trajao i u zapadnim i u istočnim zemljama Europe, razumije se, na različite načine i s potpuno različitim konsekvencama."[28] Padom Berlinskoga zida u zapadnoeuropskim je zemljama znatno brže došlo

[25] Nijedna medijska industrija u svijetu, izuzev SAD-a, nije u mogućnosti proizvoditi velik broj skupih TV programa uz mogućnost da ih u cijelosti otplati, iznimno dobro zaradi na domaćem tržištu te proda svjetskom tržištu po cijeni koja je manji dio stvarne proizvodne cijene. To javne servise u Europi dovodi do velikih problema jer im je jeftinije kupovati američke TV programe nego proizvoditi vlastite, no tu do izražaja dolazi uloga javnih RTV servisa. S druge strane, velik dio tih programa završi na komercijalnim televizijama diljem Europe.

[26] Riječ je o tzv. principu „Alise u zemlji čuda" – ako publika gleda, znači da su javni interesi zadovoljeni. Najveći broj europskih teoretičara medija ne slaže se s ovom tezom.

[27] Usp. E. Herman – R. Mcchesney, *n. dj.*, str. 280. – 290.

[28] R. Veljanovski, *n. dj.*, str. 66.

do transformacije u javne servise nego li je to bio slučaj u istočnoeuropskim zemljama. Koliko je ova oblast važna za EU govori i činjenica da je svim novim članicama EU-a javna radiodifuzija bila jedan od uvjeta pri pristupanju. Osnovna razlika ovoga modela u odnosu na javni je što njime izravno upravlja stranačka vlast za razliku od javnoga modela u kojem je javnost ta koja bi trebala imati izravan utjecaj na javne RTV servise. Državne televizije posebnu pozornost pridaju informativnom programu, ali i svim drugim segmentima programa od zabavnoga, igrano-dokumentarnog do obrazovnog. U svima njima vidljiv je pečat vladajuće ideologije. I danas među teoretičarima medija postoje oprječne razlike gdje je u praksi i proizvodnji programa razlika između javnih i državnih televizija.

2. Medijske politike u pluralnim državama – složenost ustroja javnih RTV servisa

Cjelokupna medijska politika Europske unije odvija se u izrazito pluralnom okružju. Europski su mediji vezani za tržišta, ali i za kulturne komunikacije. Europska unija stoga na medije gleda kao na obranu europskih vrijednosti. I velike i srednje i male zemlje članice EU-a na proizvodnju, distribuciju i potrošnju gledaju kao na zaštitu europskih vrijednosti, ali i vlastitih nacionalnih. „U okviru svojih granica EU je i zaštitnik onoga što naziva kulturnom raznolikošću.“[29] To se posebice odnosi na javni RTV sektor. I bivši je francuski ministar vanjskih poslova Bernard Kouchner u intervjuu *Le Mondu* naglasio kako narod koji je nesposoban širiti svoju poruku postaje nevidljiv i nečujan narod.[30] Toga su svjesne gotovo sve europske nacije. Zahvaljujući jeziku i kulturi, javni su RTV servisi središnje pitanje suvereniteta europskih nacija te zbog toga kontrola medija unutar EU-a ostaje u velikoj mjeri u rukama nacionalnih država. U tako pluralnoj Europi postoje države koje nisu homogene, sastavljene od jedne nacije, nego od više segmenata[31]. Unutar njih vode se burne rasprave kako trebaju izgledati javni RTV servisi i kako udovo-

[29] R. Rooke, *n. dj.*, str. 40.

[30] Usp. *Le Mond*, 4. prosinca 2007., citirano prema: Christian Salmon, *Storytelling. Mašina za proizvodnju priča i formatiranje uma*, Beograd, 2010., str. 189.

[31] Segment – politološki termin koji se koristi za različite etničke, religijske, jezične, rasne, ideološke pripadnike u pluralnim društvima.

ljiti potrebama svakog od segmenata u takvim državama. I baš kao što države članice Europske unije žele da radiodifuzija ostane na razini država, a ne na razini Unije, tako i različiti segmenti unutar složenih država žele ostvarenje svojih potreba glede javne radiodifuzije. Demokratska je praksa da mediji održavaju razlike među segmentima koji čine složenu državu. Arend Lijphart u studiji *Demokracija u pluralnim društvima* medije stavlja na visoko mjesto. Navodi kako se za sredstva komuniciranja prirodno može očekivati zasebno jezično organiziranje.[32] „Hoće li ta društva imati zajednički radio-difuzni sustav ovisi od raspoložive tehnologije i političke, društvene volje da ga formiraju. Što je volja za stvaranje zajedničkog tržišta slabija, to je jača tendencija ka izrazitoj lokalnoj, nacionalnoj proizvodnji.“[33]

Pluralne zapadnoeuropske države uvažile su u svojim medijskim politikama posebnosti segmenata pa su se te posebnosti reflektirale ne samo na ustroje takvih država nego i na ustroje javnih RTV sustava. Kao kriterije na temelju kojih će u organizacijskom smislu funkcionirati javni RTV sustavi, neke su zemlje uzimale teritorijalni ustroj, dio njih su ga zanemarile pa su se bazirale na segmente u jezičnom ili nekom drugom smislu. No unatoč različitim pristupima sve uvažavaju posebnosti segmenata pri ustroju javne radiodifuzije. Sandra Bašić-Hrvatin i Mark Thompson ustroje javnih RTV sustava u pluralnim su državama podijelili na dva modela: integrativni i konsocijacijski. Ovaj drugi podijelili su u dvije podskupine: odvojeni i pluralno odvojeni.[34] Autori su modele kratko opisali bez detaljnih razrada. No na temelju europskih iskustava iskristalizirala su se tri modela ustroja javnih RTV sustava u pluralnim europskim zemljama:

- integrirajući
- konsocijacijski
- dezintegrirajući.[35]

[32] Usp. Arend Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb, 1992., str. 124.

[33] R. Rooke, *n. dj.*, str. 200.

[34] Usp. Sandra Bašić-Hrvatin – Mark Thompson, *Razjedinjeni propadaju. Javni radio-televizijski servisi u multietničkim državama*, Sarajevo, 2008., str. 24.

[35] Usp. Miroslav Vasilj, „Modeli ustroja javnih RTV servisa u pluralnim državama“, *Status*, Mostar, br. 16., 2013., str. 129.

Kao kriterije za strukturiranje različitih modela uzimaju se: zakonska regulativa, organizacijska struktura, financiranje, upravljanje, kadrovska politika, program i recipijenti.[36]

2.1. Integrirajući model – programska orijentacija

Ovaj model potencira integrirajuće elemente na štetu zasebnosti segmenata. Unatoč tomu svaki segment ima pravo organizirati RTV servise na materinskom jeziku, ali koji ipak imaju inferioran status u odnosu na središte države i dominirajući segment. Riječ je o modelu koji teži smanjenju etničkih, jezičnih, religioznih ili ideoloških razlika. Takav model na snazi je u Kraljevini Španjolskoj. Javni RTV servis TVE ima pet kanala. No u Španjolskoj postoje javni servisi i na regionalnoj razini. Prihvaćanjem zakona o trećem kanalu 26. prosinca 1983. godine regionalne autonomije dobile su pravo na osnivanje vlastitih televizija.[37] Tu mogućnost prvi su iskoristili Baski, a nakon njih Katalonci.

2.2. Konsocijacijski model – programska orijentacija

Ovaj model balansira između integracijskih vrijednosti i posebnosti segmenata. Svakom segmentu omogućeno je osnivanje vlastitog RTV servisa na državnoj razini, ali u sklopu zajedničkog RTV sustava. Svaki segment financira vlasti RTV servis, a većinski segment dragovoljno sufinancira servise demografski malobrojnijih segmenata. Jednaka je zastupljenost u upravljačkim strukturama, programski sadržaji održavaju posebnosti, ali i potiču razmjenu programa, a ne isključuju se potrebe recipijenata drugih skupina. Ovakav je model na snazi u Švicarskoj. U sklopu švicarskoga javnog RTV sustava *SRG SSR idee suisse* nalaze se televizijski kanali za njemačku, francusku i talijansku jezičnu zajednicu s programima za retroromansku jezičnu zajednicu.

[36] Kriteriji za strukturiranje različitih modela javnih RTV sustava u pluralnim društvima kao i opisi sva tri modela integrirajućeg, konsocijacijskog i dezintegrirajućeg modela javnih RTV servisa u pluralnim državama opisana su u članku „Modeli ustroja javnih RTV servisa u pluralnim državama".

[37] Usp. Damir Matković, *Televizija. Igračka našeg stoljeća*, Zagreb, 1995., str. 392.

2.3. Dezintegrirajući model – programska orijentacija

Ovaj model podrazumijeva potpuno odvojene javne RTV sustave segmenata u jednoj državi. „Osim što je riječ o zasebnim pravnim subjektima taj model uključuje i potpunu nezainteresiranost glede razmjene programa, praćenja događaja kod drugih segmenata, ugošćavanje pripadnika drugih segmenata, te kadrovsku politiku koja preferira isključivo kadrove jednoga segmenta.“[38] Takav sustav na djelu je u Kraljevini Belgiji gdje postoje tri odvojena pravna subjekta: flamanski, valonski i njemački javni RTV sustavi. Jedan od zadataka valonskoga javnoga RTV sustava je doprinijeti obnavljanju francuske kulture u Belgiji. S druge strane, zadatak flamanskog javnog RTV sustava je razvoj identiteta flamanske kulture i demokratskog tolerantnog društva. Uz svega nekoliko iznimaka gotovo da nema razmjene bilo koje vrste produkcije između tih dviju javnih belgijskih TV kuća. Jedna drugoj uopće nisu ni konkurencija.[39]

3. Pravilo „Z3“ kod javnih RTV servisa u pluralnim državama

Praksa, ali i komparativna analiza javnih RTV servisa u pluralnim državama nametnula je tri osnovna pitanja s kojima se susreću javni RTV servisi u složenim državama. To pravilo moglo bi se nazvati „Z3“, a riječ je:

1. o zastupljenosti u programu
2. o zastupljenosti kadrova
3. o zastupljenosti jezika.

3.1. Zastupljenost u programu

U dosadašnjim istraživanjima ovo je pitanje zapostavljeno u odnosu na pitanje jezika i kadrova, no upravo bi se ono moglo nazvati ključnim i na njemu se vrši najveći stupanj manipuliranja. Na to upozorava i studija OESS-a: „Pored zakonski osigurane količine programa na različitim jezicima, javna glasila trebaju posvetiti prikladnu pozornost životu i situaciji u kojoj se nalaze

[38] M. Vasilj, „Modeli…“, str. 130.

[39] Usp. Miroslav Vasilj, „Belgijska i švicarska iskustva kao putokaz za ustroj javnoga RTV servisa BiH“, *Medianali*, Dubrovnik, god. VI., 2012., br. 12., str. 43.

razne etničke skupine koje žive u toj zemlji. Pokrivanje tema koje se tiču ovih skupina mora biti jedan od osnovnih prioriteta u glavnim vijestima i programima o tekućim poslovima."[40]

3.2. Zastupljenost kadrova

Zastupljenost kadrova iznimno je važan segment jer on može utjecati na uređivačku politiku, zastupljenost u programima, ali i zastupljenost jezika.

3.3. Zastupljenost jezika

Pitanje jezika jedno se vrijeme navodilo kao najvažnije pitanje kada je riječ o složenim državama. Ono jest bitno, no ne bi smjelo biti isključivo mjerilo pravednosti i profesionalnosti javnih RTV servisa u pluralnim državama. Praksa pokazuje da se ponajviše može manipulirati na ovom pitanju jer dominirajući segmenti mogu koristeći jezik manjih segmenata manipulirati načinom prezentiranja tema tako što će uređivačka politika, iako na njegovom materinskom jeziku, manjem segmentu biti nenaklonjena.

4. Čimbenici utjecaja na modele javnih RTV servisa u pluralnim državama

Brojni su čimbenici koji utječu na koji će način biti ustrojeni javni RTV servisi u pluralnim državama, kakav će biti njihov program, uređivačka politika te stupanj pravednosti i pravičnosti prema svim segmentima. Richard Rooke navodi čimbenike koji se odnose na stupanj čitanja tiska u europskim društvima. Navedeni elementi primjenjivi su i na javne RTV servise u pluralnim društvima. To su:

1. politika
2. ekonomija
3. socijalni ili društveni čimbenici
4. kultura

[40] Freimut Duve, „Mediji u višejezičnim društvima. Sloboda i odgovornost", Beč, 2003., str. 10. – 11. http://www.osce.org/sr/fom/13877 (25. VIII. 2014.)

5. povijest
6. tehnologija.[41]

4.1. Politika

Ustroj države i omjeri političkih snaga između različitih segmenata u pluralnim državama utječu i na način na koji će biti ustrojeni javni RTV sustavi u takvim društvima. Što je pluralna država centraliziranija i javni je RTV sustav centraliziraniji. To se odnosi na Španjolsku. S druge strane, što je država više decentralizirana to je i javni RTV sustav decentraliziran – primjer Belgije. Presudan utjecaj politike vidljiv je i na primjeru Bosne i Hercegovine. Tako je srpski narod, s obzirom na to da je javni RTV sustav BiH formiran na teritorijalnom principu, kroz Republiku Srpsku dobio i vlastiti javni RTV servis Radioteleviziju Republike Srpske. Hrvatima koji nemaju vlastitu federalnu jedinicu za sada se priječi osnivanje javnog RTV servisa na hrvatskome jeziku.

4.2. Ekonomija

Financijski status utječe na kvalitetu programa, opseg emisija i programa u kojima su zastupljeni svi segmenti te zastupljenost kadrova iz različitih segmenata. Kod javnoga RTV servisa na hrvatskome jeziku čest je izgovor upravo da nema dovoljno financijskih sredstava za njegovu uspostavu. To, primjerice, nije problem ni u Švicarskoj ni Belgiji gdje manje od jedan posto Nijemaca ima svoj RTV servis ili također u Španjolskoj gdje Baski imaju dva vlastita javna RTV kanala.

4.3. Socijalni ili društveni čimbenici

Primjer je Švicarska u kojoj je razvijen sustav solidarnosti u kojem većinska govorna njemačka zajednica sufinancira javni RTV servis na talijanskom jeziku koji zbog malobrojnosti talijanske jezične zajednice ne bi mogao opstajati. Osim toga sva tri javna servisa obvezna su proizvoditi i emitirati i program za manjinsku retroromansku zajednicu.

[41] Usp. Richard Rooke, *Evropski mediji u digitalnom dobu. Analize i pristupi*, Beograd, 2011., str. 94. – 96.

4.4. Kultura

France Vreg ističe da europsko novinarstvo održava specifičnost pojedinih nacionalnih kultura.[42] Zoran Tomić piše kako nacionalnu kulturu čine vrijednosti i stavovi zajednički ljudima iz određene zemlje koje oblikuju njihovo ponašanje i uvjerenja o tome što je važno.[43] Osim toga, Kathleen Reardon upozorava da ono što je prihvatljivo u jednoj kulturi ne mora biti prihvatljivo u drugoj. „Svaka kultura ima vlastita pravila komuniciranja."[44] Richard Rooke navodi kako mediji zalaze u oblast kulture i predstavljaju sredstvo poboljšanja nacionalnih i transnacionalnih kulturnih i društvenih vrijednosti.[45] Posebnu ulogu glede toga pitanja imaju javni mediji u pluralnim državama.

4.5. Povijest

I povijest je na određen način utjecala na procese ustroja javnih RTV servisa. Asa Brigs i Peter Burke pišu kako različite zemlje nisu predstavljale isti broj programa niti su to činile na isti način iz mahom povijesnih razloga…[46] Negdje je televizija prije započela s radom, a procesi pretvorbi nekadašnjih državnih televizija u javne tekli su zasebno u svakoj od država. To se odnosi i na pluralne države. Upravo tijekom pretvorbe dolazilo je i do različitih ustroja javnih RTV servisa i do različitih pristupa svakomu od segmenata kao i različitu utjecaju svakog segmenta na ustroj javnoga RTV servisa u pluralnim državama.

4.6. Tehnologija

Nove televizijske tehnologije posljednjih godina uvelike mijenjaju ustroje javnih RTV servisa u pluralnim državama. Posebice se to odnosi na digitalizaciju koja u velikoj mjeri otvara velike mogućnosti da i u zemljama u kojima određeni segmenti nemaju vlastite javne RTV servise sada ih dobiju s obzirom na ogroman broj novih kanala koji se zbog digitalizacije otvaraju.

---

42 Usp. France Vreg, *Humana komunikologija*, Zagreb, 1998., str. 86.

43 Usp. Zoran Tomić, *Osnove političkog komuniciranja*, Mostar, 2012., str. 325.

44 K. Kathleen Reardon, *Interpersonalna komunikacija. Gdje se misli susreću*, Zagreb, 1998., str. 175.

45 Usp. R. Rooke, *n. dj.*, str. 119.

46 Asa Brigs – Peter Burke, *Društvena istorija medija. Od Gutenberga do interneta*, Beograd, 2006., str. 306.

„Tehnologija je okvir koji definira a istovremeno i omogućava kreativne dometi i performanse medija, pa tako i televizije.“[47]

5. Javni RTV sustav u Bosni i Hercegovini

Javni RTV sustav u BiH nastao je na temelju Radiotelevizije Sarajevo koja je bila sastavni dio JRT-a[48]. Nakon rata međunarodni su stručnjaci preuzeli na sebe ustroj javnoga RTV sustava. Smjernice za trenutačno ustrojen javni RTV sustav BiH donesene su u sklopu međunarodnih sporazuma o BiH i dokumenata za provedbu mirovnoga sporazuma Vijeća za provedbu mira u Sintri (1996.), Bonnu (1997.), Luksemburgu i Madridu (1998.). U njima je značajna pozornost usmjerena na medije. Posebice je madridska konferencija aktualizirala temeljna pitanja reguliranja elektroničkih medija kroz *Aneks o reformi medija* gdje se navodi da je javni RTV sustav važan čimbenik demokratskog razvitka. Budući da dogovor između političkih elita nije postignut, presudio je tadašnji visoki predstavnik u BiH Carlos Westedorp. Nametnuo je odluku o restrukturiranju sustava javnoga emitiranja u BiH sastavljenoga od triju emitera: od televizije na državnoj razini i dviju televizija na entitetskoj razini. Na temelju te odluke njegov nasljednik Wolfgang Petritsch 2002. godine nametnuo je Zakon o javnom RTV sustavu i servisu. Uslijedile su brojne parlamentarne procedure i odluke ustavnih sudova na razini države i Federacije. Predstavnici Hrvata o ovom su pitanju nadglasani i u zakonodavnoj, i u izvršnoj i u sudbenoj vlasti, što traje i danas.[49]

Javni RTV sustav BiH sastoji se:

1. od Radiotelevizije Bosne i Hercegovine (BHRT) – javni RTV servis BiH
2. od Radiotelevizije Federacije Bosne i Hercegovine (RTFBiH) – javni RTV servis Federacije BiH

[47] S. Crnobrnja, *n. dj.*, str. 215.

[48] JRT – Jugoslavenska radiotelevizija. Bila je sastavljena od šest republičkih i dva pokrajinska centra.

[49] Usp. M. Vasilj, „Belgijska…“, str. 46. – 47.

3. od Radiotelevizije Republike Srpske (RTRS) – javni RTV servis Republike Srpske
4. od korporacije javnih RTV servisa BiH[50] (nije zaživjela).

6. Koncept istraživanja

Strukturalna obilježja analize bazirala su se:

1. na zastupljenosti tema (vremensko trajanje) s područja gdje je jedan od segmenata u većini
2. na tome jesu li teme prikazane u neutralnom, pozitivnom ili negativnom kontekstu
3. na područjima iz kojih su teme praćene (politika, socijalna politika, gospodarstvo, šport, crna kronika...).

6.1. Uzorak i metodologija

Istraživanje je temeljeno na praćenju središnjih informativnih emisija Dnevnik 2 na entitetskim televizijama u BiH, Televiziji Federacije Bosne i Hercegovine (TVFBiH) i Televiziji Republike Srpske (TVRS). Razdoblje istraživanja je tjedan dana: od 1. do svibnja 2014. godine. Kao metodologija korištena je analiza sadržaja.

6.2. Rezultati

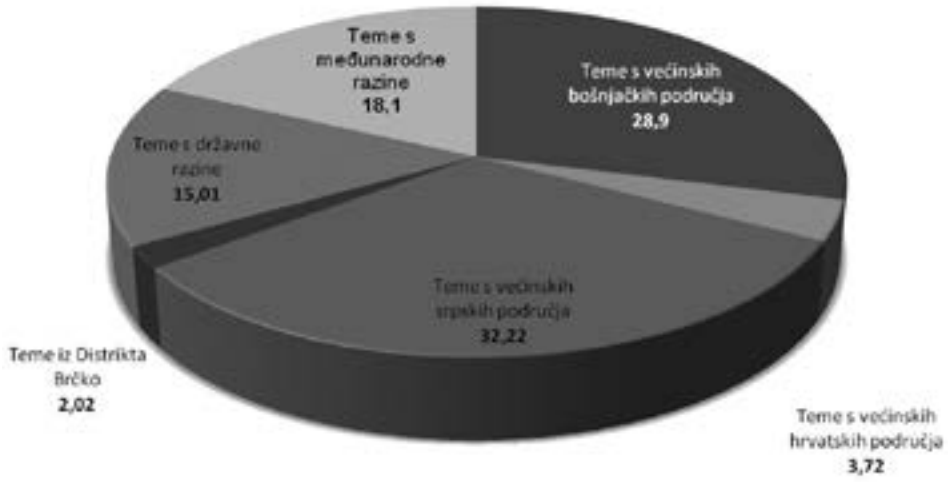
Istraživanje pokazuje da Televizija Federacije BiH u najvećoj mjeri prati događaje na većinskim bošnjačkim područjima, Televizija Republike Srpske na područjima sa srpskom većinom dok su područja s hrvatskom većinom u Bosni i Hercegovini zakinuta kada je riječ o vremenu koje dobivaju u središnjim informativnim emisijama entitetskih emitera.

Teme s većinskih hrvatskih područja u središnjim dnevnicima entitetskih televizija zastupljene su s 3,72 %, teme s većinskih bošnjačkih područja s 28,9 % dok su teme s većinskih srpskih područja zastupljene s 32,22 %. Značajno više prostora u Dnevniku od tema s većinskih hrvatskih područja

[50] Usp. Zakon o javnom radiotelevizijskom sustavu Bosne i Hercegovine (5. X. 2005.) http://www.mkt.gov.ba/bos/dokumenti/zakoni/default.aspx?id=276&langTag=bs-BA, (25. X. 2014.)

dobiju i teme koje govore o međunarodnim događajima 18,1 %, kao i teme koje se tiču državne razine 15,01 % dok su teme iz Distrikta Brčko zastupljene s 2,02 %.

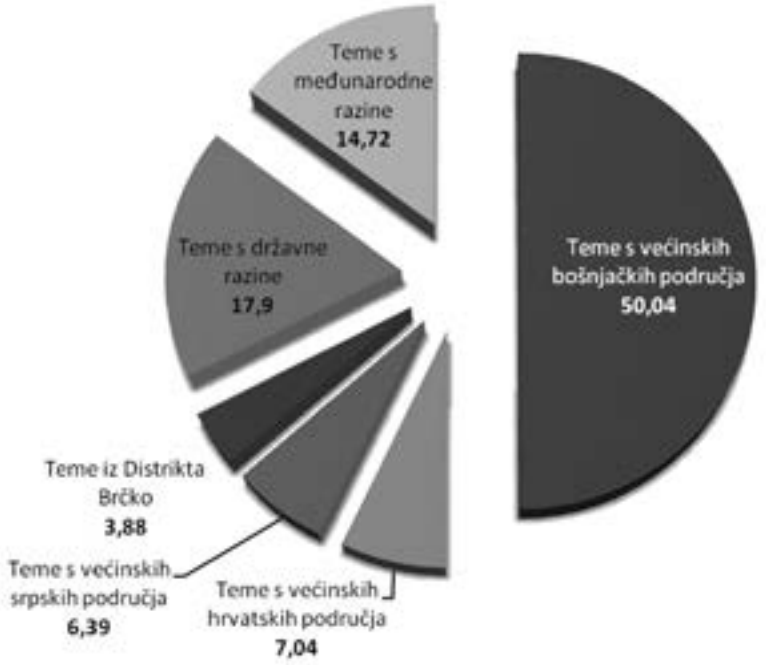
Graf 1: Zastupljenost tema u postotcima u Dnevniku TVFBiH i TVRS-a



6.2.1. Televizija Federacije Bosne i Hercegovine

U središnjem Dnevniku Televizije Federacije BiH više od polovicu ukupne minutaže, odnosno 50,04 % zauzimaju teme s većinskih bošnjačkih područja dok teme s većinskih hrvatskih područja zauzimaju 7,04 % vremena. Teme s većinskih srpskih područja, odnosno iz Republike Srpske, dobile su neznatno manje prostora od tema s većinskih hrvatskih područja – 6,39 %. Teme s međunarodne razine u Dnevniku 2 TVFBiH dobile su 14,72 % od ukupne minutaže, 3,88 % od ukupnog vremena dobile su teme iz Distrikta Brčko dok su teme s državne razine zastupljene s ukupno 17,9 %.

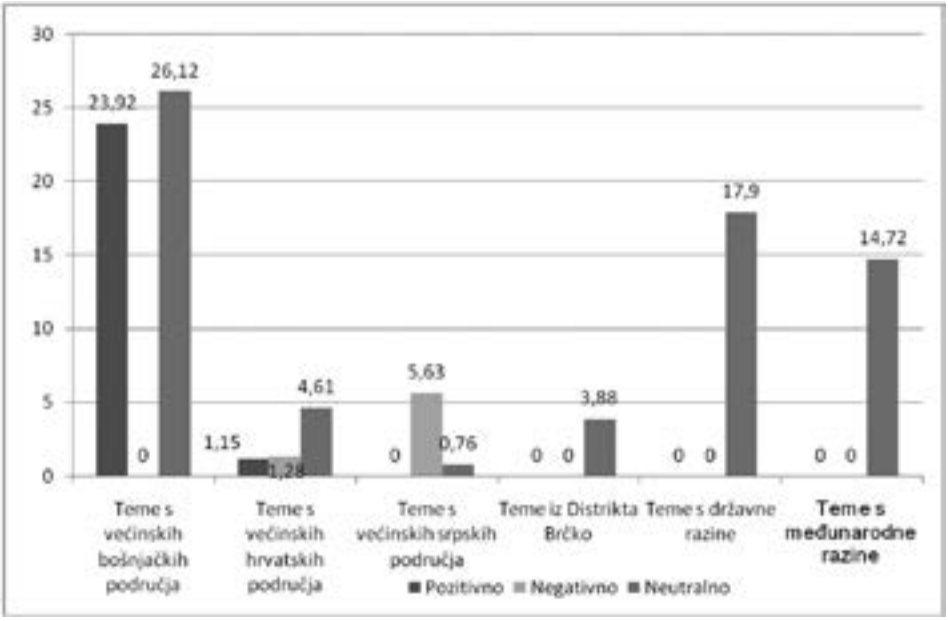
Graf 2: Zastupljenost tema u postotcima u Dnevniku 2 Televizije Federacije BiH



Teme s bošnjačkih područja gotovo su podjednako zastupljene na pozitivan (23,92 %) i neutralan način (26,12 %) od ukupnog broja prikazanih tema dok iz ovog segmenta nijedna tema u Dnevniku za vrijeme istraživanja nije prikazana negativno.

Teme s većinskih hrvatskih područja prikazane su uglavnom neutralno – 4,61 %, pozitivnih je 1,15 % dok je negativnih 1,28 %. Teme s većinskih srpskih područja, odnosno iz Republike Srpske, prikazane su uglavnom negativno (5,63 %) i neutralno (0,76 %) dok pozitivnih tema iz ovoga segmenta uopće nema u središnjem Dnevniku Televizije Federacije BiH. Sve teme iz Distrikta Brčko, kao i s državne i međunarodne razine u prilozima emitiranim u Dnevniku 2 Televizije Federacije BiH prikazane su neutralno.

Graf 3: Način prikazivanja tema u Dnevniku 2 Televizije Federacije BiH



Tablica 1: Zastupljenost tema u minutama u Dnevniku 2 Televizije Federacije BiH

TVFBiH	teme s većinskih bošnjačkih područja	teme s većinskih hrvatskih područja	teme s većinskih srpskih područja	teme iz Distrikta Brčko	teme s državne razine	teme s međunarodne razine
pozitivno	46.04	2.13	-	-	-	-
negativno	-	2.28	10.51	-	-	-
neutralno	50.18	8.53	1.28	7.29	34.29	28.21
UKUPNO	**96.22**	**13.34**	**12.19**	**7.29**	**34.29**	**28.21**

U Dnevniku 2 TVFBiH gospodarstvo s većinskih bošnjačkih područja ima značajnu minutažu dok je s većinskih hrvatskih područja prikazan jedan prilog. Iz većinskih bošnjačkih područja dominiraju socijalna pitanja, politika, a zatim gospodarstvo dok s većinskih hrvatskih područja dominira negativno izvještavanje o političkim temama, neutralan izvještaj o gospodarstvu te pozitivan prilog o športu. Kultura nije dobila svoj prostor. Na ovoj televiziji iz većinskih srpskih područja dominira negativno izvještavanje o politici i socijalnoj problematici dok izvještaja iz gospodarstva, športa i kulture uopće

nema. Teme s međunarodne i državne razine, kao i teme iz Brčko Distrikta uglavnom su zastupljene kroz politiku.

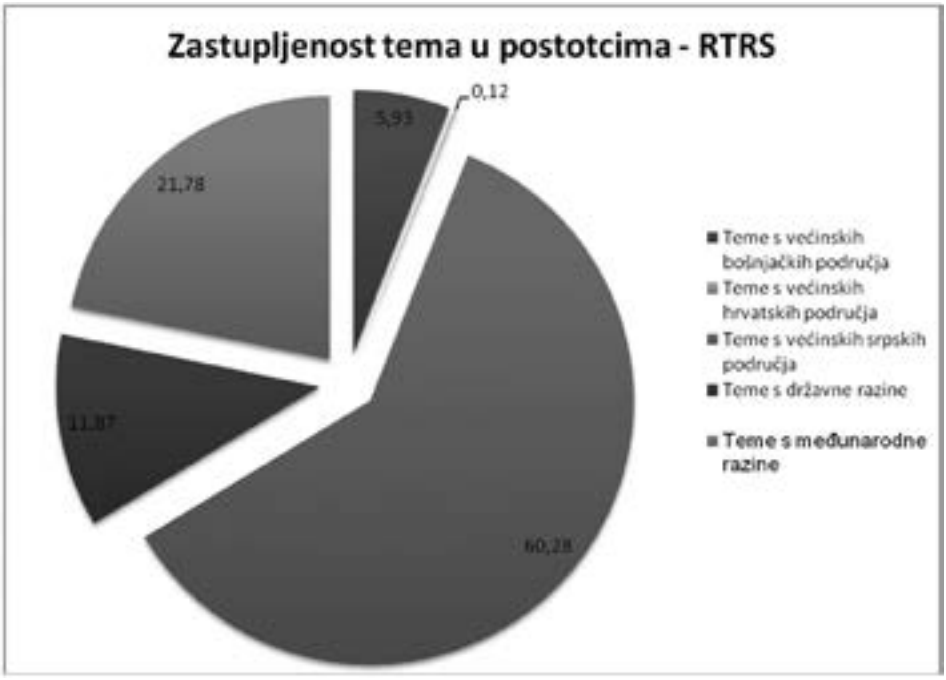
Tablica 2: Obrađivane teme u Dnevniku 2 TVFBiH

TVFBiH	teme s većinskih bošnjačkih područja	teme s većinskih hrvatskih područja	teme s većinskih srpskih područja	teme iz Distrikta Brčko	teme s državne razine	teme s međunarodne razine
politika	23.20	6.24	7.10	2.52	11.52	23.20
socijalna problematika	49.59	2.24	5.09	4.37	18.21	-
gospodarstvo	10.07	2.07	-	-	-	-
crna kronika	6.25	0.19	-	-	2.06	5.01
šport	1.54	2.22	-	-	2.10	
kultura	4.47	-	-	-	-	

6.2.2. Televizija Republike Srpske

U središnjem Dnevniku TVRS-a malo manje od dvije trećine ukupna vremena (60,28 %) zauzimaju teme s većinskih srpskih područja. Teme s većinskih bošnjačkih područja zauzimaju 5,93 % dok su teme s većinskih hrvatskih područja zastupljene s 0,12 %. Teme s državne razine u Dnevniku zauzimaju 11,87 % dok vijesti i događaji iz svijeta u središnjoj informativnoj emisiji Dnevnik 2 dobivaju gotovo dvostruko više prostora 21,78 %. Teme iz Distrikta Brčko uopće nisu bile zastupljene u Dnevniku za vrijeme istraživanja.

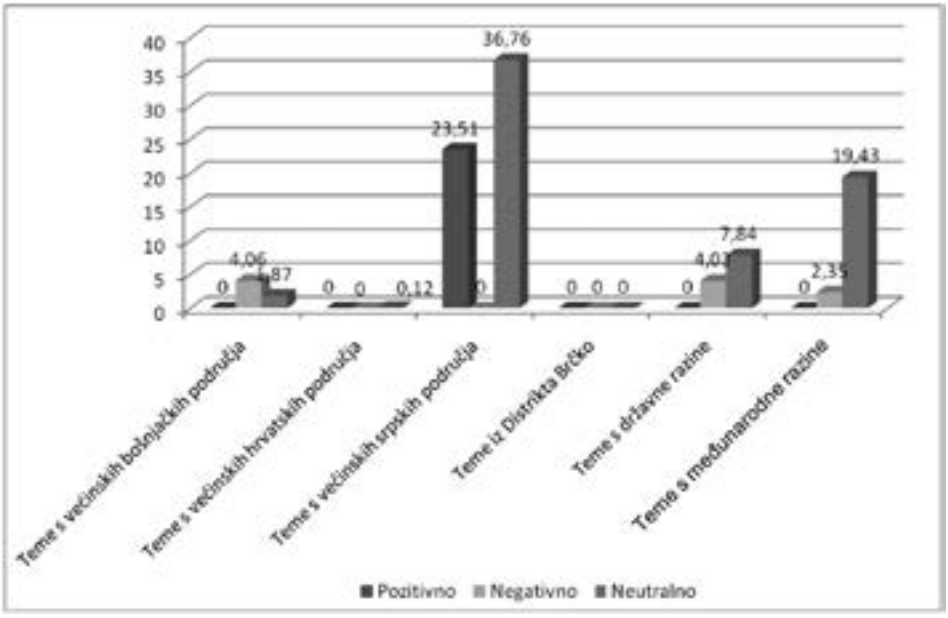
Graf 4: Zastupljenost tema u postotcima u Dnevniku 2 Televizije Republike Srpske



Nijedna tema s većinskih srpskih područja nije imala negativnu konotaciju dok je 23,51 % od ukupna vremena Dnevnika prikazano pozitivno, a 36,76 % tema prikazano je neutralno. Teme s većinskih bošnjačkih područja uglavnom su prikazane u negativnu kontekstu – 4,06 %, a 1,87 % tema prikazano je neutralno dok iz ovog segmenta nema pozitivnih tema.

Tema s većinskih hrvatskih područja prikazana je na neutralan način. To je bila jedina tema iz ovog segmenta u Dnevniku 2 Televizije Republike Srpske. Nijedna tema s državne razine nije prikazana u pozitivnu kontekstu. Prikazane su uglavnom neutralno – 7,84 %, a dio vremena u Dnevniku posvećen je negativnu izvještavanju s državne razine – 4,03 %. Kada su u pitanju događaji s međunarodne razine, većina ih je prikazana neutralno – 19,43 %, a 2,35 % događaja prikazano je na negativan način.

Graf 5: Način prikazivanja tema u Dnevniku 2 Televizije Republike Srpske



Tablica 3: Zastupljenost tema u minutama u Dnevniku 2 Televizije Republike Srpske

RTRS	teme s većinskih bošnjačkih područja	teme s većinskih hrvatskih područja	teme s većinskih srpskih područja	teme iz Distrikta Brčko	teme s državne razine	teme s međunarodne razine
pozitivno	-	-	41.41	-	-	-
negativno	7.12	-	-	-	7.09	4.10
neutralno	3.19	0.13	65.10	-	13.54	34.27
UKUPNO	**10.31**	**0.13**	**106.51**	**0.00**	**21.03**	**38.37**

I u Dnevniku 2 Televizije Republike Srpske teme s većinskih srpskih područja prikazane su iz svih oblasti (politika, socijalna pitanja, gospodarstvo, religija, kultura...), kao i na Televiziji Federacije BiH.

S većinskih bošnjačkih područja izvještavalo se o politici, socijalnoj problematici i crnoj kronici. Teme s većinskih hrvatskih područja na ovoj su televiziji dobile samo trinaest sekundi, u formi *in memoriam*. Teme iz oblasti gospodarstva s većinskih srpskih područja zastupljene su kao i teme o politici i socijalnoj problematici, i to isključivo u pozitivnu kontekstu.

Tablica 4: Obrađivane teme u Dnevniku 2 Televizije Republike Srpske

TVRS	teme s većinskih bošnjačkih područja	teme s većinskih hrvatskih područja	teme s većinskih srpskih područja	teme iz Distrikta Brčko	teme s državne razine	teme s međunarodne razine
politika	9.30	0.13	30.36	-	15.38	31.52
socijalna problematika	0.41	-	29.36	-	2.26	3.18
gospodarstvo	-	-	28.56	-	-	0.31
crna kronika	0.20	-	4.58	-	2.59	2.30
religija	-	-	3.39	-	-	-
kultura	-	-	9.06	-	-	-
scena	-	-	-	-	-	0.26

Zaključak

Medijski sadržaji javnih RTV servisa u pluralnim državama imaju posebnu vrijednost za svaki segment pojedinačno. Zbog toga ih nije moguće promatrati isključivo kao usku programsku strukturu, nego i kao političko i kulturno pitanje. U zapadnoeuropskim zemljama kao što su Belgija i Švicarska rađena su istraživanja o zastupljenosti segmenata u programima javnih RTV servisa. U Bosni i Hercegovini do sada su izostala takva istraživanja. Iznimka su istraživanja o zastupljenosti službenih jezika na programima javnih RTV servisa u Bosni i Hercegovini. No, kao što je navedeno, pitanje jezika samo je jedan od triju čimbenika. Riječ je o pravilu „Z3" koje, osim spomenute jezične zastupljenosti, još uključuje i kadrovsku zastupljenost te zastupljenost tema iz različitih segmenata u programima javnih RTV servisa u pluralnim državama.

Navedeni podatci iz istraživanja pokazuju da se u središnjim informativnim emisijama entitetskih emitera u Bosni i Hercegovini posvećuje minimalan prostor događajima iz drugih segmenata što dovodi do daljnjih rascjepa. Istodobno se teme iz vlastita segmenta u većem postotku prikazuju pozitivno nego teme iz drugih segmenata. Zbog nepostojanja javnoga RTV servisa na hrvatskome jeziku teme s većinskih hrvatskih područja na entitetskim su servisima zastupljene u beznačajnu postotku, posebice kada je riječ o temama iz gospodarstva i kulture. U odnosu na veći postotak pozitivnih tema iz vlastita segmenta vidljiv je utjecaj vladajućih političkih elita u središnjim informativnim emisijama u oba entitetska emitera što ih udaljava od javne, a približava

modelu državne televizije. Na taj način javni RTV sustav BiH nije moguće svrstati ni u jedan postojeći europski model ustroja: integrirajući, konsocijacijski ili dezintegrirajući. S obzirom na to da je u BiH jednom segmentu onemogućeno osnivanje javnoga RTV servisa na materinskom jeziku, može se govoriti o asimilirajućem modelu koji je neprihvatljiv u europskim državama budući da se u svakoj od njih, kao i na razini EU-a, pitanje očuvanja pa i jačanja javne radiodifuzije smatra obranom kulturne raznolikosti.

Zbog toga je javni RTV sustav Bosne i Hercegovine potrebno reformirati prema jednom od triju modela ustroja javnih RTV servisa u pluralnim državama te samim time prema navedenoj europskoj praksi u pluralnim državama. Uvažavajući bosanskohercegovačke specifičnosti, najbliži za javni RTV sustav u BiH bi bio konsocijacijski model koji bi uvažavao razlike u segmentima, ali i istodobno promicao integracijske vrijednosti. Sukladno tomu, kao i međunarodnim konvencijama i preporukama međunarodnih eksperata, hrvatskom je segmentu u BiH potrebno prestati braniti osnivanje javnoga RTV servisa na hrvatskome jeziku u sklopu javnoga RTV sustava u BiH. Također, potrebno je posvetiti veću pozornost temama iz drugih segmenata čime bi se smanjivao rascjep među njima, a uređivačku je politiku potrebno približiti profesionalnim standardima čime bi se udaljila od utjecaja političkih elita. Istovjetno bi to javne emitere u BiH udaljilo od koncepta državne televizije, a približilo konceptu javnoga RTV servisa koji bi na taj način mogao biti i u političkom, profesionalnom i financijskom smislu stabilan i samoodrživ.

Nino Ćorić ♦ Irena Mrnjavac ♦ Nela Carek

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

nino.coric@gmail.com - irena.mrnjavac@gmail.com - nelacarek@gmail.com

UDK 005:659.1

Prethodno priopćenje

PRISTUPI ISTRAŽIVANJU KORPORATIVNOG IDENTITETA

Sažetak

Identitet se u širem smislu može odrediti kao skup osobina po kojima se pojedinci ili skupine, odnosno organizacije, prepoznaju i razlikuju jedna od drugih. Koncept korporativnog identiteta preslikava osjećaj organizacijskih osobnosti i sugerira kako svaka organizacija, dakle pravna osoba, ima vlastiti karakter, posebnost, jedinstvenost i individualnost. Pristupi njegovu određenju proizlaze iz različitih znanstvenih područja. Njegova složenost, nestalnost i heterogenost upućuju na to kako se njime ne može jednostavno i u cijelosti upravljati pa stoga ne postoji sveopći model procesa njegova formiranja i upravljanja. U radu se analiziraju pristupi konceptu korporativnog identiteta, njegovim sastavnicama te modelima njegova upravljanja.

Ključne riječi: korporativni identitet, splet korporativnog identiteta, model upravljanja korporativnim identitetom

APPROACHES TO CORPORATE IDENTITY RESEARCH

Abstract

In a wider sense identity can be defined as a number of features according to which an individual or a group, an organization, can be recognized or differ from each other. The concept *corporate identity* points to the organizational individuality and suggests that every organization, every corporate body, has its own character, uniqueness and individuality. Approaches to its definition come from various scientific fields. Because of its complexity, variability and heterogeneity it can not be easily and completely managed. Therefore there is no a universal model for its formation and managing. In the paper we analyze approaches to the concept of corporate identity, its components and managing models.

Key words: corporate identity, corporate identity platform, model of managing corporate identity

Uvod

Identitet se šire određuje kao skup osobina po kojima se pojedinci ili organizacije prepoznaju i razlikuju od drugih. Kao izvedenica iz latinske riječi *idem*, što znači *isti*, identitet se prevodi kao istovjetnost, podudarnost, potpuna jednakost ili priznanje da netko ili nešto zaista jest ono čime se prikazuje. Povezanost pojma s latinskom riječi *identidem*, što u prijevodu označava *svaki put isto*, u korporativnom smislu objašnjava zašto se on često povezuje s vizualnom simbolikom kojom se postiže visoka organizacijska konzistentnost.[1]

Korporativni identitet je holistički konstrukt, strateški u svojoj prirodi. Prožima sve funkcije i aspekte organizacijskog funkcioniranja. Njime organizacije komuniciraju imidž unutarnjim i vanjskim interesno utjecajnim skupinama, što čini temelj korporativne reputacije, kao dugoročnijeg pogleda na organizaciju, čime značajno olakšavaju svoje pozicioniranje i diferencijaciju. Tako se korporativni identitet nameće kao neizostavno sredstvo i moćan alat u rukama organizacijskog rukovodstva čijim se učinkovitim upravljanjem

[1] Usp. Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1983., str. 565.

izravno pozitivno korelira s ukupnom organizacijskom uspješnošću. U jednom istraživanju čak 80 % rukovoditelja smatra komunikaciju korporativnog identiteta ključnim aspektom svoga posla.[2]

U radu se raščlanjuje kompleksnost određenja korporativnog identiteta iz perspektiva različitih znanstvenih disciplina te, u kontekstu njegove višedimenzionalnosti i slojevitosti, analiziraju njegove sastavnice. Također se analizira konceptualan pristup njegovu upravljanju te na temelju dostupne literature analiziraju procesni modeli njegova upravljanja.

1. Pojmovno određenje korporativnog identiteta

Prvi korporativni identitet u modernom obliku osmislio je i primijenio arhitekt Behrens u AEG-u početkom prošloga stoljeća. Autorom same kovanice *korporativni identitet* smatra se Margulies. Uz pretpostavku da pomaže identifikaciji vanjskih interesno utjecajnih skupina s organizacijom, on je sredinom prošloga stoljeća, utvrđujući pozitivnu vezu između dobro osmišljenog programa korporativnog identiteta i prodaje, korporativni identitet vezao uz elemente onoga što se danas naziva vizualnim identitetom.[3] Pilditch ga određuje kao fenomen koji zrcali korporativnu osobnost organizacije. Njegov pojam korporativne osobnosti odnosi se na način kojim je ono što organizacija jest, za što se čvrsto zalaže i kamo ide preneseno interesno utjecajnim skupinama, što se u velikoj mjeri oslanja na korištenje jednog ili više elemenata identitetskog spleta. Artikulira razliku ovog konstrukta od korporativnog imidža, čime pravi velik iskorak u području njegova proučavanja.[4]

Korporativni identitet je složen, višedimenzionalan, nestalan, odnosno razvojan, te multidisciplinaran konstrukt. Stoga su i teorijske paradigme njegova određenja različite[5]:

- Pristup iz perspektive vizualnog/grafičkog dizajna bavi se vizualnom prezentacijom organizacije i obuhvaća strateško upravljanje

[2] Usp. Richard Dolphine, *The Fundamentals of Corporate Communication*, Oxford, 1999., str. 49.

[3] Usp. W. P. Margulies, „Make the Most of Your Corporate Identity", *Harvard Business Review*, god. LV., 1977., str. 66. – 77.

[4] Usp. James Pilditch, *Communication by Design: A Study in Corporate Identity*, Maidenhead, 1970.

[5] Usp. Claudia Simões - Sally Dibb, „Illustrations of the internal management of corporate identity", Tunku Chik Melewar (ur.), *Facets of corporate identity, communication and reputation*, Abingdon, 2008., str. 68.

korporativnim simbolima (ime, slogan, logotip, zgrade, boje, uniforme, rituali…).

- Perspektiva organizacijskih studija ukorijenjena je u teoriji socijalnog identiteta, a prvenstveno se odnosi na način kako se zaposlenici odnose prema organizaciji, odnosno u kojoj se mjeri identificiraju s njom naglašavajući pritom ulogu njihova rukovodstva. Iskazi identiteta ovih dviju unutarnje interesno utjecajnih skupina mogu biti kompatibilni, komplementarni, ali i nevezani ili čak proturječni zbog čega ih je potrebno uskladiti.
- Marketinške spoznaje o korporativnom identitetu uglavnom su derivirane iz procesa upravljanja brendom, a određuju ga kao planiranu upravljačku komunikaciju organizacijskog (samo)predstavljanja svim interesno utjecajnim skupinama radi stvaranja uzajamnih, trajnih i pouzdanih interakcija. U istraživanjima se potvrđuje kao temeljni element pri odabiru strategije diferencijacije i/ili pozicioniranja.6
- Interdisciplinarni pristup, koji zagovaraju autori s područja korporativne komunikacije, eklektično usklađujući prethodno navedene pristupe, ali i pristupe s područja odnosa s javnošću, te upravljanja, korporativni identitet pokušava promatrati holistički − kao način kojim se organizacijski identitet otkriva unutarnjim i vanjskim interesno utjecajnim skupinama kroz njezino ponašanje, komunikaciju i simbolizam.

Hatch i Schultz razlikuju organizacijski identitet od korporativnog identiteta vezujući ih uz izvore literature − rasprava o identitetu u literaturi s područja organizacije razvila se oko koncepta organizacijskog identiteta, dok se marketinška literatura fokusira na korporativni identitet.[7] Balmer ih razlikuje prema njihovim ciljevima. Dok korporativni identitet tretira kao zadatak višeg rukovodstva pri identificiranju korporativne vizije i strategije, te fokusiranju na način kako ih iskomunicirati kroz sve organizacijske aktivnosti, organizacijski identitet usredotočuje na organizacijsku identifikaciju njima podređenog organizacijskog članstva. Prema ovom autoru korporativni je identitet

[6] Vidi Tunku Chik Melewar - Elif Karaosmanoglu - Douglas Paterson, „Corporate identity: concept, component and contribution“, *Journal of General Management*, [b. mj.], god. XXXI., 2005., br. 1., str. 59. – 81.

[7] Usp. Mary Jo Hatch - Majken Schultz, „Relations Between Organizational Culture, Identity and Image“, *European Journal of Marketing*, [b. mj.], god. XXXI., 1977., br. 5. – 6., str. 357.

utemeljen na organizacijskom identitetu i bavi se stvaranjem identiteta kojim će se diferencirati organizacijska pozicija kod interesno utjecajnih skupina. U ovom kontekstu uvodi još jedan pojam − poslovni identitet, koji obuhvaća trijumvirat povezanih koncepata i to: korporativni, organizacijski i vizualni identitet. Pritom korporativni identitet odgovara na pitanje: „Što smo mi?“, organizacijski na: „Tko smo mi?“, a vizualni na: „Koji su naši simboli i sustav identifikacije?“[8] Organizacijski identitet je značajniji kod organizacijskih članova, rukovodstva i zaposlenika te vodi k stvaranju zajedničkih vrijednosti, identifikacije, pripadanja i predanosti. Dutton, Dukerich i Harquail definiraju ga kao zajedničko vjerovanje članova o središnjoj, distinktivnoj i trajnoj karakteristici organizacije.[9] Neke od definicija korporativnog identiteta predočene su u tablici.

Tablica 1: Pregled definicija korporativnog identiteta

Margulies	Identitet je skup svih načina koje organizacija izabere kako bi identificirala sebe svim javnostima.
Olins	Korporativni identitet je opipljiva manifestacija osobnosti organizacije.
Larcon i Reitter	Serija međuovisnih karakteristika organizacije iz kojih izvlači svoju specifičnost, stabilnost i zajedništvo.
Topalian	Skup značenja kojim organizacija omogućava svoju (pre)poznatost i koji omogućavaju ljudima da je opišu, upamte i odnose se prema njoj.
Albert i Whetten	Organizacijski identitet je (a) ono što su organizacijski članovi usvojili kao središnje u organizaciji; (b) ono što je razlikuje od sličnih organizacija u njihovim očima i (c) ono što oni percipiraju kao trajnu vezu između organizacijske sadašnjosti i prošlosti te sadašnjosti i budućnosti.
Tanneberger	Korporativni identitet reflektira mogućnosti razlikovanja i prepoznavanja individualnih karakteristika organizacije što uključuje i razlikovanje i prepoznavanje organizacijskih dijelova i doprinos tih dijelova cjelini.
Birkigit i Stadler	Organizacijski identitet je strateški planirana i operativno primijenjena organizacijska interna i eksterna samoprezentacija i ponašanje. Utemeljen je na usvojenoj organizacijskoj filozofiji, njezinim dugoročnim ciljevima te na željenu imidžu, kombiniran sa željom jedinstvene, interne i eksterne, uporabe svih organizacijskih sredstava.
Gray i Balmer	Korporativni identitet predstavlja organizacijsku stvarnost i jedinstvenost koja je korporativnom komunikacijom integralno vezana s njezinim internim i eksternim imidžom i reputacijom.

[8] Usp. T. C. Melewar - E. Karaosmanoglu - D. Paterson, *n. dj.*, str. 59. – 81.

[9] Usp. Jane E. Dutton - Janet M. Dukerich - Celia V. Harquail, „Organizational images and member identification“, *Administrative Science Quarterly*, [b. mj.], god. XXXIX., 1994., br. 2., str. 229. – 263.

Alessandri	Način na koji organizacija otkriva svoju filozofiju i strategiju kroz komunikaciju, ponašanje i simbolizam.
Pratt i Foreman	Organizacijski identitet obuhvaća one organizacijske karakteristike za koje njezini članovi misle i vjeruju da su temeljni za nju (središnji), jedinstveno opisni (različiti) i koji opstaju (trajni).
Melewar	Korporativni identitet predstavlja način kako se organizacija vizualno i verbalno predstavlja, pozicionira i diferencira na korporativnoj, odnosno poslovnoj razini, i na razini njezinih proizvoda i/ili usluga.

Izvor: Cees B. M. Van Riel - Charles J. Fombrun, *Essentials of Corporate Communication*, London - New York, 2007., str. 66., dopunjeno

Iz navedene tablice razvidno je kako su ga znanstvenici, ovisno o znanstvenom području iz kojeg dolaze, različito definirali. Kompleksnost jednoznačnog definiranja inicirala je zaključak posebno utemeljene Međunarodne skupine za korporativni identitet (ICIG – *International Corporate Identity Group*) kojim se ne daje „krovna" definicija, nego izjava kojom se artikulira multidisciplinarnost konstrukta poznata kao „Strathclyde izjava":

> Svaka organizacija ima identitet. Njime se artikulira korporativni etos, ciljevi i vrijednosti i predstavlja osjećaj individualnosti koji može pomoći organizacijskom razlikovanju u konkurentskom okruženju. Dobro upravljan može biti snažno sredstvo integriranja mnogih aktivnosti i disciplina koje su ključne za organizacijski uspjeh. Može pružiti vizualnu koheziju kojim se osigurava međusobno usklađivanje korporativne komunikacije i rezultirati imidžom konzistentnim s definiranim etosom i karakterom organizacije. Dobrim upravljanjem svojim korporativnim identitetom organizacija može graditi razumijevanje i odanost između svojih interesno utjecajnih skupina. To može biti manifestirano kroz sposobnost privlačenja i zadržavanja korisnika i zaposlenika, sklapanju strateških saveza, dobivanjem potpore financijskih tržišta i generiranju osjećaja smjera i svrhe. Korporativni identitet je strateško pitanje. Korporativni identitet se razlikuje od tradicionalnog marketinga brenda po tome što se bavi svim organizacijskim interesno utjecajnim skupinama i višedimenzionalnim načinom kojim organizacija komunicira.[10]

2. Splet korporativnog identiteta

Koncept korporativnog identiteta reflektira osjećaj organizacijskog karaktera te se može smatrati važnim sredstvom u dinamičnu procesu njegova

[10] John M. T. Balmer - Edmund R. Gray, „Corporate Identity and Corporate Communications: Creating a competitive advantage", *Industrial and Commercial Training*, [b. mj.], god. IV., 1999., br. 7., str. 261.

prenošenja različitim interesno utjecajnim skupinama. Identitetski splet pritom čini materijal za izgradnju strukturiranog identiteta.

Prema Birkigtu i Stadleru korporativni se identitet sastoji od četiriju sastavnica pri čemu komunikacija, ponašanje i simbolika manifestiraju organizacijsku osobnost. Van Riel i Fombrun smatraju da je u njihovu modelu potrebno razdvojiti statičke i dinamičke elemente: dok se dinamički (komunikacija i simbolizam) mogu brzo promijeniti, statički (kultura i ponašanje) mijenjaju se sporo. Tvrde da statički imaju puno veći utjecaj na korporativni imidž i reputaciju, koji i nastaju kao posljedica identiteta. Usprkos navedenim primjedbama i njihov splet korporativnog identiteta čine komunikacija, kao rukovoditeljima dostupno taktičko sredstvo prenošenja identiteta svim organizacijskim članovima, zatim ciljano i neciljano, odnosno željeno i neželjeno ponašanje kojim organizacije unutarnjim i vanjskim interesno utjecajnim skupinama stvaraju dojam o sebi te simbolizam, odnosno audiovizualne simbole kojima se predstavljaju.[11]

Schmidt smatra da se identitetski splet sastoji od korporativne kulture, korporativnog ponašanja, tržišnih uvjeta i strategije, proizvoda i/ili usluga te komunikacije i dizajna.[12]

Prema Balmeru i Soenenu identitetski se splet sastoji od organizacijske duše, njezina uma te glasa. Pritom pod dušom tretiraju organizacijsku povijest, temeljne vrijednosti, kulturu i afinitete zaposlenih, pod umom tretiraju viziju i filozofiju, strategiju, proizvodne uslužne i organizacijske performanse, arhitekturu brenda i vlasništvo dok pod glasom tretiraju kontroliranu i nekontroliranu komunikaciju, simbolizam, neizravnu komunikaciju te korporativno ponašanje i ponašanje organizacijskog članstva. Razlikujući splet elemenata koji čine identitet od mozaika elemenata čije usklađivanje čini proces upravljanja identitetom, oni zagovaraju realno postojanje dvaju spletova: identitetskog spleta, sastavljenog od navedenih elemenata, a potom modificiranih u strategiju, strukturu, komunikaciju i kulturu, te spleta upravljanja identitetom

[11] Usp. C. B. M. Van Riel - C. J. Fombrun, *n. dj.*, str. 68. – 69.

[12] Vidi Klaus Schmidt, *The Quest for Identity: Corporate Identity Strategies, Methods and Examples*, London, 1995.

koji uključuje navedene elemente, ali također i reputaciju, interesno utjecajne skupine i okruženje.[13]

Svoj prvotni model predstavljen četirima sastavnicama – komunikacijskim i vizualnim identitetom, ponašanjem, korporativnom kulturom i tržišnim uvjetima – Melewar i Karaosmanoglu naknadno su doradili pa se prema njima korporativni identitet sastoji od sedam sastavnica: korporativne komunikacije, korporativnog dizajna, korporativne kulture, korporativnog ponašanja, organizacijske strukture, identiteta pripadajuće industrije te strategije organizacije. Tako sastavljen on doprinosi motivaciji, zapošljavanju i zadržavanju zaposlenih, dosljednosti u identitetu, transparentnu i etičnu poslu, konkurentskoj prednosti, izgradnji odnosa i investicijskom potencijalu.[14]

3. Upravljanje korporativnim identitetom

U kontekstu njihove društvene odgovornosti organizacije svoj korporativni identitet trebaju temeljiti na poziciji doprinosa održivu razvoju. Stoga su njihova društveno i ekološki odgovorna komunikacija, simbolizam i ponašanje temeljna sredstva u osiguravanju pozitivne javne percepcije, kao posljedice dobra upravljanja identitetom.[15]

Proces upravljanja korporativnim identitetom prilično je kompleksan. Zapravo, njime se ne može upravljati ni jednostavno ni u cijelosti, niti ga se može u potpunosti kontrolirati. Stoga i ne postoji konačan ili sveobuhvatan njegov model. Često se o njemu promišlja kao o jednostavnu, vanjski orijentiranu načinu na koji organizacija koristi simbole kako bi se predstavila. Riječ je o namjeri stvaranja dobrog prvog dojma. Međutim, ne umanjujući komunikološku važnost prvoga dojma, upravljanje korporativnim identitetom evoluiralo je od takve pojednostavljene paradigme do složena procesa upravljanja svim načinima organizacijskoga komuniciranja i ponašanja utemeljena na dugoročnim organizacijskim vrijednostima.[16] Proces kojim korporativna osob-

[13] Usp. John M. T. Balmer - Guillaume B. Soenen, „The Acid Test of Corporate Identity Management", *Journal of Marketing Management*, [b. mj.], god. XV., 1999., br. 1. – 3., str. 69. – 92.

[14] Usp. Tunku Chik Melewar - Elif Karaosmanoglu, „Seven dimensions of corporate identity", *European Journal of Marketing*, [b. mj.], god. XL., 2006., br. 7. – 8., str. 846. – 869.

[15] Vidi Øyvind Ihlen - Jennifer Bartlett - Steve May, *The Handbook of Communication and Corporate Social Responsibility*, Oxford, 2011.

[16] Usp. Cees B. M. Van Riel, *Principles of Corporate Communication*, London, 1995, str. 32.

nost prelazi u korporativni identitet, a posljedično u imidž i reputaciju, bit će uspješan ako mu se pristupi sustavno i strateški.[17] Stoga je logično da počinje analizama organizacijskoga imena, njezine misije i vizije, strategije i politike, kadrovske strukture, njezine kulture, ponašanja te bližeg i daljeg okružja. On se kreće od organizacijskoga rukovodstva prema njima podređenim organizacijskim članovima kako bi usklađen bio izražen vanjskim interesno utjecajnim skupinama. Obuhvaća potporu konzistentnu ponašanju kroz diseminaciju organizacijske misije, sustava vrijednosti i ciljeva, zatim kroz težnju za konzistentnošću u njezinim komunikacijskim oblicima te kroz izgradnju i održavanje njezinoga jedinstvenoga vizualnog sustava.[18]

Učinci učinkovita upravljanja korporativnim identitetom mogu biti višestruki. Snažan korporativni identitet djeluje motivirajuće na organizacijsko članstvo ojačavajući mu identifikaciju te predanost organizacijskim ciljevima. Omogućava privlačenje najkvalitetnijih kadrova i razvija svijest o organizacijskoj snazi i kvaliteti njezinih rezultata. Olakšava pristup potencijalnim investitorima, razvija trajne i pouzdane odnose s dobavljačima, medijima i društvenom zajednicom. Jamči lojalnost korisnika i pouzdanost kod regulatornih tijela.

4. Modeli upravljanja korporativnim identitetom

Podrazumijevajući beneficije koje korporativni identitet ima kod organizacijskih interesno utjecajnih skupina razvijan je konceptualni model procesa njegova upravljanja. Tako Schmidt promiče pristup korporativnog upravljanja identitetom koji uključuje pet dimenzija: proizvodi i usluge, komunikacije i dizajn, korporativno ponašanje, tržišni uvjeti i strategije te korporativna kultura. On tvrdi da uspješan holistički pristup omogućava analizu, strukturiranje i kontroliranje svih relevantnih dimenzija uključujući i kulturu.[19]

Balmer pretpostavlja da organizacije, kao i pojedinci, posjeduju višestruke identitete iz čega posljedično proizlazi njihova neusklađenost što izaziva

[17] Usp. John M. T. Balmer, „The Three Virtues and Seven Deadly Sins of Corporate Brand Management“, *Journal of General Management,* [b. mj.], god. XXVII., 2001., br. 1., str. 1. – 17.

[18] Usp. Clàudia Simões - Sally Dibb - Raymond P. Fisk, „Managing corporate identity: an internal perspective“, *Journal of the Academy of Marketing Science,* [b. mj.], god. XXXIII., 2005., br. 2., str. 158.

[19] Usp. Klaus Schmidt, „Corporate identity: an evolving discipline“, *Corporate Communications: An International Journal*, [b. mj.], god. II., 1997., br. 1., str. 40. – 45.

neučinkovitost. Inzistirajući na njihovu usklađivanju, odnosno smanjivanju jazova između njih, razvijao je svoj model upravljanja korporativnim identitetom, nazvan ACID test. Naziv dolazi od akronima riječi *stvaran*, *komuniciran*, *idealan* i *željen* identitet (*Actual*, *Communicated*, *Ideal*, *Desired*). Naknadno je ustanovio da komuniciran identitet predstavlja dualni koncept kojim je obuhvaćeno i to „kako organizacija komunicira" i „kako je percipirana". Njihovim razdvajanjem u zasebne identitete model je evoluirao u AC²ID™ model koji razlikuje pet vrsta identiteta: stvaran, komuniciran, percipiran, idealan i željen.[20] Daljnji razvoj ovog modela derivira iz percipiranoga identiteta obećani identitet, čime se dobiva AC³ID™. Recentna literatura navodi i model AC⁴ID™, gdje četvrto C označava kulturni identitet kao interne korporativne vrijednosti, odnosno stavove i identifikaciju zaposlenih.[21]

Ustanovljavanjem modela razvio se i trofazni proces njegove primjene sastavljen od otkrivanja četiriju različitih identiteta, zatim ispitivanja šest sučelja (analiza neusklađenosti) te dijagnosticiranja situacije i potrebnih aktivnosti za smanjenje neusklađenosti. Prema početnim slovima riječi koja označavaju faze (*revelation*, *examination*, *diagnosis*) ovaj je model nazvan „RED ACID™ test proces".[22] Pri dijagnosticiranju potrebnih aktivnosti rangira se njihova žurnost, poželjnost i realna ostvarivosti. Pet identiteta u AC²ID™ imaju deset sučelja (5 + 10). Nadgradnja procesa podrazumijeva uvrštavanje faze razvoja prikladne strategije kojom će se otkloniti ustanovljeni jazovi i poravnati različiti identiteti (REDS).[23] Posljednja verzija ovoga procesa govori o pet faza: otkriti pet vrsta identiteta, istražiti njihovih deset sučelja između, dijagnosticirati područje i redoslijed problema, odabrati sučelja koja treba uskladiti te prepoznati potreban tip strategije kako bi se sučelja uskladila (REDS²).[24]

I drugi su autori predlagali procesne modele upravljanja korporativnim identitetom. Analizirajući većinu od njih prema njihovim glavnim i sporednim

[20] Usp. John M. T. Balmer - Stephen A. Greyser, „Managing the Multiple Identities of the Corporation", *California Management Review*, [b. mj.], god. XLIV., 2002., br. 3., str. 72. – 86.

[21] Usp. John M. T. Balmer, „Strategic corporate brand alignment: Perspectives from identity based views of corporate brands", *European Journal of Marketing*, [b. mj.], god. XLVI., 2012., br. 7. – 8., str. 1064. – 1092.

[22] Usp. J. M. T. Balmer - G. B. Soenen, *n. dj.*, str. 69.

[23] Usp. John M. T. Balmer, „From the Pentagon: A New Identity Framework", *Corporate Reputation Review,* [b. mj.], god. IV., 2001., br. 1., str. 11. – 22.

[24] Usp. John M. T. Balmer - Stephen A. Greyser, *Revealing the corporation*, London, 2003., str. 250.

elementima te prema okviru njihova međuodnosa, Otubanjo ih je strukturirao u pet skupina:

- modeli potaknuti okružjem – prepoznaju oblikovanje korporativnog identiteta kao dinamičan proces u svakodnevnoj organizacijskoj interakciji s okružjem
- modeli potaknuti korporativnom osobnošću – oslanjaju se na artikulaciju i konceptualizaciju sastavnica korporativne osobnosti (korporativna filozofija, temeljne vrijednosti, korporativna kultura, misija, vizija, korporativni ciljevi) kao temelj procesa
- modeli potaknuti korporativnom misijom – promoviraju artikulaciju korporativne misije kao temelj procesa formiranja korporativnog identiteta
- modeli potaknuti komunikacijom – naglašavaju važnost različitih aspekata korporativne komunikacije i artikuliraju kako korporativne politike utječu na korporativne strategije i kulture
- modeli potaknuti strategijom – vežu se uz koncepciju i provedbu korporativne strategije kroz trajnu interakciju sa svim interesno utjecajnim skupinama.[25]

Unatoč stvarnoj usredotočenosti na proces kreiranja korporativnoga imidža kao posljedice identiteta te formalnu nekorištenju samog termina korporativni identitet, smatra se da je prvi model procesa ustanovila Kennedy 1977. godine. Njezino identificiranje utjecaja organizacijskoga ponašanja označava početak multidisciplinarnoga pristupa upravljanju identitetom i imidžom. Autorica smatra da se korporativni imidž oblikuje u osobnom kontaktu i iskustvu pa ključnim naglašava pozicioniranje organizacijskih članova, odnosno njihovih percepcija, kao nezaobilaznih čimbenika u tom procesu čime prekida tradicionalan način promišljanja o zaposlenicima i njihovoj ulozi.[26] Korporativnu politiku smatra važnijom od komunikacijskih kampanja vanjskim interesno utjecajnim skupina, što podrazumijeva da će kvaliteta imidža i uspješnost organizacije ovisiti o dosljednosti komunikacije njezina rukovod-

[25] Usp. Olutayo Otubanjo, „Embedding Theory in Corporate Identity through the social Construction Lens", *International Journal of Business and Management*, [b. mj.], god. VII., 2012., br. 22., str. 62. – 75.

[26] Usp. Sherril H. Kennedy, „Nurturing Corporate Images: Total Communication or Ego Trip?", *European Journal of Marketing*, [b. mj.], god. XI., 1977., br. 1., str. 120. – 164.

stva. Zanimljivo je da u svom modelu nigdje izrijekom ne navodi komunikaciju.[27] Naknadno Olins i Bernstein ustanovljavaju da imidž i ne može biti odvojen od stvarnosti jer predstavlja ekspresiju korporativne osobnosti. Također zaključuju da je koordinirana i konzistentna komunikacija i unutarnjoj i vanjskoj javnosti ključna u njegovu upravljanju.[28]

Pridavanjem formalne važnosti komunikaciji koja se očituje njezinim eksplicitnim uvođenjem u proces, Dowlingov model je svojevrsna nadgradnja Kennedyjeva modela. Internom komunikacijom formalno se ustanovljene organizacijske politike predstavljaju organizacijskom članstvu kako bi oni kreirali vlastiti imidž te ga u interpersonalnoj komunikaciji transferirali vanjskim interesno utjecajnim skupinama. Interna i interpersonalna komunikacija u ovom procesu ostvaruju potporu medijske prezentacije organizacije koju autor naziva „marketinška medijska komunikacija".[29] Model posebno naglašava značaj organizacijske kulture,[30] a njegovim se nedostatkom smatra neuključivanje rukovodstva kao simbola korporativnog identiteta jer ono može snažnije od bilo kojeg drugog sredstva utjecati na stavove njima podređenih organizacijskih članova.

Drugi model ovoga autora nešto je promijenjen i prikazuje tri vrste najutjecajnijih činitelja koje organizacija želi projicirati svojim interesno utjecajnim skupinama: lako promjenjivi, zatim oni koji nastaju u „koprodukciji" s interesno utjecajnim skupinama te oni koji predstavljaju ključne učinke činitelja koji kreiraju imidž.[31]

Jedna od Abrattovih premisa kojima se vodio pri formiranju njegova trokomponentnoga procesa upravljanja korporativnim imidžom sastoji se u utvrđivanju odnosa između identiteta i korporativne filozofije. Korporativna osobnost, korporativni identitet i korporativni imidž faze su, tj. sastavnice

[27] Usp. Helen Stuart, „Towards a definitive model of the corporate identity management process", *Corporate Communications: An International Journal*, [b. mj.], god. IV., 1999., br. 4., str. 200. – 207.

[28] Usp. Russell Abratt, „A new approach to the corporate image management process", *Journal of Marketing Management*, [b. mj.], god. V., 1989., br. 1., str. 63. – 76.

[29] Usp. Grahame Dowling, „Managing Your Corporate Images", *Industrial Marketing Management*, [b. mj.], god. XV., 1986., br. 2., str. 109. – 116.

[30] Usp. Damir Grgić, „Imidž poduzeća i njegov utjecaj na stvaranje konkurentskih prednosti uslužnog poduzeća", *Ekonomski pregled*, Zagreb, god. LVIII., 2007., br. 9. – 10., str. 586. – 598.

[31] Usp. Grahame Dowling, „Creating better corporate reputations: An Australian perspective", u T. C. Melewar, *n. dj.*, str. 187.

ovoga procesa u kojem se ne pravi distinkcija između imidža i reputacije. Utemeljen na Olinsonovim i Bernsteinovim promišljanjima, on korporativnu osobnost doživljava kao ukupan zbroj razvijenih i kontrolabilnih organizacijskih osobina koje čine temelj njezinoj diferencijaciji. Stoga u prvoj fazi procesa upravljanja navodi ovaj konstrukt stvarajući pritom neku vrstu identifikacije s ključnim organizacijskim vrijednostima, čime pridaje važnost korporativnoj kulturi. Daljnji tijek u ovoj fazi sadrži elemente strateškog upravljanja: korporativnu misiju, kao pročišćenu formu korporativne filozofije koja se povezuje sa strateškim upravljanjem, ustanovljene ciljeve i njihovu realizaciju. U sljedećoj fazi procesa korporativnom identitetu autor, s obzirom na utvrđenu potrebu uključivanja komunikacije, pretpostavlja jedinstveni komunikacijski odjel koji bi, na temelju ustanovljenih organizacijskih ciljeva, utvrdio komunikacijske ciljeve te upravljao „totalnom komunikacijom" kojom bi se realizirao holistički pogled na organizaciju. Treća faza u modelu predstavlja sučelje između korporativnog identiteta i korporativnog imidža, odnosno perceptivnih iskustava različitih interesno utjecajnih skupina koje čine povratnu informaciju kao ulaznu karakteristiku daljnjem preoblikovanju procesa.[32]

Modeli Stuart nastali su revidiranjem Abrattova modela. Glavne izmjene u prvom modelu očituju se u uključivanju korporativne kulture i korporativnih simbola u korporativni identitet, u zasebnu označavanju interne i eksterne komunikacije, kao i u pozicioniranju zaposlenika, kao jedne od najvažnijih interesno utjecajnih skupina, u interni dio modela. Pritom se zadržava sučelje korporativni identitet/korporativni imidž.[33] Nedostatkom ovoga modela smatra se neuključivanje korporativnih rezultata koji također komuniciraju s korporativnim identitetom, odnosno potrebom kontekstualnog promatranja organizacijske kulture kao varijable korporativnog identiteta, odnosno dijela modela. U svom drugom, „definitivnom modelu" autorica je usvojila navedena promišljanja pa je organizacijsku kulturu navela kao kontekst, a ne kao varijablu. Revidiran model naglašava da je za učinkovito upravljanje korporativnim identitetom potrebna koherentnost između unutarnje i vanjske komunikacije pa ističe važnost marketinške komunikacije. Usvajajući van Rielovu

[32] Usp. R. Abratt, *n. dj.*, str. 71. – 74.

[33] Usp. Helen Stuart, „Exploring the corporate identity/corporate image interface: An empirical study of accountancy firms", *Journal of Communication Management*, [b. mj.], god. II., 1998., br. 4., str. 357. – 373.

teoriju o trima klasterima korporativne komunikacije, autorica je odvojila korporativnu strategiju od korporativne osobnosti, a korporativni imidž od korporativne reputacije.[34]

U Balmerovu CI modelu korporativni je identitet utemeljen na korporativnoj filozofiji koja će dovesti do korporativne misije. Organizacijska osobnost preslika je njezine kulture, a ona će implicirati korporativni identitet kao projekciju svega što organizacija stvarno jest. Na temelju ove projekcije interesno utjecajne skupine percipiraju korporativni imidž. Sustav povratne komunikacijske sprege ima dodirne točke sa svim ključnim elementima modela. Njime organizacijsko rukovodstvo usklađuje zamišljenu koncepciju s percepcijama unutarnjih i vanjskih interesno utjecajnih skupina.[35]

Model Alessandri predstavlja proces odozdo prema gore: korporativna misija utječe na korporativni identitet koji utječe na korporativni imidž koji izgrađuje korporativnu reputaciju. Korporativna misija predstavlja prikrivenu ili kodificiranu organizacijsku filozofiju personificiranu kroz dva komplementarna dijela korporativnog identiteta: njezino vizualno predstavljanje i/ili ponašanje. Ova dva elementa čine donji dio modela koji organizacija može potpuno kontrolirati i obuhvaća njezino predstavljanje na svim instancama. Sučelje između korporativnog identiteta i korporativnog imidža predstavlja granicu čiji prelazak označava napuštanje organizacijski kontrolabilna područja u gornji dio modela kao prostor njezine javne percepcije. Za organizacijsko predstavljanje vanjskim interesno utjecajnim skupinama dominantnim kanalima, pored interpersonalne komunikacije, autorica smatra formalnu masovnu komunikaciju − oglašavanje i odnose s javnošću. Korporativnu reputaciju, formiranu ponavljajućim dojmovima o korporativnom imidžu tijekom vremena, smatra logičnim zaključkom modela.[36]

Na temelju dokazanih pretpostavki da povoljna reputacija osigurava organizaciji mnoge beneficije, van Riel i Balmer njezinu su izgradnju smatrali krajnjim ciljem procesa upravljanja korporativnim identitetom. Njihov model

[34] Usp. isti, „Towards a definitive model...", str. 205. – 206.

[35] Usp. John M. T. Balmer, „Corporate branding and connoisseurship", *Journal of General Management*, [b. mj.], god. XXI., 1995., str. 22. – 46.

[36] Usp. Sue W. Alessandri, „Modeling corporate identity: a concept explication and theoretical explanation", *Corporate Communications: An International Journal*, [b. mj.], god. VI., 2001., br. 4., str. 173. – 182.

predstavlja interakciju između korporativnog identiteta, korporativne reputacije i organizacijskih performansi. Kako bi se ostvarila povoljna korporativna reputacija, proces promatraju uzimajući u obzir organizacijske povijesne korijene, njezinu osobnost, korporativnu strategiju i trodijelni splet korporativnog identiteta (komunikaciju, simbolizam i ponašanje). Posljedica realizacije tog cilja je poboljšanje organizacijskih performansi. Korporativna reputacija i njezine performanse pod utjecajem su događanja u vanjskom okruženju kao što su promjene ponašanja konkurencije ili drugih interesno utjecajnih skupina.[37]

Marwick i Fill u svom modelu prikazuju okvir procesa koji slijedom uključuje korporativnu osobnost, korporativni identitet, korporativni imidž i korporativnu reputaciju. Oni naglašavaju važnost strategije, odnosno strateškog upravljanja koje treba biti posebno prikazano kako bi se identitet jasno razumio i razvio te kako bi se njime moglo upravljati.[38] Također smatraju da je bitno razumijevanje naravi potrebne komunikacije, kao kohezivnog tkiva između sastavnica procesa. To su, naime, marketinška, organizacijska i komunikacija upravljanja, odnosno upravo oni klasteri koji prema van Rielu tvore sustav korporativne komunikacije. U model su ugrađeni utjecaji činitelja iz okruženja te je razdvojena korporativna kultura od korporativne osobnosti. Sam proces upravljanja smatraju više fluidnim nego racionalno planiranim.[39]

Model Abratta, Bicka i Jakobsena nastao je analizom većine dotadašnjih modela. U modelu se naglašava važnost integracije svih upravljačkih disciplina u komunikacijskom procesu tako da zaposlenici mogu apsorbirati i prihvatiti željene norme i vrijednosti rukovodstva. Izraženiji su multidisciplinarni aspekti upravljanja korporativnim identitetom. U obzir uzimaju složenost odnosa između unutarnjih i vanjskih interesno utjecajnih skupina. Cilj je komunikacijskog programa osiguravanje usklađenih i jednoznačnih poruka svim interesno utjecajnim skupinama. Smatraju da organizacijske osobine proistječu iz spleta kultura koje ju prožimaju pa korporativnu kulturu/osobnost prikazuju kako utječe na sve aspekte procesa. Smatraju da će

[37] Usp. Cees B. M. Van Riel - John M. T. Balmer, „Corporate Identity: The Concept, its Measurement and Management", *European Journal of Marketing*, [b. mj.], god. XXXI., 1997., br. 5., str. 340. – 355.

[38] Usp. D. Grgić, *n. dj.*, str. 589.

[39] Usp. Nigel Marwick - Chris Fill, „Towards a Framework for Managing Corporate Identity", *European Journal of Marketing*, [b. mj.], god. XXXI., 1997., br. 5. – 6., str. 396. – 409.

„totalnom komunikacijom" sve organizacijske aktivnosti odašiljati poruku o njezinu identitetu, čime naglašavaju važnost neplanirane komunikacije u samom procesu. Korporativnu osobnost tretiraju preslikom temeljnih kultura, a strategiju, kao evolucijski proces, zasebnom varijablom. Njezinim prilagođavanjem činiteljima iz okruženja mijenja se korporativna kultura i ojačava njezina osobnost.[40]

Balmer i Gray predstavili su konceptualni model kojim operativno artikuliraju korporativni identitet i proces korporativne komunikacije. Model pokazuje neodvojivost korporativne komunikacije od korporativnog identiteta, imidža i reputacije te utvrđuje ključne uloge triju sastavnica organizacijskog komunikacijskog sustava. Komunikacija čini tripartitni most između identiteta, imidža i reputacije.[41]

Vella i Melewar ustanovili su procesni model koji kombinira razumijevanje identiteta kao jedinstvenog koncepta na kulturološkoj razini naglašavajući usmjerenost na rukovodstvo i zaposlenike, kao glavne izvore oblikovanja, sazrijevanja i širenja identiteta (IFMD − *Identity Formation*, *Maturation*, *Dissemination*). Model olakšava interakciju između disciplina koje naglašavaju korporativni i organizacijski identitet te premošćuje razlike između različitih pristupa. Naglašava jednu interesno utjecajnu skupinu (organizacijske članove) i proučava identitet unutar jednog konteksta – kulture. Također identificira specifične mjerljive posljedice te pojašnjava glavne odnose između varijabli. Modelom se predstavlja eklektična kombinacija disciplina uključujući marketing, komunikaciju, odnose s javnošću, strateško upravljanje, kulturu i organizacijsko ponašanje te pojednostavljuje zamršenu poveznicu fenomena kulture s identitetom.[42]

Radi prevladavanja ograničenja svih prethodnih modela Suvatjis i de Chernatony razvili su šestostanični model kojim smatraju da su zadovoljili deset prethodno utvrđenih kriterija modela: vizualna jasnoća, laka interpretacija, logičan slijed, prikladnost i prilagodljivost, sinergija, zaposlenička operacionalizacija, laka pamtljivost, efektivnost, modularnost i proaktivnost. Značaj

[40] Usp. Russell Abratt - Geoff Bick - Marciene C. Jacobsen, „The Corporate Identity Management Process Revisited", *Journal of Marketing Management*, [b. mj.], god. XIX., 2003., br. 7. – 8., str. 835. – 855.

[41] Usp. J. M. T. Balmer - E. R. Gray, *n. dj.*, str. 260

[42] Usp. Kevin James Vella - Tunku Chik Melewar, „Explicating the relationship between identity and culture: a multi-perspective conceptual model", T. C. Melewar, *n. dj.*, str. 26.

ovoga modela očituje se postavljanju okvira za postupnu, korak po korak, analizu procesa, koji se sastoji od šest različitih kružno povezanih postaja, ali dopušta i interakciju uzduž i unutar područja obuhvaćena svim postajama u svim smjerovima. Svaka od postaja prikazuje glavne sastavnice koje se, kako bi se razumio njihov značaj i doprinos, prvo trebaju analizirati kao zasebne cjeline, a zatim u odnosu na druge. Model pretpostavlja da će viša razina postaje povećavati i stupanj sučelja između organizacije i njezinih interesno utjecajnih skupina. Najviša razina sučelja događa se u posljednjoj postaji jer različite interesno utjecajne skupine formiraju percepciju na temelju kumulativna učinka prethodnih postaja.[43]

Zaključak

Rad ukazuje na to da područje proučavanja i konceptualnog određenja korporativnog identiteta nije jasno definirano. Izričiti pokušaji njegova određenja iz kuta jednog znanstvenog područja često rezultiraju preklapanjem ili poistovjećivanjem sa srodnim pojmovima: korporativnom osobnošću, imidžom, reputacijom ili brendom. Analogno tomu različito su se interpretirale i njegove najvažnije strukturalne sastavnice. Kako je u svojoj naravi višedimenzionalan, slojevit i multidisciplinaran, holističko promatranje ovog konstrukta, kao načina kojim se on otkriva unutarnjim i vanjskim interesno utjecajnim skupinama kroz organizacijsko ponašanje, komunikaciju i simbolizam, smatra se najprihvatljivijim.

Korporativni identitet je sredstvo razvojne upravljačke organizacijske politike. Jasno iskazan on predstavlja organizacijski potencijal. U suprotnom implicira organizacijsku neprepoznatljivost i strateški neuspjeh. Rezultat upravljačkoga procesa njegove izgradnje i kontinuirana poboljšanja očituje se kroz organizacijsko pozicioniranje, odnosno njezinu snagu, distinktivnost i tešku imitabilnost. U radu je analiziran veći broj procesnih modela upravljanja korporativnim identitetom čija se temeljna pretpostavka sastoji u tome što rezultat tog procesa predstavlja temelj i ključan čimbenik korporativnog imidža, odnosno reputacije.

[43] Usp. Jean Yannis Suvatjis - Leslie de Chernatony, „Corporate Identity Modelling: A Review and Presentation of a New Multi-dimensional Model“, *Journal of Marketing Management*, [b. mj.], god. XXI., 2005., br. 7. – 8., str. 809. – 834.

Sanja Vulić

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
sanja.vulicc@gmail.com

UDK 811.163.42´282(497.6-15 Hercegovina)
Izvorni znanstveni članak

GOVORI ZAPADNOHERCEGOVAČKIH HRVATA U KONTEKSTU HRVATSKOGA JEZIKA

Sažetak

U radu se analiziraju govori zapadnohercegovačkih Hrvata u kontekstu hrvatskoga jezika u cjelini. Upozorava se da su ti govori, kao sastavni dio hrvatskoga novoštokavskoga ikavskoga dijalekta, dijelom utkani u temelje normiranoga suvremenoga hrvatskoga književnoga jezika. Analizom se pokazuje da su se u 20. stoljeću u tim govorima čuvale mnoge riječi koje su stoljećima bile sastavnim dijelom ne samo hrvatskih književnih djela i inih pisanih spomenika nego i hrvatskih mjesnih govora i u Hrvatskoj i u autohtonim zajednicama u staroj hrvatskoj dijaspori na srednjoeuropskom prostoru. Naravno, mnoge su od tih jezičnih realizacija očuvane i do danas. Zato se u ovom radu razmatraju riječi i izrazi hrvatskih zapadnohercegovačkih govora u kontekstu različitih hrvatskih idioma u prošlosti i sadašnjosti. Analiza obuhvaća pojedine fonološke značajke i značajke rječotvorja, a posebna je pozornost posvećena leksiku. Upozorava se da je za očuvanje nacionalnoga identiteta važan ne samo normirani hrvatski književni jezik nego također i različite jezične značajke mjesnih govora koje su često nenametljiva poveznica hrvatske jezične prošlosti i sadašnjosti. Mnogi primjeri iz govora zapadnohercegovačkih Hrvata značajna su karika u tom hrvatskom jezičnom lancu.

Ključne riječi: hrvatski govori, zapadna Hercegovina, novoštokavski ikavski dijalekt, nacionalni identitet

SPOKEN LANGUAGE OF WESTHERZEGOVINIAN CROATS IN CROATIAN LANGUAGE CONTEXT

Abstract

The paper analyzes spoken language of Westherzegovinian Croats in the context of Croatian language as a whole. It is emphasised that this spoken language as a part of Croatian new-'štokavian' 'ikavian' dialect represents partly the foundations of the norm of the modern Croatian literary language. The analysis shows that in the 20th ct. this spoken language preserved many words that have, for centuries, been a part of Croatian literary works, written documents as well as Croatian local speeches in Croatia and in indigenous communities in old Croatian diaspora in Central Europe. Naturally, many of those linguistic realisations have been preserved till now. That is the reason why in this paper we deal with words and expressions of Croatian Westherzegovinian spoken language in the context of different Croatian idioms in history and in present. We analyze some phonological and morphological elements, whereas special attention is paid to the lexis. It is emphasised that for the preservation of national identity not only the norm of Croatian literary language is important, but also different linguistic elements of the local speeches that are quite often a silent link between Croatian linguistic past and present. Numerous examples from the spoken language of Westherzegovinian Croats are an important link in that Croatian linguistic chain.

Key-words: Croatian spoken language, West Herzegovina, new-'štokavian' 'ikavian' dialect, national identity

Uvodne napomene

Dobro je poznato da su govori zapadnohercegovačkih Hrvata, kao sastavni dio hrvatskoga novoštokavskoga ikavskoga dijalekta, dijelom utkani i u temelje normiranoga suvremenoga hrvatskoga književnoga jezika. Usto, još u 20. stoljeću u tim su se govorima čuvale mnoge riječi i ine jezične realizacije koje su stoljećima bile sastavnim dijelom ne samo hrvatskih književnih djela i inih pisanih spomenika nego i hrvatskih mjesnih govora i u Hrvatskoj, i u

autohtonim zajednicama u staroj hrvatskoj dijaspori na srednjoeuropskom prostoru. Naravno, mnoge su od tih jezičnih realizacija očuvane i do danas.

Zato je riječi i izraze hrvatskih zapadnohercegovačkih govora potrebno razmatrati u kontekstu hrvatskoga jezika u cjelini, a to znači ne samo u odnosu na normirani hrvatski književni jezik nego i u odnosu na različite hrvatske idiome (pisane i govorne) u prošlosti i sadašnjosti.

Primjeri iz zapadnohercegovačkih idioma uglavnom su ekscerpirani iz *Ričnika zapadnoercegovačkoga govora* Ante Kraljevića[1], a manjim sam ih dijelom prikupila osobnim terenskim istraživanjem u Klobuku kraj Ljubuškoga u kolovozu 1997. Na žalost, postupno demografsko izumiranje i iseljavanje autohtonoga stanovništva, kao i radikalne promjene u načinu života, u znatnoj su se mjeri preslikali na današnje hrvatske govore općenito, pa tako i na govore u zapadnoj Hercegovini. Novi naraštaji mnoge riječi, izraze, pa i oblike više ne rabe, a upravo su nam očuvani zapisi tih gotovo zaboravljenih jezičnih realizacija dragocjeni za razmatranje hrvatskih zapadnohercegovačkih govora u kontekstu hrvatskoga jezika u cjelini.

1. Izbor iz fonologije zapadnohercegovačkih govora

S dijalektološkoga aspekta nedvojbeno je zanimljiv stari čakavizam *jàčmenica*, zabilježen u zapadnohercegovačkim govorima u značenju *kruh od ječmena brašna*. Naime, od staroga *ječьmy* (< praslav **ęčьmy*) u značenju *ječam*[2], u čakavštini se razvila realizacija *jačmen* ili pak *jačmik* zbog čakavskoga fonološkoga razvoja *ję* > *ja* (za razliku od štokavskoga razvoja *ję* > *je*). Budući da je imenica *jàčmenica* bila izvedena od *jačmen*, jasan je pokazatelj nekadašnjega kontakta s govornicima čakavskih idioma. Tu postavku potkrjepljuju i neke druge srodne realizacije zabilježene u zapadnohercegovačkim idiomima, kao npr. *jàčmak* i *jačménjak* u značenju 'ječmenac'. Naravno, nerijetke su u zapadnohercegovačkim govorima i tipično štokavske realizacije, kao npr. *jèčmēn* u značenju *ječam*, a rjeđe u istom značenju i *jèčim*. O kontaktu s govornicima čakavskih idioma svjedoče i primjeri *ùjāt – uzeti*, *oduzeti* i *zàjāt – posuditi*, s čakavskim fonološkim

[1] Vidi Ante Kraljević, *Ričnik zapadnoercegovačkoga govora*, Široki Brig – Zagreb, 2013.

[2] Usp. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 1., A-J, Zagreb, 1971., str. 766.

razvojem *ję* > *ja* od praslav. glagola *jęti*[3]. S prefiksom *u-* to je upravo svršeni glagol *ujat* – *uzeti*, *oduzeti*, a s prefiksom *za-* svršeni glagol *zàjāt* – *posuditi*.

Prilog *vàvīk* u značenju *uvijek* također je zabilježen u zapadnohercegovačkim govorima. Riječ je o čakavskom razvoju *vъ* > *va*, tj. *vъvěk* > *vavik*, koji opet svjedoči o kontaktu zapadnohercegovačkih i čakavskih idioma.

Ikavski refleks jata susreće se i u primjerima tipa *òtikle mi nòge* – *otekle mi noge*, npr. u Klobuku.

Zanimljivi su i pojedini pridjevi bez provedene novoštokavske vokalizacije tipa *vàljal* – *vrijedan*, *radišan*; *nevàljal* – *nevaljao*[4], *ȍbal* – *obao*. Budući da je novoštokavska vokalizacija u južnohrvatskim štokavskim idiomima većim dijelom provedena u 16. stoljeću[5], a u 17. praktički dovršena[6], navedene primjere u zapadnohercegovačkim idiomima bez provedene vokalizacije također valja smatrati posljedicom kontakta s čakavcima. Valja ipak naglasiti da se takvi primjeri bez provedene vokalizacije susreću tek iznimno. U ostalim je primjerima vokalizacija provedena, npr. u pridjevu *veseo*. Vrlo je zanimljivo značenje *sit*, *zdrav* koje je za pridjev *vȅseo* navedeno u Kraljevićevu rječniku, a odnosi se na stoku[7]. Riječ je, naime, o jednom od vrlo starih značenja toga pridjeva u hrvatskome jeziku. Može se usporediti s prilogom *vȅselo* u značenju *brzo* u brojnim čakavskim govorima otoka Hvara[8], u kojima je čest izraz *vȅselo jȋst* u značenju *brzo jesti*[9], te tako biti sit i zadovoljan. Ako pridjev ili glagolski pridjev radni nakon provedene vokalizacije završava na *-io*, umeće se međusamoglasničko *j*, npr. *zdrȉjo* – *zreo*. Navedeni primjeri *veseo* i *zdrȉjo* rezultat su vokalizacije dočetnoga *l* > *o*. Međutim, kao i u brojnim novoštokavskim ikavskim govorima u Dalmaciji (također u nemalom broju čakavskih govora koji su pod njihovim utjecajem), u zapadnohercegovačkim se govorima ostvaruje i

[3] Usp. Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana, 2009., str. 240.

[4] Sa sociolingvističkoga aspekta vrlo je zanimljivo što je u normiranom književnom jeziku očuvan pridjev *nevaljao* kao samostalan pridjev koji je tvorbeni antonim pridjeva *valjao* od kojega je bio izveden. Međutim, pridjev *valjao* danas se u normiranom književnom jeziku rabi samo kao glagolski pridjev radni.

[5] Usp. Sanja Vulić, „Štokavski hrvatski književni jezik“, *Povijest hrvatskoga jezika. 16. stoljeće*, 2. knjiga, Ante Bičanić (ur.), Zagreb, 2011., str. 135. – 137.

[6] Usp. Sanja Vulić, „Štokavski hrvatski književni jezik u 17. stoljeću“, *Povijest hrvatskoga jezika. 17. i 18. stoljeće*, 3. knjiga, Ante Bičanić (ur.), Zagreb, 2013., str. 108. – 110.

[7] Usp. A. Kraljević, *n. dj.*, str. 400.

[8] Usp. npr. Radoslav Benčić. *Rječnik govora grada Hvara*, Hvar, 2013., str. 489.

[9] Prema mojim terenskim bilješkama iz Svirača na Hvaru iz g. 1985.

vokalizacija *l* > *a*, a ako je tom novom *a* prethodio samoglasnik *a*, provedeno je sažimanje *aa* > *a*, npr. u pridjevu *nagal* > *nagaa* > *nágā* – *nagao*, ili u imenici *posal* > *posaa* > *pòsā* – *posao*; *oral* > *oraa* > *òrā* – *orao* (G jd. *órla*) itd.

Brojne čakavske i novoštokavske ikavske govore vežu realizacije *rébac* – *vrabac* i *rêst*, pz. *réste*[10] – *rasti* sa sekvencijom *re*, umjesto *ra*, npr.: *Na njîvan je rêslo žîto.* U zapadnohercegovačkim novoštokavskim ikavskim govorima izostaje realizacija *krest*, tj. govori se *krȁst*, pz. *kráden*. Međutim, susreće se promjena *ro* > *re* u riječi *greb* (< *grob*) koja je opet zajednička i brojnim čakavskim govorima. U zapadnohercegovačkim je govorima uobičajena i zbirna imenica *grêblje*.

Posebno valja izdvojiti složen pridjev *sȅmogūć* u značenju *svemoguć*, uz koji Kraljević navodi da se rijetko rabi. Prvi dio te složenice je pridjevska zamjenica *se* (< *vьse*), s razvojem kao u čakavštini, gdje se nakon redukcije poluglasa prestalo artikulirati i inicijalno *v* iz novonastaloga skupa *vs*, tj. razvoj je bio *vьse* > *vse* > *se* u značenju *sve*. Inače je u novoštokavskim ikavskim, a pod štokavskim utjecajem i u mnogim čakavskim govorima, uobičajeno premetanje fonema nakon gubljenja poluglasa, tj. razvoj *vьse* > *vse* > *sve*.

Izostanak artikulacije fonema /*h*/ u skladu je sa značajkama suglasničkoga sustava novoštokavskih ikavskih govora. Primjeri s reduciranim inicijalnim *h* su npr. glagoli *òtit* – *htjeti*, *hotjeti*; *ódat* – *hodati*. Na mjestu reduciranoga inicijalnoga *h-* može se pojaviti protetsko *j-*, npr. u posuđenici *jelikòpter* (< *elikopter* < *helikopter*). Zanimljivi su primjeri s očuvanim udvojenim samoglasnicima nakon redukcije fonema *h* u sredini riječi, npr. *ȍol* (< *ohol*) – *ohol* > *ȍolōst* – *oholost*; *ȍolit se* – *oholiti se*; *póod* (< *pohod*).

Imenica *puž* u etimologijskoj je vezi s praslav. osnovom **pьlz-* iz koje su izvedeni glagoli u značenjima *gmizati*, *klizati se* itd.[11] Budući da se taj glagol rabio i s prefiksom *s-* za tvorbu svršenih glagola, u Dalmaciji je i u čakavskim i u novoštokavskim ikavskim govorima, a isto tako i u novoštokavskim ijekavskim govorima na dubrovačkom području, uobičajena realizacija *spûž* u značenju *puž*. Isto je u zapadnohercegovačkim govorima. Analogijom su na istom području i neki svršeni glagoli dobili *s-*, npr. glagol II. vrste *skríknit* (< *kriknit* < *kriknut*) u značenju *vrisnuti*, *kriknuti*.

[10] Čakavski se primjeri u većini oblika naglasno razlikuju od navedenih novoštokavskih.

[11] Usp. P. Skok, *n. dj.*, knj. 3., Zagreb, 1973., str. 83.

Fonem *f* također nije svojstven novoštokavskim ikavskim govorima. Susreće se tek u ponekim novijim posuđenicama kao npr. *làufer* (njem. *Läufer* – *trkač*, *glasnik*, također figura u šahu). Inače se uglavnom zamjenjuje fonemima /*p*/ ili /*v*/, npr. *pẽca* u značenju *vinski talog* (prema mletačkomu *fezza*)[12]; *prâtar* (lat. *frater*); *štapéta* (prema tal. *staffetta* u značenju *glasnik*); *vàlīnga* (< *falinga*) *mana*, *nedostatak* i *pogrješka* (riječ s talijanskim korijenom, prema tal. *fallanza*); *vàjerund* – *svršetak*, *kraj* (prema njem. *Feierabend* – *svršetak rada*, *početak*); *òvīnger* – *vješalica za odjeću* (prema njem. *aufhängen* – *objesiti*); dvočlani izraz *vanj tàkī* u značenju *ne može biti bolji*, *upravo takav treba biti* (prema njem. *fein*, što se opet razvilo od tal. *fino* < *finire*)[13]. Zapadnohercegovačke izraze *vanj tàkī*; *vanj tàkō* moguće je usporediti sa sukladnim izrazim u drugim hrvatskim govorima, npr. *fànj takȏ* – *upravo tako* u čakavskom govoru Vrbnika na otoku Krku[14].

Analogijom prema epentetskom *l* kao vrsti novoga jotiranja u primjerima tipa *grãblje*; *grêblje* – *groblje*; *drvljēča* – *drvlje*, *drveće* i dr., promjena *l* > *lj* susreće se i u primjerima gdje nema takva tipa glasovne promjene, npr. *òrūžlje* – *oružje*; *prȉključer* – *prekjučer*; *propétlje* – *raspelo*, *propelo*; *smètlje* – *smeće*. Primjeri *propétlje* i *smètlje* pokazuju da se prethodno u tim riječima nije provelo novo jotiranje, karakteristično za novoštokavštinu. Naime, u dijelu zapadnohercegovačkih govora provedeno je novo jotiranje u tim primjerima, pa se govori *propéće* (< *propetje*) i *smèće* (< *smetje*). U govorima u kojima to novo jotiranje nije provedeno, počelo se realizirati analoško epentetsko *l*, tj. dogodila se promjena *propetje* > *propétlje*; *smetje* > *smètlje*. Doduše, u potonjem se primjeru *l* moglo pojaviti i križanjem s riječju *metla*.[15] Valja ipak imati na umu da u zapadnohercegovačkim novoštokavskim ikavskim govorima još uvijek ima primjera bez provedenoga novoga jotiranja, bilo da je riječ o izostanku epentetskoga *l*, ili o izostanku promjena *dj* > *đ*, odnosno *tj* > *ć*, npr. u imenicama *nètijāk* – nećak; *rȍdijāk* – *rođak*, u pridjevima *dìvijī* / *dȉvjī* – *divlji*; *tèletijī* / *tȅletjī* – *teleći*, npr. *tȅletjē mêso*. Primjeri pokazuju da je jotiranje najčešće izbjegnuto umetanjem fonema

[12] Ta se posuđenica, s fonemom *f* ili s nekim fonemom koji se počeo realizirati nakon izostanka artikulacije *h*, u hrvatskom jeziku rabi od starine, bilo u svom temeljnom značenju *talog općenito* ili u prenesenu značenju *društveni talog*. Sjetimo se npr. Držićeva izraza *feca od ljuckoga naroda* u značenju *društveni talog*, *najgori ljudi* u govoru Dugoga Nosa u *Dundu Maroju*.

[13] Usp. P. Skok, *n. dj.*, knj. 1., str. 517.

[14] Prema mojim terenskim bilješkama iz govora toga mjesta.

[15] Upravo na takav način realizaciju *smetlje* objašnjava etimolog P. Skok, *n. dj.*, knj. 2., Zagreb, 1972., str. 412.

i, tj. promjenom *tj* > *tij*; *dj* < *dij*. U primjeru *dìvijī* promjenom *vj* > *vij* izbjegnuta je epenteza kao način jotiranja. U primjeru *òžuljak* – *ožujak* promjena *j* > *lj* vjerojatno je rezultat pučke etimologije. Valja upozoriti da u ovim govorima ima i primjera s provedenim najnovijim jotiranjem, npr. *ćȇrat* – *tjerati*, *pòćerat* – *potjerati*, *ùćerat* – *utjerati*.

Epentetsko *d* unutar skupa *zr* karakteristično je za novoštokavske ikavske govore u zapadnoj Hercegovini i Dalmaciji, a također i za brojne čakavske govore, posebice govore južnočakavskoga ikavskoga dijalekta. Iz zapadnohercegovačkih govora izdvajamo primjere *zdrâk* – *zrak*; *zdrȁka* – *zraka*; *zdrȉjat* – *zreti*; *zdrȉjo* – *zreo*; *obàzdrīt se* – *obazrijeti se*. Analogijom prema svršenom vidu *obàzdrīt se*, fonem *d* realizira se i u od njega imperfektivizacijom izvedenu nesvršenom glagolu *obàzdirat se* – *obazirati se*.

Balkanski turcizam *kàpak* / *kápak*, u značenjima *zaklopac na prozorima* i *vjeđa*, u dijelu se zapadnohercegovačkih govora realizira u fonološkoj inačici *klápak*, najvjerojatnije analogijom prema glagolu *klàpat* jer kapci klapaju na vjetru. Analogijom prema *kapak* > *klapak* vjerojatno su se pojavile i inačice romanizma *kàšūn* i *klàšūn* / *klàšūn* u značenju *drveni sanduk* (prema tal. *cassone*).

2. Izbor iz rječotvorja

Kao i inače u novoštokavskim idiomima, sufiksi *-ar* i *-ār* u zapadnohercegovačkim su govorima osobito plodni pri tvorbi imenica koje označuju mušku osobu. U hrvatskoj je tradiciji takav način tvorbe bio izrazito plodan. Tako se npr. od davnine rabila imenica *školar* u današnjem leksičkom značenju *učenik*, tj. s tvorbenim značenjem *onaj koji polazi školu*. Budući da je većina djece išla samo u tzv. pučku školu, u idiomu zapadne Hercegovine izvedenica *škȍlar* tradicionalno se rabi u tom značenju. Od izvedenice *škȍlar* dalje je u tvorbenom nizu mocijskom tvorbom izvedena imenica *škȍlarica* koja označuje žensku osobu. Upravo te dvije izvedenice nalazimo i u idiomima u polutisućljetnoj hrvatskoj dijaspori (npr. u Gradišću u Austriji), u značenjima *učenik*, odnosno *učenica*. Šteta je što se u današnjem normiranom hrvatskom književnom jeziku stara hrvatska izvedenica *školar* vrlo rijetko susreće. Zanimljivo je u idiomu zapadne Hercegovine supostojanje spomenute izvedenice *škȍlar* i izvedenice sufiksom *-(a)c*, tj. *škólac* u značenju *onaj koji je završio školu*.

U oba je primjera riječ o odimeničkoj tvorbi, tj. o izvedenicama od imenice *škola*, koje izvedenice označuju mušku osobu, a različiti sufiksi uvjetuju različita značenja. Od te je imenice izveden i glagol 4. razreda V. vrste *škólat (se) – polaziti školu*, *ići u školu*, koji je također bio uobičajen u hrvatskoj jezičnoj tradiciji. U normiranom književnom jeziku postupno ga je potisnuo glagol VI. vrste *školovati (se)*.

Među izvedenicama sufiksom *-ār* koje označuju mušku osobu, izdvajamo ovom prigodom i jednu imenicu izvedenu od rednoga broja sufiksalnom tvorbom. To je imenica *trèćār* u značenju *trećoredac*, od koje je mocijskom tvorbom izvedena imenica *trećàrica* u značenju *trećoredica*, *trećoretkinja* za žensku osobu. Imenica *pȉl(i)ca* u značenju *mlada kokoš*, nije izvedenica mocijskom tvorbom jer riječ *pȉle* od koje je formalno izvedena označuje biće neutralno po spolu. Uz to je riječ *pȉl(i)ca* na rubu tvorbene motiviranosti jer joj nije značenje *žensko pile* nego *mlada kokoš*, što nije u potpunosti isto.

Pri mocijskoj tvorbi, kako je i inače uobičajeno u hrvatskom jeziku, najčešće se od imenica koje označuju muško biće izvode one koje označuju žensko. Međutim, obrnutih primjera, tj. kada se od imenica koje označuju žensko biće izvode one koje označuju muško, u hrvatskim zapadnohercegovačkim idiomima više je nego u normiranom književnom jeziku. Među takvima izdvajamo primjer *jarébac* u značenju *mužjak jarebice*, koji je mocijskom tvorbom sufiksom *-(a)c* izveden od skraćene osnove imenice *jarebica*. S leksičkoga je stajališta zanimljiva imenica *šȇtka* u značenju *lisica*, od koje je (od skraćene osnove) mocijskom tvorbom sufiksom *-(a)k* izvedena imenica *šétak – lisac*. Inače, imenice *šetka* i *šetak* u tom su značenju uobičajene i u dijelu novoštokavskih ikavskih govora u Dalmatinskoj zagori, posebice na području Biokova. Za glasanje muške životinje rabi se glagol *krívit se*, tj. *šétak se krîvī*. Inače, glagol *krívit se* rabi se i u značenju *derati se*. Od imenice *gȕda – prasica*, koja označuje životinju ženskoga spola, mocijskom tvorbom sufiksom *-in* izvedena je imenica *gùdīn – prasac*. P. Skok nastanak imenice *gȕda* povezuje s onomatopejskim uzvikom *gúć* za vabljenje i gonjenje svinja[16].

[16] Usp. P. Skok, *n. dj.*, knj. 1., str. 629.

U značenju *vȓt* rabi se realizacija *vȓtā* (G jd. *vȓtla*), nastala vokalizacijom i sažimanjem samoglasnika, tj. razvojem *vrtal*[17] > *vrtaa* > *vrtā*. Od osnove *vrtl-* sufiksom *-ić* izvedena je umanjenica *vȓtlić*. Rabi se i u značenju *dječji vrtić*.

Zanimljiva je i apstraktna imenica *prȍživljāj* u značenju *proživljeni život*, koja je sufiksom *-jāj* izvedena od prezentske osnove svršenoga prefigiranoga glagola *proživit*. Na granici tvorbene osnove i sufiksa provedena je glasovna promjena jotiranja, tj. epentetsko *l*: *vj* > *vlj*.

U hrvatskim novoštokavskim ikavskim idiomima od starine su se rabile izvedenice sufiksom *-uša* za oznaku različitih knjiga, kao npr. *likàruša* (priručnik o lijekovima i liječenju), *Bàbuša*, odnosno *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, knjiga franjevca Tome Babića (oko 1680. – 1750.), i *Stipanuša* ili *Ispovid krstjanska*, knjiga franjevca Stipana Markovca Margitića (oko 1650. – 1730.)[18]. U zapadnohercegovačkim govorima osobito je zanimljiva izvedenica *rvatuša* u značenju *neka stara hrvatska knjiga* pa je, prema tomu, to izvedenica od etnonima *Rvat* (< Hrvat).

Među pridjevskim sufiksalnim izvedenicama zanimljiv je npr. pridjev *šȃrevit* u značenju *šaren*, koji je izveden sufiksom *-evit*.

Od osnova pojedinih imenica, u normiranom se hrvatskom književnom jeziku sufiksom *-av* izvode pridjevi koji označuju opskrbljenost onim što znači imenica, npr. *balav*, *bodljikav*, *dlakav*, *kvrgav*, *mišićav*, *pjegav*, *žuljav*.[19] U tvorbenom sustavu normiranoga jezika ostalo je puno „praznih“ mjesta za tvorbu takva tipa pridjeva. Zato nije začudno što se u zapadnohercegovačkim govorima rabe i realizacije kojih (za sada) nema u normiranom književnom jeziku, kao npr. *snìgav* u značenju *pun napadnutoga snijega*.

Brojevi tvoreni sufiksom *-ero* karakteristični su za hrvatski jezik. Sukladno tomu sastavnim su dijelom zapadnohercegovačkih govora, npr. *dȅsetero*.

U hrvatskom jeziku od starine su bili uobičajeni vremenski prilozi izvedeni sufiksom *-oč*. Danas se još u normiranom književnom jeziku rabe dva: *jèdnōč* i *nȅkōč*.[20] U zapadnohercegovačkim govorima susreće se i vremenski prilog *ȍdjednōč*, koji je izveden prefiksom *od-* od priloga *jèdnōč*. Tu je i vremenski prilog

[17] Skok razvoj *vrt* > *vrtal* tumači kao rezultat utjecaja latinskoga deminutivnoga završetka *-ulus*. Navodi primjere iz čakavskih govora s obalnoga područja. Usp. P. Skok, *n. dj.*, knj. 3, str. 631.

[18] Te su knjige bile vrlo popularne pa odatle i potreba za takvim kratkim nazivanjem.

[19] Usp. Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, Zagreb, 2002., str. 478. – 480.

[20] Usp. *isto*, str. 560.

drugoč u značenju *drugi put*, koji se rijetko rabi. Šteta je što ta dva pridjeva nisu u uporabi i u normiranom hrvatskom književnom jeziku. Zanimljivo je da su sastavnim dijelom gradišćanskohrvatskoga književnoga jezika jer se rabe u brojnim hrvatskim govorima u polutisućljetnoj dijaspori, osobito čakavskim.

U zapadnohercegovačkim idiomima prefiksalno-sufiksalna tvorba vrlo je plodan tvorbeni način. Osobito su česte različite tvorenice toga tipa nastale od imenica koje, ovisno o sufiksu kojim su izvedene, mogu pripadati različitim vrstama riječi. Za ilustraciju donosimo imenicu *bèžênac*, koja je izvedena prefiksom *bez-* i sufiksom *-(a)c*, a na granici prefiksa i tvorbene osnove dogodile su se dvije glasovne promjene, najprije jednačenje po mjestu tvorbe *zž* > *žž*, a zatim ispadanje jednoga od tako nastalih udvojenih suglasnika. Tvorbeno je značenje imenice *bèžênac* „onaj koji je bez žene", a leksičko je značenje „onaj koji nije oženjen". U današnjem je hrvatskom književnom jeziku u tom značenju uobičajena prefiksalno-sufiksalna izvedenica *neženja*. Budući da u današnjem svijetu velik broj neoženjenih muškaraca ipak živi s nekom ženom kao sa suprugom, dobro bi bilo za neoženjena muškarca zadržati naziv *neženja*, a iz zapadnohercegovačkih bi se idioma mogao usvojiti naziv *bèžênac* u značenju *muškarac koji ne živi sa ženom*.

Tvorenica *pȁvečerak* izvedena je od osnove imenice *večera* prefiksom *pa-* i sufiksom *-(a)k*. Budući da prefiks *pa-* u hrvatskom jeziku ima značenje *poslije*, *nakon*, *opet*, *ponovo*, a izvedenice sufiksom *-(a)k* često označuju nešto umanjeno ili ublaženo u odnosu na polaznu riječ, s tim je u skladu i prefiksalno-sufiksalna tvorenica u zapadnohercegovačkom idiomu *pȁvečerak*, u značenju *zakuska nakon večere*, koja bi svoje mjesto opravdano mogla naći u hrvatskom književnom jeziku jer takav tip zakuske u današnje vrijeme nije rijetkost.[21]

Različiti nazivi za različite vrste snijega postoje samo u krajevima gdje snijeg redovito pada, i to obilnije. Po potvrdama iz zapadnohercegovačkih govora može se zaključiti da su zime obilovale snijegom. Tako je npr. prefiksalno-sufiksalnom tvorbom, prefiksom *do-* i sufiksom *-jȁk*, od imenice *kòlno* (< *kolino*) izvedena imenica *dòkolnjȁk* sa značenjem *snig* visok *do kolina*, s jotiranjem na granici tvorbene osnove i sufiksa.

[21] Usp. Sanja Vulić, „Hrvatsko leksičko bogatstvo zapadne Hercegovine", *Klasje naših ravni*, Subotica, god. XVIII., 2013., br. 9. – 12., str. 32.

Budući da se riječ *svȉtnjāk* rabi u značenju *vunena vrpca kojom su se vezale suknene hlače*, prefiksalnom tvorbom izvedena je imenica *dòsvitnjāk* sa značenjem *snig* koji je visok do *svitnjak*a, tj. do pasa. Ima još hrvatskih govora u kojima se rabe posebni nazivi za vrste snijega. Tako se npr. u mjestu Tounju (istočno od Ogulina) rabi naziv *celac* kao poseban naziv za još neugažen snijeg.

Premda rijetke uporabe, zabilježena je u zapadnohercegovačkim govorima i stara hrvatska prefiksalno-sufiksalna izvedenica *podglavač* (s prefiksom *pod-* i sufiksom *-āč*), koju je u današnjem normiranom književnom jeziku potisnuo turcizam *jastuk*. Tu je opet moguća usporedba s dijelom govora u austrijskom Gradišću, osobito sjevernom, gdje susrećemo inačicu *podglavača* u ženskom rodu (sa sufiksom *-ača*). Osim u Hercegovini imenica *podglàvāč* u muškom rodu u tom se značenju rabi i u pojedinim novoštokavskim govorima u Dalmatinskoj zagori, npr. u Prugovu u zaleđu Splita, a u glasovnoj inačici *podglavâč* poznaju je i Hrvati kajkavci, npr. u Međimurju.

Prefiksalno-sufiksalne tvorenice s glagolskim značenjem često su od imeničke osnove izvedene prefiksima *o-* ili pak *po-*, te sufiksom *-it* za tvorbu glagola. U pravilu se tako tvore svršeni glagoli, npr. *opròličit* u značenju *nastati proljeće*; *òsiverit* u značenju *nastati suho i hladno vrijeme s vjetrom sjevercem*. Glagoli *oproljećiti* i *osjeveriti* u istu značenju također su neostvaren potencijal u tvorbenom sustavu normiranoga hrvatskoga književnoga jezika.

U značenju *šišmiš* na razmatranu se području rabio dvočlan naziv *slìpi miš*. Budući da se naziv izgovarao kao jedna naglasna cjelina s naglaskom na pridjevu, postupno se počeo realizirati kao sraslica *slìpimiš* (G jd. *slìpimiša*).

3. Napomena iz sintakse

U zapadnohercegovačkim se idiomima pripovijedanje prošlih događaja izriče imperativom, npr. *krȕv se pèci na ògnjištu – kruh se pekao na ognjištu*; *otíđi po dèsetero čȅljādi – otišla sam po desetero ljudi*; *ôvcu ostríži, opèri vùnu i prédi – ovcu sam ostrigla, oprala vunu i prela*. Takav je način pripovijedanja uobičajen u novoštokavskim ikavskim govorima. Za razliku od toga pripovjedačkoga imperativa koji označava prošlu radnju, u izravnom se obraćanju rabi imperativ kao zapovjedni način.

4. Izbor iz leksika

Budući da sve hrvatske govore karakterizira uporaba riječi *kruh*, tako je i u zapadnohercegovačkim govorima, u kojima se rabi fonološka inačica *krȕv*. Fonem *v* u nominativnom se obliku rabi analogijom prema genitivnom obliku. Naime, nakon izostanka artikulacije fonema *h*, koji je, kako je već navedeno, svojstven ovomu tipu govora, u „kosim" se padežima počelo artikulirati međusamoglasničko *v* kako bi se izbjegao zijev. Analogijom prema „kosim" padežnim oblicima fonem *v* počeo se rabiti i u nominativu, tj. razvoj je bio: *kruh* > *kru* > G jd. *krua* > G jd. *kruva* > N jd. *kruv*.

S leksičkoga gledišta izdvajam staru hrvatsku riječ *gvȏzd* (prema praslav. **gvozdь*). Temeljno značenje te riječi jest *drvo*, a odatle zbirno *drveće*, a zatim *šuma*. U potonjem je značenju riječ zabilježena u pojedinim zapadnohercegovačkim idiomima, obično u sklopu imena neke konkretne šume, npr. *Ràkickī gvȏzd*. I inače je u hrvatskom jeziku ta riječ česta u toponimiji, npr. *Gvozd* je bila planina s gustom šumom, koja je danas poznata pod imenom *Petrova gora* jer je na njoj poginuo posljednji hrvatski kralj Petar Svačić. Tu su i imena mjesta *Gvozdànskō* u središnjoj Hrvatskoj, zatim *Zàgvozd* u Dalmatinskoj zagori i dr.

Jedno od zabilježenih značenja stare hrvatske riječi *làpat* u zapadnohercegovačkim govorima jest *komad zemlje*. Može se usporediti s realizacijom u govoru čakavskoga mjesta Bibinje (južno od Zadra), u kojem riječ *lȅpat* znači „komad nečega, obično veći"[22]. U hrvatskoj jezičnoj starini imenica *lapat* je označavala veći komad polja, tj. rabila se u značenju *njiva*. Hrvati u polutisućljetnoj dijaspori u austrijskom Gradišću, zapadnoj Mađarskoj i Slovačkoj, koji su glavninom čakavci, i danas rabe riječ *lapat* u značenju *njiva*.[23] U istom su je značenju rabili i potomci Hrvata koji su 1715. iselili iz središnje Hrvatske u mađarski dio Baranje, a govor im je glavninom bio čakavski[24]. Premda rijetko, i danas se od čakavaca u središnjoj Hrvatskoj još uvijek može čuti riječ *lapat* u tom značenju, npr. u Oštarijama, ali danas već usporedno s riječju *njiva*.[25] U Dalmaciji, osobito u sjeverozapadnim dijelovima, prevladalo je značenje

[22] Usp. Božidar Šimunić, *Rječnik bibinjskoga govora*, Zadar, 2013., str. 355.

[23] Prema mojim terenskim bilješkama iz različitih mjesnih govora u sjevernoj polutisućljetnoj dijaspori.

[24] Usp. Sanja Vulić, „Govori Hrvata u Mađarskoj koji su podrijetlom sa širega ogulinskog područja", *Modruški zbornik*, knj. 1., Modruš, 2007., str. 36.

[25] Usp. Sanja Vulić, „Govor Oštarija kod Ogulina u odnosu prema gradišćanskohrvatskim govorima", *Panonski ljetopis 2003*, Robert Hajszan (ur.), Pinkovac – Güttenbach, 2003., str. 428. – 439.

komad. Tako npr. Jakov Pletikosa u svom putopisu *Putovanje k Jerozolimu god. 1752*., napisanu na novoštokavskom ikavskom idiomu, rabi riječ *lapat* u značenju *komad općenito*[26], što se može usporediti s bibinjskim značenjem, a također i s potvrdom *lèpat* iz čakavske Povljane na Pagu[27], u značenju *komad nečega*. Govor Povljane pod stanovitim je utjecajem novoštokavskih ikavskih idioma pa nije začudno što je toj povljanskoj realizaciji bliska zapadnohercegovačka sintagma *làpat zèmljē* „komad zemlje"[28]. Inače, u značenju *komad* tu su riječ zabilježili i stariji leksikografi Mikalja, Della Bella i Stulić.

I različite druge imenice koje pripadaju općemu zapadnohercegovačkomu leksiku, osobito one koje su vezane uz zemlju i kuću, pripadaju hrvatskoj jezičnoj starini. Takva je npr. prefiksalno-sufiksalna tvorenica *pódvōrnica*, koja je u zapadnohercegovačkim idiomima zabilježena u značenju *livada ili zemlja u blizini kuće, tj. pod kućnim dvorom (dvorištem)*. Ta je imenica izvedena alomorfom *po-* prefiksa *pod-*, pred osnovom koja počinje fonemom *d* te sufiksom *-nica*.[29] Praktički se u istom leksičkom značenju *zemljište uz kuću, ili u neposrednoj blizini kuće* rabi u govoru Bibinja.[30] Predci današnjih Hrvata, uglavnom čakavaca u polutisućljetnoj dijaspori, u austrijskom Gradišću, zapadnoj Mađarskoj i Slovačkoj prenosili su tu riječ svojim potomcima više od pola tisućljeća pa su npr. Hrvati čakavci u slovačkom Podunavlju rabili fonološku inačicu *podvuõrnica*, a u čakavskom Židanu u zapadnoj Mađarskoj govore *podvôrnica*. Danas se u austrijskom Gradišću najčešće rabi realizacija u množinskom obliku kao mikrotoponim *Podvôrnice* za imena njiva, a često je tako i u zapadnoj Mađarskoj.[31] U hrvatskih je pisaca susrećemo još u doba moderne, npr. u Milana Begovića, koji je rodom bio novoštokavac ikavac.[32] U tom kontekstu valja naglasiti da se u hrvatskom jeziku riječ *dvor* tradicionalno rabila i u značenju *kućno dvorište*. U tom je značenju riječ *dvor* do danas očuvana u većini čakavskih govora, npr.

[26] Usp. Jakov Pletikosa, *Putovanje k Jerozolimu god. 1752*., Josip Lisac – Mirjana Šokota (prir.), Šibenik, 2000., str. 167.

[27] Usp. Ante Tičić, *Rječnik govora mjesta Povljane*, Zadar, 2004., str. 177.

[28] Usp. A. Kraljević, *n. dj.*, str. 160.

[29] Može se smatrati i izvedenicom prefiksom *pod-* s glasovnom promjenom ispadanja suglasnika (*d d* > *d*) na granici prefiksa i tvorbene osnove.

[30] Usp. B. Šimunić, *n. dj.*, str. 513.

[31] Usp. S. Vulić, „Govori Hrvata...", str. 125

[32] Usp. Sanja Vulić, „Jezične napomene o svesku trećem", Milan Begović, *Sabrana djela*: *Drame I*, sv. III., Tihomil Maštrović (ur.), Zagreb, 2005., str. 362.

u govoru grada Hvara[33], u Bibinjama[34], u govoru grada Splita, u različitim govorima u polutisućljetnoj hrvatskoj dijaspori itd.

U govorima zapadne Hercegovine zabilježena je i stara imenica *têg* u značenju *prekopana, uzorana zemlja, oranica*. U istom se značenju ta riječ rabi u čakavskim Bibinjama.[35] U polutisućljetnoj hrvatskoj dijaspori dogodio se pomak značenja pa se *têg*, odnosno *tîêg*, rabi u metonimijskom značenju *žito*. Od starijih hrvatskih autora riječ *teg* rabio je Bartol Kašić npr. u svojoj gramatici iz 1604. godine, i to u značenju *djelo*, *rad*. U istoga se autora u istom djelu susreće i glagol V. vrste *težati* u značenju *obrađivati zemlju*. Susreće se taj glagol i drugdje u hrvatskim tekstovima, npr. u *Modruškom urbaru* u središnjoj Hrvatskoj (sastavljenu po nalogu kneza Bernardina Frankopana 1486.)[36]. U govoru Bibinja rabi se u istom značenju glagol IV. vrste *težîti*.[37] U tom su ga značenju rabili i pojedini stari hrvatski pisci, npr. u 17. stoljeću Dubrovčanin Vladislav Menčetić.[38] Upravo je od spomenutoga glagola *težati* / *težiti* nekoć bila izvedena imenica *težak* u značenju *poljodjelac*, *onaj koji obrađuje zemlju*, koja se i danas rabi u normiranom hrvatskom književnom jeziku.

U brojnim novoštokavskim ikavskim govorima u zapadnoj Hercegovini i Dalmatinskoj zagori (npr. Sinj i okolica, zaleđe Omiša)[39] nerijetko se rabi prijedlog *su* (za razliku od normiranoga hrvatskoga književnoga jezika u kojem su samo prijedlozi *s* i *sa*, od kojih je potonji uvjetovan početnim fonemom u riječi s kojom se taj prijedlog rabi). U razmatranim pak govorima prijedlog *su* dolazi s jednosložnim riječima s dugim naglaskom. Obično su to zamjenice, naravno, u instrumentalnom obliku, npr. *sù kīn – s kim*; *sù čīn – s čim*; ili pak brojevi, npr. *sù dvā – s dva*; *sù trī – s tri*; *sù stō – sa sto*. Prefiks *su-* bio je vrlo plodan pa se npr. nekoć rabio i uz glagol *vezati* > *suvezati*. Taj glagol u zapadnohercegovačkim govorima nije očuvan, ali je očuvana od toga glagola nultim sufiksom izvedena imenica *súvez* u značenju *zajednička obrada zemlje udruženim oruđem i teglećim životinjama*, a također i izraz *òrat na súvez* u značenju *orati*

[33] Usp. R. Benčić, *n. dj.*, str. 153.
[34] Usp. B. Šimunić, *n. dj.*, str. 221.
[35] Usp. *isto*, str. 714.
[36] Usp. Sanja Vulić, „Jezik *Modruškoga urbara*“, *Čakavska rič*, Split, god. XXXVIII., 2010., br. 1. – 2., str. 149.
[37] Usp. B. Šimunić, *n. dj.*, str. 717.
[38] Usp. S. Vulić, „Štokavski...“, str. 151.
[39] Prema mojim terenskim zapisima.

naizmjence svoje i suveznikove oranice zajedno upregnutim svojim i suveznikovim konjem ili volom. Imenica *súvestvo*, nastala sekundarnom sufiksacijom sufiksom *-stvo* od imenice *suvez*[40], rabi se u istom značenju kao i imenica *súvez* od koje je izvedena. Sufiksom *-nīk* od imenice *suvez* izvedena je imenica *súvezník* u značenju *onaj koji je u suvezu, koji je dao životinje za zajedničku zapregu*. Dalje je u tvorbenom nizu izveden odnosni pridjev *súvezníckī*, u značenju *koji se odnosi na suveznike*. Upravo su na temelju značenja riječi *suvez*, *suveznik*, *suvezníčki* u normiranom hrvatskom književnom jeziku prihvaćene riječi s današnjim značenjem *savez* (*sporazum o zajedničkoj suradnji*; *udruženje*) s izvedenim pridjevom *savezni*, od kojega je opet izvedena imenica *savezník*, a od nje odnosni pridjev *savezníčki* i apstraktna imenica *savezništvo*. Suvremena značenja zapravo su se razvila od značenja koja su se odnosila na međusobnu potporu pri obrađivanju zemlje. Šteta je što se pri normiranju hrvatskoga književnoga jezika nije oslanjalo na hrvatsku jezičnu tradiciju, jer bi u tom slučaju bile normirane realizacije *suvez*, *suvezni*, *suveznik*, *suvezníčki*, *savezništvo*.[41]

Osobito je u zapadnohercegovačkim govorima zanimljiva imenica *srída* (naravno, ne kao oznaka trećega dana u tjednu, nego u značenju *stado goveda*) i od nje izvedena imenica *srìdār* u značenju *čuvar stada goveda*. U tom je značenju riječ *srida* glasovna inačica stare hrvatske riječi *črida*, odnosno *čreda* ili *črieda* koju je, u inačici *črida*, rabio već Marko Marulić u svojoj *Juditi*. Ponegdje se u jezikoslovnim raspravama smatra kako su Marulić i ostali hrvatski pisci u 16. stoljeću tu riječ preuzeli iz staroslavenske pisane tradicije. Tako je npr. jezikoslovac Josip Vončina staru hrvatsku riječ praslavenskoga podrijetla *črida* u djelu *Robinja* Hanibala Lucića smatrao staroslavenizmom, tj. riječju preuzetom iz pisanoga starocrkvenoslavenskoga jezika. Vončina zaključuje da se „može u jeziku *Robinje* prepoznati znatan broj leksičkih staroslavenizama". Među primjerima navodi i riječ *črida* u značenju *niz*, *red*; *stado* (stsl. *črěda – stado*, *red*).[42] Međutim, u značenju *stado* tu riječ hrvatski pisci nisu imali potrebe preuzeti iz starocrkvenoslavenskoga jer je ta riječ bila sastavnim dijelom hrvatskih

[40] Na granici tvorbene osnove i sufiksa dogodile su se glasovne promjene jednačenje po zvučnosti i ispadanje udvojenih suglasnika, tj. *suvez-* + *-stvo* > *suvezstvo* > *suvesstvo* > *suvestvo*.

[41] Na to je već upozorio filolog Zvonko Pandžić u zagrebačkom tjedniku *Hrvatsko slovo*.

[42] Usp. Josip Vončina, „O izvorima i jezičnim slojevima Lucićeve 'Robinje'", *Analize starih hrvatskih pisaca*, Split, 1977., str. 115. Tu postavku od Vončine kasnije preuzimaju i drugi filolozi.

govora pa je sukladno tomu Hrvati u polutisućljetnoj dijaspori i danas rabe, najčešće u inačici *čŕieda*.[43]

Od glagola *sjat(i)* > *osjati* nekoć je bila izvedena imenica *ȍsīnj* u značenju *sjenovita strana*, *strana koja nije osunčana*. Rabi se u zapadnohercegovačkim govorima usporedno s inačicom *ȍsōje*, a semantički je (premda ne i izrazom) povezana i s riječju *ladȍv(i)na*, naravno, u temeljnom značenju te riječi.

Praslavenskoga je podrijetla riječ *rupa* u značenju *otvor*, *jama* i sl. U zapadnohercegovačkim govorima susreće se inačica *rȁpa* u značenju *veća rupa*. Zanimljivo je da se u brojnim čakavskim govorima na srednjodalmatinskim otocima rabi riječ *rapa* u značenju *rupa*. Zapadnohercegovačka riječ praslavenskoga podrijetla *žbȃn*, u značenju *drvena posuda za nošenje vode u polje*, također se može susresti u čakavskim govorima.[44]

Zanimljiva je u zapadnohercegovačkim govorima i uporaba imenice *žȅlud* u značenju *žir*. Inače je danas ta riječ u tom značenju u aktivnoj uporabi u govorima sjeverozapadne čakavštine (uključujući i polutisućljetnu dijasporu) te u kajkavštini. Doduše, može se susresti i u pojedinih starijih hrvatskih štokavskih književnika pa ju je npr. u 16. st. rabio Dubrovčanin Mavro Vetranović, npr. u pjesmi naslovljenoj *Pjesanca: Aurea aetas*.

Još se uvijek rabi i stara hrvatska riječ praslavenskoga podrijetla *slȉva*. Inače se realizacija *sliva*, koja je starija od inačice *šljiva*, rabi u brojnim čakavskim govorima, kako na obalnom području tako i u središnjoj Hrvatskoj i u polutisućljetnoj dijaspori, a rabili su je i potomci iseljenika koji su 1715. otišli iz središnje Hrvatske i nastanili se u mađarskom dijelu Baranje.

Zapadnohercegovačku imenicu *šklòpac* u značenju *vrsta krpelja na ovcama i govedima* može se usporediti s riječju *klop* u značenju *krpelj*, koja je česta u sjeverozapadnoj čakavštini i kajkavštini.

Jednako su u zapadnohercegovačkim govorima zanimljive inačice *pȁuza* i *pòtpauza* u značenju *pazuho*. Gramatički su ženskoga roda. Te su riječi praslavenskoga podrijetla. Riječ *pȁuza* nastala je premetanjem fonema *z* i *u* nakon prestanka artikulacije *h*, tj. razvoj je *pazuha* > *pazua* > *pauza*. Inačica *pòtpauza*

[43] Usp. Sanja Vulić, „Sveobuhvatni *Rječnik* (prikaz *Rječnika zapadnoercegovačkoga govora* Ante Kraljevića)“, *Hrvatsko slovo*, Zagreb, god. XIX., br. 971., 29. studenoga 2013., str. 9.

[44] U Hrvatskom Grobu u Slovačkoj rabi se npr. riječ *džbanak* u značenju *vaza*, pod utjecajem slovačkih govora. Usp. Sanja Vulić – Bernardina Petrović, „Govor Hrvatskoga Groba u Slovačkoj“, *Korabljica*, Zagreb, god. IX., 1999., br. 5., str. 40. i 77.

nastala je srastanjem nekadašnjega prijedloga *pod* i riječi *pauza* (s jednačenjem po zvučnosti na tvorbenom šavu), tj. *pod- + pauza > podpauza > potpauza*. Istodobno je prefiksalna tvorenica preuzela značenje polazne riječi od koje je tvorena. Tako su polazna riječ i prefiksalna tvorenica postale sinonimi pa se može reći da je *pòtpauza* rezultat sekundarne prefiksacije. U brojnim čakavskim govorima nalazimo u značenju *pazuh* riječi koje su nekoć nastale tvorbom s prefiksom *pod-*, npr. *pòtpauz* u različitim čakavskim govorima ogulinsko-modruškoga kraja. Ta se realizacija rabila i u govoru potomaka spomenutih iseljenika iz 1715. U čakavskim govorima u polutisućljetnoj dijaspori česte su npr. inačice *potpauz*, *potpazu*, *potpaza* i dr.

Od nekadašnjega glagola *svitit(i) – svijetliti* bila je izvedena imenica *svîtnjāk* u prvotnu značenju *krijesnica*, a poslije se počela rabiti i u značenju *oganj koji se pali uoči blagdana rođenja sv. Ivana Krstitelja*, *tj. na večer 23. lipnja*. Međutim, glagol *svitit* u tom se značenju više ne rabi nego samo imenica *svîtnjāk*.[45]

Imenica *tàuzēnka* nastala je dodavanjem sufiksa *-ka* na njemačku riječ *tausend – tisuću*. Rabila se za nekadašnju novčanicu od tisuću njemačkih maraka.

U zapadnohercegovačkim je govorima očuvan i stari glagol *bântovat*, s mađarskom osnovom, u značenju *dosađivati*, *smetati*, *uznemiravati*. Čest je u govorima u polutisućljetnoj dijaspori u austrijskom Gradišću i zapadnoj Mađarskoj. U inačici *bantuvati* čest je u kajkavštini.

Budući da i bunjevački Hrvati, koji su također novoštokavci ikavci, dijelom potječu s područja zapadne Hercegovine, nije začudno što imaju puno zajedničkoga leksika s pojedinim zapadnohercegovačkim govorima. Ovom prigodom izdvajam zapadnohercegovački pridjev *sòpāran* u značenju *nemrsan*, koji rabe bunjevački Hrvati u Bačkoj, ali i Šokci u Bačkoj koji su arhaični štokavci.[46] Tako npr. bunjevačkohrvatski pisac Antun Karagić, koji je bio rodom iz mađarskoga dijela Bačke, rabio je pridjev *suparni* u značenju *posni*, *nemrsni*. U dijelu Bačke koji je danas u sastavu Srbije bunjevačkohrvatski pisci, kao npr. Vojislav Sekelj i Milovan Miković, rabe inačicu *soparan*, a šokačka Hrvatica Ruža Silađev obje inačice: *soparan* i *suparan*. Naravno, poznat je i drugdje u novoštokavskim ikavskim govorima zajedno s izvedenicama kao što je npr.

[45] Stari glagol *svitit – svijetliti* i danas se rabi u mnogim čakavskim govorima, osobito u sjeverozapadnoj čakavštini, uključujući i govore u polutisućljetnoj dijaspori.

[46] Pridjevske inačice *suparan* i *soparan* razvile su se od pridjeva *suhoparan – postan*, nakon redukcije fonema *h*.

naziv *sòpārnik* za glasovito posno jelo na području nekadašnje Poljičke Republike, koje se pripremalo i jelo uoči značajnijih blagdana.

Iz njemačkoga je posuđen pridjev *lèdik* (prema njem. *ledig*) u značenju *neoženjen* ili *neudana*. Značenja pokazuju da se morfološki nije prilagodio hrvatskomu jeziku jer izostaje poseban oblik za ženski rod.

S bunjevačkohrvatskim govorima veže zapadnohercegovačke govore među inim i glagol *uskòčit* u značenju *bez znanja roditelja potajno noću otići živjeti kod svoga izabranika (odnosi se na djevojke)*. Rabio ga je npr. bunjevačkohrvatski pisac Ivan Petreš iz mađarskoga dijela Bačke.

Etimolozima je predstavljao problem izraz s otoka Hvara *bȉt u lȗkno*; *pȁst u lȗkno; zapȁst u lȗkno* i sl. u značenju *nepokretan nemoćno ležati u postelji* (*obično pred smrt*). Rabi se u različitim čakavskim govorima na otoku Hvaru, npr. u gradu Hvaru[47], u Vrboski[48], u Svirčima i dr. Poljski jezikoslovac Wiesław Boryś zainteresirao se za taj hvarski izraz našavši ga u hrvatskoga dijalektologa Mate Hraste u zapisu iz Brusja na Hvaru. Inače se riječ *lukno* u štokavskom i u kajkavskom narječju rabi u značenju *žitna mjera*, a u kajkavaca još i u značenju *jelo koje se nosi koscima u polje*. Boryś je pokušao odgonetnuti postanak toga hvarskoga izraza. U starijih hrvatskih leksikografa, a osobito u kajkavštini, pronalazi za riječ *lukno* značenje *žitna mjera*, poslije i *porez*, a u kajkavštini još značenje *jelo koji se nosi koscima u polje*. U zapadnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima navodi riječi koje su se razvile od praslavenskoga **lonkъnò* u značenju *posuda od kore*, *kotarica*, a ta je imenica u praslavenskom bila izvedena od glagola **lękon lękti* u značenju *kriviti*, *savijati*. Na temelju toga Boryś za praslav. **lonkъnò* pretpostavlja značenje *ono što je rezultat savijanja*, što semantički dovodi u vezu s hvarskim izrazom jer je slab čovjek obično savijen, pognut i sl. Zaključuje da se tijekom semantičkoga razvoja riječ **lonkъnò* razvila u dva usporedna značenja, od kojih je prvo *kotarica*, a drugo *iznemoglost*, *slabost*. U prvom od tih značenja riječ se, smatra Boryś, proširila u različitim slavenskim jezicima, a u drugom očuvala samo kao periferni arhaizam na Hvaru.[49] Međutim, etimologija je hvarskoga izraza *past u lukno* posve drukčija, a to nam otkriva zapadnohercegovački izraz *lôgon lèžēć – bolujući dugo u postelji*, npr. *lôgon*

[47] Usp. R. Benčić, *n. dj.*, str. 274.

[48] Usp. Dinko Matković, *Rječnik frazema i poslovica govora Vrboske na otoku Hvaru*, Jelsa, 2004., str. 173.

[49] Usp. Wiesław Boryś, „Čakavski semantički arhaizam *lukno* 'iznemoglost, slabost'", *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXVII. – XXVIII., Novi Sad, 1984. – 1985., str. 95. – 97.

lèžēć zà godinu danā. Ima li se na umu da je imenica *lôg* još u praslavenskom nastala prijevojem od glagola *legti*, prez. *lęgon* u značenju *leći*, prez. *legnem*, jasno je s jedne strane da je zapadnohercegovački izraz *lôgon lèžēć* pleonazam koji se često rabio u narodnim pjesmama, a s druge je strane jasno da je hvarsko *lukno* etimologijski povezano s riječju *log – ležaj*.[50] Zato hvarski izraz *past u lukno* zapravo znači *pasti nemoćan na ležaj*, tj. *pasti u postelju*.

U pisanim tekstovima na idiomu zapadnohercegovačkih Hrvata susreće se i vremenski prilog *stȍprom* u značenju *tek*, *istom*, *netom*, *upravo*, koji se u današnjim govorima na tom prostoru najvjerojatnije više ne rabi.[51] Međutim, taj se prilog u različitim inačicama tijekom stoljeća susreće u djelima hrvatskih pisaca, a ponegdje se rabi i danas. Tako npr. Dubrovčanin Junije Palmotić u 17. stoljeću u svom djelu *Pavlimir* piše: *stoprva bješe isteklo* (tj. *upravo bješe isteklo*).U 18. stoljeću pjesnik Vice Petrović (rodom s otoka Lopuda kraj Dubrovnika) rabi u istom značenju inačicu *stoprv* u svom spjevu *San ljuveni*. Iz 19. stoljeća izdvajamo npr. Janka Draškovića i njegovo glasovito djelo *Disertatia iliti razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućjem zakonotvorcem kraljevinah naših* iz 1832., u kojem taj autor rabi prilog *stopor*, također u značenju *upravo*. Hrvatski pisac moderne Milan Begović, koji je rodom bio novoštokavac ikavac (iz Vrlike u Dalmatinskoj zagori), često je rabio takav tip priloga, npr. *stoprv* u značenju *upravo* u svojim kratkim prozama ili npr. u jednočinki *Biskupova sinovica* u sintagmi: *ti uopće ne znaš, kako valja postupati s djevojčicama, koje su stoprv jučer izašle iz samostana*, također u prijevodu drame *Götz von Berlichingen*, npr. *stoprv iz tave izvađeno*. Prilog istoga značenja, ali u inačici *stopro*, Begović rabi u drami *Stana Biučića*. Vladimir Nazor u svom sonetu *Riječi* također rabi prilog *stoprv* u istom značenju. Inačicu *stopor* još uvijek rabi stariji naraštaj u Pitvama u središnjem dijelu otoka Hvara, pa se prema tome ta riječ susreće i u čakavskim govorima. Čakavskim je govorima imanentna i istoznačna inačica *stoprv*, odnosno *stopr* koja je uobičajena u idiomima u polutisućljetnoj dijaspori. U polutisućljetnoj dijaspori u austrijskom Gradišću ima i arhaičnih štokavskih govora u kojima se rabe inačice *stoprv*, *stopr* i *stoprav*, a u kajkavskim govorima

[50] Od istoga je korijena i riječ *brlog – ležaj za životinje* pa i u zapadnohercegovačkim govorima *lóga* označuje – *mjesto gdje se legu divlje životinje* i *primitivan ležaj*.

[51] Usp. A. Kraljević, *n. dj.*, str. 336.

u polutisućljetnoj dijaspori u zapadnoj Mađarskoj inačica *stoper*[52]. U podravskom kajkavskom mjestu Goli zabilježena je inačica *stopram*[53], a P. Skok u svom je rječniku zabilježio različite potvrde iz svih triju hrvatskih narječja[54].

U zapadnohercegovačkim se govorima rabi vremenski prilog *prvō / pr̂vō* u značenju *nekoć*, *u prijašnje vrijeme*. Nastao je preobrazbom oblika srednjega roda rednoga broja *prvi*. Sukladno tomu rabi se izraz *ù pr̄vā vrimèna* u značenju *nekoć davno*, *prije*. Zapadnohercegovački prilog *prvo* može se usporediti s prijedlogom i prilogom *prvo* u brojnim čakavskim govorima (uključujući i sjeverozapadne) u značenjima *prije*, *u prijašnje vrijeme* i sl. Sufiksom *-je* izvedena je u zapadnohercegovačkim govorima realizacija *pr̂vljē – prije*, *ranije*, s epentetskim *l* kao vrstom jotiranja na tvorbenom šavu. Također su potvrđene sufiksalne izvedenice *prvošnjī – prijašnji*, *prošlī*[55] i *pr̂vimicē – prvotno*, *prije svega*. Usporedno se rabi i riječ *pr̀ija* u značenju *prije*.

Također je vrlo zanimljiv zapadnohercegovački prilog *bòjsek* u značenju *možda*, *valjda*. Može se usporediti s izrazom *bõj se* iz čakavskoga Bibinja južno od Zadra[56], u značenju *čini se da je tako*, *po svoj prilici je tako i sl.* U istom se značenju prilog *bojse* (u različitim naglasnim inačicama) susreće u brojnim mjesnim govorima na otocima oko Zadra (npr. otočić Ošljak[57], Sali na Dugom otoku[58], otok Iž[59]), u inačici *buôjse* na otoku Rivnju[60] itd. Taj se prilog, odnosno čestica, susreće još ponegdje u čakavskom govorima, npr. u govoru Novoga Sela u Slovačkoj u inačici *boljse*[61]. Navedeni primjeri pokazuju da se zapadnohercegovačka inačica *bòjsek* realizira s naveskom.

U hrvatskoj se jezičnoj tradiciji često rabila prijedložna sveza *na priliku* u značenju *na primjer*. Tako je i danas u hrvatskim govorima u polutisućljetnoj

[52] Vidi Peter Houtzagers, „The kajkavian Dialect of Hidegség and Fertohomok", *Studies in Slavic and General Linguistics*, Amsterdam, god. XXVII., 1999., str. 315.

[53] Usp. Ivan Večenaj – Mijo Lončarić, *Rječnik govora Gole*, Zagreb, 1997., str. 356.

[54] Vidi P. Skok, *n. dj.*, knj. 3., str. 62.

[55] U čakavskim se govorima može susresti inačica *pràvašnji*, npr. u govoru mjesta Modruša u središnjoj Hrvatskoj.

[56] Usp. B. Šimunić, *n. dj.*, str. 153.

[57] Usp. Ante Toni Valčić, *Rječnik govora otoka Ošljaka*, Zadar, 2012., str. 21.

[58] Usp. Ankica Piasevoli, *Rječnik govora mjesta Sali na Dugom otoku oliti Libar saljski besid*, Zadar, 1993., str. 39.

[59] Usp. Žarko Martinović, *Rječnik iškoga govora*, Zadar, 2005., str. 26.

[60] Usp. Ladislav Radulić, *Rječnik rivanjskoga govora*, Matica hrvatska Zadar, Zadar, 2002., str. 55.

[61] Usp. Sanja Vulić, „Humoreske na novoselskoj čakavštini u Slovačkoj", *Čakavska rič*, Split, god. XXXVII., 2009., br. 1. – 2., str. 195.

dijaspori, a u zapadnohercegovačkim je govorima u istoj uporabi sveza *na príliku*.

U zapadnohercegovačkim govorima rabe se stari prijedlozi *prȅz* i *bȅz* te noviji *brȅz* koji je nastao križanjem starijih inačica *prez* i *bez*. Međutim, izostaju tvorenice prefiksom *prez-*. Među izvedenicama prefiksom *bez-* navodimo npr. prefiksalnu tvorenicu *bézime – prezime*[62], prefiksalno-sufiksalnu *bèzuška – ona koja je bez uha* te prilog *bèzočicē – bezočno*, koji je također nastao prefiksalno-sufiksalnom tvorbom. Načelno se može reći da se više rabe tvorenice s novijim prefiksom *brez-*. Takva je npr. prefiksalna tvorenica *brézime – prezime*. Prefiksom *prez-* i sufiksom *-ka* izvedene su npr. imenice *brèzdānka* u značenju *duboka jama*, kao *brez dna* i *brèzditka* s tvorbeniom značenjem ona koja je *brez diteta*, tj. *nerotkinja*. Prefiksom *brez-* i sufiksom *-(a)n* izveden je pridjev *brezòbrazan*.

Zaključne napomene

Brojnim usporedbama s čakavskim idiomima u ovom radu nipošto mi nije bio cilj upućivati na tobožnje čakavsko podrijetlo novoštokavskih ikavskih govora u zapadnoj Hercegovini. Naprotiv, željelo se pokazati koliko su hrvatska narječja, dijalekti i govori u prošlosti bili međusobno čvrsto povezani u jezičnom smislu, i još su uvijek. Povezanost je dijelom uvjetovana zajedničkom poviješću hrvatskih narječja[63], a dijelom kasnijih utjecaja jednih na druge. Ovi izabrani primjeri vjerujem da dobro svjedoče koliko je u težnji za očuvanjem nacionalnoga identiteta ne samo važno njegovati nacionalni normirani hrvatski književni jezik nego također čuvati i značajke mjesnih govora koje su često nenametljiva, ali iznimno značajna poveznica hrvatske jezične prošlosti i sadašnjosti, nekadašnjega pisanoga jezika i današnjih mjesnih govora i dijalekata.

[62] U zapadnohercegovačkim govorima danas se inačica *bézime* u značenju *prezime* rijetko rabi, a u čakavskim i novoštokavskim ikavskim govorima u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji još je razmjerno česta.

[63] Usp. Iva Lukežić, *Zajednička povijest hrvatskih narječja*, *1. Fonologija*, Zagreb, 2012.

Matijas Baković

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
matbakovic@gmail.com

UDK 811.164.42:[004.738.12:352/354(497.6)"2011/2014"
811.163.42´26´27(497.6)"2011/2014"
Stručni članak

STATUS HRVATSKOGA JEZIKA NA MREŽNIM STRANICAMA SLUŽBENIH INSTITUCIJA U BiH OD 2011. DO 2014. GODINE

Sažetak

U radu će se prikazati položaj i status hrvatskoga jezika na mrežnim stranicama službenih institucija u BiH i istražit će se njegove mijene. Provjerit će se koliko „hrvatski" jezik na mrežnim stranicama bosanskohercegovačkih institucija odstupa od jedinstvene jezične norme hrvatskoga jezika, a koju i bosanskohercegovački Hrvati prihvaćaju kao svoju. Izlaganje počiva na dvama vremenski odvojenim istraživanjima: jedno je provedeno 2011. godine, a drugo u travnju 2014. Upozorit će se na nužnost drukčijega pristupa pri kreiranju i implementiranju sadržaja hrvatskih inačica državnih internetskih stranica i na prijeku potrebu stručne suradnje između administratora pojedinih stranica i jezikoslovnih stručnjaka. Iz dvaju promatranih razdoblja također se može iščitati koliko je i je li uopće bosanskohercegovačko društvo u posljednje tri godine napredovalo u svojoj multikulturalnosti.

Ključne riječi: hrvatski jezik, službeni jezik, mrežne stranice, institucije Bosne i Hercegovine

THE STATUS OF CROATIAN LANGUAGE ON WEB PAGES OF THE OFFICIAL INSTITUTIONS IN BH FROM THE YEAR 2011 TO 2014

Abstract

The paper shows the position and the status of Croatian language on web pages of the official BH institutions and it aims at exploring its changes. We shall check the degree of diversion of the „Croatian" language from the unique language norm of the Croatian language, which BH Croats accept as their own. The paper is based on two surveys: the first one was conducted in 2011 and the second one in April 2014. It will be emphasised that there is a necessity for a different approach when creating and implementing the content of Croatian official internet pages. There is a strong urge for a professional cooperation between administrators of some pages and linguists. From the monitored time span it is visible how much, if at all, BH society has improved in its multiculturalism.

Key-words: Croatian language, official language, web pages, institutions of Bosnia and Herzegovina

Uvod

Izgled i jezik službenih mrežnih stranica bosanskohercegovačkih državnih institucija i njihovih službenih dokumenata trebao bi reprezentativno predstavljati sva tri naroda i njihove književne jezike. Na žalost, odnos vlasti i vladajućih prema hrvatskome jeziku u poslijedaytonskoj BiH, u odnosu na političku podjelu zemlje na dvije teritorijalne cjeline za tri naroda, polako se vraća na predratno vrijeme, u razdoblje SFRJ, u kojem se težilo stvoriti „jedinstveni bosanskohercegovački jezički izraz". Pokušaj stvaranja jedinstvenoga bosanskohercegovačkoga jezičnoga standarda nije novija pojava i datira još s kraja 19. stoljeća kada ga je pokušao ostvariti austrougarski upravitelj Bosne i Hercegovine Benjamin Kallay. Da ta težnja ni danas nije nestala, pokazat će se u ovome tekstu.

U njemu će se opisati položaj i status hrvatskoga jezika na mrežnim stranicama službenih institucija u Bosni i Hercegovini i istražit će se njegove mijene. Provjerit će se koliko taj „hrvatski" jezik odstupa od jedinstvene hrvatske jezične norme, a koju i velika većina bosanskohercegovačkih Hrvata[1] prihvaća kao svoju. Izlaganje počiva na dvama vremenski odvojenim istraživanjima: jedno je provedeno 2011. godine, a drugo u travnju 2014.

Istraživanje provedeno 2011. godine pokazalo je da ravnopravnost konstitutivnih naroda i jezika na istraženim mrežnim stranicama[2] bosanskohercegovačkih državnih institucija počiva samo na izvanjskoj, kozmetičkoj razini, dok je malo dubljim promatranjem lako vidljivo da je riječ tek o lošoj „fasadi" koja prekriva pukotine cijeloga bosanskohercegovačkoga društva. Većina obuhvaćenih stranica uredno donosi izbornike s trima službenim jezicima BiH[3] (često i uz englesku verziju), ali nerijetko i već početnim pregledom tih izbornika ostajemo zbunjeni sadržajem koji isporučuju.

1. Agencija za državnu službu BiH

Mrežne stranice Agencije za državnu službu Bosne i Hercegovine omogućavale su 2011. godine izbor prikaza na „hrvatskome". Prikazan idiom popunjen je riječima kao *newsletter*, *sitemap*, *login*, *helpdesk*[4] pa je isprva vrlo teško odrediti o kojem je jeziku riječ. Ipak, daljnjim uvidom u leksik u kojem se nalaze riječi *organizacioni*, *opšti*, *finansijski*, *zvanični*, *saopštenje*, *konkursi*, *obezbjeđivanje* i sl. postaje jasno da, iako smo u izborniku odabrali hrvatski jezik, nije riječ o hrvatskome, odnosno, da je tu vrlo malo hrvatskoga. Nazivi mjeseci

[1] Autor ostavlja autonomno pravo dijelu hrvatskih književnika podrijetlom iz BiH (ali i svima drugima koji se služe hrvatskim jezikom) da u svom književnom izričaju koriste oblike i izraze netipične za hrvatski standard.

[2] Riječ je o stranicama Agencije za državnu službu BiH, Agencije za državnu službu F BiH, Agencije za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvalitete, Zastupničkog doma i Doma naroda Parlamenta F BiH, Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke i Ureda visokog predstavnika u BiH (OHR).

[3] Uz nazive hrvatski i srpski jezik te bošnjački, koji i Hrvati i Srbi upravo tako nazivaju, u radu će se često koristiti i izraz bosanski jezik (tako ga imenuju sami govornici, što naravno nas ne obvezuje) jer tako stoji na svim promatranim stranicama. Objašnjenje o tome kako je došlo do toga da i u hrvatskome prijevodu Ustava Federacije BiH stoji naziv bosanski jezik vidjeti u tekstu: Ivo Žanić, „Hrvati, Hrvatska i bosanskohercegovačko jezično pitanje", *Gordogan*, Zagreb, god. III. (VI.,) 2005., br. 50. (22.), str. 69. – 88.

[4] Više u tekstu: Matijas Baković, „Hrvatski jezik na službenim mrežnim stranicama bosanskohercegovačkih državnih institucija", *Jezik*, Zagreb, god. LVIII., 2011., br. 5., str. 185. – 191.

bili su (2011. godine) *avgust*, *septembar*, *decembar*… iako je na dnu same stranice pisalo da je ažurirana u *rujnu 2009. godine*. Da situacija nije mnogo bolja ni 2014., pokazuje tekst javnoga natječaja s hrvatske inačice stranice koji je pun *konkursa*, *saradnika*, *organizovanog kriminala*... Na dnu stranice nalaze se poveznice na prijavne obrasce na svim trima jezicima. Iako je sam prijavni obrazac na korektnom hrvatskom jeziku (u odnosu na samu stranicu), nalazimo pod „Izjave" izraze poput *povinovati se naredbi, izjavljujem da prihvatam, pravosnažna sudska presuda, međunarodni tribunal u Hagu* i sl.

U skladu s tim na početnoj se stranici, u „Glavnom meniju", nalazi i polje „Newsletter" (isto kao i 2011.), ali nema više, u odnosu na 2011. godinu, *help-deska*. Novost je i u donjem lijevom kutu pozicionirana slika s „Opštim informacijama" i „Informacijama za konkurse" s pripadajućim brojevima telefona.

Izbornik „O nama", podizbornik „Poslovi Agencije" u formatu PDF donosi „Strateški plan razvoja za period 2014. – 2017. godina". Iako na naslovnici stoji *februar/veljača 2014. godine*, u daljnjem se tekstu sustavno ne poštuju norme hrvatskoga jezika i njegove posebnosti pa se rabe izrazi *savremeni*, *saradnja*, *takođe*, *sistem*, *zainteresiranim licima*, *informaciono-komunikacionih tehnologija*, *svom domenu rada*, *učešće u konkursnim procedurama*, *finansijskog poslovanja* (sve iz „Uvoda").

U izborniku „Konkursi", između ostaloga, možemo pročitati sljedeće:

> *(…) Obzirom da sistem nije automatiziran u toj mjeri, može se desiti da se neki konkurs čiji je rok za prijave već istekao još uvijek nalazi u ovoj kategoriji. Jedini validni rok za prijave na konkurs naveden je u tekstu samog konkursa.*
> *(…) U skladu sa Odlukom o uslovima i načinu prijema pripravnika VII stepena stručne spreme u radni odnos u institucije Bosne i Hercegovine, Agencija na svom web sajtu objavljuje samo tekst konkursa, ne i pozive i rezultate konkursne procedure koju sprovodi institucija koja prima pripravnike.*

Krajem listopada 2014. iznova je provjereno stanje na stranicama opisanima u radu iz 2011. Odabran je najnoviji *Interni oglas za popunjavanje radnih mjesta državnih službenika u Direkciji za koordinaciju policijskih tijela Bosne i Hercegovine* objavljen 21. listopada 2014. u čijem tekstu stoji:

> *Na osnovu člana 19. stav (1) i člana 20., a u vezi sa članom 31. stav (1) Zakona o državnoj službi u institucijama Bosne i Hercegovine (…)*

Daljnji je tekst oglasa u sličnom tonu i pisan istim jezikom s izrazima *saradnik*, *učestvuje*, *uslovi*, *poznavanje rada na računaru*, *personalni dosije*…

2. Agencija za državnu službu Federacije BiH

Druga Agencija istoga imena, no ograničena na Federaciju Bosne i Hercegovine, za razliku iz 2011. godine kada je imala izbornik s različitim jezicima, sada (2014.) ne donosi taj izbornik i odmah uvodi na stranice s bošnjačkim jezikom. Istina, u lijevom kutu postoji izbornik s bošnjačkim i engleskim jezikom (moderno ilustriran zastavama), ali ostalih službenih jezika nema, iako je 2011. postojao izbornik s jezicima prije ulaska na samu stranicu. Ipak, ručnom promjenom jezika u adresnoj traci s „ba“ na „hr“ dolazimo na nekakvu, poluslužbenu, inačicu hrvatske stranice (no koliko bi prosječno internetski pismenih ljudi to znalo izvesti?!). Ta se promjena najviše očituje u izbornicima, ali je i dalje sve jednako loše. Novost je da je u formularu „Ankete“ *uopšte* zamijenjeno i sad imamo *uopće*, ali je *newsletter* ostao. Uistinu bi iluzorno bilo očekivati da se status hrvatskoga jezika na takvoj stranici poboljšao u posljednje tri godine kada su i izbornici reducirani na „domaći“ (bošnjački) i „međunarodni“ (engleski) jezik sporazumijevanja. Zato ne čudi što je i „Vizija“ i „Misija“ te Agencije ostala ista s istim izrazima kao što su *saopćenja*, *obezbijediti*, *učešća* i sl.

3. Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvalitete

Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvalitete, s jezičnoga gledišta, nudi korektnije uređene stranice (i 2011. bile su bolje u odnosu na prethodno spomenute agencije). No da ne bismo zaboravili gdje se nalazimo, podsjećaju nas izbornici „Novosti“ gdje nalazimo podizbornike: „Aktuelnosti“, „Saopćenja za javnost“ i „Natječaji i tenderi“, a izbornik „Kvalitet“ donosi „Popis eksperata“ i „Obuke eksperata“.

Iako nas odlaskom u podizbornik „Saopćenja za javnost“ odmah dočekuje naslov „Priopćenja“, oduševljenje je kratka daha jer već u odabranim priopćenjima nalazimo miješanje naziva mjeseci *maj*, *oktobar*, *rujan*, *listopad* (riječ je o četirima različitim priopćenjima iz listopada 2014. godine). Kako bismo

lakše objasnili i dočarali rabljen jezik, donosimo dio teksta iz priopćenja od 2. listopada:

> *(…) Stručnjaci angažirani na kraći vremenski period, Dietlinde Kastelliz, šef Odjeljenja za preglede i konsalting Agencije za osiguranje kvalitete i akreditaciju Austrije (AQ Austria), i Almir Kovačević, stručnjak za pitanja osiguranja kvalitete u visokom obrazovanju, dali su informacije o tome zašto je obuka povjerenstava stručnjaka važna, šta ona treba da obuhvata, kakva znanja, vještine i kompetencije treba da obuhvata, te kako materijali za obuku i njena struktura treba da se izrade kako bi bili relevantni i korisni. (…)*
> *(…) Za kraj su učesnici radionice obaviješteni o mogućnosti organiziranja promatračkih misija za predstojeće postupke akreditacije, baš kao i učesnici prve radionice prethodnog dana.*
> *Na kraju oba događaja najavljeno je da se sljedeće radionice u sklopu Aktivnosti 4. 1. planiraju između 15. i 19. prosinca 2014. godine, te da bi trebalo da uključuju istu grupu aktera.*

Korektniji i bolji hrvatski jezik, u odnosu na prijašnje izvješće ove agencije (vidjeti rad iz 2011.), nalazimo u *Izvješću* za 2012. godinu (prihvaćeno u svibnju 2013.), a pogotovo bolje od jezika mrežnih stranica Agencije za državnu službu Federacije BiH. Upada u oči *budžet* umjesto proračuna, plan *korišćenja* godišnjih odmora (umjesto korištenja), *odštampana*, *takođe*, *učestvuju*, te *januaru* (iako uglavnom piše siječanj, veljača, listopad, što ide u prilog da je original napisan na drugom jeziku, a da se onda prebacivalo na hrvatski uz pojedine pogrješke i propuste). Uz sve manjkavosti, riječ je ipak o jezično boljoj stranici, a kao zanimljivost može se istaknuti da je sjedište Agencije u Banjoj Luci.

4. Zastupnički dom i Dom naroda Parlamenta Federacije BiH

Stranice Zastupničkoga doma (u izborniku stoji Predstavnički) Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine jezično su urednije i s vrlo dobrim hrvatskim standardom, iako i ovdje, naravno, postoje izrazi poput *saopćenja*, za razliku od stranica Doma naroda koje gotovo da i ne postoje na hrvatskome jeziku (iako nas izbornik nastoji uvjeriti u suprotno)[5]. Da bismo dobili stranicu na

[5] Ako na početnoj stranici izaberemo hrvatski jezik i odaberemo Dom naroda, stranica automatski prelazi na verziju sa *saopćenjima*, *aprilima*, *konkursima* i *vanrednim sjednicama*, a ako pak u desnomu gornjem kutu ponovno odaberemo izbornik s hrv. jezikom, tada nas stranica prebaci na izborno polje „O Domu naroda". Ista je stvar i sa srpskim jezikom (samo na ćirilici) što nesumnjivo pokazuje da zapravo stranica postoji na samo jednom jeziku, neovisno o početnom izboru jezika – bosanskom

hrvatskome jeziku, nije dovoljno odabrati izbornik s hrvatskim, nego se mora primijeniti „stari" trik i u adresnoj traci umjesto oznake „bos" upisati „hrv" pa tako imamo u „Usvojenim propisima" listu zakona (pod prvim rednim brojem[6]) kao npr.:

> Proračun Federacije Bosne i Hercegovine za 2007. godinu (ZD – 30. 3. 2007. god., DN – 2. 4. 2007. god.), „Službene novine FBiH", broj 25/07.

Ako vratimo oznaku na „bos", pojavljuje se sljedeći tekst:

> Budžet Federacije Bosne i Hercegovine za 2011. godinu – 1.Van. sj. – 26. 3. 2011., „Službene novine Federacije BiH", broj 14/11.

Promatrajući sve ispisane zakone, lako se uočava da se hrvatska inačica nije mijenjala ni nadograđivala novijim zakonima od 2010. godine, a nema ni poveznice na navedene propise, dok je bošnjačka ažurirana (donosi popise zakona sve do srpnja 2014. godine), a ima i poveznice na zakone i propise (naravno na bošnjačkom jeziku). S obzirom na to da je riječ o Domu naroda Federacije Bosne i Hercegovine, najblaže rečeno riječ je o skandalozno uređenoj stranici, a pogotovo kada se uzme u obzir da su stranice Zastupničkog doma istoga Parlamenta pisane vrlo dobrim hrvatskim standardom.

5. Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke 2014., kao ni 2011. godine, još uvijek nema izbornik s jezicima pa se svi dokumenti i podatci donose na jednom „neimenovanom" jeziku[7]. Već je i iz samoga naziva ministarstva (*nauke*) jasno na kojem su jeziku stranice i komu je namijenjen njihov sadržaj. Više od milijun posjetitelja tih stranica (2011. godine bilo je nešto više od 460.000 pregleda) dovoljno govori da je nužna i njihova inačica na hrvatskome jeziku. Iako nema hrvatskoga jezika, uredno postoje veze na društvene mreže *Facebook*, *You tube* i *Twitter*. Početnom stranicom, naravno, dominiraju oblici

(ovo se vidi i po tome što kad odaberemo bosanski jezik – stranica ostaje nepromijenjena u odnosu na tzv. hrvatsku verziju).

[6] U hrvatskoj inačici stoji *Usvojeni zakoni po žurnom postupku*, dok u bošnjačkoj piše *po hitnom postupku*.

[7] Ovo je još čudnije kada se zna da je sjedište Ministarstva u Mostaru.

poput *konkursi*, *finansiranja*, *učešća*, *naučna usavršavanja* i sl. dok u izbornicima stoje „Sekretar Ministarstva" te razni *sektori* (od predškolskoga obrazovanja do *nauke*). Ilustracije radi, o kakvu je i čijem jeziku riječ pokazuje izbornik „Dokumenti" pod kojim se nude poveznice na propise i zakone[8] na samo jednom jeziku (opet je sve puno *akcionih planova*, *podsticanja* i *saradnje*), iako u uvodu stoji:

> *Bosna i Hercegovina teži izgraditi društvo utemeljeno na znanju, istovremeno omogućavajući i razvoj punih potencijala svakog pojedinca. U taj proces nužno je uključiti sve društvene, socijalne, ekonomske i političke aktere, i kroz pristup aktivne koordinacije izgraditi partnerski odnos među njima, uz uvažavanje cjeloživotnog učenja i historijskih, kulturnih i tradicijskih vrijednosti svih ljudi koji u njoj žive.* (istaknuo M. B.)

Ne zalazeći u političku korektnost ovdje prenesena citata, a riječ je jedino o političkoj korektnosti, stvarnost je, kao što smo vidjeli, nešto posve drukčija i tih zajamčenih prava na stranicama Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke nema.

6. Ured visokog predstavnika (OHR) u BiH

Stranice Ureda visokog predstavnika (OHR) u Bosni i Hercegovini bile su 2011. godine korektnije s jezičnoga stajališta (iako su i one odavale niz mana i princip *copy/paste*), ali čini se da je i njihov razvitak u međuvremenu stao i ostao sličan onomu otprije tri godine. To se najbolje primjećuje u tekstovima odluka koji, iako smo na hrvatskoj inačici stranice, preusmjeravaju na engleski jezik i tekstove prenose u originalu. (Isti je slučaj i s bosanskom/bošnjačkom i srpskom verzijom. Je li riječ o slučajnosti ili je jednostavno i OHR shvatio da je jednostavnije donositi originalne dokumente na engleskom jeziku?!) Zanimljivo je da je u priopćenju visokog predstavnika od 7. travnja 2014. godine u hrvatskoj inačici napisano *otcijepiti* (dva puta), a u bošnjačkoj *odcijepiti* premda su ostale riječi kao npr. *vjerojatno/vjerovatno*, *umirovljenici/penzioneri*, *obitelji/porodice*, *susjedi/komšije* dobro raspoređene. Iako se 2011. godine dio o visokom predstavniku i njegovu zamjeniku prikazivao prvenstveno na bošnjačkom jeziku (zapravo je bilo riječi o stranicama na engleskom jeziku

[8] Izabran je dokument koji pokazuje „Strateške pravce razvoja obrazovanja u Bosni i Hercegovini sa planom implementiranja, 2008. – 2015."

na kojemu su svi izbornici, ali su životopisi doneseni na bošnjačkom), sada stranice prvo preusmjeravaju na životopis s engleskim jezikom.[9] Stagnacija je vidljiva i u novopriloženim odlukama jer kad odemo na podizbornik „Priopćenja za javnost" sve su novije objave donesene na engleskom i s poveznicom na bosanski jezik.

Zaključak

Uspoređujući položaj hrvatskoga jezika 2011. i 2014. godine na službenim stranicama bosanskohercegovačkih državnih institucija, uočljivo je da se situacija nimalo ne mijenja, odnosno, ako je i došlo do kakvih promjena, one su nepovoljnije za hrvatski narod i njegov jezik. Gotovo na svim stranicama (izuzev Zastupničkog doma Parlamenta Federacije BiH) vidna je stagnacija ili čak i daljnji trend opadanja kvalitete tekstova na hrvatskome jeziku. Tako su izbornici posjećenih stranica uglavnom ostali jednaki kroz sve tri godine, a tekstovi koji se donose u pripadajućim poveznicama na bošnjačkom su jeziku (npr. Dom naroda). Postavlja se pitanje kako promijeniti ovakvu praksu u kojoj se i ono malo tekstova s hrvatskim predznakom donosi metodom *copy/paste* s bošnjačkoga jezika (misleći valjda da će izrazi poput hrvatskih naziva mjeseci ili što češće uporabe riječi *uopće* uvjeriti prosječne hrvatske govornike da je to njihova zajednička baština uz *konkurse*, *ombudsmene*, *newslettere*, *finansije* i *zvaničnike*). Činjenica koja se ne smije zanemariti i koja najbolje svjedoči o tome koliko je važno imati stranice na hrvatskome jeziku jest brojka od više od milijun posjetitelja (teško je povjerovati da su svi bili Bošnjaci) stranici Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke.

Posve opravdano možemo postaviti pitanje zašto je hrvatski standardni jezik na službenim mrežnim stranicama bosanskohercegovačkih državnih institucija na tako niskoj razini. Je li riječ tek o neurednosti i neorganiziranosti ili se iza svega krije nešto drugo, nemoguće je odlučno utvrditi, ali je iz priloženoga posve jasno vidljiva tendencija još većega dokidanja hrvatskoga

[9] Nakon više pokušaja pristupanja hrvatskim inačicama, uočava se da je riječ o tehnički loše izvedenim stranicama jer ili prelaze na bošnjačku ili na englesku verziju. Čini se da je problem donekle riješen (listopad 2014.) jer se sada može pristupiti hrvatskomu dijelu teksta o visokom predstavniku, ali je potom nemoguće prebaciti na bilo koji drugi jezik. Ipak, pristupom dijelu stranice o novome zamjeniku visokog predstavnika, vidljivo je da je ona na hrvatskom jeziku jer je novijega datuma nastanka.

standarda i zamjenjivanje istoga s „prihvatljivijim“, zajedničkim, varijantama i drugim dvama narodima. Taj i takav „jedinstveni jezički izraz“ (ovaj put pod pokroviteljstvom nekih dijelova međunarodne zajednice[10] i njihova viđenja „bhs“ jezika) trebao bi biti dovoljno sličan već postojećim standardima hrvatskoga i srpskoga jezika kako bi bio što lakše prihvaćen, ali i dovoljno različit od tih standarda pa bi se i oni, eventualno, s vremenom rastopili i slili u taj širi, zajednički i nikad napušten surogat. Protiv takvih namjera moguće je boriti se jedino sustavnom suradnjom jezikoslovnih stručnjaka iz Republike Hrvatske, s jedne strane, i Mostara kao jedinoga sveučilišta s hrvatskim predznakom u BiH s druge strane. Upravo bi se hrvatski jezikoslovci iz Bosne i Hercegovine trebali više angažirati u smjeru i oko smjera kojim ide hrvatski standardni jezik u Republici Hrvatskoj i pripomoći u njegovu daljnjem usmjeravanju kako ne bi dolazilo do još većih razlika, a samim time stabilizirati i hrvatsku normu u BiH. Ne treba tražiti krivce za ovakav položaj hrvatskoga jezika samo kod drugih, već se treba zapitati koliko sami možemo pridonijeti promjeni nepovoljna stanja. Na žalost, bosanskohercegovačka stvarnost (potpomognuta političkim lutanjima međunarodne zajednice) ne ide na ruku znanstvenom i kulturnom napretku pa je i jezično pitanje gurnuto na rub i jedino se dovodi u žarište zbog dnevnih politikantskih namjera što u konačnici uvijek proizvodi više štete nego koristi.

[10] Npr. Konferencija *Jezička/e politika/e u Bosni i Hercegovini i njemačkom govornom području* iz ožujka 2011. godine u Sarajevu koju su organizirala veleposlanstva Republike Austrije, Švicarske i njemački Goethe Institut za Bosnu i Hercegovinu nakon koje su izdali zbornik radova pod istoimenim naslovom (*Izdanje na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku* (Sarajevo, »novembar 2011.«). Pojedini su sudionici konferencije (npr. Drago Tešanović i Mirjana Vlajisavljević) poslije za medije izjavili da je cilj konferencije bio stvaranje jednoga zajedničkoga jezika za područje bivše Jugoslavije (vidjeti: http://www.rtv.rs/sr_lat/region/bih-nemci-prave-novi-jezik-na-stetu-srpskog_247569.html).
Da nije sve ostalo samo na konferenciji, dokaz je (i izravna posljedica te konferencije) *Pravopisni priručnik bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika sa osnovama gramatike* autora Hadžema Hajdarevića i Aide Kršo objavljen 2013. godine u Sarajevu (zanimljivo je da je recenzent bio jedan Hrvat, profesor Josip Baotić, dok od predstavnika Srba „nisu uspjeli nikoga angažirati” (više na: http://www.vecernji.ba/zajednicki-pravopis-podvala-612789).
Sve ovo je u hrvatskoj javnosti prošlo gotovo nezamijećeno što bi moglo značiti (uz već prije Srbiji i BiH darovane prijevode pravnih propisa EU) da je i hrvatska politička elita blagonaklona istom ili sličnom projektu. Kad se uzme u obzir da ni hrvatski političari u BiH nijednom prilikom nisu, ne računajući političke igre oko televizijskoga kanala na hrvatskome jeziku, ukazali na problematičan status hrvatskoga jezika na stranicama agencija i ministarstava u kojima i sami rade, onda je posve jasno zašto stranci kreiraju jezičnu politiku na ovim prostorima (ili kako je danas popularno reći *regiji/regionu*).

Irina Budimir ♦ Marina Romić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
irina.budimir@gmail.com

UDK 811.163.42´373.4(497.6 Livno)
811.163.42´276.3-053.6(497.6 Livno)(049.5)
Izvorni znanstveni članak

STATUS ZASTARJELICA U GOVORIMA PRILUKE I ČAPRAZLIJE S POSEBNIM OSVRTOM NA UPORABU KOD MLAĐIH GOVORNIKA

Sažetak

Na temelju prikupljene leksičke građe mjesnih govora starijih žitelja livanjskih sela Priluke i Čaprazlije u radu se želi prikazati njihova međusobna povezanost kao i poznavanje njihovih leksičkih svojstava kod mlađih govornika. Dokazat će se da se veći dio leksika može svrstati u leksički sloj na prijelazu – u zastarjelice. Rad je koncipiran u dva dijela. U prvome dijelu rada prikazuju se karakteristike leksičkoga sloja tih mjesnih govora međusobno udaljenih dvadesetak kilometara. Nazivlje je klasificirano prema semantičkim poljima koja se najviše odnose na lekseme iz svakodnevice kao posljedica strukturne raznolikosti ispitanika. Ustanovljena je leksička istoznačnost i bliskoznačnosti leksema s obzirom na njihovu uporabu. Budući da je leksik mjesnoga govora zrcalo kulturno-povijesnih uvjeta, prilagodbe na nove okolnosti s konkretnim jezičnim karakteristikama, drugi se dio rada odnosi na uporabu i (ne)poznavanje raščlanjena leksika kod mlađih govornika urbanoga i ruralnoga područja livanjskoga kraja kojima je većini hrvatski jezik materinji.

Ključne riječi: leksik na prijelazu, zastarjelice, uporaba kod mlađih govornika

THE STATUS OF ARCHAISMS IN THE SPOKEN LANGUAGE OF PRILUKE AND ČAPRAZLIJE WITH A SPECIAL FOCUS ON THE USAGE BY YOUNGER SPEAKERS

Abstract

On the basis of gathered lexical materials of the local speeches of older residents from the villages Priluke and Čaprazlije in the municipality of Livno, the paper aims to show their mutual connection and also that younger people are acquainted with them. It will be shown that the major part of the lexis can be categorized as a transitional lexical layer - archaisms. The paper consists of two parts. The first part shows the features of the lexical layer of these speeches which are at around 20 km distance. Nomenclature is classified according to the semantic fields that mostly refer to lexemes from everyday conversation, due to the fact that the respondents are structurally different. A lexical equivalence and synonymy of lexemes has been established considering their usage. As the lexis of local speeches is a mirror of cultural and historical conditions, i. e. adapting to new circumstances with concrete linguistic features, the second part of the paper refers to the usage and (not) knowing parsed lexis among younger speakers from urban and rural areas of the municipality of Livno, most of whom have Croatian as their mother tongue.

Key words: transitional lexis, archaisms, usage by younger speakers

Uvod

Na području livanjskoga kraja govori se novoštokavskim ikavskim dijalektom. Glavna je značajka[1] govora tih naselja šćakavska i štakavska ikavica.[2] Posebnost toga sociolingvističkoga područja s aspekta različitih nacionalnih struktura bila je razlogom mnogih prijašnjih istraživanja.[3] Danas s aspekta vre-

[1] Analizirana je samo leksička jezična razina.

[2] „Od novoštokavskog ikavskog, tzv. zapadnohercegovačkog malo se razlikuju ikavski štokavski govori koji pokazuju diskretne tragove svojega prvotno zapadnoga štokavskog podrijetla. Tu će se mjesto klišta reći klišća i zvižđati mjesto zviždati […] takvi ostatci zapadne štokavske pripadnosti nalaze se u ikavskim govorima Hrvata i muslimana Bošnjaka od Duvna do Kupresa, pa do Kladuše i Cazina ….". Radoslav Katičić, *Hrvatski jezik*, Zagreb, 2013., str. 30.

[3] Usp. Đenana Čustović, „Narodni govor", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, *Etnologija*, Sarajevo, nova serija, god. XV. – XVI., 1960./61., str. 91.; Špiro Kulišić, „Etnološka i folkoristička ispitivanja

menskoga raslojavanja leksika bila je zanimljiva raščlamba leksičkoga sloja dvaju mjesnih govora livanjskoga kraja i njihova poznavanja kod mlađih govornika.

Najbrojniji su Hrvati ikavci koji pripadaju široj skupini hrvatskoga ikavskog stanovništva u jugozapadnoj Bosni i susjednim dijelovima Dalmacije, jako malu skupinu čine Srbi ijekavci i Srbi ikavci, i najmanju skupinu čine Bošnjaci.[4] Nakon 1992. godine jezično-dijalekatsko stanje osjetno se promijenilo kao posljedica napuštanja toga područja.[5]

Odluka za raščlambu upravo leksičkoga sloja mjesnih govora bila je ta što se u njima zrcale kulturno-povijesni uvjeti i prilagodbe na okolnosti u kojima su se našli.

„Mjesni govori što pripadaju određenom jeziku predstavljaju zajednice posve konkretnih jezičnih osobina.“[6] „…zato su samo mjesni govori potpuno čvrsto ustaljeni […] O njima se kaže da su organski jer su nastali spontanom i najmanje ometanom jezičnom mijenom […] mjesni govor, i jedino mjesni govor, oblik je koji je po svojim mijenama u vremenu dobio onaj prajezik koji se u tom mjesnom govoru nastavlja sve do naših dana.“[7]

Vodeći se navedenim u ovom radu željelo se ustanoviti stanje i tip leksika govora dvaju livanjskih[8] sela, Čaprazlije i Priluke[9], s posebnim osvrtom na

u Livanjskom polju“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, *Etnologija*, Sarajevo, nova serija, god. XV. – XVI., 1960./1961., str. 10.

4 Usp. Špiro Kulišić, „Narodni govor“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, god. XV. – XVI., 1961., str. 13.

5 Usp. Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija 1*., *Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Zagreb, 2003., str. 50.

6 Dalibor Brozović, „Genetsko lingvistički i sociolingvistički kriteriji u sistematizaciji južnoslavenskih idioma“, *Wiener Slawistischer Almanah*, Sonderband, god. LVII., 2003., str. 1.

7 R. Katičić, *n. dj.*, str. 16. – 17.

8 Livanjski kraj administrativno pripada Hercegbosanskoj županiji i nalazi se na sjecištu putova prema Dalmaciji i srednjoj Bosni. Naselja su Livanjskoga polja uglavnom seoska, osim grada Livna i potječu još iz ilirskoga doba, tada naseljena Delmatima. Dijelom Bijele Hrvatske postaju godine 892., a u sastav Bosanske banovine dolaze 1326. godine. Većinsko katoličko stanovništvo migrira 1463. godine pod osmanlijskom vlašću u Dalmaciju i druge krajeve, nakon čega se bitno mijenja demografska slika toga područja. Doseljenici potječu iz jugozapadne Bosne dok manji broj dolazi iz Hercegovine i Crne Gore. Naseljavaju se pravoslavci. Takav etnički sastav i različita konfesionalna pripadnost stanovništva imala je bitan utjecaj u formiranju jezičnoga i sociokulturnoga izričaja. Velike gospodarske migracije stanovništva dogodit će se 60-ih godina 20. st. prema zapadnoj Europi, posebice Njemačkoj.

9 Prema povijesnim dokumentima pod današnjim imenom Priluka prvi se put bilježi 1604. godine, a Čaprazlije 1741. Usp. Tomislav Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno, 2003.,

dobnu strukturu stanovništva, utvrditi lekseme specifične za jednu skupinu govornika (stariji naraštaj) prema kriteriju područne rasprostranjenosti i podrijetlu kao i njihovo (ne)poznavanje kod mlađih govornika urbanoga i ruralnoga područja livanjskoga kraja.

Ustanovljeno je i međusobno poznavanje leksika među govornicima obaju govora. S obzirom na to da je riječ o starijim govornicima, prema njihovu idiolektu, istraženo je s kojim se svakodnevnim leksemima, s dijalektalnom obojenošću, služe i uspoređeno je kakav izraz koriste za isti ili sličan sadržaj leksema.

U drugome dijelu rada ispitano je, na manjem uzorku, poznavanje tih leksema kod mlađih govornika. Leksička građa dobivena je anketnim prikupljanjem u selima Priluci i Čaprazlijama. Sela su udaljena zapadno od grada Livna oko 7 km (Priluka) i oko 32 km (Čaprazlije), a međusobno su udaljena 20 kilometara. Prvo je usmenim putem ispitano sedam[10] mještana (Čaprazlije) životne dobi iznad 70 godina, a nakon toga pripremljena je anketa za 30 mještana[11] (Priluke gdje živi 563 stanovnika od kojih je oko 90 iznad 65 godina) starije životni dobi od 60 do 80 godina starosti s ciljem da se ustanovi međusobno poznavanje leksika. Iako na prvi pogled izgleda da je riječ o neskladu vezanu za broj ispitanika, cilj je bio ispitati koliko stanovnici Priluka poznaju leksik svojih susjeda i koriste li još kakve druge i koje oblike riječi za pojedine pojmove, a u Čaprazlijama su ispitani, odnosno saslušani svi stanovnici.

U radu su obrađeni leksemi koji su se najviše odnosili na nazivlje iz svakodnevnoga života, što je razvidno prema strukturi ispitanika. Prikupljena leksička građa razvrstana je prema semantičkim poljima: odjevno nazivlje; nazivlje za prostorije, ostave; nazivlje korišteno u kućanstvu; nazivlje za vrste jela i namirnica; nazivlje za vremenske pojave; nazivlje za radnju, stanje i zbivanje. Navedena semantička polja grupirana su prema najvećem broju leksema koje koriste ispitanici, a vezani su za životni status ispitanika.

str. 20. Priluka je naseljena katolicima, dok je većinsko stanovništvo Čaprazlija bilo srpsko i u posljednjemu ratu raseljeno.

[10] U Čaprazlijama živi samo sedam stanovnika i izjašnjavaju kao Srbi.

[11] Od ukupna broja anketiranih 73 % su žene, a 27 % muškarci od kojih je 87 % živjelo u Njemačkoj na privremenome radu (30 – 45 godina). Oko 60 % ispitanica po zanimanju su kućanice i cijeli su život živjele u Priluci.

U drugome dijelu utvrđen je status zastarjelica[12] tako što je ispitano poznavanje značenja pojedinih leksema kod mlađih govornika prema modalitetima: različita dobna skupina i mjesto stanovanja (grad i selo). Poznavanje značenja građe provjereno je kod mlađih govornika: u Osnovnoj školi fra Lovre Karaule u Priluci (u anketu je uključeno 14 učenika osmoga razreda), nešto starijih u Srednjoj ekonomskoj školi u Livnu (anketirani su učenici trećih razreda, njih 21) i Gimnaziji u Livnu (15 učenika trećih razreda i 20 učenika četvrtih razreda). U anketi[13] je sudjelovalo ukupno 69 učenika.

Radi utvrđivanja vremenske ili područne rasprostranjenosti kao i utvrđivanja posuđenih leksema postojanje i značenje građe provjereno je u normativnim priručnicima *Rječniku stranih riječi*[14], *Rječniku hrvatskoga jezika*[15], *Rječniku hrvatskoga jezika*[16], *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*[17] i u Rječniku JAZU.

1. Obradba

Pri obradbi leksika prvo je prikupljena građa u Čaprazlijama usmenim putem. Nakon toga pripremljena je anketa sa sedam pitanja na koja su odgovarali ispitanici Priluke. Prvih pet pitanja odnosila su se na modalitete: godine, spol, zanimanje, stručna sprema i razdoblje života provedeno u Priluci: a) cijeli život; b) više od 30 godina; c) povremeno sam živio drugdje.

U šestome su pitanju ispitanici trebali odrediti značenje 21 riječi[18] (*aborat*, *anlaisat'*, *caklo*, čertit', *drolja*, *đuture*, *iščit'*, *klašnje*, *manistra*, *odišćalit'*, *okrajak*, *pazija*, *perda*, *salaka*, *sampas*, *skastit'*, *strnjika*, *tarač*, *terefič*, *uzlivača*, *zoj*) i odgovoriti

[12] Zastarjelice su riječi koje se sve rjeđe rabe u aktivnome, suvremenome leksiku i pripadaju u leksik na prijelazu koji svaki tren može postati pasivnim. Taj tip riječi obično je značajka jezika starijega naraštaja.

[13] Anketa je obavljena 2011. godine u navedenim školama i sastavljena u dva dijela. Poluotvorena je tipa gdje je postavljeno šest pitanja. Prvi dio odnosio se na opće podatke o ispitaniku: kojim jezikom govori?; mjesto stanovanja: grad ili selo; što je zastarjelica? (riječ koja se ne govori; riječ poznata samo starijim osobama; riječ koja pripada starijem jezičnom razdoblju i ne znam). Drugi dio odnosio se na ponuđenih 30 leksema i utvrđivanje značenja s ponuđenim modalitetima (znam i to je…, ne znam, nikad čuo).

[14] Vidi Vladimir Anić - Ivo Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 2000.

[15] Vidi Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2003.

[16] Vidi Jure Šonje - Anuška Nakić (ur.), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2000.

[17] Vidi Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1978.

[18] Leksemi su prikupljeni u Čaprazlijama.

jesu li čuli i za neko drugo značenje i koliko ga koriste. Tako se iz građe ustanovila *istoznačnost i bliskoznačnost* (tablica 1 i tablica 2).

Tablica 1: Istoznačnost

Priluka (leksem)	**Čaprazlije** (leksem)	značenje
klozet	*aborat*	zahod (poljski, vanjski)
okno	*caklo*	prozor
strvan	*zoj*	biti ljut

Tablica 2: Bliskoznačnost

Leksem	**Priluka** (značenje)	**Čaprazlije** (značenje)
anlaisat	pokvariti i uništiti	pokvariti
ćertit	krišom promatrati	razumjeti, shvatiti
drolja	prostirka za stube	stara krpa
đuture	svi zajedno	bez veze; odoka; napamet
išćit	isprositi; tražiti	masirati
manistra	tjestenina	isključivo tjestenina za juhu
odišćalit	uživati u čemu	izbaciti iz sebe bilo kakvu emociju
okrajak	manje brdo	odlomljen kraj kruha s korom
salaka	uzaludno hodati; skitati se	nekoordinirano hodati
sampas	uraditi što na brzinu	učiniti što u bunilu
skastit	imati što u planu i završiti na vrijeme; namjeravati, smjerati	dati sve od sebe, učinit što brzo
strnjika	pokošena livada	srdita žena
tarač	krpa za brisanje poda	stara krpa isključivo za brisanje obuće
tefèrič	neobvezan razgovor	ugodan razgovor isključivo uz kavu, slatko ili rakiju

Sedmo je pitanje otvorena tipa i odnosilo se na leksička semantička polja (*kućanstvo – jela; kućanstvo – namještaj; običaji; odjeća – dijelovi nošnje; poljodjelstvo; stočarstvo*) u koja su ispitanici trebali upisati nekoliko leksema koji im padnu prvo na pamet. Najviše muških ispitanika cijeli su svoj radni vijek proveli u inozemstvu, imaju najviše četverogodišnje osnovno obrazovanje, svi su iznad 60 godina starosti i najviše leksema kojih su se mogli sjetiti odnosili su se na stočarstvo, poljodjelstvo i kućni namještaj.

Ta skupina ispitanika na šesto pitanje znala je većinu značenja ponuđenih leksema dok su im u vrlo malom postotku sljedeće riječi bile nepoznate: *anlajisat*, četit, *iščit*, *klašnje*, *odišćalit*, *salaka*, *teferič*.

Većina ispitanika bile su ženske osobe, najmlađa 62, najstarija 84 godine. Većina ih se izjašnjava kao kućanice, bez završene škole i cijeli život žive u Priluci. Najviše leksema ponudile su iz semantičkoga polja odjeća, jela i stočarstvo. Manji postotak te skupine ispitanika, kao i iz prethodne skupine, nije odgovorilo na značenje leksema: *anlajisat,* četit*, đuture, iščit, odišćalit, salaka, sampas, teferič.* U sljedećem poglavlju prikazani su prikupljeni leksemi prema sedmom anketnom pitanju.

1.1. Područno ograničen leksik – regionalizmi

Prikupljena građa raščlanjena je prema područnoj rasprostranjenosti i podrijetlu leksema. Sljedeći leksemi ni oblikom ni značenjem nisu pronađeni ni u jednom navedenom priručniku. Većina ih se može pripisati leksičkim osobitostima pojedinih štokavskih bosanskohercegovačkih govora i mogu se smatrati svojevrsnim regionalizmima[19]. Leksemi su, zbog lakšega snalaženja, prikaza, a prema ponuđenoj anketi, klasificirani u semantička polja:

- nazivlje za prostorije, ostave: če*ran* (tavan), *kočak* (svinjac), *lica* (drvena ograda), *ovičnjak* (staja za ovce);
- nazivlje korišteno u kućanstvu: *biljac* (tkan prekrivač), *drolje* (prostirka za stube), *klašnje* (vrsta tepiha tkana od bojene ovčje vune), *mi*šaja (drvena žlica za puru), *ravlje* (metalne grablje), špeda (igla s kopčom), šupkare (kariola, tačke), *stolaža* (polica), *vatrišće* (ognjište), žliba (oluk);
- nazivlje za vrste jela i namirnica: *pazija* (zelje), *uzlivača* (vrsta pogače);
- nazivlje za radnju, stanje i zbivanje: *strvan* (biti ljut), čertit (promatrati krišom), *dosukatit* (doći do čega), *iščit* (masirati), *navidat* (nabrajati), *odišćalit* (uživati u čemu), *sampas* (učiti što na vrijeme), *satarisat* (pokvariti, učiniti štetu), *spratit* (1. zatvoriti stoku, 2. ugurati), švagat (petljati se u što), *uščaknut* (imati jedan dio tijela ukočen), *uzbijat* (voditi računa o čemu), *vavlit* i *kmenjkat* (plakati), žuljat (žvakati);
- nazivlje za predmete: *keva* (štap sa savijenom drškom).

U prikupljenoj građi ima i oblika koji se mogu nazvati hercegovačkim i/ili bosanskim štokavizmima: *kožun* (ogrtač od ovčje kože), *naćve* (posuda za

[19] „Regionalizmi su leksemi karakteristični za većinu govora ili sve govore koji pripadaju istoj skupini govora, što znači da ih rabe govornici na području većemu od mjesnoga govora a manjemu od narječja.“. Marko Samardžija, *Hrvatski jezik 4*, 3. izd., Zagreb, 2001., str. 34.

miješanje kruha), *paljak* (kutljača), *rađa* (posao), *store* (zavjese), *svitnjak* (paljenje vatre uči kakva blagdana), *tarač* (krpa za brisanje), *valjal* (vrijedan),*vascili* (cijeli), *vrenika* (slatko mlijeko), *zadruga* (trgovina u selu).

1.2. Posuđenice

Stalne migracije stanovništva i teritorijalna osvajanja ostavila su traga na jezično stanje što je razvidno u leksičkome sloju. U oba govora bilježimo najveći broj orijentalizama koji su postali svojevrstan žargon govornika starije dobi i kao takvi imaju posebno stilsko obilježje: *satarisat* (pokvariti, učiniti štetu), *dosukatit* (doći do čega), čeran (tavan).

Prikazat ćemo orijentalizme, prije svega turcizme koji se koriste u govorima, ali po svojoj teritorijalnoj odrednici pripadaju skupini govora. Značenje regionalizma orijentalna podrijetla provjereno je u rječnicima i bitnih semantičkih otklona nije bilo osim za riječi[20] *teferič* i *anlaisat*. Odjevno nazivlje: *kaiš* (remen, obruč), *jaka* (ovratnik, kapuljača).

Nazivlje korišteno u kućanstvu: čar*šaf* (plahta), čan*(j)ak* (drvena ili metalna zdjela za jelo), ćilit (lokot), *kapak* (poklopac), *japija* (drvena građa), *pèrde(a)* (zastor na prozoru, vratima ili čemu drugom; 2. tanka nježna prozirna tkanina; veo), *be*šika (kolijevka), čo*kalj/nj* (bočica od 0,1 dl za rakiju), ćibra (šibica), *dozluci* (naočale), *fučija* (drvena kaca), *ka*šika (žlica), *mašice* (lopatica s dugim drškom za vađenje žara i luga iz peći; mokete), *mašet* (1. stećak, 2. kamen općenito), *tefter* (bilježnica, registar).

Nazivlje za vrste jela i namirnica: *sutlijaš* (riža kuhana u zaslađenu mlijeku).

Nazivlje za vremenske pojave: *kijamet* (nevrijeme).

Nazivlje za radnju, stanje i zbivanje: *anlaisat* (pokvariti, uništiti), *ašikovat* (ljubovati), *batalit* (ostaviti, nespretno pokvariti), *deverat* (probijati se kroz život), *durat* (1. podnositi koga, 2. trajati), *inglen(d)isat* (razgovarati), *kutarisat* (rješiti se čega ili koga), *priša, preša* (žurba), *sadaka* (milodar), *skastit* (namjeravati), *teferič* (neobvezan razgovor), *zijan* (šteta, gubitak).

Nazivlje za osobe: *dušmanin* (neprijatelj), *insan* (čovjek), *jenga, jengija* (djeveruša), *komšija* (susjed).

[20] U rječniku Anić – Goldstein značenje *anlàisati* (razumjeti, shvatiti), *tefèrič* (1. zabava i gozba u prirodi, 2. vidikovac). U oba mjesna govora postoji semantička bliskoznačnost i potpuni semantički otklon u odnosu na značenje dano u rječniku.

Najintenzivniji utjecaj germanizama bio je za vrijeme austrougarske vlasti (1878. – 1918.), međutim jezični dodiri nastavljeni su i u kasnijim razdobljima, posebice privremenim socijalno-gospodarskim migracijama stanovništva toga područja krajem 60-ih godina 20. st.

U prikupljenoj građi izdvojeni su germanizmi koji se po značenju mogu svrstati najviše u predmete korištene u kućanstvu: *abor(a)t* (zahod), *cukar* (šećer), *fajercajg* (upaljač), *firanga* (zavjesa), *ganjak* (hodnik), špaj*(i)ž* (smočnica), španga (kopča), štokril (stolica bez naslona), *vangla* (duboka posuda, lonac), *vinklo* (kutomjer) kao i one koje je najveći broj muških ispitanika naveo da ih koristi: štagulin, *pajser*, *naglajis* (naprava za vađenja čavli); *bor-mašina*, *borer* (električna bušilica).

Talijanizmi/venecijanizmi također se najviše odnose na nazivlje vezano za kućanstvo: *arija* (zrak); *balatura* (stubište uz vanjski zid kuće), *baula* (kovčeg), *beštimati* (psovati), *bocun* (boca), ćokara, ćikara (šalica za mlijeko), *kredenac* (kuhinjski ormar), *pijaca* (tržnica), *pomada* (mirisava mast ili krema za njegu), *priša, preša* (žurba), šta*ala* (staja), šudar (marama za glavu), *taku(li)n* (novčanik), *traveža* (pregača). Zabilježena su dva hungarizma ča*trnja* (bunar), *astal* (stol) i dva srbizma *ker* (pas) i *promaja* (propuh).

2. Rezultati istraživanja kod mlađih ispitanika

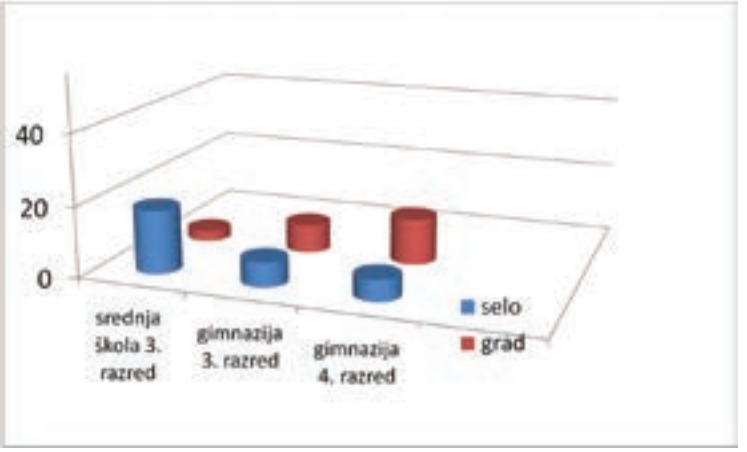
Postavljanjem pitanja: *Kojim jezikom govorite*? dana je mogućnost izjašnjavanja različitog jezičnog identiteta, posebice kod učenika viših razreda (gimnazijalci). Većina ispitanika odgovorila je hrvatskim uz određene nijanse (tablica 3): 10 pučkoškolaca odgovorilo je hrvatskim jezikom, jedan govori hrvatskim standardnim jezikom, a trojica govore hrvatskim književnim jezikom; 20 srednjoškolaca[21] odgovorilo je da govore hrvatskim jezikom, a jedan srednjoškolac govori hrvatskim književnim jezikom. Oko 95 % gimnazijalaca izjasnilo se da govori hrvatskim jezikom, samo njih dvoje iz četvrtoga razreda govori bosanskim/hrvatskim jezikom (5,8 %).

[21] Naziv *srednjoškolac* u opisu istraživanja koristimo za učenike *Srednje ekonomske škole, Livno*, a *gimnazijalac* za učenike livanjske gimnazije (trećega i četvrtoga razreda).

Tablica 3: *Kojim jezikom govorite?*

Ispitanici	broj	govori hrvatski jezik	govori hrvatski književni jezik	govori hrvatski standardni jezik	govori ostalim jezicima (bosanski/ hrvatski)
pučkoškolci (8. razred)	14	71 %	21,4 %	7,1 %	0
srednjoškolci (3. razred)	21	95,2 %	4,8 %	0	0
gimnazija (3. razred)	15	100 %	0	0	0
gimnazija (4. razred)	19	84,2 %	5,26 %	0	10,5 %
ukupno	69	69 %	5,47 %	1,4 %	2,85 %

Grafikon 1: *Gdje živite? Grad ili selo?*



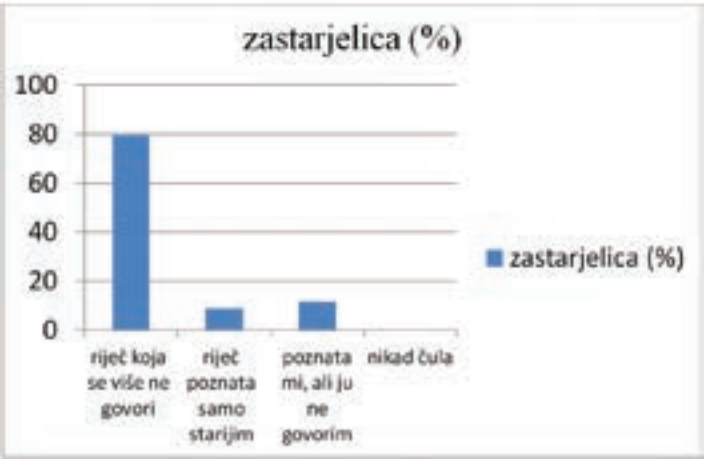
Pitanje za mjesto stanovanja odnosilo se samo na škole u gradu (gimnazija i srednja škola). Od 56 učenika, njih 15 živi na selu, a 41 u gradu. Ovim se pitanjem htjelo ustanoviti postoji li ikakva razlika u poznavanju leksika ispitanika iz različitih, ne tako udaljenih, sredina (grad i selo) s obzirom na uporabu određenih leksema u svakodnevnome govoru.

Rezultati istraživanja pokazali su da mjesto stanovanja nije utjecalo na poznavanje određenih leksema. Gotovo jednako učenici koji dolaze sa sela ne poznaju isti broj leksema i njihovo značenje kao i učenici iz grada. Dobna granica ispitanika pokazala je da učenici u osnovnim školama znaju manje značenja pojedinih leksema dok su učenici iz 3. razreda gimnazije bili slobodniji u određivanju značenja pojedinih leksema, što nije rezultiralo i točnom određivanju značenja.

2.1. Poznavanje zastarjelica

Metodološki gledano, u višim razredimapostavljeno je pitanje što je zastarjelica, u smislu da učenici odrede značenje pojma. Analiza je pokazala da pojam nije poznat većini učenika. Od 34 gimnazijalca, njih 79,4 % (27 učenika) odgovorilo je *riječ koja se više ne govori*, njih 8,8 % (3 učenika) zastarjelicom smatra *riječ poznatu samo starijim osobama*, a njih 11,7 % (4 učenika), odgovorilo je da im je *riječ poznata, ali ju ne govore*.

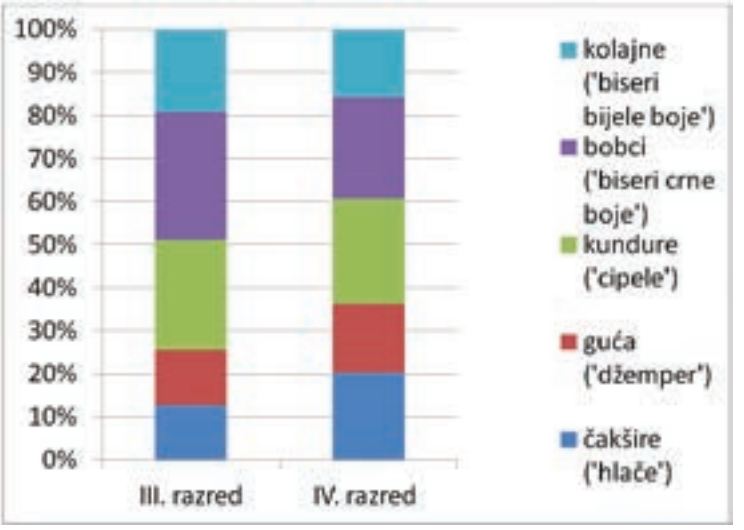
Grafikon 2.



U raščlambi uporabe zastarjelica različita podrijetla posebno se kao nepoznati izdvajaju orijentalizmi. Budući da se uporaba orijentalizama najviše odnosi na riječi iz svakodnevne uporabe, stariji ih govornici govore u znatno većoj mjeri nego mlađi koji, bez obzira na mjesto stanovanja i mogući kontakt s riječima, u najvećem postotku orijentalizme ne razumiju jer ih nikada nisu čuli. Tako npr. glagole: *anlaisati*, ćertiti, *inglendisati*, *odišćaliti* 98 % ispitanika nikad nije čulo dok ih stariji naraštaji još uvijek koriste. Također, velik je postotak i onih ispitanika koji ne poznaju orijentalizme poput ćibre (šibice) – osnovna škola 78 %, srednja škola 90 %, 3. razred gimnazije 86,6 % i 4. razred gimnazije 84 %; *perda* (zid) – osnovna škola 64 %, srednja škola 71 %, 3. razred gimnazije 100 % i 4. razred gimnazije 73 %. Za leksem *pazija* (zelje) nikada nije čulo 100 % učenika 3. razreda gimnazije i 89 % učenika 4. razred gimnazije. Leksemi *samaps* (žurba) i čeran (tavan) ne pozna 84 % učenika 4. razreda gimnazije i 93 % učenika 3. razreda gimnazije.

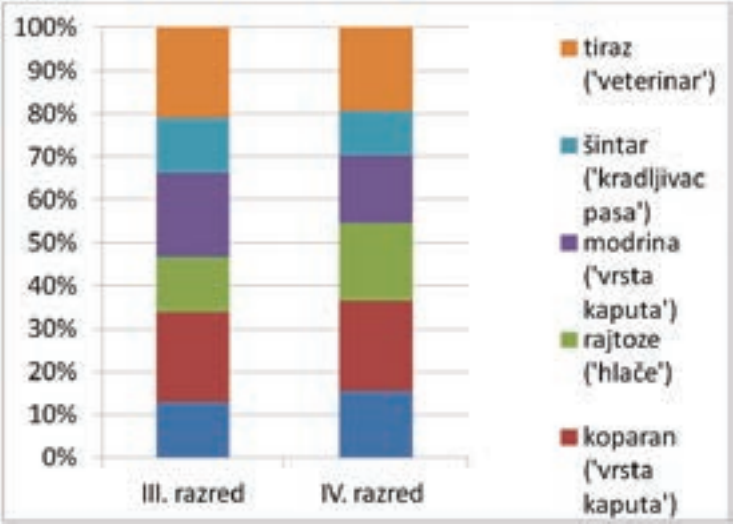
Za određivanje/poznavanje značenja leksema koji se odnose na odjevne predmete anketirani su samo učenici gimnazije. Učenici su čuli i poznaju značenje, ali ne govore sljedeće lekseme (grafikon 3):

Grafikon 3: *Čuo sam, ali ne govorim*



Sljedeće lekseme (grafikon 4) učenici nikada nisu čuli, a vrlo malen broj ispitanika pokušao im je čak odrediti i značenje (pogrješno):

Grafikon 4: *Nikad čuo*

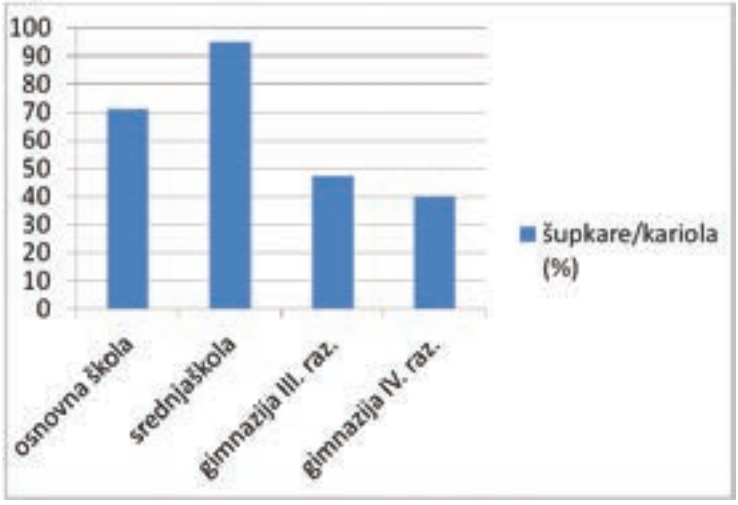


Najveći postotak ispitanika u osnovnoj školi ne pozna riječ *kurzana* (smočnica za kukuruz), njih 92 %, srednjoškolci nisu čuli za tu riječ u 47 %, a gimnazijalci 3. razreda 86 % i 4. razreda 68 %.

2.2. Poznavanje regionalizama

Osmo anketno pitanje odnosilo se na poznavanje posuđenih leksema koji su poznati na širem području uporabe. Analiza poznavanja značenja i uporabe pojedinih regionalizama/posuđenica dala je sljedeće rezultate: za šupkare (kolica za prijevoz tereta) najveći broj odgovora odnosio se na riječ *kariola* koju i koristi najveći broj ispitanika (grafikon 5).

Grafikon 5: *Znam i koristim*



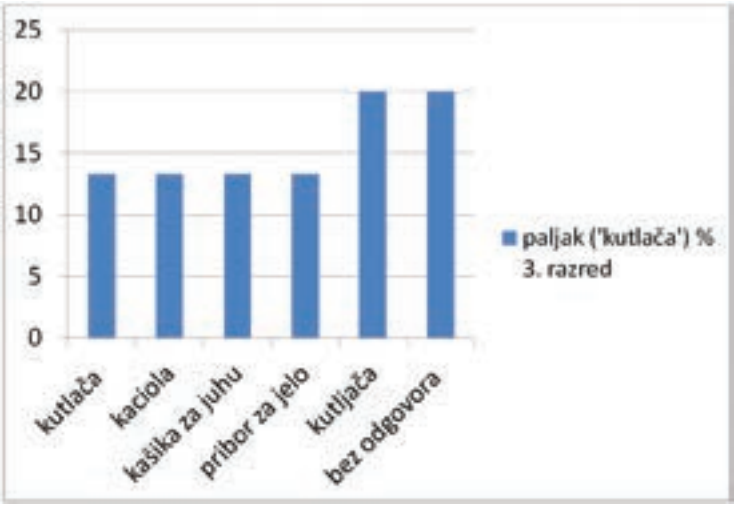
Potpuno poznat regionalizam/posuđenica su *store* (zavjese) koju uporabljuju i govori 95 % ispitanika, nitko od njih ne pozna riječ *firanga*. U istome je postotku uporaba riječi šudar (marama).

Zanimljive rezultate pokazala je riječ ćikara (šalica) koju ne pozna više od 71 % osnovnoškolaca, potpuno je poznata (95 %) srednjoškolcima, a gimnazijalcima u značenju šalica[22]: 3. razred gimnazije 33,3 % i 4. razred gimnazije 42 %. Za leksem *vangla* (posuda, zdjela) bez odgovora je bilo 46,6 % učenika iz gimnazije trećega razreda.

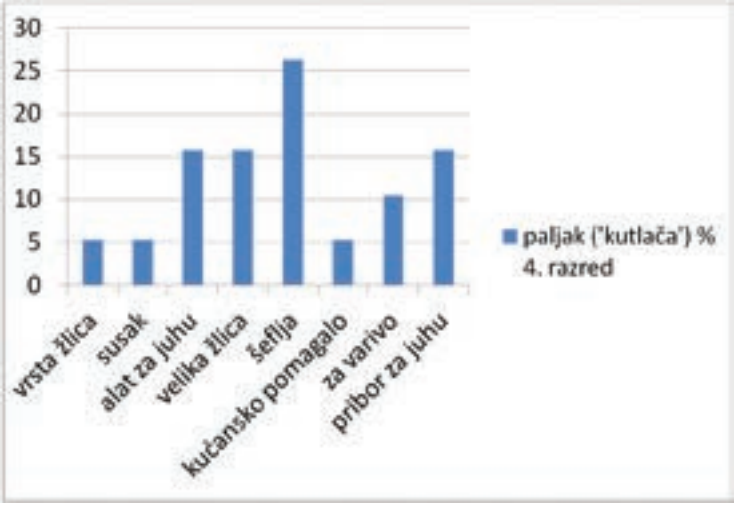
[22] Ova je skupina ispitanika davala i druge odgovore poput: čaša, pepeljara, posuda.

Leksem *paljak* (kutlača) poznaju svi ispitanici, ali najiscrpnije objašnjenje daju učenici gimnazije (grafikon 6 i grafikon 7).

Grafikon 6: *Svi poznaju leksem uz različito objašnjenje*



Grafikon 7: *Svi poznaju leksem uz različito objašnjenje*



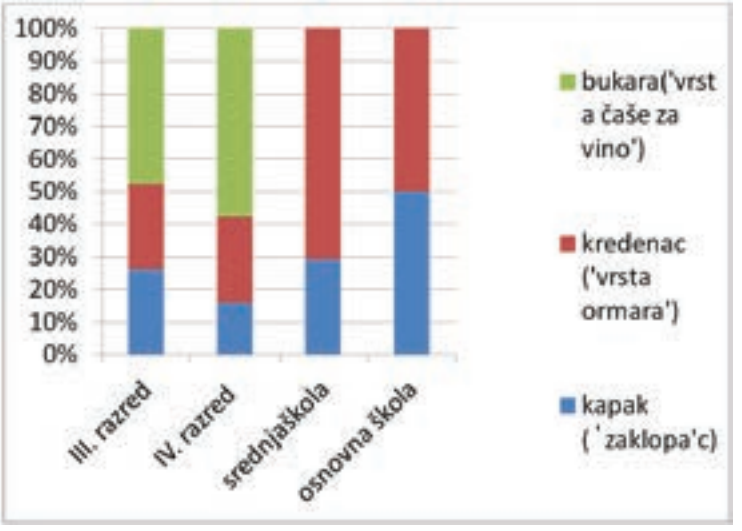
Njemačku posuđenicu *štokril* (tronožac) ne pozna veći broj ispitanika: osnovnoškolci (92 %), srednjoškolci (81 %), 3. razred gimnazije (73,3 %) i 4. razred gimnazije (78,9 %). Leksem *taku(l)in* (novčanik) poznaju najviše

učenici četvrtoga razreda gimnazije, njih 57 %. Najviše ispitanika bez odgovora bilo je u osnovnoj školi (78 %) i srednjoj školi (66 %). Za leksem *drolje* (stare krpe za brisanje) najviše točnih odgovora bilo je u seoskoj osnovnoj školi, svi gimnazijalci 4. razreda znali su značenje i naveli su da ga koriste dok je najviše odgovora *nikad čuo* (66 %) bilo u 3. razredu gimnazije.

Na nekoliko regionalizama različita podrijetla (germanizmi ili orijentalizmi) odgovarali su učenici viših razreda. Nitko od učenika (100 %) ne pozna značenje sljedećih leksema: *balendžuk* (brnjica); čakmak (kresivo); *dižva* (drvena posuda); *džamadan* (prsluk); *kabul* (drvena posuda); *ostun* (vrsta štapa); *ranija* (drvena posuda za maslo).

Manji je postotak onih učenika koji su odgovorili *nikad čuo* ili *čuo, ali ne znam značenje* za lekseme: *bukara* (vrsta drvene posude/čaše za vino); *kapak* (zaklopac); *kredenac* (vrsta kuhinjskoga ormara) (grafikon 8).

Grafikon 8: *Poznam, ali ne govorim*



Polovica ispitanika iz gimnazije znala je značenje leksema *gurabija* (vrsta kolača).

Zaključak

Raščlamba leksika starijih govornika dvaju livanjskih sela pokazala je da većina leksema pripada posuđenicama i u svakodnevnoj uporabi koristi ih najvećim dijelom samo stariji naraštaj. Većina leksema obaju mjesnih govora pripada orijentalizmima i najbrojnija značenjska skupina odnosi se na primjenu u kućanstvu jer kućanice predstavljaju najveći broj ispitanika te dobne skupine.

Mlađem je naraštaju najpoznatija zastarjelica *terluci*, a bez obzira na dobnu skupinu ispitanika najveći broj je onih koji lekseme poput *bukara*, *gurabija*, *kapak*, *kredenac* dobro poznaju, ali ih ne govore.

Bez obzira na različitu nacionalnu strukturu, većina govornika starijega naraštaja tih mjesnih govora međusobno se razumije uz neznatne leksičke razlike kao što je npr. uporaba leksema *ćertit*, *đuture*, *strnjika* i sl. Mlađi govornici većinu leksema razumiju, ne govore ih i razvidno je da je samo pitanje vremena kada će prijeći u pasivni sloj hrvatskoga leksika.

Ružica Tolić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
ruzicatolic.tg@gmail.com

UDK 811.163.42´373.23(497.6 Duvno)˝1750/1758˝
929.53:272-774(497.6 Duvno)˝1750/1758
Pregledni članak

ANTROPONIMIJA U NAJSTARIJOJ DUVANJSKOJ *MATIČNOJ KNJIZI* (1750. – 1758.)

Sažetak

U radu se analizira antroponomastički leksik zabilježen na korpusu imena *Matične knjige krštenih* duvanjske župe. Pisana je hrvatskom ćirilicom. Riječ je o privatnoj matici u koju je svećenik glagoljaš, don Anton Ljubosović, upisivao krštenja koja je obavio na široku području duvanjske župe, a potom je te upise prepisivao u službenu maticu. Budući da je u međuvremenu ta službena matica izgorjela u požaru župne kuće u Seonici 1821., ova je, do danas sačuvana don Antonova matica, od neprocjenjive vrijednosti. To je najstarija sačuvana matica duvanjske župe, ali ujedno i najstarija na području današnje Mostarsko-duvanjske biskupije. Matica se sastoji od 41 stranice s 248 upisa krštenja. U *Knjizi* su zapisana osobna imena i prezimena krštenika koji su pristupili obredu u razdoblju od 1750. do 1758. godine. Budući da su imena preslika povijesti i jezika jednoga naroda i kulture, antroponimna građa koju nalazimo u starim matičnim knjigama od velike je važnosti za lingvistička, ali i za povijesna i kulturna istraživanja. Kod iščitane antroponimne građe vidljiv je utjecaj odredbe Tridentinskog sabora o nadijevanju svetačkih imena jer ona čine dominantnu sastavnicu osobnoimenskoga, ali i prezimenskoga fonda. Rad je podijeljen na dva dijela. Najprije se, kao najstariji sloj antroponimije, analiziraju osobna imena, i to prema načinu tvorbe, obliku i čestotnosti pojave pronađenih imena u *Knjizi*. Po istom je principu analiziran i prezimenski fond *Knjige*.

Ključne riječi: matične knjige krštenih, hrvatska ćirilica, najstarija sačuvana matica duvanjske župe, antroponimija

ANTROPONYMY IN THE OLDEST *PARISH REGISTER* IN DUVNO (1750 – 1758)

Abstract

The paper analyzes antropo-onomastic lexis from the corpus of names from the *Parish register of the baptized* from the Duvno parish. It was written in Croatian Cyrillics. It is a private register in which a priest, a Glagolitic script user, Father Anton Ljubosović, entered baptisms done by him in Duvno parish and wider. This was later rewritten into the official register. Since that official register was lost in a fire of the parish house in Seonica in 1821, the private register of Father Anton that has been kept up till today is of special value. That is the oldest register of the Duvno parish. At the same time it is the oldest register in the area of Mostar-Duvno diocese. The register encompasses 41 pages with 248 baptism entries. In the *Register* we have personal names and family names of the children that were baptized in the time span from 1750 til 1758. Names are a mirror of the history and language of a nation and a culture. That is why antroponyms that can be found in old parish registers are of extreme importance for the linguistic, but also for the historical and cultural research. After we have read the antroponyms, we noticed the influence of the orders of the Council of Trent about giving names of the saints because the saints' names are the dominant element of the personal names corpus as well as the family name corpus. The paper is divided into two parts. First we analyze personal names as the oldest layer of antroponymy, according to the manner of formation, form and frequency in the *Register*. The family name corpus is analyzed in the same way.

Key-words: parish register of the baptized, Croatian Cyrillics, the oldest register in the Duvno parish, antroponymy

Uvod

„Matične su knjige vrelo od tisuća i tisuća upisa u kojima se zrcale životi naših predaka. Fascinantna su dokumentacija o čovjeku razapetu između života i smrti u uvijek iznova ponavljanim ciklusima života novih i novih naraštaja.“[1] Matične su knjige javni dokument kojim se dokazuje rođenje,

[1] Marko Rimac – Ivan Botica, „Hrvatska ćirilica u glagoljskim matičnim knjigama zapadno od Krke“, Tomislav Galović (ur.), *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić*, *Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića*, Malinska − Rijeka − Zagreb, 2011., str. 1.

vjenčanje i smrt. Crkvene su vlasti u europskim zemljama dale prvi poticaj za vođenje matičnih knjiga, a nakon Tridentinskoga koncila (1545. – 1563.) donesena je odluka koja je obvezala cijelu Katoličku Crkvu na vođenje matica.

U nekim krajevima Europe matične su se knjige vodile i prije Tridentinskoga koncila. U prvoj polovici 14. st. u Francuskoj, u župi Givny, vodila se evidencija o plaćanju pristojbi za pokop. Kako su se upisali i oni koji nisu imali sredstva za plaćanje pokopa, ta se knjiga ipak može smatrati pretečom matičnih knjiga. A najstarija sačuvana knjiga krštenih u Francuskoj potječe iz 1451., a nalazi se u Bretagni. Osim u Francuskoj i u Belgiji ima nekoliko matičnih knjiga iz vremena prije Tridentinskoga koncila. U većini europskih država najstarije sačuvane matične knjige potječu iz 16. st.[2]

U Hrvatskoj je, iako u prijepisu, sačuvana najstarija matična knjiga krštenih u Umagu iz 1483., odmah poslije Španjolske i Francuske. I da je spomenuta knjiga sačuvana od početka vođenja, od 1400., bila bi najstarija na svijetu.[3] Zatim slijedi matica krštenih na Hvaru iz 1516., a iz 16. su stoljeća i matice u dalmatinskom priobalju i na otocima: Pupnat (Korčula), Pazin, Labin, Mandalina (Šibenik), Zadar, Rijeka, Pučišta (Brač), Trogir, Split, Dubrovnik te matice pisane glagoljicom iz Nevidana (Pašman), Silbe i Oliba. U kontinentalnom dijelu Hrvatske matice su novijega datuma: Zagreb 1640., Osijek 1691., Varaždin 1707. godine. Te se matice koriste za različita istraživanja: filološka, povijesna, medicinska i sl.[4]

U Bosni i Hercegovini matice su gotovo neistražene i daleko od očiju javnosti. A činjenica je da baš one nerijetko pružaju neponovljive podatke o životu neke zajednice – župe ili pojedinog sela, kao i o životu „malog" čovjeka kojega povijesni prikazi redovito zaobilaze u široku luku. Da matične knjige sadrže podatke iznimne vrijednosti, stručnjaci u Europi davno su otkrili. U odnosu na ostalu Europu, pa i Hrvatsku, matične su knjige u Bosni i Hercegovini relativno mlađe. Većina starih župa posjeduje matične knjige počevši od 18. stoljeća. Iznimke su samostalna župa Kraljeva Sutjeska i župa Vareš

[2] Usp. Ivo Ficović, „Zbirka matičnih knjiga Historijskog arhiva u Dubrovniku", *Arhivski vjesnik*, Zagreb, god. XXV., 1982., str. 7. – 35.

[3] Usp. Anto Ivić, *Pučanstvo duvanjske župe 1469. – 1800.*, Naša ognjišta, Tomislavgrad, 2011., str. 177.

[4] Usp. Vidi Stipetić – Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb − Dubrovnik, 2004., str. 28. – 31. Citirano prema: Robert Jolić, „'Pretpovijest' tiskarstva u BiH: Rukopisna baština bosanskohercegovačkih franjevaca", *Hum*, Mostar, br. 2., 2007., str. 149.

koje posjeduju matice iz 1641., odnosno 1643. godine.[5] No to ne znači da i druge župe nisu imale tako stare matice. One su vrlo često nestajale u požarima župnih kuća ili su uništene na drugi način.

Evo što Robert Jolić, jedan od rijetkih istraživača matičnih knjiga na području Bosne i Hercegovine, kaže o matičnim knjigama: „Znanstvena istraživanja matica započela su najprije u Francuskoj. Popularnost matica valja promatrati u općem ozračju francuske 'nove historije', nastale oko časopisa *Annales* i struju oko Analâ. Ta se struja sve više usmjeruje na istraživanje svakodnevnih životnih činjenica – namjesto do tada sveprisutne povijesti velikih događaja, likova, obrata. Pristupa se 'rekonstrukciji obitelji', uglavnom na razini pojedinih sela ili skupina sela (recimo, jedne župe) te se utvrđuje kretanje rođenja, vjenčanja, plodnosti, smrtnosti. Takva 'mala' historija, o malim sredinama, pojedincima, marginalnim događajima, još uvijek je iznimno zanimljiva i privlačna."

Na žalost, hrvatskomu narodu u Bosni i Hercegovini povijesne okolnosti nisu išle u prilog kada je riječ o očuvanju ovih vrijednih izvora. Budući da su se župne kuće u tursko vrijeme gradile tek toliko da budu sklonište župnicima, požari nisu bili rijetkost pa su tako matične knjige stare župe Duvno izgorjele u požaru župne kuće u Seonici 1821. godine.[6]

Najstarije dosad poznate matične knjige u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji bile su one iz Roška Polja. U listopadu 1758. ta se nova župa odvojila od stare župe Duvno. Od tog razdoblja počinju se voditi samostalne matice. U franjevačkom samostanu u Fojnici pronađena je matična knjiga starija i od spomenutih roškopoljskih matica. Riječ je o matici župe Duvno koja je vođena u razdoblju od 1750. do 1758. godine. Tako ta matična knjiga postaje najstarija sačuvana matica župe Duvno, ali i najstarija na području Mostarsko-duvanjske biskupije. No, i ta matica opet ima veze s Roškim Poljem: odatle je rodom svećenik koji ju je pisao – don Anton Ljubosović.[7]

Matica krštenih iz 1750. – 1758. sadrži 247 upisa krštenja i jedan upis kojemu je mjesto u knjizi misa. Riječ je o „privatnoj" matici u koju je don Anton bilježio krštenja koja je obavio na široku području duvanjske župe, a potom

[5] Usp. *isto*.

[6] Usp. *isto*, str. 150.

[7] Usp. Anto Ivić, „Pronađena najstarija matica u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji", *Naša ognjišta*, Tomislavgrad, god. XXXIX., 2012., br. 12., str. 12

je ta krštenja upisivao u službenu matičnu knjigu duvanjske župe. Kako je u međuvremenu ta službena matica izgorjela u požaru župne kuće u Seonici, tako je ova don Antonova matica od neprocjenjive vrijednosti.

Matica je malog formata. Dimenzije knjižice su 19x14,4 cm, a sadrži 41 uvezanu stranicu na kojoj su upisivana krštenja u razdoblju od 1750. do 1758. godine.[8] Naslov je na latinskome jeziku:

Libellus Baptizatorum
Parochia Duvno

Na prvoj stranici saznajemo podatke o autoru :

Ovo Karšćenje poče pisat ja Dom Anton
Ljubosović iz Roška polja. Reko svetu
Misu u Rošku polju na dan svetoga
Bartula miseca agusta na 24. 1750.
I reko je kod cerkve svetoga Ive Kersti
telja miseca agusta gori rečenoga
a godine svete

Upravo je ova latinična transliteracija, vjerojatno izvađena iz konteksta, dovela do zabune da je riječ o matičnim upisima roškopoljske, a ne duvanjske župe. Robert Jolić naglasio je pak da nije mogla biti riječ o roškopoljskoj matici jer je ta osnovana osam godina poslije.[9]

Prema vlastitoj potvrdi matičnu je knjigu pisao don Anton Ljubosović, svećenik iz Roška Polja. Riječ je o svjetovnom svećeniku, a to nam kazuje oslovljavanje s *dom*. U vrijeme turske vlasti župe su vodili redovnici franjevačkoga reda. U tom poslu pomagali su im svećenici glagoljaši. Čini se da je nadnevak 24. kolovoza 1750. bio dan don Antonove mlade mise u Rošku Polju. Na 22 lista matice upisao je ukupno 247 krštenja. Na posljednjoj stranici knjige nalazi se bilješka u drukčijem kontekstu od navedenih krštenja, a kojoj je mjesto u knjizi misa.

Izuzmemo li kratak dio latiničnoga teksta na naslovnoj i posljednjoj stranici *Matice krštenih* 1750. – 1758., cijela je matica pisana hrvatskim pismom – bosančicom.

[8] Usp. A. Ivić, „Pučanstvo...“, str. 179.

[9] Usp. Robert Jolić - Marko Jukić, *Župa Roško Polje*, Tomislavgrad, 2008., str. 16. Citirano prema: *isto*.

1. Razvoj antroponimijske formule

„Uklesano u kamenu, napisano rukom ili otisnuto strojem – imena su nepatvoreni svjedoci vremena u kojem nastaju. Oni su ogledalo materijalne i duhovne kulture svojih nadjevatelja kojima služe za orijentaciju u prostoru te komunikaciju s okolinom.“[10] Imena su oduvijek bila predmetom promišljanja brojnim znanstvenicima: povjesničarima, geografima, lingvistima. Ime je prije svega jezični znak, no za onomastičare je bitna njegova kompleksnost zbog koje vrlo često proučavanje imena izlazi izvan lingvističkoga okvira. Bavljenje analizom imena znači baviti se njegovim izrazom i sadržajem pazeći pritom na jezični sadržaj koji ga oblikuje. Početci imena sežu u bespismenu prošlost. Tako hrvatska imena svjedoče o praslavenskoj imenskoj baštini, o prilagodbi zatečenih romanskih imena glasovnom i obličnom ustroju vlastitog jezika, a nadijevanjem novotvorenih imena dokazuju svu raskoš i bogatstvo hrvatskoga jezika.[11]

Već smo spomenuli da su iskonski sustav slavenskih (narodnih) osobnih imena Hrvati baštinili iz praslavenske zajednice. Ona tako predstavljaju najstarije hrvatske spomenike, potvrđene već od 8. st.

Petar Šimunović navodi da Hrvati čuvaju četiri tipa imena:

a) Odapelativna (samotvorna, monoleksemna) osobna imena. Postanjem su vjerojatno najstarija. Nastala su pod utjecajem magije i religije kao apotropeji. U Hrvata su vrlo rano potvrđena u likovima: Dub, Rab, Vuk, Vrh, Golub, Grlica, Loza i sl. Ta i takva imena bila su mijenjana i preinačavana sufiksacijom: Vukoja, Vukac, Lozan i sl.
b) Složena imena kojima pripadaju i ona tvorena s prefiksom (Predrag) i negacijom: Nenad, Nemir, Nemanja.
c) Izvedena imena nastajala su od dvoleksemnih, temeljnih imena apelativnog i imenskog postanja, uz pomoć različitih formanata. Dvoleksemna imena su u 9. st. vrlo česta: Budidrug, Boleslav, Budimir, Dobrovit, Domagoj, Gojslav, Mojmir, Radoslav, Svetoslav, Tomislav, Tolimir, Vladislav, Zvonimir... Potvrdu ovakvih imena obilno nalazimo kod povlaštenog društvenog staleža, vladara, kraljeva, knezova: Budimir, Višeslav,

[10] Anđela Frančić, „Hrvatska imena“, Ante Bičanić (ur.) *Povijest hrvatskoga jezika: srednji vijek*, sv. 1., Zagreb, 2009., str. 221.

[11] Usp. *isto*, str. 222.

Ljudevit, Mislav, Trpimir, Domagoj, Zdeslav, Branimir, Mutimir, Tomislav, Krešimir, Miroslav, Držislav, Svetislav, Častimir, Zvonimir.

d) Hipokoristična imena poput onih na -a ili -e: Bože, Rade, Grube, Dobre i sl.[12]

Dakle, „Hrvati su iz prapostojbine donijeli sustav osobnih imena temeljen na značenjski prozirnim riječima slavenskoga podrijetla. S obzirom na tvorbenu strukturu ta se imena dijele na: složenice (tip *Dragoslav*), izvedenice (tip *Dragoš*, *Vukoj*), jednočlana, nesložena i neizvedena imena (antroponimni apelativ tipa *Golub*).

Važno je istaknuti kako je pri nadijevanju imena bila vrlo bitna semantika, posebno kod naših davnih predaka koji su vjerovali u naravnu vezu označnika (ime) i označenika (osoba). *Nomen est omen*! Tako je svako ime u početku bilo motivirano različitim semantičkim markerima (Prskalo, Prodan, Vuk i sl.). Mnogo je imena bilo motivirano životinjama (grč. Pan nosi obilježje ovna, Jupiter ima oblik vola; toponimi Bjelolasica, Risnjak, Medvednica...), biljkama (Javor, Jasmin, Ljiljan, Dunja, Višnja, Jagoda...), prirodnim pojavama (Žarko, Danica, Iskra, Zorana...), anatomijom ljudskoga tijela (Glavan, Rudan, Runje, Gubec, Zuban...), etnonimima (Grk, Ugrin, Ilir, Hrvojka...)... [13]

Događaj koji je promijenio i usmjerio hrvatsku antroponimiju svakako je Tridentinski sabor (1545. – 1563.). Na zasjedanju održanu 11. studenoga 1563. godine taj je Sabor obvezao župnike na vođenje matičnih knjiga krštenih i vjenčanih. Pedesetak godina poslije Rimskim je obrednikom propisano i vođenje matičnih knjiga umrlih te knjiga stanje duša. Za onomastičara u matičnim su knjigama najzanimljiviji imenski podatci – antroponimijski (osobna imena, prezimena, nadimci) i toponimijski (imena naselja). Iz te sveze imena mogu se iščitati mnogi zanimljivi i bitni uzročno-posljedični odnosi poput nasljeđivanja imena od roditelja, ovisnost izbora imena o nadnevku rođenja ili krštenja, „obilježavanje“ nezakonite djece i sl. Obvezatnim vođenjem matičnih knjiga dotadašnji pridjevci dobivaju službeno-pravni status, prerastaju u prezimena. Osim odredbe o obvezatnu vođenju matičnih knjiga za

[12] Usp. Petar Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb, 2009., str.143. – 144.

[13] Usp. *isto*, str. 144.

proučavanje antroponimijskoga sustava vrlo je bitna i odluka Tridentinskoga sabora o nadijevanju kršćanskih svetačkih imena pri krštenju.[14]

Sustav slavenskih imena nakon primanja kršćanstva obogaćen je svetačkim imenima koja su pritom bila svedena na temeljnu onomastičnu funkciju: točnu identifikaciju i diferencijaciju imenovane osobe. Ta su imena uglavnom preuzeta iz hebrejskoga, grčkoga i latinskoga jezika, a onda su se glasovno i oblično prilagodila hrvatskomu jezičnom sustavu.[15] Zanimljivo je i to, a navodi P. Šimunović, kako je u 17. st. gotovo polovica stanovništva dubrovačke okolice i više od 60 % ženskoga pučanstva nosilo samo pet različitih imena! U 18. st. sav kršćanski imenski repertoar bio je sveden na četrdesetak muških i dvadesetak ženskih imena. Ubrzo nakon toga započinje hipokoristička tvorba kršćanskih imena pa se krajem 18. st. u Hrvata ponovno rabe narodna imena kao prijevodi svetačkih imena, s naslanjanjem na potisnuta narodna imena: Desidarius > Željko, Wolfgang > Vuk, Domenica > Nedjeljka/Neda, Aurora > Zora, Emerik > Mirko i sl. [16]

1.1. Osobno ime

Osobno ime čovjekov je znak; s njim smo združeni. Vrlo često pomislimo kako je neko ime lijepo, kako odgovara osobi koja ga nosi. Neka nam se imena sviđaju upravo zato jer nam se sviđaju osobe koje ga nose. Prema imenima zauzimamo subjektivan, emocionalan stav, ona podliježu modi i pomodarstvu, imaju svoj život, prošlost, značenje. Neka su imena česta, neka rijetka, neka nestaju, javljaju se nova. Kroz njih se prelama slika vremena. Starija su od prezimena koja se u Hrvata javljaju vrlo rano, već od 12. st.

U don Antonovoj *Matičnoj knjizi* krštenih nalazimo 43 muška i 35 ženskih imena:

muška imena	ženska imena
Andrija	Andrijana
Anto, Ante, Anton, Antona	Anđelija (Janđelija)
Blaž	Ana, Anica
Bože, Božo	Birgita
Dujam	Božica

[14] Usp. A. Frančić, *n. dj.*, str. 390.
[15] Usp. *isto*, str. 387.
[16] Usp. P. Šimunović, *n. dj.*, str. 147. – 148.

Filip	Cvita
Frano, Frane	Doma, Dominika
Gašpar	Ivana, Ivanica
Garga, Gargo	Jela, Jele, Jelina
Ilija	Jakovica
Ivan, Ivo	Joza
Jakov	Kata, Kate
Jerko	Klara
Jozip, Jozo	Luce, Lucija
Jure, Juras	Manda, Mande
Križan	Mara
Lovro	Marta
Luka	Matija
Marijan	Petruša
Marko	Pava
Martin	Ružica
Mate, Matij, Matija, Matko	Šime, Šimica
Mijo	Tomica
Nikola	Oršula
Pavao	Vida
Petar	
Stipan	
Šimun	
Tadija	
Toma	
Vid	

Pojavnost muških imena je sljedeća: Mate, Matij, Matija, Matko (55), Ivan, Ivo (46), Petar (35), Marko (30), Jure, Juras (24), Mijo (21), Toma (20), Stipan (19), Andrija (18), Jakov (16), Anto, Ante, Anton, Antona (14), Nikola (13), Ilija (12), Josip, Jozo (12), Luka (12), Bože, Božo (11), Križan (11), Martin (11), Lovro (10), Šimun (10), Frano, Frane (8), Marijan (7), Dujam (6), Filip (5), Jerko (4), Gašpar (3), Pavao (3), Vid (3), Blaž (2), Garga, Gargo (2),Tadija (2).

U 18. stoljeću u matici župe Duvno najčešće muško osobno ime bilo je Mate, potom Matija, slijedi Ivan te njegova pokraćenica Ivo, potom Petar, Marko, Jure...

Pojavnost ženskih imena je sljedeća: Kata, Kate (47), Matija (38), Jela, Jele, Jelina (35), Luce, Lucija (34), Manda, Mande (33), Ana, Anica (25), Ivana, Ivanica (24), Ružica (23), Mara (18), Marta (15), Anđelija, Janđelija (14), Jakovica

(10), Doma, Dominika (9), Andrijana (8), Joza (8), Klara (7), Cvita (6), Božica (5), Petruša (5), Tomica (5), Oršula (5), Šime, Šimica (4), Vida (3), Pava (1). Kad je, dakle, riječ o ženskim imenima, svojom pojavnošću prednjači ime Kata, potom Matija, Jele, Lucija, Manda... Imena Ana i Ivana javljaju se i u svojim deminutivnim inačicama Anica i Ivanica.

Već smo naglasili kako prevrat u imenskom repertoaru nastaje nakon odluke Tridentinskoga sabora da se djeci na krštenju daju isključivo katolička imena. Ta odluka, možemo reći, dosljedno se provodila i na područjima koja u svojoj matici navodi i don Anton Ljubosović. Iščitavajući korpus osobnih i muških i ženskih imena u don Antonovoj matici, već se i na prvi pogled može razaznati da se on uvelike naslanja na kršćanska svetačka imena, ali i na narodna hrvatska imena. Vidljivo je da su u taj fond ušla i imena apostola (Petar, Ivan, Andrija) te kršćanskih mučenika i svetaca iz prvih stoljeća kršćanstva (Stipan, Martin, Marta). Neka od tih imena dolaze i romanskim putem (poput imena Lucija). Iako pripadaju svetačkim imenima, ona su se toliko udomaćila u hrvatskoj antroponimiji da ih smatramo narodnim imenima: Ivan, Ilija, Matija, Lucija ...

Velik broj imena svoj postanak u tvorbenom smislu vezuju uz imena biljaka (Ljiljana, Ivanka, Ružica i sl.). Riječ je o skupini emotiva ili jedinica emotivna izražavanja čije se značenje vezuje uz biljke ili njihove dijelove, a nazivamo ih fitoemotivi.[17] U slučaju don Antonove matice nailazimo na dva primjera takvih narodnih imena, a to su Ružica i Cvita.

Mocijskim tipom tvorbe povezana su imena: Bože/Božica, Ivan/Ivana, Luka/Lucija, Martin/Marta, Matij/Matija, Vid/Vida. Ako su uzme u obzir ova pojava, kao i pojava hipokorističnih varijanti pojedinih imena, raznolikost se u imenima vidno smanjuje. P. Šimunović navodi da osobna imena tvore mnogobrojne hipokoristike pa je tako npr. od osobnog imena Petar u hrvatskome jeziku zabilježeno nekoliko stotina hipokoristika i drugih inačica deminutivnoga i augmentativnoga značenja.[18] Slučaj je to i s Ljubosovićevom maticom krštenih gdje su gotovo sva imena hipokorističkoga karaktera: Anto,

[17] Fitoemotivi su leksemi s nazivom biljaka koje imaju dodatno emocionalno značenje: vidi u tekstu Nede Pintarić, „Fitoemotivi u tekstu i diskurzu“, Marin Andrijašević (ur.), *Tekst i diskurs*, Zagreb, 1997., str. 313. – 324.

[18] Usp. P. Šimunović, *n. dj.*, str. 170.

Ante, Božo, Bože, Frano, Frane, Ivo, Jele, Jela, Joza, Kata, Kate, Luce, Jure, Tome, Mare itd.

1.2. Prezimena

Kada govorimo o prezimenima, najčešće ne razmišljamo o njihovu sadržaju. Ona nas prate od kolijevke do groba, a i na nadgrobnoj ploči svjedoče o vezi s našim predcima. Osobno se ime može mijenjati, nadimke često mijenjamo i zaboravimo, no prezime ostaje − stalnost mu je prva značajka. Druga im je značajka da su nasljedna. Ona čuvaju naše korijene, naše rodoslovno stablo, krvnu vezu, a vrlo često svojim likom odaju i nacionalnu pripadnost. Prezimena su nepromjenjiva. To im je treća značajka. Prezimenima se potvrđujemo u društvu, a razvitak društva potaknuo je i razvitak prezimena. U samu početku bilo je dostatno samo osobno ime. Tako je u prvim hrvatskim ispravama. Prezimena se javljaju kasno, od 11. stoljeća. Prva su prezimena bila zapravo nadimci (Rak, Zlurad, Prodan, Grbeša) i imala su profilaktičku ulogu. Tijekom vremena i usložnjavanjem društvenih odnosa javila se potreba za točnijom i preciznijom identifikacijom imenovane osobe. Tako se sustav imenovanja, do tada jednoimenski, proširuje novom antroponimijskom kategorijom – pridjevkom. On se vrlo često temelji na osobnom imenu, patronimu, matronimu pa i nadimku, a mogao se tvoriti i na nazivu zanimanja, etniku i sl. Pridjevak nije bio nasljedan. S vremenom se javila potreba za stalnim i nepromjenjivim sustavom imenovanja, a svemu je pridonijelo i sve složenije administrativno-političko, socijalno i ekonomsko društveno uređenje. Formiranje prezimena bio je dugotrajan i neravnomjeran proces. Govoreći o samim početcima prezimena, Anđela Frančić ističe kako razvojni put europskih prezimena počinje u urbanim sredinama sjeverne Italije odakle se prezimenski val širio na ostali dio europskog kontinenta – prva su prezimena u Njemačkoj registrirana u 12. st., u Sloveniji i Poljskoj u 13. st., u Mađarskoj i Češkoj u 14. st., u Danskoj u 15. st., u Švedskoj u 16. st...[19] Neravnomjerna distribucija prezimenskoga fonda ogleda se i u društvenim slojevima, pri čemu su bili privilegirani već ionako povlašteni društveni slojevi, a tek stoljećima poslije prezimena postaju zakonom propisan obvezatan dodatak osobnu imenu svake

[19] Usp. *isto*, str. 253.

osobe. Pišući o razvitku hrvatske antroponimijske formule, Petar Šimunović navodi četiri moguće vremenske odrednice nastanka hrvatskih prezimena:

1) 12. st. – doba kada se prezimena sporadično prepoznaju kao nasljedna
2) 13. i 14. st. – razdoblje zatvaranja Velikoga vijeća u dalmatinskim gradovima
3) 16. st. – uvođenje matičnih knjiga (krštenih, vjenčanih, umrlih) poslije Tridentinskoga sabora
4) 18. st. – pojava Jozefinskog patenta iz 1780.[20]

Dakle, 12. i 18. stoljeće omeđuju razvojni put hrvatskih prezimena od njihove sporadičnosti do obvezatnosti. Prezimena prvo dobivaju osobe povlaštenoga položaja, građani su ih dobili prije seljaka, muškarci prije žena i sl.

Analizu prezimena u Ljubosovićevoj *Matičnoj knjizi krštenih* (1750. − 1758.) načinili smo *prema tvorbeno-motivacijskom modelu* prema kojem se prezimenska različitost obično svodi na četiri temeljne skupine:[21]

1. prezimena motivirana osobnim imenom
2. prezimena motivirana nadimcima
3. prezimena motivirana zanimanjima
4. prezimena motivirana etnicima i etnonimima.

S obzirom na tvorbenu strukturu prezimena su mogla nastati:

a) bez tvorbenoga čina, tj. onimizacijom, odnosno transonimizacijom (asufiksalna prezimena, uvjetno rečeno „neizvedena“)
b) tvorbenim činom, tj. sufiksacijom (sufiksalna prezimena, uvjetno rečeno „izvedena“ patronimskim sufiksima).

1.2.1. Asufiksalna prezimena

1.2.1.1. prezime = osobno ime

Gašpar, Grnica, Laštro, Letica, Lerota, Marelja, Mrižˇ, Perga, Radoš, Sliško, Stojanac, Tucak, Šapina, Škaro, Šliško, Šteko, Šuta, Tole, Tripalo, Varkač, Vučak, Vukadin, Zvirac

[20] *Isto*, str. 176.

[21] Tvorbeno-motivacijska podjela prezimena u Ljubosovićevoj *Matici krštenih* (1750. – 1758.) načinjena je na temelju podjele koju predlaže Anđela Frančić, a koju smatramo reprezentativnom.

1.2.1.2. prezime = nadimak

Čavlina, Čutura, Bukva, Buljan, Burazer, Brskalo, Iskok, Prskalo, Stovrag

1.2.1.3. prezime = zanimanje

Gatar, Grebenar, Kozina, Kovač, Lončar, Lulina, Puškar, Stupar, Školar, Varkač, Zec

1.2.1.4. prezime = etnik/etnonim

Drinovac, Grabovac, Krajina

1.2.1.5. ostalo/nepoznate motivacije

Batarilo, Bijader, Dajak, Dilber, Dodig, Đerek, Đipalo, Kelava, Kolak, Poradžik, Protuđer, Raič.

1.2.2. Sufiksalna prezimena

1.2.2.1. Oi + -ić

Anić, Ančić, Barišić, Batistić, Bernardić, Božić, Birnardić, Grgić, Ivandić, Ivić, Jažić, Jović, Katić, Lovrić, Lučić, Marić, Marinčić, Matić, Mikulić, Nevistić, Perić, Pipunić, Radić, Stipić, Škarić, Tadić, Tomić, Višić, Vučić

1.2.2.1.1. On + -ić

Babić, Bagić, Baić, Bajić, Barbić, Barić, Bešlić, Blatančić, Bonić, Budić, Čorbić, Čorić, Čulić, Čuvić, Ćalić, Ćorić, Ćosić, Ćubelić, Ćurčić, Ćurić, Dajić, Derlić, Dumančić, Falić, Galić, Grbešić, Gudeljić, Jurišić, Kisić, Krištić, Krnić, Ledić, Letilić, Lozić, Majić, Mamić, Omazić, Pandžić, Papić, Pranjić, Puljić, Šilić, Šipić, Štekić, Šutić, Tokić, Tolić, Topić, Tustanjić, Zrinić

1.2.2.1.2. Oz + -ić

1.2.2.1.3. Oe + -ić

Vlačić

1.2.2.1.4. Oi nepoznato + -ić

Dželalić, Jazidžić

1.2.2.2. Oi + -ović/-ević

Blažević, Burazerović, Cvitković, Domnanović, Gudeljević, Ivanković, Jovanović, Jozipović, Jurčević, Ljubosović, Marinović, Marković, Matković, Mijatović, Mitrović, Perković, Petrović, Vidović, Vukadinović, Zovković

1.2.2.2.1. On + -ović/-ević

Knezović, Krstanović, Milaković, Milaradanović, Milićević, Mišković, Novaković

1.2.2.2.2. Oz + -ović/-ević

Lončarević, Puškarević

1.2.2.2.3. Oe + -ović/-ević

Krajinović

1.2.2.2.4. Ostalo/nepoznate motivacije

Kolaković.

***

Kao i kod osobnih imena, i u prezimenskom fondu domininiraju svetačka imena (npr. Božić, Gašpar, Ivanković, Jozipović, Stipić). Prezimena koja se temelje na osobnu imenu u *Matici krštenih* obilno su potvrđena (Ančić, Anić, Birnadić, Blažević, Božić, Cvitković, Gašpar, Grgić, Ivandić, Ivić, Ivišević, Jovanović, Jović, Jozipović, Jurčević, Jurič, Juričević, Jurišić, Katić, Lovrić, Maić, Majić, Marić, Marinčić, Marinović, Marinović, Marković, Matić, Matković, Mijatović, Milaković, Mišković, Mitrović, Pavlović, Perić, Perković, Radojević, Stipić, Stojanac, Tadić, Tomić, Vicanović, Vidačak, Vidović). U usporedbi s njima znatno su malobrojnija narodna prezimena (Budimir, Cvitković, Radojević, Višić, Zec). S obzirom na tvorbenu strukturu, najčešći je prezimenski sufiks -ić. On se dodaje na osnovu temeljna, pokraćena ili izvedena imena,

odnosno njime se supstantivizira pasiv tvoren sufiksima –ov/-ev/-in (npr. Jovanović, Jozipović). Prezimenski fond u najstarijoj duvanjskoj *Matičnoj knjizi* nisu činila samo odimenska prezimena. U njoj su potvrđena i prezimena drugih motivacijskih osnova: nadimačka, etnička ili etnonimska te ona za oznaku zanimanja. Govoreći o prezimenima, P. Šimunović navodi i prezimena nastala od ženskih osobnih imena koja su poprilično rijetka. Takozvani matronimi rijetki su i znatno mlađi, a razlog tomu je dugovijek podređen položaj žene u obitelji i društvu. Žena se, tako, u starim spisima najčešće identificirala osobnim imenom, a ako ono nije bilo dovoljno, uz ženino se ime dodavalo ime (ili prezime) oca, muža, brata ili sina, ovisno o tome koje je ime srodnika u tom trenutku bilo pogodnije i uglednije kako bi djelokrug prepoznavanja žene bio što prostraniji, a identifikacija preciznija.[22] Bez obzira na spomenuto, u *Matici krštenih* (1750. – 1758.) nalazimo primjere prezimena nastalih od ženskih osobnih imena, a takva su: Ančić, Anić, Katić, Majić, Marić, Milaković.

[22] Usp. *isto*, str. 178.

1.3. Popis prezimena u Matici krštenih (1750. – 1758.)

Ančić
Anić
Arnkaš
Babić
Bagarić
Bagić,
Baić (Bajić)
Baković
Bakulić (Bakula)
Banović
Barbić
Barić
Barišić
Batarilo
Batistić
Bernardić
Bešlić
Bijader
Birnadić (Brnadić)
Blatančić
Blažević
Bonić
Božić
Brskalo (Prskalo)
Budić
Budimir
Bukva
Buljan
Burazer (Burazerović)
Burazin
Cvitković
Čajajić
Čavlina (Čavlinović)
Čorbić
Čorić
Čulić
Čutura
Čuvić (Čuić)
Ćalić
Ćorić
Ćosić
Ćubelić
Ćurčić
Ćurić
Ćurković
Dajak
Dajić
Derlić
Dilber (Dilberović)
Dodig
Domnanović
Drinovac
Dumančić
Dželalić
Đerek
Đipalo
Falić
Fišić (Višić)
Galić
Gašpar
Gatar
Grnica (Gernica)
Grabovac
Grbešić

Grebenar
Gudel (Gudelić, Gudelević)
Gudelj (Gudeljević)
Iskok (Iskoković)
Ivandić
Ivanković
Ivić
Ivišević
Jazidžić
Jažić
Jovanović
Jović
Jozipović
Jurčević
Jurič (Juričević)
Jurišić
Katić
Kelava (Kelavić)
Kisić
Knezović
Kolak (Kolaković)
Kovač (Kovačević)
Kozina
Kraina (Krajina)
Krajinović
Krištić
Križanac
Krnić
Krstanović
Kutleša
Lajalović
Lastrić (Laštrić)
Laštro
Laušić
Ledić
Lerota
Letica (Letičić)
Letilić
Lončar (Lončarević)
Lovrić
Lozić
Lubosović (Ljubosović)
Lučić
Lulina
Maetić
Maić (Majić)
Mamić
Marasović
Marelja
Marić
Marinčić
Marinović
Marković
Maršuljević
Matić
Matković
Miatović (Mijatović)
Mikulić
Milaković
Milaradanović
Milićević
Mišković
Mitrović
Mriž (Mrižić)
Mustapić
Nevistić
Novaković
Omazić

Pandžić
Papić
Pavlović
Pekušić
Penga
Perić
Perković
Petrović
Pipunić
Popović
Poradžik
Pranić (Pranjić)
Prković (Prka)
Protuđer
Puljić
Puškar (Puškarević)
Radić
Radojević
Radoš (Radošević)
Raič (Rajič, Rajičević)
Romić
Skočibušić
Sličević (Slipčević)
Stipić
Stojanac
Stovrag
Stupar
Šapina (Šapinović)
Šilić
Šipić
Škarić (Škaro)
Školar
Šliško (Sliško)
Šliškić (Šlišković)
Štekić (Šteko)
Šuta (Šutić)
Tadić
Tandarić
Tarabić
Tokić
Tole (Tolić)
Tomasović (Tomas)
Tomić
Topić
Tripalo
Tucak
Tustanić (Tustonjić)
Vapinović
Varkač
Vican (Vicanović)
Vidačak
Vidović
Višić (Fišić)
Vlačić
Vlaičić (Vlajčić)
Vodopić
Vučak
Vukadin (Vukadinović)
Vuletić
Vulić
Zankić
Zec
Zovković
Zrinić
Zvir

Dok je osobno ime stoljećima zadovoljavalo potrebu za identifikacijom u skupini kao jedinstven član imenske formule, prezime pak služi da bi se osoba izdvojila iz skupine i identificirala kao pripadnik jedne obitelji. Do 12. st. Hrvati nisu imali prezimena, a prijelaz iz jednoimenske forme ka dvoimenskoj rezultat je kompleksnih promjena u društvu koje su se odvijale na socijalnom, ekonomskom i kulturnom planu društva u cjelini. Prvu etapu na putu uspostave današnjih prezimena nalazimo u dvoimenskoj (osobno) imenskoj-pridjevačkoj formuli. Osobno se ime proširuje novom antroponimijskom kategorijom – pridjevkom. Sljedeći je korak bila uspostava čvršćeg i stalnijeg modela identifikacije. Formiranje prezimena nije bio trenutan čin, već dugotrajan postupak, a početci sežu u feudalni poredak. Važan poticaj nastanku i ustaljivanju prezimena u Europi bila je odluka Tridentinskoga sabora koja se odnosila na obvezu vođenja matičnih knjiga. U *Matičnoj knjizi* duvanjske župe i kod osobnih imena i kod prezimena dominiraju svetačka imena. Prezimena koja se temelje na osobnu imenu obilno su potvrđena, a u usporedbi s njima, narodna su imena malobrojnija. S obzirom na tvorbenu strukturu najčešći je prezimenski sufiks -ić. On se dodaje na osnovu temeljna, pokraćena ili izvedena imena, odnosno njime se supstantivizira pasiv tvoren sufiksima -ov/-ev/-in. Prezimenski fond u najstarijoj duvanjskoj *Matičnoj knjizi* nisu činila samo odimenska prezimena. U njoj su potvrđena i prezimena drugih motivacijskih osnova: nadimačka, etnička ili etnonimska te ona za oznaku zanimanja.

Mostariensia

Ivica Petrović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
ipetromo@gmail.com

UDK 821.112.2-992.09
Prethodno priopćenje

MOSTAR U NJEMAČKOJ PUTOPISNOJ KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

U članku je riječ o slici i recepciji Mostara u putopisnoj književnosti njemačkog jezičnog izraza koji su se pojavili u nešto više od dva stoljeća i rezultat su autentičnih putovanja njihovih autora. Budući da su razlozi putovanja u BiH, a time i u Mostar često bili s određenom svrhom koja nadilazi književnoumjetnički karakter, tako se i među putopiscima nalaze autori različitih struka i profila. Posredovana slika Mostara bit će analizirana i podijeljena na određene sastavnice, kao npr. ljudi i etničke zajednice, običaji, slika grada, industrija kao i određeni stereotipni načini prikazivanja. Na temelju posredovanih informacija i podataka analizirani putopisi predstavljaju dragocjene povijesne i kulturne dokumente. Među autorima bit će, između ostalih, analizirani Otto Blau, Moritz Hoernes, Heinrich Renner, Robert Michel, Hermann Wendel, Juli Zeh, Elisabeth Gschaider.

Ključne riječi: Mostar, putopis, putovanje, kultura, image

MOSTAR IN GERMAN TRAVEL LITERATURE

Abstract

The paper is about a picture and an image of the city of Mostar in the two-century old travel literature in German language that is a result of the authentic travels of the authors. Since the reasons for travelling to BH, and Mostar, were quite often with a special purpose that surpassed literary and artistic causes, the travel writers were of various professions and profiles. The mediated picture of Mostar will be analyzed and divided into certain components, such as people and ethnic communities, habits, city image, industry as well as some stereotypical presentation manners. Based on third-party information and data the analyzed travel books represent worthy historical and cultural documents. Otto Blau, Moritz Hoernes, Heinrich Renner, Robert Michel, Hermann Wendel, Juli Zeh and Elisabeth Gschaider will be analysed, among other authors.

Key words: Mostar, travel book, travel, culture, image

Uvod

Mostar, grad čija povijest započinje gradnjom dviju kula na obalama Neretve sredinom 15. stoljeća i čije se ime prvi put pojavljuje u turskim defterima i dokumentima Dubrovačke Republike, postat će, ponajprije zahvaljujući mostu izgrađenu na Neretvi, važnim prometnim i trgovačkim čvorištem te administrativnim središtem cijele regije Hercegovine. Status hercegovačke *prijestolnice* uspio je održati do današnjih dana. Mostar su kroz povijest posjetili brojni putopisci s Istoka i Zapada, među prvima turski kroničar Evlija Čelebija davne 1664. godine. U ovom radu riječ je o njemačkim putopisima u kojima su tijekom nešto više od dva stoljeća dokumentirani i posredovani percepcija, svjedočanstva i osobni sudovi putopisaca o gradu Mostaru. Stoga je primaran cilj istraživanja analizirati i definirati sliku Mostara koja je oblikovana u tim tekstovima, identificirati njezine važne sastavnice te ukazati na kontinuitet i promjene tijekom analizirana razdoblja. Analiziran korpus obuhvaća dvadesetak putopisa pri čemu su glavni kriteriji za odabir bili da je putopis izvorno napisan na njemačkome jeziku te autentičnost putovanja i neposredan

doživljaj autora, što, posebice u slučaju starijih tekstova, može ovisiti i o dojmu lektire. Iz analize su izostavljeni turistički vodiči koji po svojoj naravi nastoje istaknuti ljepše strane odredišta, kao i kompilacije različitih izvora čiji autori nisu putovali u Mostar.[1] Uzimajući u obzir povijesne okolnosti i intenzitet odnosa, ponajprije između BiH i Austrije, rad je podijeljen na četiri poglavlja i to: razdoblje prije, tijekom te nakon austrougarske uprave dok se četvrto poglavlje odnosi na suvremenu percepciju na početku 21. stoljeća.

1. Mostar do 1878. godine

Tijekom višestoljetne vladavine Osmanlija vrlo mali broj putnika sa Zapada posjećuje ove krajeve. U najstarijem poznatom njemačkom putopisu o Bosni i Hercegovini iz 1531. godine Benedikta Kuripešića, na žalost ne nalazimo nikakve podatke o Mostaru jer je ruta njegova putovanja išla nešto sjevernije od Bihaća preko Sarajeva do Višegrada. Tek u drugoj polovici 18. stoljeća, s jačanjem austrijskih interesa za ovim krajevima, pojavit će se 1785. godine vojno-geografski opis Bosne i Hercegovine zastavnika brodske graničarske regimente Božića (Boxich), koji je nastao kao rezultat špijunskoga ispitivanja terena neposredno uoči Dubičkoga rat 1788. godine, a putovao je najčešće prerušen u brata laika u franjevačkom habitu te uz zaštitu biskupa fra Augustina Botoša Okića.[2] Riječ je zapravo o specijaliziranom putopisu bez neke književne vrijednosti, ali s obiljem zanimljivih podataka o mnogim mjestima u BiH, a među njima je svoje mjesto našao i Mostar:

> Glavni grad Hercegovine s oko 7-800 turskih kuća uz nekoliko kršćanskih. Smješten je u uskoj dolini zatvorenoj okomitim kamenitim padinama s dubokim klancima; na objema oblama Neretve; […] Dva dijela povezana su mostom izgrađenim od klesanih

[1] Usp. Jozo Džambo, „Bosna i Hercegovina u njemačkim tekstovima. Imagološka skica“, *Forum Bosnae,* Sarajevo, br. 18., 2002., str. 155.

[2] Tekst putopisa kojim sam se služio u ovom radu objavili su Hamdija Kapidžić – Hamdija Kreševljaković, *Vojno-geografski opis Bosne pred dubički rat od 1785. godine*, knj. 5., Sarajevo, 1957., str. 11. – 93. Autori su tekst popratili kraćim bilješkama dok u predgovoru navode da se Božićevo izvješće nalazi u Kartografskom odjelu Ratnog arhiva u Beču pod Kartensammlung, Europaeische Türkey, Staathalterschaft Bosnien Landes-Kunde, Aus Kaisers Joseph II. Archiv N. 2, Alter Archivs. Nro. 25, K VII, m20.

komada, dugačkim 65 koraka te širokim do 5 koraka, te lukom visokim do 10 stopa od površine vode; preko njega se voda drvenim cijevima dovodi na lijevu stranu.[3]

Božić je opisao i dvije kule, od kojih jedna služi kao zatvor dok se druga koristi za ratno oruđe, zatim zidine oko njih, a spomenuo je i vodenice u selu Bakšim.[4] Osim Božićeva putopisa ostao je sačuvan još jedan vojno-geografski i topografski opis BiH anonimna austrijskoga izvjestitelja pod naslovom *Topographische Beschreibung des Königreichs Bosnien* iz 1781. godine, koji donosi i nekoliko informacija o Mostaru. Tako anoniman autor piše da je grad dobra utvrda i prostran, sve su kuće od kamena dok sama utvrda nije ni velika ni dostatno opremljena topovima. Katolici i starovjerci (*graeci ritus*) naseljavaju četiri ulice. Potonji imaju i crkvu, no bez zvona. Brojni su vinogradi koji daju dobro vino dok u izobilju ima smokava, naranača, maslina i drugoga voća. U gradu je beg zapovjednik i posada broji oko 2000 glava.[5] Godine 1810. objavljen je još jedan anoniman povijesno-topografski opis BiH, za koji se zbog uopćenih opisa ne može sa sigurnošću tvrditi da je rezultat autentična autorova putovanja. U njemu se Mostar spominje kao utvrđen grad na Neretvi s tvornicom damašćanskih noževa.[6]

Okretanje austrijske politike k jugoistoku Europe sredinom 19. stoljeća kao i osnivanje konzularnih predstavništava europskih zemalja u BiH označit će i svojevrsnu prekretnicu u otkrivanju i istraživanju zemlje prekinuvši tako razdoblje višestoljetne izolacije u kojoj se BiH nalazila. Takve promijenjene okolnosti rezultirat će i većom količinom informacija o Mostaru. Godine 1867. objavljen je putopis c. k. kapetana Gustava Thoemmela pod naslovom *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*. U poglavlju pod naslovom *U kajmakamatu Mostar* Thoemmel piše o gradu smještenu na obalama Neretve u kamenitoj okolini, okruženu golim krševitim obroncima Huma i Veleža.

[3] Boxich, *isto*, str. 90. Sve prijevode s njemačkoga jezika uradio je autor ovoga rada.

[4] Usp. *isto*, str. 90. – 91.

[5] Usp. Anoniman, „Beschreibung von dem Königreich Bosnien", *Ungarisches Magazin oder Beyträge zur ungarischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Litteratur*, sv. 1., Preßburg, 1781., str. 156. – 157.

[6] Usp. Anoniman: *Historisch-topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien; mit besonderer Hinsicht auf die neuesten Zeiten mit einer Karte*, Wien, 1821., str. 37.

Grad broji 12.000 stanovnika od kojih su 4/5 muhamedanci[7] dok ostatak čine pravoslavci, katolici i nekoliko Židova. U gradu je jedna pravoslavna crkva, jedna katolička crkva u izgradnji kao i dvije vjerske te jedna normalna škola.[8] Kao osobit ukras grada autor ističe Stari most, za koji piše da ga je dao sagraditi car Trajan.[9] Taj podatak za most iznosi i austrijski časnik Johann Roskiewicz dodavši, doduše, da je most poslije restaurirao sultan Sulejman II.[10] Prema njegovim navodima grad broji oko 18.000 stanovnika. Sjedište je kajmakama te austrijskog[11], francuskog i ruskog vicekonzula, dvojice biskupa, jednoga muftije, kadije te ima više od 40 džamija. Gole planine oko grada i nedostatak zelenila ostavljaju na stranca tužan dojam dok među zanimljivostima spominje i epidemiju ospica (boginja), koja je u to vrijeme harala Mostarom i od koje je tijekom njegova 24-satnoga boravka u gradu umrlo više ljudi.[12] U svibnju i kolovozu 1861. u Mostaru je u dva navrata boravio Otto Blau, od 1864. pruski konzul u Sarajevu, a od 1870. imenovan je njemačkim generalnim konzulom za Bosnu i Hercegovinu. Kao razloge putovanja navodi rekognosciranje terena ondašnjega ustanka dok se drugi put priključio Omer-paši i predstavnicima pet velikih sila radi susreta s crnogorskim knezom Nikolom.[13] Nešto više redaka posvetio je Staromu mostu, *središnjoj točci i vrhuncu Mostara*, donoseći točne dimenzije te zaključivši da je most djelo turske vlasti, dok ne treba isključiti da je graditelj mogao biti Venecijanac ili Dalmatinac.[14] O gradu je još napisao:

> Grad prema prilično pouzdanim podatcima ima 2200 muhamedanskih, 500 grčko-ortodoksnih, 400 rimokatoličkih, 100 ciganskih i 20 židovskih obitelji, broji dakle sveukupno 14-15000 stanovnika. On je sjedište guvernera (mutesarif), divizijskog generala, grčkog i rimokatoličkog biskupa, ima oko 30 džamija, 2 grčke i jednu katoličku školu, održava živu trgovinu s unutrašnjosti zemlje kao i s Dalmacijom. Kuće su masivne i neukusno građene, pokrivene kamenim pločama. Samo nekolicina ima više od

[7] Nazivi za vjersku ili nacionalnu pripadnost navedeni su kao u izvornom tekstu.

[8] Usp. Gustav Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, Wien, 1867., str. 180.

[9] Usp. *isto*, str. 180. – 181.

[10] Usp. Johann Roskiewicz, *Studien über Bosnien und Hercegowina*, Leipzig – Wien, 1868., str. 140.

[11] Osoblje vicekonzulata u Mostaru čine vicekancelar, prevoditelj, pisar te dvojica kavasa, *isto*, str. 326.

[12] Usp. *isto*, str. 140. – 141.

[13] Usp. Otto Blau, *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina. Topographische und pflanzengeographische Aufzeichnungen. Mit einer Karte und Zusätzen von H. Kiepert*, Berlin, 1877., str. 46.

[14] Usp. *isto*, str. 36.

jednog kata, tako da sve to ostavlja potišten, arhitektonski dojam lišen umjetnosti. Povremeno jednoličnost prekinu voćnjaci i vinogradi, a profil podižu stršeći minareti.[15]

Među putopiscima koji su do austrougarske intervencije 1878. posjetili Mostar, svakako treba spomenuti i Franza von Wernera koji je, prešavši na islam, uzeo ime Murad Efendi i kojega se na temelju iznesenih stajališta i pogleda može okarakterizirati rijetkim turkofilom među njemačkim putopiscima toga vremena. Njegov tekst pod naslovom *Türkische Skizzen*, objavljen 1877. godine, donosi i epizodu iz 1858. godine kada je kao sudionik diplomatske misije u službi Porte posjetio Mostar. Kao i ostali spomenuti autori, Werner također uopćeno govori o položaju grada, brojnosti stanovništva prema vjerskoj pripadnosti, gradnji kuća, Starome mostu te klimi. Ističe i izvrsnu proizvodnju oružja za blisku borbu.[16] Bio je smješten u kući izvjesnoga Hasan-bega, koji sebe i svoje naziva „pravim Turcima" i koji mu je govorio o nekim aktualnim političkim i međukonfesionalnim odnosima, dok su uglednici smješteni u konak, koji opisuje kao prostranu građevinu, projektiranu prema carigradskom uzorku, no s tendencijom k utvrđenu dvorcu, kao i da su s vremenom uklonjeni kolci oko zidina na koje su nabijane glave Crnogoraca, hajduka i ostalih atentatora kao upozorenje.[17] Među zanimljivostima u Wernerovu tekstu čitamo i o običaju ašikovanja. Naime, ponedjeljkom i petkom nakon povratka djevojaka iz šetnje potencijalni su prosci mogli s njima razgovarati kroz rešetke na prozorima (*mušebak*). Ugledne dame odijevale su se prema carigradskoj modi, no bile su pokrivene velom i lice skrivale crnom maskom.[18]

2. Razdoblje austrougarske uprave

Godine 1878. Bosna i Hercegovina ulazi u sastav Austro-Ugarske Monarhije, čime započinje novo razdoblje u povijesti zemlje. Te godine kao i sljedeće pojavljuje se niz tekstova u kojima se prikazuju vojne operacije prilikom zauzimanja zemlje, u kojima se pokušava opravdati ta intervencija promatrajući

[15] O. Blau, *n. dj.*, str. 36. – 37.
[16] Usp. Murad Efendi (Franz von Werner), *Türkische Skizzen.* 2. izd., Leipzig, 1878., str. 140. – 141.
[17] Usp. *isto*, str. 141.
[18] Usp. *isto*, str. 145.

je najčešće kao kulturni i civilizatorski čin, dok će među njima biti i putopisa čiji su autori neposredno sudjelovali u tim operacijama poput Viktora Odeschalchija pod naslovom *Erlebtes in Bosnien. Aus dem Tagebuch eines k. k. Officiers* (1878). U njemu nema spomena o Mostaru jer je autor sudjelovao u operacijama koje su išle iz pravca Broda prema Sarajevu. No, već 1879. godine Mostar posjećuje Georg von Gyurkovics koji je u svome putopisu pokazivao veće zanimanje za narodnu predaju i ljepote usmene književnosti nagovješćujući tako tendencije koje će biti posebice intenzivirane u 80-ih godina 19. stoljeća. U opisu Mostara nema nekih značajnijih razlika u odnosu na prethodnike. Napisao je da se na desnoj obali Neretve nalaze samo siromašne kolibe dok su na lijevoj obali Konak i stara citadela, „vojno bezvrijedan objekt, koji je nekada imponirao samo siromašnoj raji i služio malom garnizonu kao boravište“ [19]. Stanovništvo je procijenio na 16.000 od čega dvije trećine čine muslimani. Posvetio je još nekoliko redaka Staromu mostu i tumačenju podrijetla grada dok je posebice istaknuo okolinu grada koja se ističe svojim krševitim karakterom ostavljajući dojam „kao da je Zemlji svučena koža, plodonosni pokrov“[20] okrivljujući istodobno Venecijance i Rimljane zbog sječe drva. Na koncu je spomenuo i jednu kavanu, udaljenu pola sata sjeverno od grada (*Sali-Cafe*), gdje se Hercegovci tijekom ljetnih dana okupljaju, razmjene pozdrave i novosti uz jednu „crnu“ dok pred hanom sjedi slijep starac i na guslama, *primitivnom žičanom instrumentu nalik mandolini*, izvodi stare narodne pjesme.[21] Godinu dana poslije na svom proputovanju Bosnom i Hercegovinom u Mostar navraća Ludwig Pauer. Iako se nije dugo zadržao u gradu, ostavio je zanimljiv opis mostarskoga bazara:

> Ovdje su zastupljeni svi tipovi hercegovačkog puka, od gorštaka s granica Crne Gore i Dalmacije do lijepo odjevenih muslimana glavnoga grada. Tu se cjenka, kršćanin i Židov prodaju; tu musliman plaća robu muhamedanskog trgovca po cijeni koju ovaj kaže; mazge i mali tovarni konji kasaju kroz masu ljudi, natovareni košarama punim grožđa, naranči i smokvi. […] Kršćanin i Židov hvale svoju robu glasno vičući, nadmašujući sami sebe u visokom mišljenju o kvaliteti robe, označavajući sve drugo lošom robom. Muhamedanac, pak, sjedi ozbiljno i opušteno, šutljivo poput

[19] Georg von Gyurkovics, *Bosnien und die Nebenländer. Schilderungen von Land und Leuten zwischen der Donau und der Adria,* Wien, 1879., str. 13.

[20] *Isto*, str. 15.

[21] Usp. *isto*, str. 15. – 16.

> statue pred pljesnivom šljivom kao i pred svilenim pojasom te nudi svoju robu na upit po primjerenoj cijeni. Svaki kupac može vidjeti što kupuje; tu nema skrivanja, nema uljepšavanja, on daje robu kakva jest […], dok Židov i osobito grčki kršćanin rado obmanjuju.[22]

Godine 1888. objavljeni su putopisi Johanna von Asbotha i Moriza Hornesa, koji svojim opsegom i količinom posredovanih informacija nadmašuju sve do tada objavljene njemačke putopise o BiH, a to se odnosi i na dijelove koji se odnose na Mostar. Asboth je proveo četiri godine putujući Bosnom i Hercegovinom u pratnji tadašnjeg ministra financija Benjamina Kallaya. Mostaru je posvetio zasebno poglavlje, a na početku piše: „Pola orijentalan, pola talijanski i posve hercegovački, živopisan i monumentalan. Svaki kamen odaje zaštitu i prkos"[23]. U vojničkom karakteru Hercegovaca našao je i odgovor za položaj grada, koji se umjesto na prostranoj ravnici smjestio u klancu usporedivši ga s Vrandukom.[24] Pisao je i o stilu gradnje kuća, gradnji katoličke crkve, brojnosti stanovništva, povijesti Staroga mosta spomenuvši pritom i neimara Radu te vilu koja mu je davala savjete. Napisao je također da se u Mostaru susreo s europskom civilizacijom u kući njihova domaćina i njegove dražesne talijanske dame.[25] Mnogo prostora Hercegovini i Mostaru posvetio je dr. Moritz Hoernes u svom putopisu *Dinarische Wanderungen*. Ulazak u Mostar s južne strane ne ostavlja osobito ugodan dojam sve dok se ne ugleda smaragdnozelena rijeka i veliki most. Hoernes spominje i smione skakače koji se uz malu naknadu bacaju s najviše točke naglavce u rijeku. Potom je nešto detaljnije progovorio o povijesti mosta, različitim tumačenjima njegove gradnje, dimenzijama te zabrani prometovanja preko mosta zbog oštećenja.[26] Čaršiju čini velik broj dućana, najbogatiji trgovci su ortodoksni kršćani, potom Turci, a većina ponuđene robe i proizvoda, izuzev duhana i vina, ne potječe iz Mostara. Obrtnička djelatnost također je slabo razvijena. Hoernesov tekst prvi put donosi nešto iscrpnije informacije o katoličkom puku i crkvi u Mostaru, za koju kaže da je lijepa novogradnja u obliku bazilike s detaljima

[22] Ludwig Pauer, *Wanderungen durch Bosnien und die Herzegowina*, Wien, [b. g.], str. 68. – 69.

[23] Johann von Asboth, *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien.* Wien, 1888., str. 245.

[24] Usp. *isto*, str. 246.

[25] Usp. *isto*, str. 247. – 251.

[26] Usp. Moriz Hoernes, *Dinarische Wanderungen.Cultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Hercegovina*, Wien, 1888., str. 40. – 44.

u korintskom stilu, a tu je i prijevod riječi uklesanih iznad glavnoga portala.[27] Nazočio je i nedjeljnoj popodnevnoj misi ostavši duboko dirnut zvucima osobito nemirne glazbe, ozbiljnosti svećenika, a opisao je i neke od nazočnih vjernika: „Tamo su klečale mlade djevojke u narodnoj nošnji, blijedo crvene hlače s velikim cvjetovima i kratka jakna, fes, pod kojim su padale dugačke kestenasto smeđe pletenice […], revno čitajući u molitveniku, dirljiv prizor, ako se ima na umu, pod kakvom opasnosti i ugnjetavanju su sva ta sirota, sada konačno poluslobodna stvorenja još nedavno ispunjavali svoje vjerske obveze“ [28]. Uslijedio je potom prikaz povijesti katoličke misije u Mostaru pri čemu je posebice istaknuo ulogu biskupa fra Rafe Barišića, koji je svoj životni vijek „posvetio borbi za slobodu katoličke vjere“ [29]. Ističući njegovu političku mudrost i energiju, Hoernes je pisao o kupnji zemljišta i neustrašivu biskupovu jahanju kroz grad u pratnji naoružanih vezirovih kavasa do Vukodola. Njegovim zaslugama pripisuje i porast katoličkih obitelji u Mostaru s oko 120 godine 1852. na gotovo 400 obitelji 1867., kao i obrazovanje mladih. Barišić je preko Omer-paše Latasa uspio isposlovati dopuštenje za gradnju crkve, čemu su se žestoko protivili domaći muslimani pa je tako kamen za crkvu morao biti vađen na jedanaest različitih lokacija, što je uzrokovalo mnogo veće troškove gradnje.[30] Hoernes donosi i opis crkve: „Već spomenuta crkva naočita je građevina, 52 lakta duga, 26 široka, 30 (toranj 48) lakata visoka, s tri broda i apsidom za glavni oltar. Prozori su od šarenog stakla, zidovi i vrata oslikani, svod apside sa slikom uskrsnulog Iskupitelja i natpisom Uzkrsnu! (resurrexi).“ [31] Među ostalim, Barišićevim zaslugama istaknuo je i pravo naroda na slobodno izvršavanje vjere, uporabu zvonâ, javne pogrebe, procesije, blagoslov kuća i polja kao i pribavljanje fermana kojim se turskim sudcima, zemljoposjednicima i namjesnicima zabranjivalo miješati u sklapanje brakova katolika i druge vjerske predmete. Koliko je Barišićevo djelovanje utjecalo na ugled katolika u Mostaru, autor demonstrira na prvom svečanom ulasku u

[27] Usp. *isto*, str. 49.
[28] *Isto*, str. 50.
[29] *Isto*, str. 57.
[30] Usp. M. Hoernes, *n. dj.,* str. 56. – 57.
[31] *Isto*, str. 57.

grad njegova nasljednika fra Anđela Kraljevića 13. lipnja 1865. citirajući riječi jednoga očevidca.[32]

Modernizacija infrastrukture i prometnih komunikacija nakon 1878. omogućit će svojevrsno otvaranje zemlje za istraživače različitih struka, ali i postupan razvoj turizma kao i dolazak organiziranih skupina, što će 90-ih godina 19. stoljeća rezultirati širokim rasponom putopisa počevši od vrlo specijaliziranih preko onih s određenom književnom kvalitetom pa do tekstova koji dolaze u blizinu turističkih vodiča. Godine 1892. objavljen je putopis Ernsta Verganija pod naslovom *Nach Sarajewo und Mostar*, koji je nastao kao rezultat petodnevna putovanja oko 220 članova pjevačkoga društva austrijskih željezničkih službenika. Poglavlje o Mostaru Vergani započinje riječima C. Peeza o Mostaru kao plemenitu biseru u školjkinoj kući[33] te je i u preostalom dijelu teksta većinom citirao navode iz Peezove knjige koja mu je bila i vodič. Ulice Mostara pružaju pravi orijentalni karakter, osobito čaršija, dok se na zapadnoj obali nalaze brojne nove privatne kuće, željeznička postaja, bolnica, franjevački samostan i katedrala, a i glavna ulica Mostara dobiva donekle europski izgled. Tu je novi most Franje Josipa te hoteli Kronprinz Rudolf, Orijent i Neretva dok je časnički i službenički kasino glavno okupljalište društvenoga života tzv. *Kulturträgera*, gdje se mogu pročitati gotovo sve bečke dnevne novine kao i *Deutsche Volksblatt*.[34] Među zanimljivostima u Verganijevu tekstu čitamo i o procesiji Tijelova na mostarskim ulicama:

> Naprijed vojna kapela, križevi, zastave, svečano odjevena djeca, najčešće u narodnoj nošnji, predvođena mladim prelijepim redovnicama, za kojima u dva duga reda ozbiljno i svečano prolaze djevojke, žene i muškarci sa sela u svojim raznovrsnim kostimima, svaka osoba s dugačkom, žutom voštanicom u ruci. Slijede ih katoličko pjevačko društvo u plavoj vojnoj odori […], potom svećenstvo, asistirajući biskupu pod baldahinom; na začelju je bio gradski puk u bogatoj svečanoj odjeći urešenoj zlatom te pješačka kompanija.[35]

[32] Usp. *isto*, str. 58. – 59.

[33] Usp. Ernst, Vergani, *Nach Sarajewo und Mostar. Eine Sängerfahrt nach Neu-Oesterreich*, Wien, 1892., str. 72. Inače, knjiga Carla Peetza pod naslovom *Mostar i njegova kultura. Slika jednog grada u Hercegovini* objavljena je 1891. godine i nastala je kao rezultat autorova sedmomjesečnoga boravka u BiH i u potpunosti je posvećena Mostaru i okolici. Može se smatrati i svojevrsnom monografijom grada koja obiluje mnogim informacijama o ljudima, povijesti grada, institucijama, istaknutim osobama i brojnim drugim detaljima.

[34] Usp. *isto*, str. 74. – 75.

[35] *Isto*, str. 83. – 84.

Spomenuta modernizacija komunikacija imala je, međutim, i svojevrstan negativan utjecaj na putopis kroz sužavanje putničkoga obzora tako da se putovanje često svodilo na proputovanje. Stoga J. Džambo opravdano zaključuje da su u tom pogledu prijašnji putnici bili „privilegirani" jer im putne pravce nisu propisivali bedekeri, turističke agencije ili željeznica.[36] Vlakom je 1893. putovao Theodor Kamareith. Približavajući se Mostaru, svojem krajnjem cilju putovanja, zamjećuje kuće i munare džamija, lijepe vrtove u kojima uspijeva svakojako južno voće, ali i nove zgrade vojarne uz željezničku prugu.[37] U samu gradu zamijetio je pokrivene Turkinje usporedivši njihovo pokrivalo za lice s puškarnicom, „iz koje se posve dobro vidi prema vani, ali ne i unutra, stoga izaziva neugodan, odbojan dojam"[38]. Inače, pokrivene muslimanske žene bile su gotovo neizostavan detalj u njemačkome putopisu izazivajući oprječne dojmove među piscima, od potpuna neprihvaćanja i odbacivanja pa do romantične draži otkrivanja skrivene ljepote. U kolovozu 1895. na poziv baruna Mollinaryja u Bosnu i Hercegovinu došli su sudionici kongresa prijatelja kršćanskih starina u Splitu, među kojima je bio i katolički svećenik Anton de Waal, ujedno i prvi svećenik autor putopisa o BiH, kako bi posjetili iskopane starine.[39] U Mostar su stigli vlakom iz Metkovića te odsjeli u hotelu Neretva, uređenu europskim komforom. Potom je uslijedio opis munare i objašnjenje dnevnih molitvi kod muslimana zaključivši kako je u usporedbi sa zvonjavom „živa riječ, koja se oglašava odozgor, učinkovitija"[40]. Posebice zanimljivom prikazuje šetnju mostarskim bazarom, mjestom koje pruža istinski orijentalni karakter:

> Prema ulici otvorene prostorije nižu se kao dućani jedna uz drugu; nekoliko dlanova iznad razine pločnika nalazi se tepisima ili ponjavama prekriveni drveni pod, i tu sjedi muhamedanac, oko glave zavijen turban, u kaftanu i širokim šarvalama s prekriženim nogama pored svoje robe, pije iz malih šalica svoju kavu i puši cigaretu ili lulu (čibuk), ili propušta među prstima zrno po zrno svoje krunice izgovarajući 99 imena Boga. S nekom vrstom tupe ravnodušnosti promatra prolaznike; i stranci ga malo zanimaju; strpljivo čega hoće li mu Allah poslati kupca za njegovu robu.[41]

[36] Usp. J. Džambo, *n. dj.*, str. 155.
[37] Usp. Theodor Kamareith, *Reise-Schilderungen aus dem Occupations-Gebiete*, Wien, 1894., str. 29.
[38] *Isto*, str. 30.
[39] Usp. Anton de Waal, *Reisebilder aus Bosnien*, Wien, 1895., str. 5.
[40] *Isto*, str. 11.
[41] *Isto*, str. 12.

De Waal je također zamijetio muslimanke koje kod stranca izazivaju veliko čuđenje, a glava je bila umotana u bijelu maramu ostavivši samo malen procjep za oči dok je feredžu usporedio s benediktinskim škapularom.[42] Također je isticao ljepotu mladih nepokrivenih djevojaka koja je bila tako dražesna da ih je Rafael, bez sumnje, mogao kopirati na sliku Uznesenja Marijina, ali je uočio i pojavu da muslimanke djeci boje kosu kanom te da lakiraju nokte.[43] Iste godine Mostar su posjetili i članovi donjoaustrijske obrtničke udruge. O tom putovanju ostao nam je tekst A. Treulicha koji se može čitati i kao svojevrstan industrijski vodič s mnoštvom dragocjenih informacija o tehnologiji i uvjetima rada toga vremena budući da je skupina posjetila sve važnije industrijske pogone u zemlji. U Mostaru su ih srdačno dočekali okružni predstojnik barun Benko, kotarski predstojnik Draganić te barun Klimburg. Napredak koji je uočio u Mostaru u vinogradarstvu također je smatrao dijelom učinjena kulturnoga rada.[44]

Putopis Heinricha Rennera *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer* (1896.) ubraja se među poznatije putopisne naslove o BiH. Ovaj putopis može se smatrati i svojevrsnim pokušajem da se austrijski angažman i sve ono što je nakon 1878. poduzeto u BiH predstavi u što ljepšem i pozitivnom svjetlu. Stoga ne čudi do krajnosti provedena tehnika usporedbe starog i novog, ponegdje očito tendenciozna, odnosno neizmjerna pohvala vladi za učinjeno. Uspjeh austrougarske misije smatrao je nedvojbenim, čime je preskočeno višestoljetno kulturno mirovanje, a zemlja dovedena na višu razinu razvoja: „U Bosni se vodi praktična kolonijalna politika i ono što je učinjeno daje vodećim osobama Austro-Ugarske općenito najvišu počast. Nekada u potpunost zaostala, danas bosanska sestra stoji kao dostojna drugarica uz europske zemlje“[45]. U poglavlju posvećenu Mostaru također je primijenjena spomenuta matrica prikazivanja stanja nekada i sada. Dijelove koji se odnose na povijest Katoličke Crkve u Mostaru, Stari most te druge zanimljivosti iz prošlosti uglavnom je preuzimao od M. Hoernesa i drugih njemačkih putopisaca prethodnika, a tu su i citati preuzeti od turskoga povjesničara Hadži

[42] Usp. *isto*, str. 13. – 14.

[43] Usp. *isto*, str. 14.

[44] Usp. Adolf Treulich, *Bericht über die 87. gewerblich Excursion nach Bosnien, Herzegowina und Dalmatien in der Zeit vom 4. bis 15. Juni 1895.*, Wien, 1895., str. 41. – 42.

[45] Heinrich Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*, Berlin, 1896., str. 480. – 481.

Kalfe. Među novostima u gradu Renner posebice ističe Štefanijino šetalište, koje s raskošnim stablima pruža predivnu šetnicu koju okružuju šume smokava, zeleno žbunje, kukuruzna polja i polja duhana dok na južnoj strani grada nastaju novi europski dijelovi i mnoge novogradnje u starom gradu svjedoče o poduzetničkom duhu i napretku.[46] U gradu su i brojne škole među kojima osobit ugled imaju trgovačka i pučka škola. Istaknuo je i vinogradarstvo te kvalitetu mostarske loze koja se može mjeriti s najboljim europskim sortama. Posjetio je vinske podrume Riste Jelačića, bogata vinogradara čiji je sin studirao u Donjoj Austriji, a vino se izvozi čak i u Brazil.[47] Na koncu je istaknuo da se posvuda govori njemačkim jezikom, da ga i mnogi domaći koriste te da se s voljom i ljubavi naučava u pučkim školama.[48]

Na prijelazu u 20. stoljeće objavljene su putopisne crtice Milene Preindlsberger-Mrazović pod naslovom *Bosnisches Skizzenbuch*, autorice koja je veći dio svojega života proživjela u Bosni i Hercegovini, što joj je omogućilo da proputuje zemljom uzduž i poprijeko te posjeti i najudaljenije i zabačene krajeve. Bavila se i novinarstvom, uređivala list *Bosnische Post* i pisala na njemačkom jeziku. Opisujući svoj doživljaj Mostara, za razliku od brojnih njemačkih putopisaca, autorica ne nalazi toliko hvaljenu ljepotu grada pa zaključuje: „Sve je to zapravo goli kamen, sjajno safirno nebo i bjelkasto-zelenkasta planinska voda, ovaj umjereno veliki, Humom i Podveležom zbijeni Mostar sa svojih dvije tisuće kućica. Nikada nije bio nešto drugo doli mali provincijski grad, ne vidjevši velikih događaja i bez prave povijesti. To je jednostavno 'mjesto s mostom'…“[49] Kamene kuće okrenute prema cesti stranom bez prozora te visoki i sirovo ozidani zidovi vrtova na nekim mjestima nalikuju isušenu rovu dok dojam spašava zelenilo. Ono je izraženije u vrtovima na desnoj obali gdje Radobolja pokreće vodenice, napaja kukuruzna i duhanska polja i gdje rastu smokve i nar.[50]

---

[46] Usp. *isto*, str. 258. – 259.

[47] Usp. *isto*, str. 263. Podrum je sagrađen 1893. u najboljem vinorodnom kraju Hercegovine, proizvodi bijela i crna vina te izvrsnu drožđevku, a vina se izvoze u Galiciju, Njemačku, Brazil i Švicarsku. Vidi A. Treulich, *n. dj.*, str. 42.

[48] Usp. *isto*, str. 264.

[49] Milena Mrazović-Preindlsberger, *Bosnisches Skizzenbuch. Landschafts- und Kultur-Bilder aus Bosnien und der Hercegovina*, Dresden-Leipzig, 1900., str. 242.

[50] Usp. *isto*, str. 244. – 245.

Godine 1908. pojavljuje se putopis Bernarda Wiemana pod naslovom *Bosnisches Tagebuch*, koji se nedvojbeno može ubrojiti među književno uspjelije njemačke putopise o BiH. To se ogleda kroz naglašavanje estetske komponente, subjektivno oblikovanje doživljene stvarnosti bez akumuliranja činjenica, odabir itinerara, razloge i način putovanja i druge elemente. Šetnju Mostarom doživio je kao šetnju u bajkovitoj zemlji nad čijim uskim, bijelim ulicama stoji užareno sunce, a duž zidova prikradaju se mistično zakrabuljene pojave.[51] Vitak i ponosan luk Staroga mosta nalikuje nebeskom svodu po kojem su rasute svjetlucave zvijezde: „Da, s njime se ne može usporediti nijedan nebeski svod, jer i njegovu veličinu zasjenjuje most.“ [52] Divio se ljepoti ljudi, a osobito djevojaka koje moraju „postati vitke i lijepe u ovom tihom svijetlom gradu sunca“ [53]. Za razliku od brojnih putopisaca prije njega pisao je pozitivno i o prirodi koja okružuje grad, o planinskim vrhovima bajkovitih crta koji okružuju taj jedinstveni svijet, što mu je budilo čežnju da danima hoda tim svjetlucavim kamenim pustinjama.[54] Wieman je spomenuo i europsku kulturu koja polako dolazi u grad, nove škole u maurskom stilu, impozantnu pravoslavnu crkvu kao i uživanje u glazbi u hotelskom vrtu te će na odlasku pisati da je sanjao san iz Tisuću i jedne noći.[55]

Književno uspjele putopise u svom plodnom književnom stvaralaštvu ostavio je Robert Michel, koji je u dva navrata boravio u BiH (prvi put kao časnik austrougarske vojske između 1898. i 1900. u Mostaru i Ljubuškom te ponovno 1907./08.) upoznavši domaći svijet i način života i napisavši o tome putopise *Mostar* (1909.), *Fahrten in den Reichslanden* (1912.) te *Auf der Südostbastion unseres Reiches* (1915.). Važno je istaknuti da u njegovu putopisnome repertoaru posebno mjesto zauzima upravo Mostar pa bi samo kratko predstavljanje onoga što je napisao o gradu nadišlo okvire ovoga rada. U tekstu pod naslovom *Mostar*, koji se može smatrati svojevrsnom monografijom grada poput Peezove, Michel kao i Wieman doživljava grad bajkovitim, osobito na mjesečni pa se i Stari most čini kao *okamenjeni polumjesec*[56]. Starom je mostu

[51] Usp. Bernard Wieman, *Bosnisches Tagebuch*, Kempten – München, 1908., str. 215.

[52] *Isto*, str. 215.

[53] *Isto*, str. 217.

[54] Usp. *isto*, str. 216. – 218.

[55] Usp. *isto*, str. 220.

[56] Robert Michel, *Mostar. Mit photogr. Aufnahmen von Wilhelm Wiener*, Irfan Čolaković, (prev.), Sarajevo, 2006., str. 30.

posvetio zasebno poglavlje pišući o njemu kao božanstvu koje štuju galebovi u hladnijim mjesecima u potrazi za hranom jer on „doista može pobuditi predodžbu kao da je golema siva ptica koja u laganu letu vrhovima krila dotiče obale Neretve“[57]. Također ga je oduševljavala priroda i okolica Mostara, osobito buđenje proljeća na Radobolji: „Uspomena na takvu šetnju gotovo je snažna poput uspomene na vrijeme mladosti i zaljubljenosti“[58]. Istančan osjećaj za detalj Michel je pokazao i u opisivanju ljudi. Tako možemo pročitati detaljne podatke o fizionomiji i odijevanju različitih vjerskih skupina i staleža, a on zaključuje da je Mostar u pogledu raznolikosti narodnih plemena i vjera „jedan od najneobičnijih gradova na europskom tlu.“[59] Iako je Mostar poistovjećivao s Orijentom, Michel je uočavao postupno prodiranje elemenata zapadnjačke kulture, primjerice u gradnji koja je narušavala sklad grada, ali i u nekim detaljima poput emajliranih posuda koje su potiskivale ibrike i džezve.[60] Stoga nije skrivao osjećaje žala zbog toga: „…tko pak voli stari Mostar obuzme ga sjeta pri pomisli da ovaj grad ide ususret nezadrživu pomlađivanju.“ [61] Među zanimljivostima u Michelovu opusu nalazi se i putopisna skica *Mostar-Ragusa – Im Automobil*, gdje je autor u ulozi vodiča članova austrijskog automobilskog kluba koji su posjetili Mostar 1908. Tekst je neka vrsta spoja književnosti i turizma, gdje je dosta prostora posvećeno automobilskoj tehnici bez mnogo opisivanja sama puta, a i sam autor tvrdi da će u jednom danu proletjeti mimo pola Hercegovine.[62]

Do kraja austrougarske uprave Mostar je u svibnju 1909. posjetila i skupina bečkih službenika, vijećnika, činovnika i predstavnika medija, a jedan od sudionika putovanja napisao je o tome putopis informativnoga karaktera s određenim povijesno-kulturnim zanimljivostima. Dočekali su ih visoki dužnici s gradonačelnikom Mustai efendi Sefićem na čelu, čija je kći osobno pozdravila goste i ponudila im piće i tursku kavu.[63] Potom su posjetili Bunu,

[57] *Isto*, str. 56.
[58] *Isto*, str. 62.
[59] *Isto*, str. 90.
[60] Usp. R. Michel, *Mostar*…., str. 26., 138.
[61] *Isto*, str. 175.
[62] Usp. Robert Michel, *Fahrten in den Reichslanden. Bilder und Skizzen aus Bosnien und der Hercegovina, Mit 25 Zeichnungen von Max Bucherer*, Wien – Leipzig, 1912., str. 71.
[63] Usp. R[udolf] E[igl], *Wiener Gemeindevertreter in den Südländern unseres Vaterlandes. Aufzeichnungen eines Reiseteilnehmers*, Wien, 1910., str. 46.

podrume braće Jelačić, a uvečer su uživali u pogledu na tisućama svjetiljki svečano osvijetljene obale Neretve. Autor donosi i pozdravne riječi mostarskoga gradonačelnika i drugih visokih uzvanika na večernjem prijmu, a saznajemo da je statut grada Mostara rađen prema statutu grada Klagenfurta.[64] Posljednji putopisac koji je posjetio Mostar za vrijeme austrougarske uprave bio je Ernst Hesse-Wartegg. U svom putopisu *Die Balkanstaaten und ihre Völker* iz 1917. autor izražava čuđenje što u zemlji pod kršćanskom vlašću vidi toliko munara i kupola nazivajući ih *simbolima nekulture i propadanja.*[65] Treba napomenuti da je ovakva kvalifikacija simbola islamske religije iznimno rijetka u njemačkoj putopisnoj književnosti o BiH.

3. Nakon austrougarske uprave

S okončanjem razdoblja austrougarske uprave u BiH splašnjava zanimanje austrijske i njemačke politike i javnosti za ovim krajevima, što će se osjetiti i u broju putopisa. No, bez obzira na njihov mali broj nakon 1918., putopisci nisu prestali dolaziti u Mostar. Već 1922. godine Mostar posjećuje Hermann Wendel, političar, povjesničar i istraživač Balkana. Želeći ponuditi nešto drukčiju sliku o BiH od one kakva je bila posredovana u njemačkim putopisima prije njega, on oštro kritizira razdoblje austrougarske uprave: „Austrougarska Bosna bila je kolonija, komad Orijenta, koju su bečki moćnici umjetno održavali.“[66] Negirajući učinjen kulturni rad kao i mnoga neriješena pitanja, autor je izravno okrivio c. i k. gospodu za loše stanje u kom se grad Mostar nalazi: „Austrijancima je Mostar bio samo moćno mjesto za oružje […]. Sada je garnizon malen, zarada od vojske gotovo da više i ne kapa, trgovina preko Jadrana je odsječena. Sušne godine su tu; bez mogućnosti za rad; bijeda čuči u uskim ulicama; kroz usnuli, umirući grad kroči tvoja noga.“ [67] Prema Wendelovu viđenju nestalo je ljepote o kojoj je koncem 16. stoljeća pjevao Derviš-paša te se čini kao da i vrijeme teče usporeno. Sada se u parku s visokim prašnjavim stablima mogu susresti psi lutalice, prosjakinja u dronjcima koja

[64] Usp. *isto*, str. 49. – 50.

[65] Usp. Ernst von Hesse-Wartegg, *Die Balkanstaaten und ihre Völker. Reisen, Beobachtungen und Erlebnisse. Mit 33 Abbildungen*, Regensburg, 1917., str. 258.

[66] Hermann Wendel, *Kreuz und quer durch den slawischen Süden*, Frankfurt am Main, 1922., str. 178.

[67] *Isto*, str. 184.

nalikuje vještici iz bajke, „prašina i vrućina, vrućina i prašina“ [68]. Prolazeći uskim ulicama, opazio je nijeme čemprese koji drže stražu i muslimanku u nošnji koja mu se činila poput bića odrubljene glave i utjelovljen duh pa je na temelju svega viđenoga izrazio nadu kako će se jednoga dana pojaviti južnoslavenski Georges Rodenbach te blagim obrisima i mat bojama prikazati svoj *Mostar-la-Morte*[69]. Inače, kada je riječ o muslimanskim ženama, Wendel je oštro kritizirao njihovu ulogu u društvu opisujući ih kao hodajuće zatvore, gdje je sloboda strana riječ te da „nijednu ženu u Europi nije zadesila tako crna sudbina.“ [70] O tešku životu muslimanki u Mostaru pisao je i A. Leiss nekoliko godina poslije dodajući i određenu dozu ironije: „Razmišljam, Turčin u Mostaru prilično je brižljiv domaćin: baku šalje u kupovinu, a ženu i kćer lijepo drži doma“[71]. I u njegovu putopisu uočava se čest motiv isticanja postupnoga nestanka turskog i orijentalnog karaktera grada, gdje su mnoge pitoreskne kuće morale ustupiti mjesto nelijepim kamenim kutijama, a i pogled na moćnu crkvu ponad grada naveo ga je na zaključak da je moć islama prošla.[72] U okviru svoga putovanja tadašnjom Jugoslavijom u Mostar je nakratko svratio i W. Neubach. U nekoliko redaka posvećenih gradu ustvrdio je da kamene kuće imaju karakter utvrde, da se mrtva i istodobno fantastična maska koja skriva lica muslimanki uklapa u nijeme ulice grada pa čak i da glas mujezina odzvanja drukčije nego u planinama Bosne.[73]

Završetak međuratnoga razdoblja obilježio je putopis Pietera Vervoorta pod naslovom *Die goldene Trinagel*. Riječ je o iznimno zanimljivu putopisu prepunu komičnih elemenata, pisanu krajnje subjektivnim doživljajem zatečene stvarnosti i lišenu svih predrasuda. Mostar je na Vervoorta ostavio snažan pozitivan dojam, za razliku od brojnih putopisaca prije njega, a pokazao je istančan osjećaj za detalj:

> Najljepše u Mostaru jesu veliki ibrici debelih trbuha od bakra ili kositra s dugačkim, izduženim vratom, zgodno ukrašeni reljefima, s kojima djevojke odlaze na izvore […]. I mnoge vitke munare koje snježnobijele strše iz ljetnog zelenila vrtova i utaknu-

[68] *Isto*, str. 182.
[69] *Isto*, str. 186.
[70] *Isto*, str. 178.
[71] August Leiss, *Durchs Land der Tausend Inseln. Fahrten durch Dalmatien*, München, 1930., str. 95.
[72] Usp. *isto*, str. 92. – 94.
[73] Usp. Walter Neubach, *Jugoslavien,* [b. mj.], 1939., str. 11.

te poput šiljastih nebeskih igala u svilenoplavi jastuk. […] Ili tržnica, gdje su najdeblje i najjeftinije trešnje na cijelome svijetu. […] Najljepše u Mostaru jesu njegove čarobne noći na mjesečini i mnogi, mnogi slavuji u vrtovima ruža. I onda pastrve, pečena janjetina s ražnja […]. Uz to bijela „Žilavka" ili crna „Blatina"; najbolje oboje. Ah, u Mostaru ima toga što je najljepše.[74]

Mostar je i nakon Drugoga svjetskog rata ostao kanonskim mjestom u njemačkim putopisima. Iako malobrojni, oni su važan segment koji upotpunjuje mozaik i sliku grada. Na svome putovanju bivšom Jugoslavijom Neumayr je u Mostaru vidio konkurenta Sarajevu smatrajući ga nakon Dubrovnika najdražesnijim gradom, a Neretvu najljepšom planinskom rijekom Europe. Napomenuo je i da Jugoslaveni Mostar naglašavaju na „o".[75] Sa svojim uskim, krivudavim sokacima prekrivenima prašinom i prepunim izgladnjelih mačaka Mostar je početkom 60-ih godina još uvijek mirisao na Orijent, čitamo u putopisu H. Gottschalka pod naslovom *Jugoslawien. Teppich Europas*. Žene su većinom bile bez vela gledajući stidljivo krupnim bademastim očima, „kao da se tek moraju snaći s lišavanjem začaranosti svog skrivenog ženskog bitka"[76]. U gradu se uočavao kulturno i klimatski prijelaz između dvaju svjetova. Autor također napominje da je Mostar bio granični garnizon austrougarske prema istoku, gdje zaostale utvrde i upravne zgrade stoje poput „hladnog daška ponad najvrućeg grada Jugoslavije, ali se uočavaju i moderni elementi poput željeznoga mosta te se pita koliko će još potrajati dok sjećanje na cvjetajući, orijentalni grad 17. i 18. stoljeća ne zagluše glasni strojevi"[77]. Nakon ova dva putopisa iz šezdesetih godina 20. stoljeća uslijedila je, na žalost, višedesetljetna praznina koja će biti prekinuta početkom 21. stoljeća.

4. Mostar na pragu 21. stoljeća

Tijekom posljednjega rata grad Mostar pretrpio je ogromna razaranja. Upravo će ratne strahote i tragični događaji biti povod ponovnu pojavljivanju njemačkih putopisaca i svojevrsnu buđenju usnule putopisne aktivnosti. Njihovi nam tekstovi omogućuju da zaokružimo sliku Mostara koja se gradila

[74] Pieter Vervoort, *Die goldene Triangel*, München, 1940., str. 86.
[75] Usp. Ernst Neumayr, *Zwischen Adria und Karawanken. Reisen durch Jugoslawien*, Stuttgart, 1964., str. 145.
[76] Herbert Gottschalk, *Jugoslawien. Teppich Europas*, Bern, 1960., str. 165.
[77] *Isto*, str. 165. – 166.

kroz minula dva stoljeća, a zanimljivi su i zbog svoje aktualnosti i progovaranja i suvremenim, donekle još uvijek aktualnim temama i događajima. Christian Schneider je među prvima putovao u Mostar nakon ratnih događanja. U svome putopisu pod naslovom *Kroaten, Serben, Bosnier* (2001.) napisao je da čovjek ostaje bez riječi kada vidi intenzitet razaranja u gradu – „pri pogledu na muslimanski dio"[78]. Bulevar je prikazao kao nevidljivu crtu razdvajanja koja se, gledano „s katoličko-hrvatskog dijela – proteže dokle pogled seže kao niz ruševina – razrušeni prvi red kuća muslimanske četvrti"[79]. Određeno je nerazumijevanje pokazao i za veliki križ na Humu, *oko trideset metara visoki stup s poprečnom gredom*, kao i za novogradnju crkve u usporedbi s kojom „džamije u starome gradu izgledaju poput olovaka"[80]. Još oštrija u ocjeni bila je E. Gschaider. Toranj franjevačke crkve obilježavao je, prema njezinu viđenju, očevidno hrvatsko-katoličku stranu Mostara smatrajući ga *neproporcionalno visokim* dok je križ na Humu bio *provokacija*.[81] Slična matrica u prikazivanju franjevačke crkve i križa na Humu sadržana je i tekstu mlade njemačke autorice i dobitnice brojnih književnih nagrada Juli Zeh. Franjevačku crkvu, *monstruoznu katoličku crkvu* koja joj se činila poput fatamorgane, prikazala je na sljedeći način:

> Njezin zvonik stoji slobodno pored glavne lađe, uz njegovu se stjenku hvata građevinska skela poput parazitne biljke. Brojim prane betonske ploče i procjenjujem toranj na visinu od pedeset metara. Zgrada za parkiranje u obliku katedrale ili obrnuto, sve imitirano od cementa: presvođeni prozori, ulazni portal sa stupovima, rozetom i kasetom. Unutarnji prostor je prazan. Stojim u najvećoj betonskoj dvorani koju sam ikada vidjela. Kor još bez orgulja, glavni oltar, sedam metara visok, betonski križ bez Krista, pored kupa vreća s gipsom naslonjen na zid. Skamenjeni izraz lica steže preko mojih jagodica, rukom pokušavam olabaviti bradu.[82]

Potom je uslijedio i odlazak do križa na Humu napominjući i da je usput obavila malu nuždu, a u jednom se trenutku našla i u minskom polju izloživši

[78] Christian Schneider, *Kroaten, Serben, Bosnier. Eine Reisebeschreibung*, Berlin, 2001., str. 263.

[79] *Isto*, str. 264.

[80] *Isto*, str. 263. – 264.

[81] Usp. Elisabeth Gschaider, *Bosniens Vielfalt erleben. Auf den Spuren großer Reiche,* Schweinfurt, 2006., str. 103.

[82] Juli Zeh, *Die Stille ist ein Geräusch. Eine Fahrt durch Bosnien*, München – Frankfurt am Main, 2003., str. 145.

se tako životnoj opasnosti. Nakon povratka u grad ponovno se osvrnula na križ čija joj se silueta na tamnoplavu noćnome nebu činila poput „humka nečeg vrlo Velikog“[83]. Osim tih dvaju motiva putopis J. Zeh donosi i niz drugih individualiziranih i zanimljivih slika grada. Tako joj se vožnja gradom čini kao *razgledavanje ruševina*, gdje se na pitanje koliko katova ima jedanaestokatnica odgovara: još jedan.[84] Intenzivnu sliku nalazimo u opisu mostarskoga Bulevara:

> Fasade gledaju poput mrtvačkih glava, upale oči, cereći se širom otvorene gubice, kiša metaka im je do poroznih kostiju izbrusila lica. S uključenim žmigavcima u autu čeka taksist i pišu tri Walter Wolf cigarete dok stojim, sama na pločniku ove zamrle ulice, oči u oči sa zgradama koje me začuđeno gledaju, kao i ja njih. Pitam se, čemu cerekanje. Možda je to naša dječja borba protiv vremena koja ga zabavlja. U Mostaru je vic uistinu uspješno ispričan do kraja, a poanta traje.[85]

Čak ju je i škripa automobilskog remenja noću podsjećala na let granata, a zgradu željezničkog kolodvora usporedila je s nosačem zrakoplova, samo bez vode i zrakoplova, gdje su četiri od pet kolosijeka zahrđali.[86] Ulice grada danju su bile puste na ljetnoj vrućini *koja je čučala pred vratima kao da je cijelu noć tu prosjedila* te već ujutro grizla svojim oštrim zubima.[87] Ulicama ju je proganjao miris tjestenine s umakom od špinata te ovčjeg sira, kao i miris leševa: „Gdje su drugdje bicikli, dječje ljuljačke ili kante za smeće ovdje su u svakom drugom vrtu po nekoliko nadgrobnih spomenika.“[88] Za razliku od dnevnog mrtvila, noćni je život cirkulirao ulicama kao tekućina u sustavu kapilara, a šarenilo odjeće i vreva mogla se doživjeti u starome dijelu grada. Bez obzira na to što je doživjela, autorica je na odlasku iz Mostara iskazala žalost što se zadnji put vozi gradom.

[83] *Isto*, str. 147. – 148.
[84] Usp. *isto*, str. 45.
[85] J. Zeh, *n. dj.*, str. 44.
[86] Usp. *isto*, str. 49., 52.
[87] Usp. *isto*, str. 51.
[88] *Isto*, str. 139.

Zaključak

Osmanlijska osvajanja, nepostojanje izgrađene komunikacijske mreže, zaobilaženje važnih putnih pravaca iz zapadnih zemalja prema Carigradu i Svetoj Zemlji te općenito nesigurno i opasno putovanje na području današnje BiH neki su od razloga zbog kojih će Mostar zadugo ostati daleko od očiju njemačkih putopisaca i javnosti. Takvo stanje počinje se mijenjati sredinom 19. stoljeća s usmjeravanjem austrijske jugoistočne politike prema BiH, što će rezultirati povećanim zanimanjem za ovim krajevima, a time i izraženijom putopisnom aktivnosti. Stoga ne čudi da je njezin vrhunac bio upravo tijekom austrougarske uprave između 1878. i 1918. Budući da zanimanje za BiH, pa stoga i Mostar, nadilazi okvire isključivo književno-umjetničkog promatranja, posredovanu sliku grada u tim tekstovima čine različiti kulturni, društveni, politički, povijesni, gospodarski i drugi aspekti. Zahvaljujući tomu, njemački su putopisi pravi rudnik dragocjenih informacija i podataka neovisno o njihovoj umjetničkoj i dokumentarnoj vrijednosti i pouzdanosti. Različitost interesa ogleda se i u strukturi putopisaca koju čine časnici, kartografi, diplomati, istraživači različitih struka dok se među poznatija imena mogu ubrojiti H. Renner, M. Hoernes, R. Michel te J. Zeh.

Promatrano dijakronijski, Mostar je čitavo vrijeme zadržao status hercegovačke prijestolnice i bio obvezatna postaja u itineraru njemačkih putopisaca. Prikazan je kao mjesto u kojem su se susretali različiti kulturni i civilizacijski utjecaji, što je posebice dolazilo do izražaja na čaršiji. Dok se u početku naglašavao orijentalni karakter grada, s vremenom su sve više prodirali elementi zapadnjačke kulture, što su brojni putopisci dokumentirali i što je među njima izazivalo oprječne stavove. Oprječni stavovi zapravo su sveprisutni u percepciji i prikazivanju kako grada tako i njegove okoline, posebice u doživljaju hercegovačkoga krša. Dok su jedni govorili o kamenitoj pustinji i Božjoj kazni, drugi su u njemu vidjeli pitoreskni, romantičarski krajolik. Sveukupno gledano ipak dominiraju pozitivan stav i prikazivanje. Putopisce su oduševljavali mostarki vrtovi, voćnjaci, šetnice, a neizostavan motiv u tom isticanju ljepota bio je mostarski Stari most, simbol grada i objekt istinskoga divljenja. Detaljno se pisalo o njegovoj povijesti, legendama, gradnji, dimenzijama, značaju te ga se spominjalo čak i u kontekstu božanstva. Njemački putopisi ponudili su

i obilje zanimljivih podataka o stanovnicima Mostara, vjerskim i nacionalnim skupinama, fizionomiji, odijevanju, načinu života. Isticali su ljepotu mladih djevojaka dok su dugo vremena posebnu pozornost izazivale pokrivene muslimanske žene, o čemu su autori iskazivali također vrlo ambivalentan stav.

Slika Mostara s početka 21. stoljeća, na žalost, obilježena je tragičnim događajima iz 90-ih godina 20. stoljeća. To je najbolje došlo do izražaja u književno uspjelu putopisu J. Zeh. Dominira slika ruševina, razorena i podijeljena grada. No uočljivi su i određeni jednostrani, pomalo tendenciozni stavovi njemačkih autora, ponajprije u negativnu prikazivanju franjevačke crkve i križa na Humu.

Sanja Zadro

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
sanjazadro88@gmail.com

UDK 711.434(497.6 Mostar)˝1878/1918˝
72(497.6 Mostar)˝1878/1918˝
Izvorni znanstveni članak

PROMJENE U URBANISTIČKOJ OSNOVI I ARHITEKTONSKOJ SLICI MOSTARA U VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE BOSNOM I HERCEGOVINOM

Sažetak

U radu će biti predstavljen segment arhitektonske povijesti Mostara od 1878., odnosno uspostave protektorata Austro-Ugarske Monarhije nad Bosnom i Hercegovinom do Prvoga svjetskog rata. Naglasak će biti na uklapanju spomeničke građe onodobnoga Mostara u širi kontekst Bosne i Hercegovine i razmatranju odnosa situacije u našoj državi s tada aktualnim tendencijama u srednjoj Europi. Dolazak austrougarske uprave na prostor Bosne i Hercegovine donosi raskid s povijesnim kontinuitetom osmanlijske graditeljske tradicije i orijentalnoga koncipiranja urbanih matrica te nagovješćuje ubrzan i intenzivan import srednjoeuropskih standarda u urbanističkom planiranju i stilskim obrascima primjenjivanim na arhitektonskim realizacijama na polju reprezentativne javne arhitekture koju je financirala Zemaljska vlada. Organizacija Graditeljskoga odjeljenja Zemaljske vlade omogućila je razgranatu graditeljsku aktivnost, a import historijskih stilova omogućen je organiziranim dovođenjem arhitekata obrazovanih na uglednim akademijama i tehničkim učilištima diljem Monarhije. Uz njih stasaju i generacije domaćih arhitekata prateći srodne stilske tendencije. Rad će se, nakon kraćega osvrta na teorijske formulacije europskoga historicizma o geografskim i kulturološko-povijesnim okvirima kao motivatorima odabira dominantnih stilova u arhitekturi pojedinih podneblja, koncentrirati na manifestacije tih načela u arhitekturi Bosne i Hercegovine, odnosno Mostara. Za sve navedeno kao jedan od

ključnih kontekstualnih motivatora poslužila je i kulturna politika nove vlasti koja je deklarativno njegovala afirmativan odnos prema kulturnoj autonomiji i tradicionalnoj baštini svoje kolonije. Ti će se odnosi, osobito historicističko inzistiranje na morfološkim referencama na *geniusloci* i traganju za nacionalnim stilovima diljem onodobne Europe, pokazati višestruko složenima i plodonosnima za razmatranje daljnjega razvoja bosanskohercegovačke arhitektonske teorije i prakse.

Ključne riječi: Mostar, Austro-Ugarska Monarhija, arhitektura, urbanizam, historicizam, secesija

THE CHANGES IN THE URBAN MATRIX AND THE ARCHITECTURAL IMAGE OF MOSTAR DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN RULE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The paper will present a segment in Mostar´s architectural history from 1878, i.e. after the establishment of the Austro-Hungarian protectorate in Bosnia and Herzegovina until the First World War. A special emphasis will be given to the monuments´ integration of Mostar into a wider context of Bosnia and Herzegovina and to the consideration of relations in our country with the tendencies of those times in middle Europe. The Austro-Hungarian appearance in Bosnia and Herzegovina´s territory signifies the termination of the continual historical Ottoman architectural tradition and the Oriental concept of urban matrices and the annunciation of quick and intensive import of medieval standards in urban planning and style patterns applied on architectural realizations in the field of representative public architecture financed by the State´s government. The organization of Government´s architectural department ensured an outspread architectural activity, and an import of historical styles was facilitated with the bringing of many architects educated at prestigious academies and colleges all over the Monarchy. They were followed by new generations of architects with similar stylistic tendencies. Briefly reviewing the theoretical formulation of European historicism about the geographical and cultural-historical frameworks as

motivators of dominating architectural styles in certain areas, the paper will concentrate on the manifestation of those norms in Bosnian and Herzegovinian architecture, especially in Mostar. Furthermore, one of the main contextual motivations for all the above mentioned was the new government´s cultural policy which cherished an affirmative relation towards cultural autonomy and the traditional heritage of its colony. Those relations, especially the tendency of historicism for morphological references of *genius loci* and the search for national styles all over Europe, will prove to be multiple, complex and productive for further research of Bosnian and Herzegovinian architectural development in theory and praxis.

Key words: Mostar, Austro-Hungarian monarchy, architecture, urbanism, historicism, secession

Uvod

Nakon što je Benjamin Kallay, uslijed odluke Berlinskoga kongresa 1878. o uspostavi austrougarskoga protektorata nad Bosnom i Hercegovinom, odijelio vojnu i civilnu vlast, došlo je do reorganizacije zemlje na administrativnome planu. Zemlja je podijeljena na šest okružja unutar kojih su se izdvajale kotarske oblasti. Kotarske oblasti unutar mostarskoga okruga, uz sam Mostar, bile su: Trebinje, Ljubuški, Počitelj, Stolac, Ljubinje, Gacko, Nevesinje i Foča.[1] Razdoblje austrougarske uprave proteklo je na gospodarskome i infrastrukturnome planu u približavanju Bosne i Hercegovine srednjoeuropskim standardima, a u urbanim strukturama njezinih regionalnih središta definiralo je preduvjete za slikovite sinteze načelnih ambijentalnih i urbanističkih opozicija čemu su arhitektonske realizacije i njihove stilske značajke poslužile kao nadogradnja.

1. Urbanističke promjene na tlu Mostara

Jedna od ključnih stavki za razmatranje urbanističkih preinaka, koje su se dogodile u svim regionalnim središtima Bosne i Hercegovine, pa tako i u Mostaru nakon uspostave austrougarskoga protektorata 1878. godine, način je rješavanja odnosa zatečenih elemenata orijentalne provenijencije i novih urbanističkih značajki srednjoeuropskoga gradskog naselja. Glavne značajke orijentalnoga tipa grada, naslijeđene iz razdoblja osmanlijske uprave, mreže

[1] Usp. Jasmin Branković, *Mostar 1833. – 1918.: Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo, 2009., str. 85.

su skučenih uličica (sokaka) okomito postavljenih u odnosu na širu glavnu prometnicu, funkcionalna podjela grada na prostore namijenjene stanovanju (mahale) i one namijenjene gospodarskim i uslužnim djelatnostima (čaršije) pri čemu su u definiranju gradskih obrisa ključnu ulogu imali objekti religijske funkcije (džamije).[2] Na definiranje novih urbanih matrica nakon uspostave austrougarske vlasti utjecalo je nekoliko čimbenika. Prije svega to je promjena strukture stanovništva. Europski način života preslikao se na slike gradova prvenstveno u segmentu stambene arhitekture i podizanju vila s okućnicama u skladu s tadašnjim srednjoeuropskim trendovima i to prvenstveno u dijelovima gradova koji prije nisu bili izgrađeni, gdje se i urbanistička podloga novih stambenih gradnji definirala prostornim planiranjem usklađenim s tada aktualnim srednjoeuropskim standardima. U graditeljskome zamahu na javnim površinama ključni indikator novoga načina života i drukčije strukture stanovništva razlika je u namjeni ključnih objekata za definiciju urbane mreže. U gradskom naselju orijentalnoga tipa za definiranje nekoga stambenoga bloka kao mahale ključan je čimbenik džamija. Obilježja stambenih jedinica su skučenost, nasumičnost i intimizam. U srednjoeuropskom gradu druge polovine XIX. stoljeća, suprotno tomu, središnje mjesto zauzimaju reprezentativni objekti javne namjene, a reprezentativnost je relevantan čimbenik i u stambenoj arhitekturi. S obzirom na to da je austrougarska vlast definiranju odnosa staroga i novoga pristupila u najvećem broju slučajeva tako da su se izbjegavale značajnije intervencije u starim gradskim jezgrama, a urbane su se matrice širile na već neizgrađena područja korištena uglavnom kao obradive površine, ključne razlike između tih dvaju tipova urbane fizionomije mogu se razaznati na primjerima gotovo svih gradova u Bosni i Hercegovini. Slučaj je to i s Mostarom. S obzirom na to da je riječ o relativno malenom gradskom naselju, na ne osobito velikoj udaljenosti mogu se jasno uočiti ključne razlike u planiranju urbanih matrica orijentalnoga i srednjoeuropskoga grada koje su se u Mostaru u drugoj polovini XIX. stoljeća slikovito uskladile u iznimno zanimljivu sintezu koja preslikava multikulturalne značajke sredine koje su se i onodobno vezivale uz Mostar. Stambene četvrti na istočnoj obali definiraju se

[2] Za detaljnu analizu urbane matrice Mostara u periodu osmanlijske uprave gradom vidi: Borislav Puljić, „Mahale grada Mostara: Topografija, vrijeme nastanka i urbanističke odlike“, *Prostor. Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Zagreb, god. XIX., 2011., br. 1.(41.), str. 158. – 171.

oko središnjega objekta, džamije, i izoliraju u zasebne jedinice čime se ostvaruje dojam skučenosti ulične mreže,[3] što je opozicija načelu urbana planiranja na zapadnoj obali, gdje je za ključne objekte čimbenik reprezentativnosti nerijetko čak i značajniji od same funkcije.

S izgradnjom se u Mostaru sustavno krenulo tek potkraj 80-ih godina XIX. st. pri čemu su za Sarajevo i ostale gradove u zemlji primjenjivana pravila Građevinskoga reda, ususstavljena u svibnju 1880.[4] Godine 1893. donesen je za Sarajevo novi Građevni red[5] koji u naslovu nije nosio obvezu primjene za ostale gradove. U Mostaru je od 1886.[6] na snazi bila prilagođena verzija sarajevskoga zakonika, a godine 1899. usvojen je poseban Građevni red za Mostar.[7] Propisi su mu od iznimna značaja osobito za segment stambene arhitekture koja u to vrijeme počinje doživljavati svoj procvat. Uglavnom analogno odredbama Građevnoga reda za Sarajevo s početka desetljeća, propisane su dopuštene dimenzije objekata, preporučeni materijali za izvedbu pojedinih arhitektonskih elemenata pri čemu se osobito pazilo na protupožarne propise. U ulomku zakonika naslovljenu *Regulierung der Gassen* propisan je odmak od ulične crte pri čemu su ulice klasificirane u pet kategorija i zadana im je pripadajuća širina.[8] Građevnim redom predviđeni su i potencijalni zemljoposjednički sporovi jer se vlasnike dotrajalih i nefunkcionalnih objekata upućuje da dopuste rušenje radi proširenja ulice. Austrougarske su vlasti, neovisno o eventualnoj dotrajalosti privatnih zgrada koje su rušene radi proširenja ulica, isplaćivale određene svote vlasnicima parcela koje bi bile ustupljene gradskoj upravi. Slučajevi prijepora oko klasifikacije ulica rješavali su se slanjem dopisa

[3] Usp. B. Puljić, *n. dj.*, str. 161.

[4] Usp. „Bauordnung für Sarajevo vom 14. Mai 1880.“, *Bosanskohercegovačke novine*, br. 26., 1880.

[5] Usp. „Bauordnung für die Landeshaupstadt Sarajevo Genehmigt mit Allerhöchster Entschliessung vom 23. Jul 1893. und publiciert mit Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 5. August 1893., Zahl 76.174 75“, *Gesetz und Verordnungsblatt für Bosnien und Hercegovina, Jahrgang 1893*., Sarajevo, 1893., str. 410. – 435.

[6] Usp. Jaroslav Vego, *Dasarchitektonische Erbe Mostars aus der Zeit der österreichisch-ungarischen Verwaltung: Das architektonische Programm im Dienste der Durchführung des politischen Programms der Habsburger Monarchie von 1878 bis 1918,* Graz, 2006., str. 91. – 96.: autor citira korigiranu inačicu Građevinskoga reda za Sarajevo iz 1880. prilagođenu za Mostar, a usvojenu 1886.

[7] Zapisnik sa sjednice Gradskoga poglavarstva od 16. listopada 1899. i Građevni zakonik za Mostar, 1899. i pretisak iz 1914.; Arhiv Hercegovačko-neretvanskoga kantona (dalje: AH), Gradsko poglavarstvo Mostar, Proračuni: kut.1.

[8] Ulice su podijeljene u šest klasa. Prvoj klasi je zadana širina od minimalno 15 lakata, drugoj 12, trećoj 10, četvrtoj 8, petoj 6.: članak br. 1, paragraf br. 1.

nadležnim tijelima Zemaljske vlade u Sarajevu. Zemaljskoj su se vladi prijavljivali prijepori uzrokovani bilo kakvim vrstama posjedovnih odnosa koje gradske vlasti nisu uspijevale razriješiti.[9] Posebnim je stavkom zakonika bilo propisano da svaka ulica mora nositi samo jedan naziv uz upute za kućne brojeve: parne s jedne strane ulice, a neparne s druge. Posljedice provedbe ove odluke značile su popriličnu novinu za onodobni Mostar, no dovele su do standardizacije i sustavnosti u tretmanu javnoga prostora. Odnos urbanih i ambijentalnih opozicija u ovome razdoblju, između ostaloga, zrcali i stav austrougarskih vlasti prema nasljeđu prijašnjih epoha i zatečenim urbanističkim modelima kako u Mostaru tako i u ostalim središtima Bosne i Hercegovine. Nova je urbanistička osnova dobrim dijelom definirana 80-ih godina XIX. st. regulacijom Ulice Franje Josipa i Paralelne ulice, a potkraj 90-ih nadopunjena je regulacijom radijalne ulične mreže oko trga Rondo na zapadnoj obali prema idejnom planu Miloša Komadine, realiziranu 1897.[10] Nakon toga usustavljen je model urbanističke sinteze ortogonalne i radijalne prometne mreže tipičan za gradska naselja srednjoeuropskoga XIX. stoljeća.

Što se tiče značajnijih urbanističkih pothvata iz razdoblja austrougarske uprave Mostarom, uz regulaciju trga Rondo svakako valja navesti i tri reprezentativna primjerka inženjerske arhitekture − tri mosta od kojih su dva izvedena prema projektima inženjera Miloša Komadine. Željezni most Franje Josipa I. dovršen je 1882., a započet još za vrijeme osmanlijske uprave kad su radovi obustavljeni zbog ustanka 1875. godine.[11] Srušen je u Prvom svjetskom ratu, a na njegovu je mjestu 1935., prema projektima iz građevinskoga

[9] Zemljišta namijenjena vrtovima s nerazjašnjenim zemljoposjedničkim odnosima ili pak zone dodira s vakufskim zemljištem. U spisima Vakufskoga povjerenstva u Mostaru iz ovoga razdoblja sačuvan je niz dokumentiranih prepiski sa Zemaljskom vladom oko remećenja posjeda (AH, Vakufsko povjerenstvo).

[10] Dio regulacijskoga plana Mostara rađena od 1897. do 1903. Vidi B. PULJIĆ, *n. dj.*, str. 162.; Karlo Drago MILETIĆ, *Veliki graditelj Miroslav Loose*, Mostar, 2001., str. 66.

[11] Usp. Arthur John EVANS, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875.: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku Republiku*, Sarajevo, 1965., str. 258.; na projektu za most iz 1873. koji je 1880-ih, uz izmjene, realiziran u AH, Fond Kreis Behörde Mostar (dalje KBM), Tehnički odjeljak, (dalje TO), kut. 6. stoji sljedeće: ORDER, no. 58, ROAD BRIDGE 30 met. SPAN 98'6" spanand 20'0" C. TO CO F GIRDER TO CARRY 80 LBS. PER SO CARE FOOT DE BERGINE AND CO. LIMITED STRANGE-WAYS – IRONWORKS MANCHESTER Cop. AND COLL: BY KELNER m. p.

poduzeća Pere Machieda iz Splita,[12] dovršen novi armirano-betonski most nazvan najprije Mostom kralja Petra, a zatim Mostom maršala Tita.

Armirano-betonski Lučki most, odnosno Most Mujage Komadine na južnom izlazu iz grada, sagradilo je građevinsko poduzeće Simić iz Tuzle prema projektima Miloša Komadine. Prvi projekt[13] željeznoga mosta s armirano-betonskim nosačima izrađen je 1907., određena je i lokacija na kojoj će most u konačnici i biti sagrađen, ali ne prema ovome projektu. Mujaga Komadina, koji je 1909. zasjeo u gradonačelničku fotelju, pozvao je svoga prezimenjaka Miloša u Mostar[14] kako bi ga angažirao na sastavljanju novoga idejnog rješenja za Lučki most koji će u konačnici biti nazvan Mostom Mujage Komadine. Inženjer je projektnu dokumentaciju zgotovio i potpisao u veljači 1911. pri čemu je na umu imao isključivo armirani beton kao materijal za gradnju.[15] Zbog još uvijek svježih uspomena mostarske javnosti na probleme s mostom na Musali u fazama rizična bujanja Neretve, tijekom prve polovine 1911. u raspravama oko početka realizacije povlačilo se s velikim oprezom pitanje revizije projekta, do čega je u manjoj mjeri i došlo, te je u srpnju sastavljeno revidirano projektno rješenje na kojem je uz Komadinu potpisan i dr. Jovo Simić, čije će građevinsko poduzeće iz Tuzle biti zaduženo za izvedbu radova.[16] Treća realizacija na polju mostogradnje iz razdoblja austrougarske uprave Mostarom, iako je planirana isključivo za vojne potrebe, u pogledu umjetničke vrijednosti zasigurno je najzanimljivija kao jedan od najreprezentativnijih primjeraka secesije u ovome gradu. Glavni je problem prilikom realizacije

[12] Usp. AH, KBM, TO, kut. 6.: „Situacija i obračun za izgradnju Mosta Kralja Petra I. u Mostaru" – posao je dodijeljen Peri Machiedu 14. svibnja 1935., a kao rok za izvođenje radova određen je period od godine dana. Konačan obračun dostavljen je 4. lipnja 1936., a 6. lipnja Machiedo se dopisom javlja Tehničkom odjeljku u Mostaru izvještavajući ih o završetku radova te traži da ispune svoje dužnosti propisane ugovorom.

[13] Usp. AH, KBM, TO, kut. 6.: SITUATION FÜR DEN BAU EINER BRÜCKE ÜBER DIE NARENTA IN MOSTAR – Spanwete 70 m. – Mostar im Novembar 1907. J. – Aufgenommen: Arman Strange, Ingenieur Adj.

[14] Nakon odlaska iz Mostara, 1898., Komadina je obnašao različite inženjerske dužnosti u Bosni da bi se 1909. ponovno vratio u Mostar.

[15] Usp. AH, KBM, TO, kut. 6.: Projekt Miloša Komadine iz 1911. (SITUATIONSPLAN DER BRÜCKENSTELLE ÜBER DEN NARENTA-FLUSS IN MOSTAR) na kojem su u obzir uzeti i potencijalno opasne razine vodostaja u zimskom razdoblju te se uz projekt čuva i QUERPROFIL DER NARENTA IN DER AXE DER PROJEKTIRTEN BRÜCKE.

[16] Usp. AH, KBM, TO, kut. 6.: projekt iz srpnja 1911.

projekta Miloša Komadine[17] proizašao iz činjenice da se, uz investicije vojnih vlasti, s gradnjom otpočelo u jeku Prvoga svjetskoga rata, 1916. godine. To je rezultiralo kroničnom nestašicom radne snage i osjetno usporavalo radove te će most u potpunosti biti dovršen tek 1920. Projekt je bez izmjena odobren u travnju 1916., a s radovima se započelo već u lipnju 1916. Most je pušten u promet u ožujku 1918., a radovi na detaljima dekorativne razrade i dovršenju kula na ulazu potrajali su do 1920. Na koncu valja upozoriti na neke detalje dekorativne razrade ovoga mosta koji možebitno bacaju novo svjetlo na određene segmente opusa Miloša Komadine. Armirano-betonski Carinski most reprezentativan je primjerak secesijske inženjerske arhitekture, ali se u pojedinim segmentima dekoracije može prepoznati stilska i morfološka linija preklapanja kasne faze neomaurskoga stila sa secesijskim rječnikom. To je posebno uočljivo u razradi detalja na kulama stražarnicama na kojima se mogu prepoznati stilske srodnosti s rješenjima tadašnjega gradskog inženjera Dragutina Köhlera za gradske zahode[18] koji su u istom desetljeću postavljeni na nekoliko ključnih točaka u gradu.

Kada je riječ o neomaurskome stilu u kontekstu mostogradnje, priču svakako valja zaključiti upozoravanjem na još jedan projekt iz razdoblja austro-ugarske uprave Mostarom koji, na žalost, nije realiziran. Riječ je o projektu za most princa Rudolfa na Rudolfovu trgu iz srpnja 1913.[19] Predviđao je iznimno reprezentativno rješenje koje bi se smjelim i već na samoj skici poprilično razrađenim orijentalnim referencama iznimno uklopilo u arhitektonski kontekst staroga grada u Mostaru unutar čijih bi se širih okvira most i nalazio.

[17] Usp. AH, KBM, TO, kut. 6.: SITUATIONSPLAN DER BRÜCKENSTELLE ÜBER DEN NARENTA-FLUSS IN MOSTAR; projekt je izrađen 1914., a komisiji koju su sačinjavali predstavnici civilne i vojne vlasti ponuđen na uvid 1916.

[18] Projekti za javne zahode izrađeni su 1909. (AH, KBM, TO, kut. 14.), a realizacija je potrajala do 1913.

[19] Usp. AH, KBM, TO, kut. 6. Sačuvani su dijelovi nacrta, točnije – skice uzdužnog i poprečnog presjeka u mjerilu 1:200. Predviđen je most duljine 64 metra u neomaurskom stilu s dvokatnom armirano-betonskom konstrukcijom koja bi, sudeći prema skici, udomljavala ugostiteljske objekte i trgovine. Na projektu datiranu u srpnju 1913. stoje dva potpisa: jedan Miloša Komadine koji je u to vrijeme, kako na projektu stoji, obnašao funkciju građevinskoga savjetnika dok je drugi potpis nečitak s obzirom na to da je dio kartona na koji je upisan oštećen. Sačuvani dijelovi nacrta publicirani su u knjizi: J. VEGO, *n. dj.*, bilj. 6.; Amir PAŠIĆ, *Celebrating Mostar: Architectural History of the City (1452. – 2004.)*, Mostar, 2005.; Krešimir ŠARAVANJA, „Mostovi Mostara iz austro-ugarskog razdoblja", *II. BiH Kongres o cestama, Udruga konzultanata inženjera Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, IX. 2009., reprint: *M-Kvadrat. Stručni časopis za građevinarstvo i arhitekturu*, Mostar, br. 14., 2009., dostupno na: http://www.igh.ba/radovi.htm.

2. Stilske značajke arhitektonskih realizacija u Mostaru u razdoblju austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom

Nakon osnivanja Građevinskoga odjela Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu 1890. i ubrzo zatim pokretanju Tehničkoga odjela Okružne oblasti u Mostaru, započelo je razdoblje intenzivne graditeljske aktivnosti radi prilagodbe urbanističke situacije u Mostaru suvremenim potrebama. Značilo je to i intenzivnu uporabu modernih materijala koji su ovoj sredini prije bili nepoznanica, ali i nove stilske izraze u duhu srednjoeuropskoga historicizma. Kad se govori o okviru koji je poslužio kao skup preduvjeta tako intenzivnu graditeljskomu zamahu kakav se u tih 40 godina dogodio u svim bosansko-hercegovačkim gradovima, dobro je upozoriti i na činjenicu da se povijesni trenutak uspostave nove vlasti na prostoru ove države poklopio s određenim promjenama na široj europskoj kako društvenoj tako i arhitektonskoj i urbanističkoj pozornici. To se, prije svega, odnosi na uspon građanske klase nakon razdoblja revolucija sredinom XIX. stoljeća što je rezultiralo preoblikovanjem brojnih europskih metropola i njihovih urbanističkih osnova.

Radikalna promjena u strukturi i načinu života stanovnika ove zemlje i principima financiranja pojedinih gospodarskih grana također su bitni okidači intenziteta graditeljskoga zamaha.[20] Import historijskih stilova u bosansko-hercegovačku arhitekturu posredovan je organiziranim dovođenjem europskih arhitekata koji su na svojim realizacijama manifestirali znanja i vještine usvojene na uglednim akademijama i tehničkim učilištima. U skladu s arhitektonskim nazorima teorije historicizma,[21] neorenesansa je zastupljena osobito u arhitekturi reprezentativnih javnih objekata, ali joj se elementi mogu prepoznati i na pojedinim primjerima stambenih vila nerijetko u sintezi s naznakama secesijske ornamentike. U kršćanskoj sakralnoj arhitekturi u Mostaru najznačajnija su dva ostvarenja realizirana prije dolaska austrougarske uprave.[22] Na širem području okolice grada i čitave regije Hercegovine, na polju

[20] Usp. Borislav Spasojević, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Sarajevo, 1988., str. 13.; Nedžad Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskoga stila*, Sarajevo, 1998., str. 86. – 89.

[21] Usp. Mari Hvattum, *Gottfried Semper andt he Problem of Historicism*, Cambridge, 2004.

[22] Franjevačka crkva sv. Petra i Pavla prema projektima talijanskoga arhitekta Mattea Lorenzonija, (usp. Bianca Betto, „Fr. Francesco M. da Vicenza: Architetto Cappuccino: Cappuceino laico architetto:

sakralne arhitekture najzastupljenija je neoromanika dok se neogotika, i to u svojoj ranoj inačici, javlja nešto rjeđe. Odjeci visokohistoricističkih pogleda na arhitekturu u realizacijama sakralnih objekata zadržali su se tijekom čitava razdoblja austrougarske uprave, ali i poslije za što se u Hercegovini može pronaći poprilično velik broj primjera sve do polovice XX. stoljeća. Srodni se nazori očituju i u realizacijama objekata javne rezidencijalne namjene projektiranih za potrebe Katoličke Crkve. Ponajbolji primjeri na tlu Mostara svakako su neorenesansni franjevački samostan realiziran prema projektu Miloša Komadine iz 1890., a građen do 1894.[23], te biskupska rezidencija, izvedena u stilu talijanske neorenesanse za Paškala Buconjića prema projektima Maximilijana Davida iz 1902., a građena do 1906.[24]

Suprotno ovim načelima, stambenu će arhitekturu, koja na području Mostara svoj istinski procvat počinje doživljavati tek početkom XX. stoljeća, obilježiti koegzistencija kasnohistoricističkih stilski „nečistih" gradnji, sve intenzivnijega prodora secesije, i to nerijetko u sintezi s eklektičkim kasnohistoricističkim obilježjima na istim građevinama za što će se primjeri moći prepoznati i na polju javne arhitekture s obzirom na to da se secesija u arhitekturi Bosne i Hercegovine javlja bez kategoričkoga raskida s onime što joj je prethodilo nadovezujući se u vidu sljedeće logične faze zapadnih importa na dijelove opusa istih arhitekata koji su u prethodnim desetljećima projektirali u duhu historicizma.[25] Koncept stambeno-najamne zgrade s objedinjenom privatnom i komercijalnom funkcijom nepoznat je u prijašnjim fazama arhitektonske povijesti ove zemlje te se, u stilskom pogledu, u potpunosti oslanja na zapadne importe. Svi navedeni historicistički arhitektonski vokabulari dolaze u Bosnu i Hercegovinu u svojim zrelim inačicama bez manifestacija

1857-1880: A Trieste – In Erzegovina – In Corsica – In Brasile", *Aevum*, [b. mj.], god. XXXIX., 1965., br. 3. – 4., str. 266. – 288.), i pravoslavna, saborna crkva Svete Trojice prema projektu makedonskoga graditelja Andree Damjanova (kontekstualizirana unutar ostatka arhitektovoga opusa u tekstu: Aleksandar KADIJEVIĆ, „Mixture of Styles and Civilizations in the Ecclestiastical Architecture of Andreja Damjanov in Balkanic Regions under Turkish Rule", *15th Turkish Congress of History 2006*., Ankara, 2010., str.: 2126. – 2135.; Aleksandar KADIJEVIĆ, „Saborna crkva Sv. Trojice u Mostaru: ostvarenje srpskog graditeljstva druge polovine devetnaestog veka", Borivoje PIŠTALO (ur.), *Srbi u Mostaru: Rasprave i ogledi*, Beograd, 2001., str. 453. – 463.)

[23] Usp. Radoslav GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, Mostar, 1897.

[24] Konzultirana je projektna dokumentacija iz privatnoga arhiva dr. sc. Borislava Puljića (kopije izvornih projekata). Projekte za stubište i podrumske prostorije potpisao je Miloš Komadina.

[25] Usp. Ibrahim KRZOVIĆ, *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2004., str. 124.

prethodnih razvojnih faza koje su prolazili u europskoj arhitektonskoj teoriji i praksi. Drukčiji je slučaj s inačicom historicizma koja se, u duhu kulturne politike austrougarske uprave, pokušala učiniti kvantitativno najzastupljenijom u arhitekturi Bosne i Hercegovine potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća. Riječ je o neomaurskome stilu koji je u relativno kratku razdoblju austrougarske uprave ovom državom prošao neku vrstu razvojnoga puta iz eklektično-romantičarskih do zrelih i u autohtonom kulturološkom okviru utemeljenih manifestacija. Izgradnja velikoga broja objekata koje sponzorira Zemaljska vlada u nekoj od inačica ovoga stila dio je programatske politike koju su austrougarske vlasti provodile na području Bosne i Hercegovine te su, u skladu s time, paviljoni s kojima je Bosna i Hercegovina samostalno sudjelovala na međunarodnim izložbenim smotrama redovito realizirani u nekom vidu prostorne ili dekorativne referencije na orijentalni slog i to kroz različite evolutivne faze. Najzreliji je primjer svakako projekt Carela Paneka za paviljon Bosne i Hercegovine na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900. godine.[26] Za razliku od ostalih neostilova koji se u razdoblju visokoga historicizma javljaju u svojim pročišćenim varijantama, neomaurski se slog u arhitekturi Bosne i Hercegovine u svojoj početnoj fazi artikulira kao svojevrstan odjek europskoga romantičarskog eklekticizma prve polovine XIX. stoljeća. U prvoj fazi manifestacija odlikuje ga tendencija eklektičnu prikupljanju orijentalnih dekorativnih referenci iz različitih kulturnih krugova islamske provenijencije.[27] Motivi zastupljeni u arhitekturi s neomaurskim predznakom vuku podrijetlo s prostora španjolske pokrajine Andaluzije, bogate naslijeđem maurske civilizacije, Sirije i Egipta. Širenje ovoga stila na prostoru Bosne i Hercegovine u vezi je s težnjom formiranja nacionalnoga izraza u arhitekturi. Arhitekti pridošli iz europskih sredina problemu su, međutim, nerijetko pristupali generalizirajući, orijentalne elemente tretirajući na razini općenite dekorativne slike bez poznavanja njihova podrijetla i konstruktivne logike što često rezultira stilski eklektičnim rješenjima. Primjenjivan je na sve tipove građevina – u javnoj,

[26] Reprodukcija publicirana u časopisu *Nada*, god. VI., 1900., br. 23., a vijest o odlikovanju koje je Paneku dodijelila francuska vlada objavljena je u *Sarajevskom listu*, br. 135., 13. XI. 1900. O detaljnoj analizi orijentalnih referenci na paviljonima BiH na međunarodnim smotrama vidi u tekstu Andreje Baotić, „Orijentalizam u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama", *Sophos: časopis mladih istraživača,* Sarajevo, br. 5., 2012., str. 107. – 130.

[27] Usp. N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*..., str. 216. – 225.

stambenoj, islamskoj sakralnoj arhitekturi i u projektiranju sinagoga.[28] Riječ je o stilskome odabiru koji u inicijalnoj eklektičnoj inačici nipošto nije specifičnost bosanskohercegovačkoga historicizma, nego se kao takav javljao i u europskoj arhitekturi čak i nekoliko desetljeća prije nego što je uspostavljen austrougarski protektorat u Bosni i Hercegovini i to najčešće upravo u arhitekturi sinagoga u vidu simbolične aluzije na orijentalno podrijetlo Židova.

Kao jedan od najosebujnijih primjeraka eklektične uvertire neomaurskoga stila na tlu Mostara može svakako poslužiti zgrada Velike gimnazije, koja je realizirana prema projektima Franza Blažeka između 1897./98. i 1902.[29], a okolnosti oko njezine gradnje dobra su ilustracija refleksa Kallayeve politike na stilske odabire u realizaciji javnih gradnji i to poglavito onih koje su usko vezane uz program reforme obrazovnoga sustava. Prethodno Blažekovu projektu, Maximilian David[30] sastavio je idejno rješenje za mostarsku gimnaziju u duhu njemačke neorenesanse,[31] ali je Zemaljska vlada u Sarajevu odbila taj projekt i na izvedbenom je angažiran Blažek koji je tijekom 90-ih godina XIX. st. revno istraživao mogućnosti referenci na orijentalno baveći se studijama radi izrade projekta za paviljone vezane uz sudjelovanje Bosne i Hercegovine na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896.[32] Unatoč tomu, Blažekov projekt za mostarsku gimnaziju ostao je na liniji uopćenoga, isključivo dekorativnoga stava u tretmanu orijentalnoga morfološkog spektra prisutnoga i na nekim od najreprezentativnijih ostvarenja u neomaurskome stilu na tlu Bosne i Hercegovine iz ovoga desetljeća među kojima svakako prednjači sarajevska Gradska vijećnica za koju je inicijalne projekte trebao sastaviti Alexander Wittek koji se zbog mentalne bolesti povukao sa zadatka koji mu je Graditeljsko odjeljenje Zemaljske vlade dodijelio 90-ih godina, a

[28] I mostarska aškenaska sinagoga dovršena je početkom XX. stoljeća u neomaurskom stilu, adaptirana 1952., danas je u njoj zgrada Lutkarskoga kazališta.

[29] Usp. AH, KBM, TO, kut. 15.: nepotpuni projekti iz 1897. te dijelovi projekta za dogradnju istočnoga krila iz 1902., u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu (ABH), Građevinsko odjeljenje Zemaljske vlade (ZVS), kut. 69. čuva se potpuna projektna dokumentacija s troškovnicima.

[30] Inženjer podrijetlom iz Moravske koji je na području Hercegovine ponajviše bio angažiran na realizaciji projekata za Katoličku Crkvu, a najčešći stilski obrazac u njegovim izvedbama je bila neorenesansa.

[31] Dijelovi projekta pročelja publicirani u djelu: Karlo Drago MILETIĆ, *Velika gimnazija u Mostaru: Stipendiranje učenika i smještaj u konviktima od 1893. do 1941.*, Mostar, 2003., str. 17. (izvorne Davidove projekte nije bilo moguće locirati ni u jednom od relevantnih arhivskih fondova).

[32] *Kalendar Bošnjak*, Sarajevo, 1. I. 1897.

posao oko izvedbe dovršio je u potpunosti Ćiril Metod Iveković. Wittek je, naime, prvi arhitekt kojega je Graditeljsko odjeljenje Zemaljske vlade, upravo radi primjene opisana stilskoga obrasca u arhitekturu javne namjene, uputilo na studijsko putovanje u Egipat.[33] Na posljedice njegovih putovanja u Kairo osvrnuo se i inženjer Johann Kellner, djelatnik Graditeljskoga odjeljenja u Sarajevu u tekstu o povijesti bosanskohercegovačke arhitekture, objavljenu 1901. u svesku monografije princa Rudolfa posvećenu Bosni i Hercegovini.[34] Kellner u tekstu pokazuje kako je stručna javnost u to vrijeme već ovladala terminologijom, genezom, konstruktivnim zakonitostima i prostornom logikom tradicionalne islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Neomaurski stil Kellner evolutivno klasificira počevši od skupine građevina koje vezuje uz stilski predznak „arapski" pri čemu se referira na Wittekova putovanja u Kairo kamo ga je Graditeljsko odjeljenje, prema Kellnerovoj tvrdnji, planski poslalo upravo da bi studirao orijentalnu arhitekturu te je, u skladu s time, prvi na popisu arhitekata i inženjera koji su radili na provedbi programa koji će kroz sljedeća desetljeća imati dalekosežne posljedice na stilske značajke graditeljske baštine Bosne i Hercegovine.

Govoreći o početnim manifestacijama orijentalne inspiracije u arhitekturi Mostara 90-ih godina XIX. st., svakako valja spomenuti i zgradu hotela Neretva, realiziranu 1892. kao rezultat investicije Zemaljske vlade,[35] Blažekovu Jubilarnu školu Franje Josipa I. realiziranu 1900. u neposrednoj blizini gimnazije[36], Ćejvan-ćehajin (begov) mekteb u Glavnoj ulici, realiziran prema projektima Miloša Komadine iz 1897.,[37] zgradu mekteba na Bašćinama[38] i Vakufski dvor u Sauerwaldovoj ulici, izveden 1893./34. prema projektima vakufskoga

[33] Usp. Ibrahim Krzović, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878. – 1918.*: *katalog izložbe*, Sarajevo, 1987., str. 27.

[34] Usp. Johann Kellner, „Baukunst", *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*: *Bosnien und Herzegowina*, sv. 23., Wien, 1901., str. 413. – 435.

[35] Abh, Zvs, Graditeljsko odjeljenje, K/56: uz početne nacrte sačuvani su i nepotpisani dijelovi projekta adaptacije iz 1897., a u Arhivu Hercegovačko-neretvanskoga kantona (Ah, Kbm, To, kut. 14.) čuva se nepotpisan izvorni položajni plan i planovi kasnijih adaptacija. Na projektu pregradnje i položajnom planu iz 1900. stoji potpis građevinskoga tehničara Đorđa Knežića, a na projektu kasnije adaptacije iz 1937. potpis tadašnjega gradskoga inženjera Marka Kovačine.

[36] Projektna dokumentacija nalazi se u Abh, Zvs, Graditeljsko odjeljenje, kut. 69.

[37] Usp. Ah, Kbm, To, kut. 1.: projekti iz studenoga 1897.

[38] Poslije korištena kao zgrada Simfonijskoga orkestra, Ivanka Ribarević-Nikolić, „Kršćanska sakralna arhitektura i graditeljsko nasljeđe austrougarskog perioda", *Mostar '92: Urbicid: katalog izložbe*, Mostar, 1992., str. 21. – 23.

arhitekta u Sarajevu Hansa Niemeczeka.[39] Johann Kellner, baveći se u tekstu kasnijim ostvarenjima povezivima sa srodnim stilskim značajkama, razmatra ideju evolucije stila prema zrelijim fazama koje će se manifestirati unutar opusa Josipa Vancaša[40] (mjestimično čak i u stambenoj arhitekturi Sarajeva) i Karela Pařika, koji su bili među ključnim protagonistima ove faze arhitektonske povijesti Bosne i Hercegovine. Obojica su, naime, ostavili svoje realizacije na tlu onodobnoga Mostara koje su stilski, nedvojbeno zbog kontekstualnih okolnosti koje su u Mostaru imale značaja pri stilskim odabirima za pojedine građevine javne namjene, u cijelosti ipak oslonjene na srednjoeuropske paradigme. Vancaš je potpisao projekte[41] za neorenesansnu zgradu Vojne komande u tadašnjoj Glavnoj ulici 1898. i secesijsku zgradu filijale Zemaljske banke u njezinoj neposrednoj blizini,[42] dovršenu 1910.[43] Potonja je, uz zgradu HKD-a Napredak, realiziranu prema projektu Stjepana Škrobića iz 1906.[44] te adaptiranu za potrebe konvikta uz dogradnju kata prema projektu Miroslava Loose 1926./27., najreprezentativniji primjerak europske linije secesije koja je u arhitekturi Bosne i Hercegovine koegzistirala s ususatvljivanjem referenci na domaću graditeljsku baštinu.

Češki arhitekt Karel Pařik autor je projekata za vladičin dvor, odnosno za pravoslavnu mitropolitsku palaču[45] čije se stilske značajke, u usporedbi s nekim od prijašnjih ostvarenja, kao što su zgrade Zemaljskoga muzeja ili pak Zemaljske vlade u Sarajevu, mogu svrstati u kontekst arhitektonskoga rječnika kasnoga historicizma s primjesama secesije. Izostaje, doduše, eklektična razigranost i izvitoperenost tipična za heterogene rječnike kasnoga historicizma što je razumljivo s obzirom na to da je Pařik, od svih ključnih protagonista

[39] Usp. AH, KBM, TO, kut. 15.: projekti su dovršeni u kolovozu 1893.

[40] Najznačajnija dosad objavljena studija Vancaševa opusa na tlu Bosne i Hercegovine je: Jela BOŽIĆ, *Arhitekt Josip Vancaš: značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva*, Istočno Sarajevo, 2006.

[41] Dio projekta publiciran u bečkom Bautechnikeru, „Das k. u. k. Militär Amtsgebäude in Mostar von Architekt Josef von Vancaš in Sarajevo", *Bautechniker*, Wien, god. XXI., 1901., br. 10.

[42] Kućni brojevi 112 i 118.

[43] Publicirano i kontekstualizirano unutar ostatka Vancaševa opusa u knjizi: I. KRZOVIĆ, *Arhitektura secesije*..., str. 100., bilj. 26

[44] Usp. Leo PETROVIĆ, „Napretkov đački konvikt 'Kralj Petar Svačić u Mostaru'", *Hrvatski kalendar Napredak za 1929. godinu*, Mostar, 1929., str. 192. – 197.

[45] Originali izvedbenih projekata nalaze se u ABH, ZVS, Graditeljsko odjeljenje, kut. 62., a kopije dijelova projekta u AH, KBM, TO, kut. 5. Branka Dimitrijević je u doktorskoj disertaciji (dostupnoj na http://www.karloparzik.com/Disertacija.html) publicirala projekte i kontekstualizirala ih unutar ostatka arhitektovoga opusa.

ondašnje bosanskohercegovačke arhitektonske scene, najduže ostao vjeran praksi realiziranja stilski čistih projekata i svomu klasicizirajućemu vokabularu. Na primjeru mostarskoga vladičina dvora mogu se, dakle, uočiti stilska preklapanja učestala u arhitekturi Bosne i Hercegovine na početku XX. stoljeća, ali u promišljenim i odmjerenim morfološkim sintezama koje, kad se koncentriramo na dojam cjeline, još uvijek odišu mirnom i klasicizirajućom, ali ipak kreativnom i maštovitom notom tipičnom i za prijašnje faze opusa ovoga arhitekta. Nadovezujući se na ovu realizaciju, svakako valja upozoriti na društvene i ekonomske čimbenike onodobnoga Mostara koji su u određenoj mjeri odredili stupanj njegove specifičnosti u kontekstu ostatka Bosne i Hercegovine. To se, prije svega, odnosi na činjenicu da je ključni čimbenik u gospodarskom životu grada bila srpska pravoslavna zajednica[46] čiji su članovi, kako i u ostalim segmentima društvenoga ustroja tako i u pitanjima odabira stila za reprezentativne realizacije javne namjene, zazirali od manifestacija kulturne politike Benjamina Kallaya. Uz dva ključna kasnohistoricistička ostvarenja Đorđa Knežića na polju javne arhitekture, zgrade Prve i Druge srpske osnovne škole u Glavnoj ulici (1908. i 1909. − 1910.)[47], za velik broj zgrada financiranih iz gradskoga proračuna odabirani su ideološki neutralni vokabulari uglavnom uz prevagu neorenesanse i razigrane kasnohistoricističke primjese elemenata drugih stilova ili pak naznaka secesije i to prvenstveno u uplošnjavanju dijelova pročelja i uporabi florealne ornamentike. Reprezentativnošću se svakako ističe još jedna Knežićeva realizacija − Općinski sud na Cernici, izveden 1903./04.[48] Na tragu uobičajenih historicističkih načela o sprezi stila i funkcije, pri čemu se neorenesansa obično vezuje uz zgrade obrazovnih institucija, ali i javne administrativne realizacije i kolodvore, projektirane su zgrade Djevojačke škole sestara milosrdnica,[49] Više djevojačke

[46] Dušan Berić u tekstu „Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844. – 1918.“, objavljenu u Beogradu 2001. u zborniku rasprava i ogleda naslovljenom *Srbi u Mostaru* (ur. B. Pištalo), donosi opsežnu i detaljnu kronologiju značajnih događaja vezanih uz kontinuitet porasta ugleda i utjecaja mostarske srpske pravoslavne zajednice XIX. stoljeću kao i uvid u ustrajnost u održavanju nacionalne autonomije u čemu se opet upravo mostarska pravoslavna zajednica svojom dosljednošću isticala u odnosu na ostale u Bosni i Hercegovini.

[47] Usp. AH, KBM, TO, kut. 27.

[48] Usp. AH, KBM, TO, kut. 18.

[49] Usp. AH, KBM, TO, kut. 27.: projekti Miloša Komadine iz 1894.

škole u Glavnoj ulici[50] ili pak Okružni sud i zatvor u Kolodvorskoj ulici kao neka od najranijih ostvarenja Maxa Davida na tlu Mostara.[51]

Kada je riječ o doprinosu pojedinih arhitekata realizaciji ambicije traganja za nacionalnim stilom na prijelazu stoljeća, Vancaš, uz Josipa Pospišila[52], ima svakako najveće zasluge pri čemu se ponajprije valja osvrnuti na njegovu sintezu programatskih teorijskih napora iskazanih u tekstu „O bosanskom narodnom graditeljstvu", objavljenu 1928. u *Tehničkom listu* u Zagrebu,[53] iz kojega je osnovne teze publicirao i prije zajedno s projektima za neke od svojih realizacija na tragu referencijalnih uporišta u domaćoj graditeljskoj tradiciji.[54] Njegove ideje našle su plodno tlo i to prvenstveno u arhitekturi Sarajeva još od prijelaza stoljeća, a u smislu kreativne interpretacije u oslanjanju na ideju referiranja na *genius loci* uz prilagodbu tradicionalnih obrazaca suvremenim potrebama inspirirao je i nadolazeće generacije bosanskohercegovačkih arhitekata u razdoblju moderne.[55] Na tlu Mostara početna je faza ovih nastojanja ponajbolju manifestaciju našla u zgradi Gradskoga kupališta, građenoj od 1912. do 1914. prema projektima Miroslava Loose u izvedbi Bosanskohercegovačkoga dioničarskog društva koje je u to vrijeme vodio Rudolf Tönnies.[56]

[50] Usp. AH, KBM, TO, kut. 27. (nepotpuni projekti Miloša Komadine iz 1895. i projekti Maxa Davida za pregradnju 1900.) Potpuna projektna dokumentacija nalazi se u ABH, ZVS, Graditeljsko odjeljenje, kut. 69.

[51] Usp. AH, KBM, TO, kut. 26.

[52] Iscrpna studija opusa: Ahmed KRASNICA - Josip POSPIŠIL, *Arhitekt Josip Pospišil: Život i djelo*, Sarajevo, 2003. U ovom kontekstu valja spomenuti i doktorsku disertaciju Nedžada Kurte (*Arhitektura secesije u Sarajevu*) obranjenu na Sveučilištu u Zagrebu 1988. u kojoj je autor jedan dio posvetio i traganju za uporištima rane moderne u bosanskohercegovačkoj arhitekturi (kao i u knjizi *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskoga stila*) pri čemu kao jedno od ključnih prepoznaje manifestacije secesijskih rješenja u Pospišilovu opusu samo u načelu vjerne jeziku ovoga stila, ali posve neopterećene njegovim srednjoeuropskim obrascima te oslonjene na rezultate njegovih studijskih putovanja diljem Bosne i upoznavanja s morfologijom tradicionalnoga graditeljstva što je označilo odmak od eklekticizma kasnoga historicizma u arhitekturi onodobnoga Sarajeva. Primjer rezultata jednoga od Pospišilovih studijskih putovanja je tekst „Aus Bosnischer Praxis", *Bautechniker*, Wien, god. XXXII., 1912., br. 1.

[53] Josip VANCAŠ, „Bosansko narodno graditeljstvo", *Tehnički list*, Zagreb, god. X., br. 24., 31. XII. 1928., str. 353. – 356.

[54] Primjerice, tekst o Gazi-Isa begovu kupatilu u Sarajevu u bečkom Bautechnikeru: Josip VANCAŠ, „Ghazi Isa Beg Bad in Sarajevo", *Bautechniker*, Wien, god. XVIII., 1898., br. 46.

[55] Detaljno o tome vidi u knjizi: Juraj NEIDHARDT - Dušan GRABRIJAN, *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Ljubljana, 1957.

[56] Usp. AH, KBM, TO (projekti), Zasebna kutija (Gradska banja u Mostaru): projekti su iz svibnja 1911., potpisani su Miroslav Loose i Rudolf Tönnies kao predstavnik Bosanskohercegovačkoga

Loose se, prilikom angažmana na projektu, uputio na studijsko putovanje u Budimpeštu,[57] financirano iz gradskoga proračuna radi proučavanja sačuvanih turskih kupališta uz imperativ prilagodbe domaćemu podneblju, a studijskim je predradnjama pridodao i proučavanje srodnih segmenata lokalne arhitektonske baštine. S obzirom na to da se analizom specifičnosti manifestacija historicizma i secesije u Bosni i Hercegovini i uklapanjem Mostara u širu kontekstualnu sliku nastojalo ukazati na logičnu liniju preklapanja i traganja za referencijalnim uporištima pojedinih stilskih određenja u regionalnoj, geografski i kulturološki utemeljenoj pozadini, ova reprezentativna realizacija, koja datira iz posljednjih godina austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, može poslužiti kao primjerak spomenutih stilskih načela i nagovještaj daljnjega smjera razvoja pojedinih arhitektonskih praksi u ovoj zemlji, odnosno kao ilustracija sinteze secesijskoga rječnika s delikatnijim orijentalnim referencama. Kad uzmemo u obzir studiozan teorijski pristup nekolicine arhitekata domaćoj baštini u razdoblju procvata neomaurske inačice kasnoga historicizma na tlu Bosne i Hercegovine koji će se na primjercima kao što je mostarsko Gradsko kupalište sintetizirati s elementima secesije te otvoriti put prema traženju autentičnoga nacionalnog izraza u prvoj polovici XX. stoljeća, jasno je da nisu isključivo politički programi austrougarske vlasti i ustrajnost u pokazivanju kulturne autonomije Bosne i Hercegovine stajali u pozadini zastupljenosti evolucije ovoga arhitektonskoga vokabulara u ovome kulturnome krugu. Ako se sagleda širi teorijski kontekst historicizma i radovi jednoga od najutjecajnijih teoretičara u okvirima devetnaestostoljetne opsesije problemima stila Gottfrieda Sempera,[58] političke prilike i programi postaju samo jedna od kontekstualnih okolnosti koje su možda ubrzale put razvoja tendencije ka kvantitativnoj dominanti ovoga stilskoga vokabulara na tlu Bosne i Hercegovine. Semper, s čijim su teorijskim radovima nedvojbeno bili upoznati i ključni protagonisti onodobne bosanskohercegovačke kulturne javnosti i arhitektonske prakse, u svojim tekstovima i predavanjima nerijetko

građevinsko-dioničarskoga društva u Sarajevu čiji je pečat na projektima otisnut. Dijelovi graditeljskoga dnevnika Miroslava Loose, koji je nakon dovršetka gradnje postavljen na mjesto upravitelja kupališta nazvana po prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu, objavljeni su u knjizi Karla Drage Miletića *Veliki graditelj Miroslav Loose*.

[57] Isto studijsko putovanje poduzeo je Josip Vancaš prilikom projektiranja Gazi-Isa begova kupališta u Sarajevu. Usp. I. Krzović, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*..., str. 17.

[58] Usp. M. Hvattum, *n. dj.*, str. 37., bilj. 21.

ustraje na tezi da su geografski i kulturološko-povijesni okviri ključni za odabir dominantna stila u arhitekturi.

Zaključak

Uslijed uvida u modele koegzistiranja orijentalnih i srednjoeuropskih urbanističkih osnova u Bosni i Hercegovini potkraj XIX. stoljeća, ilustrirane na primjerima Mostara, valja još jednom podvući relevantne čimbenike za pojedine stilske odabire vezane uz arhitektonske realizacije. U drugoj polovini XIX. stoljeća, u svim europskim sredinama, pojam stila jedna je od ključnih preokupacija arhitektonske teorije i prakse te su, u različitim podnebljima, različiti fenomeni bili presudni za dominantnu zastupljenost pojedinih neostilskih određenja pri čemu nije rijedak slučaj da su, uz estetske sklonosti arhitekata u odabiru stila, ključnu ulogu mogli odigrati i naručitelji ili određene političke okolnosti, što je posebno naglašeno u kontekstu nacionalnih preporoda u pojedinim državama u ovome razdoblju kada su nerijetki bili prijepori i prisvajanja pojedinih povijesno-umjetničkih razdoblja i arhitektonskoga nasljeđa koje je čitava Europa baštinila.[59]

Unatoč činjenici da su početna traganja za takvim uporištima u Bosni i Hercegovini inicirana inozemnim importima i kulturnom politikom strane uprave, dolazi do neke vrste paradoksa koji se ogledava u činjenici da je upravo kontinuitet europskih utjecaja motivirao domaće arhitekte na traženje autentičnoga nacionalnoga stila na početku XX. stoljeća. Bez obzira na prijeloman trenutak smjene dviju stilskih epoha, koji je u Europi uglavnom značio deklarativan raskid s tradicijom historicizma, u Bosni i Hercegovini smjene su se događale postupno puštajući značajkama novih stilskih obrazaca da bez radikalnih raskida evoluiraju iz onih koji su im prethodili. Izuzev početnih impulsa ovih ambicija tijekom razdoblja austrougarske uprave u čitavoj zemlji, pa tako i u Mostaru, aktualni su bili i ostali uobičajeni historicistički stilski obrasci prisutni na europskoj arhitektonskoj sceni, a na samu prijelazu stoljeća i secesija ponekad u lokalno ili regionalno inspiriranim inačicama.

[59] Usp. Dragan Damjanović, „Neogotički tornjevi zagrebačke katedrale – stil i kontekst“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Zagreb, god. XXIX., 2005., str. 259. – 276.

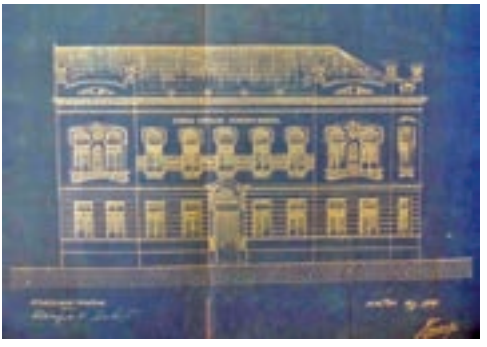
Prilozi



Franz (František) Blažek: Velika gimnazija u Mostaru (1892. – 1897. – 1902.)



Josip Vancaš: Zgrada Vojne komande u Mostaru (1898.) , izvoran izgled (razglednica iz privatne zbirke Šemsudina Zlatka Serdarevića)



Đorđe Knežić: Dio projekta za zgradu Druge srpske osnovne škole u Glavnoj ulici (1909., izvedba do 1910.), izvor: AH, KBM, TO, kut. 27.



Miroslav Loose (izvedba Građevinskog poduzeća Rudolfa Tönniesa iz Sarajeva): Gradsko kupalište Franje Ferdinanda u Mostaru (1912. – 1914.)

Ivana Grbavac

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
ivana.grbavac@tel.net.ba

UDK 81´27´28(497.6)
81:39(497.6)
Izvorni znanstveni članak

SIMBOLI STATUSA I MOĆI: ETNOLINGVISTIČKI IDENTITET U JEZIČNOM KRAJOBRAZU PODIJELJENA GRADA - *IN VITRO* I *IN VIVO*

„Poznato je također da je jezik ljudima uvijek i nosilac nekih vrijednosti, da se prema njemu opredjeljuju: osjećaju ga kao svoj ili kao tuđ, kao lijep ili kao ružan, kao njegovan ili kao zapušten. On im je simbol i uvijek nova potvrda duhovnoga bića i narodnosne pripadnosti, on im je, kako veli Herder, prava domovina. Jezik je dakle taj koji jest ne samo zato što je takav, a ne drukčiji, što je postao tako, a ne drukčije, nego i po tome što nosi te, a ne druge vrijednosti."

(Radoslav Katičić, *Novi jezikoslovni ogledi*)

Sažetak

U multietničkim ekologijama odnos jezika i identiteta iznimno je složen. Identitet u svojoj višeslojnosti, varijabilnosti i dinamičnosti izvrsno se ocrtava u jezičnom krajobrazu, ukupnosti jezičnih znakova u nekoj urbanoj sredini. Stoga je cilj našega istraživanja bio izmjeriti prisutnost različitih jezika i obilježja etnolingvističkog identiteta

u poslijeratnom jezičnom krajobrazu podijeljena grada Mostara, iz perspektive *in vitro* i *in vivo*, tj. onako kako jezične znakove postavljaju službena tijela i privatne osobe.
Jezični krajobraz podijeljena grada Mostara zapravo je arena u kojoj se stalno sučeljavaju različiti identiteti – jezični, etnički, kulturni itd. Različite etnije bore se kako bi ostavile više „otisaka" svoga identiteta. Prisutnost jednoga jezika u jezičnom krajobrazu govori na simboličan način o jakosti i vitalnosti toga naroda. S druge strane, odsutnost nekog jezika u jezičnom krajobrazu grada svjedoči da taj jezik i njegovi govornici nemaju važan status u javnomu i društvenome životu. Zbog toga različite etnije, prema principu *simboličke vrijednosti* Spolskog i Coopera, „markiraju *svoj* teritorij". Rezultati istraživanja pokazali su da su javni znakovi u jezičnom krajobrazu grada Mostara uistinu simboli statusa i moći, što je potvrda vitalnosti društvenih podjela. No visok postotak obilježja etnolingvističkoga identiteta ujedno sugerira da je društveno okruženje u gradu dosta tolerantno i otvoreno za različite društvene i kulturološke razlike.

Ključne riječi: jezični krajobraz, podijeljeni grad, etnolingvistički identitet, simboli statusa i moći

SYMBOLS OF STATUS AND POWER: ETHNOLINGUISTIC IDENTITY IN THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF A DIVIDED CITY - *IN VITRO* AND *IN VIVO*

Abstract

In multiethnic ecologies the relationship between language and identity is a highly complex issue.. Identity as a multilayered, variabile and dynamic process mirrors itself in the linguistic landscape (LL), the sum of linguistic signs in an urban setting. Our paper aims at measuring the presence and markers of ethnolinguistic identity in the aftermath period in the LL of a divided city, the city of Mostar. Our aim is to analyse linguistic signs from *in vitro* and *in vivo* perspective, in other words as set up by government and private acters.
Linguistic landscape of the divided city of Mostar is an arena with diverse identities (linguistic, ethnic, cultural etc.) confronted. Different ethnicities are in constant fight endeavouring to leave more 'prints' of *their* identity. The presence of a language in

the LL of a city is a symbol of strength and vitality of the language community. On the other hand the absence of a language in the LL of a city tells us that the language and its speakers do not possess a high status in the public and social life of the community. Therefore, according to the Symbolic Value Principle by Spolsky and Cooper, various ethnicities 'mark their territory'.
The results of our research have shown that public signs in the LL of Mostar are indeed symbols of status and power. This speaks for the vitality of different cleveages in the society. Nevertheless, the high percentage of ethnolinguistic identity markers at the same time suggests that the social environment in the city of Mostar is quite tolerant and open for diversity, social and cultural.

Key words: linguistic landscape, divided city, ethnolinguistic landscape, symbols of status and power

Uvod

Pitanje jezika i identiteta u jezikoslovlju iznimno je dobro razrađena tema[1] tako da ćemo se, svjesni činjenice da je identitet vrlo širok pojam, koji je u suvremenoj literaturi obrađen s mnoštva aspekata u okvirima različitih društveno-humanističkih znanosti kao što su antropologija, psihologija, sociologija, povijest, književnost, lingvistika itd., za potrebe ovoga rada ograničiti samo na vezu etnolingv ističkoga identiteta i jezičnoga krajobraza jer nas prvenstveno zanima odnos jezika i identiteta i njihova preslika u jezičnome krajobrazu nekog grada. Svjesni široka značenjskoga područja termina *identitet*, koji je izvan znanstvenoga diskursa danas čak postao klišej[2], naglasak ćemo staviti na etnolingvistički identitet, koji prema Cifriću i Nikodemu[3] spada u socijalno-kulturnu konceptualnu dimenziju identiteta.

Cilj je ovoga rada detektirati *otiske* etnolingvističkog identiteta u jezičnom krajobrazu grada Mostara, tj. u jezičnoj slici grada Mostara, koji nakon ratnih

[1] Vidi Mary Bucholtz - Kira Hall, „Language and Identity", Alessandro Duranti (ur.), *A Companion to Linguistic Anthropology*, Oxford, 2004., str. 369. – 394.; John Edwards, *Language and Identity*, Cambridge, 2009.; Florian Coulmas, *Sociolinguistics, The Study of Speaker's Choices*, Cambridge, 2005.; John E. Joseph, *Language and Identity: national, ethnic, religious*, Hampshire, 2004.; Andree Tabouret-Keller, „Language and Identity", Florian Coulmas (ur.), *The Handbook of Sociolinguistics*, Oxford, 1998., str. 315. – 326., Anita Skelin Horvat, *Hrvatski sleng kao odraz identiteta mladih*, doktorska disertacija, Zagreb, 2009.

[2] Vidi Damir Kalogjera, „Slojevitost iskazivanja identiteta", Jagoda Granić (ur.), *Jezik i identiteti,* Zagreb – Split, 2007., str. 259. – 267.

[3] Vidi Ivan Cifrić – Krunoslav Nikodem, „Koncept i dimenzije socijalnog identiteta", Ivan Cifrić (prir.), *Relacijski identiteti: Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva*, Zagreb, 2008., str. 53. – 75.

događanja 1992. – 1995. funkcionira kao podijeljen grad, grad u kojem javni prostor sa službeno (*in vitro*) i neslužbeno (*in vivo*) istaknutim jezičnim znakovima predstavlja arenu u kojoj se sučeljavaju različiti identiteti – jezični, etnički, kulturni itd. Dvije sučeljene etnije nastoje što žustrije ostaviti tragove svojega identiteta u javnome prostoru boreći se za prevlast – bilo političku, bilo ideološku, bilo kulturnu, bilo religijsku. Upravo se u ovome zrcali važnost istraživanjâ jezičnoga krajobraza, koja u svojoj polivalentnosti obuhvaćaju i usko su vezana i uz politička, ideološka, kulturološko-egzistencijalna, jezična i ina pitanja. Istraživanja jezičnoga krajobraza jasno govore o statusu određenih etnija na nekom području, o odnosima moći u određenoj jezičnoj zajednici te svojom dokumentarnom vrijednošću uvelike doprinose sagledavanju društvene situacije na nekom geografskom području. Naša je hipoteza da su javni znakovi u jezičnom krajobrazu grada Mostara zapravo simboli statusa i moći.

Dok većina dosadašnjih studija jezičnoga krajobraza pristupa toj vrsti istraživanja kao istraživanju jezične politike u višejezičnim okružjima, mi u ovoj studiji tvrdimo da jezični krajobraz zapravo može ponuditi i vrijedne uvide u istraživanja jezika i identiteta. Istaknuti tekstovi/natpisi jezičnoga krajobraza nekoga grada mogu utjecati na diskurzivnu konstrukciju kolektivnoga identiteta stanovnika toga područja. Tako u gradu Mostaru, koji je predmet našega istraživanja, sam jezik predstavlja jako obilježje etničkoga identiteta. Postojanje jednoga jezika u jezičnome krajobrazu nosi u sebi simboliku i svjedoči o snazi i vitalnosti njegove etničke skupine. S druge strane, odsutnost nekog jezika u jezičnome krajobrazu može odaslati poruku da taj jezik i etnička skupina koja ga koristi nemaju važan status u javnom, društvenom životu regije ili grada. Otisci jezičnoga identiteta zapravo su dokaz da neka jezična zajednica nastoji naglasiti svoju prisutnost na nekom teritoriju.

Teorijsku podlogu rada čine pionirska istraživanja jezičnoga krajobraza,[4] ali i najrecentniji radovi iz ove discipline,[5] koji produbljuju razmatranja o dinamici korištenja jezika u javnoj sferi u višejezičnim zajednicama u kojima su

[4] Vidi Peter Backhaus, *Linguistic landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo,* Clevedon, 2007.; Durk Gorter (ur.), *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism,* Clevedon – Buffalo – Toronto, 2006.; Rodrigue Landry - Richard Y. Bourhis, „Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality", *Journal of Language and Social Psychology*, [b. mj.], god. XVI., 1997., br. 1., str. 23. – 49.; Elana Shohamy – Durk Gorter (ur.), *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery,* New York – London, 2009.

[5] Vidi Durk Gorter - Heiko F. Marten - Luk Van Mensel (ur.), *Minority languages in the linguistic landscape,* Hamphshire, 2012.; Ivana Grbavac, *Jezični identitet i jezični krajobraz u Mostaru*, doktorska

pitanja moći i otpora, zapravo, na kocki. Riječ je o „starim pitanjima" jezičnoga kontakta i jezičnoga konflikta, koja se obrađuju na nov način koristeći novu, već etabliranu metodologiju.[6] Istraživanja jezičnoga krajobraza omogućuju bolje razumijevanje jezične politike, prestiža, odnosa moći te ideoloških i kulturoloških silnica.

Dvije različite etnije koje žive u suživotu u podijeljenu gradu Mostaru, prema principu *simboličke vrijednosti* Spolskog i Coopera[7], „markiraju *svoj* teritorij". Rezultati istraživanja pokazali su da su javni znakovi u jezičnome krajobrazu grada Mostara uistinu simboli statusa i moći, što govori da postoje društvene podjele u gradu. No, s druge strane, visok postotak obilježja etnolingvističkog identiteta ujedno sugerira da je društveno okruženje u gradu Mostaru dosta tolerantno i otvoreno za kulturološke različitosti. U sljedećem poglavlju pojasnit ćemo temeljne pojmove istraživanja jezičnoga krajobraza.

1. Jezični krajobraz *in vitro* i *in vivo*

1.1. Jezični krajobraz

Dok kod Backhausa[8] nalazimo deskriptivni prikaz pojedinačnih jednojezičnih i višejezičnih gradova, Grbavac[9] temi pristupa na kronološki način[10] i daje sustavan prikaz razvoja ove mlade discipline, počevši od osnovne definicije Landryja i Bourhisa[11] pa sve do onih kompleksnijih koje jezičnim krajobrazom smatraju sve postojeće i isprepletene diskurse u javnome prostoru u određenom trenutku. Tako Shohamy i Waksman u jezični krajobraz uključuju sve što se vidi, što se čuje, što se govori, pa čak i što se misli. Prema njihovu dosta široku shvaćanju, jezični krajobraz obuhvaća i tekst, i slike, i zvukove,

disertacija, Zagreb, 2012.; Adam Jaworski – Crispin Thurlow (ur.), *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*, London, 2010.

6 Vidi Loulou Edelman, *Linguistic landscapes in the Netherlands: A study of multilingualism in Amsterdam and Friesland*, doktorska disertacija, Amsterdam, 2010.

7 Vidi Bernard Spolsky – Robert L. Cooper, *The Languages of Jeruzalem*, Oxford, 1991.

8 Vidi P. Backhaus, *n. dj.,* passim.

9 Vidi I. Grbavac, *Jezični identitet...,* passim.

10 Više o kronološkom pregledu istraživanja jezičnoga krajobraza u tekstu: Ivana Grbavac, „Pregled istraživanja jezičnoga krajobraza", *Hum*, Mostar, br. 9., 2012., str. 67. – 89.

11 „The language of public road signs, advertising billboards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combines to form the linguistic landscape of a given territory, region, or urban agglomeration", R. Landry – R. Y. Bourhis, *n. dj.*, str. 25.

i predmete, pa čak i ljudska bića. Te autorice s pravom tvrde da značenje ne konstruira samo jezik, nego to čine i drugi modaliteti.[12] No, za potrebe našega rada mi ćemo ipak koristiti samo prvo, uže shvaćanje jezičnoga krajobraza te klasičnu metodologiju istraživanja jezičnoga krajobraza.[13] Jezični je krajobraz, dakle, vidljivost i istaknutost jezikâ na znakovima u javnom prostoru, kao što su primjerice veliki oglasni panoi, nazivi tvrtki, grafiti, prometni znakovi itd., vidljivost i istaknutost jezika na javnim i komercijalnim znakovima.[14] Jezični je krajobraz s*lika* jezičnih znakova u javnome prostoru nekoga grada,[15] korištenje jezika u njegovu pisanome obliku u javnoj sferi.[16]

Landry i Bourhis[17] svojim su poticajnim radom skrenuli pozornost na jezik u javnome prostoru i ukazali na činjenicu da je jezični krajobraz (*linguistic landscape*) važan indikator koji može pružiti relevantne informacije o društvu, vitalnosti jezika i međuodnosima skupina, i to naročito u područjima gdje dolazi do jezičnoga kontakta i konflikta. *Linguistic landscape* svjedoči o ljudima, ekonomskoj situaciji, jezičnoj politici, identitetima, višejezičnosti itd. Javni znak (*linguistic sign*), kao temeljni pojam u istraživanjima jezičnoga krajobraza, specifična je vrsta semiotičkoga znaka, jer i on navodi, upućuje na nešto. Važnost veze između jezika i prostora naglasili su i Scollon i Wong Scollon[18], koji su u svoju geosemiotiku uključili razmatranja o tome kako javni znak, da bi uopće imao smisla, mora biti smješten na pravo mjesto u vremenu i prostoru. Prema tim autorima svaki je dio jezičnoga krajobraza semiotički agregat (*semiotic aggregate*), sačinjen od više diskursa.

[12] Usp. Elana Shohamy – Shoshi Waksman, „Linguistic landscape as an ecological arena: Modalities, Meanings, Negotiations, Education", E. Shohamy – D. Gorter, *n. dj.*, str. 313.

[13] Vidi P. Backhaus, *n. dj.*; Eliezer Ben-Rafael i dr., „Linguistic Landscape as Symbolic Construction of the Public Space: The Case of Israel", *International Journal of Multilingualism*, [b. mj.], god. III., 2006., br. 1., str. 7. – 30.; Jasone Cenoz – Durk Gorter, „Linguistic Landscape and Minority Languages", *International Journal of Multilingualism*, [b. mj.], god. III., 2006., br. 1., str. 67. – 80.; L. Edelman, *n. dj.,* passim.

[14] Vidi E. Ben-Rafael i dr., „Linguistic landscape...", passim.

[15] Vidi I. Grbavac, *Jezični identitet...,* passim.

[16] Vidi D. Gorter, *n. dj.,* passim.

[17] Vidi R. Landry – R. Y. Bourhis, *n. dj.,* passim.

[18] Vidi Ronald Scollon – Suzanne Wong Scollon, *Discource in Place: Language in the Material World,* London, 2003.

1.2. In vitro vs. in vivo

Pored geografske distribucije, utjecaja engleskoga jezika, redoslijeda jezika na dvojezičnim panoima itd., iznimno važna varijabla u istraživanjima jezičnoga krajobraza jest razlikovanje službenih i neslužbenih znakova, kojoj ćemo u našem radu posvetiti posebnu pozornost zbog specifičnosti sociolingvističkoga miljea našega istraživanja. Tu je distinkciju u svojoj komparativnoj analizi Pariza i Dakara prvi put uveo Calvet.[19] Službene i neslužbene znakove Calvet naziva komponentama *in vitro* i *in vivo*. Na sličan način na koji će to četrnaest godina poslije u prvoj fazi istraživanja jezičnoga krajobraza napraviti Ben-Rafael i suradnici[20], Calvet razlikuje što je napisano *in vitro* – što je postavila država (prometni znakovi, nazivi ulica, mjesta itd.), i *in vivo* – što je postavilo stanovništvo (nazivi trgovina, grafiti, oglasi itd.). Te dvije vrste znakova čine „dva različita načina *markiranja teritorija*"[21]. U Dakaru, glavnome gradu Senegala, znakovi *in vivo* reflektiraju stvarnu jezičnu situaciju u gradu. Naime, Dakar je izrazito višejezičan grad – i na individualnoj i na društvenoj razini. Većina stanovništva govori volofskim jezikom, koji supostoji s francuskim koji je službeni jezik, s arapskim koji je jezik religije i s još nekoliko manjinskih jezika koji se isključivo koriste u krugu obitelji. U gradu koji uslijed velikoga priljeva stanovništva iz cijele zemlje karakterizira visok stupanj jezične raznolikosti, volofski se jezik smatra „jezikom integracije" dok se francuski jezik smatra „jezikom moći"[22]. I u jezičnome krajobrazu grada vidljiva je ta višejezičnost. Na zidovima grada Calvet registrirana su tri jezika (francuski, arapski i volofski) i dva pisma (rimsko i arapsko). Ta vidljivost i supostojanje triju jezika i njihovih pisama u jezičnome krajobrazu grada može se objasniti uz pomoć različitih funkcija koje imaju ti jezici. Francuski je, naime, službeni jezik, volofski služi kao *lingua franca*, a arapski je jezik religije. Međutim, *in vitro* dijelovi dakarskoga jezičnoga krajobraza ne daju takvu sliku jezične raznolikosti grada. Službeni znaci sadrže samo službeni

[19] Vidi P. Backhaus, *n. dj.,* passim.

[20] Podjela znakova na *znakove 'top-down'* i *znakove 'bottom-up'*. Vidi Eliezer Ben-Rafael i dr., *Linguistic landscape and Multiculturalism: A Jewish-Arab Comparative Study*, Tel Aviv, 2004.

[21] Louis – Jean Calvet, „Des mots sur les murs. Une comparaison entre Paris et Dakar", Robert Chaudenson, (ur.), *Des langues et des villes (Actes du colloque international à Dakar, du 15 au 17 décembre 1990.*, Paris, 1990., citirano prema: P. Backhaus, *n. dj.*, str. 32.

[22] L. J. Calvet, *Les voix de la ville. Introduction à la sociolinguistique urbaine*, Paris, 1994., str. 208., citirano prema: P. Backhaus, *n. dj.*, str. 32.

jezik – francuski. Drugim riječima, neslužbeni znaci, koje postavljaju stanovnici grada, odaju pravu jezičnu sliku grada, dok službeni znaci, koje postavlja vlada, preferiraju uporabu samo službenoga jezika. Takav nerazmjer između službene jezične politike i stvarne jezične situacije u gradu zamijetili su i Rosenbaum i suradnici[23] u ulici Keren Kayemet u Jeruzalemu.[24]

Landry i Bourhis također su uveli distinkciju između privatnih i vladinih znakova.[25] Sličnu će distinkciju poslije napraviti i Ben-Rafael i suradnici te će uvesti terminologiju *znakovi bottom-up* i *znakovi top-down*.[26] Međutim, želimo naglasiti da i jednom i drugom pristupu nedostaje treća mogućnost, a to je činjenica da i privatne i vladine znakove može regulirati vlada, a i vladini znakovi mogu biti pod kontrolom lokalnih vlasti. U svakom slučaju, službeni, vladini znakovi, i neslužbeni, privatni znakovi, na različit način doprinose jezičnom krajobrazu određena mjesta. Interakciju tih dviju vrsta znakova Landry i Bourhis opisuju na sljedeći način:

> In some cases, the language profile of private signs and government signs may be quite similar and thus contribute to a consistent and coherent linguistic landscape. There are instances, however, in which the language of private signs is quite discordant with the language profile of government signs. More often than not, there is greater language diversity in private than in government signs.[27]

Naša istraživanja u Mostaru također su ukazala na točnost tih tvrdnji. Prema Ben-Rafaelu i suradnicima:

> The main difference between these two wide categories of LL elements resides in the fact that the former are expected to reflect a general commitment to the dominant culture while the latter are designed much more freely according to individual strategies.[28]

Studija Ben-Rafaela i suradnika otkrila je znatno različite uzorke jezičnoga krajobraza u različitim izraelskim zajednicama. Detaljnom analizom otkrivene su i značajne razlike između javnih i privatnih znakova, znakova *bottom-up*

[23] Vidi P. Backhaus, *n. dj.,* passim.
[24] Vidi I. Grbavac, „Pregled...", passim.
[25] Vidi R. Landry – R. Y. Bourhis, *n. dj.,* passim.
[26] Vidi E. Ben-Rafael i dr., „Linguistic landscape...", passim.
[27] R. Landry – R. Y. Bourhis, *n. dj.,* str. 27.
[28] E. Ben-Rafael i dr., „Linguistic landscape...", str. 10.

i znakova *top-down*. Tako je, primjerice, otkriveno da hebrejski jezik u Istočnome Jeruzalemu, gdje je većinsko arapsko stanovništvo, nameće država, dok na drugim arapskim područjima hebrejski jezik postavlja sāmo (arapsko) stanovništvo, što je bio neočekivan rezultat. Očekivati je bilo da će na svojim područjima izraelski Palestinci inzistirati na korištenju obilježja svojega identiteta, arapskoga jezika. No, ispostavilo se da izraelski Palestinci svojim jezičnim krajobrazom prvenstveno žele privući židovske kupce. Relativno malen udio arapskoga jezika na znakovima na području izraelskih Palestinaca svjedoči o tome da na područjima jezičnoga konflikta kolektivni identitet nije jedini čimbenik koji utječe na jezični krajobraz. I ekonomska je dobit vrlo važna u očima sudionika. Ekonomski interesi palestinskih trgovaca važniji su od unutarnje motivacije da javno izlože obilježja svoga identiteta. Stoga Ben-Rafael i suradnici tvrde da je jezični krajobraz realnost koja se ne može mehanički svesti samo na konfliktne odnose.[29]

U tom svjetlu i mi promatramo ovu studiju jezičnoga krajobraza grada Mostara, koji također pokazuje karakteristike jezičnoga, političkoga, ideološkoga i kulturološkoga konflikta. Država, koja nema točno definirane zakone o natpisima u javnom prostoru, postavlja znakove *in vitro*, a stanovništvo postavlja znakove *in vivo*, odozdo, i tako svjedoči o svojim aspiracijama i interesima.

2. Jezični identitet i jezični krajobraz u višejezičnim zajednicama

Jedan od zadataka našega rada jest rasvijetliti poveznice jezičnoga identiteta i jezičnoga krajobraza grada Mostara. Cilj nam je eksplicirati ulogu jezičnoga identiteta u jezičnome krajobrazu i provjeriti vezu tih elemenata sa statusom pojedinih etnija i odnosima moći u gradu.

2.1. Jezični identitet

Brojne su definicije identiteta, no mnogi autori naglašavaju upravo istost i različitost u određenju tog termina.[30] Identitetski su procesi dvosmjerni, istodobno

[29] Usp. *isto*, str. 25.

[30] Vidi Simon Blackburn, *Oxford Dictionary of Philosophy*, Oxford - New York, 1996.; M. Bucholz – K. Hall, *n. dj.*; Goran Pavlić - Anita Peti-Stantić - Vlasta Erdeljac, „Nacionalni identitet kao jezični

i uključuju i isključuju. Identitet je aktivno ugovaranje odnosa između pojedinca i većih društvenih konstrukata, pri čemu se ta veza ostvaruje jezikom i drugim semiotičkim sredstvima.[31] Prema Kalogjeri[32] mi sami gradimo svoj identitet, ali nam ga i drugi pripisuju. Zapravo je identitet oblikovan društvom u kojem pojedinac živi, a njegov status u tom društvu konstruira se i kroz jezik i različitu uporabu jezika. Hetherington definira identitet na sljedeći način:

> Identity is about similarity and difference. It is about how subjects see themselves in representation, and about how they construct differences within that resresentation and between it and the representation of others. Identity is about both correspondence and dissimilarity. Principally, identity is articulated through the relationship between belonging, recognition or identification and difference.[33]

Identifikacija je trajan društveni i politički proces,[34] ona je mnogo više nego samo uvid u samu sebe.

Osnovna je postavka sociolingvistike da jezik zrcali identitet govornika.[35] Jezik kojim govorimo otkriva nas[36] – otkriva tko smo, gdje smo odrasli, otkriva naš spol, životnu dob, skupinu s kojom se želimo poistovjećivati. No, jezični identitet nije rezultat neke sudbine koja nas je snašla – jezični je identitet više pitanje našega izbora[37], društveni konstrukt na koji mi možemo sami utjecati. Jezik kojim govorimo govori o nama, o našem obrazovanju, društvenom statusu. Jezik je obilježje identiteta i, kao što ističe Joseph, jezik i identitet su „krajnje nerazdvojni"[38].

Veza između jezika i identiteta često je toliko jaka da je dovoljno samo navesti jezik kojim govorimo da bismo se identificirali kao pripadnici određene

identitet", J. Granić, *n. dj.*, str. 437. – 445.; I. Cifrić – K. Nikodem, *n. dj.*; Rade Kalanj, „Teorijsko suočavanje s izazovom identiteta", I. Cifrić, *n. dj.*, str. 17. – 52.; D. Kalogjera, *n. dj.,* itd.

31 Vidi Norma Mendoza-Denton, „Language and Identity", Jack Chambers - Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (ur.), *The Handbook of Language Variation and Change*, Oxford, 2003., str. 475. – 499.

32 Vidi D. Kalogjera, *n. dj.,* passim.

33 Kevin Hetherington, *Expressions of Identity: Space, Performance, Politics*, London, 1998., str. 15.

34 Usp. M. Bucholz – K. Hall, *n. dj.,* str. 376.

35 Usp. F. Coulmas, *Sociolinguistics...*, str. 171.

36 „Language acts are acts of identity", A. Tabouret-Keller, *n. dj.*, str. 314.

37 U svojoj knjizi *Sociolinguistics. The Study of Speakers' Choices,* Coulmas tvrdi da su govornici aktivni, upućeni, smisleni agensi koji imaju mogućnost izbora kada god koriste jezik. Govornici su ti koji svjesno biraju. Upravo ova sposobnost predstavlja vezu između jezika i društva.

38 J. E. Joseph, *n. dj.*, str. 13

skupine. Tabouret-Keller navodi primjer iz Biblije koji ilustrira ključnu ulogu jezika u određivanju identiteta osobe. Naime, nakon pobjede nad Efrajima Gileađani su primijenili jezično-identifikacijski test kako bi otkrili tko je *njihov*, a tko neprijatelj.[39] Tako su svim vojnicima naredili da izgovore „šibolet"; oni koji su prvo slovo izgovorili kao /š/, smatrani su *njihovima*, a oni koji su ga izgovorili kao /s/, identificirani su kao neprijatelji te su smjesta pogubljeni.[40] Dakle, jedno jedino fonemsko razlikovno obilježje bilo je dovoljno da se nekoga svrsta u određenu društvenu skupinu. No, i bilo koja druga, kompleksnija simbolička kategorija (na primjer osobno ime) može imati istu funkciju. Tako je danas u bosanskohercegovačkoj javnosti vrlo česta praksa da upravo prema imenu i prezimenu određenu osobu, čije ime prvi put čujemo, svrstavamo u odgovarajuću etničku skupinu, pa govorimo o hrvatskim, srpskim ili bošnjačkim imenima i prezimenima koja funkcioniraju kao znak identiteta. Fonetska obilježja, leksičke jedinice, sintaktičke strukture, osobna imena itd. – sve ove kategorije mogu služiti kao znakovi identiteta. Dakle, sam odabir riječi može na određen način identificirati osobu koja govori.

Prema Skelin Horvat veze između jezika i identiteta dinamične su i kompleksne. Jedno od obilježja identiteta je dinamičnost, međutim i sam je jezik vrlo promjenjiv po svojoj naravi te stoga možemo i veze jezika i identiteta smatrati dinamičnima i promjenjivima.

2.2. Osobine identiteta

Što se tiče drugih osobina identiteta i jezika, jedna od premisa novijih sociolingvističkih istraživanja identiteta jest da je promjena identiteta moguća.[41] Identitet se može mijenjati, i to u dijakronijskoj i sinkronijskoj perspektivi. Shvaćamo ga kao promjenjivu kategoriju koja se formira u određenu vremenu i sociokulturnome prostoru.[42] Nije statičan, odnosno konačan, nego je promjenjiv. Cifrić i Nikodem naglašavaju da je identitet pojmovno esencijalistički, a konkretno dinamičan i procesualan, što znači da je pojedinac ili kolektiv u

[39] Usp. A. Tabouret-Keller, *n. dj.*, str. 317.

[40] „… Gileađani bi ga pitali: 'Jesi li Efrajimovac?' A kada bi on odgovorio: 'Nisam,' oni bi mu kazali: 'Hajde reci: Šibolet!' On bi rekao: 'Sibolet,' jer nije mogao dobro izgovoriti. Oni bi ga tada uhvatili i pogubili na jordanskim plićacima", *Suci*, XII, 5, 6.

[41] Vidi F. Coulmas, *Sociolinguistics...*, passim, D. Kalogjera, *n. dj.,* passim.

[42] Usp. I. Cifrić – K. Nikodem, *n. dj.,* str. 62.

postmodernome društvu stalno *identitetski otvoren*. Identitet je, dakle, prije proces nego svojstvo, više izbor nego sudbina.[43] Bucholtz i Hall naglašavaju da je jedan od najvećih nedostataka prijašnjega istraživanja identiteta bila pretpostavka da su identiteti svojstva pojedinaca, a ne situacija. Te dvije autorice ističu da je identitet tijesno povezan s radnjama, a ne s ljudima.[44] Identiteti se mogu promijeniti kako bi se prilagodili novim okolnostima. Mnogi su autori mišljenja da se identiteti mogu mijenjati poput maski. Prema Kalogjeri takvo je stajalište daleko od nekadašnjega romantičnog, tradicionalnog pogleda na čvrst identitet. Upravo stoga Herderovo poimanje, koje polazi od stajališta da je izvorni jezik nezaobilazan dio identiteta pojedinca, postaje upitnim.[45]

Mnogi autori koji danas u okviru sociolingvistike istražuju jezikom iskazan identitet slažu se da identitet pored dinamičnosti i varijabilnosti odlikuje i slojevitost te govore o slojevitosti iskazivanja identiteta,[46] višestrukim identitetima,[47] varijantama govora pojedinca,[48] multivalentnosti i pluralitetu identiteta[49] itd. Na identitet se gleda kao na fluidan i višedimenzionalan proces.

Coulmas tvrdi da je identitet višeslojan dinamičan proces, a ne urođena osobina. Pojedinac je istodobno pripadnik različitih skupina, a njegovi identiteti mijenjaju svoj intenzitet ovisno o vremenu i situaciji pa možemo reći da je identitet situacijski i kontekstualno uvjetovan.[50] Osim toga, zbog povećane mobilnosti i raznolikosti modernoga društva svaki pojedinac mora komunicirati s najrazličitijim osobama te stoga treba neprestano uspostavljati i iskazivati svoj identitet, odnosno identitete. Mesthrie[51] naglašava da urbani ljudi 21. stoljeća imaju više različitih identiteta i svakodnevno preuzimaju više različitih uloga. Naš govor i naš jezični repertoar svjedoče o našem identitetu, odnosno identitetima. Naš jezik, naše komunikativne sposobnosti, projiciraju naš identitet. I upravo je jezik moćno sredstvo za iskazivanje slojevitosti identiteta.

[43] Usp. F. Coulmas, *Sociolinguistics*..., str. 173.
[44] Usp. M. Bucholz – K. Hall, *n. dj.,* str. 376.
[45] Usp. D. Kalogjera, *n. dj.,* str. 265.
[46] Vidi D. Kalogjera, *n. dj.,* passim.
[47] Vidi F. Coulmas, *Sociolinguistics*..., passim.
[48] Vidi Judy Dyer, „Language and Identity", Carmen Llamas – Louise Mullany - Peter Stockwell (ur.), *The Routledge Companion to Sociolinguistics*, London - New York, 2007., str. 101. – 108.
[49] Vidi N. Mendoza-Denton, *n. dj*., passim.
[50] Usp. F. Coulmas, *Sociolinguistics*..., str. 178.
[51] Vidi Rajend Mesthrie, „Society and Language: Overview", *Encyclopedia of language and Linguistics*, 2006., str. 472. – 484., www.sciencedirect.com.

S druge strane, brojni autori naglašavaju vrijednosni vid identiteta, primjerice Katičić, koji obrazlaže zašto govornici nekoga jezika imaju osjećaj da u identitetu jezika potvrđuju i svoj vlastiti kolektivni identitet.[52] Jezik naroda nosilac je određenih vrijednosti te tako jezik često ima odlučujuću ulogu i predstavlja tvorbeno načelo formiranja nacije i nacionalnoga identiteta, koji je vrsta kolektivnoga identiteta. Prema mnogim autorima jezik je kriterij nacionalnoga, koji služi kao strateško sredstvo u zacrtavanju granica prema drugima. [53]

2.3. Jezični krajobraz u višejezičnim zajednicama

U našem radu naglasak stavljamo na ulogu jezika i jezičnoga identiteta u koncipiranju kolektivnoga identiteta jezične zajednice kroz jezični krajobraz. Tu etnolingvistički identitet ima krucijalnu ulogu. Pored osobnoga, društvenoga, nacionalnog i kolektivnog identiteta postoje i druge vrste identiteta poput etničkoga, regionalnog, rodnog, profesionalnog, *online* identiteta itd. I kod tih identiteta nužno je naglasiti da se i oni također iskazuju jezikom, što nas upućuje na promišljanja o uskoj vezi između jezika i identiteta. Tu želimo istaknuti da jezični identitet, koji je dio svih tih identiteta, nije samo pitanje korištenja jednoga dijalekta ili koda, ili jednoga naglaska, a ne drugog, jednoga registra, a ne drugog, nego je jezični identitet i način kako koristimo jezik u interakciji, odnosno kako komuniciramo s drugima.[54] Tu je sam govornik, *lingua persona*, stjecište interferencije, ili kako je još davno Weinreich rekao:

> …[we] shall now have to stress the fact that a linguistic community is *never* homogeneous and hardly ever self-contained. […] linguistic changes have been shown to spread like waves through the space.But it remains to be emphasized that linguistic diversity begins next door, nay, at home and within one and the same man. It is not enough to point out that each individual is a batlle-field for conflicting linguistic types and habits, and at the same time, a permanent source of linguistic interference.[55]

Etnolingvistički identitet, kao što smo već naglasili, ima veliku važnost u miješanim, višejezičnim sredinama. U istraživanjima jezičnoga krajobraza

[52] Usp. Radoslav Katičić, *Novi jezikoslovni ogledi,* Zagreb, 1992., str. 37.

[53] Usp. Dubravko Škiljan, *Govor nacije: jezik, nacija, Hrvati,* Zagreb, 2002., str. 193.

[54] Usp. Joanna Thornborrow, „Language and Identity", Linda Thomas i dr., *Language, Society and Power, An Introduction*, New York, 2004., str. 159.

[55] Uriel Weinreich, *Languages in Contact. Findings and Problems*, The Hague, 1968., str. VII.

poznat je primjer studije jezičnoga krajobraza Gornjeg Nazareta, gdje Arapi i Židovi u javnom prostoru svoga grada putem svojih jezikâ grade svoje nacionalne identitete i „markiraju teritorij".[56] I u Mostaru i u Gornjem Nazaretu jezični je krajobraz prostor za ideološke bitke, prostor u kojem je prisutnost jednog, a odsutnost drugog jezika znak moći i potvrda prevlasti kolektivnoga identiteta jednoga naroda. Baš kao i Trumper-Hecht, i mi smo u svom istraživanju, sudeći prema karakteristikama jezičnoga krajobraza, zaključili da dva dotična naroda žive u nedijaloškom okruženju – oni žive fizički zajedno, jedni pokraj drugih, ali veoma odvojeno. Trumper-Hecht zaključila je da jezici prisutni u jezičnom krajobrazu mogu neizravno utjecati na stupanj političke, društvene pa čak i ekonomske moći etnolingvističke skupine u određenom društvu.[57] Gledano s ove točke motrišta, jezični je krajobraz komponenta javnoga prostora koja ne služi samo kao dekor, nego predstavlja pozornicu na kojoj se etnolingvističke skupine bore za glavnu ulogu.[58] Isti slučaj kao u Gornjem Nazaretu u Izraelu imamo i u Mostaru. Jedina razlikovna crta s istraživanjem Trumper-Hecht jest činjenica da je Gornji Nazaret miješan grad, a Mostar podijeljen grad s jasnom geografskom distribucijom jezikâ.

Najnovija sociolingvistička istraživanja, primjerice Ansalda, potvrđuju tezu da je u višejezičnim ekologijama veza između jezika i identiteta kompleksna te da se stalno mijenja. Ansaldo čak dovodi u pitanje koncept materinskoga jezika u takvim sredinama.[59] U višejezičnim sredinama svakodnevno, u različitim interakcijama, dolazi do procesa *pregovaranja* ili *plasiranja identiteta*, pri čemu do izražaja dolaze različite jezične ideologije i ideologije identiteta. U višejezičnim su okruženjima izbor jezika i stavovi prema jezičnim pitanjima usko vezani uz politiku, uz relacije moći u toj zajednici, uz jezične ideologije, te uz stajališta interlokutora o njihovim identitetima i identitetima drugih. Trenutačne društvene, ekonomske i političke promjene utječu na te varijable i mijenjaju ideologije koje u danu trenutku više vrjednuju određene identitete nego neke druge. Kao posljedica najnovijih društveno-političkih

[56] Vidi Nira Trumper-Hecht, „Constructing national identity in mixed cities in Israel", E. Shohamy - D. Gorter, *n. dj.*, str. 238. – 252.

[57] Vidi *isto*, passim.

[58] Vidi Henri Lefebvre, *The Production of Space,* Cambridge, 1991.

[59] Vidi Umberto Ansaldo, „Identity Alignment and Language Creation in Multilingual Communities", *Language Sciences*, [b. mj.], god. XXXII., 2010., br. 6., str. 615. – 623.

i društveno-ekonomskih trendova, kao što su globalizacija, konzumerizam, postkomunističko razdoblje, formiranje novih regionalnih zajednica (npr. Europske unije), raspadanje prijašnjih zajednica (npr. bivše Jugoslavije, Sovjetskoga Saveza), međuetnički sukobi u svijetu itd., javljaju se promjene jezičnih ideologija i dostupnih identiteta.

Upravo je u višejezičnim zajednicama vidljivo da su neki jezici i identiteti „jednakiji od drugih", da se poslužimo Orwellovom sintagmom, pa stoga ne čudi potreba pojedinih govornika ili skupina da naglašavaju svoj jezični identitet. Potencirano plasiranje jezičnoga identiteta logičan je rezultat te nejednakosti. Jedan od ciljeva našega rada jest istražiti plasiranje identiteta u jezičnome krajobrazu odabrana višejezičnoga okruženja (grad Mostar), u kojem je zamijećena konfrontacija različitih identiteta i gdje se pojedinci i skupine opiru korištenju određenih jezičnih oblika boreći se za svoj jezični identitet.

3. Materijali i metode

Istraživanja jezičnoga krajobraza u većoj se mjeri oslanjaju na sinkronijske pristupe i kvantitativne metode pa je upravo takav slučaj i u ovome našem radu, premda su hvale vrijedna i intrigantna recentnija nastojanja istraživača jezičnoga krajobraza da u pokušaje vizualizacije jezika u nekoj urbanoj sredini uvedu i kvalitativni[60] ili dijakronijski pristup.[61] Sinkronijski karakter našega istraživanja daje dokumentarnu vrijednost cijeloj studiji ostavljajući otvorenom mogućnost ponavljanja studije s istim varijablama, ali u nekom drugom vremenu. Takav dijakronijski pristup zasigurno bi imao veliko značenje u oslikavanju „stvarna života", autentična jezika koji se koristi u svojoj dinamici i isprepletenosti s različitim politikama, ekonomijama, kulturama i religijama na ovom prostoru, a u određenom vremenskom razmaku.

[60] Vidi Tanja Gradečak-Erdeljić - Jadranka Zlomislić, „Linguistic landscape in the city of Osijek", *Hum*, Mostar, god. IX., 2014., br. 11. – 12., str. 7. – 38.

[61] Vidi F. Coulmas, „Linguistic landscaping..."; Thom Huebner, „Bangkok's Linguistic Landscapes: Enviromental Print, Codemixing and Language Change", *International Journal of Multilingualism*, [b. mj.], god. III., 2006., br. 1., str. 31. – 51.; B. Spolsky - R. L. Cooper, *n. dj.*; Shoshi Waksman - Elana Shohamy, „Decorating the City of Tel-Aviv-Jaffa for its Centennial: Complementary narratives via Linguistic Landscape", E. Shohamy - E. Ben-Rafael - M. Barni, *n. dj.* Više o promatranju jezičnoga krajobraza iz dijakronijske perspektive, varijabli stari – novi znak, te o poslijeratnoj promjeni nazivâ ulica u gradu Mostaru vidi u tekstu: I. Grbavac, *Jezični identitet...*, str. 139.

Metodologija našega rada uključila je već etabliranu metodologiju istraživanja jezičnoga krajobraza, koja je detaljno opisana u literaturi.[62] Prikupili smo materijale u obliku 1010 fotografija snimljenih digitalnim fotoaparatom na šest različitih lokacija u gradu koristeći metodu *uzorkovanje radi heterogenosti* (*Heterogeneity Sampling Method*),[63] čiji cilj nije prikazati proporcionalnost, nego raznolikost uzoraka. Cilj nam je bio izmjeriti je li u poslijeratnom gradu Mostaru izričito naglašen etnolingvistički identitet. Željeli smo odgovoriti na dva istraživačka pitanja: *Postoji li veza između recentnih, turbulentnih društveno-političkih događanja i jezičnog izgleda grada Mostara?* te *Kako se jezični identitet stanovnika Mostara reflektira u jezičnom krajobrazu ove urbane sredine?*

S tim ciljem u naše smo istraživanje uveli jednu potpuno novu, do sada, prema našim saznanjima, nekorištenu varijablu u istraživanjima jezičnoga krajobraza, a to je varijabla – *prisutnost obilježja kolektivnoga identiteta.* Ta nam je varijabla omogućila mjerenje *otisaka* etnolingvističkog identiteta stanovnika grada Mostara, bilo da ti urbani ljudi svoje znakove ostavljaju u obliku naziva trgovina, ulica, komercijalnih panoa, naljepnica ili možda samo nekih rukom pisanih poruka ili grafita. Dakle, jedinica analize je mogla biti bilo koji prostorno omeđen jezični znak. Druga iznimno važna varijabla bila je pristup *in vitro* ili *in vivo* (usp. 1.2.) i, naravno, kao treću važnu varijablu mjerili smo jezike koji se pojavljuju na jezičnim znakovima, ali nismo ulazili u semiotičke, već samo u lingvističke odrednice jezičnoga znaka. Svaki je znak kodiran prema posebno izrađenoj knjižici kodova, a zatim su podatci obrađeni u programu SPSS (*Statistical Package for Social Sciences*, *version 19*).[64]

U istraživanje su uključena oba dijela grada: i istočni i zapadni dio grada Mostara, koji danas zapravo u brojnim aspektima funkcionira kao podijeljen grad[65]. Budući da je ovdje riječ o dvjema istraživanim lokacijama koje imaju potpuno različit etnolingvistički sastav, očekivali smo da ćemo dobiti zanimljive usporedive rezultate. Nismo imali nikakve pretenzije naglašavati razlike između dviju lokacija, ni političke ni kulturološke.

---

[62] Vidi P. Backhaus, *n. dj.*; L. Edelman, *n. dj.,* passim.

[63] Usp. Thomas D. Cook - Donald T. Campbell, *Quasi-experimentation: Design & analysis issues for field settings*, Boston, 1979., str. 75. – 77.; L. Edelman, *n. dj.,* str. 54.

[64] *Hrv.* statistički paket za društvene znanosti, verzija 19. Rad na terenu i analizu materijala obavila je autorica, a statističku obradu podataka uradio je dipl. ing. el.-info. Leonardo Miljko.

[65] *Engl.* a divided city.

4. Rezultati i diskusija

4.1 Simboli i status

Naša je osnovna hipoteza da su jezični znakovi grada Mostara zapravo simboli statusa i moći u tom podijeljenom gradu, opterećenom ratnom prošlošću, ali zato bogatom jezičnom i kulturološkom različitošću. Ovo je istraživanje potvrdilo tu hipotezu. Hrvati i Bošnjaci koji žive u gradu Mostaru, dvije sučeljene skupine, zapravo obilježjima svojega identiteta naglašavaju svoju prisutnost na tom teritoriju ili, prema Spolskom i Cooperu, *simbolička vrijednost* ima krucijalnu ulogu u izboru jezika kojim će se u javnoj sferi „markirati" *naš* ili *njihov* teritorij[66]. Taj *Simbolic Value Principle*[67] Spolskoga i Coopera jasno dolazi do izražaja u Mostaru, višejezičnom, podijeljenom gradu, u kojem je izričito naglašena varijabla geografska distribucija.[68] Prema tom principu „ako kontroliram korištenje jezikâ na znaku u javnom prostoru, uspostavljam vlast nad tim teritorijem". Ako uzmemo u obzir varijablu geografske distribucije, jezični je krajobraz grada Mostara podijeljen na istočni i zapadni dio. U istočnom dijelu grada korištenjem bošnjačkoga jezika na znakovima u javnom prostoru uspostavlja se i politička vlast nad tim teritorijem. U zapadnom dijelu grada hrvatski jezik naglašava „vlast", odnosno prevlast hrvatskoga naroda. Sam izbor jezika politička je poruka kojom se očitujemo o svojoj društveno-kulturnoj pripadnosti i izražavamo svoj identitet. Uvjet „simbolička vrijednost" može nam pojasniti zašto je u jezičnom krajobrazu istočnoga dijela grada hrvatski jezik nazočan u tako malom postotku (4,6 %). Hrvatski je jezik u istočnom dijelu grada jezik konfrontiranog naroda i on zbog svoje simboličke vrijednosti *nije poželjan* u krajobrazu. Isti je slučaj s nazočnošću bošnjačkoga jezika (4,6 %) u zapadnom dijelu grada. Dakle, jezik ima veliku simboličku važnost u višejezičnim sredinama, on je simbol statusa i moći određene jezične zajednice. Kao što ilustriraju slike 1 i 2, etnolingvistički identitet, odnosno markeri toga identiteta, istaknut je na prominentnim mjestima u gradu.

[66] Insinuacija na dvosmjernost identitetskih procesa: naš vs. njihov. Vidi B. Spolsky - R. L. Cooper, *n. dj.*, passim.

[67] *Hrv.* princip simboličke vrijednosti.

[68] Usp. Veronika Wenzel, „Reclame en tweetaligheid in Brussel: Een empirisch onderzoek naar de spreiding van Nederlandstalige en Fransstalige affiches", *Brusselse thema's*, Brussels, god. III., 1996., str. 45. – 74.; Daniel Monnier, *Langue d' accueil et langue de service dans les commerces à Montreal*, Quebec, 1989.; prema: P. Backhaus, *n. dj.,* passim.



Slika 1. Znak na bosanici na glavnoj kulturnoj instituciji u zapadnom dijelu grada Mostara kao simbol statusa i moći

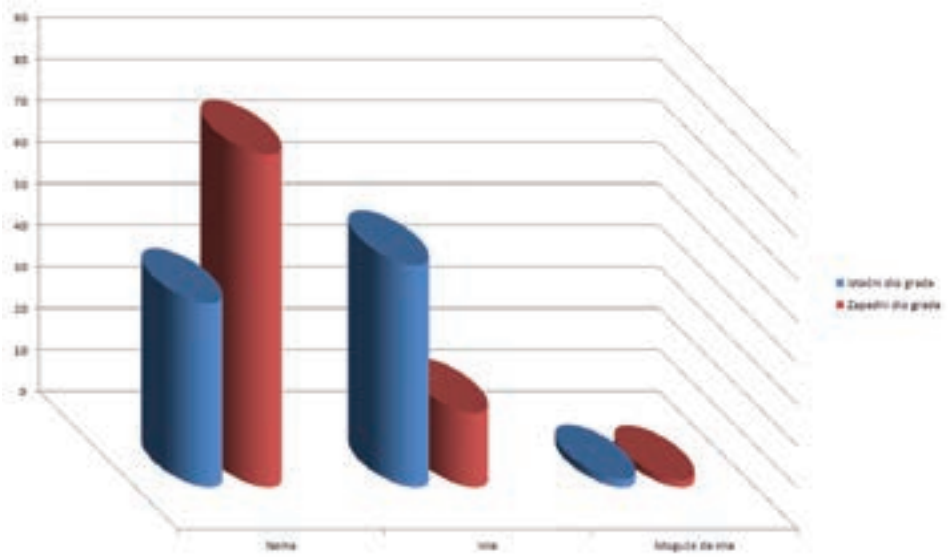


Slika 2. Bošnjački vjerski pozdrav *Bajram šerif mubarek olsun* na prominentnu mjestu na glavnome trgu u istočnom dijelu grada

4.2. Udio obilježja kolektivnoga identiteta

Rezultati naše studije pokazali su da je u zapadnom dijelu Mostara udio znakova koji u sebi imaju obilježje kolektivnoga identiteta 18 %. U istočnom dijelu Mostara udio takvih znakova mnogo je viši – on iznosi čak 53,6 %, što znači da su obilježja kolektivnoga identiteta tri puta naglašenija u jezičnom krajobrazu istočnoga dijela grada. Između dvaju dijelova grada postoji iznimno velika, statistički značajna razlika: $p < 0,05$ i $p < 0,001$. Ta velika razlika vidljiva je iz grafa 1.

Graf 1. Prisutnost obilježja kolektivnoga identiteta u istočnom i zapadnom dijelu Mostara



Tako veliku razliku možemo pripisati nastojanjima stanovnika istočnoga dijela grada da posebno naglase svoje regionalne, etničke i vjerske posebnosti kako bi, možda, istakli svoj poseban identitet te se razlikovali od druge etničke skupine u gradu. No, tako velika razlika zasigurno je uzrokovana i činjenicom da se u istočnom dijelu grada nalaze čak dvije izrazito turističke lokacije, čiji je veliki turistički adut upravo naglašen orijentalni identitet. Zamijećeno je da je prisutnost obilježja kolektivnoga identiteta najčešća na znakovima koji spadaju u sektore *hrana* (12,7 %) i *turizam* (8,9 %), a upravo su ovi sektori

najčešći na spomenutim turističkim lokacijama. Slike 3 i 4 primjeri su znakova s obilježjem kolektivnoga, etnolingvističkog identiteta.



Slika 3. Orijentalni identitet u nazivu suvenirnice u Starom gradu



Slika 4. Naziv restorana[69] s obilježjem kolektivnoga identiteta u Starom gradu

[69] Šadrvan je arhitektonski element tipičan za turski tip kuće.

Na razini cijeloga grada, od ukupnog broja znakova u gradu 35,7 % znakova nosi u sebi obilježje kolektivnoga identiteta. Pritom je to obilježje češće na privatnim znakovima (79,2 %), nego na vladinim znakovima (20,8 %), što nam govori da privatni akteri, odnosno tvorci jezičnog krajobraza žustrije naglašavaju svoj identitet negoli službena, vladina tijela. To znači da privatne osobe imaju veću potrebu naglašavati svoj kolektivni identitet nego službena tijela.

Što se tiče vrste ustanove, znakovi s obilježjem kolektivnoga identiteta najčešći su na trgovinama (čak 23,5 %) i restoranima (9 %), što je i logično, jer upravo trgovinama i restoranima pripadaju znakovi koji spadaju u sektore *hrana* i *turizam*, a oni su, kao što smo već spomenuli, najbogatiji identitetom nabijenim znakovima. Što se tiče pripadnosti ustanove nekom većem lancu, znakovi s obilježjem kolektivnoga identiteta najbrojniji su u ustanovama koje su samostalne (52,6 %). Zatim slijede ustanove koje pripadaju nacionalnom lancu (13,3 %), ustanove koje pripadaju regionalnom lancu (6,9 %) te, potpuno razumljivo, tek na kraju ustanove koje pripadaju međunarodnom lancu (3,3 %). Taj je rezultat razumljiv sam po sebi jer je potpuno logično da će kolektivni identitet najviše isticati pojedinci, zatim nacionalne tvrtke, zatim i regionalne tvrtke, a najmanje međunarodni akteri. Dalje, prisutnost obilježja kolektivnoga identiteta najčešća je u imenu ustanove (25,8 %), na drugim znakovima na ustanovi (12,7 %), na posterima (12,7 %) i – nimalo iznenađujuće – na grafitima (10,8 %), jer su upravo ovo vrste znakova koje služe za privlačenje pozornosti te su pogodne za izražavanje identiteta. Što se tiče diskursa, ogromna većina znakova s obilježjem kolektivnoga identiteta spada u komercijalni diskurs (78,1 %), manji dio u transgresivni diskurs (grafiti – 11,9 %), a samo 10 % takvih znakova spada u općinski regulatorni i infrastrukturni diskurs. To znači da se identitet najbolje „prodaje" u komercijalnom diskursu. Također je bilo zanimljivo zamijetiti da se obilježje kolektivnoga identiteta većinom pojavljuje na jednojezičnim znakovima (62,6 %), a u manjoj mjeri na višejezičnim znakovima (37,4 %). Razlog tomu je najvjerojatnije činjenica da se kolektivni, dakle regionalni, nacionalni i vjerski identitet najbolje izražava samo nacionalnim jezikom, u našem slučaju hrvatskim i bošnjačkim.

4.3. Princip predstavljanja sebe i princip kolektivnoga identiteta

Prilikom rasprave o obilježjima kolektivnoga identiteta mogli bismo se pozvati na prvi i treći Ben-Rafaelov strukturacijski princip – „princip predstavljanja sebe" i „princip kolektivnog identiteta", koji su prikladni za ilustraciju različitih oblika multikulturalnosti. Naime, u multikulturalnim okruženjima jedinice jezičnoga krajobraza mogu biti namjerno tako oblikovane da ističu posebne identitete svojih aktera. Prema principu predstavljanja sebe akteri u jezičnom krajobrazu ističu svoju *posebnost* na temelju koje žele privući prolaznikovu pozornost. Tako naglašavaju ono što imaju ili jesu, a drugi nemaju ili nisu. Primjer primjene tog principa pokazan je na slici 5, na kojoj je zabilježen jedan jezični znak, naziv umjetničke galerije u Starom gradu u Mostaru – „Ebru art"[70]. Time se ističe posebnost vlasnika galerije, koji je kao akter u jezičnom krajobrazu istaknuo taj znak i tako naglasio svoj identitet. Prema principu predstavljanja sebe vlasnik naglašava nešto što on ima, a drugi (prolaznici ili drugi vlasnici galerija u gradu) nemaju te time privlači pozornost.



Slika 5. Princip predstavljanja sebe u nazivu trgovine: *Ebru art*

[70] Ebru je umjetnička tehnika slikanja na površini vode koja se koristi u kaliografiji, oslikavanju knjiga i sl. Rezultat te tehnike, široko rasprostranjene i korištene u islamskom svijetu i islamskoj umjetnosti, površine su nalik na mramor ili drugi sjajni kamen. Naročito je poznat turski tradicionalni ebru.

Većina znakova u Starom gradu koji nose u sebi obilježje kolektivnoga identiteta oprimjeruje princip predstavljanja sebe. Stari je grad atraktivna turistička destinacija te je funkcija velikoga broja tih znakova privući svojom posebnošću. S druge strane, princip kolektivnoga identiteta naglašava komu pripada dotični akter te se prema tom principu nastoje privući kupci na temelju zajedništva i/ili sličnosti. Tako, primjerice, trgovine hranom koje ističu znak „Kosher" ili „Hallal" jasno ističu tko su *njihovi* kupci. U Mostaru smo pronašli manji broj takvih primjera, što znači da se vlasnici trgovina, kafića i drugih objekata ipak ponašaju u skladu s principom otvorene multikulturalnosti, a ne ograničavaju se samo na određenu populaciju. Jedan od rijetkih primjera znaka istaknuta po principu kolektivnoga identiteta jest znak „Han el halili" istaknut u Fejićevoj ulici, koji reklamira trgovinu tipičnim orijentalnim začinima i poslasticama (npr. tahan halva, ćeten halva, rahat lokum i dr.), koje su očito namijenjene određenoj populaciji (slika 6).



Slika 6. Princip kolektivnoga identiteta u nazivu trgovine: *Han el halili*

U zapadnom dijelu grada nismo zabilježili takvih primjera. Ti principi, princip predstavljanja sebe i princip kolektivnoga identiteta, naročito su važni u multikulturalnim društvima sa sociološke točke gledišta, jer oni ukazuju na posebnosti – regionalne, etničke i vjerske. I, naravno, važni su i s lingvističke točke motrišta jer ukazuju na to kako se etnolingvistički identitet iskazuje u kolektivnom identitetu.

Mi spadamo u istraživače koji se bave društveno-jezičnim zajednicama koje se nastoje etablirati na javnoj sceni te nas naročito zanima njihovo korištenje jezika kao strategije društvene uključenosti i/ili isključenosti. U jezičnom krajobrazu određena područja znakovi s obilježjem kolektivnoga identiteta puno govore o vitalnosti različitih društvenih podjela u tom društvu, odnosno u jezičnoj zajednici. Općenito se smatra da što je društvo otvorenije, multikulturalnije, to i u njegovu jezičnome krajobrazu ima više mjesta za posebnosti različitih identiteta. U gradu Mostaru od ukupna broja znakova pronašli smo, ponovit ćemo, 35,7 % znakova s obilježjem kolektivnoga identiteta, što smatramo iznimno visokim udjelom. Stoga zaključujemo da je okruženje u gradu Mostaru vrlo tolerantno prema društveno-kulturološkim različitostima. Kao što smo već naveli, u istočnom dijelu grada udio znakova s obilježjem kolektivnoga identiteta iznosi 53,6 %, a u zapadnom dijelu grada 18 %. To znači da su akteri u jezičnom krajobrazu u istočnom dijelu grada mnogo slobodniji i „hrabriji“ u iskazivanju svojih regionalnih, etničkih i vjerskih posebnosti pa tako i etnolingvističkoga identiteta. Gledano iz perspektive kolektivnoga identiteta, jedinice jezičnoga krajobraza prenose značenja te funkcioniraju kao obilježja identiteta. Prema našim rezultatima, u istočnom dijelu grada obilježja identiteta mnogo su istaknutija negoli u zapadnom dijelu.

Zaključna razmatranja

Zaključno možemo reći da je ovim našim istraživanjem potvrđena činjenica da je jezik, kao nositelj određenih vrijednosti, u višejezičnim zajednicama zapravo simbol statusa i moći jezične zajednice koja ga koristi. On je i domovina, kako veli Herder, i identitet, i kultura, i ideologija, i politika i budućnost. Čimbenici koji ga nastoje nametnuti odozgo, *in vitro*, zasigurno imaju svoje motive, no onaj pravi „živi jezik“ zapravo je onaj koji se ogleda *in vivo*, u

znakovima jezičnoga krajobraza koje postavljaju pojedinci. Kao smjernice za buduća istraživanja svakako bismo naveli detaljniju analizu jezičnih znakova koje postavljaju državna tijela *in vitro*, a bilo bi dobro i provjeriti stupanj usklađenosti službene jezične politike države Bosne i Hercegovine sa stvarnim stanjem *na terenu*.Također bi bilo zanimljivo istražiti kako dan jezični krajobraz ovoga grada dalje utječe na društveni i kulturni kontekst. Znanstveni doprinos ovoga rada vidimo u produbljivanju problematike istraživanja jezičnoga krajobraza na našemu prostoru. I baš kao što je rekao Coulmas, javno izloženi jezični znakovi namijenjeni su čitanju, a jezični je krajobraz kulturna scena koju oblikuju zainteresirane strane, čiju motivaciju i namjere možemo sagledati kao informativne, simbolične te kao svojevoljan izbor jezika.[71] Jezik u gradu treba čitati i iščitavati jer je jezik u gradu oduvijek bio i bit će temeljna odlika gradskoga života.

[71] Usp. F. Coulmans, „Linguistic landscaping...“, str. 22.

Ljiljana Rajković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
rajkovicart@gmail.com

UDK 711.4:[658.626:911.375(497.6 Mostar)
930.85(497.6 Mostar)
911.375:930.85(497.6 Mostar)
Prethodno priopćenje

VIZUALNI KONSTRUKT IDENTITETA GRADA MOSTARA (ČITANJE RAZLIKA)

Sažetak

Rad propituje o vizualnoj konstrukciji identiteta grada Mostara kao semantičkim mapama identiteta. Kroz skice grada, uspostavljenih na temelju povijesne riznice kulturnih razlika (Istok, Zapad, tranzicijsko, suvremeno društvo), uočava se da su temeljna pitanja vezana za kulturu također i temeljna identitetska pitanja. Ovaj urbani krajolik sagledava se u širem dijapazonu: od Staroga mosta preko umjetničkih reprezentacija do suvremenog trgovačkog centra.

Ključne riječi: kultura, identitet, percepcija, vizualna konstrukcija

VISUAL CONSTRUCTION OF IDENTITY OF THE CITY OF MOSTAR (READING DIFFERENCES)

Abstract

The paper explores the visual construction of identity of the City of Mostar as a series of semantic identity maps.
Through the sketches of the city based on its historic cultural differences (the East, the West, transitional and modern society), one observes the basic identity questions also as the basic culture-related issues. This urban landscape is regarded on a broad scale: from the Old Bridge, through some artistic representations, to a modern shopping mall.

Key words: culture, identity, perception, visual construction

1. Vizualni konstrukt identiteta grada

Vizualni konstrukt identiteta grada oslanja se na estetiku nacrta, tj. sliku grada sa svim arhitektonskim obilježjima bez obzira na to o kakvoj je vrsti arhitekture riječ: zgrade, mostovi, religijski objekti, spomenici, trgovački centri itd. Vizualni konstrukt predodžbi o određenu gradu također čini i niz drugih reprezentacija – od logotipa preko umjetničkih reprezentacija, turističkih priručnika i drugih vrsta, nazovimo ih tako, vizualnih dokumenata pri čemu se govori o tzv. vizualnoj retorici. Cilj analize vizualne retorike pritom bi značio „prikazati vlastito razumijevanje o tomu kako dio [dio slike, vizualni odsječak] sudjeluje u stvaranju poruke i značenja“[1]. Može se reći da je svaki grad svojevrsna semantička mapa identiteta pri čemu se neprestano odvija identitetska razmjena između pojedinca, odnosno skupine pojedinaca u prepletu s idejom o gradu kao zajednici.[2] Grad je temeljna jedinica kroz koju se motri društvena zajednica kao sustav koji ima svoje kulturno-povijesno

[1] Mark Pepper - Allen Brizee - Elizabet Angeli, *Visual Rhetoric: Analyzing Visual Documents*, https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/725/1/, (27. VII. 2014.).

[2] Vidi u Feđa Vukić - Ivana Podnar, „Identitetska mapa suvremenog Zagreba“, *Acta Turistica Nova*, Zagreb, god. IV., 2010., br. 2., str. 151. – 175.

naslijeđe, svoju aktualnu stvarnost i psihosocijalnu dinamiku te svoje mitove. Feđa Vukić obraća pozornost na grad kao identitetski sustav, pojam koji „ide crtom kritike anglosaksonke teorije i prakse o 'brendu' i 'brendingu', a s ciljem uočavanja kulturalnih komponenti kao najvažnijih u bilo kojoj politici, strategiji ili taktici posredovanja identiteta."[3] Teorija i praksa *brenda* zasnovana je „uglavnom na različitim primjenama uvida u istraživanja javnog mnijenja na temelju kojih se uspostavljaju kreativni programi vizualizacije i verbalizacije određenih vrijednosnih sudova."[4] Pozivajući se na Aakera, on naglašava da je svaki *brend* po sebi sustav „jer su uslijed omasovljenja medijskog komuniciranja i fragmentacije tržišta stvoreni '*multiple contexsts*' za trošenje informacija u javnom prostoru…"[5]. Stoga, identitetski bi sustav grada „mogao označiti složeniji pristup projektiranju identiteta koji […] uvažava i prepoznaje vrijednosti zatečenog identiteta te novostvorene vrijednosti primarno usmjeruje internoj javnosti, zajednici samoj, kako bi se saživjela s novim komunikacijskim programom i tako vjerodostojnije mogla komunicirati te vrijednosti svakoj eksternoj javnosti."[6]

Ovim se radom nastoje predočiti vizualno uočljive kulturne razlike na kojima počiva jedan grad kao što je Mostar. Ratna zbivanja i ideološke smjene uzrok su specifične društveno-političke i kulturne situacije u kojoj se našao Mostar, najveći grad u Hercegovini i njezino političko, kulturno, sveučilišno i gradsko središte. Iako administrativno, „na papiru", čini jednu općinu, Mostar je i danas, gotovo dva desetljeća nakon svršetka rata, (p)ostao sinonim podijeljena grada. Ta se podijeljenost ponajviše očituje kroz zatečenost stanja u vizualnu identitetu grada koji reflektira kako povijesnu riznicu kulturnih razlika tako i suvremenu kulturu življenja koja se ne može sagledavati bez perspektive u tradiciji.

2. Susret kultura

Susret kultura na jednome prostoru, kao što je prostor grada, ispisuje kroz svoje dojmove o gradu Mostaru Robert Michel 1908. godine. Riječima Zijada

[3] Feđa Vukić, *Grad kao identitetski sustav*, Zagreb, 2013., str. 35.
[4] *Isto*, str. 35.
[5] *Isto.*
[6] *Isto*, str. 40.

Šehića, Michel Mostar doživljaja kao grad iz bajki – vrelo sunce, bijele uske uličice, lijepe djevojke u narodnim nošnjama. Mostar je grad u kojem je utjecaj islama izraženiji negoli u drugima – granica islamskoga Istoka. Također, okolicu grada i njegov pusti i sivi krš nadaje usporediti s Venecijom, koja je nastala kao grad prostranih mora, dok je Mostar grad hercegovačkog kamenog mora.[7] Iako je pisan više od jednoga stoljeća, Michelov je tekst vrijedan jer su iz jedne izvanjske pozicije, kroz niz impresija, oslikane sve one kulturne razlike na kojima Mostar počiva i danas.



Slika 1. Razglednica Mostara nekad

Uočavanje razlika između kultura istočnoga i zapadnoga kruga treba biti lišeno tzv. moralne hijerarhije[8] uz priznavanja ograničenosti vlastita kuta gledanja, zasnovana na pristranim prikazima određenog kulturnog kruga. Tzv. vlastiti kut gledanja ponajviše se očituje u umjetničkim reprezentacijama i individualnu umjetnikovu doživljaju.

Stari most u umjetničkim reprezentacijama ostaje stalna inspiracija ne samo slikarima nego i pjesnicima. Tako *Tarih* Skendera Kulenovića sugerira, kako navodi Hanifa Kapidžić Osmanagić, da je Stari most remek-djelo graditeljstva koje je zapravo neuništivo jer „među zlim silama svijeta koje

[7] Usp. Robert Michel, „Mostar – 1908 (s fotografaskim snimkama Wilhelma Wienera)", *Behar. Časopis za kulturu i društvena pitanja*, Zagreb, god. XXI., 2012., br. 109., str. 90.

[8] Usp. Peter Pericles Trifonas, *Barthes i carstvo znakova*, Zagreb, 2002., str. 50.

su u stanju sve porušiti (a prvi je pobrojan rat) prva riječ prvog stiha *Tariha* i rat prolazi mimo Starog mosta koji, svemu usprkos, opstaje: 'miran i savit preko mrakobjesa'. Takav je i zato što čini dobra djela: 'ljude i rijeku pušta(š) ušću nada'" [9]. Slikar tako odustaje od svog nauma reprezentacije Mosta jer je u svojoj ljepoti sveobuhvatan. Kako ističe ista autorica, za Kulenovića je Stari most neuništiv dok je za Ivana Kordića, pjesnika starije generacije, ovo remek-djelo jedinstveno i neponovljivo: „Viđena čuda da se nikad više / Ne nađu tako jedna i jednina / na zemlji ovoj dok se sunce bakri / Kao u ruci starog Hajrudina"[10]. Analogno tomu, ovim se pjesničkim imaginarijima Mostara pridružuju i slikari vizualno nadgradivši poetsku predodžbu ovoga grada sa svim popratnim motivima kao označiteljima šireg hercegovačkog identiteta. Navedeno je reprezentativno za opus Vlade Puljića (slika 2).



Slika 2. Vlado Puljić, *Triptih*, 1982.

Međutim, iako za pjesnike i slikare više figurativan, a manje stvaran i neuništiv, Stari je most ipak doživio neslavnu sudbinu. Demontiravši romantizirane

[9] Usp. Hanifa Kapidžić-Osmanagić, „Pjesnici i Stari most u Mostaru", *Motrišta. Glasilo Matice hrvatske Mostar*, Mostar, br. 45. – 46., 2009., str. 146.

[10] *Isto*, str. 146.

kolektivne i individualne mentalne predstave o njemu,[11] Stari je most kao identitetski označitelj Mostara formiran kroz povijesni horizont te i nadalje ostaje opsesija umjetnika, međutim, sada s drukčijim značenjskim sadržajima, što se primjećuje na slikama Marina Topića i Ahmeta Hundura (sl. 3 i 4). Na njihovim reprezentacijama isprepliću se nostalgična prisjećanja (primjerice, Hundurov lik čovjeka u narodnoj nošnji s fesom) te upisivanja značenja kao reakcije na poslijeratnu političku stvarnost koju i danas živimo, a to je identitetski rascjep od ujedinjena ka razjedinjenu gradu (Topićev raspeti Krist na mjestu srušena luka Staroga mosta).



Slika 3. Ahmed Hundur, *Stari Most*, **2006.**



Slika 4. Marin Topić, *Sumrak bogova*

Poznata pošalica *mostarskih liski* glasila je: Srušit ćemo Stari most i napraviti još stariji! I obnovljen, može se reći, „novi" Stari most. On je svojevrstan simulakrum koji se, riječima Vladimira Pištala, iz svijeta Platonovih ideja vraćao na zemlju ili, kao što je netko rekao, „taj obnovljeni most ne će biti most, nego spomenik mostu." Osim mosta kao simbola spajanja, današnje reprezentacije Staroga mosta upućuju na to da je riječ o mostu kao podsjetniku

[11] Vidi *isto*, str. 148.

na traumatična iskustva razdvajanja te na proces koji se mora proći da bi se revitalizirao njegov prijašnji, sada potrošen simbolički kapital.

Prema riječima američkog fotografa Phila Changa, „ovaj (je) Most kao dijapazon kompleksnih i simultanih transformacija identiteta. Transformacija je jako zanimljiva budući da naglašava kako bilo koji spomenik nosi neizvjesnu poveznicu sa samim sobom kao potencijalnom ruševinom. S druge strane, rušenje, ali i kasnija rekonstrukcija Starog Mosta bitna je za kontekst rata u okviru nacionalnosti i nacionalizma.“[12] Most se ponovno revitalizira kao „mit“, spojnica dviju obala Neretve i u doslovnu i u prenesenu značenju, ali isto tako i u značenju razdvajanja. Stari je most tako glavni znak u procesu brendiranja grada Mostara. BBC ga je svrstao u „sedam svjetskih nepoznatih čuda“: „Ako u svakoj zemlji neka arhitektonska građevina ima svoju priču, bosanskohercegovački Stari most ima svoju povratničku slavu.“[13]



Slika 5. Mostar, stari dio grada 2014.



Slika 6. Kujundžiluk, ulica prema Starome mostu

Stari dio grada ostaje nepromijenjen – prepoznatljivi mostarski dućani i magaze (sl. 5 i 6) i ulica s kaldrmom. Samo nekoliko ulica dalje uočljiva su reprezentativna obilježja austrougarske arhitekture koja interpolira svoja višekatna megazdanja u harmoničan niz znatno nižih objekata iz osmanskoga razdoblja. Najpoznatije su Gimnazija Mostar (tzv. Stara gimnazija) koja se

[12] Citat iz neobjavljenog intervjua koji je s fotografom vodila studentica povijesti umjetnosti Aleta Rajić.

[13] „BBC: Stari most u Mostaru među sedam svjetskih nepoznatih čuda“, *Klix.ba*, http://www.klix.ba/vijesti/bih/bbc-stari-most-u-mostaru-medju-sedam-svjetskih-nepoznatih-cuda/150207059, (7. II. 2015.).

nalazi kod današnjeg Španjolskog trga (sl. 7) te Gradska banja (sl. 8) koju je projektirao arhitekt Rudolf Tonnies uz potporu Miroslava Loose u kojoj su, između ostaloga, danas prostorije javne ustanove – Mostarski teatar mladih. Na objema zgradama uočavamo secesijska obilježja.



Slika 7. Gimnazija Mostar



Slika 8. Gradska banja, Mostar

U već spomenutim impresijama o gradu Mostaru iz 1908. Robert Michel spominje katolički hram na desnoj obali Neretve, gdje su uglavnom vrtovi, te ga opisuje kao jednostavno i skromno zdanje ukrašeno izvana i unutra.[14] Uspoređuje ga s pravoslavnom crkvom s „moćno uzdignutom kupolom visoko na padini brda Stolac“[15] te nadalje ističe da „katolicima treba odati priznanje za skromnost, jer stvarna vlast nad gradom pripada bezbrojnim džamijama s vitkim munarama.“[16] Na sl. 9 vidi se kako je izgledala crkva sv. Petra i Pavla (franjevačka crkva), čija je gradnja započela 1866. godine, a dovršena 1875. godine prema idejama arhitekta Mattea Lorenzonija. Crkva je obnavljana najprije 1932. godine kada je postavljen sat na zvoniku, zatim nakon Drugoga svjetskog rata te 80-ih godina kada su 1988. postavljeni kameni kipovi sv. Petra i Pavla, djelo mostarskoga umjetnika Florijana Mićkovića. Nakon tih obnova crkva je potpuno uništena 9. svibnja 1992. godine. Na sl. 10 vidi se današnji izgled crkve sa zvonikom velikih dimenzija što je u kontrastu s

[14] Vidi R. Michel, *n. dj.*, str. 93.
[15] *Isto*.
[16] *Isto*, str. 94.

početnim arhitektonskim zamislima. Također, bitno je uz zvonik visok 107 metara spomenuti i vizualno dominirajući križ na brdu Hum iznad Mostara, visok 33 m (vidljiv na sl. 11), čime se ilustrira dualnost kultura u ovome gradu.



Slika 9. Crkva sv. Petra i Pavla u Mostaru



Slika 10. Obnovljena crkva sv. Petra i Pavla u Mostaru



Slika 11. Križ na Humu i minaret

3. Spomenici[17] – poslijeratno razdoblje

Prijelazno razdoblje nastaje 1996. godine kada se funkcije civilne vlasti Hrvatske Republike Herceg Bosne prenose na tijela i vlasti Federacije Bosne i Hercegovine uz nazočnost visokog međunarodnog predstavnika u BiH. Svake četiri godine mijenja se novi predstavnik koji preuzima funkciju univerzalnog predstavljanja. Pokušaj rješenja krize u kojoj se našao ovaj, popularno rečeno, „grad slučaj", odluka je tadašnjeg visokog predstavnika P. Ashdowna u vidu donošenja novog *Statuta Grada Mostara* 2004. godine.

Unatoč ujedinjenu, „hladni rat" među dvjema stranama nastavlja se na drugim poljima, posebice u kulturi koja je, parafraziramo li Stuarta Halla, ideološko bojno polje na kojem se ne postižu konačne pobjede. To se već na prvi pogled uočava u vizualnu identitetu grada i to ponajviše u vidu spomenika. Već pri prvoj šetnji gradom uočava se kontrast između spomenika prethodnih razdoblja (posebice spomenika nastalih u razdoblju socijalizma koji su oštećeni i zapušteni) i novih spomenika podignutih nakon rata.

Prvi poslijeratni spomenik podignut u čast palim hrvatskim braniteljima grada Mostara postavljen je na Trgu hrvatskih velikana ispred Hrvatskoga doma hercega Stjepana Kosače 2004. godine. Riječ je o radu hrvatskoga kipara Slavomira Drinkovića, koji je morao najprije proći natječaj raspisan 1999. godine uz reviziju P. Ashdowna:

> U prošli četvrtak ujutro sam doznao za postavljanje spomenika te sam kontaktirao općinu Jugozapad gdje su mi rekli kako je sve urađeno prema zakonu. Potom sam razgovarao s bošnjačkim političarima u Mostaru koji također nisu imali primjedbi na izgradnju ovoga spomen-obilježja. Saslušavši ta stajališta zaključio sam da u ovoj izgradnji nema ničeg spornog – istaknuo je Ashdown. [18]

Spomenik je od crnog granita, u prostoru od 100 m^2, što znači 10x10 m, a u središnjem se prostoru nalazi kocka 3,20 m visine, širine i dužine sastavljene od sedam granitnih ploča. Svaka od ploča debljine je 30 cm s razmakom od 9

[17] Detaljnije o mostarskim spomenicima pisala sam u radu „Problem spomenika u Mostaru danas: izazovi postmoderne" u sklopu simpozija *Problem spomenika: spomenik danas* koji je održan u Galeriji Antuna Augustinčića u Klanjcu 24. i 25. listopada 2013. godine. Rad je u tisku.

[18] „Spomenik ne smeta ni Ashdownu ni Bošnjacima", *Slobodna Dalmacija*, (16. III. 2004.), http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20040316/bih02.asp, (7. II. 2015.).

cm. Pročelje spomenika umjetnik otvara rasijecanjem ploča u križ otvarajući tako unutrašnji prostor.



Slika 12. Pročelje spomenika hrvatskim braniteljima poginulima u Domovinskom ratu (Slavomir Drinković, 1999./2004.)

Forma je to kojom nas umjetnik vodi od statična materijala kamena ka kretanju s blagim spiralnim savijanjem forme. Ritmičnim pomakom ploča otvara se semantički prostor, metaforički rečeno, tajne koja je u vrijeme komunizma gušena, ali čuvana duboko u srcima ovoga naroda. Ovaj, ali i ostale ovdašnje spomenike postavljene u ovakvu znakovnome kodu, potrebno je iščitati kao specifičan znak. Naime, dominantni su motivi križa i ptice, odnosno goluba koji se pomnijim gledanjima može nazrijeti u križu. Oni funkcioniraju na razini ikoničkoga znaka gdje je na snazi prirodna veza između označitelja i označenoga (sl. 12) dok je na lijevoj strani spomenika prikazano ratno stradanje (sl. 13), atributirano oštrim linijama pri čemu umjetnik maksimalno iskorištava ritmičke potencijale kako bi zadobio na snazi kretanja i proboja – raspored vertikalnih otvorenih stanki (praznina od 9 cm), raščlambe kojima se prigušuje masivnost kamena, a praznine podliježu simetriji i komunikaciji s prostorom. Na ovoj strani ispod vizualno nemirne površine nazire se jasan znak – zvijezda petokraka, simbol komunizma i prošlog represivnog režima što ovom dijelu spomenika daje određenu povijesnu narativnu težinu.



Slika 13. Spomenik hrvatskim braniteljima poginulima u Domovinskom ratu – reljef s lijeve strane spomenika

Desna strana spomenika reljef je sa scenom žrtvovanja i oplakivanja. Riječ je o poznatu novozavjetnome motivu Djevice Marije koja oplakuje Isusa (sl. 14). U ovom slučaju Djevica Marija na metonimijskoj razini predstavlja sve ožalošćene majke poginulih branitelja – oplakivanje sina kao oplakivanje svih sinova koji su dali život za domovinu.



Slika 14. Spomenik hrvatskim braniteljima poginulima u Domovinskom ratu – reljef s desne strane prikazuje oplakivanje Isusa

Valorizacija kulturnoga identiteta spomenika, pritom, upisuje se u kontekst historiografskoga interesa ovih prostora i prava na historijsko (pod)sjećanje jer se kulturnim sjećanjem „usmjeravaju postupci, uvježbavaju način ponašanja, daju pute“ [19].

Sve u svemu, riječ je o logocentričnoj značenjskoj strukturi sa čvrstom vezom između označitelja i označenoga uz transparentnu poruku koja se prenosi.





Slika 15. i 16. Spomenik kraljice Katarine Kosače (Željko Marić, 2005.)

Spomenik posljednjoj bosanskoj kraljici Katarini Kosači nalazi se, kao i prethodan spomenik, ispred Hrvatskoga kulturnoga doma hercega Stjepana Kosače. Spomenik je rad mostarskoga kipara Željka Marića iz 2005. godine. Riječ je o odljevku u bronci visine 130 cm. Postavljen je na bijeloj mramornoj ploči 60 cm visine i 120 cm dužine. Na ploči su upisani podatci: titula, ime, nadnevak i mjesto rođenja te nadnevak i mjesto smrti.

[19] Nadežda Čačinovič, *Kultura i civilizacija: Što nas čini ljudima ili o procesu proizvodnje značenja i njegovim granicama*, Zagreb, 2012., str. 124.

Kraljica Katarina predstavljena je na tronu u sjedećem položaju s krunom na glavi i plaštem preko ramena. Od vrata, preko poprsja pa sve do nogu cijelo tijelo prati kraljičina odora uz blage nagibe udubljenja i ispupčenja, gotovo u geometrijskoj maniri, ističući pritom njezinu ženstvenost i odvažnost. Lijevom rukom oslanja se na tron dok u desnoj drži svitak – ovdje motiv iznimno potencijalnog semantičkog naboja – oporuku djeci u kojoj bosansko kraljevstvo ostavlja Svetoj Stolici (Sikstu IV. i njegovim nasljednicima) ako se njezina djeca Katarina i Žigmund ne vrate katoličanstvu (sl. 15 i 16).

Ovaj spomenik kao ostvaraj nije toliko umjetnički i stilski osebujan i značenjski artikuliran kao prethodni, međutim, njegov je značaj nužno interpretirati uzimajući u obzir vremenske, prostorne i političke kontekstualne uvjete. Sama kraljica Katarina jedna je od onih povijesnih i mitskih osobnosti koje su se u vihoru posljednjih burnih događanja našle u žiži reinterpretativnih historiografskih čitanja temeljenih na različitim manje ili više ideološki obojenim matricama.

Spomenik šehidima *koji su odbranili Mostar* postavljen je preko puta nekadašnjeg hotela Ruža, u blizini Bulevara (koji je zanimljiv jer označava/je označavao/ nekada stvarnu, a danas imaginarnu granicu između lijeve i desne obale Neretve, istočnoga i zapadnoga Mostara, kolokvijalno rečeno, „ove“ i „one“ strane). Stilski gledano, ovaj je spomenik izrazito zanimljiv jer je gotovo identičan spomenicima koji su podizani još u vremenu Osmanskoga Carstva (XV. i XVI. stoljeće) te je nužno napraviti stilsku paralelu sa spomenicima turskoga razdoblja na ovom prostoru.



Slika 17. Uzglavni nišan Mustaf-age, XVI st. visok 3,70 m



Slika 18. Spomenik šehidima u Mostaru, 1995., visok 2,60 m

Alija Nametak piše: „Nišan ili bašluk je kamen najčešće četvrtast, visok 1 do 3 metra, a vrh mu je različit, prema tome kakvu je staležu umrli pripadao topuza, balta (sjekira), bajraka.“ [20] Na nišanima iz prvih dana islama u našim krajevima ima raznih isklesanih ukrasa: mačeva, lukova… Analoški usporedimo ovaj spomenik s nišanom Mustaf-age iz XVI. st., visine 370 cm s četvrtastim stupom koji završava lijepo oblikovanim turbanom i uklesanim arapskim pismom (sl. 17).

Sva ova obilježja pojačana religijskim, ali i drugim, u ovom slučaju i etnonacionalnim značenjskim impulsima, možemo tako pratiti i na primjeru spomenika *šehidima koji su odbranili Mostar* (sl. 18). Napravljen je od jablaničkog crnog granita visine 260 cm koji je podijeljen na šest jednakih strana, po 30 cm, za razliku od spomenika Mustaf-agi koji ima četiri strane. Na šest strana

[20] Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskoga perioda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1939., str 31., http://www.bgs.ba/eknjige/images/stories/pdf/Alija_Nametak_Islamski_kulturni_spomenici....pdf.

izmjenjuju se arapsko i latinično pismo na kojem je napisana molitva. Kako je spomenuto, stup završava turbanom koji je obavijen sa 16 ureza dok je lijeva strana bez ureza. Postavljen je na kamenoj platformi visokoj 40 cm s natpisom i godinom (1995.).

Drugi spomenik koji je u posljednje vrijeme izazvao brojne kontroverze je *ljiljan* (sl. 19), spomenik postavljen ispred novoobnovljene Gradske vijećnice, što je zanimljivo jer se nalazi na nekadašnjoj crti razgraničenja – između snaga Armije Republike BiH i Hrvatskoga vijeća obrane. Od bijeloga je kamena u obliku stilizirana cvijeta ljiljana, simbola Armije. Spomenik je postavilo Udruženje porodica šehida i poginulih boraca Armije Republike BiH, a na njemu je uklesana posveta: „U spomen na sve pripadnike Armije Republike Bosne i Hercegovine koji su poginuli u ratu 1992.– 1995. braneći Mostar i državu BiH“ [21]. Njegovo postavljanje izazvalo je brojne intrige. Postavljen je, kako su mediji izvijestili, u tajnosti 14. IV. 2012. godine, a nezaobilazno je spomenuti i da se istu večer upriličilo otvaranje Parka nobelovaca u sklopu Dana Matice hrvatske Mostar na kojemu je, pored brojnih drugih uzvanika, nazočio predsjednik RH Ivo Josipović. Naime:

> Kako doznaje pogled.ba, na nemalo iznenađenje prolaznika, članovi Jedinstvene boračke organizacije (JOB) Mostar postavili su kameni spomenik „ljiljan“ ispred nove zgrade Vijećnice […] Zanimljivo je da su prethodno zaprijetili svim budućim vijećnicima da će im „polomiti noge“ ako uđu u tu zgradu prije postavljanja spomenika „ljiljan“. Zbog ovog incidenta je žurno sazvana sjednica Gradskog odbora HDZ-a, a ništa manje nije uzavrelo ni u ostalim političkim strankama.[22]

Spomenik je nakon osam mjeseci miniran 14. I. 2013. (sl. 20) na što se oglasio OHR i pisanim priopćenju osudio taj vandalski čin, a prepolovljen ljiljan nije uklonjen nego ostavljen kao „opomena“.

[21] „U Mostaru podignut spomenik i Armiji Bih pored spomenika poginulim pripadnicima HVO-a“, 15. IV. 2012., http://www.bhnews.com/ba/vijest/19715/u_mostaru_podignut_spomenik_i_armiji_bih_pored_spomenika_poginulim_pripadnicima_hvo_a.html, (7. II. 2015.).

[22] „INCIDENT - Spomenik ljiljan tajno postavljen ispred zgrade Vijećnice u Mostaru“, (14. IV. 2012.), http://www.pogled.ba/clanak/incident-spomenik-ljiljan-tajno-postavljen-ispred-zgrade-vijecnice-u-mostaru/22989, (7. II. 2015.).



Slika 19. Spomenik Armiji BiH u Mostaru



Slika 20. Spomenik nakon devastiranja

U ovakvu neuvjetnu ozračju rodila se ideja Nine Raspudića i Veselina Gatala, kulturnih djelatnika okupljenih oko Urbanog projekta Mostar, da se u Mostaru podigne spomenik popularnu glumcu akcijskih filmova Bruceu Leeju. Prijedlog je izložen na javnoj tribini u srpnju 2003. koja je otvorila čitavu raspravu o značaju prostora, spomenika, sjećanja i sl. Budući da je javni prostor poslijeratnoga Mostara izrazito hiperpolitiziran te se u takvoj situaciji urbanizam javlja „kao 'nastavak rata drugim sredstvima' – svaka od dvije polovice grada nastoji 'svom' prostoru dati 'svoje' obilježje, učiniti prostor putem izgradnje vjerskih i kulturnih objekata i simbola više 'svojim'"[23] pri čemu se dogodila potpuna devastacija javnog prostora bezakonitom gradnjom pod okriljem ratnih profitera u vidu natjecanja u „obilježavanju prostora"[24]. U isto vrijeme Centar za savremenu umjetnost u Sarajevu pokrenuo je projekt *De/konstrukcija spomenika* te je kao partner u realizaciji podupro ideju o postavljanju spomenika B. Leeju u Mostaru kao „originalnu i teorijski dobro zasnovanu intervenciju u prostoru". Umjetnicima je bilo ponuđeno predlaganje likovnih rješenja pri čemu je odabran hrvatski akademski kipar Ivan Fijolić koji je napravio spomenik u prirodnoj veličini B. Leeja (168 cm) s prepoznatljivim junakovim borilačkim stavom, čiji je brončani odljev izliven u zagrebačkoj livnici Ujević, s postamentom na kojem je natpis „Tvoj Mostar" (sl. 21).

[23] Ivor Car, „Spomenik Bruce Leeju u Mostaru, da i zašto", *Lupiga*, (28. X. 2005.), http://www.lupiga.com/vijesti/spomenik-bruce-leeju-u-mostaru-da-i-zasto, (7. II. 2015.).

[24] *Nav. mj.*



Slika 21. Otkrivanje spomenika Bruceu Leeju u Mostaru 2005. godine

Otkrivanje spomenika Bruceu Leeju upriličeno je u studenome 2005. godine u mostarskom parku Zrinjevac.

Spomenik je već prvih dana doživio neslavnu sudbinu. Naime, prve noći nakon što je postavljen sa statue su uklonjene nunčake te su se pojavili pogrdni natpisi (sl. 22). Bruce Lee uklonjen je iz parka Zrinjevac. Prema vrlo oskudnim informacijama zna se samo to da je statua premještena u Zagreb te je bila izložena na festivalu *Max Art Fest* 8. – 11. listopada gdje se tražila donacija za povratak Bruce Leeja kući. Bruce Lee se 2013. godine vratio kući, tj. u mostarski park Zrinjevac, a popravak kipa preuzeo je mostarski umjetnik Željko Marić (inače autor spomenika kraljici Katarini Kosači).

Spomenicima su ovjekovječene važne povijesne etape jedne zemlje čime se ujedno svjedoči i o tradicijskim i estetskim vrijednostima jednog kulturnog kruga, koje su zapravo ideološki konstrukti. Postmoderna, s druge strane, u nastojanju da pruži otpor velikim naracijama zahtijeva ponovno ispisivanje historije prepuštanjem govora utišavanim glasovima afirmirajući mjesta nekoherencije, kontradikcije i političke borbe. Stoga nije ni čudo da je spomenik Bruceu Leeju, kao kontrast svim spomenicima osobama na koje smo navikli i koji se podrazumijevaju, u Mostaru izazvao burne reakcije građana što je rezultiralo njegovim uklanjanjem iz javnoga prostora.



Slika 22. Devastiranje spomenika



Slika 23. Spomenik vraćen u Park

Zazor prema Bruceu Leeju u mostarskom parku izazvan je njegovim potencijalom postmodernističkog iznevjeravanja prave funkcije spomenika jer:

> Simbolički čin podizanja spomenika zaslužnom pojedincu ili zaslužnoj grupi, pa ponekad i ideji uvek je pokazatelj dominantne ideologije u jednom društvu. Većina ovakvih poduhvata uključuje ovekovečenje najčešće znanih i neznanih ratnika, a za njima i istaknutih naučnika i umetnika., drugim rečima predstavnike onih društvenih struktura čije delovanje označava prekretnice u društveno-političkom životu. Međutim, u nestabilnim društvima gde su takva pomeranja dramatična i često praćena ratom, „večni život" spomenika-označitelja vrednosti je ugrožen.[25]

Kao takav, spomenik Bruceu Leeju funkcionira kao svojevrsna parodija herojskim spomenicima (Maravić:2006) čime se relativiziraju etnonacionalne vrijednosti jer je Bruce Lee „bio borac ali ne onaj koji se borio za nacionalne mitove, pa čak ne i za one univerzalne, svetske, a etnički prihvatljive ideale, već je u jednom filmskom simulakrumu veštinom pobeđivao zlo i nepravdu na viteški i fer način, toliko drugačije od metoda većine 'nacionalnih

[25] Manojlo Maravić, „Spomenik Brus Liju u Mostaru", http://www.vojvodina.com/art/, (20. VII. 2014.).

heroja' poslednjih jugoslovenskih ratova."[26] Pored svih događanja spomenik Bruceu Leeju obnovljen je i vraćen u isti park Zrinjevac, ali danas je pod nadzorom (sl. 23).

Umjesto zaključka – čitanje razlika

Pri iščitavanju vizualne konstrukcije identiteta grada ne smije se zanemariti, posebice u umjetničkom smislu, ni supkulturna scena. U prvom redu, tu se ističe *Street arts festival* zahvaljujući kojemu se maštovitim grafitima oživljavaju razrušeni dijelovi grada koji podsjećaju na prethodni rat i koji se na ovaj način ispunjavaju novom značenjskom energijom.[27] Primjerice, na sl. 24 vidi se grafit s natpisom *Let's talk about gender* kao poruka mladih ljudi o potrebi govorenja o problematici koja ih se tiče, a koja na dnevni red ne dolazi zbog dominacije dnevnopolitičkih tema.



Slika 24. Grafit na Staklenoj banci u Mostaru

U sličnom je kontekstu zanimljiva i uporaba Staroga mosta kao simbola na logotipu, vidljivu na sl. 25, još uvijek neformalne mostarske aktivističke udruge LibertaMo. Ako je Stari most, o čemu se govorilo i na početku članka, vizualna značenjska identitetska dominanta u smislu predodžbe Mostara kao grada koji premošćuje sve razlike i ujedinjuje identitete, ovaj logotip upućuje

[26] *Nav. mj.*

[27] O čemu je u sklopu ovog znanstvenog skupa govorila i Danijela Ucović (vidi rad u ovom zborniku).

na to da je Mostar grad koji prema tome trebao biti sposoban prihvatiti ono drugo i drukčije (u ovom smislu most u duginim bojama označava druge i drukčije seksualne identitete).



Slika 25. Logotip neformalne aktivističke udruge LibertaMo

Naposljetku, kao jednu od najvažnijih dominanti u procesu preinake identitetske osobne karte grada Mostara, bitno je spomenuti i utjecaj tržišne ideologije i neoliberalnog kapitalizma. Tako se posljednje desetljeće u gradu Mostaru bilježi ogroman rast trgovačkih centara na zapadnoj obali grada od kojih je najpoznatiji *Mepas Mall* mostarskog arhitekta Bore Puljića (nije nebitna činjenica da je Mostar nakon zatvaranja kina Croatia, jedinog poslijeratnog kina u gradu, za razliku od prijeratnoga grada u kojem su dva kina bila jedna od glavnih društvenih okupljališta, dobio kino tek s otvaranjem ovog trgovačkog centra). Kao što se vidi na sl. 26 i 27, u „odnosu prema staroj gradskoj jezgri trgovački centri vode osiromašenju prodajne ponude u centru, koji time postaje sve više muzejska kulisa za turističke obilaske. S tim je povezano i odumiranje javnih prostora kao urbanoga načina života dok se trgovački centri, kao prostori privatnoga kapitala stvoreni s ciljem stvaranja sve većega profita, nameću kao novi javni prostori."[28] Trgovački se centri, pritom, Augéovim pojmom obilježavaju kao svojevrsna nemjesta (*non place*) „pod kojim podrazumijeva prostore postmodernističkoga doba, bespovijesne, neantropološke, u potpunosti umjetno stvorene."[29]

[28] Jelena Zlatar, „Hajrudin Hromadžić – Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija" *Sociologija i prostor*, Zagreb, god. LXVII., 2009., br. 184., (2.), str. 213.

[29] *Isto*.



Slika 26. Mepas Mall



Slika 27. Hotel Kriva ćuprija

Ostaje nam zaključiti da ova, nazovimo je tako, skica vizualne konstrukcije identiteta grada Mostara upućuje na kompleksno društveno, političko, ekonomsko i kulturno stanje u kojem se nalazi ne samo ovaj grad nego i čitavo društvo u cjelini. Riječ je o svojevrsnu dobu procesa i preinake životnih stilova pri čemu preinake doživljavaju i same osnove našeg/naših identiteta.

Danijela Ucović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
kikaucovic@hotmail.com

UDK 003.6.079:7.079(497.6 Mostar)
316.723
Prethodno priopćenje

STREET ART U MOSTARU: SUPKULTURNA KRITIKA REALNOSTI

Sažetak

Radom se želi ukazati na vrijednost ulične umjetnosti (*Street art*), odnosno umjetnosti koja nastaje i egzistira u javnome prostoru. Pojava modernih grafita (*graffiti*) u Americi – a potom u Europi i ostatku svijeta – 80-ih je godina iznjedrila revoluciju u umjetnosti. *Graffiti* scena kao iznimna platforma za razvoj *hip-hopa*, *break dancea*, *DJ-inga*, uvjetovala je kod mladih ljudi drukčiji stil života i stvaranja novih umjetnosti. Potkraj prošloga stoljeća iz grafiti scene nastala je nova, buntovna, inovativna, maštovita, sveprisutna, a neuhvatljiva – ulična umjetnost (*Street art*). Kao takva, uvukla se u svaki kutak svijeta te je beskrajna inspiracija mladih umjetnika, osobito onih koji žele promijeniti svoje okruženje nabolje, jer za njih je prostor u kojem žive slikarsko platno, a ne samo urbani prostor. Motive crpi iz svakodnevice, bez straha ukazuje na probleme suvremenoga prostora, posjeduje izvjesnu ironiju i provokaciju te joj je cilj ne ostaviti nikoga ravnodušnim.
Ona je nepotkupljiva, ne djeluje u svojstvu nekog programa ili sustava te zbog toga može biti lagodna i oslobađajuća, kao i intrigantna i opominjuća. Ne egzistira sama za sebe, cilj joj je kreativnošću oplemeniti prostor u kojem će ljudi, kao njezini recipijenti, postati svjesniji prostora i društva u kojem žive.

Ključne riječi: Street art, *graffiti*, *Street art festival*, *writeri*, ulična umjetnost, urbani prostor, kultura, likovna scena, Mostar, supkultura

STREET ART IN MOSTAR: THE SUBCULTURAL CRITIQUE OF REALITY

Abstract

The aim of this paper is to show the value of Street art, i.e. the art that is produced and exists in public space. The appearance of graffiti in America – later on in Europe and the rest of the world - has carried out an art revolution in the eighties. The *Graffiti* scene, as an incredible platform for the development of *hip-hop*, *break dance*, *DJ-ing*, has caused a different life style and a creation of new arts among young people. At the end of last century, out of the graffiti scene a new, rebel, innovative, creative, omnipresent, but still elusive - *Street art* has come into existence. As such, it has dragged itself into every single corner of the world, becoming an immense inspiration for young artists, especially those who want to change their environment to better. For them, the space they live in is not just an urban space, but their canvas. Street art extracts motifs from everyday life, points out without fear the problems of modern space, possesses a certain irony and provocation and tends to leave nobody indifferent.

It is incorruptible, it is not a part of a program or a system, therefore it can be nice and liberating, but also intriguing and admonishing. It does not exist for itself. The aim is to ennoble the space, in which people, as well as its recipients, will become aware of the space and society they live in.

Key words: Street art, graffiti, Street art Festival, writers, urban space, culture, art scene, Mostar, subculture

Uvod

Ulična umjetnost (*Street art*), kao sastavni dio svakodnevnoga života urbane sredine, preoblikuje gradski prostor ljudskom aktivnošću. Integrira se u urbano tkivo grada, ali tako da ga istodobno i preoblikuje kao novi vid zamišljanja i kreiranja *stvarnosti*. U interakciji s okolinom komunicira razne ideje, od satiričnih poruka do pop-ikonografije i stripa, naoko „zabavnih" i površnih sadržaja. U toj interakciji, reflektirajući se na aktualna zbivanja, djelomično proizvodi i nova značenja stvarajući prostor utopijskog osmišljavanja i napadanja postojećih *dopuštenih* granica koje društveni sustav nameće i normira.

Rad objašnjava nastanak i razvoj grafita i *graffiti* scene 80-ih godina u Americi te se tim aspektom približava pojašnjenju fenomena ulične umjetnosti i njezinim varijacijama. Kako bi se razmatranje približilo vremenu i prostoru, odnosno suvremenosti i Mostaru, analizirala se avangardna scena u prijeratnu razdoblju.

U Mostaru, u kojem je svaki vid kulture u proteklim dvama desetljećima doživio svojevrstan fijasko, ulična se umjetnost sasvim neprimjetno pojavila te se razvija i postaje pozitivna strana stvaralaštva. Pod okriljem *Street art festivala*, koji se održava jednom godišnje, mostarske su ulice i ruševine dobile novo ruho. Od 2012. godine ovaj festival okuplja umjetnike iz regije i Europe koji u nekoliko dana svojim muralima, naljepnicama i crtežima izmjenjuju statičnost mostarske infrastrukture jer se na njezinoj promjeni – od onih koji su za to zaduženi – inače radi malo i sporo.

Odnos prema ovoj, u proteklim godinama najproduktivnijoj, likovnoj umjetnosti u Mostaru još uvijek nije dovoljno ozbiljan, ali ima potencijala da to bude.

Također, rad se temelji na tretiranju ulične umjetnosti kao demokratične i otvorene umjetnosti suvremenoga društva, koja – za razliku od umjetnosti zastupljene u muzejima i galerijama – gaji potencijalno nediskriminirajući i neelitistički pristup, kako u pogledu svakodnevne umjetničke prakse, tako i u pogledu tema koje pokreće svojim socijalno angažiranim pristupom.

1. Grafiti i ulična umjetnost

U širem značenju riječ *graffiti*[1] može označavati svjesnu intervenciju na zidovima javnoga prostora u vidu stiliziranih poruka, natpisa, naljepnica, kolaža ili crteža koji mogu biti likovno jednostavne, ali i složene forme izrađene u raznim materijalima i stilskim manirama. Danas se najčešće smatraju mladenačkim intervencijama u javnom prostoru koje obiluju likovnim vokabularom, ali za krajnji cilj imaju prikazati stilizirani potpis autora.

U svom razvoju koji ima opsežnu kronologiju, grafiti su, pod različitim društvenim i povijesnim okolnostima, predstavljani i doživljavani u javnosti na različite načine. Od otisaka ruku u prapovijesnim špiljama, preko natpisa

[1] Od talijanske riječi *graffio*, što znači ogrebotina. U 19. st. riječ je dobila oblik *graffiti*.

i poruka po zidovima antičkih gradova, ironičnih krokija u javnom prostoru u doba renesanse pa sve do suvremenosti u kojoj se njihova legalnost i ilegalnost smjenjuju, grafiti su se razvili u mnogoznačan fenomen. Danas se smatraju djelom ulične supkulture, refleksijom koja budi aktivizam kada je riječ o društvenim problemima. Grafiti su kao način djelovanja poduprli i iznjedrili uličnu umjetnost, tagove (*Taggove*) i čitav niz drugih supkultura iz sfere muzike, plesa i performansa.

Ulična se umjetnost izgradila na temeljima stvaranja grafita te se kreće već utabanim putovima *writerske* scene. Kombinira grafite, fotografije, crteže i za nju se kaže da je *smart vandalism*, a također nosi nazive *post-graffiti*, *urban art* i *guerrilla art*. U odnosu na grafite, ulična umjetnost je mlađa, tehnološki raznovrsnija i teritorijalno neovisnija supkulturna umjetnost. Ona je refleksivna, sustavna, likovno ozbiljna i iznimno kreativna umjetnost koja se doslovce nalazi na ulicama, napuštenim objektima, šahtovima, cijevima, stubištima, pukotinama, prometnim znacima, ulazima u zgrade, tunelima, parkiralištima, na svačijem i ničijem prostoru.

1.1. Nastanak i razvoj grafita

Čovjekova potreba za ostavljanjem traga u vidu nekog otiska, crteža, natpisa ili šare na zidovima javnoga prostora ima dugu kronologiju. Grafiti kao svojevrstan model izražavanja pojedinca postoje otkada i ljudska pismenost pa su bili osobito popularni u drevnome Egiptu, antičkoj Grčkoj te antičkome Rimu.

Za vrijeme Drugoga svjetskog rata američki i engleski vojnici pisali su po zidovima i danas popularan natpis: *Kilroy was here*, što tada nije bilo ništa drugo doli krajnja militaristička pomodnost i nepobjediva ljudska potreba za ostavljanjem materijalnog traga svoga bivanja u nekom prostoru. Uz natpis, u nekoliko poteza, crtali su znakovitu karikaturu poznatog lika iz animiranog filma – Chada.[2] Iako se može naići na čitav niz različitih objašnjenja tog natpisa i crteža, ovaj prvi grafit modernoga doba – sporo, ali uvjerljivo – potaknuo je revoluciju grafita te se danas slobodno može kazati da je zbog suvremene komercijaliziranosti izgubio prvobitan smisao.

[2] http://www.phrases.org.uk/meanings/kilroy-was-here.html, (15. X. 2014.).

Stvaranje grafita – kakve danas podrazumijevamo pod tim pojmom – dogodilo se u Philadelphiji, a ubrzo potom razvilo u umjetnički nabujalu i sociološki razdijeljenu New Yorku 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća. Iznjedrilo ih je križanje slučajne refleksije pojedinca i potrebe zajednice da kritizira stvarnost. Također, u većini njujorških kvartova toga doba, osobito u getu, vladale su bande (Black Spades, Tomahawk) te su jedne između drugih vodile svojevrstan rat.[3] Jedan od medija „ratovanja" urbanih zajednica koje su sačinjavali mladi ljudi bilo je označavanje svojega teritorija potpisivanjem imena bandi kojima su pripadali te je s vremenom ono dobivalo kreativnu stilizaciju.

Međutim, osobitu reakciju javnosti izazvao je fenomen potpisivanja pojedinaca koji su imali grozničavu potrebu za osobnom ekspresijom u vidu pseudonima. Sedamnaestogodišnji Grk Demetaki 1970. godine svakodnevno hodajući New Yorkom i čekajući metro koji ga je vodio do posla, ispisao je svoj nadimak *TAKI 183* diljem Manhattana, a time je nesvjesno povukao za sobom milijune pojedinaca[4] diljem New Yorka i Amerike da manijakalno ispisuju svoje nadimke i pseudonime – tagove (*Taggove*).[5] Zbog toga je *New York Times* 1971. godine napisao članak o njemu i učinio ga popularnim.[6] Osim toga, pojava vodootpornog *flowmastera* na tržištu pridonijela je tome da se tagovi nalaze u podzemnim tunelima, zidovima u mračnim četvrtima, telefonskim govornicama, a njihovi su autori[7] bili popularni u četvrtima te je postojalo i nadmetanje među njima. No, bez obzira na svoju rasprostranjenost grafiti su bili ilegalni, smatrani su vandalizmom u javnome prostoru te su službe za održavanje čistoće diljem Amerike trošile popriličnu novčanu svotu svake godine kako bi uklonile tagove s javne površine.

Kako bi se tag svakog pojedinca razlikovao u moru potpisa na nekom zidu, *writeri*[8] su počeli unositi stilske i tehnološke specifičnosti prilikom

[3] Usp. Anna Waclawek, *Graffiti and Street art*, London, 2011., str. 43.

[4] Eel 159, Joe 136, Julio 204, Eva 62, Yank 135.

[5] Potpisivanje se u slangu nazivalo *tagging* ili *single-hitting*.

[6] Usp. Elizabeth G. Gee, „City Walls Can Speak: The Street Art Movement and Graffiti's Place in First Amendment Jurisprudence", *Jeffrey S. Moorad Sports Law Journal*, Villanova, god. XX., 2013., br. 1., str. 214.

[7] Važno je spomenuti da su umjetnici Jean-Michel Basquiat (potpisivao se kao *SAMO*) i Keith Haring bili fascinirani *graffitima* pa su ih svojim radom i približili slikarsko-umjetničkoj sceni New Yorka.

[8] *Writer* – osoba koja stvara *graffite*.

njihova stvaranja. Tome je doprinijelo prvenstveno korištenje sprejeva i raznih vrsta boja za zidove, a potom promjena površine na kojoj su rađeni. Nakon podzemnih željezničkih stanica i mračnih gradskih tunela, *writere*, ili skupine *writera*[9], osobito su inspirirali vlakovi i vagoni te je to bila i svojevrsna prekretnica jer su tada grafiti izašli na ulice. U suvremenosti, kada se izrada grafita opravdano smatra likovnom umjetnošću, razvio se čitav niz različitih manira kreiranja grafita: *throw out*, *throw up* ili *bombing*, *scribing*, *pissing*, *blockbuster* ili *roller*, *piece*, *calligraffiti*, *wild style*.

Grafiti su se valorizirali kao vid supkulturnoga stvaralaštva te je *writerska* scena bila dobra platforma za razvoj *hip-hopa*, *break dancea* i *DJ-inga*. Druge su supkulture, kao punk i anarhopunk, podupirale izradu grafita jer se grafit izravno protivio popularnoj kulturi, kapitalizmu, politici, medijskoj manipulaciji, nelogičnu i korumpiranu pravnome sustavu, degradiranu edukacijskome sustavu kao i svakom obliku dehumanizacije. Zbog toga su *writeri* smatrani kriminalcima, vandalima, članovima bandi, tihim revolucionarima i disidentima koje treba kazniti pod svaku cijenu pa je stoga njihovo djelovanje bilo hodanje po rubu zakona, tajno i uvijek pod pritiskom mogućega bijega.

Devedesetih godina prošloga stoljeća globalno su ih popularizirale i pridonijele legaliziranju komercijalne kampanje velikih tvrtki poput IBM-a i Sonyja te razne videoigrice i filmovi. Tagovi su se na široku **i moćn**u tržištu umjetnina popularizirali te veći dio njih danas nastaje kao refleksija popularne kulture, a ne kao refleksija supkulture.

Nakon Amerike, *hip-hop* se 80-ih godina počinje širiti u Europi pa ne samo da umjetnost grafita počinje ispunjavati zidove europskih gradova nego se rade izložbe grafita u cijenjenim galerijama. Nizozemski prodavač umjetnina Yaki Kornblit[10], motiviran željom da grafiti postanu popularni u Europi, na zadovoljstvo europske likovne kritike i posjetitelja, organizirao je izložbu u Nizozemskoj u kojoj su svoja umijeća izložili najbolji američki *writeri*.[11] Ipak, Europa je sve do unatrag desetak godina bila vrlo zatvorena za taj vid umjetnosti. *Writeri* su, kao pojedinci koji uništavaju javni prostor, bili kažnjavani i u Americi, ali Engleska je imala strože kazne za nezakonite intervencije u

[9] Fabulois Five-Fab 5, Caine 1, Phase 2.

[10] Usp. „Kako je nastao prvi grafit“, http://blog.dnevnik.hr/sk8ter4ever/2008/01/1624059594/kako-je-nastao-1-grafit.html, (16. X. 2014.).

[11] Futura 2000, Lady Pink, Dondi, Qrash, Quik.

javnome prostoru jer je njihovo odstranjivanje stajalo milijune dolara. Engleska je 2000. vodila ogromne javne kampanje protiv ulične umjetnosti, čak je i vlada Britanije bila na nogama, a Tony Blair izjavio je da grafiti nisu umjetnost, nego kriminal. Danas se svugdje u svijetu, pa i kod nas, uglavnom daje dopuštenje za oslikavanje javnih prostora.

Uočavajući činjenicu da danas na svijetu gotovo ne postoji naseljeno mjesto a da u njemu ne postoji neka vrsta grafita, oni se mogu tumačiti i kao duboko kreativna ljudska potreba za subjektivnom interakcijom s prostorom u kojem se živi.

1.2. Nastanak i razvoj ulične umjetnosti (post-graffiti)

Ulična umjetnost (*Street art*) oblik je vizualne umjetnosti koji se odvija u javnome prostoru kombinirajući razne likovne tehnike i performanse pa stoga ulična umjetnost obuhvaća umjetničke instalacije, crteže, natpise, naljepnice, kolaže, videoprojekcije, skulpture, arhitekturu, murale, postere, *body art* (teatar, ples, ekshibicije) i rekvizite. Ona govori o univerzalnim vrijednostima i problemima, dobru i zlu, popularnoj kulturi, konzumerizmu, gospodarstvu, obrazovanju, prirodi i fantastičnim bićima, ne koristeći se simbolikom ideologija i religija (u Americi je bilo i drukčijih primjera, ali u Europi – pa ni u Mostaru – to nije zamijećeno). Ispituje okruženje i svojim dopadljivim sjajem, koloritom, tehničkom zaigranošću provocira svijest ljudi, stvara platformu za izlazak iz kolektivne iluzije, kritizira učmalost, pomirljivost, podobnost, poltronstvo.

Oslanja se na tradiciju grafita jer su i njezini začetnici u biti *writeri* i konceptualni umjetnici koji su 90-ih godina prošloga stoljeća pod utjecajem gradskih supkultura, tadašnjih magazina, filmova, putovanja i razmjene iskustava razvijali grafite gotovo do te mjere da su stvorili novu scenu, odnosno čitavu novu vrstu urbane umjetnosti: uličnu umjetnost. Karakteriziraju je teritorijalna svemogućnost, raznovrsnost materije, inovativnost, individualnost, snažna poruka ili opomena i izmjena javnoga prostora. Sagledava se u kontekstu grada, objekata, vremena i ljudi. [12]

[12] Usp. A. WACLAWEK, *n. dj.*, str. 65.

Pravni sustav i mediji konstruirali su nad njom sjenu jer može biti legalno ili ilegalno realizirana. Legalna je kada se za njezinu izvedbu dobilo dopuštenje nadležnih službi ili vlasnika prostora gdje treba egzistirati, a nelegalna kada nastaje bez odobrenja te iz više aspekata može narušavati neki prostor.[13] Upravo zbog njezina višeznačnoga djelovanja, vode se polemike oko točnog definiranja ulične umjetnosti u smislu legalne umjetnosti ili vandalizma. Ona je dio urbane priče, urbanog prostora te je u stalnoj koegzistenciji s kulturnom strukturom grada. Ipak, najčešće ljudi ne poznaju razlike između grafita i ulične umjetnosti (*Street arta*), nego uglavnom sve vide kao ilegalnu radnju.[14]

Ulična se umjetnost (*Street art*) u osobitoj kreativnosti i preplitanju simbola i znakova (za razliku od grafita koji se baziraju na slovima) iskazuje na nepravilnim površinama, ruševinama i svim naizgled neuglednim mjestima jer njezini stvaratelji nalaze inspiraciju i u stalnoj su interakciji sa nepravilnostima od kojih stvaraju umjetnost. Također, vizualna kultura je ona koja ne nosi samo osobno kreativno izražavanje, nego posjeduje i sociološku težinu, društvena zapažanja te je kritika svakoga sustava njezin imperativ. Zbog toga se umjetnici najčešće skrivaju od javnosti, anonimni su ili koriste pseudonime, prikazuju djelo, a ne lik, nitko ih ne vidi dok rade zbog čega osobito intrigiraju ljude.

Najpoznatiji svjetski ulični umjetnici su Blek le Rat, Magda Sayeg, Shepard Fairey, Space invator, Dotmaster, Borf, D Face, JR, Zevs, Blu, Swoon, Buff Monster, Roadsworth, Herakut, Alexandre Orion te najkomercijalniji i najpoznatiji – Banksy.

2. Ulična umjetnost i grafiti u Mostaru

Važno je znati da se pod uličnom umjetnošću ne podrazumijeva unajmljeno ili plaćeno oslikavanje privatnih ili poslovnih objekata i zidova nesuvislih natpisa, reklamnih ili navijačkih slogana. Analizirajući ovu umjetnost – koja je dotakla svaki dio Mostara – tim parametrima, dolazi se do uvida da ne postoji

[13] Usp. Albert Frigerio, „Shaping the Street Art Legal Framework: The Clash between Private and Public Interests int he Banksy 'Slave Labour' Case", *Aedonu*, Bologna, br. 2., 2013.

[14] Usp. Elisabetta Crovara, „Tensions in Urban Street Art, A Visual Analysis of the Online Media Coverage of Banksy Slave Labour", *MEDIA@LSE Electronic MSc Dissertation Series*, London, 2014., str. 22.

nijedan njezin primjer koji svojom simbolikom ili idejom ukazuje na kulturološke i ideološke različitosti koje su istaknute u ovome gradu.

Naime, poznato je da je u Mostaru bilo grafita još 80-ih godina, no oni su bili rijetki i stilski nerazvijeni te su ih najvjerojatnije stvarali entuzijastični zanesenjaci američkom *hip-hop* scenom. Neposredno nakon rata ruševine su inspirirale *writere* – kako iz regije tako i iz Europe – pa je krajem devedesetih godina Staklena banka bila oslikana grafitima koji su imali likovnu ozbiljnu karakteristiku. O mostarskim *writerima*, kojih nije bilo puno, malo se toga zna jer su djelovali tajno, pod pseudonimom, u mraku i na zidovima napuštenih i uništenih objekata. Izvjesni *Rosk* iz Mostara[15] najčešće je djelovao oko ruševina zgrade Razvitka te je imao *graffiti* rat s *writerom* iz Sarajeva čiji je pseudonim bio *Hemija*. Prefarbavajući jedan drugomu grafite i oslikavajući na tom mjestu nove, provocirali su i izazivali jedan drugog te su se nadmetali stilom zauzimajući teritorij. U *writerskoj* sceni i drugim supkulturama element nadmetanja, ali ne i nasilja, iznimno je važan kao segment razvoja i širenja (*break dance*, *rap*).

Sedamdesetih godina 20. stoljeća izvjestan broj mladih likovnih zanesenjaka u Mostaru su osnovali umjetničku skupinu *Eustahije*[16] čija bi se djelatnost danas mogla svrstati u uličnu umjetnost. Novi kreativni impulsi planuli su najprije u okvirima konceptualne umjetnosti, što se onda preslikalo i u ambijentalnoj, procesualnoj i minimalističkoj umjetnosti, zatim u *body artu*, *fluxusu*, *happeningu*, hiperrealizmu, *land artu*, postmoderni i transavangardi. *Eustahijevci* su prakticirali vrstu performansa zvanu *body art*, u kojemu su sam umjetnik i njegovo tijelo znak i simbol umjetničkoga izričaja, a on je istodobno i nositelj svoje individualnosti i glas naroda. Akademski slikar Mirsad Begović, inače član skupine *Eustahije*, opisao je njihovo djelovanje u javnome prostoru: „Razvukli smo golemo platno kroz Šantićevu ulicu, zaustavili smo saobraćaj, svi su bili šokirani. Kasnije smo se premjestili na sadašnji Španjolski trg. Jedan se šišao, drugi javno mumificirao dok sam se ja potpuno skinuo. Revoltirali su nas strogi i ustaljeni društveni režimi, to je bio naš prosvjed. Oko nas skupili su se ljudi svih godišta i profila."

[15] *Writeri* nisu otkrivali svoja prava imena te je ovaj podatak prepričan od osobe bliske *writerima*.

[16] Skupinu su činili tek završeni studenti likovnih akademija: Mirsad Begović, Numan Huseinbegović, Zlatko Melcher, Danilo Pravica i Rusmir Mešić.

Građani Mostara njegovali su senzibilitet za suvremene likovne izričaje koji su, baš kao i ulična umjetnost i grafiti, svojevrstan apel, bunt, sociološka refleksija i potreba za korespondiranjem s prostorom i publikom.

Mostar – grad sjedinjen i razjedinjen u nevidljivim i vidljivim različitostima, već dugi niz godina negativno konotiranim, s vremenom postaje njihovom sve većom žrtvom, osobito kada su u pitanju urbanizam, infrastruktura, kultura, hortikultura, edukacija i svi vidovi umjetnosti. Mostarska likovna scena, nekada iznimno cijenjena u BiH i šire, također je pokleknula te – s tek ponekom iznimkom – postala potpunim instrumentom različitih konstrukcija i programa. Uglavnom egzistira na slavi minula vremena i sve je više produkt trenda i edukacijske hiperprodukcije. Međutim, ono što danas daje „umjetno disanje" Mostarskoj likovnoj sceni upravo je ulična umjetnost (*Street art*).

U proteklih petnaest godina postojao je čitav niz aktivnosti u Mostaru koji su davali impuls ulične umjetnosti: ekshibicije i izložbe u javnome prostoru, oslikavanje klupa u parku, samoinicijativno i kreativno uređivanje nekog napuštenog objekta. Ipak, to nije bio val supkulture, ali je u poslijeratnom Mostaru svaka aktivnost i potreba za uređenjem grada, čija atmosfera neposredno utječe na stanje svijesti, bila korak naprijed.

Street art festival, koji se održava od 2011. godine, iznimno je pridonio razvoju ove umjetnosti i vizualne kulture u Mostaru te je oživio ruševine i ulice.

3. Street art festival (SAF) u Mostaru

Street art Festival djeluje od 2012. godine te se u tri godine razvio iz lokalnog u međunarodni festival i pokazao najveći kreativni progres na likovnoj sceni u Mostaru. Nastao je kao zajednički projekt Vijeća mladih Grada Mostara[17] i United World Collegea (UWC) u Mostaru. Učenici UWC-a već su godinu prije u sklopu nastavnoga programa imali aktivnosti u javnome prostoru poput plesa, sviranja, žongliranja i uređivanja ambijenta. Ipak, Vijeće mladih, na inicijativu njihove članice Marine Đapić[18], koja je u sklopu British Council

[17] Vidi „Vijeće Mladih grada Mostara", http://www.vmgm.org/stranice/stati%C4%8Dke-stranice/o-vije%C4%87u-mladih-grada-mostara, (18. X. 2014.).

[18] Marina Đapić (Marina Mimoza), studentica Studija novinarstva na Filozofskom Fakultetu Sveučilišta u Mostaru, DJ i organizatorica SAF-a. Detalji o razvoju i događanjima za vrijeme SAF-a koji su navedeni u članku temelje se na njezinu kazivanju te joj najljepše zahvaljujem pomoći.

seminara aplicirala i dobila sredstva za projekt (festival), udružuje se s profesorima i učenicima UWC-a i organiziraju prvi *Street art festival* u Mostaru.

Prvenstveno su imali ambiciju povezati mlade ljude, odnosno s mladima iz Mostara i regije povezati učenike koledža koji dolaze sa svih strana svijeta i koji će se kroz kreativne aktivnosti upoznati i putem umjetnosti komunicirati s infrastrukturom i ljudima. Na SAF su bili pozvani svi ljudi dobre volje, kreativci, umjetnici iz svih sfera umjetnosti koji nisu morali imati akademsku potvrdu ili prijašnje priznanje za svoje stvaralaštvo. Otvoren pristup i prihvaćanje svakog pojedinca pravilo je koje je postalo tradicija SAF-a. Od sredstava iz navedena fonda, sudjelovanjem UWC-a, a i uz pomoć niza drugih sponzora, organizatori su uspjeli kupiti materijal za oslikavanje.

Važno je istaknuti da Grad Mostar podupire ovu višednevnu manifestaciju, redovito se bez problema dobiva dopuštenje za oslikavanje traženih gradskih površina tako da je realiziranje ove umjetnosti u Mostaru, koje se često u svijetu tretira kao nelegalno, u potpunosti legalno. Također, mediji redovito prate događanja na festivalu, a neke lokalne radiopostaje ustupaju svoj prostor i postaju dio programa. SAF nije samo festival u kojem se oslikava gradski javni prostor, njegov program obiluje radionicama, plesom, *jam sessionima*, performansama, *partyjima* i predavanjima. Tijekom SAF-a u aktivnostima sudionika sudjelovali su i prolaznici svih generacija koji su znatiželjno promatrali i često željeli sudjelovati u izradi nekih murala.

Uzimajući ovu umjetnost kao slobodnu kreativnost i demokratičan pristup djelovanja, organizatori su željeli nadići ustaljene priče o Mostaru kao „gradu slučaju" te potaknuti stvaralačku atmosferu. Festival je iznjedren na poimanju neiskorištena kreativnoga potencijala i grada i ljudi.



Slika 1. Plakat za SAF-a 2012.



Slika 2. Plakat za SAF-a 2014.



Slika 3. Plakat za SAF-a 2013.

3.1. Prva godina djelovanja Street art festivala

Prvu godinu SAF-a obilježio je početnički entuzijazam, zanos i ispitivanje kapaciteta. Sudjelovalo je pedesetak umjetnika i kreativaca s područja Mostara. U dva dana oslikano je više od dvadeset površina i organizirano desetak glazbenih i plesnih aktivnosti.

Djela su izrađena s izvjesnom dozom naivnosti, infantilnosti te s jedne strane pokazuju tehničke nedostatke, što je u potpunosti opravdano neiskustvom oslikavanja javnoga prostora većine izvođača, a s druge strane pokazuju hrabrost rješenja prostora harmoničnim koloritom. Motivi su subjektivne i

utopijske naravi. Namjera je te umjetnosti da prostoru, zidu, ruševini udahne duh i stvori od njega likovno-društvenu poruku. Prolaznici su bili uglavnom zainteresirani, ali bez primjetnih reakcija.

No, pored početničkih zanosa, koncipiranja, poništavanja izvedbene nezrelosti (izuzev kod nekolicine akademski obrazovanih umjetnika) prvu godinu SAF-a obilježio je i događaj koji je potvrdio da „grad slučaj" teško prepušta neko djelovanje samomu sebi, čak i kada je riječ o likovnosti.

Naime, sudionik SAF-a Josip Zelenika, po struci građevinski inženjer poznat po crtačkoj bravuroznosti, odlučio je na festivalu sudjelovati s poznatom tehnikom *wheatpaste*[19] te na zidnoj površini zalijepiti nekoliko crteža. Crteži su uglavnom rađeni grafitnom olovkom/perom, prevladavaju akromatske boje, sazdani su od minucioznih detalja koji su izrađivani nekoliko mjeseci. Prikazivali su djevojčicu koja miluje janje, ptice, anđela, životinjski par (jarca i kozu) te ruske babuške, tradicionalne igračke ruske narodne umjetnosti.

Akromatski crtež, odnosno *paste* koji iznimno kreativnim i senzibilnim detaljima prikazuju jarca i kozu na žarko crvenoj pozadini, zalijepljen je, prema dopuštenju Grada Mostara, u Ulici kneza Domagoja, pored ulaza u ured Službe za zaštitu prava branitelja. Nekoliko dana nakon završetka prvoga SAF-a, djelatnici Službe za zaštitu prava branitelja i nekoliko susjeda, interpretirali su mural s životinjskim parom kao namjernu provokaciju te su zbog toga tražili da se „slučaj" riješi.

Naime, u ovim motivima, osobito u jarčevim rogovima, vidjeli su prikaz Sotone, biće koje podsjeća na sam pakao te su se s religijskog aspekta osjetili uvrijeđeni. Kako nije postojalo zdravorazumskoga utemeljenja u njihovim zaključcima, *paste* je ostao tamo gdje je i postavljen nekoliko dana prije. Ipak, rogati jarac i ozbiljna koza preplašili su djelatnike, ili nekoga njima bliskog, te je *paste*, možda najzrelije likovno ostvarenje prvoga SAF-a, odstranjen. Poput loših lopova koji ne znaju prikriti trag, u žaru uništavanja umjetničkoga djela ostavili su samo male dijelove crteža koji se vjerojatno nisu mogli odstraniti i obojenu crveno-crnu pozadinu na koju je *paste* bio zalijepljen.

Upravo je to, za one koji znaju, stalan podsjetnik na degradaciju umjetnosti i nerazumijevanje ulične umjetnosti u Mostaru. Tekst koji je napisao pjesnik Marko Tomaš o ovom slučaju pod nazivom *Pogled s prozora: Trag vražjeg*

[19] *Wheatpaste* – tehnika lijepljenja unikatnog, ručno izrađena postera ili naljepnice na zidu.

papka u mostarskom blatu[20], također je bio tema rasprave tih dana u Mostaru. To je jedini primjer neprihvaćanja ulične umjetnosti, odnosno umjetnosti u javnome prostoru u Mostaru. Upravo se iz ovoga primjera lako zaključuje da je ulična umjetnost, iako neovisna od strane političkih frakcija ili nekog drugog -*izmičnog* inženjeringa uvijek ovisna o reakciji svojih recipijenata, njihovu razumijevanju i stanju kolektivne svijesti.



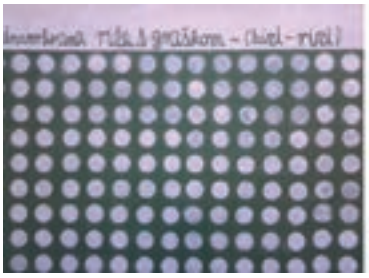
Sl.4. Wheatpaste, SAF 2012.



Sl.5. Oslikan zid, SAF 2012.



Sl.6. Oslikan zid, SAF 2012.



Sl.7. Oslikan zid, SAF 2012.



Sl.8. Stencil, SAF 2012.



Sl.9. Oslikana površina, SAF 2012.

3.2. Druga godina Street art festivala

S iskustvom iz prve godine i neusporedivo više sudionika, realizirala se i druga godina SAF-a u svibnju 2013. godine. Iako je sudjelovao velik broj kreativaca te se djelovanje putem umjetnosti rasprostiralo na čitavoj površini Mostara, kiša je ometala djelovanje na svim označenim i dopuštenim lokacijama. Sudionici su već imali izrađene ideje, koncepte, utvrđene motive koje su prenijeli na urbani gradski plašt pa je kvalitetom izvedbe druga godina u odnosu na prvu iskazala progres kako u skupnom radu tako u pojedinačnom. Uglavnom se intervenira lo u prolazima, natkrivenim prostorima i ruševinama (Staklenoj banci).

[20] Usp. „Pogled s prozora: Trag vražjeg papka u mostarskom blatu", *Mostarlife*, http://www.mostarlife.com/pogled-s-prozora-trag-vra%C5%BEjeg-papka-u-mostarskom-blatu, (20. X. 2014.).

U slučajevima kada bi policija provjeravala njihovu aktivnost, pokazalo bi se dopuštenje za rad pa ni te godine nije bilo problema sa zakonom. Zidne slikarije u drugoj su godini motivima bile socijalno osviještenije i više se korespondiralo s oblikovnim specifikumima prostora. Također, postojala je i snažnija kreativna interakcija s ljudima koji su se priključivali. Umjetnici su bili slobodniji u svojoj poruci, koketirali su s *pop artom*, u svoju inspiraciju uključivali su likove iz popularne kulture, imaginacije su im bile šire i refleksija kod promatrača snažnija.

Druge godine SAF su posjetili ulični umjetnici iz drugih gradova BiH, Njemačke i Italije koji su za festival u Mostaru saznali preko interneta. Iako su bili iznenađeni niskim proračunom s kojim se organizira ovakav festival, bili su oduševljeni potencijalom koji Mostar ima za uličnu umjetnost. Kao ozbiljne umjetnike ovoga vida likovnosti i prave profesionalce, svaki nedostatak nekog objekta i svaka ruševina iznimno ih je inspirirala tako da se već druge godine festival mogao pohvaliti nekolicinom izvanrednih rješenja koja mogu parirati europskoj *Street art* sceni.



Slika 10. Oslikan zid, SAF 2013.



Slika 11. Oslikan zid, SAF 2013.



Slika 12. Oslikan pod, Staklena banka, SAF



Slika 13. Stakljen reljef na podu, Staklena banka, SAF 2013



Slika 14. Oslikan zid ruševine u parku, SAF 2013.



Slika 15. Oslikan zid, SAF 2013.

3.3. Treća godina Street art festivala

U trećoj godini festivala, u svibnju 2014. godine, već uigran tim organizatora, članova Vijeća mladih Grada Mostara i profesora United World Collegea (UWC), ponovno je raznovrsnim programom okupio učenike i mlade kreativce koji žele uljepšati grad i njegove ulice jer se njihov izgled reflektira na svijest pojedinca i zajednice.

Osim što su umjetnici i kreativci iskazali zavidan stupanj likovnih rješenja, treću godinu SAF-a obilježio je dolazak uličnih umjetnika iz Španjolske i Italije. Od njih su lokalni umjetnici mogli vidjeti ponajbolja tehnička rješenja za oslikavanje javnoga prostora, kako s malo postići mnogo. Mogli su vidjeti kako djeluju umjetnici koji žive uličnu umjetnost. Za SAF su saznali preko inozemnih internetskih portala koji su nekoliko mostarskih zidnih slikarija objavili i popratili tekstom. To su umjetnici koji putuju svijetom, istražuju gradove i traže u njihovim tajnovitim prostorima prostranstva koja trebaju oživjeti. Novac im nije prioritet, uglavnom su skromni, komunikativni i sami se snalaze za odobrenje oslikavanja javnog ili privatnog prostora.

Kao i gosti festivala 2013. godine, i oni su iskazali velik potencijal Mostara za ovaj vid stvaralaštva. Puno jednoličnih površina, napuštenih ili uništenih objekata u njihovim je percepcijama prazno platno. Ovu godinu obilježili su murali velikih dimenzija, ponekad preko čitavih fasada kuća, i igra s drvećem. Također, smatraju da je socijalno nestabilna situacija Mostara dobra platforma za motive ulične umjetnosti i da je upravo ona, kao konstantna opomena

koju čovjek nesvjesno prima svojim svakodnevnim boravkom u gradu, jedan od mogućih čimbenika za osvještavanje.

Talijanski ulični umjetnik Collectivo FX, koji je prema profesiji slikar portretist, i čiji se murali nalaze u svakom većem gradu Europe, sam je na Španjolskom trgu zaustavljao ljude i pitao koju osobu iz svoga grada smatraju najznačajnijom i čiji bi lik voljeli vidjeti na zidu. Gotovo su svi prolaznici odgovorili da žele vidjeti lik Alekse Šantića pa je njega i naslikao na zidu privatne, ratom narušene kuće koja se nalazi na Španjolskom trgu. Simbolično, Šantić je prikazan u fiktivnoj letjelici i iz kozmosa promatra građane Mostara, gleda na zgradu Gimnazije koja je prije rata nosila njegovo ime, a tragovi gelera na fasadi kuće, preoblikovao je u zvijezde. Svojevrsna interakcija s promatračima iskazala se čestim nagađanjima je li na muralu prikazan Aleksa Šantić, Nikola Tesla ili Staljin.



Slika 16. Oslikan zid, SAF 2014.



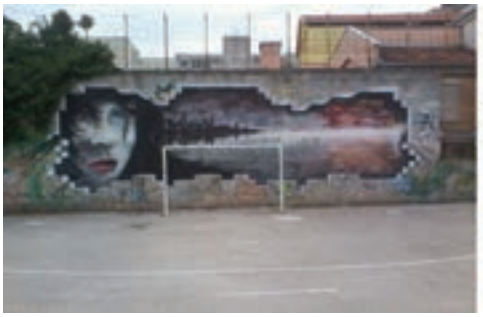
Slika 17. Oslikan zid, SAF 2014.



Slika 18. Oslikan zid, SAF 2014.



Slika 19. Oslikan zid, SAF 2014.



Slika 20. Oslikan zid, SAF 2014.



Slika 21. Oslikan zid, SAF 2014.

Zaključak

Dijalozima između umjetnika i publike stvaraju se alternativne vizije unutar suvremenoga urbaniziranog prostora kojima se preispituje i kritizira strogo zadana urbanistička određenost gradskoga prostora. Samim tim, *promatrač* (koji i sam postaje dio kreirana utopijskoga prostora) pozvan je na sudjelovanje u drukčijem zamišljanju i kreiranju vlastitoga urbanoga okruženja, čime se motivacijski i kritički upućuje na njegovu imaginacijsku potrebu (koja je dovedena u pitanje ili sasvim porečena zadanom osmišljenošću urbaniziranoga prostora). U tom alternativnom okviru aktivnoga izgrađivanja utopijske imaginacije, kojim se povlači razlika između urbanog toposa (kao mjesta okupljanja i vrjednovanja provokativnih i inovativnih umjetničkih koncepata i identiteta) i globalnoga urbanističkoga planiranja (kao sasvim racionalistički predvidiva, globalističkoga, imaginacijski nesenzibilizirana pristupa gradskim prostorima) leži i subverzivan potencijal umjetničke prakse koja je vrijedna istraživanja i analiziranja.

Ulična umjetnost u Mostaru jedinstvena je likovna pojava koja se razvija godinama, *a da nenamjenski nadilazi* sve lokalne različitosti vizualnih simbola *te još* uvijek oslobođena akademizma i galerijskog prostora daje stvaralaštvo izvan institucionalnih okvira. Iako pod organizacijom *Street art festivala* nije bilo ekscesnih policijskih intervencija te se uglavnom za svaki oslikani javni prostor dobilo odgovarajuće odobrenje, većina ljudi marginalizira ovaj vid stvaralaštva.

Uglavnom je primjećuju prvoga tjedna nakon nastajanja pa se njezina istinska poruka poslije i ne sagledava. Lokalna likovna kritika ne posvećuje joj pozornost, u školama ne postoji sustavno osvješćivanje za ovaj oblik kreativnosti koji izravno utječe na ambijent u kojem živimo. Interesiranja se uglavnom svode na entuzijastične pojedince i uličnе umjetnike koji dolaze iz cijele BiH i drugih europskih zemalja. Još se uvijek smatra nebitnim fenomenom, njezine se nepotkupljene perspektive banaliziraju i ne sagledavaju. No, upravo zbog njezine otvorenosti, neindoktriniranih poruka, poštivanja urbanizma i prirode, tehnološke ozbiljnosti, može se smatrati primjerom kontrakulture koja postaje kulturom gdje i od koga se to najmanje očekuje.